

૭૮૬૪

સત્યં પરં ધૈર્મહિ

૭૮૩૬

卐 પુરાતત્વ 卐

પુસ્તક ૩

(માર્ગશીર્ષ ૧૯૮૧ થી આશ્વિન ૧૯૮૧)

૭૮૬૪
૩૫
૨

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ હોટાલાલ ખરીખ
ગુજરાતપુરાતત્વમંદિર અમદાવાદ.

સ્વાધ્યાય

[સંક્ષેપનાં અનુક્રમ પ્રમાણે]

ગા.		
પૂર્વમીમાંસા દર્શન		૧૭૩
પી. વી. ડાણે		
વર્ણવ્યવસ્થાનો મૂળનો પ્રશ્ન		૧૮૦
ક્ષિતિજપ્રસાદ ચટ્ટોપાધ્યાય		
ચુ.		
પંજબ અને સિંધમાં નવી થયેલી અદ્ભુત શોધો		૭૨
—સરજોત ભાર્ગવ		
પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી	૭૫, ૧૮૭, ૨૧૬ ૪૬૩	
જિ. વિ.		
કોસલમીરખાજાગારીય ગ્રંથાનાં સૂચી		૩૯૦
સી. હી. દલાલ. એમ. એ. પં. લાલચંદ્ર બ. ગાંધી		
બે.		
સંમતિતર્ક અને ભામહ.		૨૬૩
હરિહર પ્રા. ભટ્ટ		
બ્યોતિષ વેદાંગ		૨૬૨
ર.		
સ્વપ્નવાસવદત્તના કર્તૃત્વ વિષે કેટલાક નવા પુરાવા		૭૦
શ્રી. કાર્પાસ શુબરાતી સભાની નિયમાયક્ષી અને વ્યવસ્થા પત્ર તથા ૧૯૨૪ની સાક્ષી		
સભાનો વૃત્તાંત.		૧૮૪

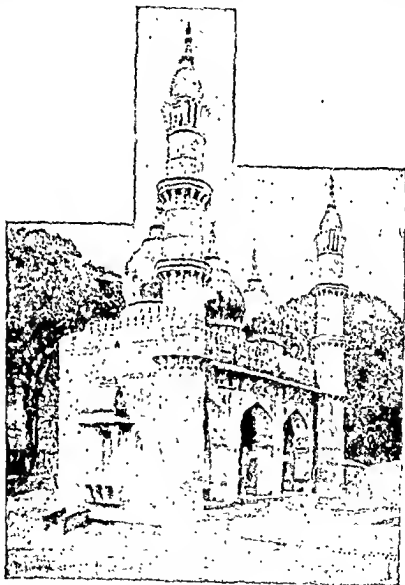
सत्यं परं धीमहि

卐 पुरातत्त्व 卐

पुस्तक ३ वृत्]

भार्गशीय

[अंक १ ले]

[नयाय्य सरदारभाननी भगवद्. अमदावाद.]

संशोधक अमे प्रकाशकः रमिकलाल छोरावाल पसीया,
गुजरात पुरातत्त्व भट्टि, अमदावाद.

प्रापिक वराजम ३. ५, पोस्टेज आड आना. छुट्ट नमस्तनी किमत ३. १—८—० पोस्टेज छुट्ट.

વિષયાનુક્રમ.

૧	બુદ્ધચરિત્રનેખમાળા. ક્ષેખાંક ૫. આવકસંઘ. અ. ધર્માનંદ કોસખી...	...૫. ૧
૨	ગુજરાતના કેટલાક અપ્રકટ શિક્ષાનેખો શ્રી. દ. બા. હીન્કળકર ૧૭
૩	આયુર્વેદનો ઇતિહાસ. વૈદિક સમય. શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ૨૨
૪	ભાસ્કરાચાર્ય ત્રિપે કેટલુંક પ્રકીર્ણ. શ્રી હરિહર પ્રા. ભટ...	... ૩૭
૫	બાલશિક્ષા-પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કૃત વ્યાકરણ-પં. લાલચંદ ભ. ગાંધી ૪૦
૬	સંસ્કૃતનાટકસાહિત્ય. ૪. સ્વનવાસવદત્તાદિની નાટ્યકલા. રસિકજ્ઞાન છો. પરીખ	૫૪
૭	સ્વાધ્યાય	૭૦
૮	પુરાતત્ત્વવિષયક ક્ષેખોની યાદી. શ્રી. સુ. પુ. બારોટ ...	૭૫

;

મુદ્રણસ્થાન: વસંત મુદ્રણાલય, ધીર્ગંઢારોડ, અમદાવાદ.
મુદ્રક: ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ રહેતા.

ક પુ રા ત ત્વ ક

[પુસ્તક ૩ જી]

માર્ગશીર્ષી

[અંક ૧ લે]

બુદ્ધચરિત્રલેખમાલા.*

લેખાંક ૫.

શ્રાવકસંઘ.

[અ. ધર્માનંદ કોસંબી]

બુદ્ધભગવાને પંચવર્ગીય સિદ્ધિઓને ધર્મોપદેશ વારાણસી પાસે ઋષિપત્તન મૃગદાય આગળ કર્યો, એ હકીકત નિર્વિવાદ છે. પરંતુ આ પાંચ સિદ્ધિઓ સંબંધી સુતપિટકમાં બહુ જ થોડી માહિતી મળે છે. સૌથી પ્રથમ જોને બોધ થયો તે આઠાતઠૌષ્ઠિન્ધ લાંબા સમય પછી રાજગૃહ આવી. અને તેણે બુદ્ધને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા એવો ઉલ્લેખ સંયુત્તનિકાયના વંગીસંયુતમાં (નં ૯) મળે છે. બીજો અસ્સજી (અશ્વજિત) રાજગૃહમાં મોકલે હતો અને તેને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો એ હકીકત ખંધસંયુતના અકાશીમાં સુતમાં આપી છે. આ બે સિવાય બાકીના ત્રણની માહિતી સુતપિટકમાં મુદ્દત મળતી નથી.

જાતક-અદ્ધકથાના નિદાનમાં અને બીજી અદ્ધકથાઓમાં એમની થોડી ધણી માહિતી મળે છે. તેના સારાંશ આ પ્રમાણે છે:—જોતમ બોધિસત્ત્વનું ભવિષ્ય જાણવા મારે જે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા તેમાં રામ, ધન, લક્ષ્મણ, મન્તી, કોણ્ડગ્ગ, બોજ, સુયામ અને મુદ્દત એ આઠ મુખ્ય હતા. તેમાંથી સાતે બોધિસત્ત્વ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેશે તો ચક્રવર્તી થશે પણ ગૃહત્યાગ કરી સન્યાસી થશે તો સમ્યક્સંબુદ્ધ થશે એમ બે રીતે ભવિષ્ય લાખ્યું. આ બધામાં કૌણ્ડિન્ધ તદ્દન તરણ હતો. ‘તે નિઃસંશય સમ્યક્સંબુદ્ધ થશે’ એવું તેણે એક જ ભવિષ્ય કહ્યું. પહેલાં સાંત બ્રાહ્મણોએ ઘેર જઈ પોતાના છોકરાઓને કહ્યું કે ‘અમે હવે વૃદ્ધ થયા છીએ, અને સિદ્ધાર્થ રાજકુમાર બુદ્ધ થાય તો તે જોવાનું અમારા નસીબમાં હશે નહિ. જો તે બુદ્ધ થાય તો તમે તેના સંઘમાં પ્રવેશ કરજો.’ બોધિસત્ત્વે ગૃહત્યાગ

* આ લેખમાળાના ચોથા અંકમાં (પા. ૪૭૧ પુ. ૨) પદાનસુતના અનુવાદમાં ૩ કડીમાં—‘તું જગ, જગતું ઉત્તમ છે, જગીશ્વ-’ એમાં ‘તું જીવ, જીવતું ઉત્તમ છે, જીવીશ-’ એમ સુધારો. સં.

૧ રામો ધજો લક્ષ્મણો ચાપિ મન્તી
કાંબ્ધજ્ઞો ચ મોજો સુયામો મુદ્દતો ।
પતે તદા અદ્ધ અહેસું બ્રાહ્મણા
છલંગયા મન્તં વ્યાકારિસુ ॥

કર્ચો તે સમયે એકલો કૌણિન્ય જ હયાત હતો. તે બાઈના સાત બ્રાહ્મણોના છોકરાઓ પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો “ સિદ્ધાર્થ કુમાર પરિવ્રાજક થયા છે. તે ખાત્રીથી બુદ્ધ થનાર છે. તેમની પછવાડે આપણે પણ પરિવ્રાજક થઈએ. ” તેમાંથી ચારે એ કૌણિન્યનું વચન માન્ય કર્યું અને તે પાંચે જણાએ પરિવ્રજ્યા લઈ બોધિસત્ત્વની પુઠે પ્રયાણ કર્યું. એ આગળ જતાં ‘ પંચવર્ગીય ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

આ દંતકથામાં મુદ્દલ તથ્યાંશ દેખાતો નથી. કૌણિન્યને ગૌતમકુમાર બુદ્ધ થવાના છે એવી ખાત્રી જ હોત તો તેને ઉરુવેલામાં છોડી વારાણસી જત નહિ. મારા મત પ્રમાણે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓ પહેલાં આળાર કાલામના પંથમાં હતા. અને ત્યાં જ તેમની અને બોધિસત્ત્વની મૈત્રી બંધાઈ હશે. આ સર્વ બ્રાહ્મણ હતા કે ક્ષત્રિય હતા એ મુદ્દો બાબુએ પૂછ્યો તો પણ તે કપિલવસ્તુની આસપાસ ક્યાંક રહેતા હશે એમ સ્વીકારવામાં હરકત નથી. આળાર કાલામનો એક આશ્રમ કપિલવસ્તુ પાસે હતો એ ત્રીજા લેખાંકમાં જણાવ્યું છે. તેથી ત્યાં જ પંચવર્ગીયોની બોધિસત્ત્વ સાથે મૈત્રી બંધાવાનો સંભવ છે. આળાર કાલામ અને ઉદક શમપુત્ર આ બંનેના પંથમાં તથ્ય ન લાગવાથી બોધિસત્ત્વે બ્યારે સ્વતંત્ર રીતે ધર્મમાર્ગનો શોધ કરવા માંડ્યો ત્યારે તે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓ તેમની સાથે હતા. તેનું કારણ એ કે ગૌતમને કંઈ પણ નવો ધર્મમાર્ગ જરૂર એવું તેમને લાગતું હતું. પણ ઉપવાસ આદિ તપ છોડી બોધિસત્ત્વ અન્નગ્રહણ કરવા લાગ્યા કે તરત જ તેમને નિરાશ થઈ અને તેઓ કાશી આશ્રયા ગયા. ત્યાં જઈ બુદ્ધભગવાને તેમને પોતાના શિષ્ય કર્યા. આ બુદ્ધભગવાનના પહેલા ભિક્ષુશિષ્ય હતા તે કારણથી જ તેમનું બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મહત્ત્વ છે.

વારાણસીમાં બુદ્ધભગવાને તે વર્ષાકાળમાં એક ધનાઢ્ય વેપારીના પુત્ર યશ અને તેના ચાર સાથીઓ-વિમલ, સુબાહુ, પૂર્ણ અને ગર્વાપતિ-ને પોતાના શિષ્ય કર્યા. તે બુદ્ધના શિષ્ય થયાના સમાચાર સાંભળી આનુળાબુના પ્રદેશમાં રહેનારા યશના પચાસ તરણ મિત્રો પણ બુદ્ધના શિષ્ય થયા. આ પ્રમાણે સાઠ ભિક્ષુઓનો સંઘ તેમની પાસે એકઠો થયો, ત્યારે ચાતુર્માસને અંતે બુદ્ધ ભગવાન તેઓને કહેવા લાગ્યા “ હે ભિક્ષુઓ ! સંસારના અને સ્વર્ગના પાશમાંથી હું મુક્ત થયો છું. અને હે ભિક્ષુઓ ! તમે પણ તે પાશમાંથી મુક્ત થયા છો. તેથી હવે હે ભિક્ષુઓ ! બહુલોકોના હિત માટે, પ્રજાના સુખ માટે, લોકો ઉપર અનુકંપા કરવા માટે, દેવોના અને મનુષ્યોના કલ્યાણમાટે ધર્મોપદેશ કરવા પ્રવૃત્ત થાઓ. એક માર્ગે બે જણા નહિ, ચારેભાં કલ્યાણપ્રદ, મધ્યમાં કલ્યાણપ્રદ અને અંતમાં કલ્યાણપ્રદ એવા આ ધર્મમાર્ગનો ઉપદેશ કરો. ”

આ પ્રમાણે તેમણે આ સાઠ ભિક્ષુઓને ચારે દિશાઓમાં મોકલ્યા. તેઓ બીજા તરણોને ભગવાનની પાસે લાવતા અને ભગવાન તેમને પ્રવ્રજ્યા આપતા હતા. પણ આથી તે સાઠ ભિક્ષુઓને અને તરણ ઉમેદવારોને મુશીબત પડતી હતી. માટે બુદ્ધ પરસ્પર પ્રવ્રજ્યા-વિધિ કરવાની ભિક્ષુઓને પરવાનગી આપી. અને તે પોતે પાછા ઉરુવેલામાં આવ્યા. રસ્તામાં ભદ્રવગ્ગિય નામના ત્રીસ તરણો ઉદાનમાં પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે કીડા કરતા હતા.

તેમાંના એકને સ્ત્રી ન હતી. તેટલા માટે એક વેશ્યા લાવવામાં આવી હતી. આ ત્રીસ બ્રહ્માઓ જ્યારે દારૂ પી બેલાન થયા હતા ત્યારે તે વેશ્યા નાસી ગઇ. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી તેનો શોધ કરતાં કરતાં તે ભગવાનની પાસે આવ્યા. ત્યારે ભગવાન તેમને કહેવા લાગ્યા “હે તરુણ ગૃહસ્થો ! એક સ્ત્રીની શોધમાં લાગવું કે આત્માની શોધમાં લાગવું— આ બંનેમાં તમને શું સારૂ લાગે છે ?” આત્મશોધ જ સારો છે એમ જ્યારે તેઓને લાગ્યું ત્યારે તેઓએ શાન્તિથી બુદ્ધોપદેશ સાંભળી લીધો અને તેમના ભિક્ષુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો.

ત્યાંથી ભગવાન ઉરુવેળામાં આવ્યા. ત્યાં ઉરુવેલ કાશ્યપ, નદી કાશ્યપ, અને ગયા કાશ્યપ એ ત્રણ ભાઈઓ અનુક્રમે પાંચસો, ત્રણસો અને બસો શિષ્યો સાથે તપ કરતા હતા. તેમાંથી મોટાભાઈને અનેક ચમત્કારો બતાવી બુદ્ધ પોતાનો શિષ્ય કર્યો. તેની પછવાડે તેમના બે બંધુઓ અને તેમના સર્વ અનુયાયીઓ બુદ્ધના શિષ્ય થયા. આ હજાર શિષ્યોને સાથે લઇ તેમણે રાજગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. અને ષિબિસાર રાજાએ તેમનું બહુમાન કરી વેણુવન નામનો ઉદ્યાન તેમને અને ભિક્ષુસંઘને રહેવા માટે આપ્યો.

અહીં સુધી મહાવગ્ગમાંની કથાઓનો સાર આપ્યો છે. હવે આ કથાઓને ઐતિહાસિક કસોટીથી તપાસી નેવી જોઈએ. કાશીમાં સાડ, રસ્તામાં ત્રીસ, અને એકહજાર જંટાવાળા તપસ્વીઓ મળી એક હજાર અને નેવું ભિક્ષુઓ રાજગૃહમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં બુદ્ધના સંઘમાં દાખલ થયા હતા, એમ કહેવું જોઈએ. તે પછી બુદ્ધ સંજય પરિત્રાજકના અટ્ટીસો ભિક્ષુઓ પોતાના સંઘમાં દાખલ કર્યા. એટલે કે રાજગૃહમાં હતા તેવામાં જ ભિક્ષુઓની સંખ્યા તેરસોને આળીશ થઇ. આવડો મોટો ભિક્ષુસમુદાય બુદ્ધની સાથે હતો એનો સુતપિટકમાં કોઇ કેકાણે દાખલો મળતો નથી. દીધનિકાયમાં જુદાં જુદાં દસ સુત્તોમાં ભિક્ષુસંઘની ગણનાં મળે છે. તેમાંથી નવમાં બુદ્ધની સાથે પાંચસો ભિક્ષુઓ હતા અને ફક્ત એક સામન્નસુત્તમાં સાડાગારસો હતા એવો ઉલ્લેખ છે. મહાપરિનિર્વાણસુત્તમાં ભગવાને બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ સંબંધી કાઠને કાંઈ શંકા હોય તો પૂછી એમ કહ્યું. તે પ્રશ્નને કાંઈ કાંઈ જોડ્યું નહિ. બધા મૌન જ રહ્યા. તે જોઈને આનંદને મોટું આશ્ચર્ય થયું. ત્યારે ભગવાને કહ્યું “આનંદ ! આ પાંચસો ભિક્ષુઓમાં જે છેવટનો છે તે આજામાં આજો સોતાપન્ન છે.” એ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે છેવટના પ્રવાસમાં પણ ભગવાનની સાથે પાંચસો જ ભિક્ષુઓ હતા. ભગવાનના પરિનિર્વાણ પછી રાજગૃહમાં ભરાયેલી પહેલી પરિષદમાં પાંચસો જ ભિક્ષુઓ હતા એવો ઉલ્લેખ સુલ્લવગ્ગમાં અને કેટલીક અદ્ધ-કથાઓમાં મળે છે.

સામન્નસુત્તમાં બારસોપચાસ ભિક્ષુઓ ભગવાનની સાથે હતા એવો ઉલ્લેખ છે. ત્યારે આ સુત્ત લખાયું તે જ સમયે ભિક્ષુઓની સંખ્યા વધારવાની શરૂઆત થઈ જ હશે. વિનયપ્રત્યમાં તે સંખ્યા તેના કરતાં અનેક ઘણી વધારવામાં આવી, અને મહાયાન-

૩ इमेसं हि आनन्द पञ्चसं भिक्खु-सत्तानं यो पच्छिमको भिक्खु सो
सोतापन्नो अविनिपात-धम्मो नियतो संबोधि-परायणो ति।-दीधनि०

(પા. ૮. સો. ની. આ. ભાગ. રં. પૃ. ૧૫૫)

પંચના ગ્રંથોમાં આ બાબતની સીમા જ રહી નહિ. આ પંચનો જે પ્રાચીન ગણાતો ગ્રંથ લલિતવિસ્તર તેના આરંભમાં જ આવસ્તીમાં ભગવાનની સાથે બારહજર લિહુઓ હતા તેવું કહ્યું છે. તે સિવાય બીજા હજાર બોધિસત્વ હતા તે જુદા જ. અર્થાત્ પછીથી વધારવામાં આવેલી આ લિહુઓની સંખ્યાઓની ગણના ઇતિહાસના કામની નથી. જુદની હયાતિમાં જ ગણુ બહુ તો પાંચસો જ લિહુઓ હતા અને વિનયગ્રંથમાં જે લિહુઓની સંખ્યા આવેલી છે તે પણ દંતકથા જ છે એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજો એક મહાવર્ગમાં વિરોધ છે તે આ. પ્રમાણે. સાઠ લિહુઓને ભગવાને ચારે દિશામાં મોકલ્યાં, અને તે પોતે ઉરુવેળામાં આવ્યા. ત્યાં એક હજાર જડીલોને પોતાના શિષ્ય કરી તેમને લઇ તે રાજગૃહમાં આવ્યા. તેમના આગમનથી રાજગૃહમાં ઘણી મોટી ધામધૂમ થવા લાગી. એમ હોય તો સારિપુત્ત અને મોગ્ગલાન એ સંજમના શિષ્યોને આ ધામધૂમની સુદ્ધ જ માહિતી ન હતી. સારિપુત્તે અરસજીને રાજગૃહમાં ભિક્ષાટન કરતો જોયો અને ભિક્ષાટન થઇ રહ્યા પછી તેની પુંડે પુંડે જઈ તું જોતો શિષ્ય, તારો ધર્મ કયો વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા હવે અહીં આ એવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે જો અરસજીને કાશીમાંથી બીજે ઠેકાણે ધર્મોપદેશ કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો તો તે એકાએક ભગવાનની સાથે રાજગૃહમાં ક્યાંથી પહોંચી ગયો? બીજો પ્રશ્ન એ કે હજાર જડાવાળા શિષ્યો સાથે જુદભગવાન રાજગૃહમાં આવવાથી ઘણી મોટી ધામધૂમ થાય; તો પછી ત્યાં રહેનારા સંજય પરિત્રાજકના શિષ્ય સારિપુત્તને તેની સુદ્ધ જ માહિતી ન હોય એ કેમ બને? જો અરસજી અને સારિપુત્તનો સંવાદ ખરો માનીએ તો તે સમયે રાજગૃહમાં જુદની કોઇને જ માહિતી ન હતી, અને અરસજીને બીજે ઠેકાણે ધર્મોપદેશ કરવા ન મોકલતાં ભગવાને પોતાની સાથે જ આવ્યો હશે એમ કહેવું પડે. અને જો મહાવર્ગની અતિશયોકિત કહાડી નાખીએ તો પણ આવું જ કાંઇક જનવાનો વધારે સંભવ દેખાય છે. સેંકડો અદ્ભુત ચમત્કારો બતાવી ઉરુવેલ કાર્યપત્રે અને તેના લાઇઓને શિષ્ય કરવાના હતા તો તે રથાનેથી ભગવાને શા માટે સંબોધિ જ્ઞાન થયા પછી કાશીપર્યંત પ્રવાસ કર્યો? પંચવર્ગયિતો ટેકો મળ્યા પછી ભગવાને આ ત્રણ બંધુઓને પોતાના શિષ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે અને તે સિદ્ધ થયો હશે. પણ તેમને લઇને તે રાજગૃહમાં આવ્યા તે દંતકથા દેખાય છે. પંચવર્ગીય લિહુઓ અથવા તેમાંથી કેટલાક જણ જ તેમની સાથે હતા એટલું જ. માટે જ સારિપુત્તને તેમના સંબંધી અથવા તેમના ધર્મ સંબંધી કાંઇ માહિતી હતી નહિ. સારિપુત્ત અને મોગ્ગલાન એ બંને ભગવાનના અનુયાયી થયા એ અત્યંત મહત્ત્વની બાબત છે. તે જો જોઈએ સંઘમાં ન આવ્યા હોત તો તે સંઘને આવકું મોટું મહત્ત્વ મળત કે નહિ તે શંકા છે.

બિંબિસાર રાજની અને મોધિસત્ત્વની પહેલાંની ઝોળખાણ હતી. અર્થાત્ જુદ થયા પછી આ રાજની રાજધાનીમાં જવું તેમને ઈટ લાગ્યું હોય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ત્યાં તેમની અને બિંબિસાર રાજની સુઝાણત થઇ જ હશે અને બીજા શ્રમણ-

૪ વિશેષ માહિતી માટે “જુદ ધર્મ અને સંઘ” (આવૃત્તિ ૨ છ) (મરાઠી) પાનું ૫૩ અથવા જુદલીલાસારસંગ્રહ ભાગ ૨ પ્રકરણ ૭ માં જુઓ.

બ્રાહ્મણોનો જેવી રીતે તે રાજા પામેથી સત્કાર થતો હતો તેવો બુદ્ધનો પણ થયો હતો. તેમાં બિંબિસારને કે રાજગૃહના નાગરિકોને વધારે લાગવા જેવું કંઈ પણ ન હતું, અને તેથી તેના વિષે વિનયગ્રંથમાં જે પુરાણ રચવામાં આવ્યું છે તેનો અને અરસજના સંવાદ જેવી સાદી બાબતોનો મુદ્દલ જોગ જોસતો નથી.

વિનયગ્રંથનો બરાબર વિચાર કરતાં તેમાંની ઘણીખરી હકીકત તદ્દન દંતકથા રૂપ લાગે છે. બુદ્ધધોષાચાર્યના સમયે રચવામાં આવેલી અદ્વૈતધર્મમાંથી જેમ દંતકથારૂપ વાતો મળી આવે છે તેમ જ તે જ જગતની પુષ્કળ વાતો વિનયમાં છે, અને તે ઉપરથી આ ગ્રંથ અદ્વૈતધર્મનો પૂર્વગામી છે એમ કહેવું પડે છે. તે પણ તેમાંની બધી જ હકીકત તપાસ્ય છે એમ કહી શકાતું નથી. રામદાસ, તુકારામ આદિ આધુનિક સાધુસંતોના ચરિત્રોમાં પણ દંતકથાઓની પુષ્કળ ભેળસેળ થયેલી છે. પણ તેટલા ઉપરથી તે મુદ્દલ ઐતિહાસિક ન હતા એમ આપણે કહેતા નથી. તે જ પ્રમાણે વિનયગ્રંથમાં ઘણીએ દંતકથાઓ હોવા છતાં કંઈક ઐતિહાસિક પરંપરા પણ તેમાં લખેલી છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ; અને તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં—વારાણસીમાં લગવાને પહેલો ધર્મોપદેશ કર્યો, ત્યાં સૌથી પ્રથમ પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓ તેમના શિષ્ય થયા, પછી યશ અને તેના ચાર સાથીઓને પોતાના સંઘમાં દ્વાબલ કર્યા; આ આઠ નવ શિષ્યો સાથે પાછા ઉરુવેળામાં આવ્યા અને ઉરુવેળ કાશ્યપ અને તેના બે બંધુઓ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડ્યો; ત્યાંથી કેટલાક મુમય પછી તેમાંના બધા અથવા થોડા ભિક્ષુઓને સાથે લઈને તે રાજગૃહમાં આવ્યા અને ત્યાં સારિપુત્ર અને મોગ્ગલાન એ બંને પ્રસિદ્ધ પરિવ્રાજકોને તેમણે પોતાના શિષ્ય કર્યા. અહીંથી લગવાનની કીર્તિની અને સંઘની ભરતીની શરૂઆત થઈ—એ પ્રમાણે મહાવગ્ગના દંતકથારૂપ વર્ણનોમાંથી નિષ્કર્ષ દેહાડવામાં હરકત દેખાતી નથી.

લલિતવિસ્તરના આરંભમાં યોગીસ ભિક્ષુઓની જે યાદી છે તેનો પણ ઉપરના નિષ્કર્ષને સારો ટેકો મળે છે. વાંચકોની સગવડ માટે તે સમગ્ર ઉતારો અહીં આપવામાં આવે છે:—

પથં મયા શ્રુતમેકસ્મિન્સમયે ભગવાન્ ત્રાયસ્ત્યાં વિહરતિ સ્મ જેતઘનેડના-
યપિણ્ડવસ્વારામે મહતા ભિક્ષુસંઘેન સાર્થે દ્વાદશભિર્ભિક્ષુસહસ્રેઃ । તથયા ।

- ૧ આયુષ્મતા ચ જ્ઞાનકૌણ્ડિન્યેન (અઝ્ઞાકોણ્ડકા)
- ૨ આયુષ્મતા ચાશ્વજિતા (અસ્સજિ)
- ૩ આયુષ્મતા ચ વાળ્પેણ (વપ્પ)
- ૪ આયુષ્મતા ચ મહાનામ્મા
- ૫ આયુષ્મતા ચ મદ્ધિકેણ (મદ્ધિય)
- ૬ આયુષ્મતા ચ યશોદેવેન (યસ)
- ૭ આયુષ્મતા ચ વિમલેન
- ૮ આયુષ્મતા ચ સુવાહુતા
- ૯ આયુષ્મતા ચ પૂર્ણેન (પુણ્ણ)

- ૧૦ આયુષ્મતા ચ ગધામ્પતિના (ગધામ્પતિ)
- ૧૧ આયુષ્મતા ચોરુચિલ્વાકાશ્યપેન (ઊરુચલકસ્તપ)
- ૧૨ આયુષ્મતા ચ નદીકાશ્યપેન
- ૧૩ આયુષ્મતા ચ ગયાકાશ્યપેન
- ૧૪ આયુષ્મતા ચ શારિપુત્રેણ (શારિપુત્ર)
- ૧૫ આયુષ્મતા ચ મહામૌઢ્વલ્યાયનેન (મહામૌઢ્વલ્યાય)
- ૧૬ આયુષ્મતા ચ મહાકાશ્યપેન (મહાકાશ્ય)
- ૧૭ આયુષ્મતા ચ મહાકાશ્યાયનેન (મહાકાશ્ય)
- ૧૮ આયુષ્મતા ચ કફિલેન (?)
- ૧૯ આયુષ્મતા ચ કૌણ્ડિન્યેન (?)
- ૨૦ આયુષ્મતા ચ ચુનન્દેન (ચુન્દ)
- ૨૧ આયુષ્મતા ચ પૂર્ણમૈત્રાયણીપુત્રેણ (પુણ મન્તાણિપુત્ર)
- ૨૨ આયુષ્મતા ચ અનિરુદ્ધેન (અનુરુદ્ધ)
- ૨૩ આયુષ્મતા ચ નન્દિકેન
- ૨૪ આયુષ્મતા ચ કસ્તિલેન (કસ્પિન)
- ૨૫ આયુષ્મતા ચ સુભૂતિના
- ૨૬ આયુષ્મતા ચ રેષતેન
- ૨૭ આયુષ્મતા ચ સદિરચનિકેન
- ૨૮ આયુષ્મતા ચામોઘરાજેન
- ૨૯ આયુષ્મતા ચ મહાપારણિકેન (?)
- ૩૦ આયુષ્મતા ચ યક્કુલેન (યક્કુલ)
- ૩૧ આયુષ્મતા ચ નન્દેન
- ૩૨ આયુષ્મતા ચ રાહુલેન
- ૩૩ આયુષ્મતા ચ સ્વાગતેન (સાગત)
- ૩૪ આયુષ્મતા ચાનન્દેન^૫

આ યાદીમાં આપેલા પહેલા પંદર લિખ્તઓની પરંપરા ઐતિહાસિક દેખાય છે, અને અદ્ભૂત ચમત્કાર અને અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો તેનો મેળ મલાવગતી કથાઓ સાથે બરાબર બેસે છે. અને આથી જ તે પછીના ઓગણીસ લિખ્તઓની પણ પરંપરા ઐતિહાસિક છે કે કેમ એ વિશે બજવાન શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ કેટલીક બાજુ-તોમાં વિનય અને આ યાદી અંધ બેસતી નથી. વિનયના કહેવા પ્રમાણે આનંદ અને અનુરુદ્ધ એક જ સમયે પ્રવળ્યા હોય. પરંતુ આ યાદીની પરંપરામાં આનંદ અને અનુરુદ્ધની વચ્ચે અગિયાર લિખ્તઓ આવે છે. વિનયપિટકના આઠ આચાર્ય ઉપાસિતું નામ તો આ યાદીમાં મુદ્દત જ મળતું નથી. આવો કાંઈ વિશેષ હોવા છતાં આ યાદીમાં મને બહુ તથ્ય લાગે છે અને તેથી તે આખી અહીં આપી છે. એમાંની પ્રત્યેક લિખ્તનું મંત્રોપમા

૫. ત્યાં ત્યાં પાણિ દ્રુપાંતરમાં ફરક પડે છે ત્યાં ત્યાં કૌંસમાં તે આપનામાં આવ્યું છે. ત્યાં શંકા છે ત્યાં કૌંસમાં પ્રમાણ ચિહ્ન મૂકવામાં આવ્યું છે.

ચરિત્ર આપવું એ આ લેખની મર્યાદાના બહાર છે. જેમને વિશેષ માહિતી જોઈતી હોય તેમણે “ બૌદ્ધ ગ્રંથોના પરિચય ” એ પુસ્તકનો ત્રીજો ભાગ જોવો. ૬

પ્રથમ કારણ, મહાપ્રસિદ્ધ ગોસાલ, અગ્નિતકિસકમ્બઢી, પદ્મ કન્યાયન, મંજય બેલદ્વિપુત્ર, અને નિગંઠનાથપુત્ર એ જે મોટા મોટા પંથોના સંસ્થાપક વિશે ત્રીજા લેખાંકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેમને મંઘી, ગણી, ગણાચાર્ય, અને તીર્થકર એ વિશેષણો અનેક ઠેકાણે લગાડવામાં આવ્યાં છે. ૭ એટલે કે શુદ્ધની પહેલાં તેઓના સંધ અસ્તિત્વમાં હતા અને તેમાંથી બે તો (નિર્ઘ્ય અને આજીવક) બહુ જ મોટા હતા. જૈન પરંપરામાં મહાવીર સ્વામીના શિષ્યોની સંખ્યા ચૌદહજાર હતી એવી આખ્યાયિકા છે. ૮ આમાં ઘણી જ અતિશયોક્તિ છે એમ માની લઈએ તો પણ જૈનપંથોના શ્રમણોની સંખ્યા શુદ્ધના સમયમાં બૌદ્ધ લિહુઓ કરતાં ઘણી જ મોટી હતી એમાં શંકા નહિ. જૈનોના (નિર્ઘ્યોના) પંથ શુદ્ધના પંથ કરતાં ત્રણસો વર્ષ જુનો હોવાથી તેના શ્રમણોની સંખ્યા વધારે હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. આજીવકોની સંખ્યા કેટલી હતી તે જણવાનો આજે રસ્તો રહ્યો નથી. તોપણ જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આ પંથનાં મળતાં વર્ણનો ઉપરથી આ પંથ પણ નિર્ઘ્યોના પંથ જેટલો મોટો અને લોકપ્રિય હતો એમ અનુમાન કરાય છે. અર્થાત્ પ્રાચીનતાની અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ બીજા પંથો બૌદ્ધ પંથો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતા એટલું જ નહિ પણ આ બધા તીર્થકરોમાં શુદ્ધ જનવાન તરફ હતા. એમ છતાં પણ તેમનો અને તેમના લિહુગ્રંથોના સામાન્ય લોકસમાજ ઉપર આટલો બધો પ્રભાવ થોડા વખતમાં કેવી રીતે પડ્યો ?

આનો ઉત્તર એ છે કે ઉપરના પંથો જો કે સંખ્યામાં મોટા હતા તો પણ સામાન્ય જનસમૂહ સંબંધે તે બહુ પરવા કરતા ન હતા. વેરાનજંગલમાં રહી તપશ્ચર્યા કરવી અને તેથી મોક્ષ મેળવવો તે જ તેમનું ધ્યેય હતું. ગામમાં કે શહેરમાં પ્રવેશ કરી શુદ્ધસ્થો પાસેથી તેઓ લિક્ષા ગ્રહણ કરતા હતા. તોપણ તેમાં મુદ્દલ બદલ રહેતા ન હતા. તેમના ભક્ત કહેવડાવનારા ઉપાસકો અને ઉપાસિકાઓ હતી. પણ તે બધાને શુદ્ધના સંધ જેવું ઐક્ય

૧. આ પુસ્તક છપાય છે. થોડા સમયમાં પુરાતત્ત્વમંદિરઅન્ધાવલીમાં પ્રગટ થશે.

૭ ચેમે મો ગોતમ સમણગ્રાહણ । સંચિની ગણિનો ગણાચરિયા જાતા યસ-
સ્તિનો તિથ્થકરા સાધુસમ્મતા વહુજનસ્સ, સેવ્યયીદં પૂરણો કરસ્સપો, મસ્સલ્લિ
ગોસાલો, અજિતો કેસકમ્બલો, પકુધો કચાયનો, સઙ્ગયો વેલદ્વપુત્તો,
નિગંઠો નાથપુત્તો. આ ઉતારો અગ્નિજમ નિદાવના ચૂળસારોપમ સુત (નં-૩૦) માં
છે. આ જ તરેહનો બીજો ઉતારો ક્રમલસંયુત્તના પહેલા સુતમાં મળી આવે
છે. ત્યાં ચેમે (ચે હમે) ને બદલે ચે પિ તે એટલો જ ફરક છે. બીજો કેટલેક ઠેકાણે
આ વિશેષણો ઉપરના તીર્થકરોને લગાડવામાં આવ્યાં છે.

૮ તેણં કાલેણ તેણં સમણં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ ઇંદમૂહપા-
મોક્ષાઓ ચત્તદસ સમણસાહસ્સીઓ ઉદ્ધોસિઆ સમણસેપયા હુત્થા ॥ (કલ્પ-
સૂત્ર ૬ ટ્ઠો ક્ષણ)

પ્રાપ્ત થયું ન હતું. જૈન પંથના શ્રમણોએ જૌહી જેવી સંઘન્યવસ્થા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો પણ તેવો પ્રયત્ન મહાવીરસ્વામીએ કે તેમના નિકટ અનુયાયીઓએ કર્યો હોય તેમ દેખાતું નથી, માટે જુદા સંઘમાં જે એક પ્રકારનું ઐક્ય મળતું હતું તે તે સમયના ખીજા સંઘોમાં કલ્પિત જ મળી આવતું હતું. ખીજા વાત એ કે જુદા સંઘ જંગલમાં રહી તપશ્ચર્યા કરવા માટે ન હતો. ચારે દિશામાં જમ્બુ લોકોને નીતિમાર્ગ તરફ વાળવાનો જૌહી શ્રમણોનો સતત પ્રયત્ન હતો. કિંબદ્ધતા તેને માટે જ જુદે સંઘની સ્થાપના કરી હતી તેમ કહેવાને હરકત નથી. આ બે કારણોથી આ નાના શ્રમણસંપ્રદાયો તે સમયના સામાન્ય જનસમૂહ ઉપર તત્કાલ પ્રભાવ પડ્યો.

ખીજા સંઘોમાં શ્રમણો માટે બહુ નિયમો અસ્તિત્વમાં ન હતા. લોકસમાજ છોડી જંગલમાં જમ્બુ જો તપશ્ચર્યા કરવાની છે તો તે માટે વિશેષ બંધનો શા માટે જોઈએ ? પાંચદશ નિયમોથી જ આ કામ સહેલાઈથી ચાલી શકે. ઉદાહરણ તરીકે જૈન સાધુઓ માટે પાર્શ્વ તીર્થંકરના સમયમાં ચાર જ નિયમો હતા અને મહાવીર સ્વામીએ તેમાં વળી વળી એક ઉમેર્યો અને પાંચ કર્યા. અપરિબ્રહ્મ સંઘે મહાવીરસ્વામીનો અને પાર્શ્વના મતના અનુયાયી નિર્મિથોનો થોડો મતભેદ દેખાય છે. મહાવીરસ્વામી વસ્ત્ર મુલ જ રાખતા ન હતા. પણ પાર્શ્વભક્ત એકાદ બે વસ્ત્રો રાખતા હતા. પોતાના અને પાર્શ્વના શિષ્યો વચ્ચે ઐક્ય રાખવા માટે મહાવીર સ્વામીએ એક બે વસ્ત્રો રાખવાની પરવાનગી આપી તો પણ દિગંબર રહેવું એ જ સઘળામાં ઉત્તમ છે એમ ઠરાવ્યું. આવા પ્રકારનો થોડો મતભેદ હતા તો પણ આવા ક્ષેત્રો માટે બહુ નિયમોની જરૂર ન હતી. પરંતુ જૌહીસંઘને તપશ્ચર્યા કરવાની ન હોવાથી લોકોમાં હળીમળીને કામ કરવાનું હતું અને તે માટે યોગ્ય નિયમન કરવું જુદા પ્રાપ્ત થયું.

હાલમાં ભિક્ષુસંઘ માટે એકંદર બસેશ્વરના નિષેધાત્મક નિયમો છે તેને પાલિભોક્ષ કહે છે. તેમાં બે અનિયત-અનિયમિત અને છેવટના પંચોતેર સેખિય-એટલે કે ખાવા પીવાનો શિશ્વાચાર કેવી રીતે ચલાવવો તે સંબંધી નિયમો, એ બાદ કરતાં એક સમયે દોઢસો નિયમોને જ પાલિભોક્ષ કહેતા હતા.^{૧૦} આ દોઢસો નિયમો પણ અશોકના સમય પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતા એમ લાગતું નથી. જુદાની હયાતિમાં આમાંના કેટલાક ઉપયોગી નિયમો પ્રચારમાં આવ્યા હશે અને તે બધાં પાળવા જ જોઈએ એવો પણ જુદાના આગ્રહ ન હતો. પારાલ્લિક જેવા સ્થૂલ નિયમો છોડી દઈએ તો પણ બાકીના નાના નિયમોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાનો સંઘને તેમણે પૂર્ણ અધિકાર આપ્યો હતો. પરિનિર્વાણની પૂર્વે કેટલાક સમયે ભગવાન આનંદને કહે છે—“આનંદ ! જો સંઘની જિંદગી હોય તો મને મારી પાછળ સદ્ગતિ નિયમો છોડી દેવા અથવા તેમાં ફેરફાર

૯ આ માટે આ માહાના ત્રીજા અંકમાં “આતુપોમ સંવર” જુઓ પુરાતત્વ. પુસ્તક ૨. અંક. ૩. પાન. ૨૪૫

૧૦ સાધિકમિદં મિયસયં દિપદ્ધે-સિયમાપદસતં અન્યદ્ધમાસં ઉદ્દેસં આગચ્છતિ યસ્ય અત્યકામા કુલ્લપુત્તા સિયન્તિ । (પા. ૨. સો.) અંગુત્તરનિઃ ભાગ. ૧ પૃ. ૨૩૧.

કરવો ૧૧૧ આ ઉપરથી કેટલાક પ્રતિબંધક નિયમો આદ કરતાં બાકીના નિયમો વિષે બુદ્ધ ભગવાનનો આગ્રહ ન હતો એ સ્પષ્ટ છે.

કેવળ પ્રતિબંધક નિયમોથી સંધમાં ઐક્ય આવનાર નથી એ બુદ્ધ બાણુતા હતા. અને તેટલા માટે જ પરસ્પર મૈત્રીભાવ વધારવાનો તેમણે વારંવાર ઉપદેશ કર્યો છે. કાસં-બિયસુતમાં^{૧૨} નીચેની છ બાબતો સંધમાં ઐક્ય રહે તે માટે અતિ આવશ્યક છે એમ તેમણે કહ્યું છે. (૧) મૈત્રીમય કાષિક કર્મો (૨) મૈત્રીમય વાચસિક કર્મો (૩) મૈત્રીમય માનસિક કર્મો (૪) જે કાંઈ ગૃહસ્થ તરફથી દાનધર્મ મળે તો તેનો સર્વસંધની સાથે સરખા ભાગે ઉપભોગ કરવો. (૫) પોતાના શીલમાં જરા પણ ઉણપ આવવા ન દેવી. (૬) ચાર આર્યસત્યો સંબંધી સમ્યક્દષ્ટિ હોવી. આ બધામાં સમ્યક્દષ્ટિને અત્યંત મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

સંધમાં જરા પણ વિરોધ ન થાય તે માટે અત્યંત કાળજી રાખવામાં આવતી. તો પણ મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો વિલક્ષણ છે કે તેઓના સમૂહમાં મતભેદ યદ્ય તદ્દ પડવાનાં જ. બૌદ્ધ સંધમાં એ પ્રકારે મતભેદ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે બોધિસત્ત્વના સાળા દેવદત્તને પહેલો ગણવો જોઈએ. આની જે સુલ્લવચ્ચમાં સંવિસ્તર હકીકત આપી છે તે પૂરેપૂરી દંતકથા રૂપ છે એમ સમજવું જોઈએ. તેણે બુદ્ધને આરવા માટે પુષ્કળ મારાઓ મોકલ્યા અને તેમની દ્વારા બુદ્ધને મારી ન શકવાથી છેવટે તેમના શરીરપર નાળાગિરિ નામનો મહોન્મત્ત હાથી છૂટો મૂક્યો^{૧૩} છતાંદિ વર્ષુન ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી. કારણ કે દેવદત્ત જે એટલો કુષ્ટ હોત તો બુદ્ધસંધના કેટલાક ભિક્ષુઓ તેની નાદે લાગત નહિ અને ગૃહસ્થોએ પણ તેને દાન કર્યું ન હોત. અગત્યશુન્ય પોતાના ધાર્મિક પિતાને મારી નાખ્યો અને મગધની ગાદી પડાવી લીધી. આમ છતાં દેવદત્તે તેની મૈત્રી છોડી નહિ એ વાત બુદ્ધને બીલકુલ પસંદ પડી નહિ. અને તેટલાથી જ દેવદત્તે સંધમાં ભેદ ઉત્પન્ન કર્યો હશે. આ સંબંધી લાભસત્કારસંયુત્તના છત્રીસમા સુત્તમાં પુષ્કળ માહિતી મળે છે તેથી તે સુત્તનો સારાંશ અહીંયાં આપીએ છીએ.

‘બુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહમાં વેણુવનમાં રહેતા હતા. તે સમયે અગત્યશુ રાજકુમાર પાંચસો રથ સાથે બ્રહ્મ સવાર સાંજ દેવદત્તના દર્શન માટે આવતો હતો, અને દેવદત્તને પાંચસો પતરાળાઓનું જમણું મોકલતો હતો. કેટલાક ભિક્ષુઓએ આ વાત ભગવાનને કહી ત્યારે ભગવાને કહ્યું “હે ભિક્ષુઓ ! દેવદત્તના લાભસત્કારની સ્પૃહા કરશો નહિ. આ લાભથી દેવદત્તના સત્કર્મની હાનિ જ થવાની છે શ્રદ્ધિ થવાની નથી.”

આ ઉપરાંત દેવદત્તને ઉદ્દેશીને ભગવાને કહેલી નીચેની ગાથા એક બે ટેકાણે મળી આવે છે:—

૧૧. આકલ્પમાનો આનન્દ સંયો મમમ્બયેન સુહાનુસુહકાનિ સિલ્લપદાનિ સમૂહનત્તુ મહાપરિનિ. માળવારં દુ.

૧૨. મઙ્ગિમનિકાય સુત્ત ૪૮.

ફલં વે કદલિં દન્તિ
 ફલં વેલું ફલં નલું !
 સક્કારો કાપુરિસં દન્તિ
 ગદ્ગદો અસ્તતરિં ચયા ॥૧૪

અર્થ:—ફળ કેળનો નાશ કરે છે, ફળ વાંસનો નાશ કરે છે, ફળ બરનો નાશ કરે છે, અને ખચ્ચરીનો ગર્ભ ખચ્ચરીનો જ નાશ કરે છે તેવી રીતે લાભસાધક હલકા પુરુષનો નાશ કરે છે.

આ ઉપરથી દેવદત્તની સાથે જુદો મતબેદ શી રીતે થયો એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ આ દૃષ્ટાન્તું પરિણામ બૌદ્ધસંઘ પર વિશેષ થયું હોય એમ લાગતું નથી. ફક્ત એટલું જ થયું કે ચોમાસામાં રહેવા માટે રાજગૃહ છોડી ભગવાનને પોતાનું ધ્યાન આવરતીમાં કરવું પડ્યું. અજાતશત્રુ ગાદીપર હતા ત્યાં સુધીમાં તેની અને ભગવાનની મુલાકાત થયાનો ફક્ત એક સામઞ્જસુત્તમાં ઉલ્લેખ છે. મહાપરિનિબ્બાનસુત્તમાં પણ અજાતશત્રુએ પોતાનો વસ્ત્રધાર નાખતો આલ્મશ્ય પ્રધાન ભગવાનની પાસે મોકલ્યો તેનો ઉલ્લેખ છે. આ બનાવ દેવદત્તના મરણ પછી અને ભગવાનના પરિનિર્વાણ પૂર્વે કોઈક સમયે બન્યો હોવો જોઈએ.

ઔશાખીમાં સંઘમાં બીજા એક મોટા દૃષ્ટાન્તો થયાનું વર્ણન મહાવગ્ગમાં મળે છે. મહાવગ્ગના કર્તાએ પોતાને ઉપયોગી થાય તે પ્રકારની એ બનાવેલી રચના કરી છે. તેના કહેવાનો સારાંશ એવો છે કે બે વિદ્વાન ભિક્ષુઓમાં વિનયના એક છુદ્ડ નિયમ માટે મતબેદ ઉત્પન્ન થવાથી દૃષ્ટાન્તો ઉત્પન્ન થયો. તેથી સંઘમાં ભયંકર તડ પડ્યાં. તે દૃષ્ટાન્તો કંટાળા ભગવાન એક વનમાં જઈ રહ્યા પછી ઔશાખીના ઉપાસકોએ બને તડના ભિક્ષુઓને ભિક્ષા આપવી બંધ કરી; તેથી તેઓ ઠેકાણે આગ્યા અને આવરતી જઈ જુદા ભગવાનની તેઓએ ક્ષમા માગી. આ હકીકતને આધારે મહાવગ્ગના કર્તાએ આવા પ્રસંગોએ કેવી કેવી રીતે દૃષ્ટાન્તોનો નિદાલ લાવ્યો એ અવિસ્તર કહ્યું છે. પણ તેમના કહેવા પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તો ઉત્પન્ન નહિ થયો હોય. અંગુત્તરનિકાયના ચતુક્ક નિપાતના બન્ને એકતાલીસમા સુત્તમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત મળે છે.

એક સમયે જુદાભગવાન કાસખીમાં ઘોશિવારામમાં રહેતા હતા. તે સમયે આયુષ્માન્ આનંદ તેમની પાસે આવી તેમને નમસ્કાર કરી એક બાણુએ બેઠો. ભગવાને તેને કહ્યું, “આનંદ ! તે દૃષ્ટાન્તો પુરા થયો કે ?”

આનંદ:—ભદંત ! દૃષ્ટાન્તો કેવી રીતે બંધ થાય ? અનુરુદ્ધનો શિષ્ય બાદિય જાણે કે સંઘબેદ કરવા જ પ્રવૃત્ત થયો છે, અને અનુરુદ્ધ તે માટે તેને એક શબ્દ પણ કહેતો નથી.

ભગવાન:—પણ આનંદ ! અનુરુદ્ધ સંઘનો દૃષ્ટાન્તો પતાવવાના કામમાં કદી પડે છે ? તમે અને સારિપુત્ર અને મોગ્ગલાન આ દૃષ્ટાન્તો પતાવો છો એમ નથી શું ?

આ ઉત્તરો ઉપરથી એમ દેખાઈ આવે છે કે બાદિયના દારણ્યથી આ દૃષ્ટાન્તો ઉત્પન્ન

થયો અને આગળ વધતાં બુદ્ધ ભગવાનને તે પતાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. તેથી એક લિહુણીએ તેમને કહ્યું “ધર્મસ્વામી ભગવાને આ કુળમાં પડવું નહિ. તે સ્વસ્થ રહે અને પોતે જ આ કુળમાંનો વિચાર કરીએ.” આ હકીકત મહાવગ્ગમાં પણ છે. તો પણ તે મન્નિઝમનિકાયના ઉપક્ષિલેસ સુતમાં મળી આવે છે તેથી તેને વિશેષ મહત્ત્વ મળે છે. તે સભામાંથી કેટલોક સમય ભગવાન બીજા દેકાણે ગયા હશે તો પણ આ કુળયો દૌશાંબી માં જ પડ્યો હોવો જોઈએ એમ કાસંબીવસુત ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

લિહુણી સંઘની સ્થાપનાની હકીકત સુલ્લવગ્ગમાં આપી છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે. બુદ્ધભગવાન કેપિથવસ્તુમાં નિશ્ચાધારામમાં રહેતા હતા. લાં મહાપ્રજ્ઞપતી ગૌતમી ભગવાનની પાસે આવી કહેવાં લાગી “ભદ્રંત ! સ્ત્રીઓને આપના ધર્મપંથમાં લેવાની પરવાનગી આપો.” શુદ્ધે તે વાતનો તે સમયે નકાર કર્યો, અને તે સાંથી વૈશાલીમાં આવ્યા. પછીથી મહાપ્રજ્ઞપતી ગૌતમી પોતાનું કેસવપત્ન કરી અને બીજા કેટલીક શાક્ય સ્ત્રીઓને સાથે લઈ વૈશાલી આવી. પ્રવાસથી તેના પગ સૂજેલા હતા, અને શરીર ધૂળથી ભરાઈ ગયું હતું. તે ઉદાસીન દેખાતી હતી. આવી સ્થિતિમાં આનંદે તેને જોઈ અને ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછ્યું. સ્ત્રીઓને પ્રત્યક્ષ આપવાની ભગવાન પરવાનગી આપતા નથી માટે હું ઉદાસીન છું એમ ગૌતમીએ કહ્યું. ભારે તેને ત્યાં જ રહેવાનું કહી આનંદે સ્ત્રીઓને પ્રત્યક્ષ લેવાની પરવાનગી આપવાની વિનંતી કરવા ભગવાનની પાસે ગયો. પણ ભગવાને એ વાતની ના પાડી ત્યારે આનંદે કહ્યું “ભદ્રંત ! તથાગતે ઉપદેશેલા ધર્મપંથમાં પ્રત્યક્ષ લઈ કોઈ સ્ત્રીને સ્ત્રોતઆપત્તિક્ષ, સકૃદાગમિક્ષ, અનાગમિક્ષ, અથવા અર્હતક્ષ પ્રાપ્ત થવું શક્ય છે કે નહિ ?” ભગવાને ‘હા’ એવો જવાબ આપ્યો. આનંદે કહ્યું “જો એમ છે તો જે માશીએ ભગવાનને મા ન હોવાથી દુઃખ પાઈ અને નાનાથી મોટા કર્યા તેની વિનંતીથી ભગવાને સ્ત્રીઓને પ્રત્યક્ષ આપવી.”

ભગવાને કહ્યું “જો મહાપ્રજ્ઞપતી ગૌતમી આંક ભારે બાળતો (અદ્ધ ગરુધમા) સ્વીકારવાનું કશુંક કરે તો સ્ત્રીઓને પ્રત્યક્ષ આપવાની હું પરવાનગી આપું છું.—(૧) લિહુણી સંઘમાં કેટલાએ વર્ષો રહેલી હોય તો પણ તેને નાના મોટા સર્વ લિહુણીઓને નમસ્કાર કરવો (૨) જે ગામમાં લિહુ ન હોય તે ગામમાં લિહુણીએ રહેવું નહિ (૩) દર પખવાડીએ ઉપોસથ કયે કયે દિવસે કરવો અને ઉપદેશ સાંભળવા ક્યારે આવવું આ બે બાળતો લિહુણીઓએ લિહુસંઘને પૂછવી. (૪) ચોમાસા પછી લિહુણીએ જાને સંઘાતી (લિહુ તેમ જ લિહુણી સંઘની) પ્રવારણા કરવી જોઈએ (૫) જેનાથી સંઘાદિગ્રેષ નામનો દોષ થયો હોય તે લિહુણીએ જાને સંઘથી પંદર દિવસનું માનત્ત લેવું જોઈએ. (૬) બે વર્ષ શીખી હોય એવી આમણેરીને જાને સંઘ તરફથી ઉપસંપદા મળેલી હોવી જોઈએ (૭) કોઈ પણ કારણથી લિહુણીએ લિહુને ગાળ ન દેવી. (૮) આજર્થી લિહુણીએ લિહુને ઉપદેશ આપવો નહિ. લિહુએ લિહુણીને આપવો.*

આનંદે તે આંકે વાત મહાપ્રજ્ઞપતી ગૌતમીને જણાવી અને તેને તે પસંદ પડી.

* ઉપોસથ, પ્રવારણા, માનત્ત સંઘાદિગ્રેષ, વગેરે માટે જુઓ બૌદ્ધસંઘનો પરિચય.

આ આખી હકીકત અંગુતરનિકાયના અદ્વકનિપાતમાં આપેલી છે. મહાપ્રગ્લપતી ગૌતમીએ આ આક શુરુધર્મ સ્વીકાર્યા પછી ભગવાન કહે છે “હે આનંદ! જો સ્ત્રીને આ ધર્મવિનયમાં પ્રવળ્યા મળી ન હોત તો આ ધર્મ (ધર્મચર્ચ) એક હજાર વર્ષ ટકત; પણ હવે સ્ત્રીને આ પંચમાં દાખલ કરવામાં આવી છે તેથી આ સદર્મ પાંચસો જ વર્ષ ટકશે.” ૧૫

આ પ્રમાણે વિનય અને અંગુતર નિકાયનો જો કે મેળ બેસે છે તો પણ આ આક શુરુધર્મોને દંતકથા જ ગણવા નહીં. કારણ એ કે વિનયના નિયમ કરવાની શુદ્ધતી જે પદ્ધતિ હતી તેની સાથે આ નિયમોનો સ્પષ્ટ વિરોધ છે. સારિયુતે સંધમાં કેટલાક પ્રતિબંધક નિયમ દાખલ કરવાની વિનંતી કરી ત્યારે ભગવાને કહ્યું “સારિયુત! તું ધીરજ રાખ. પ્રતિબંધક નિયમ કરવાનો સમય ક્યો છે તે તથાગતને જ ખબર છે. સંધમાં પાપ-ધર્મ ન્યાં સુધી દાખલ થયો નથી ત્યાં સુધી તથાગત તેના નિવારક નિયમ કરતા નથી. સંધ સ્થાપ્યાને સાંજો દાળ વોલ્યા વિના, સંધનો વિસ્તાર થયા વિના, સંધનો લાભ મોટો થયા વિના, સંધમાં પાંડિત્યનો પ્રચાર થયા વિના તેમાં પાપધર્મનો પ્રવેશ થતો નથી. હાલમાં સંધ પાપધર્મથી મુક્ત છે અને શુદ્ધ છે.” ૧૬

આ રીતે સંધમાં એકાદ દોષ થયા વિના તે બાબતમાં નિયમ કરવો નહિ એવું જો શુદ્ધનું વક્ષણ હતું તો સ્ત્રીઓને પ્રવળ્યા આપ્યા પહેલાં જ તેમની પાસે આક કડક નિયમો શા માટે કશું કરાવવા પડે? તે સમયે આજકાલની જેમ સ્ત્રીઓની યોગ્યતા તદ્દન કમી હતી એમ કહી સકાય નહિ. નિર્મથના જેવા શ્રમણપંથોમાં પણ ભિમ્બુણીઓના સંધ હતા, અને તેઓને લોકો તરફથી ભિમ્બુણીના જેટલું જ માન મળતું. આના ઉદાહરણો સુતપિટકમાં અનેક દેકાણે મળી આવે છે. જો એમ હોય તો શુદ્ધ ભગવાને કેવળ પોતાના સંધમાં ભિમ્બુણીઓ માટે સર્વ સાધારણ રીતિઓ વિરુદ્ધ યથા શરૂઆતમાં જ આવા કડક નિયમ દાખલ કર્યા એમ સમજવું એ તદ્દન બુલભરેલું છે. અંગુતરનિકાયમાં જો કે આ સુત દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તો પણ તે ધણું જ અર્વાચીન હોવું નેહી. ઇ. સ. ના પહેલા કે બીજા સદ્ધમાં મહાયાન પંથનો જોરથી પ્રચાર થવા લાગ્યો તે સમયે તે લખાયું હોય તો આશ્ચર્ય નહિ. તેથી સદર્મ એટલે કે સ્વાવરવાદી પંથ પાંચસો જ વર્ષ ટકશે અને તેનું કારણ ભિમ્બુણીસંધની સ્થાપના યજ્ઞે એમ જે શુદ્ધના મુખમાં મુક્તમાં આવ્યું છે તેનો વિચાર કરતાં આ મુતની અર્વાચીનતા સદજ સિદ્ધ થાય છે.

શુદ્ધ ભગવાનની દયાનીમાં જ ભિમ્બુણીસંધની સ્થાપના યથા તેમાં સંદા નથી. તે સંધનું તેનું શુદ્ધતી મારી અને સાવકી મા મહાપ્રગ્લપતી ગૌતમીને મળે તે સદજ હતું. આ સંધમાં શેમા અને ઉપધરજો બે અત્યંત પ્રસિદ્ધ ભિમ્બુણીઓ હતી. શેમા જિવિસાર રાજની ગણી દની અને આગળ જતાં રાજની પરવાનગીથી તે ભિમ્બુણી યથા.

૧૫ અદ્વકનિપાતના બીજા પર્વજામ્બકનું પહેલું સુત જુઓ. ઉપરનો મજ્જુર પા. ૮. સો. ના અંગુતર નિ. ભાગ ૪. ૫૮ ૨૭૮ ઉપર છે.

૧૬ પારાજિહા જોહનગર્મ સંપાદિત આગ્રીન. ૫. ૯

અખ્યાકત સંયુતના પહેલા સુતમાં શ્રેમાનો અને પસેનદી કાશલરાજનો સંવાદ આપ્યો છે. તે ઉપરથી તેની શુદ્ધિમત્તાતું અતુમાન કરી શકાય છે.^{૧૭}

ઉત્પલવણી એક મોટા વેપારીની ઊંઘરી હતી, અને તે કુંવારી હતી ત્યારે લિશ્તુણી થઈ. યોગસિદ્ધિને માટે તેની અત્યંત કાંતિ હતી.^{૧૮} ધર્મપ્રચારના કામમાં લિશ્તુસંઘે જે કામ કર્યું તે આ લિશ્તુણીસંઘે બળબચું નથી તો પણ તે સમયના સ્ત્રીવર્ગમાં ધર્મપ્રચારના કામમાં આ સંઘની બહુ મદદ થઈ હોવી જોઈએ.

લિશ્તુઓ અને લિશ્તુણીઓની પછી ઉપાસક અને ઉપાસિકાઓ આવે છે. પણ આ ઉપાસિકા અને ઉપાસિકાઓનો સંઘ ન હતો. તેઓના સમુદાયને પરિપદ (પાલી-પારસા) કહેતા હતા. તેમને માટે રોજના પાંચ નિયમ અને ઉપોસથના દિવસે આઠ નિયમ કરવામાં આવ્યા હતા. ઉપાસિકામાં ચિત્ર ગૃહપતિ મોટા પડિત^{૧૯} હતા; પરંતુ અનાથપિંડિક જેવા બીજા કોઈ પણ ઉપાસકનું નામ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં વારંવાર^{૨૦} આવતું નથી. તેણે આવસ્તીમાં શુદ્ધને માટે અને લિશ્તુસંઘને માટે વિહાર બાંધી આખ્યાયી કાશલદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારને તેના તરફથી મોટી મદદ મળી. ઉપાસિકાઓના વર્ગમાં વિશાખાનું નામ વારંવાર આગળ આવે છે.^{૨૧} એ સકેતનિવાસી (અયોધ્યા) હતી. તેનું લગ્ન આવસ્તીના મિગાર શેઠના ઊંઘરાની સાથે થયું હતું. તેની શુદ્ધિમત્તા જોઈને મિગારશેઠ તેને પોતાની મા કહેતા એવી આખ્યાયિકા છે. તેના ઊંઘરાનું નામ મિગાર હશે એવો સંભવ છે. તેણે આવસ્તીમાં લિશ્તુસંઘ માટે પૂર્વાસમ નામનો એક વિહાર બાંધ્યો હતો. આ અને અનાથ-પિંડિકના જેતવન વિહારમાં શુદ્ધ ભગવાન અવારનવાર રહેતા હતા.

લિશ્તુ, લિશ્તુણી, ઉપાસક અને ઉપાસિકાના સમુદાયને શ્રાવકસંઘ કહેતા હતા. તેમાં સર્વ જાતના લોકોનો સમાવેશ થતો હતો. તેનું વર્ગીકરણ વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે ન હતું; પણ નિર્વાણ માર્ગમાં જેની નેટલી પ્રગતિ થઈ હોય તે પ્રમાણે ઉપર ઉપરની પાયરીમાં ગણના થતી. સોતાપન્ન, સકદાગામી, અનાગામી અને અરહા એ પ્રમાણે નિર્વાણ માર્ગની ચાર પાયરીઓ છે. સકાયદિદ્ધિ (આત્મા એ લિન્ન પદાર્થ હોઈ નિલ છે એવી દ્રષ્ટિ) વિચિ-કિચ્છા (શુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘના વિષે શંકા અથવા અવિશ્વાસ) સીલખ્ખતપરામાસ (સ્નાન વગેરે વ્રતથી જ મુક્તિ મળશે એવો વિશ્વાસ) એ ત્રણ સંયોજનોનો (બંધનોનો) નાશ કરતાં શ્રાવક સૌતઆપન્ન થાય છે; અને તે માર્ગમાં તે સ્થિર થયો એટલે તેને સો-તઆપતિફલસ્થ કહે છે. તે પછી કામરાગ (કામવાસના) અને પટિઘ એ બંને સંયોજનો

૧૭ “બૌદ્ધસંઘનો પરિચય” ભાગ ૩. પ્રકરણ ૪૩.

૧૮ “બૌદ્ધસંઘનો પરિચય” ભાગ ૩. પ્રકરણ ૪૪.

૧૯ તે જ પુસ્તક ભાગ ૩. પ્રકરણ ૫૮.

૨૦ આની માહિતી ‘શુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ માં ભાગ- ૨. પ્રકરણ ૬ માં આપી છે. આ સિવાય બૌ. સં. પ. ભાગ ૩ પ્રકરણ ૫૭ જુઓ.

૨૧ તેની વાત “શુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ” ના બીજા ભાગના દશમા પ્રકરણમાં છે.

શિથિલ થવાથી અજ્ઞાન ક્રમી થતાં તે સકૃદાગમી થાય છે અને તે માર્ગમાં સ્થિર થવા પછી તેને સકૃદાગમિશ્વર્ય કહે છે. આ પાંચે પૂર્ણપણે ક્ષય કર્યો પછી શ્રાવક અનાગમી થાય છે. અને તે માર્ગમાં સ્થિર થાય એટલે તેને અનાગમિશ્વર્ય કહે છે. તે પછી, રૂપરાગ, (અહલોક વગેરેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા), અરૂપરાગ (અરૂપ દેવલોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા), માન (અહંકાર), ઉદ્ભવ્ય (જ્ઞાતચિત્તા), અને અવિન્યજ (અવિદ્યા) એ પાંચ સયોજનોનો ક્ષય કરીને અર્હંત થાય, અને તે માર્ગમાં તે સ્થિર થાય એટલે તેને અર્હંતશ્વર્ય કહે છે. આ પ્રકારે શ્રાવકોના ચાર અથવા આઠ ભેદ કરવામાં આવે છે. ચિત્રગૃહપતિ અને વિશાખ ગૃહપતિ એ ગૃહસ્થ છતાં અનાગમી હતા અને આનંદ લિહુ હોવા છતાં છુદ્ધની હયાતિમાં તો કેવળ સ્રોતઆપન્ન હતા. ક્ષેમા, ઉત્પલવણી વગેરે લિહુણીઓ અર્હંત પદને પામી હતી. અને વિશાખા જેવી ઉપાસિકાઓ સ્રોતઆપન્ન વગેરે હતી. એટલે કે નિર્વાણમાર્ગમાં પ્રગતિ કરવાને સ્ત્રીત્વ અથવા ગૃહસ્થાશ્રમ મુદ્દલ આડે આવતું ન હતું. આ વિષે લિખ્ખુણીસંયુત્તમાં સોમાલિહુણીને મારની સાથે થએલો સંવાદ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

અપોરેના સમયે સોમા લિહુણી શ્રાવસ્તી પાસેના અંધવનમાં ધ્યાન કરવા બેઠેલી હતી. ત્યાં માર તેની પાસે આવી તેને કહેવા લાગ્યો:—

યં તં કસોહિ પત્તથ્થં ઠાનં દુરભિસંભવં ।

ન તં દ્વંસુલપજ્ઞાય ૨૨ સક્કા પપ્પોતુમિત્થિયા ॥

અર્થ:—જે સ્થાન (નિર્વાણ) ઋષિઓને મળતું કહિત તે, જાત રંધાયા પછી તે બરાબર ચક્રો છે કે નહિ તે બે આંગળીઓમાં લઇ તપાસવા જેટલી જ પ્રતા વાળી સ્ત્રીને મળવું શક્ય નથી.

સોમાએ કહ્યું:—

ઈન્ધિમાનો કિં કયિરા ચિત્તમ્હિ સુસમાદિતે ।

ઝાણમ્હિ વત્તમાનમ્હિ સમ્માધમ્મં ચિપસ્સતો ॥

યસ્સ નૂન સિયા પથં ઇત્યાદં પુરિસો તિ વા ।

કિન્નિચ વા પન અસ્મીતિ તં મારો વત્તુમરહતિ ॥

અર્થ:—ચિત્ત ઉત્તમપ્રકારે સમાદિત થયું હોય અને જ્ઞાનલાલ યથો હોય તથા સમ્યક્ ધર્મ જણાયો હોય તો નિર્વાણમાર્ગમાં સ્ત્રીત્વ કેવી રીતે આડે આવે ? જેને હું સ્ત્રી છું, પુરુષ છું, અથવા હું એવું કંઈક હું એવો અહંકાર હોય તેને મારે આ વાત ખુશીથી કહેવી.

૨૨ જાત રંધાયા છે કે નહિ તે બે આંગળીઓ વડે તપાસી જોવાની જેની અક્રમે છે એવી સ્ત્રીને.

૨૩ અસ્મિમાન અથવા અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) હું એજ છું એવું માન (૨) હું સદૃશ છું એવું માન (૩) હું હીન છું તેવું માન. વિભંગ. (પા. ટે. સો) ૫૪ ૬૪૬ અને ૩૫૩.

પોતાને સોમાભિક્ષુણ્ણી ઝોળખી 'ગદ્ધ છે તેવું' જાણીને માર દુઃખી થઇને ત્યાંજ અંતર્ધ્યાન થઇ ગયો.

આ શ્રાવકસંઘનું માન બુદ્ધ અને તેમણે શોધેલા ધર્મ જેટલું જ હતું.

બુદ્ધ સરણં ગચ્છામિ ।

ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ ।

સંઘં સરણં ગચ્છામિ ।

એ રીતે બુદ્ધ અને ધર્મની સાથે જ સંઘને પણ શરણુ જવાનો રિવાજ બુદ્ધની હયાતિમાં જ શરૂ થયો. હોવો જોઇએ. સક્કમ્મયુત્તમાં ધનગ્ગ નામનું એક સુત છે. તે હાત્તમાં પણ બૌદ્ધ લોકોના નિત્યપાઠમાં આવે છે. બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી લાંબા વખતે તે લખાયું છે તો પણ સંઘની દૃષ્ટિએ તેનું ધણુંજ મહત્ત્વ છે એટલે તેનો સારાંશ અહીં આપું છું:—

બુદ્ધ ભગવાન શ્રાવસ્તીમાં જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યા “ હે ભિક્ષુઓ ! પ્રાચીન સમયમાં દેવો અને અસુરો વચ્ચે બુદ્ધ થયું. ત્યારે શક્ર તાવતત્રિંશત (તાવતિંશા) દેવોને કહેવા લાગ્યા, ‘ જ્યારે મુન્નિયામમાં દાખલ થયા પછી તમને બીક લાગે ત્યારે મારા ધ્વજ તરફ જોતાંની સાથે જ તમારો ભય નષ્ટ થશે. જો મારો ધ્વજ તમારા જોવામાં ન આવે તો પ્રગ્નપતિના ધ્વજ તરફ જોજો. તેનો ધ્વજ જોતાં તમારો ભય નષ્ટ થશે. તેનો ધ્વજ પણ જોવામાં ન આવે તો વરુણના ધ્વજ તરફ જોજો. વરુણનો ધ્વજ જોઇને પણ તમારો ભય નષ્ટ થશે.’ તે પ્રમાણે ભય ઉત્પન્ન થતાં દેવો તે તે ધ્વજ તરફ જોતા, પરંતુ તેમનો ભય નષ્ટ થતો હતો અથવા નષ્ટ ન હોતો થતો. કારણ કે શક્ર પોતે જ અવી-તરાગ, અવીતદ્રેપ, અવીતમોહ, અને બીરુ હતો.

“ હવે હું તમને એમ કહું છું કે અરણ્યમાં ઝાડ નીચે અથવા એકાંતવાસમાં રહેતાં જો તમને ભય ઉત્પન્ન થાય તો ભગવાન અર્હત સમ્યક્ સંબુદ્ધ વિદ્યાચરણસંપન્ન સુગત, લોકવિત્ અને દમ્યપુરુષોનો શ્રેષ્ઠ સાગ્રથિ, દેવોનો અને મનુષ્યોનો ગુરુ બુદ્ધ ભગવાન’ એ રીતે માફે સ્મરણુ કરજો. માફે સ્મરણુ કરતાં તમારો ભય નષ્ટ થશે.

“ જો માફે સ્મરણુ ન કરાય તો ‘ આ ધર્મ ભગવાને ઉત્તમ રીતે કહેલો છે, તેમાં સમ્યક્ દર્શન છે, તે અકાલ ફલદાયક છે અને તે અનુભવ કરીને જુઓ એમ કહેવડાવવાને યોગ્ય છે, અભ્યાસને યોગ્ય છે, અને મુક્ત પુરુષોથી પોતાના અંતઃકરણમાં સંઘરવા યોગ્ય છે’ એ રીતે ધર્મનું સ્મરણુ કરજો. ધર્મનું સ્મરણુ કરતાં પણ તમારો ભય નષ્ટ થશે.

“ ધર્મનું પણ તમે જો સ્મરણુ ન કરી શકો તો આ ભગવાનનો શ્રાવકસંઘ સારે માર્ગે જનારો છે, સરળ માર્ગે જનારો છે, ન્યાય માર્ગે જનારો છે, સ્તુત્ય માર્ગે

૨૪ સોતાપત્તિ માર્ગસ્થ અને સોતાપત્તિ ફલસ્થ એજ પ્રમાણે બાકીના ત્રણનું પણ સમજવું.

જનારો છે, તે આ ચાર જોડી અથવા આઠ વ્યક્તિ^{૨૫} એવો ભગવાનનો શ્રાવકસંઘ બોલાવવાને યોગ્ય છે, આતિથ્યને યોગ્ય છે, દક્ષિણા આપવાને યોગ્ય છે, નમસ્કારને યોગ્ય છે જગતનું પુણ્યક્ષેત્ર છે. ' આ રીતે સંઘનું સ્થાપન કરતાં તમારો લાભ નષ્ટ થશે. " તે પછી શુદ્ધ નીચેની ગાથાઓ કહી:—

અરઙ્ગે દક્ષમૂલે વા સુઙ્ગાગારે ધ મિક્કલ્લવો ।

અનુસ્સરેય સમ્યુદ્ધં મયં તુમ્હાક નો સિયા ॥

નો ચે વુદ્ધં સરેય્યાય લોકજેદ્ધં નરાસમં ।

અથ ધમ્મં સરેય્યાય નિચ્ચાનિકં સુદેસિતં ॥

નો ચે ધમ્મં સરેય્યાય નિચ્ચાનિકં સુદેસિતં ।

અથ સંઘં સરેય્યાય પુઙ્ગલેત્તં અનુત્તરં ॥

एवं वुद्धं सरन्तानं धम्मं संघश्च भिक्खवो ।

મયં વા છન્નિતત્તં વા લોમહંસો ન હેસ્સતિ ॥

શુદ્ધ ભગવાને સ્થાપેલા સદ્ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે આ શ્રાવકસંઘે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હોવો જોઈએ. નહિ તો ખસેં ત્રણસોં વર્ષના અવધિમાં અરોઠ જોવા સાર્વભૌમ રામના મન ઉપર બૌદ્ધધર્મની એટલી છાપ પડત નહિ, તેથી ઉપરના જેવો સુતોમાં જે પ્રાચીન બૌદ્ધસંપત્તી સ્તુતિ મળી આવે છે તે યોગ્ય જ છે અને એવો સંઘ સ્થાપન કરી અને તેને એટલું મહત્ત્વ આપી શુદ્ધ ભગવાને પોતાની દૂરદર્શિતા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ દાખવી છે એમ કહેવું જોઈએ.

ગુજરાતના કેટલાક અપ્રકટ શિલાલેખો.

[૬. બા. ડિસકંબકર એમ. એ.]

(૧) ધોળકાનો લેખ સં. ૧૪૬૬

પ્રસ્તુત શિલાલેખ ધોળકા પાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવ નજદીક ન્હાની રૂડી વાવમાં બેસાડેલો છે. શિલાલેખની ઉંચાઇ ૧૨ ઇંચ અને પહોળાઇ ૨ ફુ. ૭ ઇંચ છે. તે સારી સ્થિતિમાં છે. લેખના અક્ષરો દેવનાગરી હાલના પ્રમાણે છે અને તેની ભાષા સંસ્કૃત છે. આરંભનું વાક્ય ગદ્યમાં છે પરંતુ બાકીનો બધો લેખ પદ્યમાં છે. લેખ ૧૮ લીટીનો છે. તેમાં ૧૭ શ્લોકો છે. શરૂઆતમાં લેખનો કાળ સંવત ૧૪૬૬ (શક ૧૩૩૨) જેઠ સુદી ૧૦ બુધવાર આપ્યો છે. તે વખતે ધોળકા પરગણા (ધવલમંડલકરણે) ઉપર બાદશાહ મુજફ્ફર રાજ્ય કરતો હતો; ત્યારે સહદેવ નામના ગૃહસ્થે આશાચંદ્ર નામના પોતાના પુત્રના એક માટે વાવ બનાવી એમ એ લેખનો મતલબ છે. ખીજા શ્લોકથી સહદેવના વંશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ટક (હાકુર) નામના વંશમાં મદ્દહાન ગોત્રવાળા આશાપાળ નામનો ગૃહસ્થ થયો. તે રાજાનો મંત્રી (રાજમુદ્રાધિકારી) હતો. તેને પ્રજાપાળ નામનો પુત્ર થયો તે પણ મંત્રી હતો. તેને થયેલા સહદેવ નામના પુત્રનું (જેને વાવ બનાવી) વર્ણન શ્લોક ૬થી કર્યું છે. તેને બાદશાહ બહુ માનતો હતો. તે જેમ સદગુણી હતો તેમ પ્રતાપી હતો. તેને સાધુ નામની સ્ત્રી હતી. દુર્દૈવવશાત તેનો એકનો એક જ પુત્ર આશાપાળ મરણ પામ્યો તેથી માબાપને ગણ દુઃખ થયું; પરંતુ વિવેકથી ઉદ્યમમાં પ્રવૃત્ત થયા. તેઓએ અનેક રીતે દ્રવ્યદાન કર્યું અને લોકોના ઉપયોગ માટે એક સુંદર વાવ બનાવી. પછી શ્લોક ૧૪ થી છેવટ સુધી તે વાવનું રીવાજ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની હકીકતથી માલુમ પડ્યું જ હશે કે આ લેખ ઉપરથી ઐતિહાસિક ઉપયોગની કાંઈ ખાસ બાબતો જાણવામાં આવતી નથી. લેખમાં આવેલો પાદશાહ મુજફ્ફર તે દીલ્હીના સુલતાન ફરોજ તખ્તખાને ગુજરાત ઉપર નીમેલો પ્રાંતાધિકારી છે. તેનું પહેલું નામ જુફરખાન ખીન વજીહુલ્લ મુલ્ક હતું અને તેને પછી સુલતાન મુજફ્ફર એ નામ ધારણ કર્યું. આને જ ઈ. સ. ૧૩૮૮ માં સોમનાથ ઉપર સ્વારી કરી તેનું મંદીર ત્રીજી વખત તોડી નાખ્યું હતું અને કાઠીઆવાડના દક્ષિણ કીનારા ઉપર સર્વત્ર મુસલમાનોનો અમલ બેસાડ્યો હતો. આનું નામ દેલવાડનાં એક લેખમાં આવ્યું છે એમ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅરમાં લખ્યું છે પરંતુ તે લેખ સંબંધી મને માહિતી મળી નથી.

૧ ॥ ૫૦ ॥ સંવત્ ૧૪૬૬ વર્ષે શાકે ૧૩૩૨ પ્રવર્તમાને અચેહ ધવલમંડલ-
કરણે શ્રીમદ્બ્રહ્મરૂપાત્સાહરાજ્યે જ્યેષ્ઠ શુદ્ધિ દશમ્યાં તિથી વૃધદિને પ્રમુળા
ધી સહદેવે-

- २ न आसचंद्रसुतश्रेयोऽर्थं वापीकीर्तनं कारितं ॥ विश्वे यः स्वदशावतार-
रचनाचातुर्यवर्यां महादैत्योपद्रवरक्षणप्रवणधी [धै] र्यैकधामाद्भुतः ॥
सर्वत्रस्थि—
- ३ तिभास्वरोऽपि हृदये योगीश्वराणां स्थितो देवः पातु दुरंतपातकतमोभास्वान्
स युष्मान् हरिः ॥ १ वंशः श्रीटक्रनामा^१ जगति विजयते प्रोचतायां प्रवृ-
४ त्तः श्रीमद्भिर्मर्त्यरत्नैरनुलभुजयलैः ख्यातिमद्भिः समन्तात् ॥ राजन्यानामि-
वेच्छा भवति सुचरिते भाग्यसौभाग्यभाजां यस्मिन्वीरांकुराणां
- ५ किल निखिलकलाकौशले च प्रकामं ॥ २ वंशे ज्ञाते जगति विदिते तत्र म-
ल्हाणगोत्रे आशापालः सुकृतसवलो राजमुद्राधिकारी ॥ चक्रे स्वार्यः वि—
- ६ दधदनिशं यः परार्थं मनीषी साधुष्वासीत् सदयहृदयो निर्द्वयो विद्विपां
यः ॥ ३ मित्राणां पोष्यवर्गस्य^२ वंधूनां दुःखितान्मनां^३ ॥ सर्वदा
पालयन्नाशाश्रमे
- ७ स्वं नाम सार्यकं ॥ ४ पूर्णपाल इति पूर्णसौहृदस्तत्सुतश्च सचिवेश्वरोऽजनि ॥
योऽर्थिसार्यपरितोपकारकः पुण्यकर्मसु ज^४गज्जं मेघयत् ॥ ५ स जयति ॥
- ८ सहदेवः सत्प्रभुस्तस्य पुत्रो विमलभुजयलश्रीः पातसाहस्य मान्यः ॥ हयवर-
खुरलीलाक्षोभितद्वेषिघ्नो^५ नयविनयविवेकः ख्यातिमान् यः प्रतापी ॥ ६
- ९ धाता धीक्ष्य सुदुःखिनं कलियुगेनापोडामानं^६ जनं बुद्धिं श्रीसहदेवसत्प्रभुघ्नो^७
लोकोपकाराय किं ॥ ग्राहाणेन कृपालुमौलिमुकुटः पुण्यक्रिया सर्वदा
- १० दानार्थः कुरुते यथास्ति सहजं सर्वं हि भाग्याधिके ॥ ७ आशाचंद्राभिधः
सूनुस्तदीयस्त्रिदिवं ययौ ॥ आचंद्राक्षर्वं स्थिरो नूनं धर्म एव भवे भवेत् ॥
८ अकालमर ॥
- ११ णातस्य पितरौ बहुदुःखितौ ॥ विशेषात्रिरपत्यत्वादतिर्चीताकुली हृदि ॥
९ प्रभुः श्रीसहदेवश्च साधूनाम्नो च तत्प्रिया ॥ तौ चिवेकात् स्वपुत्रस्य पुण्य-
हेतोर्भूतौ—
- १२ यमौ ॥ १० यातसल्ययुक्तौ पितरौ स्वपुत्रभोगोपभोगप्रविमप्रसक्तेः ॥ तारु-
ण्यपुण्ये समये भवेतां दृष्टौ यतः स्नेहभरे दृढत्वं ॥ ११ व्यतनुत सहदेवः सत्प्रभु
- १३ र्द्व्यदानं स्यतनयसुकृताय स्नेहयंधाद्भुतत्वात् ॥ अकृत च पुनरिच्छां
निश्चलां शब्दसिद्ध्यं यदिह सहदयानां जन्मविश्वोपकृत्ये ॥ १२ अनकेन
स्वपुत्रस्य श्रे—
- १४ योऽर्थं च विनिर्ममे ॥ यापीर्यं यहु (विज्ञाना?) चित्तविस्म^८ कारिणी ॥

१ आ शब्दः ॥ १२ शब्दः माटे छे अत्र सागे छे.

२ वर्गस्य ३ ०त्मनां ४ च ५ यमौ ६ पीडयमानं ७ हृदो ८ विस्मय.

૧૩ વાપી રમ્યા જલનિધિરિવાંભોભિરેપાસ્તિ પૂર્ણા પાતાલાત્કિં પ્રકટમભવત્
કુંડમેતત્—

- ૧૫ સુધાયાઃ ॥ ગંગાશ્રોત્રં કિમિદ્ સહસા પ્રાદુરસીત્ પ્રભાવાત્ પુણ્યપ્રાપ્તેર્નત્ક-
ભિભવો દાદિતામત્ર યત્સ્યાત્ ॥ ૧૪ ઉત્કલ્લોલા યદિદ્ વહુધા ભાતિ વાપી ત્ ॥
૧૬ પાર્તાઃ શ્રાંતાઃ પાંથાશ્રમવિરહિતા ચારિ પીત્વા ભવેયુઃ ॥ મન્યે ધન્યઃ પ્રમુર
મિનવાત્ કીર્તનાદ્યયશઃશ્રીમુત્પ્રાચુર્યં પ્રતિદિનમહો પૂર્વજાનામપૂર્વ ॥ ૧૫
૧૭ આચંદ્રાક્કં નેદતાદત્ર વાપી તૌયૈઃ પૂર્ણા લોચનાનંદદાત્રી ॥ આશીર્વાદે
સાદરાઃ પાંથ-સાર્યાઃ પાયં પાયં શીતલં ચારિ યસ્યાં ॥ ૧૬ શિવમસુ^{૧૦}
સર્વજગતઃ શ્રીઃ ॥
૧૮ તયોઃ સહ ગમનેન પ્રેમોલ્લાસોઽત્ર કોઽપ્યમૂત્ ॥ સ્ત્રીણાં સાહસયોગો હિ સ્વર્ગે
સોપાનપંક્તિવત્ ॥ ૧૭ મંગલં ॥ શ્રીઃ ॥

(૨) ઇડરના લેખ. સં. ૧૫૦૬

પ્રસ્તુત લેખ ઇડરમાં જૈન દેરાસરમાં પાર્શ્વનાથ મૂર્તિના પખાસણુ* ઉપર છે. તેની
લંબાઈ ૧ ફુટ ૩ ઇંચ અને પહોળાઈ ૪ ઇંચ છે. તે સારી રીતિમાં છે. પરંતુ અક્ષરો
ઠીક રીતે કાતરેલા નથી.

સંવત ૧૫૦૬ શ્રાવણ વદી ૨ બુધવારને દિવસે ઇડરગઢમાં જ્ઞાતકર્ણના રાજ્યકાળમાં
હુમ્મડ શાહિતા અને નિહતિ ગચ્છવાળા ઠાકુર આસપાળના શ્રેય માટે તેના પુત્ર નરસિંહે
પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ બનાવી અને તેની પ્રતિષ્ઠા આમ્રદેવ સૂરિએ કરી એમ આ લેખ
ઉપરથી જણાય છે.

- ૧ સં. ૧૫૦૯ વર્ષે ફાલ્ગુન વદિ ૨ બુધે ઓઈડરદુર્ગે શ્રીજયત્.
- ૨ કર્ણરાજ્યે શ્રીજ્ઞાંધટજ્ઞાતીયશ્રોનિબૃત્તિગચ્છે ઠં આસપાળશ્રે—
- ૩ યૌર્ય સુતનરસીહેન પાર્શ્વનાથમૂર્તિઃ । કારિતા ઠં ચો—
- ૪ રમપ્રતિષ્ઠાયાંપ્રતિષ્ઠિતાશ્રીઆમ્રદેવસૂરિભિઃ ॥ છ ॥
- ૫ માગિનેયરામસુનજગસીંહલીલાહાપાકૈઃ કારિતા ॥ છ ॥

(૩) અને (૪) તેરવાડના લેખો. સં. ૧૫૮૭

આ લેખો પાલજીપુર એજન્સીમાં તેરવાડ નામના ગામની વાવમાં છે. તે અત્યંત
અશુદ્ધ અને ખરાબ રીતે લખેલા છે. તેથી કેટલાક અક્ષરો સારી રીતે ઉકલતા નથી. પહેલા
લેખની લંબાઈ ૧ ફુ. ૭ ઇંચ અને પહોળાઈ ૫ ઇંચ છે. અને બીજા લેખની લંબાઈ
૧ ફુટ ૯ ઇંચ અને પહોળાઈ ૫ ઇંચ છે.

બંને લેખોનો શાળ શરૂઆતમાં જ આપેલો છે. તે સંવત ૧૫૮૭ પોષ વદી ૬ રવિવાર
છે. બીજા લેખમાં સંવત સીવાય શક પણ ૧૪૫૨ આપેલો છે. પહેલા લેખ
ઉપરથી સાધારણ રીતે એમ જણાય છે કે ક્ષેત્રજ્ઞાનના રાજ્યકાળમાં (તેણે) મુસ્તફાખાદ

૧ દેહિ ૧૦ મસ્તુ.

* પચાસન—જેના ઉપર મૂર્તિને બેસાડવામાં આવે છે તે. સં

અને તીરવાનાં વચમાં ૨૫૦૦૦ નાણાં ખરચી ફત્તેહસર નામનું તળાવ બનાવ્યું. ખીજા લેખમાં તે તળાવનાં કામ માટે જે માણસો સલાહ વગેરે-નીમાયા હતા તેઓના નામો આપેલા છે પરંતુ તે ૨૫૪ નથી.

ફત્તેહખાન વિષે કાંઈ અધિક માહિતી મને મળી નથી.

(૩)

- ૧ સંવત ૧૫૮૭ વરષે પોષ વદિ ૬ રવીવાસરે હસ્તનક્ષત્રે સિ.
- ૨ દ્વિનામ્નિ યોગે તૈત્તલકરણે પા(સ્વા)નશ્રીઆજમ ફત્તેપા(સ્વા)ન
- ૩ વિજયરાજ્યે મસ્તપાવાદ તથા તિરવાસ્યાને પા(સ્વા)નશ્રીફ—
- ૪ તેપા(સ્વા)ને જયગઢ પાષાણમેઢ કરાવ્ય (વ્યો) સદ્દા ૨૫૦૦૦
- ૫ નામ ફત્તેસર અતિજલ ફત્તેસર.
- ૬ ટકા હજાર ૨૫૦૦૦

(૪)

- ૧ સંવત ૧૫૮૭ વરષે શાકે ૧૪૫૨ પ્રવર્તમાને હમંતઋતૌ
- ૨ મહામાંગલ્યપ્રય (વ) પૌષ માસે ક્રાન્તપક્ષે પછી ૬ તિથૌ રવિ
- ૩ વાસરે હસ્તનક્ષત્રેસિદ્ધિનામ્નિયોગે મલિકશ્રીશે (ર)
- ૪ મલિક (સલતાણ) મ્હોજફરસહીળ અમારતિગજયપગંગ—
- ૫ દાસઆસામોદીમલમઅમસમાલક સલાહ મનાહરપા.

૫ એક અજ્ઞાત સ્થળનો લેખ. સં. ૧૬૨૩

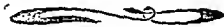
નીચે આપેલા લેખ કયા સ્થળનો છે તેની ખબર નથી. તેનું ફક્ત એક જ રખીંગ જે રાજકોટના વૉટસન ગુડ્રીઅમના અંગ્રહમાં છે તે જ મારી નીચેની નોંધનો આધાર છે. લેખની પહેલાં ૧૧૧૧ ઈ અને હિંચાઈ ૧ ફુટ ૬ ઇંચ છે. લેખનાં અક્ષરો સાધારણ રીતે જ કાતરેલા છે પરંતુ તે મોટા અને સાફ છે. તે શ્લોકબદ્ધ છે.

પહેલા શ્લોકમાં ગણપતિની અને ખીજામાં વરુણની પ્રાર્થના કરી છે. ત્યાર પછી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સંવત ૧૬૨૨ પોષ વદી ૧૩ શનીવારે મહારાજા મુન્દરનાં રાજ્યમાં તેના મુખ્ય કારભારી ઇતમેતખાનના વખતમાં ૪૬ શાખામાં દીસાવાલ શાંતિના દિવસ નામનો એક ગૃહસ્થ ઇતમેતખાનના ઘરમાં સર્વ કામકાજનો ઉપરી હતો. તેણે લોધિના ઉપકાર માટે એક વાવ બનાવી. તે બનાવવાનું કામ ૭ મહીના અને સાત દિવસ પછી સંવત ૧૬૨૩ (શકે ૧૪૮૮) શ્રાવણ સુદી ૫ રવિવારને દિવસે પૂરું થયું. લેખના છેવટે સુવધાર વગેરેનાં નામો આપ્યાં છે.

- ૧ શ્રીગણેશાયનમઃ ॥ ચલત્કર્ણાન્નિલોદ્ભૂતસિદ્ધરા
- ૨ રુણિતાંબરઃ । જયત્યકાલે વિષ્ણુજન્ સંધ્યામિથ ગ—
- ૩ જાનનઃ । ૧ વરુણાય નમસ્તેઽસ્તુ નમઃ મુદ્રિતસાક્ષિ—
- ૪ જે । નમોપોપતયે તુભ્યં સર્વાજીવનસૂરેપિણે । ૨ સ્વસ્તિ

૧ નિલો, ૨ રુપિણે.

- ५ श्रीविक्रमार्कसमयातीत सं० १६२२ वर्षे पौष व-
- ६ दि १३ शनी महाराजश्रीमुदाहरविजयराज्ये । त—
- ७ न्मुख्यामात्यश्रीइतमेतपांतमहामंत्रिणि । वृद्ध—
- ८ शाखायां दीसावालज्ञातीय मं । घनासुत मं०
- ९ नरशंग । तस्तुतमां^३ चाघा तस्तुत मां हया तद्ध—
- १० र्मपत्न्यां लीलादेव्यां जातः सर्वगुणनिधिह्वय—
- ११ जीनामा सत्पुत्रः । स च श्रीइतमेतपांतगृहे सर्वव्या—
- १२ पाराध्यक्षः सर्वोपकाराय खुधाम^५मार्तोदकां चापीमा-
- १३ रभत । सा व^४ सर्वशास्त्रोक्तफलदा सं० १६२३ वर्षे शा-
- १४ के १४८८ श्रावण शुदि ५ रवौ सप्तदिनाधिकः पद्भिः
- १५ मासैः पूर्णो जाता । सू० पता सुत सूत्रधार आता ॥ श्रीः
- १६ इयं चापी शुभं कर्तुः करोतु विमलोदका । आयुः पु-
- १७ त्रान् यशस्त्रायान् ददातु मनसेप्सितान् ॥ १ श्रीः

આયુર્વેદનો ઇતિહાસ

(વૈદિક સમય)

[શ્રી. દુર્ગાશંકર દેવગરામ શાસ્ત્રી]

યુરોપીય પ્રાચ્યતત્ત્વવેતાઓએ એવો સામાન્ય અભિપ્રાય બાંધી દીધો છે કે પ્રાચીન ભારતીય લોકોએ આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અને તાર્કિક વિષયોનો જ વિચાર કર્યો છે; લૌકિક વિષયોને તો એ લોકોએ સ્પર્શ જ કર્યો નથી. પરિણામે લૌકિક-પ્રત્યક્ષ ઉપસમ્બંધ વિષયોને સમજવાની અશક્તિ હિન્દુઓમાં વંશપરંપરાથી ઉતરી આવી છે. અત્યારે આ દેશના વતનીઓની હુદ્દિ લૌકિક વિષયોને ગ્રહણ કરવા સમર્થ છે કે નહિ એ વિશે અથવા આ વિષયમાં આપણી હુદ્દિશક્તિની ધૃવિતાના ઇતિહાસિક કારણો વિશે વિચાર કરવાનો આ પ્રસંગ નથી; પણ પ્રાચીન ભારત ઉપરનો ઉપલો આરોપ સર્વોંશે ખરો નથી એમ આયુર્વેદિક સાહિત્યનાં હુંડાં અવલોકનથી દર્શાવવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

આપણા પૂર્વજોએ આધ્યાત્મવિદ્યામાં તથા ધર્મવિચારમાં અસાધારણ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી એ વાત ખરી છે પણ બધા આર્થો વનમાં બેસીને આધ્યાત્મચિંતન, ધર્મચિંતન કે પ્રાકૃત સ્નાન્દર્પના ઉપબોગમાં લીન થઈને પડ્યા રહેતા અને જગત્માં શું ચાલે છે, કેમ ચાલે છે એ બાજતોનો એમને વિચાર જ નહોતો આવતો એવી યુરોપીય વિદ્વાનોની કે તેઓને અનુસરનાર કેટલાક અત્યંત વિદ્વાનોની માન્યતા ત્યોતિઃશાસ્ત્રના કે આયુર્વેદના, વિદ્યાળ સાહિત્યને જોતાં અથવા અર્થશાસ્ત્રમાં કે મહાભારતમાં તરવરતા આર્થશૂન્યને જોતાં, યથાર્થ નથી લાગતી. ઉત્તરું પોતાની આસપાસના જગત્માં શું ચાલે છે એવું સદમ અવલોકન કરતા, પોતાનાં અવલોકનોનાં ફળોનો, સાહિત્યદ્વારા, ઉપદેશદ્વારા, તથા વ્યવહારમાં સાક્ષાત્ ઉપયોગદાર જગતને લાભ આપવા આ દેશમાં સર્વત્ર ધૂમતા ઉત્સાહી આર્યોનું ચિત્ર ખડું થાય છે.

વર્તમાનકાળમાં પ્રયોગ પદ્ધતિથી તથા સુદમદર્શક્યંત્ર, દરદર્શક્યંત્ર વગેરે ઉપકરણોની મદદથી જે અનેક લૌકિક શાસ્ત્રોનો અપૂર્વ વિશ્લેષ થયો છે તેનો તો પ્રાચીનકાળમાં પ્રભવ જ નથી. પણ નરી આંખે કરેલાં સુદમ અને વિદ્યાળ અવલોકનો તથા જે ઉપરથી તીક્ષ્ણ મર્મગ્રાહી હુદ્દિવડે પ્રાપ્ત કરેલા અનેક તત્ત્વસ્પર્શી સિદ્ધાન્તો આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં રચે રચે અતુર વ્દેનારને દેખાય છે.

કાંઈ પણ દેશના પ્રાચીનકાળનાં મુખ્ય લૌકિકશાસ્ત્રો એ (૧) યંત્ર (Science of Medicine) અને ત્યોતિય. આ બે મુખ્ય શાસ્ત્રોમાં કેટલાંક અત્યંત શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ફળત્યોતિયને બાલુએ રાંખીએ, એમાં કાંઈ તથ્યાંશ છે કે નહિ એ પ્રશ્નને અનિશ્ચિત માનીએ, પણ જૂગોળ, ખગોળ અને ગણિત વિષયમાં આ દેશના

૧ કવિવર રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર આપણી પ્રાચીન સભ્યતાને ઉપવનની સભ્યતા કહે છે તે-પણ-અનિશ્ચિત-દષ્ટિએ અર્ધસત્ય છે.

પ્રાચીન આર્યોએ જે જ્ઞાન મેળવેલું તે ન્યોતિ:શાસ્ત્રના ક્રંથોમાં જળવાય રહ્યું છે. આપણા પ્રાચીન ન્યોતિ:શાસ્ત્રીઓ ગણિતવિદ્યામાં કેટલે સુધી આગળ વધેલા હતા એ જાણવા માટે જુવો આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા (પુરાતત્ત્વમંદિરઅધ્યાવલી)માં અ. સ્વામીનારાયણનું વ્યાખ્યાન.

આયુર્વેદમાં પણ એકથી વધારે લૌતિકશાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે. અત્યારે પાશ્ચાત્ય વૈદકશાસ્ત્રમાં ખારંગત થવા માટે જેટલા લૌતિકશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આવશ્યક ગણાય છે, તેટલાની જૂના વખતમાં આશા ન રાખી શકાય. પણ શારીર (Anatomy, Physiology) દ્રવ્યશુભ્રુશાસ્ત્ર (Materia Medica Pharmacy and Therapeutics), રસશાસ્ત્ર (Chemistry) સ્વચ્છતા (Hygiene) રોગવિદ્યા (Pathology) શલ્ય અને શાલાક્ય તંત્ર (Surgery), પ્રસૂતિતંત્ર (Midwifery & Gynaecology) કૌમારભૃત્ય (Paediatrics) અગદતંત્ર (Toxicology) પશ્ચાયુર્વેદ (Veterinary Science) વગેરે અનેક લૌતિકશાસ્ત્રોનું થોડું ઘણું જ્ઞાન પ્રાચીન વૈદોને હતું એમ આયુર્વેદિક સાહિત્ય નેતાં જણાય છે. આ લૌતિકશાસ્ત્રોનું પ્રાચીન સ્વરૂપ આજનાં પાશ્ચાત્ય ધોરણથી માપવું ન જોઈએ. એ જમાનામાં બીજા દેશોએ આ શાસ્ત્રોમાં કેટલી નિપુણતા મેળવી હતી એ જોઈને, એ વખતની સાધનસંપત્તિ નેતાં પ્રાચીન આર્યોએ કેટલી શાસ્ત્રીય અદ્ભુતશક્તિ (Scientific insight) કેળવી હતી એ જ જોવાનું છે. આપણાં દુર્ભાગ્યે પાછળથી લૌતિક શોધખોળની હુદ્દિ આપણા પૂર્વજોમાં ઓછી થઈ ગઈ અને પડિતોએ જૂના ગ્રન્થોના અધ્યયનમાં જ સંતોષ માનવા માંડ્યો એટલે ઉપર કહેલાં આયુર્વેદાંગ શાસ્ત્રોનો વિશેષ વિકાસ થયો નહિ; પણ વૈદોને લગતા દરેક પ્રદેશમાં બે હજાર વર્ષ પૂર્વે આયુર્વેદના આચાર્યો કેવા ઉત્સાહથી શોધખોળ કરતા હતા, એમનું અવલોકન કેટલું વિશાળ તથા સૂક્ષ્મ હતું, અને અવલોકનને પરિણામે તેઓ કેવા પ્રમાણપુરસ્કાર સચોટ સિદ્ધિતો બાંધતા એ પ્રાચીન આયુર્વેદિક ગ્રન્થોમાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

પ્રાચીન ભારતીય આર્યોની હુદ્દિની ઉન્નતિ અને અવનતિનો ક્રમ આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં અતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કેટલાક ઇતિહાસ પર્યેષકોના મત પ્રમાણે વૈદકવિદ્યાની ઉન્નતિ અવનતિ ઉપરથી થતી એ વિદ્યાની કદર ઉપરથી તે તે પ્રજાની સત્યતાનું માપ નીકળે છે. આ ધોરણે યથાર્થ હો કે ન હો પણ આ દેશના ઇતિહાસમાં તો વૈદકવિદ્યાની ઉન્નતિ સાથે આપણી-સભ્યતાની અનેક વિદ્યાઓની તથા કળાઓની—રાજ્ય, ધર્મ અને સંસ્કારની પણ ઉન્નતિ થતી દેખાય છે, અને એની અવનતિ સાથે સર્વદેશી અવનતિ થતી દેખાય છે. વૈદકવિદ્યાને કાંઈ પણ પ્રજાની બીજી ઉન્નતિ સાથે કાર્યકારણ સંબંધ નથી, પણ સર્વ ઉન્નતિનું મૂળ પ્રજાની જીવનશક્તિ છે; અને એ શક્તિના વૃદ્ધિહાસની વૈદકવિદ્યા શારી નિદર્શક છે એટલી વાત નિર્વિવાદ લાગે છે. પણ એટલી વાત એટલી જ છે કે શાકુંતલથી આરંભીને ઋગ્વેદપર્યંત ફરી વળનાર પ્રાચ્યતત્ત્વવિદ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની દૃષ્ટિ આયુર્વેદથી દૂર જ રહી છે. અલબત્ત વૈદક વિષય ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રન્થો છે એટલું જાણના જાણવામાં ખરું. પણ સંસ્કૃતજ્ઞો દાક્તરી વિદ્યાથી અજાણ્યા એટલે વૈદકગ્રન્થોના જીવોપ ધણા વખત સુધી જાણી શકેલા નહિ. હુંકામાં પ્રાચ્યતત્ત્વવેત્તાઓએ આયુર્વેદની

ઉપેક્ષા જ કરી છે એમ કહીએ તો ચાલે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસના લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ એ. એ. મેકડોનલ્ડનાં નીચેનાં વચન ઉપરથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞોની શ્વેતરૂપ દેખાશે:—

‘પ્રાચીન હિંદીઓના વૈદકગ્રંથોની ખરી કિંમત વિશે જે તત્ત્વોએ એ પુસ્તકો તપાસ્યાં છે તેમનો અભિપ્રાય ઉચ્ચો નથી. હિંદુઓની શુદ્ધિએ આ દિશામાં ટાંધ મહાન ક્ષુ્ દોષ એ સંભવિત નથી કારણ કે તેણે પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન વિશે કદિ પણ વલણ જતાચું નથી. સત્ત્વવિદ્યામાં ટાંધ પણ કિંમતી કામ કર્યોનો દાવો દિંદ રાખી શકે તો તે કૃત્રિમ નાક બનાવવાનો છે. (ઇમ્પી. ગેઝેટ ઓફ ઇન્ડીઆ વૉ. ૨ પા. ૨૬૬.)*

આ વચનોની ગ્રેરક શ્વેત રૂપ છે. એને વિવેચનની અપેક્ષા નથી. છેલ્લી વાત. કશુંક કર્યા વગર છૂટકો નહોતો કારણ કે યુરોપીય સત્ત્વચિકિત્સકો કાપેલાં નાક કાન સાગાં કરવાની સત્ત્વક્રિયા (Rhinoplasty) હિંદુસ્થાનમાંથી આધુનિક કાળમાં જ શીખ્યા છે એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે. પણ આ એક જ કળા અક્ષમાત્ર કેમ ઉડલવે એની પછવાડે શારીર વગેરે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ એટલો પણ વિચાર મેકડોનલ્ડ સાહેબને આચ્યો નથી. કારણ કે-હિંદુઓમાં ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન સંભવે જ નહિં એ દૃઢ માન્યતા. આવા પૂર્વગ્રહનો જ બીજો દાખલો જોવો હોય તો હિંદુઓની વૈદિકવિદ્યાનો દશમાંથી સોળમા સતકમાં વિકાસ થયો છે અને વાઝલદ માધવ તથા શાહગંધર્વના ગ્રંથોમાં ચરક અને સુશ્રુતનાં બીજ છે એ જર્મન પ્રાચ્યતત્ત્વવિદ્ હાસનો મત લુવો. આ અનુમાન કેટલું હાસ્યારૂપ છે એ કહેવાની જરૂર જ નથી. આ દેશના સામાન્ય વૈદો પણ ચરક સુશ્રુત મળ ગ્રંથો છે અને એ ઉપરથી વાઝલદ માધવે ગ્રંથો લખ્યા છે એટલું જાણે છે. વાઝલદ અને માધવ ચરક સુશ્રુતનો વારંવાર નામથી નિર્દેશ કરે છે. ડા. હર્નલ્ડ પોતે હાસના ઉપર કહેલા મતને એક મરદની જ ગણે છે. મેકડોનલ્ડ અને હાસના મતો પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની આ વિષયની સામાન્ય શ્વેતિના નમુના રૂપ છે. પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આ વલણમાં સુધારો થયો છે. બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટસનું સંશોધન કરતાં ડા. હર્નલ્ડે આયુર્વેદના પ્રાચીન ગ્રંથોનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને આ સાહિત્યના કાલક્રમ વિશે તથા શુભદોષ વિશે પ્રમાણપુરઃસર કહેલા વિચારો પ્રગટ કર્યા છે (જુઓ Medicine of Ancient India. Part I). બીજી તરફથી કવિરાજ ગણનાય એને નિખિલભારત

* “With regard to the intrinsic value of the works of the old Indian writers on medicine, the opinion of competent judges who have hitherto examined them is not favourable. Nor is it likely that the Indian mind, since it never showed any aptitude for natural science, should have accomplished anything great in this direction. Probably the only valuable contribution to surgery to which India can lay claim is the art of forming artificial noses.

(Imperial Gazetteer of India, Vol II p. 266)

વૈદક સમ્મેલનના પ્રમુખપદેથી લાપણું કરીને તથા પોતે લખેલા પ્રત્યક્ષશારીરના ઉપોદ્ધાતમાં આ વિષય ઉપર સારું અજવાળું નાખ્યું છે. વળી આપણા પ્રખ્યાત રસશાસ્ત્રી (Chemist) શ્રીમાન પ્રફુલ્લચંદ્રાચાર્ય હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ (History of Hindu Chemistry) એ ભાગમાં ઇંગ્રેજીમાં લખીને કૃપાથી ગણાઈ ગયેલા એ સાહિત્યમાં શાસ્ત્રીય ઝવેરાત કેટલું છે તે દેખાડી આપ્યું છે. આ કીટકામ થયું છે; છતાં આયુર્વેદિક સાહિત્ય એટલું વિશાળ છે અને એ વિદ્યાની પરંપરા વચસા કાળમાં તૂટી જવાથી કેટલાક ભાગોનું રહસ્ય એવું દુર્ભોધ થઈ ગયું છે કે હજી ઘણું કામ કરવાની જરૂર છે, ખરી રીતે વિદ્યાન વૈદ્યો અને આ દેશના શાસ્ત્રીય સંસ્કારવાળા દાક્તરોએ આયુર્વેદના ઉદ્ધાર માટે ઘણું કાર્ય કરવાનું છે. આ વિષય અહીં પ્રસ્તુત નથી. પણ પહેલાં પ્રાચ્યતત્ત્વવેત્તાઓએ જેની ઉપેક્ષા કરેલી તે આયુર્વેદનો ઇતિહાસ હવે લગભગસ્પર્શ ઉઠેલી શકાય એમ છે; અને એ ઉઠેલથી મેકડોનાલ જેવાનો આલેખ કેટલો પાયા વગરનો છે તથા ભાતિકશાસ્ત્રોમાં જે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોની બુદ્ધિ કેવી તલસ્પર્શી હતી અને ધીમે ધીમે કાળક્રમે એ બુદ્ધિ કેમ ક્ષીણીયીર્થ થતી ગઈ તથા એ સાથે જ આપણી કેમ પડતી થતી ગઈ એ બધો ઇતિહાસ બહુ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

આયુર્વેદનો ઇતિહાસ:—આયુર્વેદનો વિગતવાર ઇતિહાસ આલેખતાં તો એક મોટો ગ્રન્થ થાય પણ એની મોટી મોટી વિગતોનું વર્ણન ટુંકામાં કરી જવાધી પણ સામાન્ય ખ્યાલ આપી જશે.

ખરી રીતે વૈદકનો ઇતિહાસ માનવ ઇતિહાસ સાથે જ આરંભાય છે. કદાચ વૈદકની પ્રેરણાબુદ્ધિ એથી પણ દૂર નય. પશુઓ પણ અપચો થાય તો માંધણુ કરવું વગેરે વૈદકનાં કેટલાંક તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરે છે. કેટલાંક પશુઓની પ્રેરણાબુદ્ધિ વધારે તીવ્ર હોય છે અને ઝેરી વનસ્પતિ ખવાઈ નય તો એના વાળજુરૂપ વનસ્પતિ ખાવાનું કેટલાંક પશુઓને મ્હજે છે એમ કહેવાય છે. પશુઓ પેટે જ જંગલી મનુષ્યો પ્રેરણાબુદ્ધિથી થોડું ઘણું વૈદુ કરે છે. પણ બધી જંગલી જાતિઓ સરખી સુધરેલી નથી હોતી. ભારતવર્ષમાં પણ ઇતિહાસના આરંભના પૂર્વ કાળમાં જે જંગલી જાતિઓ વસતી હતી તેઓ પણ કાંઈક વૈદકનો અનુભવ ધરાવતી હશે. વર્તમાન કાળમાં પર્વતો ઉપર તથા જંગલોમાં વસતી જંગલી જાતિઓને કાંઈક વૈદક અનુભવ હોય છે. પણ એ જંગલી જાતિઓના અનુભવનો કાળની ગતિ સાથે વિકાસ થતો જતો નથી; તેમ એની નોંધ પણ રહેતી નથી એટલે આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં એને સ્થાન નથી. વૈદિક કાળના તથા તે પછીના કાળના આયોજો આ દેશના જંગલી પંડોશીઓના અનુભવનો કેટલોક લાભ લીધો હશે એમ સંભવ છે. પણ એની નિશાનીઓ જળવાઈ રહી નથી. દ્રાવિડ અનાયો ઘણા જૂના કાળથી સુંધરેલા હતા. તેઓ એ વૈદક વિદ્યામાં કાંઈક પ્રગતિ કરી હશે પણ એનો હેવાન જણવામાં નથી. અને પાછળથી દ્રાવિડમાં જે વૈદુ આદ્યું છે તેનો તો આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં સમાવેશ થાય છે. અત્યારે દ્રાવિડ વૈદ્યોની પરંપરા ઉત્તરની પરંપરાથી કેટલીક ન્હાની વિગતોમાં જુદી પડે છે. પણ દ્રાવિડોની આધુનિક વિશેષતા તેઓ આયુર્વેદ-ચરકસુશ્રુત શીખ્યા પછી

વિકસેલી છે કે પ્રાચીનતર દ્રાવિડ સભ્યતાના વખતથી ઉતરી આવે છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. હજી ઘણું દ્રાવિડ વૈદકસાહિત્ય આપણાથી અજાણ્યું છે. હુંકામાં આયુર્વેદના ઇતિહાસનો આરંભ વેદથી જ માનવો પડશે.

પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે વેદ અનાદિ છે. અને આપણી બધી વિદ્યાઓનું મૂળ વેદ છે. આ માન્યતામાં એટલું ઐતિહાસિક સત્ય જરૂર છે કે વેદના કાળથી પ્રાચીનતર કાળમાં આપણી નજર પહોંચી શકતી નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યની પરંપરામાં વ્યાકરણ, નિરુક્ત વગેરે જેમ વેદાંગ ગણાય છે તેમ આયુર્વેદ ઉપવેદ ગણાય છે; ચરક અને સુશ્રુત બેયના મત પ્રમાણે આયુર્વેદને અથર્વવેદનો ઉપવેદ ગણવો જોઈએ.* બીજા ત્રણ વેદો કરતાં અથર્વવેદમાં વૈદાને લગતાં સૂત્રો વધારે છે એટલે આ માન્યતા તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

વૈદિક સમાજમાં તાવ, શરદી, ઉધરસ, ઝાડા વગેરે વારંવાર થતા રોગોનો તથા લડાઇઓમાં બાણો તથા બીજાં હથિયારો વારંવાર વાગવાથી થતાં ધારાંઓનો ઉપાય શોધવા માટે તીક્ષ્ણ વિચારશક્તિવાળા ઋષિઓની બુદ્ધિ પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ વિષયમાં વિચારને આગળ વધવા માટે સામગ્રી પણ પુષ્કળ હતી. પંજનનાં અને હિમાલયના પડધારાનાં જંગલો હજારો વનસ્પતિઓથી ભર્યાં હતાં. યજ્ઞોમાં હોમવાનાં પશુનાં અવયવો કાપી કાપીને હોમવાનાં હોવાથી વૈદિક ઋષિઓનું શારીરજ્ઞાન વધતું જતું હતું. યુદ્ધોમાં પણ વાગેલાં બાણનાં ફળાં કાઢતાં તથા કપાયેલા અવયવો ઉપર પાટાપીંડી કરતાં શલ્યતંત્ર (Surgery)નું જ્ઞાન મળતું હતું. આવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં તીવ્ર વિચારશીલ તથા હમેશાં પ્રવૃત્તિ માત્રમાં આગળ વધે જતા વૈદિક ઋષિઓ વૈદક વિદ્યામાં ઉંડા ઉતરે એ સહજ છે. પણ આમ તર્ક ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર નથી; એ વખતના વૈદોના વૈદિક જ્ઞાનની ચોક્કસ નિશાનીઓ મળે છે.

ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદના મંત્રોમાં તથા જુદા જુદા વેદના બ્રાહ્મણોમાં વૈદિક વિષયને લગતાં સૂત્રો છટાંછવાયાં છે. અને આ જ્ઞાનનાં સર્વ સૂત્રોનો કોઇએ ખાસ અભ્યાસ કર્યો નથી. વૈદિક મંત્રોમાં જે પારિભાષિક શબ્દો છે તેમાંના ઘણા ચરક સુશ્રુતાદિ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં વપરાયા નથી. એટલે વૈદિક વૈદના વૈદકજ્ઞાનનું ધરાબર માપ તો નહીં જ આવે. વળી વેદોમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક વિચારોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે એટલે વેદમાં સૂત્રન નથી મળતું માટે એ વખતના વૈદને અમુક જ્ઞાન નહિં જ હોય એમ કહેવું મેં મુશ્કેલ છે.

બીજું એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઋગ્વેદના મંત્રો મોટે ભાગે અથર્વવેદના મંત્રો કરતાં પ્રાચીનતર છે. પણ કેટલીક વાતો ઋગ્વેદના સમયમાં પ્રચારમાં ન હોવા છતાં

* તદ્મ ભિપજા પૃષ્ટેનૈર્થ ચતુર્ણામૃક્સામયજુરથર્થવેદાનામાત્મનોઽથર્થ વેદે ભક્તિરાદેશ્યા.

ચરક સૂ-અ. ૩૦.

इह. खलु आयुर्वेदमण्डांगमुपाङ्गमथर्ववेदस्य

સુશ્રુત સૂ-અ-૧

એમાં ન સંગ્રહાતા અથર્વવેદમાં સંગ્રહાઈ છે. અથર્વવેદના મંત્રોનું વસ્તુ ૧૪ પ્રકારમાં બહેંચાયેલું છે. તેમાંના બે પ્રકારો—(૧) લૈપન્ય (રોગો અને ભૂતબાધાને લગતા) મંત્રો, (૨) આયુષ્ય (દીર્ઘજીવન અને તંદુરસ્તી માટેના) મંત્રો આયુર્વેદને લગતા છે. બીજી રીતે કેટલાક શાન્ત અથવા ભેષજ આયર્વાણુ અને ઘેર અથવા આભિચારિક આયર્વાણુ આવા અથર્વમંત્રોના બે ભાગ પાડે છે. આમાંથી વૈદ્ય પહેલા ભાગમાં આવે છે. અથર્વવેદના વૈદક મંત્રો ભેષજ નામથી, આરોગ્યકર વનસ્પતિ ભેષજી નામથી, અને આરોગ્યક પાણી ભેષજી: એ રીતે બહુ વચનાત્મકનાથી વળુવાએલ છે.

ભેષજમાંથી નીકળેલો લૈપન્ય શબ્દ ઋગ્વેદમાં કે અથર્વ વેદમાં નથી. પણ કૌશિક સૂત્રનાં લૈપન્ય પ્રકરણો (૨૫ થી ૩૨) માં અને પ્લાહણોમાં વપરાયો છે. કાશિક સૂત્રો ને કે અથર્વવેદના મંત્રોનું વ્યાખ્યાન કરે છે પણ એના શબ્દોમાં જે ઓપધિપરિચય તથા ચિકિત્સાપરિચય દેખાય છે તે અથર્વવેદના મંત્રો કરતાં વધારે વિશાળ છે. કૌશિક સૂત્રોકત ચિકિત્સાપદ્ધતિ અથર્વવેદના વખતમાં ચાલતી હશે એમ કહેવાતું નથી પણ આયર્વાણુ મંત્રોથી મંત્રેલું માદગિયું બાંધવા કે મંત્રેલું પાણી છાંટવા સાથે સાથે કેટલીક વાર વનસ્પતિ ખવરાવા જેવી ચિકિત્સા થતી હશે એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી. કારણ કે એમ માન્યા વગર સૂત્રોમાં કેટલાક મંત્રોનો જે ઉપયોગ કર્યો છે તે સમજાવવો મુશ્કેલ છે.

ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે અથર્વવેદના લૈપન્ય મંત્રો તદ્દત્તગત ક્રિયાઓ સાથે દુનીઆના કાંઈ પણ સાહિત્યમાં જળવાઈ રહેલા પુરાતન વૈદકનો પૂરો હેવાલ રજૂ કરે છે. ઋગ્વેદનાં ચોડાંક સૂક્તો જેમાં આ બાબત છે તે ખરી રીતે એ જ જાતનાં અને એ જ વિષયનાં છે. (જુઓ ઋ. ૧૦-૧૩૭, ૧૬૧, ૧૬૩; ૧-૧૬૧; ૭-૫૦; ૮-૬૧; ૧૦-૫૭ તથા બીજા છુટક મંત્રો) આ જાતના મંત્રોમાં કહેલી કેટલીક વાતો હિંદી આર્યો અને ધરાની આર્યો જે વખતે સાથે રહેતા હતા તે વખતના જેટલી જૂની હોવી જોઈએ. કારણ કે સં-ભેષજ શબ્દ સાથે ધરાની બીસેઝા (Boesaza) ભેષજમંત્ર સાથે મંથ્ર-બીસેઝા (Manthra Baesaza) સોમભેષજ સાથે હોમબીસેઝા વગેરે શબ્દોનું સામ્ય સ્પષ્ટ સૂચક છે. વળી અવસ્તાની તંદુરસ્તી અને દીર્ઘ જીવન માટેની પ્રાર્થનાઓમાં વેદ પેઠે વનસ્પતિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. અવસ્તામાં અને વેદમાં ખસરોગ માટે પામન્ શબ્દ છે. આથી પણ આગળ વધીને એ-કુન્હે નામના પાશ્વાત્ય પડિતે તો ક્રિમિ વિષેના ટ્યુબોનિક જાદુનું તદ્વિષયક વૈદિક મંત્રો સાથે સામ્ય જતાવ્યું છે. પણ આ તો કદાચ કાકતાલીય હોય અથવા જૂની પ્રજાઓના વિચારની સમાનતાનું પરિણામ હોય.

અથર્વવેદમાં જે કે વૈદક વિષયને લગતા મંત્રો ધણા છે. પણ તેનું વર્ગીકરણ કરવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક શબ્દો રોગવાચક છે એમ સમજાય છે પણ કયો રોગ વિવક્ષિત છે તે કળાતું નથી. કારણ કે એ શબ્દો ધણી વાર આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં દેખાતા નથી. અને વૈદિક મંત્રોમાં તાવ (તક્મન્) જેવા એક બે રોગ સિવાય કાંઈનાં લક્ષણો કલાં નથી. કેટલીક વાર ધણા રોગો એક જ પ્રાર્થનામાં સાથે મુકી દીધા છે. રોગ અને ભૂતાવેશને જુદાં પાડ્યાં નથી. રોગનિવારક તરિક્કે જે કહેલું છે તે ધણી વાર જાદુઈ છે કે ક્રિયામૂલક છે

તે પણ સ્પષ્ટ નથી થતું. મધુર્ધ ઝીંને મોટે ભાગે વનસ્પતિજન્ય હોય છે. પણ ઘણી વનસ્પતિનાં નામોનો અર્થ સમજતો નથી. સંકેતિક ચિકિત્સા (Symbolic treatment) નો દાખલો બોધ્યો તો કમળાના પીળા રંગને પીળા સ્વર્ણમાં તથા પીળા પક્ષીઓમાં મોકલે છે તથા ગાયના રાતા રંગને એને સ્થાને સ્થાપે છે (અ ૧-૨૨) એ સ્પષ્ટ છે પણ તાવ ઉપર કુઝ (કઠ) અને ક્ષત ઉપર પીપરની પ્રાર્થના છે તેમાં માદળીયાં તરીકે જ ઉપયોગ ઉદ્દિષ્ટ હશે કે દવા તરીકે પણ એનો નિર્ણય કાણ કરી શકે ?

વેદનાં વૈદકને લગતાં સૂચનોને જરા વિગતથી તપાસીએ એટલે આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ થશે. વૈદ્યવાચક સં-ભિષગ્ સખદ ઋગ્વેદ સંહિતામાં તથા પાછળનાં વૈદિક સાહિત્યમાં સામાન્ય રીતે વપરાયો છે.^૧ પાછળનાં ધાર્મિક સાહિત્યમાં વૈદક ધંધાને હલકા ગણ્યો છે.^૨ વૈદક ધંધા તરફની આ અફિયે છેક યલુર્વેદ સંહિતાઓ જેટલી જૂની જણાય છે,^૩ જેમાં વૈદક ધંધા (ભિષજ) સાથે સંગંધ હોવા માટે અશ્વિદેવોને તિરસ્કાર કર્યો છે. આ ધંધાને લીધે અશ્વિદેવોને મનુષ્યોના સમાગમમાં ખીખ દેવો કરતાં વધારે આવવું પડે છે. એ કારણમાં આલડછેટની વૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ પ્રાચીનતર વૈદિક સાહિત્યમાં આ વૃત્તિ નથી દેખાતી. અશ્વિદેવને,^૪ વરુણદેવને^૫ તથા રુદ્રદેવને વૈદ્ય ભિષજ કહ્યા છે. રુદ્રને તો ઋગ્વેદના એક મંત્રમાં ભિષક્ત્મ કહ્યા છે.^૬ ત્યારે યલુર્વેદના એક મંત્રમાં દેવોના વૈદ્ય કહ્યા છે.^૭ ઋગ્વેદના એક આખા સૂક્તમાં એક વૈદ્ય પોતાની ઓપધિઓની તથા એના દાગહર ગુણોની પ્રશંસા કરે છે.^૮ વળી અશ્વિદેવોની આશ્વર્થકાગ્ક ચિકિત્સાના ઉદ્દેશો વેદમાં ઘણે સ્થળે છે. લંગડાને ચાલવાની તથા આંધળાને જોવાની શક્તિ અશ્વિદેવોએ આપ્યાનું અનેક મંત્રોમાં કહ્યું છે.^૯ એક સ્થળે રુદ્રજીને એના પિતાએ આંધળો કર્યો હતો, અને તે આંધળો રુદ્રજીને વૈદ્ય અશ્વિદેવોએ નેત્રો આપ્યાં એમ સ્પષ્ટ મંત્રવચન છે.^{૧૦} વળી અયવનને તથા પુરંધિના પતિને ફરી યુવાન કર્યાનું ઋગ્વેદમાં જ કહ્યું છે.^{૧૧}

૧. ઋ-૨-૨૩-૪, ૬-૫૦-૭, ૯-૧૧૨-૧ વગેરે; અ-વે-૫-૨૬-૧, ૬-૨૪-૨; વા-સં-૧૬-૫, ૧૬-૧૨, ૩૦-૧૦; તૈ-સં-૬-૪-૯-૨.

૨. જુઓ આપસ્તમ્ય ધર્મસૂત્ર ૧-૬-૧૮-૨૦, ૧૯-૧૫, મૌ-ધ-સુ-૧૭-૧૭ વા ધ-સુ-૧૪-૨-૧૬, વિષ્ણુ ૫૧-૧૦.

૩. તૈ-સં-૬-૪-૯-૩, મે-સં-૪-૬-૨, શ-ત્રા-૪-૧-૫-૧૪.

૪ ઋ-૧-૧૧૬-૧૬, ૧-૧૫૭-૬, ૮-૧૮-૮, ૮-૮૬-૬, ૧૦-૧૬-૩, અ-વે-૭-૫૩-૧ વગેરે.

૫ ઋ-૧-૨૪-૬

૬ ઋ-૨-૩૨-૪

૭ વા-સં-૧૬-૧૪.

૮ ઋ ૧૦-૯ ૭.

૯ ઋ-૧-૧૧૨-૮, ૧૦-૩૯-૩.

૧૦ ઋ-૧-૧૧૬-૧૭.

૧૧ ઋ-૧૦-૩૬-૪ તથા ૧૦-૩૯-૭

એક સૂક્તમાં વિષ્ણુવાને લોહાનો પગ આપ્માતું વર્ણન છે.^{૧૨} વિષ્ણુના ધોડીતું નામ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે. એ જો ખરું હોય તો વધારે આશ્ચર્યકારક ગણાય. અશ્વિદેવોના ચિકિત્સા સંબંધી આ મુખ્ય ચમત્કારો છે. આથી પણ આગળ વધીને એક મંત્રમાં આશ્વર્વણુ દંધીય નામના ઋષિને ધોડાતું માથું લગાડી દીધેલું અને એ ધોડાના માથાથી દંધીય ઋષિએ અશ્વિનોને 'મધુ' નો ઉપદેશ કર્યો એમ કહ્યું છે.^{૧૩} આ કથા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (મધુ બ્રાહ્મણ) માં પણ છે. પુરાણોમાં રુદ્રે પશુનું માથું કાપી નાખ્યું અને અશ્વિદેવોએ પોતાને યજ્ઞમાં ભાગ આપવાની શરતે પાશું સાંધી આપ્યું એવી કથા છે. આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં વૃદ્ધ અવન રસાયનપ્રયોગથી ફરી યુવાન થયા (ચ-ચિ અ-૧) એ રીતે પહેલાં કહેલ વૈદિક મંત્રનો અનુવાદ છે. અને અશ્વિદેવોએ યજ્ઞનું માથું શસ્ત્ર ચિકિત્સાથી ફરી સાંધી આપ્યું માટે શલ્યતંત્ર આયુર્વેદનાં આઠ અંગોમાં ઉત્તમ છે એ રીતે સુશ્રુત પૌરાણિક કથાનો શલ્યતંત્રની પ્રશંસામાં ઉપયોગ કર્યો છે. (સુશ્રુત સુ-અ-૨).

આંધળાને ફરી દેખતો કરી શકાય, લૂલાને ફરી ચાલતો કરી શકાય, ધોડીનો પગ લાંબી ગયો હોય તો એને બદલે લોહાનો પગ નાખી શકાય, વૃદ્ધ માણસોને ફરી યુવાન કરી શકાય, અને છેવટ કપાયેલું માથું પણ સાભું કરી શકાય એ તો વૈદક વિદ્યાના મોટા ચમત્કારો ગણાય. પણ આજનું મોટરની ઝડપે આગળ વધે જતું પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર આ બધું કરી શકતું નથી અને વૈદિક કાળમાં આર્ય વૈદ્યો આ ચમત્કારો કરી શકતા હોય એમ માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. મંત્રો પોતે તથા સુશ્રુત વગેરે પણ દેવોમાં-માણસોમાં નહિ-આવી આવી ચમત્કારિક શક્તિ માને છે; છતાં આવા વૈદક સંબંધી ચમત્કારો દેવોને આરોપાય ત્યારે કાંઈક વૈદુ' એ સમાજમાં ચાલતું હોય ખરું. એ વખતના વૈદ્યો કાંઈક શસ્ત્રચિકિત્સા પણ કરી શકતા હશે, વધારે નહિ તો ધા ઉપર કાંઈ વનસ્પતિનાં પાનની લુખ્દો મુકતા હશે. બહેતા ધા ઉપર પાટાપીડી કરતા હશે. અથર્વવેદના એક મંત્રમાં તો સ્પષ્ટ રીતે કપાયેલાં હાડકાં સાંધનારી ઓપધિનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૪} બીજે પણ શસ્ત્રસાધ્ય રોગોમાં મંત્રો સાથે ઓપધિઓનો જ ઉપયોગ કરેલો દેખાય છે. સુશ્રુત પેઠે શાસ્ત્રચિકિત્સામાં ઉપયોગી શસ્ત્રો, અનુશસ્ત્રો કે યંત્રોનો ઉલ્લેખ નથી. અર્થાત્ સુશ્રુતમાં કહેલી છે તેટલી શસ્ત્રચિકિત્સા વૈદિક સમય પછી ધણે વખતે વિકસી છે. તો પછી એમાં ન કરેલા ચમત્કારો વૈદિક સમયના વૈદ્યો શસ્ત્રોપધની મદદથી સાધતા હોય એવી કલ્પના હારવાસ્પદ છે. (દેવો અને દૈવી ચમત્કારોનો અહીં પ્રસંગ જ નથી.)

મંત્રો^{૧૫} અને ઓપધિઓ ઉપરાંત વૈદિક ઋષિઓ રોગહર તરીકે પાણી (જલ્લાપ)

૧૨ ઋ-૧-૧૧૬-૧૫, ૧૦-૩૬.

૧૩ ઋ-૧-૧૧૭-૨૨.

૧૪ અ-વે. ૪-૩-૨-૧.

૧૫ ઓપધિ જેટલી જ કે તેથી વધારે રોગહરશક્તિ મંત્રોમાં પ્રાચીન ઋષિઓએ માની છે. પંચવિંશ ધ્યા. (૧૨-૯-૧૦) મેપજં વા આશ્વર્વણાનિ—આશ્વર્વણુ મંત્રો જ ઓપધો છે.

નો પણ ઉપયોગ કરે છે.^{૧૬} ઋગ્વેદના એક ઋષિ કહે છે કે ' પાણીમાં અમૃત છે, પાણીમાં ઔષધ છે.^{૧૭} બીજા પણ એ અર્થના અનેક મંત્રો છે,

ઋગ્વેદના વૈદ્યકવિઓએ પાણીમાં જરૂર કાંઈક રોગહર શક્તિ માની છે. પણ આ લાવના હિંદા અને યુરોપી આર્યો જે વખતે સાથે રહેતા તે વખતે જેટલી જૂની 'છે' એમ બે ય પ્રજાઓનાં પ્રાચીન સાહિત્યની સરખામણીથી જણાય છે. કદાચ શીત અને ઉષ્ણ રનાનના ફાયદા પાણીનો રોગહર મહિમા ગાનાર ઋષિના જણવામાં હોય; પણ હાલમાં જળોપચાર શાસ્ત્ર (Hydropathy) નો જે વિકાસ થયો છે તેને તો આધુનિક જ માનવો પડશે. પાછળના આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં જળોપચારની ઝાઝી વાત નથી એ ઉપરથી ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. હાલમાં મંત્ર સાથે પાણીનું પ્રોક્ષણ કરવામાં આવે છે તેમ એ વખતે પણ મંત્રેણું પાણી છાંટતા હશે કે પીવા આપતા હશે. પાણીને વિશ્વલેખજ આ કારણથી કહ્યું હશે.

ઋગ્વેદના વખતમાં જ વૈદું એક ધંધો ગણાતું હતું એમ સૂચવનારાં પ્રમાણો છે.^{૧૮} ' હું કવિ છું, મારો પિતા વૈદ છે, અને માતા ખાંડનારી છે એ રીતે અમે ધનની ધંધાથી જુદું જુદું કામ કરીએ છીએ,' એ મંત્રમાં^{૧૯} તથા અન્યત્ર પણ વૈદું ઋગ્વેદના સમયમાં એ ધંધો તરીકે ચાલતું હોય એમ જણાય છે. યજુર્વેદમાં પુરુષમેધનાં બલિઓની ગણતરીમાં વૈદનું પણ નામ છે.^{૨૦}

વૈદિક સમયમાં મંત્રો-જળ અને ઔષધિ વડે ઉપચાર કરનાર આયર્વણ વૈદ્ય કેવો હોવો જોઈએ એ નીચેના ઋગ્વેદના મંત્રમાં બહુ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે:—

યત્રૌપચી: સમગ્મત રાજાન: સમિતાવિવ ।

વિપ્ર: સ ઉચ્યતે મિપગ્રક્ષોહામી વચાતન: ॥ ઋ. ૧૦-૧૭

સમિતિમાં જેમ રાજાઓ એકઠા ચાલે છે તેમ જે વૈદ્ય પાસે ઔષધિઓ એકઠી થઈ હોય તે રાક્ષસોને હણનાર તથા રોગોનો નાશ કરનાર વિપ્ર વૈદ્ય કહેવાય છે.

વૈદિક વૈદ્યનું કર્તવ્ય આ મંત્ર બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. આયુર્વેદિક વૈદ્યનો આદર્શ આથી ધણો આગળ વધેલો છે; અને એની સાધન સંપત્તિ પણ વિશાળ છે.

વૈદિક સમયના વૈદ્યક વિષે આટલા સામાન્ય વિવેચનથી જ એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાતું હશે કે આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાં જેટલા વૈદ્ય વિષયોની જેટલી વિગતવાર માહિતી છે તેટલી વિગતનો તો વૈદિક સમયમાં સંભવ જ નથી પણ એટલા બધા વિષયો વિષે

૧૬. ઋ-૧-૪૩-૪.

૧૭. ઋ-૧-૧૭-૧૮.

૧૮. ઋ-૯-૧૧૨-૨

૧૯. ઋ-૯-૧૧૨-૩

૨૦. ઘા- સં. ૩૦-૧૦; તે. વ્રા. ૩-૬-૬-૬.

બીજાત્મક સૂચનો પણ વેદમાં મળવાં જોઈએ એવી આશા જોડી છે. છતાં આશ્ચર્યકારક લાગે એટલા બધા વૈદિક વિષયોનું કંઈક સૂચન વેદોમાં મળે છે. વેદોમાં લગભગ ૧૦૦ વનસ્પતિઓનાં નામો છે (જુઓ 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન' કાર્તિક-૧૯૭૮) પણ એ બધી વનસ્પતિઓનો ઔષધીય ઉપયોગ માટે ઉલ્લેખ કયો છે એમ માનવાનું નથી. ઘણી વનસ્પતિઓનાં નામો લાકડાંના વર્ણનમાં તો કેટલીકનાં સ્થિતિવર્ણનના પ્રસંગમાં મળે છે. કેટલાંક નામો વનસ્પતિનાં નામો છે એમ સમજાય છે પણ કઈ વનસ્પતિનાં છે તે સમજાતું નથી. કારણ કે પાછલા આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં એ નામો દેખાતાં નથી. પણ અથેડા (અપામાર્ગ) ઠંઠ (કુષ્ઠ) ગુગળ (ગુગુલુ) પીપર (પિપ્પલી) વગેરે પાછળથી ખૂબ વપરાયેલી વસ્તુઓનો રોગ દૂર કરવામાં ઉપયોગ કયો છે એ ઓછું સૂચક નથી. અસખત કાઈ પણ વનસ્પતિનો માંત્રિક ક્રિયાથી તદ્દન છુટો ઉપયોગ તો વેદમાં નથી જ. રોગ દૂરવા સાથે વાતુધાનોને મારવા માટે પણ ઔષધિઓની પ્રાર્થના કરી છે.

વનસ્પતિઓ ઉપરાંત લોહું, સોનું, સીસું, ક્ષય, કાંચું અને ત્રાંશુ એટલી ખતીજ ઝીંજેલી પણ વૈદિક ઋષિઓને માહીતી હતી. પણ દવા તરીકે કાંઈ પણ ખતીજના ઉપયોગનો વૈદિક સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ હોય એમ જાણવામાં નથી.

ઔષધોપચાર માટે જેમ વનસ્પતિ જ્ઞાન આવશ્યક છે તેમ શારીર, શરીરની રચનાનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે. વૈદિક સાહિત્યમાં મનુષ્યશરીરની રચના વિષે જે ઉલ્લેખો મળે છે તે આશ્ચર્યકારક છે. અથર્વવેદના એક સૂક્ત (અ. વે, ૧૦-૨)માં માણસના શરીરનાં હાડકાંઓની જે નોંધ છે તે ચરકના હાડકાંના વર્ણનને એટલી બધી મળતી છે કે બેયને સરખાવતાં તરત લાગે છે કે આર્ય આચાર્યો જે હાડકાંઓનું વર્ણન કર્યું છે તે બધાં હાડકાં અથર્વવેદના આ વૈદ્ય ઋષિએ જોયેલાં ખરાં. (અસખત અથર્વવેદના આ સૂક્તમાં કેટલાંક હાડકાંના વાચક તરીકે પાછલા આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં અપ્રયુક્ત શબ્દો વાપર્યા છે. આ શબ્દોનો ડા. હર્નલે (Studies in the Medicine of Ancient India p. 182.) જે અર્થ વિચારપૂર્વક કયો છે તે સ્વીકારવામાં નોંધો નથી.) વૈદિક સાહિત્યનો અનુક્રમ જોઈએ તો શતપથબ્રાહ્મણ અથર્વવેદ પછી કેટલેક વખતે સંગ્રહાયું છે. એટલે પોતાની ઉન્નતિ સાધ્યે જતા સમાજમાં અથર્વવેદ કરતાં શતપથબ્રાહ્મણમાં વધારે યોક્ષ જ્ઞાનની નિશાની મળતી જોઈએ. વસ્તુરિચિત પણ એમ જ છે. શતપથ (૧૦-૫-૪-૧૨ તથા ૧૨-૨-૪-૮) માં હાડકાંની જે નોંધ છે તે અથર્વવેદ કરતાં વધારે આગળ વધેલી છે. શતપથમાં જે કે આર્ય મતાનુસાર ૩૬૦ હાડકાં કહ્યાં છે. પણ કેટલીક વાતો સુશ્રુતની અરિયગણનાને મળતી છે. સુશ્રુત પેઠે શતપથ પણ ૩૬૦ મનજી ભાગો માને છે. (અથર્વવેદ તથા શતપથબ્રાહ્મણની અરિયગણના વિષે વધારે વિગત માટે જુઓ Studies in Medicine of Ancient India તથા આયુર્વેદવિજ્ઞાન, માર્ગશીર્ષ, ૧૯૭૮.) અથર્વવેદ, શતપથ, ચરક અને સુશ્રુત આર્યનાં અરિયપંજરનાં વર્ણનને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આયુર્વેદના આચાર્યોને શારીરનાં બીજાં અંગોનું નહિ તો અરિયઓનું ઘણું જ્ઞાન તો વૈદિક ઋષિઓ પાસેથી મળ્યું હતું; અસખત આયુર્વેદિક આચાર્યોએ સુધારોવધારો નયા વ્યવસ્થા કરી છે એટલી વાત ખરી. અરિયપંજર વિષે જેવો આયુર્વેદિક સાહિત્યનો ડા. હર્નલે અવ્યાસ કયો છે તેવો

ખાકીના શરીર વિષે હજુ કોઇએ ક્યો નથી છતાં એટલી વાત ચોક્કસ છે કે શરીરના મોટા મોટા ઘણા ભાગોનાં નામોનો વેદમાં ઉલ્લેખ મળે છે.^{૨૧} યજુર્વેદ સંહિતાઓમાં અસ્થિપંજર સિવાય શરીરના નીચેના ભાગોનો ઉલ્લેખ મળે છે. વાળ (લોમ), ચામડી (ત્વચ્), માંસ (માંસ), મગ્ગ (મજ્જન્), ક્ષેત્ર (ચક્ર), ક્ષોમ (ક્લોમન્), એ મુત્રપિંડ (મતસ્ને), પિત્ત (પિત્ત), આંતરડાં (આન્ત્રાણિ), ગુદા (ગુદા), બરહ (બ્લીહન્), નાભિ (નાભિ), પેટ (ઉદર), સફરો (વનિષ્ઠુ), યોનિ (યોનિ), ઉપસ્થ (શેષ), ચહેરો (મુખ), માથું (શિરઃ) મગ્ગ (મસ્તિષ્ક), જીભ (જિહ્વા), મોઢું (આસન્), આંખ (ચક્ષુ), પાંપણ (પશ્માણિ), ભ્રૂ (ધ્રુ), નાક (નસ), કાન (કર્ણો), શરીરનો મધ્યભાગ (આત્મન્), મૂઠ (શ્મશ્નુ). આ ઉપરાંત અન્યત્ર^{૨૨} નીચેના શબ્દો છે. આંગળીઓ (અંગુલીઃ), અવયવો (અંગાનિ), હાથ (વાહુ, હસ્તૌ), ખભા (અંશૌ), છાતી (ઉરઃ), કરોડ રત્નજ્વનાં હાડકાં (પૃષ્ઠિ), ડોક (ગ્રીવા), સાયળ (ઉરુ), કાંડું (અરત્નિ), ગોડણ (જાનુ), બેસણી (મસત્), વપણ (અણ્ઠો), પીંડી (જંઘા), પગ (પદ). વળી ખ્રીષ્ઠ^{૨૩} ભાગમાં નીચેના શબ્દો મળે છે. લોહી (લોહિત), ચરબી (મેદઃ), રનાયુ (સ્નાવાનિ), વીર્ય (રેતઃ), હૃદય પાસેનું માંસ (કોદય), પાંસળીઓ પાસેનું માંસ (પાશ્વર્ય), હૃદયાવરણ-Pericardium-(પુરીતત્). એક ખ્રીષ્ઠ સૂક્તમાં અનેક અવયવોનાં નામ સાથે ધમની (ધમની) ઓનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૪}

ઘોડાના અસ્થિપંજરનાં હાડકાં યજુર્વેદસંહિતામાં એક સ્થળે ગણ્યાં છે.^{૨૫} અસ્થિઓ વિષે ઘણી માહિતી વેદમાં છે એમ સામાન્ય વાંચનારને પણ તરત જણાશે. એ સ્વાભાવિક છે. જે સાદી રીતે વૈદિક ઋષિઓ પશુઓનાં કે મનુષ્યનાં શરીરને કાપીને જોતા તે રીતે શરીરનો સૌથી વધારે સ્થાથી તથા કંઠજીભાગ સહેલાઈથી દેખાય એ સમજી શકાય એવું છે. શરીરના ખ્રીષ્ઠ ભાગો એવી સહેલાઈથી છૂટા પડી શકતા નથી તેમ તરત ધ્યાનમાં પણ આવતા નથી. છતાં મનુષ્યશરીર વિષે વૈદિક ઋષિઓએ કેવી કલ્પના કરી છે તે નોંધવું.

ઐતરેય આરણ્યક (૧-૨-૨) માં મનુષ્યનું શરીર નીચે પ્રમાણે ૧૦૧ વસ્તુઓનું બનેલું કહ્યું છે. શરીરના કુલ ચાર ભાગઃ દરેક ભાગમાં ૨૫ અવયવો અને વચ્ચેનું શરીર ૧૦૧ મું. વળી સાંખ્યાયન આરણ્યકમાં માથાનાં ત્રણ હાડકાં કહ્યાં છે, ડોકમાં ત્રણ પર્વ, આંગળીઓમાં ત્રણ સાંધાઓ^{૨૬} અને ૨૭ અનુક્રમાં ૨૧ પૃષ્ઠિ છે.

૨૧ વા. સં. ૧૯-૮૧, મૈ. સં. ૩-૧૧-૯, કા. સં. ૨૮-૩, સૈ. વ્રા. ૨-૬-૪

૨૨ વા. સં. ૨૦-૫ થી ૧૩, મૈ. સં. ૩-૧૧-૮.

૨૩ વા. સં. ૩૯-૮ થી ૧૦.

૨૪ અ. વે. ૨-૩૩.

૨૫ વા. સં. ૨૫-૧ થી ૯.

૨૬ સુશ્રુતમાં યે દરેક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ સાંધા અને અંગુઠામાં બે સાંધા કહ્યા છે.

૨૭ સાં. આ. ૨-૩ થી ૬.

આ પ્રમાણે સ્થૂળ શારીર વિષે છૂટી છૂટી પુષ્ટિ માહિતી વેદોમાં મળે છે. કેટલાક શારીર શબ્દો અને કેટલીક માહિતી વેદમાં એવી મળે છે કે જે પાછલા આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં નથી. દાખલા તરીકે મૂત્રપિંડ માટે વૃક્કો શબ્દ આયુર્વેદમાં મળે છે. જ્યારે વેદમાં મતસ્ને શબ્દ છે જેનો કેટલાક વિદ્વાનો મૂત્રપિંડ અર્થ કરે છે. હૃદય ઉપરના આવરણ (Pericardium) ની વાત કે તદ્વાચક શબ્દ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં નથી. વૈદિક સાહિત્યમાં પુરીતત્ શબ્દ હૃદયાવરણવાચક છે. વનિષ્ઠુ શબ્દનો ઉપર સફરો અર્થ આપ્યો છે; પણ કવિરાજ ગણનાયસેન એનો અર્થ જનિતના મૂળમાં રહેલ એક ગાંઠ—Prostate gland એવો કરે છે. ૨૮ વળી અથર્વવેદમાં એક ગવીની શબ્દ છે જેનો અથ કવિરાજ ગણનાયસેન મૂત્રપિંડમાંથી જસ્તિમાં મૂત્ર લઇ જનારી યેનળાઓ (Cresters) એમ કરે છે. ૨૯ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં મૂત્રવહ^{૩૦} શબ્દ ઉપરના અર્થને સૂચવે છે. પણ ગવીની જેવો શબ્દ વેદમાં હોવા છતાં આયુર્વેદિક આચાર્યોએ તે કેમ ન વાપર્યો એ જરા આશ્ચર્યકારક લાગે છે. આયુર્વેદની સહિતાઓ સ્વાર્થ ત્યારે પણ વેદો દુર્બોધ યર્થ ગયા એમ માનીએ કે કાં તો હાલમાં આપણે જોડે અર્થ કરીએ છીએ એમ માનીએ; પણ વસ્તુસ્થિતિ આવી છે. આવી શંકા યથાતું કારણ પણ છે. કવિરાજ ગણનાયસેન અ. વે. ૧-૩ ના આધારે ગવીની શબ્દનો મૂત્રવહ નળી અર્થ કરે છે પણ અ. વે. માં અન્યત્ર ગર્ભાધાનના પ્રસંગમાં ગવીની શબ્દ દ્વિવચનમાં જ વપરાયો છે:—

મજાપતે શ્રેષ્ઠેન રૂપેણાસ્યા નાર્યા ગવીન્યો:

પુમાંસં પુત્રમાયેદિ દશમે માસિ સૂતવે. અ. વે. ૫-૨૫-૧૩.

આ ઉપરથી તો ગવીની શબ્દનો વેદકાળમાં નિશ્ચિત અર્થ હોય એમ જણાતું નથી.

શારીરશ્યના વિષે જે કાંઈ વેદમાં છે તે બેથું. શારીરક્રિયાહૃદય, ફેફસાં, મહાસ્રોત વગેરે શારીર અવયવોની ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓ જેથી આ શરીર જીવતું રહે છે તેનું વધારે વર્ણન વેદમાં હોય એ આશા જોડી છે. આ પ્રકૃતશારીર (Physiology) શાસ્ત્રનો આ જમાનામાં જ ખાસ વિકાસ થયો છે. ચરકસુશ્રુતમાં એનો કાંટો વિસ્તાર નથી. પણ કેટલીક સાદી માન્યતાઓ પ્રચારમાં આવી ગઈ છે. શરીરનું પંચભૂતાત્મકપણું આયુર્વેદે માન્યું છે. ઉપનિષદના સમયમાં એ માન્યતા પ્રચારમાં આવી હતી (લુઓ તૈ. ૩. ઘણી. ૨) વળી ઋગ્વેદમાં એક મંત્રમાં ત્રિધાતુ^{૩૧} શબ્દ છે. વેદભાષ્યકાર સાયણા-

૨૮ પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઈગ્રેજ ઉપોદ્ધાત પા. ૧૫.

૨૯ યદ્ આન્ત્રેપુ ગવીન્યોર્યઙ્ગસ્તાવધિ સંધિતં ।

પવા તે મૂત્રં મુચ્યતાં વદિર્વાંલિતિ સર્વકમ્ ॥

૩૦ મૂત્રવસ્તિમભિપ્રપન્ને મૂત્રવદે દ્વૈ । સુ. શા. અ. ૯.

૩૧ ત્રિનાં અશ્વિના દિવ્યાનિ મેષજા

ત્રિઃ પાર્યિવાની ત્રિરુદ્ધત્તમમદ્વયઃ ।

ઓમાર્ન શંચ્યોર્મમ કાય સૂતવે

ત્રિધાતુ શર્મ વદતં શુભસ્પતી ॥ ઋ. ૧. ૩૪. ૬.

‘યાર્થ’ ત્રિધાતુશર્મનો અર્થ વાતપિત્તશ્લેષ્મધાતુત્રયશ્મનવિપયં એવો. અર્થ કરે છે. એ અર્થ જરાખર હોય તો આયુર્વેદનો ત્રિદોષવાદ ઝડપેદના ઋષિના જાણવામાં હતો એમ કહે; પણ એ સંભવિત નથી. સામાન્ય રીતે શરીરના ત્રણ ભાગ વિવક્ષિત હશે. છદોચ્ચ ઉપનિષદનો ત્રિવૃત્તવાદ જેમાં ધાતુ શબ્દ વપરાયો છે તેને જ આયુર્વેદિક ત્રિદોષવાદનું મૂળ માનવું પડશે. છાં. ઉ. કહે છે કે “આધેક્ષ્ અન્ન ત્રણ રૂપે વહેંચાય છે. તેનો સૌથી જાડો ભાગ છે તે મજાડપ થઈ જાય છે, જે મધ્યભાગ છે તેમાંથી માંસ થાય છે, તેનો જે સૂક્ષ્મભાગ છે તે મટન રૂપે ચાય છે. એ જ રીતે પીધેલા પાણીમાંથી જે સ્થૂળભાગ તે મૂત્રરૂપ થાય છે, જે મધ્યભાગ તે લોહીરૂપ થાય છે જે સૂક્ષ્મભાગ તે પ્રાણરૂપ થાય છે.” ૩૨ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોની વાત આયુર્વેદમાં જેવી છે. તેની જ ઉપનિષદમાં છે. (જુઓ પ્રશ્નોપનિષદ ૪) એ જ રીતે પાંચ પ્રાણો અને એનાં કર્મો આપનિષદ અને સાંખ્યસાહિત્યમાંથી આયુર્વેદે લીધાં છે. (યસ્મિન્પ્રાણઃ પંચધા સંવિવેશ | મુખંડકં.) અજની પાચનક્રિયા થઈને શરીરના અવયવો બંધાય છે અને શુદ્ધ એવું શ્રેષ્ઠ પરિણામ છે એટલું ઉપનિષદોમાં મળે છે. વળી આયુર્વેદમાં નથી પણ તંત્રોમાં નાડીચક્રો જાણે વિસ્તાર છે. ઇન્દ્રિયોમાં જેને nervous system કહે છે તેને જ તાંત્રિકોએ નાડીચક્ર કહેલું છે એમ આજે કવિરાજ ગણનાથસેન વગેરે વિદ્વાનો માને છે; તાંત્રિક નાડીચક્રની પ્રત્યેક વિગતનો nervous system સાથે મેળ ખેસાડવો એ કે મુશ્કેલ છે, છતાં દૈટલીક વાતો અદ્ભુત રીતે મળી રહે છે. આ નાડીઓનો ઉલ્લેખ ઉપનિષદોમાં મળે છે. પ્રશ્નોપનિષદ કહે છે કે “હૃદયમાં આ આત્મા છે ત્યાં એકસો એક નાડીઓ છે, તેમાંથી દરેકની સો સો શાખાઓ છે અને એ પ્રત્યેકમાંથી બોતેર બોતેર હજાર પ્રતિશાખાઓ નીકળે છે. આ બધીમાં બ્યાનવાયુ ફરે છે” (પ્રશ્નોપનિષદ ૩). હુંકામાં પ્રકૃતશરીર વિષે આયુર્વેદમાં જે થોડું વિવેચન છે તેનું ખીજ વેદમાં, ખાસ કરીને ઉપનિષદોમાં જ મળે છે.

રોગવિજ્ઞાન:—રોગથી થતું દુઃખ એવું પ્રલક્ષ્ય છે કે જંગલીમાં જંગલી મનુષ્ય રોગી-સ્થિતિ ઓળખી શકે છે. એટલું ખરૂં કે પહેલાં ભૂતાવેશ વગેરે કારણો તરફ મન દોરાય છે. જેમ જેમ સંસ્કૃતિ વધતી જાય છે તેમ રોગનું સ્વરૂપ તથા યથાર્થ કારણો સમજવામાં આવે છે. આયુર્વેદનું વૈદનું રોગવિજ્ઞાન દેટલું વિશાળ હતું એ ચોક્કસ ન કહેવાય પણ વદોમાં દેટલાક રોગોનાં નામ અને એક બેનાં સ્પષ્ટ લક્ષણો મળે છે.

તાવ માટે આયુર્વેદમાં ડચર શબ્દ છે. જ્યારે અથર્વવેદમાં તક્મન્ શબ્દ છે. આ શબ્દ પાછળથી નથી વપરાયો. અથર્વવેદના તક્મન્થી મુખ્યત્વે તાલીઓ તાવ ઉદિષ્ટ હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. પહેલાં ટાઢ આવવી, પછી ગરમી થવી, વળી તાવ એકાંતરે, તરીયો (સતત, અન્યેષુષ્ક તૃતીયક) વગેરે એકાંતરે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૩૩

૩૨ અન્નમશિતં ત્રેધાં વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્યવિદ્યો ધાતુઃ તત્પુરીયં મયતિ, યો મધ્યમસ્તન્માસં ચોડણિષ્ઠસ્તન્મનઃ । આપઃ પીતાશ્લેષા વિધીયન્તે તાસાં યઃ સ્યવિદ્યો ધાતુસ્તન્મૂષં ભવતિ યો મધ્યમસ્ત્ત્વોદિતં ચોડણિષ્ઠસ્તત્પ્રાણઃ ॥ છાં. ડ.

૩૩ નમઃ શીતાય તક્મને નમો રુરાય શોષિયે કૃણોમિ ।

યો અન્યેષુરુમયધુરમ્યેતિ તૃતીયકાય નમો અસ્તુ તક્મને.

અ. વે. ૧-૨૫-૪.

યો અન્યેષુરુમયધુરમ્યેતિ અ. વે. ૭-૧૧-૬-૨.

નવરને ચરક રોગોમાં મુખ્ય ગણે છે. આજે નવર આ દેશનાં મનુષ્યોની ઘણી મોટી સંખ્યાનો ભોગ લે છે. ચરક સુશ્રુતના વખતમાં એ એવો જ ક્ષયકર હશે એમ ચરક સુશ્રુતનાં વચનો ઉપરથી જણાય છે. અથર્વવેદમાં એની ક્ષયકરતા સ્પષ્ટ છે. મીમાસ્તે તકમન્હેતયઃ (અ. વે. ૫-૨૫-૧૦).

તાવની ઓળખાણ (diagnosis) તો આયર્વેદ્ય વૈદ્યને પૂરી હતી. આજની પેઢે તે વખતે પણ શરદ્ગુમાં તાવ વધારે આવતો હશે. તૃતીયકં વિતૃતીયં સદ્વન્દિમુત શારદ્મ (અ. વે. ૫-૨૫-૧૩) તાવના ઉધરસ, શરદી, માથાનો દુઃખાવો વગેરે ઉપદ્રવોનાં પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. તાવને પરિણામે યત્તાં કમળાનું પણ વર્ણન મળે છે. તકમનાશન (નવરહર) તરીકે કુષ્ઠ (કફ)નાં ખાસ વખાણ કર્યાં છે. (તાવના ઉલ્લેખ માટે જુઓ અ. વે. ૧-૨૫, ૫-૨૨, ૬-૨૦, ૧૬-૩૯, ૫-૧૪, ૯-૧૩, ૭-૧૧૬ વગેરે.)

અક્ષયત તાવ જેટલો વિસ્તાર બીજા કોઈ રોગનો નથી મળતો પણ શીર્ષામય, શરદી, ઉધરસ, ક્ષય, કમળો, વગેરે રોગો ઓળખાયા હોય એમ દેખાય છે. જળોદરનો વ્યાધિ આ દેશમાં ઘણો જૂનો છે. વરુણના અપરાધનું પરિણામ એને ગણેલું છે. આજ-ગર્ત શુંનઃશીખની કથા પ્રસિદ્ધ છે. અથર્વવેદના ત્રણ સૂકતો (૧-૧૦, ૭-૮૩, ૬-૨૪) આ રોગનું આંખું સૂચન છે. અ. વે. ૬-૨૪-૧ માં હૃદયનો ઉલ્લેખ છે તેમાં જળોદર હોગેનું પરિણામ હોય છે એનું કદાચ સૂચન હોય. અ. વે. ૧-૨, ૨-૩ અને ૬-૧૪માં આસ્રાવ રોગનું નામ છે. ટીકાકારો અતિસાર અર્થ કરે છે. તે બરાબર છે. પણ કદાચ મૂત્રાતિસાર, રક્તસ્રાવ વગેરેનો પણ આસ્રાવમાં સમાવેશ કર્યો હોય. ૬-૯૦ માં વિપૂષ્તીનો ઉલ્લેખ છે. પાછળથી એ શબ્દ કાલેરા માટે વપરાયો છે. અથર્વવેદમાં એ જ અર્થ વિવક્ષિત હશે? જેમ અતિસારનો ઉલ્લેખ છે તેમ કબજિયાતનો હોવો જોઈએ. પણ બંધ યમ ગયેલા પેશાબ છુટા કરવા વિષે તો આખું એક સૂકત છે (જુઓ અ. વે. ૧-૩). આ સૂકતમાં તારા ઉપર્યને ભેદું છું (પ્ર સે મિનદ્વિ મેહનં.....યવા તે સૂત્રં મુચ્યતામ્ અ. વે. ૧-૩-૭) એ રીતે શબ્દો છે એમાં પેશાબ લાવવા માટે અંદર સળી નાખવાનું સૂચન હશે?

ચક્ષ્મા, રાજયક્ષ્મા, અજ્ઞાતયક્ષ્મા, પાપયક્ષ્મા વગેરે શબ્દો આયુર્વેદમાં ક્ષયવાયક ગણાય છે. વૈદિક સાહિત્ય (ઋ. ૧૦-૧૬૩, અ. વે. ૨-૩૩, ૩-૧૧, ૯-૮, ૧૯-૩૬,) માં એ જ અર્થ હોય કે સામાન્ય રીતે જેમાં શરીર ધસાય તેવા બધા ય રોગોનો વાયક હોય. અ. વે. ૨-૮, ૨-૧૦ અને ૩-૭ માં ક્ષેત્રિય અર્થાત વારસામાં ઉતરતા રોગને દૂર કરવાની પ્રાર્થનાઓ છે. ૩૪ કાષ્ઠ વનસ્પતિને ક્ષેત્રિયનાશની કહી છે. આંખના રોગો માટે જુઓ અલ્લજી (૯-૮-૨૦), માથાનો રોગ, નાકના રોગ વગેરે જુદા જુદા અંગોના દુઃખાવાનો ઉલ્લેખ વેદમાં મળે છે. (જુઓ અ. વે. ૨-૩૩ માં જુદા જુદા અવયવોના રોગોનો ઉલ્લેખ) વિદ્રધિ, ભંઘ, ક્ષત વગેરે શલ્યતંત્રના રોગોનો ઉલ્લેખ છે. અ. વે. ૧-૧૭ માં રક્તસ્રાવ માટે પાટો બાંધવાનું તથા રેતીથી ભરેલી કાચળીથી દબાણ કરવાનું સૂચન છે એ સુ-દર છે. અપચિત્ત (અ. વે. ૭-૭૪) તો પાછળની અપચી-ગંડમાળ

જેવી ગાંઠ (Scrofula) જ હોવાનો સંભવ છે એ ઉપર^{૩૫} વેદ અને છેલ્લો પ્રયોગ સ્પષ્ટ છે તે પાછળના શબ્દતંત્રને સર્વથા અનુકૂળ છે.

બાહ્યોમાં અને સૂત્રોમાં સર્વવિદ્યા અને વિપવિદ્યાની વાતો આવે છે (જુઓ શ્રા. ત્રા. ૧૦-૫-૨-૨૦, સાં. શ્રો. સૂત્ર. ૧૬-૨-૨૫. આ. શ્રો. સૂ. ૧૦-૭-૫, છાં. ડ. ૭-૧-૨, ઋગ્વિદ્યાન ૧-૨-૫). આ વિદ્યાઓ તો ખાસ આયર્વણુ વિદ્યાઓ છે. અયર્વ-વેદ [૫-૧૩, ૫-૧૬, ૬-૧૨, ૭-૫૬] માં સર્વવિષ વિષે કટલાંક સૂક્તો છે જેમાં તત્ત્વ-ચમ્ જેવા લોકભાષાના શબ્દો વપરાયા છે એ ઓછું સ્પષ્ટ નથી. આ રીતે સુશ્રુતના ક્રમસ્થાનનું બીજ પણ વેદમાં છે. ઝેરી ખાણોનો પણ અ. વે. (૪-૬)માં ઉલ્લેખ છે.

કિલાસ જેવા ચામડીના રોગોની અને સાધારણ ક્રિમિ, ઢોરનાં ક્રિમિ (અ. વે. ૨-૩૨) તથા બાળકોનાં ક્રિમિ (૫-૩૩)ની પણ નોંધ છે. જેમાં આયુર્વેદમાં બાળરોગો માં ગ્રહપીડને મુખ્ય માનેલી છે તેમ વેદમાં જમ્બહૈલથી ગૃહીત બાળકની આંચકી માટે અમુક મંત્રો છે (જુઓ ત્ર. વે. ૧-૧૬-૪-૪લ્લેખ આવે ઉપયોગે સત્રકાર કરે છે).

અષ્ટાંગ આયુર્વેદમાંથી હવે માત્ર રસાયન વાજકરણુ બેનાં મૂળ બીજ વેદમાં જેવાનાં રહ્યાં. ભૂતવિદ્યાથી તો અયર્વેદ ભર્યો જ છે એટલે એનો તો પ્રશ્ન જ નથી. આયુષ્ય સૂક્તો અયર્વેદમાં અને બીજા વેદોમાં પુષ્કળ છે. શ્રીત અને ગૃહ્ય સૂત્રોમાં આયુષ્ય મંત્રો પુષ્કળ ટાંકેલા છે. એ માટે સોનાનાં માદળીયાં, બીજાં માદળીયાં, મેખલા વગેરેનો ઉપયોગ કરવાનો રિવાજ હતો. સો શરદ અને તેથી પણ વધારે આયુષ્ય ભોગવવાની વૈદિક વાસના સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ અયર્વેદમાં આયુષ્યવર્ધક અનેક સૂક્તો છે.^{૩૬} જુઓ (અ. વે. ૧-૩૫, ૩-૧૧, ૭-૫૩-૬, ૨-૨૮, ૨-૨૯, ૩-૩૧ વગેરે અનેક સૂક્તો.)

દીર્ઘાયુષ્ય માટે રસાયનોની યોજના ચરક સુશ્રુતમાં મુખ્યત્વે છે. વેદમાં મુખ્ય રસાયન દેવસ્તુતિ છે; વાજકરણુનું પણ સ્પષ્ટ નથી એમ નથી. (જુઓ અ. વે. ૫-૨૫-૮) દુકામાં આયુર્વેદનાં બધાં અંગોનું કાર્ષિક સ્પષ્ટ વેદોમાં મળે છે. અલગત જેટલું આયર્વણુ વૈદ્ય જાણતો હશે તેટલું બધું વેદમાં મળી આવે એ આશા ખોટી છે, કારણકે વેદો કાંઈ વૈદના અન્યો નથી. વળી હજી વેદમાં વૈદકને લગતા જેટલા ઉલ્લેખો છે તે સર્વનો પૂરો અભ્યાસ પણ થયો નથી. પણ આયર્વણુ વૈદ્યનો વિકાસ થઈને જ આયુર્વેદિક આચાર્યો થયા છે એ નિઃસંદેહ છે.

૩૫ વિધ્યામ્યાસાં પ્રથમાં વિધ્યામ્યુત્ત મધ્યમાં ।

इदं जघन्यांमासामाच्छिनद्भि स्तुकामिव. अ. वे. ६-७४-२.

૩૬ તમે યજ્ઞનામ્યાયુષે ઘર્ષિતે ચલાય દીર્ઘાયુત્વાય શતશારદાય (૧-૩૫-૧)
શતં જીવ શરદો ઘર્ષમાનઃ શતં હેમન્તાન્ શતમુ ઘસન્તાન્
શતં ત ઇન્દ્રો અગ્નિઃ સવિતા વૃદ્ધસ્પતિઃ શતાયુષા હવિષા હાર્ષમેનમ્ ॥
(૩-૧૧-૪)

તથા જ્યં જીવ શરદઃ સુઘર્ષા (૨-૨૯-૭)

ભારતરાયાર્થ વિષે કેટલુંક પ્રકીર્ણ

[શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ]

૧. લીલાવતી ભારતરાયાર્થની પુત્રી હતી કે સ્ત્રી ?

હિંદુસ્તાનના પ્રસિદ્ધ ગણિતી ભારતરાયાર્થ (જન્મ ઇ. સ. ૧૧૧૪) કૃત 'લીલાવતી' વિષે ઘણી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. કોઇ કહે છે કે લીલાવતી ભારતરાયાર્થની પુત્રી હતી. પિતા જ્યોતિષી હોવાથી તેનો વૈધવ્યયોગ બળતા હતા. તેથી તેણે તેને અવિવાહિતા રાખીને ખૂબ ગણિત ભણાવ્યું, અને તેની રચિતમાં પોતાના ગ્રંથનું નામ 'લીલાવતી' રાખ્યું. કોઇ કહે છે કે પુત્રી બાળવયમાં જ વિધવા થવાથી ભારતરાયાર્થે તેને ગણિતમાં પ્રવીણ કરી પોતાના ગ્રંથને તેનું નામ આપ્યું. કોઇ કહે છે કે લીલાવતીનો વૈધવ્યયોગ પિતાએ બદલ્યો જ હતો. તેથી તેણે એવું સુમુહૂર્ત શોધી કાઢ્યું કે તે યોગમાં પુત્રી પરણે તો કદી વિધવા ન થાય. તે જમાનામાં સમય 'ઘડીપાત્ર' થી માપવામાં આવતો હતો. 'ઘડીપાત્ર' એક વાડકી હતું. તેને તળીએ એક કાણું હતું. તે પાત્રને પાણી પર મૂકતાં તે પૂર્ણ ભરાય તેને એક ઘડી લાગતી. આ પ્રમાણે સમય માપી અમુક પળે લગ્નવિધિ કરવાનો હતો. પિતાને કંઈ કામ પડવાથી તે બહાર ગયા અને પુત્રીને વાડકીનું ધ્યાન રાખવાનું કહેતા ગયા. લીલાવતી બાળક હતી. તેણે રમત રમતાં પોતાના ચાંદા પરના ચોખાના દાણા એક પછી એક લઈને ઘડીપાત્રમાં નાંખવા માડ્યા. તેમાંથી એક દાણો પાત્રના કાણામાં ભરાઈ ગયો. આથી પાણી વધારે ધીમે આવવા માંડ્યું, અને સમય ખોટો મપાયો. ખર્ચ મુહૂર્ત ચુકાઈ જવાયું અને લીલાવતી વિધવા થઈ. પિતાએ તેને ગણિત-પારંગત કરી અને તેનું નામ પોતાના ગ્રંથને આપ્યું.

આવી લીલાવતીને માટે દંતકથાઓ છે. હવે આ વિષયમાં કંઈ વધારે વજનદાર પ્રમાણ છે કે નહિ તે જોઈએ.

લીલાવતીમાં લીલાવતીને પ્રત્યક્ષ સંબોધન ૧૨ માં શ્લોકમાં આવે છે (વાલ્લે લીલાવતિ). એટલે 'લીલાવતી' નામની કોઈ વ્યક્તિના સ્મરણમાં ગ્રંથનું નામ રખાયું છે એમાં તો શક નથી, પણ આ વ્યક્તિનો કર્તા સાથે શો સંબંધ હતો તે તેટલું સ્પષ્ટ નથી. શ્લોક ૫૬ માં અને ૭૨ માં 'ફાન્તે' એવું સંબોધન આવે છે. કેટલાક દીકરાઓ એનો અર્થ 'મિયે પુત્રિ' એવો કરે છે. વ્યાકરણ પ્રમાણે આ અર્થ ખોટો નથી. પણ ભારતરાયાર્થના સમય (ઈસ્વી ૧૨ માં સૈદ્ધા સુધીમાં) આ શબ્દ માત્ર પત્ની માટે જ પૂરેપૂરો રૂઢ થઈ ગયો હતો. આ સમય પછી પણ આ શબ્દને પત્ની સિવાય બીજાને લગાડવાની કોઈએ હિંમત કરી નથી. આ જોતાં ભારતરાયાર્થે આ શબ્દ પુત્રીને લગાડ્યો હોય એ સંભવનું નથી. એટલે લીલાવતી ભારતરાયાર્થની સ્ત્રી હોય એવો સંભવ છે, છતાં આ વિષે બીજી કોઈ પણ બાજતથી પ્રમુદ્ધ પડતો નથી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૨ મા અને ૧૬ મા શ્લોકમાં લીલાવતીને વાલેથી પણ સંબોધી છે. પણ વાલે તો ન્હાની સ્ત્રીને પણ કહેવાનો રિવાજ છે. વાલે કરીને શ્લોક ૧૬ મા અને ૧૭ મામાં આવે છે. તે સિવાય વાલકુરંગલોલનયને અને કલ્યાણિનિ (શ્લોક ૧૬), ચંદ્રલાક્ષિ (શ્લોક ૧૭) અને મૃગાક્ષિ (શ્લોક ૫૬) માં આવે છે. આ વિશેષણો તો સ્ત્રી તેમ જ પુત્રી બંનેને લાગુ પડે એવાં છે. ગ્રંથને અતે એક સ્લેષ-વાળો શ્લોક (૨૮૦ મો) આવે છે. એમાં કહ્યું છે કે લીલાવતી (૧ આ ગ્રંથ. ૨ રમત-વાળી સ્ત્રી) જેને કંઠસકતા (૧ કંઠસ્થ, મોંહે. ૨ કંઠાલિંગિત) હોય તે ધન્ય છે. આપણા સમાજમાં પિતા પુત્રીને વિષે (ખાસ કરીને જો તે અવિવાહિતા અથવા વિધવા હોય તો) આમ કહે એ કંઠક વિચિત્ર લાગે. ખાસ કરીને ભાસ્કરાચાર્યને તો લીલાવતી કંઠસકતા (કંઠસ્થ) હતી જ, એટલે આવો ધ્વનિ તો કુશળ કવિ કેમ જ નીકળવા દે? પણ જો લીલાવતીને ભાસ્કરાચાર્યની સ્ત્રી કલ્પીએ તો આ વિચિત્રતા મટી જાય છે, એટલું જ નહિ, પણ કવિની ધન્યતાનો ધ્વનિ નીકળે છે. આ રીતે લીલાવતી ભાસ્કરાચાર્યની પત્ની હોવા વિષેના ચોક્કસ ઉલ્લેખો મળે છે. પુત્રી હોવાના ચોક્કસ ઉલ્લેખો મળતા નથી. હુભાંગે કાષ્ઠ બહારનો પુરાવો આ બાજતમાં ઉપલબ્ધ નથી. આ સ્થિતિમાં આપણે લીલાવતીને ભાસ્કરાચાર્યની સ્ત્રી ગણીએ તો વધારે યોગ્ય ગણાય.

૨. સામાજિક સ્થિતિ

લીલાવતીમાં એક ટેકાણે આવેલો ઉલ્લેખ તે વખતની સમાજસ્થિતિ ઉપર ખૂબ ખ્યાન ખેંચે એવો છે. વ્યસ્ત ત્રિશિક્કુ ઉદાહરણ આપતાં આચાર્ય કહે છે:—

માન્નોતિ ચેત્ પોઢશવત્સરા સ્ત્રી
દ્વાત્રિંશતિ વિંશતિવત્સરા કિમ્ ।

જો ૧૬ વયની સ્ત્રીના ૩૨ નિષ્ક પડે તો ૨૦ વર્ષની સ્ત્રીનું શું પડે?

આનું ઉદાહરણ આજે કાષ્ઠ પોતાના ગણિતમાં આપે તો જરૂર વિચિત્ર લાગે. પણ આચાર્યે આનું ઉદાહરણ આપવામાં કોઠાય નથી ક્યો એ આજના અને તે વખતના સમાજ વિષે આ બાજતમાં બહુ મોટું અંતર હોવું જોઈએ એમ બતાવે છે. એ વખતે હાં તો કન્યાવિક્રય (અત્યારે પ્રચલિત અર્થમાં) વચારે નીચા અને વધારે વ્યાપક સ્વરૂપમાં પ્રચલિત હશે, અથવા તો કદાચ સ્ત્રીઓનાં (કે કન્યાઓનાં) વ્યાપાર પ્રચલિત હશે. દસ્તી બારમો કોઠો હિંદુસ્તાનની પતિત અવસ્થાના કાળ માંહેલો જ એક હતો એ જોનાં આમાં બહુ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

૩. આર્થિક સ્થિતિ

લીલાવતીનું બીજું એક ઉદાહરણ પણ તેટલું જ ત્રણ ઉદાહરણમાં જાગ્રતો ભાવ દરેક દરેક

વે એક પંચરાત્રનાં
જે એકામી

દર માસે પદ્મ દશ કહ્યો છે. 'મિશ્રવ્યવહાર'માં પણ પહેલા દાખલામાં દર માસે ૫ દશ અને બીજામાં દર માસે ૫, ૪ અને ૩ દશ કહ્યો છે. જો કે હંમેશાં બજારનો જ ભાવ ગણિતમાં આપવામાં આવતો નથી, તો પણ બજાર ભાવ અને દાખલા વચ્ચે આકાશ-પાતાળનું અંતર તો ન જ હોય. અત્યારના અંકગણિતમાં દર વરસે દર સેકન્ડે ૬૦ દશના વ્યાજનો દાખલો નહિ મુકીએ. મુકીશું, તો એકાદ વખત જ માત્ર અપવાદ તરીકે પણ આચાર્યે તો વ્યાજના કુલ ૮ દાખલામાં મહિને ૫ દશ એટલે વરસે ૬૦ દશ, એક દાખલામાં મહિને પદ્મ દશ એટલે વરસે ૬૨૬ દશ, એક દાખલામાં વરસે ૪૮ દશ અને ૧ માં ૩૬ દશ ભાવ કહ્યો છે. આ ઉપરથી જરૂર અત્યારના કરતાં તે વખતે વ્યાજનો ભાવ ઘણો વધારે હશે. આ ઉપરથી તે વખતની આર્થિક સ્થિતિ વિષે અર્થશાસ્ત્રીઓ કદાચ કંઈક અનુમાન દોરી શકે.

બાલશિક્ષા.

(પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કૃત વ્યાકરણ)

[પણિત લાલચંદ લગવાનદાસ ગાંધી]

શ્રીમંત સરકાર નામદાર સયાજીરાવ મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાથી સ્વં સાક્ષર સ્ત્રીમનલાલ ગાલાલાલ દલાલ ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં જોસલભેરના જૈન લંડારો તપાસવા ગયા. તેની નોંધ કરી તેઓ ડીસેમ્બરમાં પાછા ફર્યા. તેમણે કરેલી નોંધને તેઓ વ્યવસ્થિત રૂપમાં મૂકી પ્રગટ કરી શકે તે પહેલાં તેઓ અવસાન પામ્યા. તેના સંપાદનનું કાર્ય મારે હાથ આવ્યું, અને તે ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝના પચીસમા નંબર તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. આ સચિમાં બાલશિક્ષા નામના એક ગ્રંથનો ઉલ્લેખ છે. તે ગ્રંથ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી તેનો પરિચય પ્રસ્તુત લેખમાં કરાવવા ઇચ્છું છું.

: બાલશિક્ષા 'ની કાગળ પર લખાયેલી ત્રીસ પત્રવાળી એક પ્રતિ જોસલભેરના 'બડા લંડાર'ના નામથી ઓળખાતા લંડારમાં છે. તે પરથી સદ્ગત દલાલે નોંધેલ આદ્યંતભાગ 'જોસલભેર લાંબ સૂચી' (પૃ. ૪૫) માં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. 'બાલશિક્ષા' એ નામ ઉપરથી તો સામાન્ય રીતે લોકો એમ જ કલ્પના કરે કે—'એમાં કાંઈક બાલકો માટે શિક્ષા હશે,' પરંતુ અહિં બાલ શબ્દ 'શબ્દ અપરાધના અનભિષ્ટ' અથવા 'શબ્દ શાસ્ત્રના અનભ્યાસી' કિંવા 'સંસ્કૃતવ્યાકરણના પ્રાથમિક અભ્યાસી' એવા અર્થમાં વપરાયેલ છે. જેમ અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યની સારસ્વતી પ્રક્રિયાના પ્રારંભમાં 'વાલધીવૃદ્ધિ સિદ્ધયે' માં મૂકાયેલ બાલશબ્દનો અર્થ કરવામાં આવે છે, તેમ અહિંપણ સમજવાનું છે. ગ્રંથકર્તાનો પ્રારંભમાં મંગલ, અભિધેયાદિ શ્લોક આ પ્રમાણે છે—

“શ્રીમન્નત્વા પરં ગ્રહ્ય વાલશિક્ષાં યથાક્રમમ્ ।

સંક્ષેપાદ્ રચયિષ્યામિ કાતન્ત્રાત્ સા(શા)ર્વર્મિકાત્ ॥ ૧ ॥”

શ્લોકના પહેલા ચરણમાં સર્વ દર્શનોના અબીષ્ટ પરમ જ્ઞાને નમસ્કાર કરવા રૂપ મંગલ કરી 'આ ગ્રંથ સર્વ મનાનુયાયીઓને ઉપદેશ છે,' એમ ગ્રંથકારે ખનિત કર્યું છે. બીજા ચરણમાં 'બાલશિક્ષા' અભિધેય મુદ્દયનું છે, તેને ઉત્તરાર્ધથી વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે—'સર્વવર્માના કાતન્ત્ર ઉપરથી સંક્ષેપથી હું રચીશ'. આથી ગ્રંથકર્તાનો આશય સમજી શકાય તેમ છે.

આ વર્ણવેલ પ્રમાણ કેટલું છે, ગ્રંથકર્તા કોણ છે, ગ્રંથ ક્યારે રચાયો વગેરે સંબંધમાં ગ્રંથકારે સ્વયં તેના અંતભાગમાં-પ્રશસ્તિપદ્યોમાં મુદ્દયનું છે.

* પણિત લાલચંદના પ્રાસ્તવિક ભાગનો ઉપર સાર આપ્યો છે. સં.

“સદોપકાર્યાત્ સાધ્યાદ(ધ્યોઽ)યં લક્ષણદ્રવ્યસંગ્રહઃ ।

સાર્દ્ધાષ્ટાદશશત્યંકોઽપ્યક્ષયઃ સ્તાત્ તદર્થિનામ્ ॥ ૧ ॥

મુંચંતિ મુક્તા જલજન્તવોઽપિ સ્વાત્યમ્ભસાં તલ્લલિતં ન તેષામ્ ।

યદ્યોપલા અપ્યમૃતં ઇયન્તે તદ્ વલ્ગિતં ચન્દ્રમસઃ કરાણામ્ ॥ ૨ ॥

સતાં પ્રસાદઃ સ હિ યન્મયાપિ શ્રીમાલધંચયેન કૃતિઃ કૃતેયમ્ ।

સાઢાકમૂઠવકુરકૂરસિંહપુત્રેણ પદ્મિત્રિયુતેકવપ ॥ ૩ ॥

વહ્નિ શાઘ્રાણિ વિલોક્ય તાવદ્ વિનિર્મિતેયં મહત્તોષમેન ।

સંશોધિતા સદ્ભિરયાપિ શોઘ્યા સહક્ષણં ક્ષોદસહં સ વ(તદે)વ ॥૪॥

યાવદ્ ધત્તે ગગનસરસી રાજહંસપ્રયાતં

મેઘશ્ચામ્નિર્વરદિનવધૂશર્વરીમંગલાનિ ।

તાવદ્ ચોધં ભુવિ વિદધતો બાલશિક્ષા સદૈષા

જીયાદ્ યોગદત્તિમતિમતાં વર્ધમાનાધિકશ્રીઃ ॥ ૫ ॥”

ભાવાર્થઃ—સદા ઉપકારી હોવાથી આ લક્ષણ-દ્રવ્યનો સંગ્રહ સાધવા યોગ્ય છે, તે સાગ્રા અદારસો (૧૮૫૦ શ્લોક સંખ્યા) થી અંકિત હોવા છતાં પણ તેના અભિગ્રાપી-ઓને અક્ષય હો. ૧

જલજન્તુઓ પણ મોતી મૂકે છે, તે પ્રભાવ સ્થાપિત (નક્ષત્ર)ના પાણીનો છે, તેમનો નથી. પત્થરાઓ (ચંદ્રકાંતમણિઓ) પણ અમૃત ઝરે છે, તે પ્રભાવ ચંદ્રના કિરણોનો છે. ૨

તેમ જ શ્રીમાલવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ સાઢાકમૂ (પુત્ર) હકુર કૂરસિંહના પુત્ર-મેં પણ આ જ કૃતિ [વિ. સં.] ૧૩૩૬ વર્ષે કરી છે, તે સત્જનોનો જ પ્રસાદ છે. ૩

બહુ શાસ્ત્રોનું વિલોકન કરીને આ મોટા ઉદ્યમથી રચવામાં આવી છે. સત્ જ નોએ એનું સંશોધન કર્યું છે, તે પણ એને શુદ્ધ કરવી. ક્ષોદસહ તે જ સહલક્ષણ છે.

ન્યાં સુધી ગગનરૂપી સરોવર રાજહંસ (ચર્ચ, ચંદ્ર) ના પ્રયાણને ધારણ હોજી, અને મેરુ તથા અમિ (?) દિનરૂપી વર અને રાત્રિરૂપી વધૂનો મંગલોને ધારણ કરે છે, ત્યાં સુધી પૃથ્વી પર સદા બોધ કરતી આ બાલશિક્ષા અતિમતિમાનોના યોગથી વધતી અધિક શ્રી (શાલા, લક્ષ્મી)વાળી બની જન્યવંતી વર્તી રહો. ૫

ઉપર દર્શાવેલ આઘંત જોવાથી એવો ખ્યાલ આવી શકે કે—કાતંત્રપરથી સંક્ષેપમાં રચાયેલ આ સંસ્કૃત વ્યાકરણ હોવું જોઈએ. પરંતુ એ ઉપરથી ભાગ્યે જ કોઈ સમજી શકે તેમ છે કે—ઔકિતિકની પદ્ધતિનું તત્કાલીન ગૃજરાતીભાષાથી શીખવાનું એ સંસ્કૃત વ્યાકરણ હશે. ’

‘બાલશિક્ષા’ એ નામ ઉપરથી મહેને કંઈક વિચાર આવ્યો કે—નાગરી . ક્ષિપિના અક્ષરોને જેમ ‘બોલબોધ’ તથા ભાષાનુવાદને જેમ ‘બાલાવબોધ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, મદારાષ્ટ્રી ભાષાથી સંસ્કૃત શીખવાને જેમ ‘બાલબોધિની’ રચાયેલ છે, તેમ આ પણ કદાચ લોકભાષાથી શીખવાનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ હશે એવી ગિતાસાથી એ અંધ

તપાસવા મ્હને ઈચ્છા થઈ, પરંતુ આ અંચની પ્રતિ અન્યત્ર મળવી. દુર્લભ જણાઈ. સદલાગે વયોદ્ધ નૈન મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના સંગ્રહમાંથી અહિંના નૈન જ્ઞાનમંદિરમાંથી એ અંચની પ્રતિ મ્હને મળી. કે જે પ્રતિ તેઓશ્રીએ વિ. સં. ૧૯૫૦માં જેમ્સમેરના આતુર્માસ દરમ્યાન લાંબા આદર્શ પુસ્તક ઉપરથી નવી લખાવી લીધી હતી. જો કે આ પ્રતિ કેટલીક જગ્યાએ અશુદ્ધ છે, તો પણ મૂળ અંચની ભાષા તેમાં સારી રીતે સચવાઈ રહેલી જણાય છે. તેનો અંતર્ભાગ તપાસવાથી તે અંચમાં રહેલી તત્કાલીન ગૂજરાતી ભાષા તરફ મ્હારું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચાયું. હું ધારું છું કે—આવીન ગૂજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને આથી કેંઈક નવું જણવા-વિચારવાનું મળશે.

પ્રસ્તુત અંચના પ્રારંભમાં કર્તાએ ખીજ બે શ્લોકો મૂક્યા છે, તેમાં આ અંચના જે આક વિભાગોમાં વિભક્ત કરેલ છે, તેનાં નામો તથા આ અંચની ઉપયોગિતા માટે જણાવ્યું છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે.—

“ આદૌ સંજ્ઞા તતઃ સન્ધિઃ સ્યાદયઃ કારકાણિ ચ ।

સમાસાન્યોક્તિવિજ્ઞાનં સંસ્કારસ્ત્યાદયસ્તથા ॥ ૨ ॥

इत्यष्टप्रक्रमोपेतामेतां कुर्वन्तु हृद्गृहे ।

કાતન્ત્રમાસ્કરભાવે યથા દીપધ્રિયં જનાઃ ॥ ૩ ॥ ”

ભાવાર્થ:—૧ સંજ્ઞાપ્રક્રમ, ૨ સંધિપ્રક્રમ, ૩ સ્પાદિપ્રક્રમ, ૪ કારકપ્રક્રમ, ૫ સમાસપ્રક્રમ, ૬ અન્યોક્તિવિજ્ઞાન પ્રક્રમ, ૭ સંસ્કાર પ્રક્રમ અને ૮ ત્યાદિપ્રક્રમ એમ આઠ પ્રક્રમોથી યુક્ત આ વાક્યશિક્ષાને કાતન્ત્ર—મૂર્ધના અભાવમાં દીપશ્રી સદય સમગ્ર હે જનો ! આપ હૃદય—ગૃહમાં સ્થાપન કરો. ૨, ૩.

પૂર્વોક્ત પ્રશસ્તિપદોમાં જો કે કર્તાનું નામ જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ પ્રક્રમોના અન્તમાં સંગ્રામસિંહ નામ જોવામાં આવે છે. વિ. સં. ૧૫૨૦ માં ‘જુહિઆગર’ નામના સર્વમાન્ય અત્યુપયોગી અંચના રચનાર, મહામ્મદ ખીજજીના માનીતા વિશ્વાચપાત્ર ભંડારી, લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના કૃપાપાત્ર, માંડવગદના પ્રસિદ્ધ ઓસવાલ કવિ સંગ્રામસિંહથી પ્રસ્તુત પાત્રસિદ્ધાદાર સંગ્રામસિંહ ભિન્ન છે, એ ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિમાં મુચવાયેલ રચનાસમય, અંધકૃત્પરિચય છત્વાદિથી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ સંકાય તેમ છે. વિશેષમાં આ અંચકાર એક સ્થળે કર્ણદેવરાજના ઉત્તરવલ્લ યશની પ્રશંસા કરે છે. જુઓ—

આ કણ્ઠદિવ કયા તે હજુ વિચારવાનું છે. અંચકાર શ્રીમાલવંશના હતા, પ્રાયઃ તે જોઈ હશે, પરંતુ તે માટે નિર્ણયરૂપમાં કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. તેઓ ‘ગૂજરાતના વતની હોવા જોઈએ’ એમ તો આ અંચમાં વપરાયેલ ભાષા ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. વૈશ્યો પણ વિદ્વાન થઈ ગયા છે અને તેમણે પણ સાદિત્યસેવામાં અમુક અંગે ભાગ લીધો છે એ આ અંચ જોવાથી વિશેષ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

૧. इति ठ. संग्रामसिंहविरचितायां बालशिक्षायां संस्कारप्रक्रमः ।

“ वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मवियुक्तं घचनं प्रमाणम् ॥

श्री कणदेवस्य नराधिपस्य शुभं यदाः केवलमप्रमाणम् ॥ ”

વાક્યશિક્ષા (કારકપ્રક્રમ, ૫—૧૨)

અંગદારે પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—‘આ બાલશિક્ષા બહુ શાસ્ત્રોનું. વિલોકન કરી રચેલી છે.’ તે તેમાં મૂકેલાં શૃંગારતિલકાલંકાર, કુમારમંલય, માધ વગેરેનાં ઉદાહરણોથી પ્રમાણિત ગણી શકાય તેમ છે.

અપભ્રંશ ભાષા પર્યંત પ્રાચીન પદ્યભાષાનું સાંગોપાંગ વ્યાકરણ રચનાર, સુપ્રસિદ્ધ અંગદાર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના સ્વર્ગવાસ (વિ. સં. ૧૨૨૯) પછી લગભગ સો વર્ષે, ગૂજરાતીથી હૈમવ્યાકરણનું સંક્ષિપ્ત જ્ઞાન કરાવનાર કુલમંડનસૂરિના મુખ્યાવબોધ ઔક્તિકની રચના (વિ. સં. ૧૪૫૦) પહેલાં લગભગ સો વર્ષે, ગૂજરાતમાં મુસલમાની શાસન મંડાવું (વિ. મં. ૧૩૬૫) તે પહેલાં ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં—આજથી સાડા છસો વર્ષ ઉપર ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું હતું? વર્તમાનમાં પ્રચલિત ગૂજરાતીથી તે કાળની ગૂજરાતીમાં કેટલો અંતર કેવા રૂપમાં ફેરફાર હતો એ વિષયમાં ઘણો સારો પ્રકાશ પાડી શકે તેવો આ ગ્રંથ છે. તેથી તેના જૂદા જૂદા પ્રક્રમમાં વપરાયેલા શબ્દો સંગ્રહીત કરી વાચકોની નજીક મારે અહિં દર્શાવું છું.—

૧ ગાંઠા પ્રક્રમમાં—

સ્વર કેતા ૧૪, સમાન કેતા ૧૦, સવર્ણ ૧૦, ધ્રુસ્વ ૫, દીર્ઘ ૫, નામીઆ સ્વરો ૧૨, સંધ્યક્ષર ૪, વ્યંજન ૩૩, વર્ગ ૫ કચટતપ, અધોપ ૧૩, ધોપવંત ૨૦.

સિંચ ૩ પુલિંચ, સીસિંચ, નપુંસકસિંચ; ભલુ પુલિંચ, ભત્રી સીસિંચ, ભલુ નપુંસકસિંચ.

૩ સ્પાદિપ્રક્રમમાં—

સિ એકવચન, ઔ દિવચન, જસ ગદુવચન.

૪ કારકપ્રક્રમમાં—

પત્ર ૧૩ માં

અય પ્રત્યેકં ચિમક્તિપ્રાન્તિમાદ-કરં, લિધં, દિધં इत्यादौ वर्तमाना ।

કીજઠ, દીજઠ, લીજઠ इत्यादौ चक्रोत्को कर्मणि वर्तमानाया आत्मनेपदम् ।

કરિજે, લેજે, દેજે इत्यादौ पकारांतघचने सप्तमी ।

કરિ, લર્થ, ઈ इत्यादौ अनुमति पंचमी ।

કીજઉ, દીજઉ, લીજઉ इत्यादौ कर्मण्यात्मनेपदं ।

કીધઉ, દીધઉ, લીધઉ इत्यादौ परोक्षा ह्यस्तन्यघतन्यौ च ।

કાસિ કીધઉ इत्यादौ ह्यस्तन्येव, न परोक्षाघतन्यौ ।

આજી કીધઉ इत्यादौ अघतनी, न परोक्षा-ह्यस्तन्यौ ।

મ કીરીસ (કરિ) મ લર્થ, મ ઈ, મ કરિસિ, મ લેસિ, મ દેસિ इत्यादौ

भाशब्दयोगेऽघतनी ।

મે કીધુ, મે લીધુ, મે દીધુ इत्यादौ कर्मणि ।

જઈ કરત, જઈ લેત, જઈ દેત, इत्यादौ क्रियातिपत्तिः ।

જઈ કીજત, લીજત, દીજત इत्यादौ कर्मणि क्रियातिपत्तेरात्मनेपदं ।

કરિસિઈ, લેમ(સિ)ઈ, દેમિઈ इत्यादौ नही કરई, नही लियई, नही दियई
इत्यादौ भविष्येती ।

કીજિસિઈ, લીજિસિઈ, દિજિસિઈ इत्यादौ नही कीजई, नही लीजई इत्यादौ
च कर्मणि भविष्यन्त्यात्मनपदम्। कंसि करिई इत्यादौ भवस्तनो ।

શિયુ જિણિસઈ, વપ યયુ(સઈ)વિસઈ इत्यादौ आशीर्षकं भविष्यतिकालः ।

अथ कृतप्रत्ययमाप्तिमाह-

કરતઉ, લેતઉ, દેતઉ इत्यादौ कर्तरि वर्तमाने शतृङान्तौ ।

કીજતઉ, લીજતઉ, દીજતઉ इत्यादौ कर्मण्यान्तः ।

કરણાહરુ, લેણાહરુ, દેણાહરુ इत्यादौ वर्तमाने वुष्-तृचौ ।

કીધઉં, લીધઉં, લીધઉં इत्यादौ अतीते निष्ठा ।

કરીઉ, લેઉ, દેઉ इत्यादौ क्त्वा ।

કરિયા, લેયા, દેયા इत्यादौ तुम् ।

કરી નાપું પદી સકઉં, કરિયઉ, લેયઉ, દેયઉં इत्यादौ कर्मणि तच्चानीयौ ।

કરણાહરુ, લેણાહરુ इत्यादौ भविष्यति काले.....

अथ विशेषप्रत्ययमाप्तिमाह-

કરાવઈ, કરાવિયઉં, કરાવિસઈ, કરાવતઉ, કરાવી, કરાવિયઃ इत्यादौ इन-
तात्.....प्रत्ययाः । — (उक्तिप्रक्रमः पष्ठः)

૭ મા અંશકારપ્રક્રમમાં લગભગ ૬૦૦ શબ્દો તે કાઢતી ગૂજરાતી ભાષાના દર્શાવ્યા છે, જેમાં ક્રિયાપદોનો બહોળો ભાગ છે; તે શબ્દો સાથે તેના અંશરૂપર્યાય શબ્દો અંશકારે જ મૂક્યા છે. તેથી તેને એક રીતે અંશરેષ્ટિક્રમ વિનાનો ‘પ્રાચીન ગૂજરાતી—અંશરૂપ દેશ ભાષાખાતી સમૂહ તેમ છે. તે કાશ અદિ દર્શાવું છું.—

પ્રાચીન ગુજરાતી-સંસ્કૃત શબ્દકોશ

(વિ. સં. ૧૩૩૬ માં રચાયેલ સંગ્રામસિંહની બાલશિક્ષામાંથી
સંગૃહીત)

આબુ અઘ

[ધાલી] કલ્પે

પરમ પરેષયિ

અરીરમ અપરેષુઃ, અન્યસ્મિન્નદ્વનિ, અન્યેષઃ

અભૂષુનું અષતનં

કાશુભું કલ્પતનં

હિવડાં દ્વાર્નાં, અધુના, સંપ્રતિ, સાંપ્રતં

હિવડાનું આધુનિકં, સાંપ્રતીનં

નહીતના વા (?) નો ચેત્

લિગધ પ્રમૃતિ, આરમ્ભ

પાપધ વિના, ક્રુને

મુહિયાં મુધા

યિમ યથા

તિમ તથા

બધુ (બ') ઉ યાવત્

તાંઉ તાવત્

એક વાર પકદા

સવધ વાર સર્વદા, સદા

બહિયા યદા, યથા

તહિયાં તદા, તદાનીં

દહિયાં કદા

અતેરી વાર અન્યદા

કીહાં ક્વ, કુવ

છહાં યથ

તીહાં તથ

ધંહાં અથ

અને તથ અન્યથ

સગણધ સર્વથ

વલીઉ વ્યાવૃચ્ય, વ્યાધુદ્ય

તિમધ તત્કાલે

ઝટકધ સ્થિતિ

શૂઉ પૃથક્

તાહરું ત્વદીયં, ભવદીયં

માહરઉં મદીયં

ઉગેહારું યુષ્મદીયં

અગેહારઉં અસ્મદીયં

સરીપઉ સત્શઃ

કિસઉ કોદશઃ

જિસઉ ચાદશઃ

તિમઉ તાદશઃ

ધસઉ દૈશઃ

યસઉ યાદશઃ

અનેસઉ અન્યાદશઃ

અગહ સરીપઉ અસ્માદશઃ

તૂ સરીપઉ ત્વાદશઃ

મૂ સરીપઉ માદશઃ

તુહ (મહ) સરીપઉ યુષ્માદશઃ

તસિ તદિ

દેતહું યાવન્માત્રં

તેતહું તાવન્માત્રં

એતહું પતાવન્માત્રં, હ્યન્માત્રં

કેતહું કિયન્માત્રં

અરહું અર્વાક્

પરહું પરતઃ

પાપધિ પરી(રિ)તઃ

સર્વધિ ગમા સમંતાત્, સર્વતઃ

आदिदि चहिः वाद्यं
 धुरिधुं आदिमं
 छदिलडि अंतिमं
 अक्षपरि एकधा
 भिदुपरि द्विधा इत्यादि.
 छडिपरि गोढा
 अनेधपरि अनेकधा, बहुधा
 सवेदिपरि सर्वथा
 नरुपणुडि जडता, जडत्वं, जाड्यं
 अदुलुडि एवमः
 पुरे परत.
 उगमुगडि अवागमुकः
 अग्रापसडि बलध्वंक्षकः
 उधधधु उधू (झूलिकं
 धरगंड वराचणं (रपक्ष) काः
 अनुन यक्षयात्रा
 नानावाशडि जन्वावातकः
 पडिडि एकतेडिकः
 उसीआधुं अम्पृष्टालयं
 धुधडि अघगुंठनं
 वाधिग यादिनी
 अडिडि अपराख्या
 आडिडि नालुः गहिरि याहिरि
 भस्मादधी महान्माधनिका
 आपडिडि अक्षपटलिक(का)
 यांदिधुं चंद्रिकालयं
 धलीवडि धन्याययः
 धीःलि छिद्रादि(दं)टिनी
 नीपलीयाधु निक्षीणकमां
 अक्षमदीडि याचालः, याचाटः
 मेरुडि मे राज्यकं
 यादधु यारिदपटलं
 अलाप(लिगे)डि अभ्युक्षणं
 अक्षडि उदकोदंचनं
 पडोडि पद्माक्षकः
 उपवासीडि उपोषिष्टः

आभधुं दयामलं
 द्वियादिडि हृदयापितं
 दण्डी धली क्रणितः
 देवाडि हेवाकः
 दुर्दुलुडि पितृवस्त्रोयः
 भस्मिदुलुडि मातृवस्त्रोयः
 पादआधी पादप्रहारिणी
 अरतडि परतडि) आकृत्या प्रकृत्या
 आप सरीपडि) च पितृसदृशः
 अगीःडि अग्निपीठं
 दूरेडि स्फुटतरं
 धीधुं दधुडि उदघटदुर्घटं
 उधीधुं चित्तफाटका (?)
 निलपणुडि निर्लक्षणः
 गाधुधुं [] पा(खा)दनस्यातं
 अदीधुं अधेनुकं
 उपरे धाडि उपरिस्थारं(यी)
 अंधाभीभी अंधमीलिफा
 धंःसी कचाकर्षणी
 आक्षालि अथलंविनी
 दुधीयाडि हस्ताधारः
 गोव गवेला (?)
 रुडिडि रावाट (!)
 [ध]मसीधुं कपिशोर्षकं
 धुधधुधि मुख्यमुख्यता
 गागीःडि गोकोटः
 डिस उपालयः
 निःडि निष्कः
 इलेडि डलभोत्कटः
 आदीयाडि आलोककारः
 वानपतडि घणांयतः
 शडिधधु राजकुलापतः
 [] पादघातः
 दीपदीपि दिनदीपिका
 धुधधु भूतराजः
 अक्षवाः भंगपातः

पञ्च पताकिका
 वाक्पञ्चकवर्णं वक्त्रकुञ्जं
 वृथ्यायुतं (?) ऊच शुभमानं (?)
 यू(धू)आयू(धू)वि मुष्टमुष्टि
 वावाह्वि केशाकेशि
 पेलावेसि प्रेराप्रेरि
 विपारि विप्रतारितः
 छतरि छलांतरितः
 द्रव्यगद्वि प्रवक्त्रातितः
 निगीसा जिवृक्षा
 पक्षु प्रलुब्धः
 अलभ्य उक्तंठा
 भागल्लुल्ल खावफलं
 पीगल्लुल्ल पोच(पिय)फलं
 शिखल्लुल्ल लब्धोत्साहः
 आल्लुल्ल उक्तः
 धाडल्लुल्ल वार्तालयः
 उल्लुल्ल लब्धानिका
 कल्लुल्ल काष्ठकठिनः
 सेलगल्ल भुजागल्ल
 असल्लुल्ल आश्रयं
 मल्लुल्ल महत्तरः
 देवाविट्ट दृष्टापेक्षा
 अल्लुल्ल अपमार्गनः
 विल्लुल्ल अपरिचितः
 दल्लुल्ल पातितः
 सल्लुल्ल (?) सज्जितः
 परांसि विपर्यस्तः
 पल्लुल्ल पञ्चाद् दृढयं
 धति संस्कारः प्रक्रमे प्रथमस्तत्संस्कारादिभिराकारः

अथ डिया

२५४ रक्षति, गोपायति, पाति, प्राति,
 प्रायते, अयति च
 आरंभ्य आरभते
 सांख्य्य स्मरति वा ध्या[य]ति च

५०५ जल्पति, निगदति, वक्ति, वदति,
 भापते, आह, व्रवीति, व्रूते
 नास्य नश्यति, पलायते
 निधुय विजयते
 नधुय वेति, जानाति, अयगच्छति
 पूय्य वृध्यते
 परीय्य परीच्छति
 निभ्य भुङ्क्ते, अश्नाति, जिमति च
 भाव्य भक्षयति, अत्ति, खादति प्रस-
 तेऽपि च ४
 अभ्यस्य मन्ति, अभ्यस्यति
 लीप्य भिक्षति (ते)
 थोस्य स्तो(-)मति, स्तभ्राति च
 शीप्य शिक्षते
 शीप्य अनुशास्ति
 विशस्य विनश्यति
 विभास्य विमृशति
 विचार्य विचारयति, ऊहते
 वेच्य व्ययति
 गोपय ग(?)य चिकीत्सति, प्रती(ति)
 करोति ।
 अच्य अस्ति, तिष्ठति, विद्यते, आस्ते ।
 कथयति, आचष्टे, आख्याति,
 शंसति ।
 सोभ्य शोभते, भाति, राजति, राजते,
 चकास्ति च ।
 गच्छति, याति, व्रजति, सरति,
 यति, अयति वा ।
 आच्य [आगच्छेति वि०] आहूपूर्वां पते
 धातवः आगमने वर्तन्ते
 नील्य निःपूर्वा [निर्गच्छति वि०]
 निरस्तु
 उदय्य [उदगच्छति वि०] उदस्तु
 आथय्य [अस्तं गच्छति वि०] अस्तमस्तु
 नास्य प्रस्यति, व्रसति ।

ह्रास्यथ आस्यथ चलति
 २४थ वृक्ष्यति, तु (वृ)टति
 पूज्यथ पूजयति, अर्चति, अंचति
 स्तव्यथ नुयति, स्तोति, स्तुते, नौति,
 स्तयीति च ।

आप्यथ अर्पयति
 वर्म्यथ वर्पति
 नमस्कृत्यथ नमस्यति वा नमस्करोति
 आराध्यथ आराधयति, उपास्ते
 तपु इत्यथ तपः करोति, तपस्यति वा
 कुक्ष्यथ कुष्णाति
 धार्यथ धर्पति
 लेय्यथ सभाजयति
 वीनयथ विज्ञपयति
 शैव्यथ शैषते, भजति, श्रयति
 व्याप्यथ व्याप्रियते, व्यापृणोति
 प्राप्नोति
 नाड्यथ स्नाति
 भाष्यथ प्रतिभासते, प्रतिभासति,
 रोचते वा ।

वीप्यथ विकिरति, विक्षिपति
 साम (समा)र्यथ समः किरति
 पीड्यथ पिच(पीड)यति
 परिण्यथ परिणयति, उपयच्छते, यियाह-
 यति

पञ्च्यथ (पञ्च)ह्रास्यथ प(च)र्जयति
 ह्रास्यथ (ह्रा)स्यथ आंदोलयति
 सर्यथ [सरति]
 निन्द्यथ निन्दति, जुगुप्सते, गर्दते
 आंध्यथ यध्नाति

पडिव्यथ प्रतियक्ति

धीड्यथ विभेति

धीड्यायथ भाषयते, भीषयते

हृत्सीर्यथ उल्लेखति

साय्यथ जिह्ति, लज्जते, प्रपते, मोहयति

क्षिद्यथ आम्रयति, भ्रमति
 अथुलामेथ अनुपूर्वो भ्रम [अनुभ्राम्यति]

श्रुंध्यथ सिं(शि)षति, जिघ्रति

आड्यथ उज्झति, जहाति च त्यजति

सांप्यथ संपद्यते

निर्यथ निरोक्षते

दीप्यथ उत्पद्यते

पर्यथ परीक्षते

नीप्यथ निष्पद्यते

दीप्यथ उपेक्षते

उध्यथ उध्यकते (?)

प्राप्यथ प्रतीक्षते, प्रतिपालयति

हृद्दीर्यथ सम्मार्जयति

आस्यथ ज्वालयति

अस्यथ ज्वलति

धीर्यथ पिबति

समार्यथ समार[च]यति

भुक्ष्यथ मृदु लुनाति, मृदुलयति

विध्यथ विध्यति, कलहायते

व्याप्यथ अश्नुते, व्याप्नोति च

दीप्यथ दीक्षते

पांध्यथ पांछति, कांक्षति

तृष्यथ तृष्यति

इष्यथ इष्यति

पूज्यथ पृच्छति, मूज्य(माज्ज)यति

नाय्यथ नृत्यति

भाय्यथ मायति

उभाथ उद्गायति

पीड्यथ पीडयति, याधते, नुदति

दुम्यथ दुनोति, दुःग्माकरोति, दुःमं

करोति, दुःमयति वा

मुद्गाथ मुखादेयं [मुग्माकरोति, मुगयति]

सांक्ष्यथ निशाम्यति, धृणोति,

आकर्णयति

विगृह्यथ विगुह्यति

नरनर्यथ नदति

यवधं स्थगयति
 ३३७७ कटिस्थ (?) यति
 ३२३४ } कृतति
 ३१६४ }
 लांयधं } अस्यति, निरस्यति, निः-
 नांयधं } क्षिपति
 धोअधं प्रक्षालयति
 वी७लधं वेस्तु [विशालयति]
 धातधं निक्षिपति, प्रक्षिपति
 ७७८४ आक्षिपति
 भ२वधं (?) अपस्करति
 संधूधं संधुक्षते
 अभायधं अमायते (?)
 पु६धं प्रौढायते
 मिथुधं चितोति, चिनुते
 सायधं संचिनुते, संचिनोति
 शू२धं अवचिनोति
 अ७गनाधं अपकर्णयति
 ७११६ उज्ज्वलयति
 प्राशुधं प्रस्तुते
 दु२धं भयति, जायते
 शु३ (शुल)धं क्षुभ्यति, क्षोभति (?)
 शू४धं प्रच्योतति-ते
 ३१६४ ह्रादते
 गां४धं ग्रंथते
 थी१धं स्त्यायते
 ली१धं किलघते
 ध्या४धं ध्यायति
 ७३६४ उत्कर्षति
 वा४धं वर्धते
 लू६धं पुंसयते
 पी६धं कीलति
 ७१२४ उन्मज्जति
 पी४धं विध्यति
 प६धं अपीते, पठति च
 भा४धं माति, मिमीते

प्रसवधं सोति(?), प्रसवति, प्रसुवति, सूते
 भूअधं निद्रायति वा शेते, स्वपिति
 नांगधं न्यंगयति, अनंगोकरोति
 ३३(?)४ अपनयति, स्फटयति,
 भप्यस्यति ।
 ७७४धं युनक्ति, युंक्ते
 ७१४४धं वदुपात् [उपयुनक्ति, उपयुंक्ते]
 रं४धं हणद्धि, हंद्धे
 ७१४४धं उपात् [उपहणद्धि, उपहंद्धे]
 शं७री४(?) स्फूर्जते
 पसाअधं प्रसीदति, अनुगृह्णाति
 ७ (ओ)४धं अवगुंठते, प्रवृणोति
 ववधु [वेव]धं व्ययते.....
 धोअधं प्रात धौ [प्रथयति]
 पे६धं नुदति, प्रेरयति
 आक्षिगधं आलिगति
 व६धं पश्चाद् व्याघुटते, यलंते
 ७१४धं छादयति, आस्तृणांति, स्तृणोति-ते
 विस्त२धं } विस्तारयति, तनोति, तनुते
 विस्त२धं }
 ला३धं ललति
 प४६धं परामृशति
 अ४अवधं बलाहलति
 ध्या४धं ध्यायति
 भनावधं सान्त्वयति
 २७१४ धृतादयति
 २४धं क्षीडति, दीव्यति, रमते
 रोअधं रोदिति, परिदेवयति
 ७१६धं शिथिलयति
 व४धं घमति
 ल४ (मेव)धं मिथयति
 ल६धं लभते
 अं४धं क्षाप(?)ति
 नि७१धं निव्ययति
 ७१४धं घुडति, मज्जति
 ३१धं क्रोशति

ॐनून्माध उत्क्रान्ता(?)ति
 क्षीणाध कोकायते
 क्षिणुध स्पृहायते
 पोऽऽन्माध पंजायते
 लुपुध लुनाति, ते
 आंभध प्राप्नोति, घट(?)ति
 आऽऽरध स्वो करोति, आद्रियते, 'अंगी-
 करोति
 घटध संभवति, घटते
 विघटध विघटते
 नीऽऽध कृध नि कुलापूर्व. [नि कुलयति]
 सीध सिध्यति
 स्रध शुष्यति
 भीन्ध मीलति, निमीलयति
 अपरम(?)ध उत्प्रवते. उत्पतति
 जेन्ध उषाति
 रभध स्पर्धते, मिप(?)ति
 वासध वास्यते ताम्रचूड.
 भानध मन्यते
 परध वरयति, वृणाति, वृणोति-ते
 कुध कुशयति, कुशनाति
 भध मथनाति, मयति
 इरधावध कवणयति
 अलुध अलमुज्जति
 ढांध प्रच्छादयति, पिधत्ते, पिदधाति च
 पडिध परिदधाति, सवच्चयति
 प्रसाध प्रस्विद्यति
 छेध छेदयत्ययं, छिन्ने, छिनत्ति
 तीमध तेमयति, क्लेदयति
 पध पतति
 आऽवध अध पूर्व पत [अध पतति]
 सिधुमिधुध शनैर्मिनोत्यब्द
 व(अ)मभसध बहु स्पदति मू
 कुरमार्ध.....क्लाम्यति
 ण्काध आकारयति, आह्वयति अपि
 प्रध प्रभृजति

क्षणध क्षणाति
 पधसध प्रविशति
 उंन्ध उदंजयति
 आऽसुरध आश्वदते
 आंन्ध अजयति वा अनक्ति
 उधध उन्मीलयति, उद्धटते
 झिध स्फिटते
 स्रध शुष्क[य]ति शुष्यति
 पतध समर्थयति वा समापतति
 हीयाध(?)ध हृदयाप(?)ति
 ताऽऽध } तक्षति, तक्षणाति च
 र्धाध }
 कुध कवयति
 पूध } क्षुन्ते, क्षुणत्ति वा
 पूध }
 विसाध विसाधयति
 [मिधुध] मीणाति, मीणीते
 सीधसध सोदति
 जिगध उद्धर्तयत्येव.
 म्भध लवते
 जेधमध उत्पूर्व. [उल्लंघते]
 साध अचलंघते
 लेध भिनत्ति, भिन्ने
 सर(स)ध निस्स्यंदते, स्रवति
 याध लु लेदि, लीढे
 पीन्ध विप्रतारयति
 उलधावध उन्मार्गयति
 धून्ध कपते
 ध्रान्ध तृप्यति, ध्रायत्यपि
 भीन्ध खिद्यते, ताम्यति
 विध विभजति
 पऽऽध किल खटपतति
 पालध परावर्तयति
 ण्काध हठाद् वसी(?)ति
 ताधुध } कर्पति, कृपते(?)
 काध }

८८५५५५ टलद् दसति;
 गां१२५ गां गिरति, गां गृणाति या
 ग८५५५५ गलद् गलति
 १११५५ द्रुत स्फोटयति
 गृ५५५ युध्यति
 ध१५५५ द्रुतं धूनयति
 वी१५५ वेष्टते
 जे१५५ उदः [उद्वेष्टते]
 साम(समे)५५ समः [संवेष्टते]
 प११५५ परिवेषयति, परोप्ताति
 पा५५५ कासते
 वी५५५ विश्राम्यति
 प११५५५ प११५५ प११५५ (?)
 नी५५५ नेः
 २५५५ चदति, आरोहति
 धू५५५ धूनयत्येषः-धुनाति, ते धुवति
 अ५५५५५ अपलपति, अपहनुते
 मो५५५५ मुकलति, विलुजति, प्रदिशति
 ८८५५५५ कलं कवणति, ...
 स५५५५ सज्जति, समह(?)ति
 अ५५५५५५ रणद् ध्वनति
 त५५५५ त्यजति
 भां५५५ माटि
 ३५५५ दशति
 [गा५५५] गर्जति
 गा५५५ गायति
 लु५५५(?)५ जुहोति
 गृ५५५(?)५ गुचति
 ८१५५ करोति, कुरुते; विधत्ते
 ५१५५ दधाति, धत्ते, धारयति
 दि५५५५ यच्छति; दत्ते, राति, ददाति
 सि५५५५ आदत्ते, गृह्णाति
 पि५५५५ [विप्रहयति]
 ८१५५ उद्धीयते अथवा उद्धयते
 आ५५५५ आधमति
 प५५५५ पवित्रयति, पुनाति, पयते

८[५]५५५ उदः पूर्वः [उत्पुंनति; उत्प-
 वते १०]
 धू५५५ धूपायति
 क्षि५५५ क्षरति
 वी५५५ विक्रीणते
 भ१५५५ मृदनाति
 भ५५५५ मलते(?)
 ८१५५५ उद्वेष्टयति
 अ५५५५ अहति
 धू५५५५ द्रुति
 ८१५५५ उत्तिष्ठति
 नी५५५ निः [नितिष्ठति]
 क्षि१५५५५ फिलं गिलति
 प५५५५५ व्याजिघ्रति, वासयति
 प५५५५५ व्याख्यानयति
 वा५५५५ वपति, वपते च
 छि५५५५ छुपते(ति), स्पृशति च
 चो१५५५५ मुष्णाति, चोरयति
 ८१५५५५ उत्कीलयति
 दं५५५५ दम्भोति
 स५५५५ शक्नोति
 प१५५५५ प्रपारयति
 वा५५५५ निवारयति, निषेधयति
 प५५५५५५ पर्याद्वियति
 वे५५५५५ प्रापयति, नयति
 पा५५५५५५ पल्लययति
 था५५५५५५ स्थानमाहरति, स्थानयति
 प५५५५५५ प्रत्युच्चारयति
 दू५५५५५ स्फुटति
 प१५५५५५ प्रत्येति, प्रत्ययति, प्रतीयते
 प१५५५५५५ विपर्यस्यति
 ज५५५५५५ जायते
 पा५५५५५५५ कङ्कयति, ते
 ओ५५५५५५५ उपालभते
 ८१५५५५५ उद्वेधयति
 ८१५५५५५ कामति

५३२७४ प्रतिपृच्छति	५३२७५ फूतः [फूत्करोति]
५३२७६ अं(सं)सते	५३२७७ जातः [जात्करोति]
५३२७८ अवष्टभाति, अवष्टंभति, अव-	५३२७९ चूतः [चूत्करोति]
ष्टभतेऽपि च	५३२८० यूतः [यूत्करोति]
५३२७९ संख्याति	५३२८१ धूतः [धूत्करोति], निष्ठीयति
५३२८० पयाणयति	५३२८२ चीतः कृ [चीत्करोति]
५३२८१ स्व(श्च)यति(ते)	५३२८३ मुंचति
५३२८२ शोफयति	५३२८४ तिचति
५३२८३ दुष्यति	५३२८५ लुपति
५३२८४	५३२८६ लिपति
५३२८५ वर्तयति	५३२८७ मार्गयति, याचते वा
५३२८६ प्रातरेः [प्रतरयति]	५३२८८ घूर्णते वा
५३२८७ घट्करोति	५३२८९ धावति, धावते च
५३२८८ उपात् कृः [उपकरोति]	अथ कर्मकर्तरि
५३२८९ निराकरोति	५३२९० रच्यते
५३२९० स्फ(स्फु)रति	५३२९१ घायते
५३२९१ व्याहरति	५३२९२ दह्यते
५३२९२ रह(?)ति	५३२९३ खाद्यते
५३२९३ कृ भटतः [भट्करोति?]	५३२९४ घृण्यते
५३२९४ कृ अधत्तः [अधत्करोति]	५३२९५ ह्रापते
५३२९५ छतः करोति	५३२९६ विदीर्यते
५३२९६ छीतः क्षीति [छीत्करोति, क्षुत्करोति]	५३२९७ क्रियते
५३२९७ कृ धटतः [धटत् (हट) करोति]	५३२९८ लूयते
५३२९८ हातः [हाकरोति]	

इति संस्कारप्रक्रमे द्वितीयः क्रियाधिकारः । इत्थं शब्द-क्रियोक्तिरन्याप्यता ।

इति संग्रामसिंहविरचितायां चालशिक्षायां संस्कारप्रक्रमः ।

સંસ્કૃત નાટકસાહિત્ય

૪

સ્વપ્નવાસવદત્તાદિની નાટ્યકલા

મધ્યમ અને પંચરાત્ર

[રસિકલાલ ઇ. પરીખ]

ત્રૈગુણ્યોદ્ભવમત્ર લોકચરિતં નાનરસં દદ્યતે

કાલિદાસ.

આ નાટ્યકલને એના વિષયના મૂલ આધાર પ્રમાણે ગોઠવીએ તો ચાર વિભાગ પાડી શકાય. (અ) પાણ્ડવકૌરવો અને કૃષ્ણ સંબંધી કથાચક્ર ઉપર આધાર રાખનારા (આ) રામના કથાચક્ર ઉપર આધાર રાખનારા (ઈ) વત્સરાજના કથાચક્ર ઉપર આધાર રાખનારા (ઈ) અને સામાજિક કથાઓ ઉપર આધાર રાખનારા.* પદેસામાં નીચેના નાટકો આવે:-
(બનાવોના ક્રમ પ્રમાણે) (૧) મધ્યમ,* (૨) પંચરાત્ર,* (૩) દત્તકવાક્ય,* (૪) દત્તકરાજ્ય,* (૫) કર્ણુભાર અથવા કવચાંગ,* (૬) ઊરભંજ, અને (૭) બાલચરિત; બીજા નીચે-
(૮) પ્રતિમા,* અને (૯) અભિષેક; ત્રીજા નીચે (૧૦) સ્વપ્નવાસવદત્ત* અને (૧૧) પ્રતિજ્ઞા-યૌગન્ધરાયણ;* અને ચોથા નીચે (૧૨) અવિમારક અને (૧૩) દરિદ્રચારદત્ત.

આ વિભાગ ચર્ચાની સગવડ ખાતર પડેલો છે; એ ઉપરથી એવો અર્થ કઢાડવાની જરૂર નથી કે દરેકે આ ક્રમમાં નાટકો લખ્યાં હશે. આ ક્રમ નક્કી કરવાના આપણી પાસે કાંઈ સાધનો નથી. નાટ્યકલાના પરિપાક પ્રમાણે ગોઠવવા જતાં એ તો થયું તેમાંથી કાંઈ ચોક્કસ પરિણામ આવે નહિ-દારણુંકે સૌથી પ્રથમ મતભેદ થયા નાટકમાં કલા સંપૂર્ણ પરિપાકને પામી છે એ વિશે થવાનો-અને તેનો નિર્ણય કરવાનું આપણી પાસે સાધન નથી. આ નિર્ણય કરી શકીએ-જેમકે સ્વપ્નવાસવદત્તમાં દેવિની કલા ઉત્તમ કોટિએ પહોંચી છે-તોપણ તે ઉપરથી કાલક્રમ નક્કી કરવા શક્ય નથી; દારણુંકે ઉત્તમ નાટકો દરેક તેની મધ્ય અવસ્થામાં કે તદ્દ અવસ્થામાં લખે છે એ જાતનો નિયમ કરવાને આપણી પાસે એક મર્યાદા અનુભવ નથી. આમ છતાં એ નાટકોનાં મંગલ અને ભરત વાક્ય ઉપરથી જ્યારે ઐતિહાસિક બનાવો કહી તેમને ક્રમમાં ગોઠવી તે ઉપરથી નાટકોનો ક્રમ ગોઠવવાનો પ્રયત્ન સાધર થી કેલ્પનાત્મક ક્રમે કર્યો છે તે વાંચકોની જિજ્ઞાસા ખાતર નીચે આપું છું.*

* મારી જાણ પ્રમાણે આ નાટકોનો ગૂઢજાતી અનુવાદ થયો છે.

૧. મધ્યમ, પ્રતિમાદશરથ, ઊરભંજ, રામાભિષેક, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ, સ્વપ્નવાસવદત્ત, કૃષ્ણગાલચરિત, દત્તવાક્ય, કવચદરણું (કર્ણુભાર), અવિમારક, અને પંચરાત્ર-આ કાલક્રમમાં નાટકો મુક્યાં છે. પરોક્ષ અને દરિદ્રચારદત્તનો ક્રમ નિર્ધારી શકાતો નથી. વધારે વિગત માટે જુઓ સ્વપ્નની મુંદરી સ્વારસ ૨. ૪. ૨૨-૨૫.

નાટ્યકલાની ચર્ચા માટે પ્રારંભમાં આપેલા વિભાગ પ્રમાણે નિરૂપણ કરવું મુગમ પડશે. આમાં મોટે ભાગે એકાંકી નાટકો આવે છે; પરંતુ ત્રિઅંકી છે. આ નાટકો ઉત્તર-પ્રસંગે થોડા સમયમાં લગ્નથી શકાય એ દૃષ્ટિથી લખાયાં હશે. છતાં એ એમાં કલાનૈપુણ્ય અને રસનિષ્પત્તિ અને તેમાંથી ફક્ત થતા આનંદ લગભગ મોટા નાટકો જેટલા જ છે. અમરુકવિને વિષે જેમ કહેવાય છે કે તેનો એક શ્લોક ‘પ્રવચ્ચશતાયત્તે’-સૌ પ્રબન્ધની બરોબર છે-તેમ આ નાના નાટકો વિષે પણ કહી શકાય. આ વસ્તુની ખાત્રી આપવાનો-કલાની સર્વ પ્રકારની કૃતિઓની સફળતા નિષ્ફળતાની ખાત્રી આપવાનો-ઉત્તમ માર્ગ એક જ છે; અને તે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી જોવાની મુશ્કેલી કરવી એ છે. આ વિષયમાં એકનો અનુભવ બીજાના કામમાં આવે છે એમ સ્વીકારી લઈએ તો પણ એ અનુભવને લેખદ્વારા વ્યક્ત કરવાનું કામ અતિ દુર્ધટ છે. આ લેખમાં તો કેવળ એ નાટકોને વાંચી થયેલા ‘આનંદ’ અનુભવમાં કવિના નૈપુણ્યનું અમને જે ભાન થયું છે તેમાંથી યથાશક્તિ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

લેખના મથાળે જે ઊતારો મુક્યો છે તેમાંથી આ ચર્ચા કરવાની કેટલીક દૃષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ત્રૈગુણ્યોદ્ભવમગ્ર લોકચરિત્રં નાનરસં દૃશ્યતે’ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ આ ત્રણ ગુણોનાં એકત્રિત પરિણામથી સમગ્ર વિશ્વ પ્રવર્તે છે અને તે પ્રમાણે માનવીનાં જીવન પણ પ્રવર્તે છે. એ માનવીનું જીવન ‘ત્રૈગુણ્યમાંથી ઉદ્ભવ પામતું લોકચરિત્ર’ આ કલામાં-નાટકમાં-દેખાય છે, અને તે કેવી રીતે? વિવિધ પ્રકારના રસનું ભાન થાય એ રીતે. તો નાટકમાં શું જોવાનું ફક્ત થાય છે? વિવિધ પ્રકારના રસનો આસ્વાદ થાય એ રીતે ‘લોકચરિત્રનું’-જીવનનું-નિરૂપણ. નાટકમાં આપણે જેની અપેક્ષા રાખીએ એ આ વસ્તુ છે-એમ આ કવિરાજ એની પહેલી ગણતી કૃતિમાં જ-માલવિકાગ્નિમિત્રમાં જણાવે છે. ‘આ જ નાટકની પ્રસ્તાવના ભાસ, ઔમિશ્વ આદિનો ઉલ્લેખ કરે છે. કવિની આ પંક્તિ સંસ્કૃત નાટકમાં કાઢતે માટે વધારેમાં વધારે ઉચિત હોય તો તે આ નાટકચક્ર માટે છે-સંભવ છે કે ભાસની (?) આ કૃતિઓના નિરીક્ષણ ઉપર વિચાર કરતાં તે કવિવરને આ તત્ત્વ સૂઝ્યું હોય! અસ્તુ.

‘વિવિધ પ્રકારના રસની નિષ્પત્તિ થાય એ રીતે લોકચરિત્રનું નિરૂપણ’-નાટકો સમજવાની એ નાટ્યકારની આ દૃષ્ટિને જ આપણે ઉપયોગ કરીએ.

‘મધ્યમ’-આ નાટકનું વસ્તુ એક નાનકડા પ્રસંગમાંથી લીધેલું છે. ભુગારમાં હાથ પછી પાછડો વનવાસ કરતા હતા તે સમયનો અનાવ છે. કેશવદાસ નામનો આદ્યજ્ઞ કુટુંબ સાથે પોતાના મામા યતબન્ધુને ત્યાં એના દીકરાની જનોઈ પ્રસંગે જાય છે. રસ્તામાં ધોતકચના પંજમાં ફસાય છે. હિડમ્બાએ અમુક હેતુથી પારણા માટે મનુષ્ય લાવવા તેને મોકલ્યો છે. આ પ્રસંગના પરિણામે બીમનું ત્યાં આગમન થાય છે-અને છેવટે હિડમ્બા

* આ ચર્ચામાં પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રને વળગી રહીને જ ચર્ચા કરવા નો ઉદ્દેશ નથી-એટલે આ લેખમાં જૂના શાસ્ત્રોના પરિભાષાના બંધનની અપેક્ષા નથી.

ધટોલક્ય અને ભીમનું મીઠન થાય છે. નાટકનો વળ 'મધ્યમ શબ્દથી ઉઠી જતો હોવાથી તેનું નામ મધ્યમ છે.*

‘અરે બાપુ આ કોણુ છે’ એવી ત્રાસમયક જૂમ સૂત્રધાર સભાજનોને આશીર્વાદ આપી વિજ્ઞાપના કરે છે એટલામાં નેપથ્યમાંથી ચંભળાય છે. બોલવાની રીત ઉપરથી એ કોઈ બ્રાહ્મણુ છે અને શબ્દો ઉપરથી કોઈ પાપી તેમને ત્રાસ આપે છે એવું સામાન્ય અનુમાન સૂત્રધાર કરે છે. આ સામાન્ય અનુમાન સભાજનોમાં વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે. એટલામાં તો ફરીથી એની એ જૂમ નેપથ્યમાંથી આવે છે. સૂત્રધાર બરાબર નિરીક્ષણુ કરી આપણી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરે છે. હિડમ્બાનો દિકરો એક ખીયારા નિર્દોષ બ્રાહ્મણુ કુટુંબને ત્રાસ આપે છે. જે દશ્ય આપણા આગળ રણુ થવાનું છે તે એક સુંદર શ્લોકમાં આપી સૂત્રધાર વિદાય થાય છે.

સામાજિકોનું ચિત્ત સૂત્રધારની કળાથી ઉત્કંઠ ચઢી ગયું છે. કેશવદાસ નામનો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણુ તેના ત્રણ પુત્રો અને સૌથી ઘેરાએલો પ્રવેશ કરે છે. x નેપથ્યમાં ત્રાસજનક આશ્ચર્યથી પૂછાએલા પ્રશ્નના જવાબમાં ‘અરે આ કોણુ છે?’ એ પ્રશ્ન પૂછતો કેશવદાસ પોતાની પુત્રો જેટલી જ ભયભીત દશા સૂચવે છે,—વડીલ હોઈ પોતાને પ્રશ્ન પૂછવાનો પણ આધાર નથી એથી પુત્રો કરતાં એ તેનો ત્રાસ વધારે છે. અને એની ભયંકરતાની ચિત્ત ઉપર બાપી રહેલી ઊંચ શ્લોકથી પ્રકટ કરે છે. ત્રણે પુત્રો પણ એ જ ચિત્તને ચંદતા ક્રમમાં દહતર કરે છે; અને સૌથી નાનો એ ભયંકર આકૃતિમાં પુરુષરૂપે, મૃત્યુને જ જુએ છે. આ ચારે પુરુષોના ભયભીત વાતાવરણને ‘આર્થ કોણુ આ આપણને સંતાપે છે’ એ દયાજનક વાક્ય વધારે તીવ્ર બનાવે છે. આ ભયાનક અને ત્રાસજનક સ્થિતિ વિસ્તરે છે એટલામાં એનો દિપાદક ‘અરે બ્રાહ્મણુ! ઉભો રહે ઉભો રહે!’ એમ કહેતો ધટોલક્ય દાખલ થાય છે, અને ન જવાનું કહે છે. આ ભયંકર આકૃતિના શબ્દો—બોલવાની રીત—બ્રાહ્મણુને ભયંકર લાગતી નથી, અને તે પોતાની સ્ત્રીને અને પુત્રોને આશ્વાસન આપે છે. ‘બ્રાહ્મણિ બ્હીશો મા, પુત્રો બ્હીશો મા! એની વાણી વિમર્શવાળી છે.’ એમાં ફૂરતાની જડતા નથી. બોલવાની રીત શંકારિતા—વિચારશીલતા—સૂચવે છે. પરંતુ એ જેવી ફૂર માણુસોમાં દેખાતી વિચારશક્તિ અંધતા નથી!

ભયંકરતાનું ઉદામ યતું—અસહ યતું—વાતાવરણુ જરા નરમ બને છે. ધટોલક્યના પાત્ર-નિરૂપણમાં કવિને વિવિધ ભાવોને—પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવોને—એકત્રિત કરવાનાં છે. એનો પ્રથમ અવિષ્કાર એની ભયંકર આકૃતિ અને સર્વમર્શ વાણીમાં દેખાય છે. આવા પાત્રની નિરૂપણની સફળતા જેમ કવિની નિપુણતાની આશા રાખે છે તેમ,—તેનાથી વધારે—નટની નિપુણતાની રાખે છે. નટ બે આ રચાને યોગ્ય અભિનય ન કરી શકે તો નાટક નિષ્ફળ બન્ય! ધટોલક્ય પોતાની વિષમ કષ્ટદાયક સ્થિતિ પ્રકટ કરે છે. ‘બ્રાહ્મણો હુનીઆમાં સૌથી વધારે

* અનુવાદમાં ભાવ ઊતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. શ્લોકોનો સાર આપે ચાલે એમ હોય ત્યાં એમ ચક્રાવી લીધું છે. કેટલાક ઠેકાણે મૂળ શ્લોક આપ્યા છે.

x નાટકમાં આવતી પ્રવેશાદિકની સૂચનાઓમાં કેટલેક ઠેકાણે સ્પષ્ટતાની ખાતર થોડાક ફેરફારો કર્યો છે.

પૂન્ય છે એ. ખરું પણ માત્રો હુકમ છે એટલે આ અકાર્ય પણ નિઃશંકરીતે આજ કરવાનું જ. 'યંધં રહું' આ રાક્ષસ છે એની 'ખજર પડી એટલું' વધારે જ્ઞાન થયું. એ જ આ આશ્વાસનનું કળ ! ખીચારા ધરંડા આહાણુને આ બનાવંથી એક મુનિએ આપેલી સાવચેતી જ. યાદ આવે છે. 'આહાણુ, સાંભરતું નથી ! મુનિએ કહ્યું હતું કે આ વન રાક્ષસોથી રહિત નથી-માટે સંભાળપૂર્વક જવું ! એ જ આ ભય !' આહાણુ ખીચારાં આભોં બની ગયો છે. પણ આહાણુ એ યાદ કરીને શું કરે ! 'આર્ય અત્યારે કેમ આમ તટસ્થ જેવા યંધ ગંધા છે' કંઈક ઉપાલંભ સચક સ્વરથી આહાણુ પૂછે છે. આહાણુ- 'શું કરે મન્દભાગ્ય !' આહાણુ- 'અરે ખૂસો પાડીએ' આ નાનકડા સંવાદમાં કવિએ સ્ત્રી સ્વભાવ બહુ સૂક્ષ્મતાથી બતાવ્યો છે. મુંશીબતમાં પુરુષ જ્યારે હતાશ થઈ મૂઢ થઈ બચ છે ત્યારે સ્ત્રી તે સ્થિતિ સહન કરી શકતી નથી. ન્યારે રિયાત એવી હોય કે કાંઈક કરે જ. છૂટકા અને ભુલિઉપર આધાર રાખનાર પુરુષની બુદ્ધિ એ સ્થિતિ સમજવામાં અને ઘટાવવામાં ક્ષમ્ય બનીત કરે ત્યારે સ્ત્રીની સહજ વૃત્તિ કાર્ય જ-પ્રવૃત્તિ જ-શોધે છે. હેતુ પાર પડે એવી પ્રવૃત્તિ છે કે નહિ એનો પણ વિચાર કરવા ચંબ્યા વિના ! 'કશું નહિ તો છેવટે ખૂસો પાડીએ !' આહાણુની આ અધીરાધતો જવાબ મોટો દીકરો 'આંવા વગડામાં કાને ખૂસો પાડીએ' એમ કહી આપે છે, અને એ વેરાન ડુંગરાથી ઘેરાએલા જંગલનું એક સુદરશ્વોક્ષ્માં ચિત્ર રજુ કરી પોતાની નિરાધાર સ્થિતિ બ્યક્ત કરે છે.

इदं हि शून्यं तिमिरोत्करमभैर्नगमकारस्वरुद्धदिवपथम् ।

खगर्भगैश्चापि समाकुलान्तरं वनं निवासाभिमतं मनस्विनाम् ॥

આંવા વનમાં તો મનસ્વી પુરુષોને-મહાપુરુષોને-જ રહેવું ગમે. તેઓ જ આ જીરવી શકે ભયના પૂરમાં તણાતી આહાણુની બુદ્ધિમાં અનેક સંસ્કારો જંગવા માંડ્યા છે. ખીચારાનું પેલું સ્મરણ આહાણુએ તરછોડી નાખ્યું. સ્થોકની છેલ્લી લીટી સાંભળી એનાં મનમાં નવો સંસ્કાર જાગે છે અને એનું મન ઉત્સાહમાં આવી જાય છે. 'મનસ્વીઓને રહેવાને યોગ્ય છે એમ સાંભળીને મારો ત્રાસ જણે જતો રહ્યો. મને લાગે છે કે આટલામાં ક્યાંક પાણડ-યોમો આશ્રમ હશે, અને પાણડો શરણાગત બસક છે' 'ક્યાંક' 'પથ' 'પાણડોને' 'જૂઝ પાડીએ' કે એવું કાંઈક આહાણુ બોલે ત્યાં તો શુદ્ધાના ઉત્સાહના ફિલારાને મોટાનું વાક્ય શમાવી દે છે, 'અરે પિતાજી ! પાણડો ત્યાં હોય એમ હું ધારતો નથી.' આહાણુ- 'મોટા તે કેમ જાણ્યું ?' મોટો-તે આશ્રમમાંથી આવેલા કાંઈક આહાણુ કહ્યું હતું કે ધૌમ્ય મહર્ષિના આશ્રમે યત્ન અનુભવવા ગયા છે, મોટો પોતાની વાત પૂરી કરે એ ફેલાં આહાણુ-હાય ! મુઆ !' મોટો- 'પણ બધાં નહિ. આશ્રમની સંભાળ રાખવા મધ્યમને રાખી ગયા છે.' આહાણુ- 'ઓહો ત્યારે તો બધાંએ પાણડો પાસે છે. મોટો- 'પણ તે અત્યારે બ્યાયામ કરવાં દૂર દૂર છે એમ કહેવાય છે.' આ- 'હાય ! કાંઈ આશાં ન રહી !'

આ સંવાદમાં વૃદ્ધ આહાણુનું ચિત્ત આશા નિરાશાના મેળામાં કેવું ચઢે છે અને પડે છે તેનું સૂક્ષ્મદર્શન કવિએ કરાવ્યું છે. આહાણુ ભયમાંથી બચી જવાને એટલો આતુર છે કે તેના દીકરાની પૂરી વાત સાંભળવાં જોઈએ તેનામાં ધીરજ રહેતી નથી.

આ અધીરાઇ જ તેની આશા નિરાશા વચ્ચે ખેંચાખેંચ કરાવે છે. છેવટનો નિરાશાનો ફટકો તેને કાંઇક વધારે ગલ્લો બનાવે છે; અને તે રાક્ષસને જ વિનંતી કરવાનો વિચાર કરે છે. આ માનસિક નાટકનો એક અંક અંહી પૂરો થાય છે, વેરાન જંગલમાં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબ એક રાક્ષસના પંજમાં સપડાઇ જાય છે તેમના ત્રાસનું અને તેમાંથી બચવા તેઓ જે ફાંફાં મારે છે તેનું કવિએ તે તે ભાવમાં સામાજિકાને તક્ષીન કરતું દ્રશ્ય રજુ કરી દીધું. ત્રાસનું શોકનું નિરાશાનું પાતાવરણ અસહ્ય થાય એ પહેલાં કુશળ કવિ તેને ખીજા પ્રકારની મનોદશામાં લઇ જાય છે; અને તેની સાથે કાર્પ આગળ વધે છે. ફોગટ ફાંફાં મારવાનું છોડી દઇ આ રાક્ષસને જ વિનંતી કરવી યોગ્ય છે એમ ધારી કેશવદાસ ધટોત્કચને જ પૂછે છે— ‘અરે પુરુષ કોઇ રીતે છૂટકારો છે ?’ કેશવદાસ આમ પૂછવાને પ્રેરાય તેનું ખીજું એક કારણ પણ દ્રશી શકાય એમ છે. જે વખતે આ બ્રાહ્મણ કુટુંબ ઉપર જણાવેલી સ્થિતિનું દર્દ અનુભવતું હતું ત્યારે ધટોત્કચ શું કરતો હતો ? ધટોત્કચ કોઈ અવિચારી દૂર રાક્ષસ નથી એમ કેશવદાસે જ જણાવ્યું છે. તો પછી આપણે એમ કહીએ એ સ્વાભાવિક છે કે આ કુટુંબનું દુઃખ તેનામાં દયાના અને મૃદુતાના લાભો પેદા કરતું હોય; આ લાભો તેના મુખ ઉપર વ્યક્ત થતા હશે. આ કહ્યનાની આવશ્યકતા અને ઉચિતતા તેને ભજવાતું જોઇએ તો તુરત સ્પષ્ટ થાય ! જે સમયે આ આપું કુટુંબ ઉપર જણાવેલી દશામાંથી પસાર થતું હોય તે સમયે ધટોત્કચ જડ જેવો ઉભો રહે એ તદ્દન અભુગત લાગે છે. આ સ્થાને કુશળ નટ પોતાના મૂક અભિનયથી રસનિબ્ધ-ત્તિમાં કોઈ અઘૌઠિક ઉમેરો કરી શકે. ધટોત્કચનું દયાની આશા આપતું મોહું પણ સંભવ છે કે કેશવદાસને વિનંતી કરવા પ્રેરતું હોય !

ધટોત્કચ આશા આપે છે કે ‘એક સરતે છૂટકારો છે.’ કેશવદાસ તરત જ પૂછે છે ‘કય સરત ?’ ધટોત્કચ પોતાની માગણી સ્પષ્ટ કરવા પોતાની સ્થિતિ (આરંભમાં જણાવી છે તેના કરતાં વધારે સ્પષ્ટતાથી) જણાવે છે. ‘મારા માજી છે. એમણે આતા કરી છે કે ‘બેટા મારા ઉપવાસના પારણા મારે આ વનમાં કોઇ માણસ શોધી લાવ.’ ત્યાં આપ મને મળ્યા ? આપ એક પુત્ર આપી બાકીનું કુટુંબ બચાવી શકો છો’ આ માગણી નવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. ભયની સ્થિતિ કરી નાખતી દશા બદલાઇ જાય છે. ધટોત્કચની માગણીથી કેશવદાસ ચીડાઇ જાય છે અને ગુસ્સાના આવેશમાં આવી જાય છે. ગુસ્સાનો ટેકડો જવાબ ધટોત્કચ આપે છે—

યચર્થિતો દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! પુત્રમેકં ન મુચ્ચસિ ।

સકુટુમ્બઃ ક્ષણેનૈવ વિનાશમુપયાસ્યસિ ॥

‘જો માગતાં એક છોકરો નહિ આપે તો આખા કુટુંબ સાથે ક્ષણવારમાં નાશ પામીશ.’ તેના તે જ આવેશમાં વદ્દ બ્રાહ્મણ પોતાની જાતનું પુત્રોને બચાવવા બલિદાન આપવા તૈયાર થાય છે.

કૃતકૃત્યં શરીરં મે પરિણામેનર્જર્જરમ્ ।

રાક્ષસાયૌ મૃતાપેક્ષી હોપ્યામિ વિધિસંસ્કૃતમ્ ॥

ત્યાં બાલણી કહે છે “ આર્ય, ના, ના એમ નહિ. ‘ પતિવ્રતાનો પતિ એ જ ‘ ધર્મ’ છે, આ શરીરનું ક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે એટલે એના વડે આર્યને અને કુળને બચાવવાં ઇચ્છું છું. ’ ત્યાં તે ધટોત્કચ જણાવી દે છે કે એની માએ સ્ત્રીની ના પાડી છે. ડાસો આવવા માટે છે ત્યાં તેને ‘ આ: શુદ્ધા આયો ના ’ કહી ધટોત્કચ તરછોડી નાખે છે. પછી ત્રણ લોહઓમાં આત્મબલિદાનની હરીદ્રાઈ ચાલે છે. કવિએ આ પ્રસંગનો સંવાદ ધડવામાં તથા અનુષ્ટુપનો ઉપયોગ કરવામાં પોતાની શક્તિનો એક સારો નમુનો આપ્યો છે. ભયના ધનધોર વાદળમાંથી આત્મબલિદાનના પ્રકાશમાં, નિરાશાની કમંચ-ન્યતામાંથી મરવાંતી હરીદ્રાઈના વાતાવરણમાં કવિ આપણને લાવી મૂકે છે. પણ આ હરીદ્રાઈ એટલી સારી છે કે એને અંત આવવો જ મુશ્કેલ છે; અને કાર્ય આગળ કેમ ચલાવવું એ પણ પ્રશ્ન યથા પડ્યો છે. પણ કૃશ્ણ કવિને શુન:શેષની વાત* રમરણમાં છે. તે જંગલી બનાવનો કવિ આ સ્થાને મર્મબેદી ઉપયોગ કરે છે. બીજી વારની સ્પર્ધામાં મોટો પુત્ર કહે છે—

આપદં હિ પિતા પ્રાપ્તો જ્યેષ્ઠપુત્રેણ તાર્યતે ।

તતોઽહમેવ યાસ્યામિ ગુરુણાં પ્રાણરક્ષણાત્ ॥

ત્યાં તરત જ વૃદ્ધ બાલણીથી બોલી જવાય છે. ‘ ઇષ્ટતમ મોટાને હું નથી છોડી શકતો ’; ત્યાં બાલણીથી બોલી જવાય છે— ‘ આપને જેમ મોટો બહાલો છે તેમ મને નાનો બહાલો છે—’ અને તરત જ વચ્ચેનું—મધ્યમનું—હૃદયભેદી વાક્ય— ‘ માઆપને અળખામણો કોને હવે બહાલો ! ’ આ ધડીવારનું માનવીની નબળાઈઓનું ચિત્ર ! રોડાઈ રહેલું કાર્ય આગળ ધપે છે. ધટોત્કચ કહે છે ‘ હું ખુશ છું, આજ ઉતાવળ કર, ’ મધ્યમના હૃદયમાં વીજળીના વેગથી ચીરો પડ્યો પણ ક્ષણવારમાં પોતાના બલિદાનને ઝલ્લીન કરતો ભાવ તે ફેંકી દે છે, અને ઉત્સાહમાં આવી જઈ પોતાને ધન્યવાદ આપે છે. ધટોત્કચને પણ કણક કરવું પડે છે ‘ અહો આ બાલણીબુદ્ધતી સ્વજન-વત્સલતા ! ’ સૌની રજા લઈ મધ્યમ જ્યાં તૈયાર થાય છે. મરવા માટે જતાં પહેલાં એને શોષ પડે છે. ચિતરામીઓ કહેશે કે આ સ્મિતિ સ્વાભાવિક છે. માણસ ત્યારે આવી ઉદ્ધામ ભાવનામાં અને નિશ્ચયમાં આવી જાય છે ત્યારે ધણીવાર આવું બને છે. મધ્યમ ધટોત્કચની રજા લઈ પાસેના વનમાં પાણી પીવા ગયો છે. એને આવતાં વાર થાય છે ‘ એટલે ધટોત્કચ કેશવદાસને તેના પુત્રને બોલાવાનું કહે છે. કેશવદાસ કહે છે— ‘ રાક્ષસોને પણ વટાવે એવું તારું વચન છે ! ’ નામ પૂછતાં નામ પણ કેશવદાસ કહેતો નથી. મોટા છોકરાને નામ પૂછે છે ! મોટો ઉદ્ગાર કહાડે છે, ‘ બીચારો મધ્યમ ! ’ આ ઉદ્ગારમાંથી મધ્યમ શબ્દ પકડી લઈ, મધ્યમ મધ્યમ—કહી ધટોત્કચ ધાંટા પાડે છે. આ બૂમો સાંભળી વ્યાયામમાંથી પાછો ફરતો સ્ત્રીમસેન ત્યાં આવે છે; અંહીઆ ત્રીજો સુંદર પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે—અગાત પિતાપુત્રનો મેલાપ. આવો જ બીજો પ્રસંગ પંચરાત્રમાં પણ આપણે જોઈશું.

* આ કથામાં અજીત સૌયવસિ નામના ઋષિએ પોતાના ત્રણ પુત્રોમાંથી વચલા શુન:શેષને અમુક રકમ લઈ બલિદાન તરીકે આપવા માટે વેચ્યાની વાત આવે છે. આમાં મોટાને બાપ સોડમાં લે છે નાનાને મા. આ કથા ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આવે છે.

‘અરે આ કોનો સ્વર છે’ એમ બોલતો ભીમસેન દાખલ થાય છે. આ ‘મનોજન્વર’ ઉત્પન્ન કરતો સ્વર તેને ધનન્યને—અર્જુનને—મળતો, પોતાના કુટુંબનાને મળતો લાગે છે. અહીં આ ધટોત્કચ તો જુઓ પાડ્યા જ કરે છે, અને માતી આહારવેળા વીતી જતી હોવાથી અધીરો થઈ મધ્યમને પૂજા મોકળી ધાંટા પાડે છે. ભીમસેન માને છે કે પોતાને કોઈ બોલાવે છે, અને જૂમ પાડનારની આમ તેમ તપાસ કરતાં ધટોત્કચને જુએ છે, અને તેની લબ્ધ આકૃતિ ઉપરથી આ રાક્ષસીના જન્મેલો તેને ‘લોકધીર’ નો પુત્ર લાગે છે. ધટોત્કચ એના સામુ જોયા વિના જુઓ પાડ્યા જ કરે છે. ભીમસેન જવાબ આપે છે. ‘અરે આ આબો’ ધટોત્કચ એના સામુ જુએ છે. ‘ખરે! આ બ્રાહ્મણ બદુ નથી.’ એની ‘સિંહાકૃતિ’ થી આશ્ચર્ય પામે છે. પણ વધારે પરવા કર્યા વિના એ જૂમ પાડવી ચાલુ રાખે છે ‘અરે મધ્યમ હું તને બોલાવું છું.’ ભીમસેન જવાબ આપે છે—‘માટે હું આબો છું.’ ધટોત્કચ આશ્ચર્યથી પૂછે છે ‘શું આપ પણ મધ્યમ છો?’ ભીમસેન ગર્વથી પ્રત્યુત્તર વાળે છે કે એ ખીલે કાઢ નથી—

મધ્યમઃ પદ્મભૂતાનાં પાર્થિવાનાં ચ મધ્યમઃ

મથે ચ મધ્યમો લોકે સર્વકાર્યેષુ મધ્યમઃ ॥

ધટોત્કચ એ પરવાથી જવાબ આપે છે ‘હરે!’ ભીમસેનના શબ્દો ઉપરથી ધીમે ધીમે વદ્ધ બ્રાહ્મણ સમજે છે કે આ જ ભીમસેન છે; અને એટલામાં પાણી પીવા ગયેલો બ્રાહ્મણ મધ્યમ આવે છે. ધટોત્કચ એને લંછને ચોંલવા માડે છે. ત્યાં કેશવદાસ ભીમસેન પાસે જઈ રક્ષણ માગે છે. ભીમસેન અલય આપે છે—અને તેની પાસેથી આખો વૃત્તાન્ત સાંભળી લે છે. ભીમસેન ધટોત્કચને જોતા રીકે છે. ધટોત્કચ ઉભો રહે છે. ભીમ પૂછે છે કે ‘આ બ્રાહ્મણને કેમ મંતાપે છે’ અને એને વદ્ધ વિપ્રચન્દ્રનો રાહુ કહે છે. ધટોત્કચ એ દરકારીથી જવાબ આપે છે. ‘હા—રાહુ જ’. ભીમ બ્રાહ્મણનાં જોડી દેવાની આજ્ઞા કરે છે. ધટો—‘નહિ મુકાય’ એની હિંમત જોઈ ભીમ આશ્ચર્ય પામે છે. પોતાના સર્વ ભાઈઓનો આ ગુણતરકર કાણ છે? એને જોઈ સૌભદ્ર—અભિમન્યુ—યાદ આવે છે. ફરીથી ભીમ આજ્ઞા કરે છે. ધટોત્કચ કહે છે કે ‘મારો પિતા મુક એમ કહે તોપણ માતાની આજ્ઞાથી પકડેલાને ન મુકું’. માતાના ઉદ્દેશથી એનું ધર્મસંકટ ભીમ સમજી જાય છે. અને એની માતા કાણ છે એ પ્રશ્ન પૂછે છે. જવાબમાંથી ભીમસેન એને એળખી જાય છે. હવેની રસાદસીનું રૂપ જરા બદલાય છે—વાસ્તવિક પ્રતિસ્પર્ધાનું સ્થાન મશ્કરી લે છે. લાડ લે છે. અનેક ઉદામ ભાવોનો અનુભવ કર્યાથી તંત્ર યથા ગયેલું સામાજિકોનું ચિત્ત આ સુંદર હૃદયંગમ વિનોદથી હાસ્યથી હલકુ થઈ જાય છે. આ પ્રસંગના સંવિધાનમાં પણ કવિએ પોતાની નિપુણતા બતાવી છે. છેવટે ભીમ બ્રાહ્મણના પુત્રના બદલે જવા તૈયાર થાય છે. ત્યાં ધટોત્કચ ભીમનો ગર્વ સહન કરી શકતો નથી—એટલે બ્રાહ્મણને મારીને જ લઈ જવાનો નિશ્ચય જણાવે છે. પરિણામે બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. ધટોત્કચ માટે સાચું અને ભીમ માટે કૃતક છેવટે ભીમ એની સાથે જાય છે. હિડગ્યા આવે છે. ત્યાં બધાં જનમં ભાગી જાય છે. ધટોત્કચ અભિવંદન કરી ક્ષમા માગે છે—અને નાટક મંગલમય પરિસ્થિતિમાં પૂરું થાય છે.

આ એકાંકી નાટકની રચનામાં કવિની એક પ્રકારની શક્તિનું ખાસ ભાન થાય છે. ભાવોના ક્રમિક આરોહઅવરોહની-ભરતી. ઝોટની-અને સુષ્ટિત રીતે એકભાવના બીજા ભાવમાં પરિવર્તનની. આં.સિદ્ધિ.વર્ણનોથી કરી નથી પણ વિકાસ. પામતા. કાર્યના સ્વાભાવિક પ્રસંગોથી. વર્ણનાત્મક શ્લોકો તે તે ભાવોને જમાવવાનું કાર્ય કરે છે; બ્યારે બીજા શ્લોકો ખાસ કરી અનુક્રુપો તો ઉદ્ધામ ભાવવાળા પ્રસંગો વ્યક્ત કરી કાર્યની પ્રગતિમાં સાહાય્ય કરે છે. આ નાના બનાવના નાટકમાંથી કવિની વસ્તુસંવિધાનની કલાનું યોગ્ય ભાન થઈ શકે નહિ-તોપણ તંગભાવોમાં ધ્રુવવાદ જતા કાર્યને છટું કરવાની યુક્તિ ઓની સ્વાભાવિકતા નોંધવા જેવી છે. માણસસ્વભાવના અનુભવોનો ઉપયોગ કરવાનો નિપુણતા તો પગલે પગલે દેખાય છે.

પંચરાત્ર-મધ્યમમાં ઘટોત્કચની સાથે મેલાપ સિદ્ધ થાય છે. પંચરાત્રમાં અભિમન્યુ સાથે થાય છે. સંમય પાંડવોના પનવાસનું છેલ્લું વર્ષ છે; આ વર્ષ વિરાટરાજની પાસે રામવાસનું છે. મુખ્ય બનાવ કૌરવોનું વિરાટનગર ઉપર આક્રમણ અને વ્યંજનવેષધારી અર્જુનને હાથે હાર છે. પાંચરાત્રમાં પાંડવોને શોધવાની દ્રોણની પ્રતિજ્ઞા નાટકનું પ્રેરકતત્ત્વ છે.

આં. ત્રિ-અંકી નાટક 'માં ભાસની કલાનું વધારે મોટાપમાં દર્શન થાય છે. સ્થાપનામાં કુરુરાજ દુર્યોધનનો મહાન યત્ન ચાલે છે એમ સૂચવાય છે. પછી વિષ્ણુને ભક્તિ આવે છે. યત્નસંમુદ્ધિની પ્રસંસા કરતા નણુ આહણો પ્રવેશ કરે છે. 'અહો કુરુરાજની યત્નસંમુદ્ધિ.' રાનંજી દીક્ષિત થતાં જણે આપું જગત દીક્ષિત થયું છે! દુર્યોધનના આ ધર્મચરણથી સૌ કોઈ તૃપ્ત થયું છે, દેવોનું ઉત્તમ મુખ અગ્નિ, આહણો, પ્રહરીઓ, ગાયો, માણસો સંતુષ્ટ થયાં છે! 'હવે આ જગત દરેક રીતે હૃષ્ટ થયું છે.' દુર્યોધન વિષેનો સર્વોત્તમ અક્ષતોષ દર થઈ ગયો! આ પ્રમાણે આહણો સાર્વત્રિક સંતોષને વ્યક્ત કરે છે. એટલામાં આહણું બુંદુઓ અગ્નિનો ઉત્સર્ગ કરતાં દેખાય છે. તેમને આ આહણો થોડીવાર ચંબી લેવાનું કહે છે-કૌરવોએ અવભૂથસ્નાન પૂરૂ થવાને થોડી વાર છે. પણ છાંકરાઓએ તો પોતાનું આપત્ર બંતાવી દીધું. યત્નતલ વગેરે સળગવા માડે છે. ધીમે ધીમે લ્હાય વધે છે અને વંન બળવા માડે છે. જળતો જળતો અગ્નિ નદીના કાંઠા સુધી આવી પહોંચે છે-અને ધીમે ધીમે. "સંતપુરુષના રાપની" જેમ અગ્નિ શાન્ત થાય છે. આ ભલક ભર્યું વણું નીચેના સુદર-શ્લોકથી સમાપ્ત થાય છે.

અવનતવિટપો નદીપલાશઃ પવનવશાન્વલિતૈકપર્ણહસ્તઃ ।

દ્વદહન્વિપત્નજીવિતાનામુદ્ધકમિવૈપ કરોતિ પાદપાનામ્ ॥

આહણો નદી ઉપર જઈ જળનો 'ઉપસ્પર્શ' કરે છે. એટલામાં બીજાદ્રોણપુરઃસર દુર્યોધન સક્ત રાજમણ સાથે આવતો દેખાય છે. પૌરજનો નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં સંભળાય છે.

યજ્ઞેન ભોજય મહીં જય વિક્રમેણ રોપં પરિત્યજ ભવ સ્વજને દયાવાન્ ।

इत्येवमागतकथामधुरं द्रुवन्तः कुर्वन्ति पाण्डवपरिग्रहेव पौरां ॥

પ્રાણીઓ પણ રાજને અભિનંદન આપવા જાય છે. વિષ્ણુભક્ત પૂરો યાય છે. મુખ્ય વસ્તુની પૂર્વભૂમિકા જણાવવા ઉપરાંત લોકોની ઇચ્છા જણાવી આગળના કાર્યનું સચન કરે છે. અગ્નિના અકાલ ઉત્સર્ગથી અને લ્હાવથી કાંઈ અમંગલ સૂચવવાનો કવિનો અભિપ્રાય હશે ?

ભીષ્મ અને દ્રોણ પ્રવેશ કરે છે. દુર્યોધનના આ ધાર્મિક કાર્યથી દ્રોણને જાણે પોતાના માથા ઉપરથી દોષનો ભાર ઊતર્યો હોય એમ લાગે છે. કારણકે 'શિખ્યો દોષ યુરને શિરે જાય છે. યુરને સોંપ્યા પછી માથાપની જવાબદારી ઊતરે છે.' તેથી 'ધર્મનું આલંબન કરતા દુર્યોધનથી હું જ અનુગૃહીત થયો છું' એમ દ્રોણ યુરને લાગે છે. ભીષ્મ પણ પોતાનો સંતોષ વ્યક્ત કરે છે. દુર્યોધન કણુ અને શકુનિ પ્રવેશ કરે છે. દુર્યોધનને પોતાની ધાર્મિકતાનું જે ફળ મળ્યું છે-પોતાનો આત્મા શ્રદ્ધાળુ બન્યો, યુરજન સંતોષ પામ્યા, પોતાનામાં દુનીઆનો વિશ્વાસ બેઠો, અપકીર્તિ ધોવાઈ ગઈ-તેનાથી એમ લાગે છે કે સ્વર્ગ તો એને અહીંઆ જ ફળ્યું. પાણ્ડવોનું ભુંડું કરવાથી ગએલી પ્રતિષ્ઠા પાછી જમી ગઈ છે. કણુ, શકુનિ વગેરે અભિનંદન આપે છે. દુર્યોધન વડીલોને નમસ્કાર કરી સૌનો આશીર્વાદ પામે છે. દ્રોણ આવા યજ્ઞો એ કયા દરે એવી આશિષ આપે છે. ભીષ્મ શુદ્ધિપ્રશમન ઇચ્છે છે. શકુનિ આશીર્વાદ આપે છે કે આવા યજ્ઞો કરી છેવટે 'જરાસન્ધની જેમ સર્વ રાજઓને જીતી રાજસૂયમાં લાવ.' દ્રોણ ટીકા કરે છે- 'અહો ! આશીર્વાદમાં પણ શકુનિ (યુદ્ધના) ઉલ્લોગની પ્રેરણા કરે છે ! ખરે આ ક્ષત્રિય કુમારને વિરોધ જ વ્હાલો છે. ' ક્રમે ક્રમે ભીષ્મ રાજઓનું અભિનંદન અને અભિવંદન દ્રોણ અને ભીષ્મ તેને જણાવે છે. આમાં એ શકુનિનો સ્વભાવ વ્યક્ત થતો દેખાય છે. યજ્ઞમાં આવેલા અભિમન્યુનું અભિનંદન દ્રોણ જણાવે છે. રીવાજ પ્રમાણે આપવાનો જવાબ દુર્યોધન આપે તે પહેલાં જ શકુનિ જરાસન્ધના પુત્ર સહદેવનું અભિવંદન રજુ કરે છે. આખા રાજમણ્ડલનું અભિનંદન પૂરૂં થાય છે ત્યાં દુર્યોધન પૂછે છે ' આખું રાજમણ્ડલ આત્મા છતાં વિરાટ કેમ નથી આવ્યો ? ' શકુનિ- 'મેં એને દૂત મોકલ્યો છે. ધાંરં છું કે માર્ગમાં હશે. ' આ પ્રશ્ન અને જવાબ આ સંબંધમાં સહજ લાગે છે; એની ખૂબી આગળ જતાં આ વિગત કાર્યને આગળ વધવામાં કેવી મદદ કરે છે એ જોતાં સમજશે. જવાબથી દુર્યોધન સંતોષ પામી યુરને દક્ષિણા ગ્રહણ કરવા વિનંતી કરે છે. આ પ્રસંગમાંથી કાર્યનું પ્રેરક બળ નીકળે છે. આ મહત્ત્વનો પ્રસંગ ચીતરવામાં કવિએ પોતાનું કૌશલ્ય બતાવ્યું છે તે ધ્યાનપૂર્વક જોવા જેવું છે.

દુર્યોધનની વિનંતી સાંભળી યુર કહે છે ' દક્ષિણા ? ઠીક ઠીક. હું આપને યાચુ છું. ' ભીષ્મને આશ્ચર્ય થાય છે. દ્રોણ યુરને ઝેતી ઉણપ છે કે તે યાચે. પ્રયોજન સમજાવું નથી. દુર્યોધન કહે છે યુરને યાચવાનું હોય ? યુર તો આટલો કરે. કહો ! શી ઇચ્છા છે. શું કરું ! દ્રોણ- 'બેટા દુર્યોધન કહુ છું. ' દ્રોણનું આ વાક્ય એક બાળુ બીભ્ર્યોના કુતલહને વધારે છે, બીજી બાળુ દુર્યોધનનો યુરને ગમે તે દક્ષિણા આપવાનો ઉત્સાહ વધારે છે. દુર્યોધન- 'આપ શું વિચારો છો ? મારા હાથમાં ગદા છે અને આ... હાથમાં ખાંડ છે એમ માની લો. ' દ્રોણ-બેટા બેટા હું પણ આંત્રનો વેગ મને ' ' ઓ-માઇ

આશ્ચર્યચકિત થાય છે. 'આચાર્ય પશુ શું આંસુ પાડે છે?' બીષ્મ-પૈત્ર દુર્યોધન તારો પરિશ્રમ નિષ્ફળ છે.' દુર્યોધનની લાગણી વધવા માંડી છે. પાણી મંગાવી ગુરુને મુખ ધોવાનું કહે છે. દ્રોણ-‘મારા કાર્યની ક્રિયા જ મુખોદક થાઓ.’ દુર્યોધનની લાગણી ઇંછેડાય છે, એને લાગે છે કે ગુરુને એનામાં વિશ્વાસ નથી. એનું પહેલાનું કપટીપણું ગુરુ યાદ કરે છે. ગુરુને કહે છે કે તમને જો લાગતું હોય કે આ નહિ આપે તો લાવો તમારો હાથ. ‘આ હું જળ મુકુ છું.’

દ્રોણની દક્ષિણા માગવાની હાર્દિક ઇચ્છા, માગતાં વિચાર, અને છેવટે આંસુ-આ બધાનું પ્રયોજન શું? અને તેમાંથી આંસુ શા માટે? આ બધાનું એક પરિણામ તો સ્પષ્ટ છે-દુર્યોધનની દાનની લાગણી અતિ તીવ્ર બને છે. પશુ ગુરુ કાંઈ આટલા માટે આંસુ પાડે? આ બધાથી ગુરુના મનની કષ્ટ-નૃતિ સ્વભાવ છે? ગુરુના સૌથી પહેલા વાક્યથી સમજાય છે કે દુર્યોધનના અપકૃત્યોની ગુરુ તરીકે પોતાના માથે પશુ જવાબદારી છે એ એ સમજે છે; આથી દુર્યોધનને ધર્મ માર્ગે દોરવાનો અને પાંડવો તરફના અપ-કૃત્યને મટાડવાનો ગુરુ હંમેશા પ્રયત્ન કરતા હશે, અને પ્રસંગો શોધતા હશે. અહીં આ અચાનક એ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો. દુર્યોધનની મનોનૃતિ ધાર્મિક થઈ છે, તે ગુરુને દક્ષિણા અર્પણ કરવા વિનંતી કરે છે-તો શા માટે એવી દક્ષિણા ન માગવી કે જેથી આ અધર્મનો ડાઘ જતો રહે અને પાંડવોને પોતાનો ભાગ મળે. તેથી દક્ષિણા માગવા તત્પર થાય છે. પશુ શું કહેવું-શી રીતે કહેવું આ કાંઈ નાની સતી માગણી નથી. આ મુઠ્ઠવણ સાથે બાર વર્ષથી વનમાં ભટકતા પાંડવોનું રમરણ થાય છે-અને ગુરુનું મુખ આંસુથી ભીંગળાય છે. આવો કાંઈ ભાવો ગુરુના આ પ્રસંગના શબ્દો વ્યક્ત કરે છે. એની કાર્ય માટે સ્વાભાવિક. અસર, ઉપર કહ્યું તેમ, એ યાય છે કે દાન આપવું એ દુર્યોધનને મન હવે સ્વમાનનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે અને દુર્યોધન જળ મુકતાં દ્રોણને પોતાની દક્ષિણા માગવાનું સરળ થઈ પડે છે. દ્રોણ—

યેપાં ગતિઃ ક્વાપિ નિરાશ્રયાણાં સંવત્સરૈર્દર્શદશભિર્ન દૃષ્ટા ।

ત્વં પાણ્ડવાનાં કુરુ સંચિભાગમેપા ચ મિહા મમ દક્ષિણા ચ ॥

દક્ષિણા માગતાની સાથે જ, દુર્યોધનને જવાબ આપવાનો અવકાશ મળે એ પહેલાં જ શુક્રિને બોલી બેઠો છે-‘એમ ન મગાય-અહો! શિષ્યની આમ દક્ષિણાને પહોંતે ‘ધર્મ-વંચના’ કરવી શું યોગ્ય કહેવાય?’ દ્રોણાચાર્યનો લાઘવ સ્વભાવ એકદમ ભણુકી બેઠો છે-અને ન બોલવાનું બોલી બેસે છે. “ભાઈઓને બાપીકુ રાજ્ય આપો એમ કહેવું એ શું વંચના? માટે એને આપવું એ ક્ષેત્ર કે બલાતકારે હરી લે એ?” બધા એકદમ બોલી બેઠો છે ‘શું બલાતકારથી?’ બીષ્મ દુર્યોધનને શાન્ત પાડવા પ્રયત્ન કરે છે અને શકુનિને ન ગણુકારવાની દુર્યોધનને સલાહ આપે છે. પશુ દ્રોણના શબ્દોથી દુર્યોધનનો માની સ્વભાવ ઇંછેડાઈ ગયો છે. ગુરુના શબ્દો પકડી લઈ દુર્યોધન દ્રોણને પૂછે છે કે ‘બ્યારે ભરસલામાં રાજ્ય અને માન બંને ગયાં ત્યારે એ બલાતકારસમર્થોએ પોતાના રાપને કેમ વારી રાખ્યો.’ દ્રોણનો જવાબ એનો ઉજળોતો કોષ વ્યક્ત કરે છે. બીષ્મ સ્વગત-કહે છે

‘કરવું’ તું. બીજું અને યદ્ય ગયું બીજું’ દ્રોણને કાર્ય તરફ જોવાનું સૂચવે છે. પણ બ્રાહ્મણ હવે હાથમાં ન રહે ! માત્ર કર્દનનું કાર્ય કલહ પણ મળવું, બીજમ આચાર્યને શાન્ત પડવા વિનંતી કરે છે અને દુર્યોધનને સમજાવે છે- ‘તું મોટા છું તો તેમને (પાણ્ડવોને) રાખીશ કે તેઓ વનમાં પશુઓ સાથે રહે’. શકુનિ જવાબ આપે છે- ભલે રહે ! આ બાલુ કર્ણુ દ્રોણને શાન્ત પાડે છે અને દુર્યોધનની સાથે કળથી કામ લેવાનું સૂચવે છે. ધીમે ધીમે ઉન્માર્ગે વહેલું બેઠેલું માર્ગે આવતું લાગે છે. દ્રોણ શાન્ત પડે છે અને કળથી કામ લેવાનું શરૂ કરે છે, પણ હવે દુર્યોધન એમ સરળતાથી ન સપડાય. તે કહે છે કે હવે તો મારા સાથે વિચારી જવાબ આપીશ. શકુનિ સાથેની તેની વાતચીતમાં દુર્યોધનનો સરળ સ્વભાવ વ્યક્ત થાય છે. એને પોતાને પાણ્ડવોને કંઈ આપવાની ઇચ્છા છે; પણ શકુનિ એની ‘evil thoughts’ (અનિષ્ટ વિધાતા) છે. તેનો દોર્યો દોરાય છે. છેવટે પ્રશ્ન તો કેવળ આપેલું વચન પાછું કેમ ખેંચાય એટલો જ રહે છે. શકુનિની વિચક્ષણ ભુદિ એનો ઉપાય શોધી કહાડે છે. મંત્રણા પૂરી કરી શકુનિ દ્રોણના પાસે જઈ કહે છે ‘આચાર્ય ! અત્રભવાન કરુણ આપને વિનંતી કરે છે કે જો પાંચ રાતમાં પાણ્ડવોની ભાળ મેળવો તો અંકુશ રાખ્યો આપશે. આપ હવે ભાળ કહાડો’. યદ્ય રહ્યું. દ્રોણનો ગુસ્સો હાથ રહેતો નથી. બીજમ દુર્યોધનને સમજાવે છે પણ તે મક્કમ રહે છે. દ્રોણ આવેશમાં અને આવેશમાં અસંભવિતનો પણ સ્વીકાર કરવા તૈયાર થાય છે.

નીતિકારની કાર્ય વિકાસ કરવાની કળા આ જનાવ રણ કરવાની રીતથી સુંદર રીતે સમજાવે છે. એક સીધી લીટીમાં આગળ વધતું કાર્ય જોટલું કૃત્રિમ લાગે તેટલું જ નીરસ થાય. પ્રેક્ષકની જિજ્ઞાસા અતિશય ગુચ્છવાઈ જાય અને આઘાત પામે એટલી જટિલતા કૃત્રિમતા થાય છે. આ જનનેમાંથી બચી જઈ જિજ્ઞાસા કુતૂહલપૂર્વક ચાલુ રહ્યા જ કરે એ વસ્તુસંવિધાનની ઉત્તમ રીત આમાં દેખાય છે. દક્ષિણા સ્વીકારવાની વિનંતીથી તે દ્રોણાચાર્યની અસંભવિત દેખાતાને પણ સ્વીકારવાની તૈયારી સુધીનો પ્રસંગ ચીતરવામાં કવિએ પ્રેક્ષકમાં તે તે ભાવોના અનુભવ સાથે પ્રેક્ષકોના ચિત્તવૃત્તિ ઉત્કર્ષિત કરવામાં અસાધારણ નિપુણતા બતાવી છે.

દ્રોણાચાર્ય હનુમાનની જેમ પાણ્ડવોને શોધી લાવવાનું બીજું ઝડપવાને તૈયાર થાય છે. ત્યાં શકુનિએ વિરાટનગર મોકલેલો દૂત પાછો આવે છે. આ દૂત જણાવે છે કે વિરાટરાજા શોકમાં હોવાથી આવી શક્યા નથી. શકુનું કારણ જણાવતા કહે છે કે ‘વિરાટનાં સંબંધીઓ સૌ ક્રીડક ભાઈઓને કેમકે જે હાથવડે જ મારી નાખ્યા; શરીરોનો વંધ શસ્ત્રથી થયેલો દેખાતો નથી.’ અથા આશ્ચર્યથી પૂછે છે. ‘શું શસ્ત્ર વિનાનો વધ !’ બીજમ પણ વિચારમાં પડી ગયા છે. થોડીક વાર પછી બાલુ ઉપર જઈ દ્રોણને કહે છે ‘અરે આચાર્ય ! પાંચરાતનો સ્વીકાર કરો !’ દ્રોણ સમજી શકતા નથી પણ બીજમ સમજાવે છે- ‘એ બીજમું કાર્ય છે. જોટલો પોતાના વત્સાનું પરાક્રમ ને જાણે !’ દ્રોણ દુર્યોધનને જઈ કહે છે- ‘ભલે પાંચરાત’ દ્રોણ એકલા થયેલા અથા રાજાઓની સંમત પ્રતિજ્ઞા ફરીથી કહી ખતાવે છે. હર્ષના આવેશમાં દ્રોણ અધીરા થઈ જાય છે. બીજમના ભક્ષમાં આ આવી જાય છે; વધારે પડતું વ્યક્ત થઈ જાય એ પહેલાં દુર્યોધનને કહે છે ‘પૌત્ર દુર્યોધન મારે

વિરાટ સાથે યુદ્ધ વેર છે; વળી તમારા યજ્ઞપ્રમંથે એ ન આન્યો. માટે એની ગાયો પકડીએ.'
 દ્રોણ આ યુક્તિ સમજતા નથી અને બીજાને કહે છે 'વિરાટેશ્વર મારો પ્રિય શિષ્ય છે.
 તેની ગાયોને શામાટે પકડો છો.' ભીષ્મ બાળુએ જાણ એને જે સંબોધન કરે છે તે નોંધવા
 જેવું છે. 'આહાલુગ્નં વશુદે!' રથના સખંદથી ચીડાઈ પાણ્ડવો રોષે હરાશે; તેઓ કૃતઘ
 છે. તેથી ગોગ્રહણમાં આપણું ઇષ્ટ છે'. એટલામાં એક યોદ્ધો આવી દુર્યોધનને કહે છે કે
 નગરમાં પ્રવેશ કરવા માટે રથો સજ્જ છે. દુર્યોધન આજ્ઞા કરે છે કે આ રથોથી જ વિરાટ
 ઉપર આક્રમણ કરી ગોગ્રહણ કરે. અને વીરપુરુષોને ઉચિત વેગથી આક્રમણ માટે
 બધા સજ્જ થાય છે. આ છેલ્લા અસરકારક દરમિયાન અંક પૂરો થાય છે. જતાં જતાં
 દ્રોણ શકુનિને કહે છે- 'વત્સ! ગાન્ધારાજ આ ગોગ્રહણમાં તારો પ્રથમ રથ!' આ
 પ્રમાણે પ્રથમ અંકમાં આરંભ, પ્રવર્તન, અને પ્રાપ્તિ-આશા-કાર્પની આ ત્રણ અવસ્થાઓ
 દેખાઈ છે. પાણ્ડવોના શોધની પ્રાપ્તિ-આશાથી વિરાટ તરફ પ્રયાણ થાય છે.

પ્રથમ અંકનું સ્થાન હસ્તિનાપુર પાસેનું ઉપવન હતું. દુર્યોધનનો યજ્ઞમમારણ
 થી થયો હતો. બીજા અંકના પ્રવેશકમાં વિરાટનગરના ગોચરનું દર્શન થાય છે. વૃદ્ધ
 ગોવાળ પોતાની ગાયોનું, ગોપયુવતિઓનું અને વિરાટરાજનું મંગલ વાંછતો પ્રવેશ કરે
 છે. 'રાત્નજીનો જન્મદિવસ છે. ગાયોનું દાન કરવાનું છે, તેથી ગોધન અને ગોવાળોના છોડરા
 છોડરીઓ શહેરમાં જવા મંગલ વસ્ત્રાહરણ સુગંધાદિધારી સજ્જ થયા છે. તે બધાનો મોટેરો
 યથ હું જાણું.' એટલામાં કાગડો મુકા કુંડા ઉપર ચઢી ચાંચ ઠોકતો ઠોકતો વિશ્વસંજ્ઞ
 અવાજ કરે છે. આ અમંગલ જોઈ વૃદ્ધ ગોવાળ બેમાથ છે અને સાતી શાન્તિ ઇચ્છે છે.
 'શાન્તિ થાઓ! શાન્તિ થાઓ! અમારી અને ગોધનની!' તેના લાભજ્ઞ ગોમિત્રને બોલાવે છે.
 વિરાટરાજનો જન્મદિવસ છે આદિ જણાવે છે અને બધા છોડરા છોડરીઓને લાં બોલાવી
 લાવવાનું કહે છે. બધા આવે છે. તેમને પણ એની એ હકીકત એના એ શબ્દોમાં કહે
 છે; અને સૌને નાચવાનું કહે છે. બધા નાચે છે, નૃત્યથી ખુશ થઈ વૃદ્ધ ગોવાળ પણ
 નાચવા માંડે છે.

પહેલા અંકના અંતના તંગ વાતાવરણને આ રીતે કવિ જરા હાસ્યથી ટીકું કરે છે.
 વૃદ્ધ ગોવાળ નાચે છે એટલામાં એકદમ બધા બોલી ઉઠે છે 'હા! હા! મામા ધૂળનો મોટો
 ઘેસું ઉડ્યો છે' વૃદ્ધ ગોવાળ નાચતો બધે પડે જાય છે, અને જુએ છે 'કેવળ ઘેસું જ
 ઉડ્યો નથી, રાંધ અને કુંદુલિનો અવાજ પણ ઉડે ચડે છે.' બીજાઓ- 'મામા દિવસના
 ચન્દ્ર જેવી પાણ્ડુરજ્યથી ચૂર્ણનું મણ્ડલ અવશ્યજિત થઈ ગયું. સુરજ જોણે છે કે નથી!'
 ગોમિત્ર- 'હાહા મામા! આ કેછ માણસો દહિના પિંડ જેવા ધોળા છત્રો ધારણ કરી
 ધોળાની ગાલીઓમાં ખેસી આખા નેહડા ઉપર ધસે-છે. ચોરો!' વૃદ્ધ ગોવાળ- 'અરે તોર
 પડવા લાગ્યાં! છોડરા છોડરીઓ ધરમાં ખેસી જાઓ.' બધા જાય છે. વૃદ્ધ ગોવાળ
 - 'હા-હા-હિલા રહો, હિલા રહો. મારો મારો પકડો પકડો! આ વૃત્તાંત મહારાજ
 વિરાટને જણાવું'. આ રીતે ગોગ્રહણનું સ્થળ પ્રવેશકથી થાય છે.

ગોવાળની ખબર લઈ એક મુલદ કંચુકીને આપે છે. કંચુકી વિચારે છે કે આજે

મંગળ દિવસે આવી ખખર આપવાથી રાજા ચીડાશે તેથી દિવસ પૂરો થયો ખખર આપવી. સુભટ કાર્ય અતિપાતી છે માટે ત્વરાથી જાણાવવાનું કહે છે. એટલામાં રાજા પ્રવેશ કરે છે. રાજાને ખખર પડી ગઈ છે. પોતાની પ્રગ્નના દુઃખથી સંતોષ પામે છે અને આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા માટે પોતાના નિરર્થક કર લેતા બાહુને ઉપાશ્વલ આપે છે. ખખર કહેવા આવેલો થોડો તેને 'મહારાજ' કહી સંબોધન કરે છે તે તરછોડી નાખે છે. 'અલ્લે મહારાજશબ્દેન'. 'મારું ક્ષત્રિયત્વ અવધૂત થઈ ગયું છે. રણ્યોના વિસ્તાર કહે'. થોડો ગાયોની કરુણાજનક દશા વર્ણવે છે. આ સાંભળી યુદ્ધને માટે રથ વગેરે સજ્જ કરવાનો તે આદેશ કરે છે. એ અરસામાં વિરાટરાજા દુર્યોધનના વૈરનું કારણ વિચારે છે. 'યજ્ઞમાં ન ગયો એ ? શી રીતે જાઉં ? કીચકોનો શોગ હતો. હાં-પાણ્ડવોની સાથે મારો પરોક્ષ રતેહ છે એથી જ. બસ લડવું. ભગવાન હસ્તિનાપુરમાં રહેલા છે એટલે દુર્યોધનના સીલને જાણે છે.' ભગવાનને બોલાવે છે. બ્રાહ્મણ વેપે યુધિષ્ઠિર પ્રવેશ કરે છે. આ ગોત્રહણની એમને ખખર પડી ગયેલી છે. યુધિષ્ઠિરને ચિન્તા થાય છે કે આ બનાવથી તેમના ભાઈઓ ઉચ્ચેરાઈ જશે અને સમય પહેલાં પ્રગટ થઈ જશે. 'બહીક મારા વિષે નથી. હું તો ઠરેલ છું. પણ તેઓ ચપલ છે.' લડાઈની તૈયારી જોઈ રાજાને પૂછે છે 'આટલી લક્ષ્મીથી સંતોષ નથી કે અભિમાનીનો ગર્વ ઉતારવો છે કે દુઃખીને ઊડાવવા છે ?' વિરાટ આખી સ્થિતિ જણાવે છે. કૌરવોના આ કૃત્યથી, તેઓ પોતાના કુલના હોવાથી યુધિષ્ઠિર લજવાય છે. રાજા વિચારમુદ્રા જોઈ પૂછતાં તેને દિવ્યાર્થો જવાબ આપે છે. 'તેમને વિષે ઉત્સુક છું.' આ આંકના અન્તભાગ સુધી, શ્રુત રહેવાની ચિન્તાથી યુધિષ્ઠિરાર્દિનો જે વ્યવહાર નિષ્પન્ન થાય છે તે સામાજિકોની રસનિષ્પત્તિમાં અવસ્થા રંગ પૂરે છે. રાજા જણાવે છે કે કૌરવોને શાન્ત કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો છે. 'શક્ત છતાંએ યુધિષ્ઠિર માફ કરે. હું ન કઈ !' એટલામાં થોડો આવી ખખર આપે છે કે 'પૃથ્વીના સર્વ રાજાઓ એકઠા થયા છે. દ્રોણ, બીષ્મ, જયદ્રથ, શલ્ય, અંગરાજ, શકુનિ, દ્રુપ આદિની ધ્વજોથી જ અમે ભાગી આવ્યા'. બીષ્મનું નામ સાંભળી રાજામાં માનની લાગણી થાય છે; જીતવાની વાત ઊડી દે છે. પણ આવા રણાતિથિને શરો વડે સંતોષવા સતને બોલાવી તેને રથ લાવવાનું કહે છે. ત્યાં સત ખખર આપે છે કે આપના રથમાં બેસી ઉત્તરકુમાર રથચર્યા કરવા ગયા છે. રાજા—હે ? કુમાર બહાર ગયો છે ? ભગવાન—અરે સજ્જ કુમારને રોકાવો ! રાજા—રથ એકદમ લાવો' સારથિ જાય છે. એને એકદમ પાછો બોલાવી શ્રુસામાં પૂછે છે 'તું કેમ કુમારની સાથે ગયો નથી ? રાજાઓના સારથિ તમે નથી ?' સત જણાવે છે કે રથ સજ્જ કરી તે જવા તૈયાર થયો હતો પણ 'કુમારે કાંતો મશકરીમાં કે કાંતો એમાં કૌશલ હોય પણ મને ઊંડી સારથિ તરીકે જૃહનશાને લીધી.' રાજા આશ્ચર્ય પામે છે; યુધિષ્ઠિર આશ્ચર્ય આપે છે કે બહુનજા ગઈ હશે તો બાણો વિના પણ રથ જય પામશે. રાજા ખીન્ને રથ સજ્જ કરવાનો હુકમ કરે છે. સારથિ જાય છે. સાં ખીન્ને સુભટ આવી ખખર આપે છે કે કુમારનો રથ ભાગી રમશાન તરફ ગયો. યુધિષ્ઠિર સમજી જાય છે અને રાજાને સ્વસ્થ થવા કહે છે. 'ત્યાં ધાર્તરાષ્ટ્રો છે સાં રમશાન થશે'. રાજા ભગવાનની આ સ્વસ્થતાથી ચીડાઈ જાય છે. 'પહેલાં કાંઈ વાર જૂઠું કહ્યું નથી' એવી ખાતરી આપી શાંત પાડે છે. ભટને ફરીથી ખખર કહાડવા મોકલે છે. એટલામાં ત્રિમુલ

ધ્વનિ થાય છે. થોડો આવી ખબર આપે છે કે કુમારે શત્રુઓમાં કેર વર્તાવ્યો છે. યુધિષ્ઠિર 'અસ્યત્પુણિ' નો પ્રભાવ સમજી જાય છે. રાજા શત્રુઓના હાથ પૂછે છે. ભટ્ટે જવાબ આપે છે—

ધનુર્ચોપં દ્રોણસ્તદિદમિતિ બુદ્ધ્વા પ્રતિગતો

ધ્વજે વાણં દ્રષ્ટ્વા કૃતમિતિ ન ભીષ્મઃ પ્રહરતિ ।

શરૈર્ભગ્નઃ કર્ણઃ કિમિદમિતિ ચાન્યે નૃપતયો

ભયેડપ્યેકો વાલ્યાન્ન ભયમભિમન્યુર્ગણયતિ ॥

ભગવાન—‘શું અભિમન્યુ પણ આવ્યો છે!’ આ એક વાક્યનું મર્મભેદિત્વ અનુભવીઓ જ સમજે ! ‘યુધિષ્ઠિર રાજાને ખીજે સારથિ મોકલવા સૂચવે છે. ‘ત્યાં બન્ને વંશના તેજોમિતું યુદ્ધ થાય ત્યાં બૃહત્ત્વા વિકલ્પ થઈ જાય.’ રાજા આ બધું પરાક્રમ પોતાના પુત્રનું જ છે એમ સમજી ભગવાનને કહે છે કે જે કુમારે આપા મોટા મહારથિઓને હરાવ્યા તે સમોવડીઆથી સ્હેલાઈથી રક્ષણ કરી શકશે. ત્યાં કુમારના રથની વિશક્ષણ દશાની ખબર આવે છે. રાજા દૂતને ફરી ખબર કહાડવા મોકલે છે તે પુરુષખબર લઈ આવે છે. કૌરવો હાર્યા ! તેમને નસાડી મુક્યા ! રાજા અને ભગવાન એક ખીજને અભિનંદન આપે છે.

અહીંઆ એક પ્રસંગ પૂરો થાય છે. યુદ્ધ વિષે ઉત્કણ્ઠા, તે માટે ઉત્સાહ, તૈયારી વગેરે જે તરવરાટથી કવિએ દર્શાવ્યા છે તેથી થતી રસનિબ્ધતિ રંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ યુદ્ધને બતાવી થાય એવી નથી. કવિની કુશલતા આ પ્રસંગનું નિરૂપણ જ બ્યક્ત કરે છે. તેને ખીજ વખાણની અપેક્ષા નથી !

રાજા પૂછે છે—‘કુમાર ક્યાં છે?’ ‘વીર પુરુષોના પરાક્રમેને પુસ્તકારૂઢ કરે છે’—જવાબ મળે છે. રાજા કુમારના વિનયથી પ્રસન્ન થાય છે. જયના આનંદમાં ઉમેરે શંતોં ચાલ્યો છે. ત્યાં બૃહત્ત્વા પ્રવેશ કરે છે. વીર પુરુષોના ઉપમાનભૂત અદ્વિતીય નર આ વેશે પ્રવેશ કરે છે ! પોતાને લાંબા વખતે થએલા યુદ્ધના અનુભવોનું આપણને લાન કરાવતો અર્જુન આવે છે. દુઃશાસનને પકડી એ લાવી શક્યો નથી તેથી તે તો હજી અર્જુન છે. વિરાટ પાસે તે આવે છે. યુધિષ્ઠિરને જુએ છે. ‘અત્યારે દષ્ટધારક નથી ત્રિદષ્ટધારી છે ! ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે, પછી રાજાને. રાજા એને યુદ્ધનું વર્ણન કરવા કહે છે. પ્રાકૃતમાં બોલવા જાય છે ત્યાં એને સંસ્કૃતમાં બોલવા કહે છે. અર્જુન કાંઈ કહે એ પહેલા અંપૂર્વ હર્ષથી ઘેલો થતો દૂત આવી ખબર આપે છે ‘ન માની શકાય એવું પ્રિય થયું. સૌભદ્ર પકડાયો.’ અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર વિચારમાં પડી જાય છે. આમ કેમ બને ? આગળ પ્રશ્ન પૂછતાં જણાય છે કે ‘રસોડામાં કામ કરતા ચેલાએ બે બાહુવતી એને રથમાંથી ઉતાર્યો.’ અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર સમજી જાય છે. પેતે તો પુત્રનું દેશી જ દર્શન કર્યું જીમ તો તેને ભેટ્યો ! યુધિષ્ઠિર રાજાને અભિમન્યુની અવજ્ઞા કરવાનું સૂચવે છે. રાજા ધનકાર કરે છે. રાજાનું મન : જમાઈની આશામાં લોભાયું છે. બૃહત્ત્વાને અભિમન્યુ દાખલ કરાવવાનો હક્ક થાય છે.

અહીંથી આ કવિને પ્રિય પ્રસંગનું નિરૂપણ આવે છે: અત્રાંત પિતા સાથે પુત્રનો મેલાપ. મધ્યમમાં ઘટોત્કચને એકલા ભીમે લડાવ્યો, અહીં આ ભીમ અને અર્જુન બન્ને અભિમન્યુને ચીડે છે અને લડાવે છે અને પુત્રનેહનો લ્હાવો લે છે. (વાંચકને અંહી આ બીજો આવો મનોહર અને આનાથી વધારે વેદના ભર્યો પ્રસંગ યાદ આવશે:— શાકુન્તલમંત્રો દુષ્યન્ત અને ભરતનો મેલાપ.) અભિમન્યુને રાજા પાંસે લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં પણ કવિએ એ સિદ્ધાંતનું ચિત્ર સુરેખ ચીતર્યું છે. એટલામાં ઉત્તર કુમાર આવે છે. રાજા ખુબ હર્ષથી એને બોલાવે છે, અને પૂછે છે કે પૂજ્યની પૂજા કરી. ઉત્તર—પૂજ્યા ! પણ પૂજ્યતમની પૂજા કરો. રાજા—‘કોની ?’ ઉત્તર—અત્રલવાન ધનંજયની ? રાજા—‘ધનંજયની ?’ કુમાર સાચો અહેવાલ આપે છે. બૃહન્નલા છાપાવવા પ્રયત્ન કરે છે. ઉત્તર હાથ ઉપરનો પણ છોતો ડાબો નેવા કહે છે; એતો બૈદ્યાંથી પડેલો છે એમ કહી અર્જુન છુપાવે છે. રાજા નેવા માગે છે. બૃહન્નલા આ બધું અશક્ય છે એમ સાંપીત કરવા પ્રયત્ન કરતાં કહે છે કે ને હું અર્જુન હોઉં તો શું આ યુધિષ્ઠિર અને આ વૃકોદર ? રાજા મૂર્ખ નથી. ‘અરે ધર્મરાજ ! વૃકોદર ! ધનંજય ! શું મારો એ અવિશ્વાસ ?’ રાજા બધું સમજી જાય છે. હજી પ્રગટ થવાનો વખત થયો નથી. અર્જુનને કહે છે ‘બૃહન્નલે જનાનામાં જા. ’ ! યુધિષ્ઠિર રોકે છે, અને જણાવે છે કે સમય પૂરો થાય છે, અને બધા પ્રગટ થાય છે. રાજા ગોબ્રહ્મણના મૂલ્ય તરીકે અર્જુનને ઉત્તરા સ્વીકારવા કહે છે. અર્જુનની કસોટી થાય છે. તેને પુત્રી તુલ્ય ગણી અભિમન્યુ માટે સ્વીકારે છે. રાજા કહે છે આજે જ વિવાહ પ્રવર્તો. યુધિષ્ઠિર હા પાડે છે, અને પોતાના પિતામહ પાસે ઉત્તરકુમારને મોકલવા કહે છે. બીજો અંક પૂરો થાય છે.

આ અંક પહેલા અને ત્રીજીની અપેક્ષાએ મોટો છે. આમાં ઘણી બાબતોનો કવિએ ઉક્ત કર્યો છે. ત્વરાથી કામ લીધું છે તોપણ કોઈ બનાવના નિરૂપણમાં અરૂપક્ષતા આવવા દીધી નથી. ભાવોનો અનુભવ કરાવવામાં લક્ષ્યવેધિત્વ, અન્ય ભાવોમાં સંક્રમણની સંઘટિતતા અને સમગ્રનું સંવાદિત્વ કોઈ મહાન કલાકારની સિદ્ધહસ્તતાનો પરિચય કરાવે છે. આખા અંકમાં ઘેરાતું વાદળ ધીમે ધીમે ઉઘડી આનંદ અને હર્ષના પ્રકાશમાં પરિણમી પાંમે છે.

ત્રીજો અંક હારેલા કૌરવોના સૈન્યમાં ઉઘડે છે. સારથિ ખબર આપે છે કે અભિમન્યુને કોઇકે હરી ગયું. આ શરમાવે એવી ખબરની ઘોષણા થાય છે ત્યાં દ્રોણ અને ભીષ્મ દાખલ થાય છે અને સારથિને વૃતાન્ત પૂછે છે. એટલામાં દુર્યોધન આવે છે. એ આ ખબર સાંભળી ખૂબ કોપાય છે. અહીં આ કવિએ દુર્યોધનના સ્વભાવની ઉદારતાની આપણને ઝાંખ કરાવી છે. “સત કહે કાણુ અભિમન્યુને લઈ ગયું ! હું જ એને છોડાવીશ. એના પિતાઓ સાથે મારે વેર છે એટલે લોકો મારો દોષ કહાડશે. પણ પાણ્ડવોનો પુત્ર એ મારો જ પુત્ર છે. કુટુંબના વિરોધમાં બાલકોનો શો અપરાધ !” કર્ણ આ ભાવના માટે એને ધન્યવાદ આપે છે. અહીં આ શકુનિની સ્વાભાવિક ભુંડાઈ પણ વ્યક્ત થાય છે. ‘સૌભદ્રની ચિન્તા કરનારા ઘણાં છે.’ ! અભિમન્યુ કેવી રીતે પકડાયો તેની વિગત બધા સારથિ પાસે માગે છે; અને સારથિ એક પદ્ધતિ દેવી રીતે તેને લઈ ગયો એ વર્ણવે છે. ભીષ્મ તુરત જ કહે છે ‘શસ્ત્રો હેઠા મુકો. અભિમન્યુ ભીમના હાથમાં છે’. દ્રોણ ભીમના ગુરુ તરીકે પોતાનો અનુભવ જણાવી આ વાતને ટકા આપે છે. શકુનિ આ વાતને હસવો

જેવી ગણી કહાડે છે. “આપ તો આપી દુનીઆમાં પાણ્ડવોને જ ભુજો છો !” ભીષ્મ કહે છે. ‘અમે જે કહીએ છીએ તે અનુમાનથી કહીએ છીએ.’ શકુનિ કહે છે ‘આ રીતે તો કાંઈક ઉત્તરને અર્જુન પણ કહેશે !’ દ્રોણ કહે છે નિઃસંદેહ તેમ જ છે, ભીષ્મ અનુ-મોદન આપે છે. આ રીતે પાણ્ડવો વિષે રસાક્ષી આવે છે ત્યાં એક સારથિ પુંખમાં નામ-વાણુ બાણુ લઈ આવે છે. ભીષ્મ એ બાણુ ભેવા માગે છે; ભેઈ શકુનિને આપે છે. “મારું ચક્ષુ ઘડપણથી શિથિલ થયું છે. જરા બાણુ વાંચોને” શકુનિ લઈને વાંચે છે. “અર્જુનનું.” બાણુ ફેંટી દે છે તે દ્રોણના પગમાં નર્ત પડે છે. દ્રોણ તરત શિષ્ય પ્રેમથી તે ઉપાડી લે છે. આ સમયે બધા દિડમુંદ યજ્ઞ ગયા હશે. બધાને લગલગ ખાત્રી યઈ ગઈ હશે. ત્યાં ચતુર શકુનિ શંકા ઉઠાવે છે. ‘શંર એ કાંઈ પ્રમાણ નથી. તે ગમે તે કાંઈ અર્જુન નામનાં ચોદાતું હશે. ઉત્તરનો લેખિત પુરાવો લાવો.’ દુર્યોધન ત્યાં કહી દે છે “જો બધા એમ માનતા હોય કે અડધું રાજ્ય આપવું પડે એટલે વાંકુ બોક્ષીએ છીએ તો કહું છું કે યુધિષ્ઠિર જતાવો એટલે અડધું રાજ્ય આપોશ.”

આ શી રીતે થાય ? વિરાટથી હાથાં એટલે તેના શહેરમાં જઈ ખાત્રી કરવી અશક્ય હતી. પણ કવિએ ખીજા અંકને અંતે ઉત્તરને આ બાણુ મોકલ્યો છે. કાર્યની આ સાંકળ નેટલી સ્વાભાવિક છે તેટલી જ સુધારિત છે એ લક્ષમાં લેવું જોઈએ. તેના આવ-વવાની ખબર દૃત આપે છે. આ સમયે સૌની માનસિક સ્થિતિ કદપી લેવી જોઈએ. ઉત્તર આવે છે. બધાને નમસ્કાર કરે છે. બધા આશીર્વાદ આપે છે. દ્રોણ પૂછે છે—“તત્રલવાન વિરાટેશ્વર શું કહે છે?” ઉત્તર—“મને તેમણે મોકલ્યો નથી.” દ્રોણ—“ત્યારે કાણુ મોકલ્યો છે?” ઉત્તર—“તત્રલવાન યુધિષ્ઠિરે” દ્રોણ—શું કહે છે ધર્મરાજ?” ઉત્તર—ઉત્તરા પુત્રવધૂ તરીકે મળ્યા છે, રાજમણ્ડલની પ્રતીક્ષા કરું છું. વિવાહ ક્યાં કરીએ ? ત્યાં કે અહીં આ ?” શકુનિ જવાબ આપે છે “ત્યાં જ ત્યાં જ.”

દ્રોણ પોતાની બીક્ષા માગે છે. દુર્યોધન આપે છે; અને સત્યનો મહિમા ગાય છે, પણ શકુનિ હજી તેના સંગમાં વસુ છે ! નાટક પૂરતું કાર્ય પૂરું થાય છે.

આ છેલ્લા અંકની કળા સ્પષ્ટ છે. કવિએ ધીમે ધીમે કેવી રીતે આ પ્રસંગ વ્યક્ત કર્યો છે તે સમજવાને દીક્ષાની જરૂર નથી.

સુધારે અને નોંધ ‘નાતરસં’ ને બદલે ‘નાનારસં’ વાંચો. કોટયવેમ ભૂપાલની દીક્ષામાં ‘નાનારસં’ ‘લોકચરિત્તમ્’ ના વિશેષણ તરીકે લેવાયું છે.

સ્વાધ્યાય.

ધી જર્નલ ઓફ ધી રાયલ એશીઆટીક સોસાયટીના આક્ટોબર ૧૯૨૪ ના અંકમાં સ્વપ્નવાસવદત્તાના કર્તૃત્વવિષેના જન્મે વિરુદ્ધ પક્ષોને સમર્થિત કરતા કેટલાક નવા પુરાવા આવ્યા છે. શ્રી ગણપતિશાસ્ત્રીએ લાસનું કર્તૃત્વ સમર્થિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, ડૉ. બાર્નેટ વિરુદ્ધ પક્ષ સાબીત થાય છે એમ જતાશું છે.

ઈસ્વીસનના બારમા સૈકામાં લખાએલા શારદાતનયના લાવપ્રકાશ નામના ગ્રંથના આઠમા અધિકારમાં, પાંચ જાતિઓ-પૂર્ણ, પ્રશાન્ત, લાસ્વર, લક્ષિત, અને સમગ્રનાં વર્ણન પછી નીચે પ્રમાણે શ્લોકો છે.

“ પ્રશાન્તરસમૂયિષ્ટં પ્રશાન્તં નામ નાદકમ્ ।
 ન્યાસો ન્યાસસમુદ્ભવો વીજોક્તિર્વીજદર્શનમ્ ॥
 તતોઽનુદિષ્ટસંહારઃ પ્રશાન્તે પશ્ચ સન્ધયઃ ।
 સાત્વતી વૃત્તિરગ્ર સ્વાદિતિ દ્રૌહિણિરગ્રવીત્ ॥
 સ્વપ્નવાસવદત્તાલ્યમુદાહરણમગ્ર તુ ।
 આચ્છિપ્ત ભૂપાદ વ્યસનાદ દેવી માગધિકાકરે ॥
 ન્યસ્તા યતસ્તતો (સ્વાસ્ય ? ન્યાસાદ) મુલસન્ધિરયં ભવેત્ ।
 ન્યાસસ્ય ચ પ્રતિમુલં સમુદ્ભવદ ઉદાહૃતમ્ ॥
 ૧ પદ્માવત્યા મુલં વીક્ષ્ય વિશેષકવિભૂષિતમ્ ।
 જીવત્યાવન્તિકેત્યેતદ્ જ્ઞાતં ભૂમિભુજા યથા ॥
 ઉત્કણ્ઠિતેન સોદ્ભેગં વીજોક્તિર્નામ કીર્તનમ્ ।
 ઘહિ યાસવદત્તેતિ ક્વ યાસીત્યાદિ દૃશ્યતે ॥
 સદાવસ્થિતયોરેકં પ્રાપ્યાન્યસ્ય ગવેષણમ્ ।
 દર્શનસ્પર્શનાલાપૈરેતત્ સ્યાદ્ વીજદર્શનમ્ ॥

અત્રોદાહરણ—

ચિરપ્રસુતઃ કામો મે વીળયા પ્રતિવોધિતઃ ।
 તાં તુ દેવીં ન પશ્યામિ.યસ્યા ઘોષવતી પ્રિયા ॥
 કિં તે ભૂયઃ પ્રિયં કુર્યામિતિ ઘાગ્ યત્ર નોચ્યતે ।
 તમનુદિષ્ટસંહારમિત્યાહુર્ભરતાદયઃ ॥ ”

આ શ્લોકો ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે વાસવદત્તા વત્સરાજથી વિયુક્ત થઈ હતી અને પદ્માવતીને સોંપાઈ હતી (પ્રથમ અંકની જેમ), વત્સરાજ એમ માનતો હતો કે વાસવદત્તા હવે છે (શુભો. સ્વ. વા. અ. ૫), રાજાએ લાવપૂર્વક વાસવદત્તાને નામથી સંબોધી

ખોનાથી હતી (અં. ૫); અને ગુપ્તએ ઘોષવતી વીણા મળ્યા પછી વાસવદત્તાની—જેની એ વીણા હતી—ખોળ કરી (અં. ૬); અને આ બધું ઉપસબ્ધ સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકની સાથે બરાબર મળતું આવે છે. વળી છઠ્ઠા અંકમાં આવતો શ્લોક—ચિરમસુતઃ કામો મે ધત્યાદિ અહીં ઉતારેલો છે.

ખીન્ને પુરાવો અગીઆરમા સૈદ્ધાન્તો ભોજદેવના શૃંગારપ્રકાશમાંથી છે. તેમાં સ્વપ્ન-વાસવદત્તનો નામપૂર્વક ઉલ્લેખ છે અને પાંચમા અંકના વસ્તુનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

“સ્વપ્નવાસવદત્તે પદ્માવતીમયસ્યો દ્રષ્ટું રાજા સમુદ્રગૃહકં ગતઃ ।
પદ્માવતીરહિતં ચ તદ્વલોક્ય તસ્યા ઘ્વ શયને સુષ્વાપ ।
વાસવદત્તાં ચ સ્વપ્નવદસ્વપ્ને દદર્શ સ્વપ્નાયમાનશ્ચ વાસવદત્તામાવમાપે ।
સ્વપ્નશબ્દેનં ચેહ સ્વાપો યા સ્વપ્નદર્શનં યા સ્વપ્નાયિતં યા વિવક્ષિતમ્ ॥”
(શૃંગારપ્રકાશ. પ્રકાશ-૧૨)

આ પુરાવાથી શ્રી. ગણપતિશાસ્ત્રી અત્યંત આવેશમાં આવી જઈ નીચે પ્રમાણે લખે છે : “ભાવપ્રકાશ અને શૃંગારપ્રકાશ આ બન્ને ગ્રંથોમાંથી જે પ્રમાણો મળે છે તેના કરતાં ક્યા બલવત્તર પ્રમાણની અપેક્ષા રહે છે ? આ બે અને શ્રેષ્ઠા મળ્યા હોત તો, આ સ્વપ્નવાસવદત્તનો કર્તા ભાસ છે એ મારા મનતઃ વિષે જરાપણ વિવાદ ન થાત ! મુલાગે મારે અભિપ્રાય સાચો ક્યો છે.”

પણ શાન્તિથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે કર્તૃત્વના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં આ પ્રમાણો ખીજા કરતાં વધારે બલવત્તર નથી; કારણકે આ ઉલ્લેખોમાં કર્તાનો નામ નિર્દેશ નથી, તેમ જ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એકથી વધારે સ્વપ્નવાસવદત્ત નામનાં નાટકો ન હોવાનું સિદ્ધ થયું નથી. આ ઉપરથી એટલું જ અનુમાન કરી શકાય કે આ લેખકોની સમક્ષ આ નાટક હશે અને તેમના સમયમાં પ્રચલિત હશે.

*૩૦. બાનેટનો ઉલ્લેખ પ્રો. સીલ્વે લેવીના ‘ભારતીય નાટ્ય શાસ્ત્રના બેનવા ગ્રંથો’ નામના લેખમાંથી છે. આ લેખ રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્રના નાટ્યદર્પણ તથા સાગરનન્દી નાટકસંક્ષેપ રત્નકોશની શોધ વિષે છે. (૧) નાટ્યદર્પણમાં સ્વપ્નવાસવદત્તનો ઉલ્લેખ છે; અને આ લેખકો ભાસની કૃતિ તરીકે ભાસના નામપૂર્વક તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. આમાં આ નાટકમાંથી અમુક પ્રસંગ તથા અમુક શ્લોકો આપ્યા છે. આ પ્રસંગ તથા આ શ્લોકો ઉપસબ્ધ સ્વપ્નવાસવદત્તમાં મળતા નથી. (૨) સાગરનન્દી કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો ત્રિવાય એક ઉતારો સ્વપ્ન-વાસવદત્તનો કહી આપે છે. આ પણ હાલનાં સ્વપ્નવાસવદત્તમાં નથી. આ ઉલ્લેખ કરવામાં લેખકો મોટી ભૂલ કરે છે એમ જો ન માનીએ,—અને એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી—તો એ જ અનુમાન નીકળે કે ઉપસબ્ધ સ્વપ્નવાસવદત્ત-ભાસનું નથી. ઉવટે એટલું તો સિદ્ધ જ છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એકથી વધારે સ્વપ્નવાસવદત્ત નામનાં નાટકો હતા.

[બહુ દીક્ષગીરીની વાત છે કે ડૉ. બાનેટ પોતાની નોંધમાં આ ઉલ્લેખો ઉતાર્યા નથી. અમને એ મળતાં અમારા વાચકો આગળ રજુ કરવા પ્રયત્ન કરીયું.]

વીસમી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪ ના ઇલિસ્ટ્રેટેડ ઇન્ફોર્મમાં પ્રગટ થયેલા 'પંજાબ અને સીંધમાં નવી થયેલી અદ્ભુત શોધો' વિષેના સર જોન માર્શલના લેખનો સાર નીચે મુજબ છે:-

પંજાબના મોન્ટગોમેરી જિલ્લામાં હુરખા તથા સીંધમાં લારખાના જિલ્લામાં મોહેનજો-દરો બન્ને સ્થળે મોટા મોટા ટેકરાઓવાળું વિશાળ મેદાન છે. હિંદના પ્રાચીન વસ્તુવિજ્ઞાન ખાતા તરફથી ત્યાં ખોદકામ ચાલે છે. ખોદકામ દરમિયાન હમણાં કદી નહિ મળેલી એવી અદ્ભુત પુરાણી વસ્તુઓ ત્યાંથી મળી આવી છે. પ્રાચીનકાળમાં ત્યારે ગંગા અને સિંધુ નદીનાં પાણી ત્યાં થઈને વહેતાં હશે ત્યારે ત્યાં મોટાં મોટાં શહેરો હોવાં જોઈએ. ત્યાંથી નીકળી આવતાં ખડેરના ધરો પરથી માણસ પડે છે કે એ સ્થળો ખૂબ જ ત્રણ ત્રણ સંસ્કૃતિનાં જન્મ, જીવન અને મરણની રંગભૂમિ હશે. મોહેનજો-દરો ખાતેની શોધો શ્રી. જેનરેશનને ફરી છે અને હુરખા ખાતેની શ્રી દયારામ સહાનીએ કરી છે. મોહેનજો-દરો આગળ એક બૌદ્ધ સ્તૂપ ખોદી કાઢવામાં આવ્યો છે. તે છેક કુશાનોના વારાનો હોય એમ લાગે છે. અત્યાર સુધીમાં જડી આવેલી ચીજો ખાસ કરીને અવશેષ પાત્રો, બ્રાહ્મી અને ખરોશી લિપિમાં લખેલા લેખોવાળાં ફેસ્કો ચિત્રોના ટુકડાંઓ, નવી જાતના સિક્કાઓ અને બીજી નવીન વસ્તુઓ હિંદી તવારીખના આ અંધકાર આંધત વિભાગ પર આવકારલાયક પ્રકાશ પાડશે. આ બૌદ્ધ સ્મારકો ઉપરાંત એટલામાં જ સપાટીની નજીક જ જાણમાં આજા બે ઘર છે, તે વધારે પુરાણા છે. એમાં ઘણા પુરાણા મકાનોના અવશેષો છે. એમાંનું એક મકાન જંગી અને જળરસ્ત છે. તેની દિવાલો સાત સાત આઠ આડીટ જડી છે અને એમાં થઈને અનેક મોરીઓ નીકળે છે. શ્રી. જેનરેશન જેમણે આ શોધ કરી છે તેઓ ધારે છે કે આ કોઇ દેવાલયનું મકાન છે અને આ એમાંનું પાવનોદક જવાની મોરીઓ છે. મકાનોના આ ઝુમખાના એક બીજા ભાગમાં એક વેદી જેવું કાંધક જડયું છે. તે ચક્રચક્રિત ઇંટોથી ચણેલું છે અને એ જ પ્રકારની ઇંટોથી બનાવેલી મોરીની યોજના ત્યાં પણ છે.

હુરખા ખાતે શ્રી. દયારામ સહાનીએ કરેલા ખોદકામ પરથી ત્યાં સાત આઠ ઘર જડયા છે. એ ધરો પરથી એમ કહિત થાય છે કે ઇ. સ. પૂ. ત્રીજા સૈકા પહેલાં અનેક સૈકાઓ સુધી ત્યાં નિરંતર વસ્તી રહ્યા હરી છે અને આ આખા લાંબા કાળ દરમિયાન બાંધકામમાં સારા પ્રકારની પકવેલી ઇંટો વપરાતી હતી. આ બધાં ખડેરને રેલવે કોન્ટ્રાક્ટરોએ ખૂબ નફાના પ્લોયાડયું છે છતાં ઉપર્યુક્ત મકાનો ઉપરાંત ત્યાંથી બીજી જે નાની નાની પ્રાચી વસ્તુઓ મળેલી છે તે લગભગ મોહેનજો-દરોને મળતી આવે છે. અને ક્યાંક તો વધારે સારી સ્થિતિમાં મળી આવે છે. આ લઘુતર પ્રાચીન વસ્તુઓમાં સાદાં અને મિશ્રિત લાયે તેમજ આક પર બનાવેલાં માટીનાં વાસણોના નવા પ્રકારો, ટેરકોટાઓ (terracottas), રમકડાં, ભૂરા કાચનાં, કેળવેલી મોટીડીનાં તથા કચ્છાનાં બેલેયાં (bangles of blue glass paste and shell) નવી જાતના સિક્કાઓ, અથવા સંભારણીની વસ્તુઓ, છરીઓ અને પથ્થરનાં કાતાં (Chert) પાસા અને મોરારાં, પથ્થરની કડીઓની લકમાં લેવા જેવી માળાઓ અને એ બધાંય ફરતાં વધારે અગત્યનાં કાનરકાઓ અને લેખોવાળાં સંખ્યાબંધ મોરારો પણ છે. છેક

છેવટે અંધાયલા થર સિવાય બીજા કોઇ થરમાં કોઇ જગાએ લોખંડ, મળતું નથી. કોઇ પણ પ્રકારની ધાતુની બનાવટની વસ્તુઓ ઘંધે અને ખાસ કરીને હુરખામાં લાગ્યે જ મળી આવે છે.

આ બધી પ્રાચીન વસ્તુઓમાં પત્થરની મહોરો સૌથી વધારે અગત્યની છે. અને તે એમના પર એક અસાત ચિત્રલિપિમાં કક્ષાણીઓ લખાયેલી છે એથી ફરીને જ માત્ર નહિ પરંતુ એના પર કોતરાયેલી આકૃતિઓ અને એના પરના કોતરકામની શૈલી હિંદી કળામાં અત્યાર સુધીમાં જોવામાં આવેલી તમામ શૈલીઓ અને આકૃતિઓથી ભિન્ન છે એથી પણ. એમાંની કેટલીક મહોરો એક પ્રકારના અમરખતી છે, બીજી હાથી દાંતની છે અને બાકીની પત્થરની તથા લુગદી (કેળવેલીમટોડી)ની છે. એમનો આકાર ચોરસ છે અને એમની પીઠ પર એક ઉપસેલો લાગ છે તેમાં લટકાવવાની સરળતા માટે કાંઈ પાડેલું છે. એના પર કોંતરેલાં પ્રાણીઓમાં કેટલાક સ્થાને આબલાઓ છે અને કેટલાક સ્થાને ગેંડા છે. પરંતુ એમાં ક્યાંય હિંદુસ્તાનનો ખુંધાળો આખલો કે પાણીની ભેંસ નજરે પડતી નથી. બીજી એક લક્ષમાં લેવા લાયક ખાસ શોધ મોહનજો-દરો આગળ ઉપરુક્ત ખડેરોમાંથી જડેલી ઘંટેરી કબર છે. એનો આકાર લંબચોરસ છે. અને તે ત્યાંના એક ખડની ભીંતમાં બનાવવામાં આવી છે. અને એમાં ખુંધ નીકળે એથી રીતે હુંદું વળાવીને શબને દાટવાની યોજના છે.

—ચુ.

પરિશિષ્ટ (૨)

[અનુસંધાન ' પુરાતત્ત્વ ' પુ. ૨, અં, ૪, પૃ. ૪૧૬]

(યોજક-પં. લા. ભ. ગાંધી. સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરા.)

સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

- મં. ૧૧૯૧ કા. શુ ૧ આવશ્યકનિર્મુક્તિ પુસ્તિકા લખાઈ.
—(પાટણ જૈનભંડારમાં પ્રતિ)
- મં. ૧૧૯૧ ભાદ્ર. શુ. ૮ પુષ્પવતીકથા (પ્રા.) લખાઈ.
—(પાટણ જૈનભંડારમાં પ્રતિ)

કુમારપાલ

- મં. ૧૧૯૯ માધ શુ. ૧૦ લક્ષ્મણગણિએ સુપાસનાદયરિય રમ્યું.
—(બનારસ 'વિવિધજૈનસાહિત્યશાસ્ત્રમાલા'માં પ્રકાશિત)
- મં. ૧૨૨૮ યોગશાસ્ત્ર-વીતરાગરતવ પુસ્તિકા લખાઈ.
—(પાટણ જૈનભંડારમાં પ્રતિ)

લીમદેવ.

- મં. ૧૨૫૪ જાસિદ્દરાજચંદ્રીય દેવચરિત્રે પદ્યપ્રભસ્યામિચરિત (પ્રા.) રમ્યું.
—(પાટણ જૈ. ભં. પ્રતિ)
- મં. ૧૨૫૮ મવયગિરિવિરચિત પઝશીતિવૃત્તિ લખાઈ.
—(પા. જૈ. ભં. પ્રતિ)

અમ્લુનદેવ.

- મં. ૧૩૧૯ નસ્યંદ્રિયાર્યવિગચિત કથાગ્નિસ્તરપુરિતકા લખાઈ.
—(પા. જૈ. ભં. પ્રતિ)
- મં. ૧૩૨(૧૨)૭ અભિધાનચિતામણિટીકા લખાઈ.
—(પા. જૈ. ભં. પ્રતિ)

સારંગરાજ (દેવ).

- મં. ૧૩૩૫ દેમદ્વ્યાશ્રય (મં.) લખાયું.
—(પા. જૈ. ભં. પ્રતિ)

શ્રી રાજયંદ્રજ્ઞાનભંડારમાં વ્યાપતાં ચોપાનીયાંમાંના

“पुरातत्त्वविषयक લેખોની યાદી.

જનરલ આફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી (ગ્રેટ બ્રિટન) જાનેવારી ૧૯૨૪

૧	શીન લાવાની ગોળીટ બોલીનું ઉચ્ચાર શાસ્ત્ર. (phonetics) લે. ડી. એલ. આર. લોરીમર. ૧
૨	ધરણામમાં નિયતિ અને સ્વાતન્ત્ર્યવાદ ઉપર કેટલીક ટિપ્પણો. અલ્લખજીભારીના સદીહમાંથી કીતાબુલ કદરના લાખાંતર સહીત. લે. એ. ગાધલોમ... ૪૩
૩	ધરાની અને બેખીલોનીયાવાળો. સેકાઇઆ (Sakay) લે. એસ. લેન્ગડન... ૬૫
૪	અહમદશાહ ખાલજીનો ધર્મ. લે. ડબ્લ્યુ. હેગ ૭૩
૫	રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાંના ચિત્રો. ડબ્લ્યુ ફારસ્ટર ૮૧
૬	કર્કકર્ષાપણ. લે. એચ. ડબ્લ્યુ. ફ્રાડી-ગટન ૯૩
૭	વાકાટક રાણી પ્રભાવતીગુપ્તનું એક દાનપત્ર. લે. વાય. આર ગુપ્તે... ૯૪
૮	સુરેશ્વર અને મંડનમિત્ર. લે. એમ. હિરિયાના... .. ૯૬
૯	ફારસી વિશેષ નામોમાં (names) વાઇલ પ્રત્યય. લે. એ. મીન્ગન ... ૯૭
૧૦	પ્રાચીન ચીનમાં જાહેર મુખાકારી લે. ડબ્લ્યુ. પર્સીવલ યેટ્સ ... ૯૮

અપ્રિલ ૧૯૨૪.

૧	શીની ભાષાની ગીલ્પીટ ખોલીના ઉચ્ચાર શાસ્ત્ર પર નોંધો. લે. ડી. એસ.	
	આર. લોરીમર.	૧૭૭
૨	મનીના કહેવાતા આદેશો. લે. એ. વી. વીલીઅમ્સ બેક્સન ...	૨૧૩
૩	દક્ષિણ હિન્દમાં નાટ્યનિરૂપણ (representation). લે. કે. એન. સીતારામ	૨૨૯
૪	ડોમ્સના આર્ગ્યુમેન્ટનું વર્ણન કરતા કેટલાક ગ્રન્થો અને વાક્યો. લે. સી. શ્રીક્ષીપ્તક	૨૩૯
૫	ગ્રોટો-હિસ્ટિતિ. લે. એ. એચ. સેબ્સ... ..	૨૪૫
૬	માઉન્ટ ડ'એલી (D'oli) લે. કે. જી. ચેશ આયર ...	૨૫૭
૭	અહલ પક્ષી. લે. આર. કમ્પ્લેવ થોમસન ...	૨૫૮
૮	ઓફર ઉપર નોંધ. લે. એચ. હર્બર્ટીસ ...	૨૬૦
૯	દિગ્જાગ આચાર્યની કુંડભાલા. લે. એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસ ...	૨૬૧
૧૦	સ્વામીલકનું પદ્માડિતકં. લે. " " " " " "	૨૬૨
૧૧	અસુદો એસીરીયાવાસીઓ હતા ? લે. હન્નેર રોકાઈડ ...	૨૬૫

શ્રુતિાર્થ, ૧૯૨૪...

- (૧) અરેબીયન નામદસ્તો પૂર્વતર પ્રતિહાસ. લે. ડી. ખી. મેકડોનાલ્ડ... ૩૫૩
- (૨) ત્રણ મથુરાનાં લેખ પત્રો અને કુશન વંશ-સાથેના સંબંધ. દયારામ સાહની. ૪૯૬
- (૩) ચિત્રચિત્રિત (pictographic) તપાસણી ભાગ ૬: લે. એલ. સી. હૉપકીન્સ ૪૦૭
- (૪) કર્નલ લોરીમરના ગીઝીટ-શીનીના ઉચ્ચાર શાસ્ત્ર પર નોંધો. લે. ગ્રેહામ મેઈલી ૪૩૫
- (૫) મેકલાઈટ અને ખીકતોર. લે. એ. સી. ઘુલતર..... ૪૩૯

(૬) જહાંગીરની સ્મરણ પોથીમાંથી એક નોંધ. લે. ચાપેન્ડીઅર ...	૪૪૦
(૭) મનુષ્ય અને મિત્રાચારી લે. સી. એ. એફ. રીઝ ડેવિડ્ઝ ...	૪૪૨
(૮) મહાવાન બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાંના ઇદ્ર વિષે નોંધ. જી. વિલાઉબી મીડ ...	૪૪૪
(૯) આનિ પ્રત્યયવાળાં સંસ્કૃત પુલ્લિંગ અનેકવચનો. લે. એલ. ડી. બાર્નેટ. ...	૪૪૬
(૧૦) એક પ્રાકૃત કોશ ઉપર નોંધ. લે. ઇ. લાયમેન. ...	૪૫૦
(૧૧) બેબીલોનીઆની એક દીપ્પણી (explanatory text) ...	૪૫૨
(૧૨) કુંડમાળ વિષે નોંધ. લે. એસ. કે. દે...
(૧૩) સંગમ ગ્રંથોના મોરીયાઓ. લે. કે. જી. સંકર...
(૧૪) ભાસતું સ્વપ્નવાસવદત્ત. લે. ટી. ગણપતિશાસ્ત્રી.
(૧૫) કુર. કુરુહેલ્લેબોર. લે. આર. ક્રમ્બેલ થોમસન.
(૧૬) ખોતનમાં કેકખમે અને સ્ટેટર. લે. એફ. ડબલ્યુ થોમસ

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૪.

(૧) સીધીમાં મૂર્ધન્ય કરવાની ક્રિયા (cerebralisation). લે. આર. એલ ટર્નર.	
(૨) ચીની શીનિક્સની ઝાળખાણુ. લે. એમ. યુ. હ્યીસુક.
(૩) અકબરની ૧૫૭૬ની નિર્માતપણાની આજ્ઞા. લે. એફ. ડબલ્યુ. બકલર.
(૪) રૂદ્રા ખરો અને ખોટા. લે. ઇ. ડેનીસન રોઝ.
(૫) 'યુગધાર' લેખપત્રનું પુનરવલોકન...
(૬) ભાષાશાસ્ત્રને લગતી નોંધ. લે. એસ. લેન્ગડન.
(૭) આનિ પ્રત્યયવાળાં સંસ્કૃત પુલ્લિંગ બહુવચનો. લે. એલ. ડી. બાર્નેટ.
(૮) સિંધી મુર્દન્યો વિષે. લે. જી. એ. ગ્રીઅરસન...

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૪ શતસાંવત્સરિક અંક.

(૧) પહેલાંનું ચાઉથી અલિલેખિત કરેલું, (Chou inscribed) નવું જ શોધાયેલું કાંસુ. ...	૧
(૨) સીઆમી ભાષા અને લિપિની કેટલીક રૂપરેખાઓ. લે. પ્રો. સી. બેડલી. ...	૨
(૩) નિવર્તનું સિરિયસ (૪ ૧૨૮) તરીકેનું સ્તોત્ર (Hymn). લે. ઇ. એન. ખી. બરોઝ ...	૩૩
(૪) એક ગોરપદ (priesthood)નું વેચાણ. જી. આર. ડ્રાઈવર ...	૪૧
(૫) હિંદી-યુરોપીઅનો (Indo-Europeans) સાથેના આપણા પૂર્વતમ ઐતિહાસિક સંબંધો. પ્રો. ડી. ડી. હુકેનબીલ ...	૪૯
(૬) ક્યુનીફોર્મ ચિન્હોનું અનુલેખન (transcription). એફ થોરોડેન્ગીન ...	૬૧
(૭) પેપકુગરોના સ્તોત્રો. લે. ડૉ. ટી. જી. પીન્ચીસ. ...	૬૩
(૮) હિંદુ સંગીતને લગતી હકીકતો અને સિદ્ધાંતો. લે. એ. એમ. ક્રાઈડલેન્ડર. ...	૮૭
(૯) મુખ્યાર અશ્વઓખાઇવડ અને અશ્વચાલીન આગળનાં ૧૯૧૯ ના ખોદકામ ઉપરની નોંધો. લે. ડા. એચ. આર. હોલ. ...	૧૦૩
(૧૦) સંસ્કૃત વિસર્ગના કાથીમાંના ઉચ્ચાર વિષે. સર જી. એ. ગ્રીઅરસન ...	૧૧૭
(૧૧) ચાર સંસ્કૃત નાટકો. લે. ડૉ. એફ. ડબલ્યુ થોમસ. ...	૧૨૩

- (૧૨) મેનીશીય સ્થિતિવાપદ્ધતિમાં દ્વિતીય ઇથેકિશન. લે. પ્રો.એ.વી. વીક્ષીઅન્સ જેક્સન ૧૩૭
 (૧૩) એકથી શરૂ થતા અવસ્તાના સખ્દો. લે. આર. ફેલ્ડરટ... ૧૫૭
 (૧૪) હિંદમાંની મડદોને પૂર્વમાં પગ રોખીને દાટવાની ક્રિયા. મર્હુમ ડૉ. ડબ્લ્યુ કુક ૧૬૩
 (૧૫) હિંદી પંચ ચિન્હવાળા સિક્કાઓ. લે. ઇ. એચ. સી. વેલ્સ. ... ૧૭૫
 (૧૬) શિવાજી એના પાશ્વાત્ય સમકાલીનોના ઓળખ્યા પ્રમાણે. ડૉ. જે. ઇ. એબટ ૧૯૧
 (૧૭) મૈસુરની પૂર્વ તવારીઓ. એલ. રાઇસ. ... ૧૯૭
 (૧૮) દશરથજાતક અને રામાયણની વાર્તા. એન. બી. ઉદ્દગીકર. ... ૨૦૩
 (૧૯) ધર્મશુર થોમસની દક્ષીણ હિંદી શ્રુતપરંપરા. લે. પી. જે. થોમ... ૨૧૩
 (૨૦) જલાલુદીન રૂમીની ટાઢપહોરની વાતો (Fables-talk). ડૉ. આર. એ. નીકોલસન ૨૨૫
 (૨૧) પ્રિસ્તિ અને સુસલમાન શાસ્ત્રીઓ વચ્ચે થએલો વાદ (Debate)
 પ્રો. એ. ગીલેમ. ... ૨૩૩

- (૨૨) તળરીશુસ સલક, હિંદુશાહ ઇખ્તસાનજીર અશશાહીખીઅલ કીરાની, ૭૨૩-૧૩૨૩
 માં બનાવેલી કીતાબુલ ફખરી નામની અરખી ચોપડીનું ફારસી રૂપાંતર.
 લે. પ્રો. ઇ. જી. પાઉન. ... ૨૪૫
 (૨૩) અલજોહરીના કાળસુધીમાંની અરખી શબ્દકોશની શરૂઆતો, અબુદુરૈયદના
 અંથના ખાસ પૂર્વાપર સંગ્રહ સાથે. લે. એફ. કેન્કેલિ. ૨૫૫
 (૨૪) અરખી અને ફારસી ગણમાપ. લે. આર. પી. ફેલ્ડરટ... ૨૭૧

જર્નલ ઓફ ધી ઓરિયાન્ટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ. વો. ૧૮ અં. ૩.

- (૧) મધ્યકાલીન હિંદમાં બનેલો એક ડાકજુનો બનાવ. લે. ડબ્લ્યુ ઇવેનોલિ ...
 (૨) લોકકથાઓ (Folklore)માં ધ્રુવડ. લે. જીવજી જમશેદજી મોદી ...
 (૩) ગોદાવરી અને ટિન્નેવેલ્લી પરગણાંઓના તામીલ લોકો અને તેલગુ લોકોના
 રીત રીવાજો અને રિતભાતમાંના કેટલાક લિંગ પ્રકારો ...
 લે. કે. સી. પીરરાય. ...

- (૪) હિંદી ધરેણા તરીકે નાકની વાળી. લે. એન. બી. દોવેટીઆ ...
 (૫) હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં પ્રચલિત એવી એક ઘેર બેઠે રમવાની રમતના
 પ્રકાર ઉપર નોંધો. લે. હેમચંદ્ર દાસગુપ્ત... ..

વો. ૧૯, અં. ૫.

- (૧) સેઈન્ટ થોમસ અને સન્ટ થોમે, મીલાંપુર. લે. રેવ. એચ. હોસ્ટન... ..

વો. ૧૯, અં. ૬.

- (૧) કેટલાક વિરલ અને અપ્રસિદ્ધ સાસાની સિક્કાઓ. લે. ફરદૂનજી ડી. જે. પર્ક
 (૨) અપ્રસિદ્ધ મોગલ સિક્કાઓ. ફરદૂનજી ડી. જે. પર્ક ...
 (૩) શુલબર્ગના પાઠશાળી રાજ્યોના સિક્કાઓ. લ. એચ. એમ. વિટલ્સ ...
 (૪) શુન્દરાતનો એક અણુઓળખાયલો સીકો. લે. ડી. બી. હોરવૂડ ...
 ૧) ઉત્તરેનનો એક અપ્રસિદ્ધ તાંબાનો જહાંગીરી સિકો. લે. ડી. બી. હોરવૂડ

- (૬) કેટલાક માલવ સિક્કાઓ. લે. આર. ઓ. ડગલાસ.
- (૭) દિપ્પેરાના સિક્કાઓ પર નોંધા. લે. એન. કે. બટ્ટસાહી
- (૮) ગુપ્ત અને પાછળના સિક્કાઓ પર નોંધા. લે. એન. કે. બટ્ટસાહી
- (૯) મોગલ અને ત્યાર પછીના સિક્કાઓ વિષેની ફારસી કડીઓ.
લે. એસ. એચ. હોડીવાલા
- (૧૦) સીતાપુર નામની ટંકશાળ. લે. એસ. એચ. હોડીવાલા
- (૧૧) ગોવિન્દપુરની ટંકશાળ. લે. એસ. એચ. હોડીવાલા
- (૧૨) કાનન (બગ્નનાન) નામની ટંકશાળ. , ,
- (૧૩) ગુપ્તકાલીન બે સોનાના સિક્કાઓ. લે. પ્રમાણ દયાલ
- (૧૪) બે મોગલ મહોરો. લે. ડી. વી. તારાપોરવાલા

વો. ૧૯, અ. ૭.

- (૧) મુસલમાન સુફીઓ પ્રમાણેનો હિંદુ ધર્મ. મોલવી અબ્દુલ વહી, ખાનસાહેબ
- (૨) મલેકઝાંબુ મુલક માહરતું જીવનવૃત્તાંત અને પત્રો તથા ફિર્રુશાહની લખનૌની અને જાનનગર પરની ચઢાઈઓ પર પડતો આડફેટો પ્રકાશ.
- (૩) સુસંસ્કૃત આર્મીનીઅન ભાષામાંનું એક હસ્તલિખિત કુરાન. લે. મેસોબ્બ જે. શેક.
- (૪) નીતિરાત્ર પરના એક પૂર્વકાલીન ફારસી અંધ પર નોંધ. લે. ડબ્લ્યુ. ઇવેનોઊ
- (૫) જામીની નફહાતનાં મૂળ વિષે અધિક. ડબ્લ્યુ. ઇવેનોઊ
- (૬) ઇમામ ઇસ્માઈલ. લે. ડબ્લ્યુ. ઇવેનોઊ

વો. ૧૯, અ. ૮

- (૧) વિપવકાશના અપનાસ સંબંધી હિંદી ખજાણવેતાઓનો ખ્યાલ. લે. જ્યોતીશ્વર ધટક
- (૨) કાસાસનીવાળું દૈનિક તામ્રપત્ર, ચક્રવર્ત ૧૭૨૫ (ઇ. સ. ૧૮૦૩). લે. પ્રો. કિશોરી મોહન ગુપ્ત.
- (૩) બડગોસાઇવાળું જ્યન્તિપુરતું તામ્રપત્ર. લે. પ્રો. કે. એમ. ગુપ્ત
- (૪) શ્રીધર વર્મનતું સાંચીવાળું લેખપત્ર. લે. એન. જી. મજુમદાર
- (૭) હજારામાંથી મળેલી એક અલિલેખિત કડછી (ladli). લે. એન. જી. મજુમદાર
- (૮) ભાદુંટ ખાતેના ચાર નતકોની એજખાણ. લે. ડો. બી. એમ. બરઆ
- (૯) ભાદુંટ ખાતેના પાંચ વિશેષણ પર નોંધા. લે. બી. એમ. બરઆ
- (૧૦) સિકંદર બિઆસ કેમ ઝાળંગી નહિ? લે. એચ. સી. રાય
- (૧૧) વૈદિક સાહિત્યમાં વાસુદેવ કૃષ્ણ દેવકીપુત્રના ઉદ્ભવો. લે. એચ. સી. રાય
- (૧૨) બજાણાના ખડગવંશની સાલ. લે. આર. સી. મજુમદાર

વો. ૧૯, અ. ૧૦

- (૧) નેવાર સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ વિષે નિબંધ. લે. કે. સી. અશોપાધ્યાય

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી બોમ્બે વ્રાન્ચ વો. ૨૬, અં. ૧

- (૧) અમિક્ષોની ખોરી ફરેલો (exploded) પુરાણની કથાઓ. લે. સી. વી. કૈવ
- (૨) પૂર્વના પ્રદેશોને મળેલો શીરંગીઓનો વારસો અથવા પૌવાલ ભાષાઓ ઉપર અને ખાસ કરીને મુંબઈ ઈલાકાની (ભાષાઓ પર શીરંગી ભાષાની અસર) લે. એ. એક્સ. સોઅરીસ
- (૩) વિષ્ણુનાં ત્રણ ડગલાં. વૈદિક કાલમાન વિદ્યાનું માપ
- (૪) હિંદુ કાવ્યકાવો વૈદિક પાથો. લે. પી. વી. કાણે
- (૫) શંખરભાષ્ય અને તંત્રવર્તિકમાંથી ફરેલી તારવણીઓ (Cleanings). લે. પી. વી. કાણે
- (૬) ગુજરાત સસ્તનતની હુંફી તવારીખ. લે. એમ. એમ. કોમીસરીએટ ...

વો. ૨૬, અં. ૨.

- (૧) ખરેશી ઉચ્ચાર (sound) એક (૮) માટેની પ્રાચીન હિંદી સંગ્રહ. લે. એન. ખી. દીવેટીયા
- (૨) બે અરબી દવાના ખાલા. લે. ચ. મુહમ્મદ ખરમાઈલ
- (૩) પારસીઓના જૂતકાલીન ઇતિહાસ પર આક્રેતા પ્રકાશો. લે. રાવજહાદુર પી. સી. જોશી.
- (૪) ગંદાઈના દુઝોરટા. મુંબઈનો એક નદિ જેવો ઝાળખાયેલો માલિક. લે. એ. એક્સ. સોઅરીસ
- (૫) ભાસનાં અધ્યયનો. ૫ ગ્રંથોની યાદી. લે. વી. એસ. સુકડેકર
- (૬) નવસારીમાંથી મળેલા ચૈત્યુકથ તામ્રપત્રોના બે વર્ગો. લે. જી. વી. આચાર્ય.
- (૭) ચીનની મહાન દિવાલની મુલાકાત. ઈરાનના નૌશીરવાનનો કોટ. લે. જીવનજી જમશેદજી મોદી
- (૮) આર. એ. એસ. મુંબઈની શાખામાં અપાયેલાં પ્રો. એમ. વિન્તર-નિત્સના ભાષણો

ઈન્ડિયન એન્ટાકવરી, જુન, ૧૯૨૪.

- (૧) ઉપાજી નાયક. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ
 - (૨) કટમરંમ, ત્રાવણકોર ખાતેના એક ઇરાની વધસ્તંભ (Cross) પરનું પહેલવી ભાષામાં લખેલું લેખપત્ર. લે. ટી. કે. જોસફ
 - (૩) પ્રથમ શાખા પ્રાણણો વિષે એક નોંધ. લે. પ્રો. માર્ક ચાર્પેન્ડીયર ...
 - (૪) કુદ્ધ અને દેવદત્ત વચ્ચે મામાદોષનો (Cross cousin relationship) સંબંધ. લે. કાલીપાદ મિત્ર
 - (૫) કુટિલમાંથી સંસ્કૃતિવિષયક, ભાષાવિષયક તથા સાહિત્યના ઇતિહાસ-વિષયક તારવણી. લે. હેરમાન યાકોબી
- પૂર્તિ. પૌર્ણત્ય દરિયામાંના ચાંચિયાપણા વિષે નોંધો. લે. એસ. ચાર્લ્સ હિલ ...

જુલન, ૧૯૨૪

- (૧) કૌટિલ્યમાંથી સંસ્કૃતિવિષયક, ભાષાવિષયક તથા સાહિત્યના ઇતિહાસવિષયક તારવણી. લે. હેરમાન યાકોબી
- (૨) કામસૂત્રમાંથી અર્થશાસ્ત્રવિષયક વિચારો. લે. જે. એન. સમદર
- (૩) છોકરાં મેળવવાના સાધન તરીકે વિધિયુક્ત ખુનપર વિશેષ નોંધ. લે. કાલીપાદ મિત્ર
- (૪) અન્ડામાન નિવાસીઓની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ. લે. પી. ડબલ્યુ. રમીય
- (૫) પંજાબી શબ્દકોશમાં સહાયભૂત ઉમેરો. લે. એચ. એ. રોઝ.
- પૂર્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંની લોકવાર્તાઓ. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્ઝ, પૃ. ૧-૮ ...

ઓગસ્ટ, ૧૯૨૪

- (૧) અન્ડામાનનિવાસીઓની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ. લે. પી. ડબલ્યુ. રમીય.
- (૨) વસુધૈ અથવા સુબૈધુ લે. એ. રંગસ્વામી સરસ્વતી.
- પૂર્તિ ગુજરાત કાઠીઆવાડનાં અગત્યના પ્રાચીન શહેરો તથા કસબાઓનો ઇતિહાસ પૃ. ૧-૮

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૪

- (૧) વીરરાધવ ચક્રવર્તિનું કાટ્યાબી લેખપત્ર. લે. કે. એન. ડાનીઅલ
- (૨) એક ગવર્નર જનરલની પૂર્વજ. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્ઝ
- (૩) પંજાબી શબ્દકોશમાં સહાયભૂત ઉમેરો. લે. એચ. એ. રોઝ
- પૂર્તિ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદનો ભૌગોલિક શબ્દકોશ. લે. નન્દલાલ દે. પા. ૧૭૫-૧૮૦

અક્ટોબર, ૧૯૨૪

- (૧) મણિકર્ણિક ઘાટ (કાશી) પરનું વીરશર (વિક્રમ)નું પથરપરનું લેખપત્ર. લે. રામજીલાદુર દ્યારામ સહાની
- (૨) નિશ્ચિત ઇસ્ટરનો તહેવાર અને ખ્રિસ્તિ પંચાંગનો સુધારો. લે. સર રીચાર્ડ ટેમ્પલ
- (૩) વીરરાધવ ચક્રવર્તિનું કાટ્યાબી લેખપત્ર. લે. કે. એન. ડાનીઅલ
- પૂર્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનની લોકવાર્તાઓ. એ. એસ. એમ. એડવર્ડ્ઝ પૃ. ૯-૧૬

નવેમ્બર, ૧૯૨૪

- (૧) હિંદી ક્ષત્રી. લે. એચ. સી. રાય
- (૨) નિશ્ચિત ઇસ્ટરનો તહેવાર અને ખ્રિસ્તિ પંચાંગનો સુધારો. લે. સર રીચાર્ડ ટેમ્પલ
- (૩) પંજાબી શબ્દકોશમાં સહાયભૂત ઉમેરો. લે. એચ. એ. રોઝ
- (૪) વીરરાધવ ચક્રવર્તિનું કાટ્યાબી લેખપત્ર. લે. કે. એન. ડાનીઅલ
- પૂર્તિ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદનો ભૌગોલિક શબ્દકોશ. લે. નન્દલાલ દે. પૃ. ૧૮૩-૧૮૪

- કવાઈરલી જર્નલ ઓફ ધી મિથિક સાયન્સી ઓફ ઓરિયન્ટ, ૧૯૨૪
- (૧) પથરોના ઓબ્જેક્ટોનો ઉપયોગ થતો હતો તે પ્રાચીન યુગની (palaeolithic)
- મૈસૂરરાજ્યમાં એક વસાહત અને દારખાતું. લે. પ્રો. પી. સમ્પત આચાર્ય.
- (૨) ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંની ભૌગોલિક ભૂમિકા (background)
- લે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણ મુકરજી
- (૩) ત્રાવણકોરના મુદ્રવનો. લે. એલ. એ. કૃષ્ણ આચર
- (૪) વ્યાસાર્થ વિજ્ઞાનનગર ખાતેની હિંદુ વિદ્યાપીઠ અને કૃતલોક પાછળના કાળનો
- ઇતિહાસ. લે. બી. વેન્કટાસા રાવ
- (૫) પક્ષીઓ વિષેની દંતાકથાઓ ઉપર અધ્યયનો. ડ. લે. શરત ચંદ્ર મિત્ર
- (૬) મૂલદેવ અથવા ખરપટ-તામીલ સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ. લે. એ. રંગશ્યામી સરસ્વતી
- (૭) આદિત્યવર્મનું ભૂપાસનું અવતરણ દર્શકમ્ લે. એ. એસ. રામનાથ અધ્યર
- (૮) પુરાણોના સાતદ્વીપો લે. વી. વેન્કટચેલ્લમ આચર
- (૯) વ્યુષ્ટિ અથવા બેમુંતા વર્ષનો પહેલો દિવસ લે. ડૉ. આર. શામશાસ્ત્રી
- વિશ્વભારતી કવાઈરલી, વો. ૨, અં. ૩.
- (૧) અશોકનાં આજ્ઞાપત્રો. લે. પ્રો. જે. એન. સમદર
- (૨) ચીનનું હિંદુ પ્રત્યેનું ઋણ. લે. પ્રો. લીઆંગ ચીયાઉ
- એશિયા મેજર વો. ૧, ભા. ૧
- (૧) ભવભૂતિ અને વાકપતિરાજ પર એક નોંધ. લે. જે હર્ટલ
- (૩) મીઆમી કંકાની નક્શ અને સમજૂતી. લે. એફ. ઓ. પેડર
- (૪) પ્રાચીન ચીનમાં ટોળીઓના વસવાટના ઇતિહાસ વિષે લેખો. ૧...
- લે. જી. હેન્ડ્રીસ
- (૬) પ્રાચીન ચીની ભાષાના ઉચ્ચારશાસ્ત્રનું અવલોકન. લે. લીનયુત એન્ગ ...
- મોડર્ન રિવ્યુ, ઓક્ટોબર, ૧૯૨૪
- (૧) શિવાજીના વંશનો છેલ્લો રાજા. લે. જહુનાય સરકાર
- (૨) પ્રાચીન હિંદી રાજનીતિશાસ્ત્રમાં ભુલમખર મુદ્રણ એકુગ્રો. લે. અજીત કુમાર સેન
- ડીસેમ્બર, ૧૯૨૪
- (૧) પૂર્વતમ મરાઠી વહીવટી ઝોનાં મૂળ. લે. જી. એસ. સરદેસાઈ
- (૨) જર્મન પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદોની ઓક્ટોબર ૧૯૨૪ માં ભરાયેલી મુત્તીય
- ખાતેની પરિષદ. લે. ડૉ. એમ. વિન્ડરનિત્સ
- (૩) ટ્રાવિઝ મૂળ અને હિંદુ મંદીરોની શરૂઆત. લે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય
- મન્ડિયન રિવ્યુ, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૪
- (૧) પ્રાચીન નાગરિક જીવન. લે. પ્રયુક્તકુમાર સરકાર
- (૨) ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન. લે. પ્રો. એમ. હિરિયના
- એનાલ્સ ઓફ ધી લાંગ્ડાફ ઇન્સ્ટીટ્યુટ વો. ૫, અં. ૨
- (૧) પ્રાચીન ધરાનીઓનું સામાજિક જીવન, અવેસ્તામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે લે. જીવ
- જીજી જમશેદજી માદી

- (૨) ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રતિભાવાદ. લે. ગોપિનાથ કવિરાજ
 (૩) માહરવૃત્તિ. લે. શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવેલકર
 (૪) રાજકોટ મ્યુઝીઅમમાંનું એક અધુરું લેખપત્ર. લે. ડી. બી. ડિસ્કનકર

ચિત્રમય જગત, આગસ્ટ, ૧૯૨૪.

- (૧) આર્યોની પ્રાતિનિધિક સંસ્થાઓ. લે. કૃષ્ણાજી વિનાયક વઝે.

નવેમ્બર, ૧૯૨૪

- (૨) પ્રાચીન હિંદી પ્રાતિનિધિક સંસ્થાઓ. લે. કૃષ્ણાજી વિનાયક વઝે.

વિવિધજ્ઞાન વિસ્તાર, આગસ્ટ, ૧૯૨૪

- (૧) આવેસ્તિક દેવ. લે. નારાયણ ગો. આપેકર

- (૨) બુદ્ધચરિત્ર લેખાંક ૨. લે. ધર્માનંદ કાસંબી (મૂળ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ અ. ૨)

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૪,

- (૧) શ્રી હર્ષ અગ્ર દાવક. લે. સદાશિવ યા. કાકડે... ..

- (૨) આવેસ્તિક દેવ. લે. નારાયણ ગોવિંદ આફેકર... ..

નવેમ્બર ૧૯૨૪,

- (૧) બુદ્ધચરિત્ર લેખમાલા. લેખાંક ૩. ધર્માનંદ કાસંબી (મૂળ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ અ. ૩)

ડીસેમ્બર, ૧૯૨૪,

- બ્યંકટરાવની ગોવાપરની સ્વારી. લે. કાશીનાથ કોળવાસકર

માધુરી, ભાદ્રપદ ૩૦૧ (તુળસી સંવત)

- (૧) મધ્ય ભારતમાં રાવણની લંકા. લે. રાવબહાદુર શ્રીમુત્ત હીરાલાલ... ..

- (૨) મતિરામનો એક છંદ. લે. કૃષ્ણગિહારી મિત્ર.

- (૩) મહાકવિ માધ. લે. પં. રાજધરજી

- (૪) જૈનોનાં શ્વેતાંબર આગમ, લે. જનારસી દાસ... ..

આસો, ૩૦૧,

- (૧) પ્રયાગમાં સમુદ્રયુત્પત્તી પ્રસસ્તિ. લે. લાલા સીતારામ

- (૨) જૈનોનાં શ્વેતાંબર આગમ. લે. જનારસી દાસ

- (૩) બૌદ્ધ સાહિત્ય. લે. પ્રવાસીલાલ વર્મા

કાર્તિક, ૩૦૧,

- મૌર્યકાલીન રાજની આવદાની. લે. સત્યકેતુ વિદ્યાનંદકર

વિજ્ઞાન, વૉ. ૧૯, અ. ૨

- (૧) ગણિત ઔર પ્રાચીન ભારત. લે. કાલિદાસપ્રસાદ વર્મા

- (૨) સૂર્યસિદ્ધાંત. લે. મહાવીરપ્રસાદ

વૉ. ૧૯ અ. ૩

- (૩) સૂર્યસિદ્ધાંત. લે. મહાવીરપ્રસાદ શ્રીવાસ્તવ

વીર વર્ષ ૧ અંક ૧ (૧) જૈન એપિગ્રાફીઆ
વર્ષ ૨ અં. ૧				
(૧) મહાવીર
ભારતવર્ષ, અષાઢ, ૧૩૩૧ અંગાલી સંવત				
(૧) હિંદુઓનું પરલોકતત્ત્વ. શ્રી વસન્તકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય
ભાગશર, ૧૩૩૧				
(૧) હંમયૂન નામા
ગુજરાત, આશ્વિન ૧૯૮૦				
(૧) મોગલોનું સમાજક જીવન. મૂળ લેખક બાબુ ડીપરીનાથ સાહેબ નિગમ
માર્ગશીર્ષ, ૧૯૮૧				
(૧) નિયોગ. લે. રતિપતિરાય ઉ. પંડ્યા...
વસંત, શ્રાવણ, ૧૯૮૦				
(૧) પ્રાચીન હિંદમાં વિજ્ઞાન. લે. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
બુદ્ધિપ્રકાશ, આગસ્ટ, ૧૯૨૪				
(૧) ગુજરાતનાં ઉત્કૃષ્ટ લેખોનું પર્યાલોચન. લે. દ. બા. ડિસક્લકર
સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૪				
(૧) ગુજરાતના ઉત્કૃષ્ટ લેખોનું પર્યાલોચન. લે. દ. બા. ડિસક્લકર
યુગધર્મ, શ્રાવણ, ૧૯૮૦				
(૧) સંગીતસમ્રાટ તાનસેન. લે. નારાયણ મોરેશ્વર ખરે
નવચેતન, ડીસેમ્બર, ૧૯૨૪				
પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યમાં હિન્દ. પ્રો. હરિલાલ મો. ભટ.

ચુ. પુ. ખારોટ

શ્રી. રા. જાનભંડાર સંરક્ષક.

સાહાર સ્વીકાર.

બુધિસ્ટ સાયકોલોજી સપલીમેન્ટરી એપ્ટર્સ	મીસીસ રીઝ ડેવિડઝ	
ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ ભાવાર્થ	અધ્યાત્મમહાન પ્રસારક મંડળ	૧-૦-૦
શુદ્ધોપયોગ વિ. ગ્રંથ ૪	"	૦-૧૨-૦
ધી ઇન્ટેમ્પ ઓફ ડોર્ટ અગેન્સ્ટ ધી ફેસરી	મરાઠા પત્રની ઓફિસ	૦-૮-૦
જર્નીસીસ યુજરાતી કોર્સ ઓફ મથેમેટિક્સ		
ઉર્ફ શીક્ષામાદા વો. ૧	કરસનદાસ ચિતળીયા શ્રી ગાંધીજી દ્વારા	
" વો. ૨	"	
વિદ્યાર્થીઓનું માનસ. હરિશંકર ત્રિવેદી	દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાથી ભવન	૦-૭-૦
સેન્ટ જકોબનનું ભાગવત. મણિશંકર. ડાન્ત	દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન	
મારી વિશુદ્ધ ભાવના	રાજકોટ જ્ઞાનાશ્રયી શ્રાવકો યુજરાત વીદ્યાપીઠ દ્વારા	
સ્વીટઝરલેન્ડની સ્વતંત્રતા. રામચંદ્રદામોદર શુક્લ	મેસર્સ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ	૧-૪-૦
પંચમીમહાત્મ્ય ભા. ૧ પંડિત લાલચંદ	અભયચંદ ભા. ગાંધી	૦-૬-૦
ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ. જયશેખરસુરિ	અભયચંદ ભા. ગાંધી	૦-૮-૦
સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય અમરચંદ્રસુરિ	ભા. ભ. ગાંધી	૦-૧૨-૦
ક્ષમામુનિજીઝ જીવન ચરિત્ર કપૂરવિજયજી	"	
લાલા લજપતરાય અને જૈનધર્મ. બુદ્ધિસાગરસુરિ	અધ્યાત્મ પ્રસારક મંડળ	૦-૪-૦
શ્રી સમક્ષિત કૌમુદીરાસ. મુનિશ્રી સૂર્યમલજી	મેઘજી હીરજી	૧-૮-૦
કર્તવ્યકંકણ. મુનિ. દેવચંદ્રજી	મુનિ દેવચંદ્રજી	૧-૦-૦

ઉમરેક વિદ્યાર્થી મંડળ તથા હાલોલની ગાંધી રાષ્ટ્રીય શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક તરફથી મળેલાં હસ્ત લિખત અને જુનાં પુસ્તકોનો સાહાર સ્વીકાર કરીએ છે. વિગતવાર ઉલ્લેખ આવતા અંકમાં આપીશું.

મન્ત્રી
ગુ. પુ. મંદિર.

પુરાત્ત્વમંદિરની યોજના

શો—

૧) સાધારણ રીતે આખા હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.

૨) હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું શાસ્ત્રીય અને તુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.

૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ ઝેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જુનો ગૂજરાતી, ફારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલગબગ—દુર્લભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત—મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા—કરાવવા.

દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.

શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં ફરેક પ્રકારનો સાહિત્ય સંગ્રંથી સહાયતા આપવી.

દેશ—વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંગ્રંથી સહાય અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

પ્રઅન્ધસમિતિ—

(૧)	મુનિ જિનાવિજયજી	—આચાર્ય
(૨)	અધ્યાપક રામચંદ્ર બળવંત આઠવડે	
(૩)	પંડિત મુખલાલજી	
(૪)	અધ્યાપક દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર	
(૫)	અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૬)	રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના.

‘નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્’ એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે. ટાંચળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.

લેખકે પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.

લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને ‘૧’, ‘૨’, ‘૩’, ઇત્યાદિ ક્રમાંકમાં ગોઠવવાં.

પોસ્ટેજ સાથેનાં લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવહ્યે ગણાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.

પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

તૈયાર છે.

‘તત્ત્વનું પટેલું’ પુસ્તકઃ (પાકું પુકું) વિષયાનુક્રમ તથા રાજ્દસૂત્રિ સાથે રૂ. ૫-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ જુદું)

‘તત્ત્વનું બીજું’ પુસ્તકઃ (પાકું પુકું) વિષયાનુક્રમસાથે રૂ. ૫-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ જુદું)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત પુરાતત્વમંદિરઅધ્યાવહી—
નવાં બહાર પડેલાં પુસ્તકો.

સિદ્ધસેન દિવાકર કૃત.

સમ્મતિતક—

અભ્યદેવવિરચિત તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકા સાથે ભા. ૧ કિ. ૧૦—૮—૦

ધર્મપદ—[મૂળ દેવનાગરીમાં અનુવાદ, પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણ્યાદિ સાથે]

અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી

અ. રામનારાયણ વિ. પાઠક.

૧—૦—૦

કાવ્યપ્રકાશ—(ઉ. ૧-૬). ગૂજરાતી અનુવાદ ભા. ૧.

અ. રામનારાયણ વિ. પાઠક.

અ. રસિકલાલ શે. પરીખ

૧—૮—૦

આર્યવિદ્યાવ્યાખ્યાનમાળા: પુરાતત્વમંદિર તરફથી અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ
છીંટની પટ્ટી રૂ. ૨-૦-૦ આમડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૮-૦

પ્રાચીન સાહિત્ય: શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરકૃત, અનુવાદક શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ અને

શ્રી. નરહરિ પરીખ (પહેલી આવૃત્તિ ખજાસ) રૂ. ૦—૧૨—૦

શુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ: લે. ધર્માનંદ કોસમ્બી રૂ. ૨—૮—૦

તહેવારોનો ઇતિહાસ: લે. 'અગ્નેદી' રૂ. ૩—૮—૦

પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ: સં. મુનિ જિનવિજયજી રૂ. ૦—૧૨—૦

પાલીપાઠાવહી: સં. મુનિ જિનવિજય રૂ. ૦—૧૪—૦

ઉપનિષત્પાઠાવહી સં. અ. દત્તાત્રેય શા. કાજેશ્વર રૂ. ૦—૧૨—૦

અભિધર્મમત્થસંગ્રહો (બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ. મૂળ દેવનાગરી લિપિમાં)
સંપાદક. અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી રૂ. ૨—૦—૦

અભિધાનપદીપિકા: (પાઠીકાશ) સં. મુનિ જિનવિજય રૂ. ૫—૦—૦

છપાય છે

વૈદિકપાઠાવહી

બૌદ્ધસંઘનો પરિચય

પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ કે. પં. એચરનાસ જીવરાજ દોશી

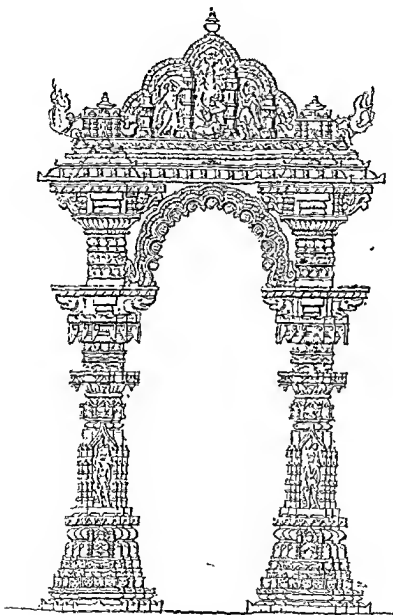
સયં પરં ધીમહિ

卐 પુરાતત્વ 卐

પુસ્તક ૩ જી.]

ચૈત્ર

[અંક ૨ જી

[રૂઢાળનું તોરણ. સિદ્ધપુર]

સંપાદક અને પ્રકાશક: રસિકલાલ છાટાજાલ પરીખ.
ગુજરાતપુરાતત્વમંદિર, અમદાવાદ.

પ્રાચીન લગાજમ રૂ. ૫, પોસ્ટલ બાડ આના. છુટક નકલની કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટલ જીડું.

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

પુસ્તક ૩ ભૂ.]

ચેત્ર

[અંક ૨ એ

બુદ્ધચરિત્રલેખમાલા

લેખાંક ૬

યજ્ઞયાગ :

[અ. ધર્માનંદ કોસંબી.]

પૌરાણિક કાળથી તે અંગ્રેજી શિક્ષણનો થોડો ઘણો પ્રમાર મયો તે પર્યંત આ દેશમાં બુદ્ધ વિશે જે માહિતી, શાસ્ત્રીઓ, પડિતો વગેરેને હતી તે એ કે દૈત્યોને હાથપલા માટે વિષ્ણુએ માયા-મોહ નામનો અવતાર ધારણ કર્યો અને તેણે નાના તરેહનાં પાખંડ મતો સ્થાપી દૈત્યોને ખોટા માર્ગે ચલાવ્યા અને તેઓનો નાશ કર્યો. આ મૂળ વાત વિષ્ણુ-પુરાણમાં મળે છે.

ततः कलौ संप्रयाते संमोहाय सुरद्विषाम् ।

बुद्धो नामाऽजनसुतः कोकण्डेषु भविष्यति ॥^૧

ભાગવતના આ શ્લોકમાં તેજ વાતનો સારાંશ કહ્યો છે. શંકરાચાર્ય વગેરે પૌરાણિક કાળના આચાર્યોએ પણ આ વાતનો થોડા ઘણા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે અને આજ-કાળના પુરાણમતવાદી શાસ્ત્રી પડિતો આજ વાતને પ્રમાણભૂત ગણે છે.^૨

પાશ્ચાત્યદેશોમાં મેક્સમુલરના શુરુ પ્રસિદ્ધ કૃત્યપડિત બર્નુકેનું લક્ષ્ય સૌથી પહેલાં બૌદ્ધ ધર્મ તરફ ગયું. પરંતુ મગની જોઈએ તેટલી સામગ્રી ન મળવાથી તેઓ આ ધર્મની સાંગોપાંગ માહિતી લેકો સમક્ષ મૂકી શક્યા નહિ. તો પણ બૌદ્ધ ધર્મ કેવળ ત્યાગ્ય છે અને તેનો વિચાર કરવો નકામો છે એવી જે પાશ્ચાત્ય લોકોમાં માન્યતા ફેલાયેલી હતી તેને આ પડિતના પ્રયત્ને થોડી ઘણી રોકી; અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ડૉ. વીલ્સન જેવા ખ્રિસ્તભક્ત પણ બૌદ્ધધર્મનો આદરપૂર્વક વિચાર કરવા લાગ્યા અને આપણા અહીંના

૧ તે પછી ક્રિષ્ણયુગ આવતાં અમુરેને મોહ પમાડવા માટે બુદ્ધ નામનો અજનનો પુત્ર કીકટ દેશમાં (મગધ દેશમાં) ઉત્પન્ન થયે.

૨. ગયે વર્ષે “ ગવર્મેન્ટ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ ”માં પ્રસિદ્ધ યએશા “ સર્વેરસન મંમલ ”ના ઉપોદ્ધાતમાં (કલમ ૧૨૪. પૃ. ૧૩૨) મહામહોપાધ્યાય વાસુદેવ શાસ્ત્રી અખંડરે આ જ કથાને આધારભૂત ગણેલી છે. આ ઉપરથી આજે પણ શાસ્ત્રી લોકોને તેના ઉપર શંકા છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

કેલેજનું શિક્ષણ લઈ નીકળેલા લોકોને પણ બૌદ્ધધર્મ એટલે અત્યંત ત્યાગ્ય નહિ પણ તેમાં એ કંઈ તથ્યાંશ છે એવું લાગવા લાગ્યું. જ્યારે કવિને બુદ્ધો ઉલ્લેખ પણ આ કામમાં તેમને ઉપયોગી થયો અને તેથી બુદ્ધ વિષે એક જુદી જ દૃષ્ટતા અસ્તિત્વમાં આવી. તેનું સાધારણ સ્વરૂપ વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્પૂંદરના ગાણકવિ વિષેના નિર્ણયમાં મળે છે. તે કહે છે:—

“આર્યલોકોનો મૂળનો જે વૈદિકધર્મ તેમાં પહેલો મતભેદ બુદ્ધે કર્યો. આમના મતને સમયાનુસાર ઘણા લોકો અનુસરવા લાગ્યા અને ધર્મમાં જે ફાટા પડ્યા અને આ નવા ધર્મના લોકો પોતાને બૌદ્ધ કહેવડાવવા લાગ્યા. તેમના નવા મતો ક્યા હતા તેનો ઉદય, પ્રચાર—અને લય ક્યારે થયો અને શેમાંથી થયો વગેરે હકીકત ઇતિહાસકાર માટે મોટા મતોરજક વિષય થાય. પણ અહીં આં તે કહેવાનો શો ઉપયોગ ? પહેલાંની દીક્ષા-ગીરીની વાત ફરીથી એક વાર અહીં કહેવી નોંધએ; અને તે એ કે ઇતિહાસના અભાવથી આ મહાલાલથી આપણે તથા દુનિયા વચ્ચે થયા છીએ. ગમે તે હો, બુદ્ધ વિષે જો કે આપણને કાંઈ માહિતી નથી તોપણ એટલી વાત સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેમની બુદ્ધિ લોકોત્તર હોવી નોંધએ. કેમકે તેના પ્રતિપક્ષીઓએ—આણ્ણીઓએ—તેમને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્ નવમો અવતાર ગણ્યો. જ્યારે ગીતગોવિંદના આરંભમાં કહ્યું છે કે:—

નિંદસિ યજ્ઞવિધેરહદ છુતિજાતં ।

સદયહૃદયદર્શિતપશુષાતં ॥

કેશવ ધૃતબુદ્ધશરીર જય જગદીશ હરે ॥ (ધ્રુવપદ)

ખ્રિસ્તી સંવતના આરંભના શુભારે બૌદ્ધો અને આણ્ણીઓનો મોટો વાદ થયો હતો અને તેમાં શંકરાચાર્યે બૌદ્ધધર્મનું ખંડન કર્યું અને ફરીથી આણ્ણીધર્મની સ્થાપના કરી. આ પ્રમાણે બૌદ્ધોની હાર થયા પછી તે પોતાની ખુશીથી કહો અથવા રાગની આસાથી, દેશત્યાગ કરી કેટલાક તિબેટમાં, કેટલાક ચીનમાં, કેટલાક લંકામાં જઈ રહ્યા. ”

આ ઉતારામાં તે સમયના અંગ્રેજી ભાષા જાણનારાઓની બૌદ્ધધર્મ વિષેની દૃષ્ટાંતનો સારાંશ આપ્યો છે. તે પછી ૧૮૭૬ ની સાલમાં એડિન આર્નોલ્ડનું “લાઈટ ઓફ એશિયા ” નામનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય બહાર પડ્યું. તે વાંચી આપણા લોકોમાં બુદ્ધ વિષે આદર બુદ્ધિ બહુ જ વધવા લાગી. પણ યજ્ઞયાગનો વિધ્વંસ કરી “અદિત્તા પરમો ધર્મ:” સ્થાપન કરવા બુદ્ધાવતાર થયો એ સમજને વિશેષ દહતા. મળ્યા. ૭

૩. આ પુસ્તકના પાંચમા ભાગમાં એડિન આર્નોલ્ડે, બુદ્ધ એક યેટાના. ટોળાની પુઠે પુઠે યજ્ઞરથાને ગયા અને ત્યાં તેમણે રાગને ઉપદેશ કરી પશુહિંસાથી નિવૃત્ત કર્યો એવી સંવિસ્તર હકીકત આપી છે. આ વાત ઉપરથી બુદ્ધે યજ્ઞયાગનો વિરોધ કર્યો એ સમજણુ વધારે દઢ થઈ. પરંતુ સંસ્કૃત અથવા પાલી ગ્રંથોમાં મળી આવતાં બુદ્ધઅરિત્રોમાં આ હકીકત સુદ્ધ જ મળતી નથી. કાં તો આર્નોલ્ડે તે હકીકત પોતે જ રચી હોય અથવા ચીની અને જાપાની સાહિત્યમાંથી બુદ્ધના પૂર્વજન્મ વિષે જે અનેક કથાઓ છે તેમાંથી તે લીધેલી હોય, અથવા જોનાનાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રોમાં મળી આવતી હરિકેશિબજની કથા ઉપરથી આ વાત રચી હોય.

શુદ્ધું કાર્ય શું હતું એવું સ્પષ્ટીકરણ આ લેખમાળાના ચોથા લેખમાં કર્યું છે. આ લેખમાં ઉપર જણાવેલી પ્રચલિત માન્યતામાં કેટલું તથ્ય છે એ જોવાના ઉદ્દેશથી યત્નયાગ મંબંધી શુદ્ધ સમયના અમણોત્તો અને શુદ્ધ શુદ્ધનો યત્નયાગ ઉપર કેટલો કટાક્ષ હતો અને તેનું પરિણામ શું થયું તેનો વિચાર કરવાનું ધાર્યું છે.

અમણોત્તોત્તોનો આરંભ ઉપનિષદ કાળની પહેલાં થયો હોવો જોઈએ. પરંતુ તેનું વજન સર્વશ્રાધારણ સમાજ ઉપર પડ્યું હોય તેમ દેખાતું નથી. અમણોત્તું અહિંસાતત્ત્વ ઉપનિષદના ઋષિઓને માન્ય હતું. પણ ઉઘાડી રીતે તેનું પ્રતિપાદન કરવું એ જોખમ ભરેલું છે એમ તેમને લાગતું હતું અને તેથી આ કામમાં તેઓ શ્લેષાત્મક (પરોક્ષ) વાણીનો ઉપયોગ કરતા હતા. ઉદાહરણ તરીકે બૃહદારણ્યક. ઉપનિષદના પહેલા અધ્યાયના બીજા લાઘણના આરંભમાં આપેલી કથા જુઓ.^૪ ત્યાં ઋષિ કહે છે “આ મંસારમાં ઉત્પત્તિના પૂર્વે કંઈ જ ન હતું. મૃત્યુથી જ આ બધું આચ્છાદિત હતું. તે ખાવાની ઇચ્છાથી, ખાવાની ઇચ્છાને મૃત્યુ કહેતા હતા. તેને “આત્મવાન થાઉં” એમ લાગ્યું..... મોટા યત્નથી હું ફરીથી યજ્ઞન કરું તેવી તેને કામના થઈ. આવી કામના કરી તે શ્રાંત થયો. તે તપ કરવા લાગ્યો. તે શ્રાંત અને તપથી તપ થયેલા મૃત્યુમાંથી યશ અને વીર્ય ઉત્પન્ન થયું. પ્રાણ એ જ યશ અને વીર્ય છે. આ પ્રમાણે તે પ્રાણ તે શરીર છોડી નીકળી જતાં તે પ્રજાપતિનું શરીર ફૂલી જવા લાગ્યું. તો પણ તેનું મન તે શરીરમાં જ હતું. મારું આ શરીર મેધ-યત્નીય-થાય અને તેને લઈને હું આત્મવાન (આત્મન્વી) થાઉં એવી તે કામના કરવા લાગ્યો. જે માટે તે શરીર મારા વિયોગથી યશ અને વીર્યથી રહિત થતાં ફગવા લાગ્યું તે માટે તે અશ્વ (ફૂલેલો) થયો. અને જે માટે તે મેધ થયું તે માટે તે અશ્વમેધનું અશ્વમેધત્વ છે. જે આ અશ્વને આ પ્રમાણે જાણે છે તે અશ્વમેધને જાણે છે.”

આમાં અશ્વમેધને વિષે તપશ્ચાર્યાપ્રધાન અહિંસા ધર્મ કહેવાનો ઋષિએ પ્રયત્ન કર્યો છે. ખાવાની ઇચ્છા એ જ મૃત્યુ. તો તે આત્મવાનો થયો એટલે તેને વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત થયું. તે પછી તેનો વિકાસ કેવી રીતે થતો ગયો અને છેવટે તેને યજ્ઞની કેવી રીતે ઇચ્છા થઈ તે કહ્યું છે. તે ઇચ્છામાંથી જ યજ્ઞ અને વીર્ય એ બંને ગુણ ઉત્પન્ન થયા. અને તે જ ખરો પ્રાણ હતો, તે જ્યારે જતાં રહ્યાં ત્યારે શરીર મરીને (અશ્વયિત) ફૂલી ગયો જેનું સમજવું અને તે જાણી નાખવા યોગ્ય છે એ તત્ત્વને જે જાણે છે તે જ અશ્વમેધનું તત્ત્વ જાણે છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદનાં પ્રાવાહણ નૈવેદ્યિએ અભ્યુના પુત્ર શ્વેતકેતુને “હે જીતમ ! ધુમોક એ જ અગ્નિ છે. તેનું આદિત્ય એ જ સર્મિધ છે. રશ્મિ એટલે કિરણો એ ધૂમ, દિવસ એ જ્વાલા, ચંદ્રમા એ જ અંગારો અને નક્ષત્રો એ જ અંગારાના તણખા” એ રીતે યજ્ઞનો અનેક પ્રકારે રૂપકાત્મક ઉપદેશ કર્યો છે. સારાંશ એ છે કે આ ઋષિઓનાં મન ઉપર અમણોત્તોત્તોની પૂર્ણ છાપ બેઠેલી હતી.^૫ તો પણ વ્યવહારમાં તે તત્ત્વ ઉઘાડી રીતે પ્રતિપાદન કરવું તેમને ઇષ્ટ લાગતું ન હતું. તેટલા માટે જ આવી રૂપકાત્મક ભાષાનો તે પ્રયોગ કરતા હતાં.

૪ આ ઋષિઓ બહુધા દ્વિવિધ હતા. નૈવલિની દશા ઉપરથી જ એ સિદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ અને મહાવીર એ પણ દ્વિવિધ હતા એ વાત અહીં લક્ષ્યમાં રાખવી જોઈ છે.

ઉપનિષદ સમયના શ્રમણ પંથોમાંથી બૌદ્ધ અને જૈન એ બે પંથના જ અંશ આજે અસ્તિત્વમાં છે. સર્વદર્શનસંગ્રહમાં આપેલા ચાર્વાક પંથના મતો મૂળ અંથના ન હોય તે અહીં તહીંથી ભેગા કરેલા દેખાય છે. તો પણ અનિત કેસકંબલી જેવો નાસ્તિકમતપ્રવર્તક—

પશુજ્ઞેન્નિહતઃ સ્વર્ગ ડ્યોતિષ્ટોમે ગમિષ્યતિ ।

સ્વપિતા યજમાનેન તત્ર કસ્માન્ન દિસ્યતે ॥

* * * *

પ્રયો વેદસ્ય કર્તારો મળ્ડધૂર્તેનિશાચરાઃ ॥૫

આવા અર્થનો કંઈક ઉચ્ચાર ઉઘાડી રીતે કદાહતો હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ તેના બોલવાનું વર્ણન ગણુ જનસમાજમાં નહિ હોય. જૈનો અથવા જૈનોએ આમ ઉઘાડી રીતે યજ્ઞસઉપર હુલો કર્યો નથી. ઉપનિષદ ઋષિઓનો જ ક્રમ તેઓએ આગળ ચલાવ્યો દેખાય છે.

પ્રાચીન જૈનગ્રંથોમાંથી ઉતરાધ્યયનસૂત્રમાં હરિકેશિખળની વાત મળી આવે છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે:—

હરિકેશિખળ આંડાક્ષતો [સ્વપાક] છોકરો હતો. તે જૈનભિક્ષુ થઈ મોટા તપસ્વી થયો. એક સમયે એક મહિનાનો ઉપવાસ કરી પારણાને દિવસે તે એક મહાયજ્ઞમાં ગયો. મહિન વસ્ત્રથી ઢંકાએકું તેનું એ ડુર્બલ શરીર જોઇ યાજ્ઞ બ્રાહ્મણોએ તેનો ધિક્કાર કર્યો, અને તેને ત્યાંથી જવાનું કહ્યું. તે સમયે ત્યાંના તિંદુક વૃક્ષ ઉપર રહેનારા ચક્રે શુભ રૂપે હરિકેશિખળના સ્વરૂપી તે બ્રાહ્મણોને કહ્યું, “અરે બ્રાહ્મણો ! તમે કેવળ શબ્દનો ભાર વહેનારા છો. વેદાધ્યયન કરી વેદનો અર્થ તમને સમજતો નથી.” તે રીતે તે ભિક્ષુએ અધ્યાપક બ્રાહ્મણોનું અપમાન કર્યું લાગવાથી તે બ્રાહ્મણોએ જીવાનીઆત્માને તેને મારવાને માટે કહ્યું ત્યારે તે છોકરાઓએ અંગોથી, લાકડીઓ અને ચાખૂકાથી તેને મારવાનું શરૂ કર્યું. તે જોઇ ક્રાશલિક રાજાની પુત્રી અને પુરોહિતની સ્ત્રી ભદ્રાએ તેઓને રોક્યા. એટલામાં અનેક મણેએ આવી તે છોકરાઓને લોહી આવે ત્યાં સુધી માર માર્યો. તે જોઇ બ્રાહ્મણો ગભરાઇ ગયા અને છેવટે તેઓએ તેઓની ક્ષમા માગી અને અનેક પદાર્થો સાથે ઉત્તમ ભાત તેને અર્પણ કર્યો. તે અન્ન ગ્રહણ કરી હરિકેશી તેમને કહેવા લાગ્યો “અરે બ્રાહ્મણો ! અગ્નિ સળગાવી પાણીની મદદથી બાજશુદ્ધિ મેળવવાની પૂંડે કેમ લાગ્યા છો ? જે બાજશુદ્ધિ તમે શોધો છો તે યોગ્ય નથી એમ તત્ત્વજ્ઞો કહે છે.” તે વિષે તે બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યા “હે ભિક્ષુ ! હમારે યજ્ઞયાગ કેવા પ્રકારનો કરવો ? અને કર્મનો નાશ કેવી રીતે કરવો ?”

હરિકેશિખળે કહ્યું, “હ જીવકાયોની કિંસાન કરતાં. અસત્ય ભાષણ ન કરતાં, પરિગ્રહ,

પ આ દોહ સ્લોક સર્વદર્શનસંગ્રહમાંથી લીધેલો છે. તેનો અર્થ:—અગ્નિષ્ટામ યજ્ઞમાં મારેકું પશુ જો સ્વર્ગમાં જાય છે તો તે યજ્ઞમાં યજ્ઞમાન પોતાના પિતાને કેમ હેમી દેતો નથી ?.....ત્રણ વેદોના કર્તા ભપ્ક, ધૂર્ત, રાક્ષસ છે.

૬ જીવકાયોઃ પૃથ્વીકાય, અપકાય, વાયુકાય, અગ્નિકાય, વનસ્પતિકાય, અને ત્રસકાય એ હ જીવભેદ છે. પૃથ્વી વિગેરે પરમાણુઓમાં જીવ છે એમ જૈન માને છે. વનસ્પતિકાય એટલે વૃક્ષ વગેરે વનસ્પતિ. ત્રસકાય એટલે સર્વ પ્રકારનાં જંગમ અથવા અર પ્રાણી.

ઓ, માન અને માયા છોડી સારા લેણા સંબંધી દાની થઇ પર્તે છે. પાંચ સંવરોથીજ સંપૂર્ણ થઇ જીવન ઉપર ધ્યાન ન રાખતાં, શરીરની આશા છોડી તે શરીર વિશે અનાસક્ત થઇ શ્રેષ્ઠ યત્નનું યજન કરે છે. ”

બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યા “ તારો અગ્નિ કયો ? અગ્નિકુંડ કયો ? સૂચા કયી ? ઘાણાં કયાં ? સમિધ કયું ? શાંતિ કયી ? અને કયા હોમથી તું યજ કરે છે ? ”

હરિ:—“ તપશ્ચર્યા મારો અગ્નિ છે. જીવ અગ્નિકુંડ. યોગ સૂચા. શરીર ઘાણાં. કર્મ સમિધ. સંયમ શાંતિ. એ રીતે ઋષિઓએ વર્ણવેલો હોમ, હું કરું છું. ”

બ્રાહ્મણ—“ તારું તળાવ કયું ? શાંતિતીર્થ કયું ? ”

હરિ—“ ધર્મ એ જ મારું તળાવ છે; બ્રહ્મચર્ય શાંતિતીર્થ છે. ત્યાં સ્નાન કરી વિમળ અને વિશુદ્ધ મહર્ષિ ઉત્તમ સ્થાને જાય છે. ”

આ સિવાય યજ્ઞયાગનો નિષેધ કરનારી બીજી ગાથા આ જ ઉત્તરાધ્યયન યજ્ઞના પચીસમા અધ્યાયમાં મળે છે. તે આ પ્રમાણે:—

પસુવંધા સવ્યે વેયા જટ્ટં ચ પાવકમ્મુણા ।

ન તે તાયંતિ દુસ્સીલં કમ્માણિ ઘલવંતિહ ॥

અર્થ:—સર્વ વેદમાં પશુ મારણ કહેલું છે. અને યજન પાપકર્મથી મિશ્રિત છે. આવો યજ્ઞ કરનાર મનુષ્યને તેનાં પાપકર્મો રક્ષણ કરી શકતાં નથી.

આ ગાથામાં જ આટલા સ્પષ્ટપણાથી વેદનો નિષેધ કર્યો જણાય છે. પરંતુ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પશુ પ્રત્યક્ષ રીતે વેદનો નિષેધ મળી આવતો નથી. એટલું જ નહિ પણ બુદ્ધના બ્રાહ્મણ શિષ્યોમાંથી ધણા આરવેદમાં અને ઇતિહાસ વગેરે વેદાંગમાં નિષ્ણાત હતા. અને આડમા શૈક્ષના આરંભ પર્વત નાસંદા જેવા બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં વેદનું અધ્યયન અધ્યાપન ચાલુ હતું. બુદ્ધને વેદ વિરોધી કહેવાનું દારણ એ જ હશે કે વેદ અથવા બીજા કોઈ પણ ગ્રંથ સર્વવ્યાપ્રમાણ્યુત નથી એ જ તેમનું કહેવું હતું. હવે યજ્ઞયાગ ઉપર તેમનો કેટલો કટાક્ષ હતો તે બતાવવા માટે સુતપિટકમાંથી અહીંયાં ચાર ઉતારા આપું છું.

(૧) ભગવાન જ્ઞેતવનમાં રહેતા હતા. તેમને એક દેવતાએ સર્વમાં ઉત્તમ યજ્ઞ કયો એવો પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે ભગવાને આ ગાથા કહી:—

દદન્તિ પકે યિસમેં નિવિટ્ઠા

જેત્થા યધિન્વા અય સોચયિત્થા ।

સા દક્કિલ્લગા અરમ્મુત્થા સદણ્ઠા

સમેન દિવ્વસ્સ ન અઘ્ઘમેતિ ॥

અર્થ:—કેટલાક ચિપમગાર્ગમાં નિવિષ્ટ થઇ, યુનામરદી કરી અને બીજાઓને શોક કરાવી દાન આપે છે. તે આંશુથી ભરેલી અને સદૃઃ દક્ષિણા સમત્વથી આપેલા દાનની કિંમતને પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી.

૭ પાંચ સંવર: અહિંસા. સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ. આને જ યોગ સૂચામાં પમ કહે છે. પાતા ગોગચર. સાધનપાદ. સ્કે. ૩૦

(૨) બુદ્ધભગવાન આવસ્થિતમાં રહેતા હતા. તે સમયે પસેનદિ ક્રાસન રાજાના મહા-યંત્રની શરૂઆત થઇ હતી. પાંચસો વાછડા, પાંચસો વાછડી, પાંચસો બકરા તથા પાંચસો ઘેટાં યત્ર માટે યુરે બાંધ્યાં હતાં. રાજાના જે દાસો-દૂતો અથવા કામ કરનારાઓ હતા તે દંડના ભયથી ભયભીત થઇ આંસુ ગાળી રડતા રડતા યત્રનું કામ કરતા હતા. તે હકીકત કેટલાક લિપ્તુઓએ બોધ અને ભગવાનને જણાવી ત્યારે ભગવાને આ ગાથાઓ કહી:-

અસ્તમેધ પુરસિમેધ સમ્માપાસં વાજપેયં ।

નિરગ્ગલં મહારમ્મા ન તે હોન્તિ મહપ્ફલા ॥

અજેલ્લકા ચ ગાવો ચ વિવિધા યત્ય હજ્જરે ।

ન તં સમ્મગ્ગતા યજ્ઞં ઉપયન્તિ મહેસિનો ॥

યે ચ યજ્ઞા નિરારમ્મા યજન્તિ અનુકૂલં સદા ।

અજેલ્લકા ચ ગાવો ચ વિવિધા નેત્ય હજ્જરે ॥

પતં સમ્મગ્ગતા યજ્ઞં ઉપયન્તિ મહેસિનો ।

પતં યજેય મેધાવો પસો યજ્ઞો મહપ્ફલો ॥

પતં હિ યજમાનસ્સ સેય્યો હોતિ ન પાપિયો ।

યજ્ઞો ચ વિપુલો હોતિ પસીદન્તિ ચ દેવતા ॥

અર્થ:-અધમેધ, પુરુષમેધ, સમ્યક્પાશ, વાજપેય, અને નિરર્ગલ-એ યજ્ઞોનું ખર્ચ મોટું હોય છે પરંતુ તેમનું ફળ તેટલું મોટું હોતું નથી. જે યજ્ઞમાં બકરાં, મેઘાં, ગાયોં, વગેરે વિવિધ પ્રાણીઓ મારવામાં આવે છે તે યજ્ઞમાં સદ્વર્તની સાધુપુરુષ જતા નથી. પણ જે યજ્ઞમાં મોટું ખર્ચ થતું નથી, જે યજ્ઞ હંમેશાં લોહિતને ગમે છે તથા જેમાં બકરાં, ઘેટાં, ગાયો વગેરે પ્રાણીઓ મરાતાં નથી તેવા યજ્ઞમાં સદ્વર્તનવાળા મહર્ષિ જાય છે. એટલે કે સુતપુરુષોએ આવો યજ્ઞ કરવો, આ યજ્ઞ મોટું ફળ આપનાર છે. આવા યજ્ઞનો યજમાનનું કલ્યાણ થાય છે; અકલ્યાણ થતું નથી; યજ્ઞ શક્તિ પામે છે અને દેવતા પ્રસન્ન થાય છે.

(૩) એક સમયે ભગવાન આવસ્થિતમાં જોતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે સમયે ઉદ્ગતશરીર (ઉગ્ગતશરીર) બ્રાહ્મણ મહાયજ્ઞની તૈયારીમાં હતા. પાંચસો બજંદ, પાંચસો વાછડા, પાંચસો વાછડી, પાંચસો બકરાં અને પાંચસો ઘેટાં યુરે બાંધ્યાં હતાં. ત્યાં ઉદ્ગતશરીર બ્રાહ્મણ ભગવાનની પાસે આવ્યો અને આગતસ્વાગત કરી એક બાલુએ બેઠો અને બોલ્યો:-“ હે ગૌતમ ! યજ્ઞને માટે અગ્નિ સળગાવવો અને યુપ ઉભો કરવો બહુ જ ફળદાયક છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. ”

ભગવાન બોલ્યા, “ હે બ્રાહ્મણ ! યજ્ઞ માટે અગ્નિ સળગાવવો અને યુપ ઉભો કરવો એ બહુફળને આપનાર છે એમ મેં પણ સાંભળ્યું છે. ”

તે જ વ્રાક્ય બ્રાહ્મણે ફરીથી બે વાર ઉચ્ચાર્યું અને તેને ભગવાને તે જ ઉત્તર આપ્યો. ત્યારે બ્રાહ્મણે કહ્યું. “ તો પછી આપણા યજ્ઞને દરેક રીતે મેળ બેસે છે. ”

આ જ ગાથાઓ અંશુતરનિકાયના ચતુર્થનિષાતમાં મળે છે. ત્યાં આ ગાથાઓ ઉત્તમ નામના બ્રાહ્મણને ઉદ્દેશીને કહેલી છે.

તે ઉપરથી આનંદે કહ્યું “હે બ્રાહ્મણ ! આ તારો પ્રશ્ન ખરાખર નથી. “ મેં આમ સાંભળ્યું છે ” એમ ન બોલતાં તું એમ બોલ કે “ યજ્ઞ માટે અગ્નિ સળગાવવાની અને યૃષ ઉભો કરવાની હું રાહ જોઉં છું. આ વિષે ભગવાને યોગ્ય ઉપદેશ કરવો જોને લીધે મારું ચિરકાળ કષ્ટાણુ થાય. ”

તે સાંભળી બ્રાહ્મણે આનંદના કલા પ્રમાણે ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો. તે વિષે ભગવાન બોલ્યા “ જે યજ્ઞ માટે અગ્નિ તૈયાર કરે છે અને યૃષ ઉભો કરે છે તે દુઃખોત્પાદક ત્રણ અકુશળ શસ્ત્રો ઉંચાં કરે છે. તે કયાં ? કાયશસ્ત્ર, વાયાશસ્ત્ર, અને ચિત્તશસ્ત્ર. જે યજ્ઞની શરૂઆત કરે છે તેના મનમાં આટલા જળદ, આટલા વાહરડા, આટલી વાહડી, આટલાં જહરાં, આટલાં ઘેટાં મારવાં જોઈએ એવો અકુશળ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે તે સર્વથી પ્રથમ તો દુઃખોત્પાદક અકુશળ ચિત્તશસ્ત્ર ઉંચું કરે છે. પછી એ પ્રાણીઓને મારવા માટે તે પોતાના મુખથી આજ્ઞા કરે છે અને તેથી દુઃખોત્પાદક વાયાશસ્ત્ર ઉંચું કરે છે. આ પછી આ પ્રાણીઓ મારવાનાં છે એમ કહી સૌથી પહેલાં પોતે જ તે તે પ્રાણીઓને મારવાનો આરંભ કરે છે અને તેથી દુઃખોત્પાદક અકુશળ કાયશસ્ત્ર ઉંચું કરે છે.

“ હે બ્રાહ્મણ ! આ ત્રણ અગ્નિ ત્યાગ કરવાને યોગ્ય છે—પરિવર્જનને યોગ્ય છે—તેમનું સેવન ન કરવું જોઈએ. તે કયા ? કામાગ્નિ, દેવાગ્નિ, અને મોહાગ્નિ. જે મનુષ્ય કામાભિભૂત થાય છે તે કાયાથી, વાણીથી અને મનથી કુકર્મ આચરે છે. અને તેથી મરણ પછી દુર્ગતિને પામે છે. દેવથી અને મોહથી અભિભૂત માણસ પણ કુકર્મ આચરી દુર્ગતિને પામે છે. એટલે એ ત્રણ અગ્નિ ત્યાગ કરવાને યોગ્ય છે—પરિવર્જન કરવાને યોગ્ય છે. એમનું સેવન કરવું નહિ.

“ હે બ્રાહ્મણ ! આ ત્રણ અગ્નિનો સત્કાર કરવો, તેનું માન કરવું, તેનું પૂજન કરવું અને તેની સારી રીતે સુખથી પરિચર્યા કરવી. તે કયા ? આહવનીયાગ્નિ (આહુતેયગ્નિ) ગાંધર્પસાગ્નિ (ગાંધર્પતગ્નિ) અને દક્ષિણાગ્નિ (દક્ષિણેયગ્નિ) ”

માખાપનો આહવનીયાગ્નિ સમજવો. અને તેની મોટા સત્કારથી પૂજા કરવી. સ્ત્રી અને છોકરાં ‘દાસ’ નોકરોને ગાંધર્પસ અગ્નિ સમજવો અને તેની આદરપૂર્વક પૂજા કરવી. શ્રમણ બ્રાહ્મણને દક્ષિણાગ્નિ સમજવો અને તેની આદરપૂર્વક પૂજા કરવી. હે બ્રાહ્મણ ! લોકોનો અગ્નિ કદી કદી સળગાવવો પડે છે, કદી તેની ઉપેક્ષા કરવી પડે છે અને કદી તેને જાળવવો પડે છે. ”

ભગવાનનું આ ભાષણ સાંભળી ઉદ્ગમતશરીર બ્રાહ્મણ તેમનો ઉપાસક થયો. અને કહેવા લાગ્યો “ હે ગૌતમ ! પાંચસો જળદ, પાંચસો વાહરડાં, પાંચસો વાહડી, પાંચસો જહરાં અને પાંચસો ઘેટાં આ સર્વ પ્રાણીઓને યૃષથી છૂટાં કરે છું. તેઓને હું હવિતદાન દઉં છું. તારાં ઘાસ ખાઈ અને હંડુ પાણી પી તે શીતળ હંવામાં આનંદથી રહેા. ”

૯. આ ત્રણ અગ્નિ બ્રાહ્મણોના અંગમાં પ્રસિદ્ધ છે. દક્ષિણાગ્નિગાંધર્પદ્યાહવનોયો પ્રયોગ્મયઃ । આ અગ્નિની પરિચર્યા કેવી રીતે કરવી અને તેનું કળ શું-વગેરે-શ્રવ્ય પગેરે પ્રયોગમાં મળે છે.

(૪) એક સમયે બુદ્ધ ભગવાન મગધદેશમાં ગંગાર કરતા કરતા ખાણુમત નામના બ્રાહ્મણગ્રામમાં આવ્યા. આ ગામ મગધદેશના િગ્નિસાર રાજ્યએ કૂટદંત નામના બ્રાહ્મણને દાન કર્યું. હવું ભગવાન ત્યાં પહોંચ્યા તે સમયે કૂટદંત બ્રાહ્મણના ધરમાં એક મોટી યજ્ઞ થવાનો હતો. ૭૦૦ બળદ... ઇલાદિ-યજ્ઞમાં મારવા માટે ખાણુવામાં આવેલાં હતાં.

ભગવાન પોતાના ગામમાં આવ્યા છે એવી ખબર સાંભળતાં જ ખાણુમત ગામના બ્રાહ્મણો ભેગા થઇ ભગવાનના દર્શનને માટે નીકળ્યા. તે કૂટદંત બ્રાહ્મણના વાડા પાસે થઇને જતા હતા. કૂટદંતે તેઓ ક્યાં જાય છે તે વિષે ખબર કઢાવી. કૂટદંતના હજુરી-આગે તે હકીકત જણાવતાં તેણે તેના હજુરીઆને કહ્યું “ તું આ બ્રાહ્મણોને કહે કે કૂટદંત પણ ભગવાનના દર્શન માટે આવવા ઇચ્છે છે. તેથી તમે જરા તેમને માટે રોકાઓ. ”

કૂટદંતના યજ્ઞ માટે પુષ્કળ બ્રાહ્મણો ખાણુમત ગામમાં આવ્યા હતા. કૂટદંત ભગવાનના દર્શન માટે જનાર છે એ ખબર તેઓને જણાતાં તેઓ તેની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા “અરે કૂટદંત ! ગૌતમના દર્શન માટે તું જાય છે એ શું સાચી વાત છે ? ”

કૂટદંતે કહ્યું “ હા. ” “ હું પણ ગૌતમનાં દર્શન માટે જઉં એમ મને લાગે છે. ”

બ્રાહ્મણોએ કહ્યું “હે કૂટદંત ! ગૌતમનું દર્શન કરવા જવું તને યોગ્ય નથી. બે તું તેનું દર્શન કરવા જઇશ તો તેના યજ્ઞની અભિવ્રદિ થશે અને તારા યજ્ઞની હાનિ થશે. આથી ગૌતમ જ તને મળવા આવે અને તું તેને મળવા જાય નહિ તો મારું. તું ઉત્તમ-કુળમાં જન્મેલો છે, ધનાઢ્ય છે, વિદ્વાન છે, સુશીલ છે, પુષ્કળ લેડિનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે. વેદમંત્ર શીખવા માટે ચારે બાજુથી તારી પાસે અનેક શિષ્યો આવે છે. તું ગૌતમ કરતાં ઉમરે મોટો છે. અને મગધરાજ્યએ તારું બહુમાન કરી આ ગામ તને ધનામ આપ્યું છે. તેથી ગૌતમ તને મળવા આગે અને તું તેને મળવા ન જાય એ જ યોગ્ય છે. ”

કૂટદંતે કહ્યું “હવે મારું કહેવું શું છે તે સાંભળો. શ્રમણ ગૌતમ મોટા કુળમાં જન્મેલો છે. તે મોટી સંપત્તિનો લાગ કરી શ્રમણ થયેલો છે. જીવાતીમાં જ તેણે સંન્યાસ લીધેલો છે. તે તેજસ્વી છે. તે સુશીલ છે. મધુર બોલનાર છે, તેનું વચન કદપાણ્યપદ છે. તે અનેકનો આચાર્ય અને પ્રાચાર્ય છે. કામસંક્રિતથી મુક્ત થઇને સાંત થયો છે. તે કર્મવાદી અને ક્રિયાવાદી છે. આખા રાષ્ટ્રના લેડિ તેનું ધર્મવાક્ય શ્રવણ કરવા આવે છે. તે સમ્યક્સંબુદ્ધ, વિદ્યાચરણસંપન્ન, લોકવિદ્, દમ્યપુરુષોનો સારથિ અને દેવમતુઓનો શાસ્ત્ર છે, તેવી તેની કીર્તિ ફેલાયેલી છે. િગ્નિસાર રાજ્ય પોતાના અમાત્ય સાથે તેના શિષ્ય થયેલો છે. તે જ રીતે કાસક દેશનો પગેનદી રાજ્ય પણ તેના શિષ્ય થયેલો છે. આ રાજ્યોને જેવો તે પૂજ્ય છે તેવો જ તે પૌષ્કરસાદી જેવા બ્રાહ્મણોને પણ પૂજ્ય છે. આટલી તેના યોગ્યતા હોઈ અસારે તે આપણા ગામમાં આવ્યો છે. તેને અમારે અમારો અતિથિ સમજવો વેદ્ય છે અને અતિથિના સંમુદ્ધથી તેના દર્શન જઇ તેનો સત્કાર કરવો એ જ આપણે માટે યોગ્ય છે. ”

બ્રાહ્મણોએ કહ્યું “ હે કૂટદંત ! તે ગૌતમની આ સ્તુતિ કરી છે તેથી અમને એમ લાગે છે કે સદ્યહરથોએ સો યોગ્યન જઈને પણ તેનું દર્શન કરવું યોગ્ય છે. ચાલો આપણે બધાએ તેનું દર્શન કરવા જઈએ. ”

પછી ફટદંત તે સર્વ બ્રાહ્મણસમુદાય સાથે આત્રવણિ નામના બગવાન રહેતા હતા ત્યાં આગ્યો, બ્રાહ્મણોમાંથી અને ભગવાનને કુશળ પ્રશ્નો પૂછી એક બાજુએ બેઠો. તે કેટલાક ભગવાનને નમસ્કાર કરી, કેટલાક પોતાનું નામગોત્ર જણાવી અને કેટલાક કુશળપ્રશ્ન વગેરે પૂછી એક બાજુ જઈ બેઠા. પછી ફટદંત ભગવાનને કહેવા લાગ્યો, “આપને ઉત્તમ યજ્ઞવિધિની ખબર છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. તો જો આપ અમને તે સમજાવીને કહેશો તો હીક યશે.”

ભગવાને કહ્યું, “પ્રાચીનકાળમાં મહાવિજિત નામનો એક મોટો રાજા મધ ગયો. એક દિવસે તે એકાંતમાં બેઠો હતો. ત્યાં તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે પોતાની પાસે પુણ્ય સંપત્તિ છે તેનો જો પોતે મોટા યજ્ઞમાં ખર્ચ કરે તો પોતાને લાંબા વખત સુધી ફાયદો થશે. આ વિચાર તેણે પોતાના પુરોહિતને જણાવ્યો અને કહ્યું ‘હે બ્રાહ્મણ! મહાપદ કરવાની મારી મોટી ધન્ય છે. તેઓ યજ્ઞ કેવી રીતે કરવાથી મારું હિત થશે તે મને કહો.’”

“પુરોહિતે કહ્યું, ‘અત્યારે આપના રાજ્યમાં શાંતિ નથી. ગામ અને શહેર લૂંટાઈ જાય છે. લોકોને મોરો તરફથી ઉપદ્રવ છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે જા. લોકો ઉપર કર બેસાડીશું તો કર્તવ્યથી વિમુખ થઈશું. હવે આપને એમ લાગશે કે ફાંસી, દંડ, કેદમાં નાખી, છીન્ન-કરી અથવા રાજ્યમાંથી હાંધી કહાડી આ મોરોને બંદોબસ્ત યજ્ઞ શકશે. પરંતુ આવા ઉપાયોથી રાજ્યમાંથી અંધાધૂંધોનો પૂર્ણપણે નિકાલ થવાનો નથી. દારણ્યકે આવા ઉપાયોથી જોએને નરમ નહિ કરી શકાય તે ફરીથી બંડ ઉત્પન્ન કરશે.

‘હવે આ બંડ તોડવાનો ખરો ઉપાય કહેવો હોય તો તે આ છે. જોએ આપના રાજ્યમાં ખેતી કરવા ઇચ્છે તેઓને આપે બી વગેરે આપવાં; જોએ વેપાર કરવા ઇચ્છે છે તેઓને મૂડી આપવી. જે સરકારી નોકરી કરવા ઇચ્છે છે તેને યોગ્ય પગાર આપી તેનો યોગ્ય કામમાં ઉપયોગ કરો. આ રીતે જ્યાં માણસો પોતપોતાના મનપસંદ કામમાં કુશળ થયા પછી આપના રાજ્યમાં બંડ થવાનો સંભવ રહેશે નહિ. સમયે સમયે કર વસુલ કરવાથી આપની તિબેરીની અભિવૃદ્ધિ થશે. બંડખોરોનો ઉપદ્રવ ન હોવાથી લોકો બાળ-જવ્વાનાં કાડકોતુક પૂરાં કરશે તથા બારણાં ઉઘાડાં રાખી લોકો નિર્ભયપણે મોટા આનંદ સાથે સમય વ્યતીત કરશે.’

“બંડનો બંદોબસ્ત કરવાનો પુરોહિત બ્રાહ્મણે કહેલો ઉપાય મહાવિજિત રાજાને પસંદ પડ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ખેતી કરવાને સમર્થ લોકોને બી વગેરે આપી તેઓને ખેતી કરવા લગાડ્યા. નાના સરખા વેપારીઓને મૂડી આપી તેઓનો વેપાર વધાર્યો અને યોગ્ય માણસોને ચૂંટી કહાડી તેઓને સરકારી કામ ઉપર યોજ્યા. આ ઉપાયોથી મહાવિજિતનું રાજ યોગ્ય સમયમાં સમૃદ્ધ થયું. રાજ્યના લોકો એટલા મુખી થયા કે ચોરી દરોહા નામશેષ થઈ ગયાં. અને બારણાં ઉઘાડાં રાખી પોતાનાં બંધ્યાંઓને ખેલાવતાં તેઓ મોટા આનંદથી સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યા. એક દિવસ મહાવિજિત રાજા પુરોહિતને કહેવા લાગ્યો, ‘હે પુરોહિત! તમે કહેલા ઉપાયોથી મેં મારા રાજ્યમંડળી બંડ ઉઘાડી નાખ્યું છે. મારી તિબેરીની સંપત્તિક સ્થિતિ બહુ જ સંતોષકારક છે. અને રાજાનાં

સર્વ લોકો નિર્ભયપણે અને આનંદથી રહે છે. હવે મહાયજ્ઞ કરવાની મારી ઇચ્છા છે તો હવે તે યજ્ઞ કેવી રીતે કરવો તેનો અને ઉપદેશ આપો.’

પુરોહિતે કહ્યું, ‘મહાયજ્ઞ કરવાનો જો આપને વિચાર હોય તો આ કામમાં આપે આપની અગ્નિની અનુમતિ લેવી જોઈએ. તેમાં પ્રથમ તો રાત્ર્યમાંના સર્વ લોકોને જાહેર નામાદ્વારા આપની ઇચ્છા જણાવી સર્વ અગ્નિની આ કામમાં સંમતિ મેળવો.’

પુરોહિતના કહેવા પ્રમાણે રાત્રિએ પોતે યજ્ઞ કરનાર છે, તેમાં લોકોની અનુમતિ છે કે નહિ એ સર્વ નિર્ભયપણે અને સંપૂર્ણપણે અમને જણાવે’ એવું જાહેરનામું લગાવ્યું અને એ પ્રમાણે નાના મોટા સર્વ લોકોએ યજ્ઞ કરવા માટે પોતાનો અનુકૂળ મત આપ્યો.

પછી પુરોહિતે યજ્ઞની સર્વ તૈયારી કરી અને રાત્રિએ કહ્યું, ‘યજ્ઞનો આરંભ કરતાં પોતાની પુષ્કળ સંપત્તિ આ યજ્ઞમાં ખર્ચાઈ જશે એવો વિચાર તમારે મનમાં આણવો યોગ્ય નથી. યજ્ઞ આલતો હોય ત્યારે-પોતાની સંપત્તિ નાશ પામે છે, અને યજ્ઞ પૂરો થયા પછી-સંપત્તિ નાશ પામી-એવો વિચાર મનમાં લાવવો યોગ્ય નથી. આપના યજ્ઞમાં સારા મોટા લોકો આવશે પણ તેમાં જે સત્પુરુષ હોય તેની ઉપર દષ્ટિ રાખી આપે યજ્ઞ કરવો અને આપનું ચિત્ત આનંદિત રાખવું.’

મહાવિજિતના યજ્ઞમાં ગાય, બકરાં, ઘેટાં ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ મારવામાં આવ્યાં નહિ. ઝાડ તોડી તેમના યૂપ કરવામાં આવ્યા નહિ. દર્બનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નહિ. દાસ અને મજૂરોને જબરદસ્તીથી કામ ઉપર લગાડવામાં આવ્યા નહિ. જેમની ઇચ્છા હતી તેમણે જ કામ કર્યું અને જેમની ઇચ્છા ન હતી તેમણે કામ ન કર્યું. ઘી, તેલ, માખણ, મધ અને ગોળ આદિ પદાર્થોથી જ તે યજ્ઞ પરિપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો.”

પછી રાત્રિના શ્રીમંત લોક મોટાં મોટાં નજરાણાં લઈ મહાવિજિત રાત્રિનાં દર્શન માટે આવ્યા. તેઓને રાત્રિએ કહ્યું, ‘હે ગૃહસ્થો ! મને તમારા નજરાણાંની મુદ્દલ જરૂર નથી. ધાર્મિક કર્મો મારી પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું થયું છે. તેમાંથી તમારે જે કંઈ જોઈએ હોય તો તે ખુશીથી લઈ જાઓ.’

આ પ્રમાણે રાત્રિએ તે ધનાઢ્ય લોકોનું નજરાણું લેવાની ના પાડવાથી તેઓએ તે દ્રવ્ય ખર્ચો આંધળા, લંગડા વગેરે અનાથ લોકો માટે મહાવિજિત રાત્રિની યજ્ઞશાલાની ચારે દિશામાં ધર્મશાળા બાંધી ત્યાં ગરીબગરબને દાન દીધું.

ભગવાને કહેલી આ વાત સાંભળી કૃતદંતની સાથે આવેલા બ્રાહ્મણોએ ઉદ્ગાર કરાડ્યો, “બહુ જ સારો યજ્ઞ ! બહુ જ સારો યજ્ઞ !”

પછી ભગવાને કૃતદંત બ્રાહ્મણને પોતાના ધર્મનો વિસ્તારથી ઉપદેશ કર્યો તે સાંભળી કૃતદંત-ભગવાનનો ઉપાસક થયો અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ ! સાતસો બળદ, સાતસો વાછરડાં, સાતસો વાછરડી, સાતસો બકરાં અને સાતસો ઘેટાં-આ સર્વ પ્રાણીઓને યૂપથી છૂટાં કરું છું. તેઓને હું જીવિતદાન દઉં છું. તામ્ર, ધાતુ અને કંકુ પ્રાણી પી તે શીતળ હવામાં આનંદથી રહે.”

ફૂટદંત બ્રાહ્મણે બીજે દિવસે ભગવાનને પોતાના ઘેર ભિક્ષુસંપત્તિ સાથે નિમંત્રણ કર્યું અને પોતે જાતે વ્યવસ્થા રાખી ભગવાનને અને ભિક્ષુસંપત્તિને તૃપ્ત કર્યા.

આ ચાર ઉતારાઓમાંથી પહેલો દેવતાસંપત્તિમાંથી, બીજો ક્ષાત્રસંપત્તિમાંથી અને ત્રીજો અગ્રણિય સત્ત્વ નિપાતમાંથી છે. ચોથો ઉતારો દીર્ઘનિકાયના ફૂટદંતસુતનો સારાંશ છે. પહેલો સત્ત્વ છે, તેનો જ બીજા અને ત્રીજામાં થોડોક વિસ્તાર થયો. ચોથા ઉતારામાં તે જ અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે એક સ્વતંત્ર વાત કહેવામાં આવી છે. પણ સર્વમાં મુદ્દો એક જ છે. યજ્ઞયાગમાં આપેલી દક્ષિણા વિષમ છે કારણ તે પ્રાણીઓને મારીને અને તે પ્રાણીઓ માટે માણસોને રડાવીને આપેલી છે. કેવળ પરાપકાર માટે કરેલા દાનની પુણ્યના આવી દક્ષિણા સાથે કરી શકાય નહિ. યજ્ઞયાગ માટે જેમ અનેક પ્રાણી મારવામાં આવે છે તેમ બુદ્ધના સમયમાં ઉદર નિર્વાહ માટે પણ મારવામાં આવતાં હતાં. ગાયને મારી તેનું માંસ ચોટામાં વેચવાનો પદ્ધતિ આજુ હતો. પરંતુ આમ ઉઘાડી રીતે ગાયને મારી માંસવિક્રય કરવાની પદ્ધતિનો બુદ્ધે કોઈ પણ ટેકાણે નિષેધ કર્યો નથી. એવું કારણ બુંદતે આ પદ્ધતિ પસંદ હતી એમ સમજવાનું નથી; પરંતુ એકાદ યજ્ઞયાગની આગળ તેની કાંઈ જ કિંમત ન હતી. કસાઈના હાથમાં જે ગાય અથવા બળદ પડતો તે બહુધા ખેતીને નિરુપયોગી થએલો હતો અને તેને માટે કોઈ આંશુ ગણતા નહિ. પરંતુ યજ્ઞની વાંત આવી ન હતી. પાંચસો અથવા સાતસો વાછડી અને વાછડા એક યજ્ઞમાં મારવા એટલે ખેતીને કેટલું નુકસાન? અને આવાં ઉપયોગી જનવરો માટે ખેડુતો કેટલા દુઃખી થતાં હશે? આ જનવરો રાજા લોકોને અને ધનામદાર બ્રાહ્મણોને ખેડુતો ખુશીથી આપતા હશે એ મુદ્દલ સંભવિત નથી. તે માટે અધિકારી વર્ગને થોડો ધણો લુલ્હમ કરવો પડતો હશે અને કેવળ ભયથી સામાન્ય લોકો રોતા રોતા આવાં જનવરોને મોટા લોકોને આપતા હશે. તેથી બુંદને જે અત્યંત નિંદા લાગતું હતું તે આ લોકો ઉપરનો જુલમ હોય. 'સા દક્ષિણા અસ્સુમુલા સદણ્ઢા' આ વાક્યમાં આ અર્થ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સુતર્તાનિપાતમાં બ્રાહ્મણધર્મિક નામનું એક સુત છે. તેમાં પણ આ જ અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટતાથી કહેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે નીચેની ગાથાઓ લુઓ:—

અથા માતા પિતા માતા અઙ્ગે યાડપિ ચ વ્રાતકા ।

માતૃ સો પરમા મિત્તા યાસું જાયન્તિ ઔસધા ॥

અન્નદા ચલદા ચેતા વણ્ણદા સુલ્લદા તથા ।

પત્તમત્યયસં વત્તવા નાસ્સુ ગાયો દનિસુ તે ॥

(મા, બાપ, ભાઈ અને બીજાં સગાં વહાણાં—એ જ પ્રભાણે ગાયો અમારી મિત્ર છે. [કિમંક] ખેતીનો તેના પર આધાર છે. તે અન્ન, બળ, ક્ષાંતિ અને સુખ આપનારી છે. આ કારણ સમગ્ર [પ્રાચીન બ્રાહ્મણ] ગાયની દિંસા કરતા ન હતા. એટલે કે સામાન્ય લોકોને ગાય પોતાના સગાંવહાણાં સરખી લાગતી હતી અને યજ્ઞયાગમાં તેમનો ખેડુમાર વધ થતો તે તેમને મુદ્દલ પસંદ ન હતું.

અહિંસાવાદી જેનું ધર્મનો અને ગૌરવ ધર્મનો પ્રચાર થવામાં યજ્ઞયાગનું બંધન કારણ થયું એમાં શંકા નથી. પરંતુ એ ઉપરથી એમ અનુમાન કરવું ચોખ્ખું નથી કે કેવળ

૨૦ સેવ્યયા. પિ મિકલ્લવે દક્કલો ગોઘાતકો વા ગોઘાતકન્તેયાસી વા ગાવિઃ
વધિત્વા ઘાતુમ્મદાપથે યિલ્લસો પટિયિમજિત્તવા નિસિન્નો અસ્સાં સત્તિપદ્ધાનસુત-

આ બંડ તોડવા માટે બુદ્ધનો અવતાર થયો. લોકો પર જીલમ ન કરતાં પોતાની જ ગાયોને મારી ખાઈણો અને રાજાઓ યજ્ઞ કરતા હોત તો તેનો બુદ્ધ વિરોધ કર્યો હોત કે નહિ તે વિષે સંકા છે. ખાટકીની દુકાનોનો જેમ તેમણે નિષેધ કર્યો નથી તેમ કદાચ આ વાતનો પણ કર્યો ન હોત. પરંતુ મનુષ્યે મનુષ્ય ઉપર ધર્મના નામથી જીલમ કરવો એ વાત બુદ્ધને બીલકુલ પસંદ ન હતી. અને તેટલા જ માટે તેમણે યજ્ઞયાગનો નિષેધ કર્યો, અને તે પણ બહુ જ સૌમ્યતાથી—એ ઉપરના હિતારાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આમ હતું તો જયદેવ કવિના કાવ્યમાં,

નિદસિ યજ્ઞવિષેરહદ શ્રુતિજાતં ।

સદયહૃદયદર્શિતપશુવાતં ॥૧॥

એ પ્રકારની કલ્પના કેવી રીતે આવી? આનો ઉત્તર એ કે પૌરાણિકોએ કલ્પેસો બુદ્ધાવતાર એટલે શાક્યમુનિ ગૌતમ બુદ્ધ નહિ પણ બૌદ્ધ ધર્મને લીધે હિંદુસ્તાનમાં જે નવાબુની થઈ તે બધાનું એક રૂપ જ છે એમ સમજતું બોધ્યું. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારથી યજ્ઞયાગ બંધ થયા અને તેથી ખાઈણોની સત્તા અને ક્રમાઈ ધણી જ ઓછી થઈ. અશોક રાજાએ પણ પોતાના પ્રથમ શિલાલેખમાં યજ્ઞની અંદર બ્રાહ્મીહિંસા કરવાની સખ્ત મનાઈ કરી છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાના રસોડામાંએ બ્રાહ્મીવધ ઓછો કરીને અને ધીમે ધીમે તદ્દન બંધ કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે—એ અર્થનો એ જ શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ છે, અશોક પછી વચ્ચે વચ્ચે યજ્ઞયાગ કરનારો એકાદ રાજા થયો નહિ એમ નહિ પરંતુ ખેતીનાં જનવંશ લોકોને પોતાનાં મિત્ર જેવાં લાગતાં હોવાથી સામાન્ય લોકોનો યજ્ઞયાગને—ખાસ કરીને ગોવધને મુદ્દલ જ ટેકો મળ્યો નહિ. અશોક પછી લગભગ છસો વર્ષે શુભ રાજાઓએ યજ્ઞયાગનું પુનરુજ્જીવન કર્યું. પરંતુ તેઓને પણ ગોમેધ છોડી કેવળ અશ્વમેધ સ્વીકારવો પડ્યો તોપણ યજ્ઞયાગ બંધ પાડવામાં બૌદ્ધ ધર્મ જ કારણભૂત થયો એમ લાગવાથી પૌરાણિકોએ બુદ્ધને માયામોહનું સ્વરૂપ આપી તેને વેદદેશ કરાવ્યો. જયદેવ કવિએ આને થોડું સૌમ્ય સ્વરૂપ આપ્યું છે તે ખરૂં પરંતુ બુદ્ધ વેદનિંદક હતા તે તેમણે પણ સ્વીકાર્યું છે.

૧ ઇ. સ. ના તેરમા સદ્કામાં રામચંદ્ર કવિભારતી નામનો પ્રસિદ્ધ બંગાળી પંડિત સિંદહલદીપમાં ગયો અને ત્યાં શ્રીરાડુલ્કરચવિર પાસે બૌદ્ધધર્મ શીખીને બૌદ્ધ થયો. તથાપિ ત્રિપિટક ગ્રંથનું જ્ઞાન હોતું બોધ્યું તેટલું ન હોવાથી તેણે પણ જયદેવ કવિના જેમ જ કહ્યું છે. તે કહે છે:—

યત્રચ્છાગતુરંગમારણવિધિર્વેદેડપિ તં નિદસિ .

પ્રેમ્ણા પ્રાણમૃતામતઃ સ્તફરણસ્ત્વત્તો મહાન્નાપરઃ ॥

પરં તે ગુણસમ્પદો ન વિપયા બુદ્ધેરસુયાત્મનાં

તે મૂઢાઃ પ્રલપન્તિ હન્ત મુગતો મત્તેદનિન્દોત્ત્યયમ્ ॥

અર્થ:—જે વેદમાં બહુશં અને થોડા મારવાનો વિધિ કહેલો છે તેની જ તું નિંદા કરે છે માટે બ્રાહ્મી ઉપર દયા કરનાર તારા કરતાં મોટો ટાઇ થયો નથી. તારી આ ગુણ-સંપત્તિ ભક્તરમતોની બુદ્ધિનો વિષય થઈ શકતી નથી. તેઓ ત્રુટ પ્રસાપ કરે છે “અરે ! આ સગત અમારા વેદનો નિંદક છે.”

આયુર્વેદનો ઇતિહાસ

[શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી]

આયુર્વેદના મૂળગ્રન્થો—વૈદાને સગતા સંસ્કૃત ભાષામાં અત્યારે જે સેંકડો ગ્રન્થો મળે છે તે સર્વામાં પ્રાચીનતમ, પરમ પ્રતિષ્ઠાવાળા અને પાછળના સમગ્ર સાહિત્યના મૂળ ભૂત ગ્રન્થો બે જ છે—(૧) ચરક અને (૨) સુશ્રુત. બન્નેની પરંપરા જુદી છે. વૈદાની બે મોટી શાખાઓ કાયચિકિત્સા (Medicine) અને શસ્ત્રચિકિત્સા (Surgery) ના અનુક્રમે પ્રતિનિધિ રૂપ આ બે ગ્રન્થો છે. આ બે ગ્રન્થો જોતાં જ એમ લાગે છે કે એ મૂળરૂપ નહિ પણ મુખ્યરૂપ છે. વેદ પછી અને આ બે ગ્રંથોના હાલમાં જેવી મળે છે તેવી બંધાઇ તે પહેલાં વૈદાને સગતું ધણું વાહ્મય ઉત્પન્ન થયું હશે. અનેક ઉત્સાહી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિશાળી ઋષિઓએ આયુર્વેદનાં વિવિધ અંગોનો જાતે અવલોકન તથા પ્રયોગો વડે અભ્યાસ કર્યો હશે. આમાંથી કેટલાકે સૂત્રરૂપે ગ્રન્થો કર્યા હશે. જેમ પાણિનિ કે ચારક પોતાની પહેલાંના અનેક સૂત્રકારોનો ઉલ્લેખ કરે છે તેમ ચરકમાં પણ સૂત્રકારોનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ અને ગર્ભ કૃત્રી રીતે બંધાય છે એ પ્રસંગમાં સૂત્રો જેવા કેટલાકો કુમાર શિરાભરદ્વાજ, બાલ્લીકલિપ્ક કાંકાચન, ભદ્રકાખ્ય, ભદ્રશૌનક, બડિશ, વૈદેહજનક, મારીચિકૃત્યપ, અને ધન્વતરિ એટલાના નામથી ઉતાર્યા છે. મીમાંસાસત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર વગેરેમાં આવી જ રીતે ખીજના મતો ઉતાર્યા હોય છે. પણ આ સૂત્રકારો પુનર્વસુ આત્રેયથી પૂર્વજ છે એમ નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ છે. સમકાલીન હોવાનો પણ સંભવ છે. ચરકમાં જ સૂત્રચાનના ત્રણ અધ્યાયોમાં પુનર્વસુ આત્રેયના પ્રમુખપદ નીચે ઋષિ વૈદોની સભા મળી હેપ્ત, એવું વર્ણન છે અને એમાં ભરદ્વાજ, કાંકાચન, ભદ્રકાખ્ય, બડિશ અને મારીચિ પોતપોતાનાં મત દર્શાવી લાગ લે છે. અહીં જનક વૈદેહ છે. અન્યત્ર વૈદેહનિમિત્રું નામ છે. અહીં ભદ્રશૌનક છે અન્યત્ર કેવળ શૌનક નામ છે. પણ આ પ્રાચીન સભા કે સમિતિઓ વિષે વધારે વિવેચન કર્યા પહેલાં ચરકની રચના માટે એ ગ્રન્થ પોતે શું કહે છે તે જોઈએ.

ચરકના પહેલા જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે “પહેલાં હિમાલયની તળેટીમાં પ્રાણી માત્ર ઉપર ક્રણ્યથી પ્રેરાઈને તપતા તેજથી પ્રદીપ્ત, ધ્વજાનના નિધિરૂપ મહર્ષિઓ એકઠા થઈને વિચાર કરવા લાગ્યા કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું મૂળ ઉત્તમ આરોગ્ય છે અને રોગો આરોગ્યના, કલ્યાણના અને જીવિતનાં પણ હરનાર છે. માટે આ રોગો રૂપે મોટું વિધ્ન મનુષ્યોને માથે આવી પડયું છે એનો ઉપાય શું એમ વિચાર કરતાં એનો ઉપાય ધન્વ જાણે છે એવું સમજતાં ઋષિઓની વતી દીર્ઘજીવિતની ઇચ્છાવાળા ભરદ્વાજ ધન્વ પાસે ગયા. ધન્વે ભરદ્વાજને જે ત્રિસત્ર આયુર્વેદ ધ્વજા જાણતા હતા તે

૧ પ્રપૌષ્ઠ સૂત્રકારાનભિમન્ત્રયમાણઃ ।

ચરક વિ. અ. ૮

ધિપ્રતિપત્તિવાદાસ્ત્વત્ર બહુવિધાઃ સૂત્રકારાણામૃષીણાં સન્તિ સર્વેષાં.

ચરક શા. અ. ૬

શાશ્વત આયુર્વેદ લક્ષ્યાભ્યો. ભરદ્વાજ પાસેથી ઋષિઓ આયુર્વેદ શીખ્યા અને જાતે રોગ રહિત જીવિત અને પરમસુખ પામ્યા.

પછી મૈત્રીપરાયણ પુનર્વસુએ સર્વજ્ઞતા ઉપર અનુકમ્પાથી પવિત્ર આયુર્વેદ છ શિષ્યોને લક્ષ્યાભ્યો. અગ્નિવેશ, ભેલ, જતુકર્ણુ, પરાશર, હારીત, ક્ષારપાણિ. આ છ શિષ્યોમાં પહેલું અમિવેશ પોતાનું તન્ત્ર રચ્યું. પછી ભેલ વગેરેએ પોતપોતાનાં તન્ત્રો રચ્યાં, અને આત્રેયને સંભળાવ્યાં. શુરુએ બીજા ઋષિઓ સાથે 'બરાબર ક્યું' છે' (યથાવત્ સૂચિતમિતિ) એમ અનુમતિ આપી. (ચરક. સૂ. અ. ૧)

ચરકના પહેલા અધ્યાયની આ કથા બહુ સચક છે. સુશ્રુતે જો કે આવો વિસ્તાર નથી કર્યો પણ આરંભમાં જ કહ્યું છે કે "સ્વયંભુએ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરીને તરતંજ એક હબર અધ્યાયો અને એક લાખ શ્લોકવાળો આયુર્વેદ કર્યો, અને પછી એનાં આઠ ભંગો કર્યાં. બ્રહ્મા પાસેથી પ્રજાપતિ લઈયા, એમની પાસેથી અશ્વિદેવો, અશ્વિ પાસેથી ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્ર પાસેથી હું આયુર્વેદ લઈયા છું એમ ભગવાન કાર્થીરાજ દિવોદાસ ધન્વન્તરિ પોતાના ઔપધેનવ વગેરે સાત શિષ્યોને કહે છે, અને આ શિષ્યો સુશ્રુતને અગ્રેસર કરીને સાંભળે છે."

ચરક અને સુશ્રુતમાં કહેલી આ પરંપરા બીજી વિદ્યાઓની પરંપરાને મળતી આવે છે. વિદ્યાઓ માત્ર પરમ પુરુષનું નિઃશ્ચિત છે, ઈશ્વરે જ સૃષ્ટિ પેઠે વિદ્યાઓને ઉત્પન્ન કરી છે એ માન્યતાનો આ કથાઓમાં અનુવાદ છે. અર્થાત્ સ્વયંભુ, પ્રજાપતિ, અશ્વિ, ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને ઐતિહાસિક વિચારમાં ગણવાની જરૂર નથી. પણ ભરદ્વાજ ઋષિની વાત જુદી છે. આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં ભરદ્વાજની વિશેષ વાત નથી. વળી એ વૈદિક ઋષિ છે. અથર્વવેદના દશમાં કાંડના એક સૂક્તના એ ઋષિ છે. આ કાંડના સૂક્તમાં; ઉપર આવી ગયેલું હાડકાંઓનું વર્ણન છે. અથર્વવેદમાં પણ આ કાંડ (૮ થી ૧૨) પ્રાચીનતર વિભાગમાં છે. એટલે વેદાંતર્ગત આયુર્વેદના પ્રતિનિધિ તરીકે ભરદ્વાજને માનીએ તો ભરદ્વાજ ઇન્દ્ર પાસેથી શીખ્યા અને ઋષિઓ ભરદ્વાજ પાસેથી શીખ્યા એ કથા કીક ખેસી જાય છે. વૈદિક વૈદ્ય પુનર્વસુ આત્રેય, ધન્વન્તરિ વગેરેને વારસામાં મળ્યું છે. એ નિઃસંદેહ છે.

પુનર્વસુ આત્રેય—પુનર્વસુ આત્રેય વિષે જરા વિસ્તારથી એક ત્રિચાર કરવો પડશે. આખા ચરકમાં સ્થળે સ્થળે અને પ્રત્યેક અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાન આત્રેયને કહે છે એ રીતે ઉલ્લેખ છે. અનેક સ્થળે અગ્નિવેશ પૂછે છે અને પુનર્વસુ આત્રેય ઉત્તર આપે છે એ રીતે સંવાદશૈલીનો ઉપનિષદોમાં ઘણો ઉપયોગ છે. ત્રણેક સ્થળે સલા પેઠે અનેક ઋષિઓની કથા છે પણ તેમાં જે પ્રમુખ તો પુનર્વસુ આત્રેય જ હોય છે. બંધી રીતે ચરકને જોતાં ભગવાન પુનર્વસુ આત્રેય આ ગ્રંથના મૂળ ઉપદેશક છે એમ સહેલાઈથી જ સમજી શકાય છે. પણ આખો ગ્રંથ આદિથી અન્ત સુધી પુનર્વસુ આત્રેયનો નથી. અગ્નિવેશ વગેરેનાં વચનો ઊઠી દઈએ તો પણ બાકીનો ભાગ આત્રેયનો નથી. કારણ કે ચરકમાં જ પ્રત્યેક રચાનના તથા અધ્યાયના અન્તમાં, અગ્નિવેશકૃતે તન્ત્રે ચરકમતિ-સ્ત્વકૃતે એવા શબ્દો છે અને છતાં ચિકિત્સારચનાના છેલ્લા અધ્યાયમાં નીચેનાં વચનો છે:—

અસ્મિન્સત્તદશાધ્યાયાઃ કલ્પાઃ સિદ્ધય યય ચ. ૧.

નાસાધન્તેઽગ્નિવેશસ્ય તન્ત્રે ચરકસંસ્કૃતે. ॥

તાનેતાનકાપિલબલઃ શોષાન્દૃઢબલોઽકરીત્. ૧

તન્ત્રસ્યાસ્ય મહાર્થસ્ય પૂરણાર્થં યથાતથમ્. ॥

ચરક ચિ. અ. ૩૦-પ્રહો ૨૭૪ ૨૭૫.

આ શબ્દો તથા મૂળ અન્ય ચરકસંહિતાનામથી પ્રખ્યાત થયો છે એ નોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે પુનર્વસુ આત્રેયનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી અગ્નિવેશ જે તંત્ર રચેલું તેનો ચરકે પ્રતિ સંસ્કાર કરીને આ સંહિતા રચી છે. અને તેમાં ૧૭ અધ્યાયો ચિકિત્સાસ્થાપનાના, ૧૨ કલ્પસ્થાનના અને ૧૨ સિદ્ધિસ્થાનના એ રીતે કુલ ૪૧ અધ્યાયો ખુટતા હતા તે દૃઢબલે ઉમેર્યા છે. ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કરતાં અગ્નિવેશનાં વચનો કેટલાં રાખ્યાં અને કેટલાં પોતાનાં ઉમેર્યાં એનો પત્તો લાગે એમ નથી. તેમ જ દૃઢબલે પોતાનો ભાગ ઉમેરતી વખતે ચરકસંહિતાના પ્રાક્તિના ભાગને અસ્પૃશ્ય રાખ્યો હશે, એમાં સુધારા વધારા નહિં કર્યા હોય એમ માની શકાતું નથી. આજ સુધી દીકાકારો કે અન્યપ્રકારકો પણ મૂળ હસ્તલિખિત પ્રત અશુદ્ધ લાગે કે વાક્ય તુટતું હોય તો પોતાની મેળે ખીણ હસ્તલિખિત પ્રતના આધાર વગર સુધારો કરી લે છે. તો પછી દૃઢબલે સુધારો વધારો કેમ નહિ કર્યો હોય ? આવી રીતે પાછળથી ચયેલા સુધારા વધારાને પરિણામે જાની કેટલીક સાચી વાતોને ઠેકાણે, પાછળથી મૂળ ન સમજવાથી, ખોટી વાતો ઘુસી ગઈ છે.

સુશ્રુતની પરંપરા—દિવોદાસ ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતાદિ સાત શિષ્યોને શક્યતંત્રને મુખ્ય વિષય રાખીને ઉપદેશ આપ્યો એમ સુશ્રુતમાં જ લખ્યું છે. અન્યમાં ભગવાન ધન્વન્તરિ કહે છે એ રીતે રચણે રચણે ઉલ્લેખ છે. પણ સમગ્રઅન્ય સુશ્રુતસંહિતા કહેવાય છે. સુશ્રુતતંત્ર એમ પણ પાછળના દીકાકારો ઉલ્લેખ કરે છે. અર્થાત્ ધન્વન્તરિએ શક્યતંત્ર વિષે ઉપદેશ આપ્યો તેનો સંગ્રહ કરી સુશ્રુતે આ તંત્ર રચ્યું એમ પરંપરાથી મનાય છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ એટલી સાદી નથી. હાલની સુશ્રુતસંહિતા કેવળ શક્યતંત્ર નથી. એમાં આયુર્વેદના આઠે અંગોત્તું વિવરણ છે. ખીણું અન્યના આરંભમાં અનુક્રમશીલ આપી છે. તેમાં કહ્યું છે કે “ પાંચ સ્થાનમાં ૧૨૦ અધ્યાય પહેલાં કલા છે. તેમાં સૂચ્યસ્થાનના અધ્યાયો ૪૬, નિદાનના ૧૬, શરીરના ૧૦ ચિકિત્સિત ૪૦, કલ્પનાના આઠ એથી આગળ ૬૬. આ રીતે ૧૨૦ અધ્યાયો થયા અને એથી આગળ પોતાના નામથી જ પ્રખ્યાત ઉત્તર-તંત્ર છે.” સૂ. અ. ૩. આ શબ્દો જરા વિચિત્ર છે. પણ પહેલા અધ્યાયમાં એથી એ વધારે વિચિત્ર વચન છે. શક્યતાતમાં આયુર્વેદનું સામાન્ય સ્વરૂપ કરી એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “ આ હુંકમાં ચિકિત્સાતું ખીજ કહ્યું છે. ૧૨૦ અધ્યાયોમાં હવે એનું વિવેચન થશે. ” ૧ આ વચન સ્પષ્ટ છે એનો અર્થ એટલો જ થાય કે સુશ્રુતમાં ૧૨૦ અધ્યાયો હોવા નોંધવો. પણ પછી તરત જ ગદ્યમાં આ શ્લોકનો અનુવાદ કરતાં કહે છે “ તેમાં ૧૨૦ અધ્યાયો પાંચ સ્થાનમાં, તેમાં પણ સૂત્ર, નિદાન, શારીર, ચિકિત્સિત અને કલ્પસ્થાનમાં અર્થને

૧ ઘીજ ચિકિત્સિતસ્યૈતત્સમાસેન પ્રકીર્તિતમ્.

સર્વિશમધ્યાયશતમસ્ય વ્યાખ્યા ભવિષ્યતિ ॥

સુ. સૂ. અ. ૧.

અનુસરી બહેંચી નાખી ગાફીના. વિષયો. ઉત્તરતંત્રમાં કરીયું. આ વચનનો જ ત્રીજા અધ્યાયમાં અનુવાદ કર્યો છે. આ વચનો ઉપર વિચાર. કરતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પહેલાં પાંચ સ્થાનમાં બહેંચાયેલું ૧૨૦ અધ્યાયોનું સૌશ્રુતતંત્ર હતું. પછી પાછળથી તેમાં ઉત્તરતંત્ર ૬૬ અધ્યાયોનું ઉમેરાયું. ઉત્તરતંત્રનો વિષય બીજા ગ્રંથોમાંથી લીધો છે એમ ઉત્તરતંત્રના આરંભમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે:—“૧૨૦ અધ્યાયોમાં મેં જે વારંવાર કહ્યું હતું કે આ વાતો ઉત્તરતંત્રમાં વિસ્તારથી કહીશ તે ઉત્તમ ઉત્તરતંત્ર હવે કહું છું. જેમાં વિદેહરાજાએ કહેલા, શાલાક્ય તંત્રમાં વર્ણવેલા બધા રોગો, તથા (બીજાઓએ વિસ્તારથી જોયેલા) ગાળ-વ્યાધિઓ તથા પરમ ઋષિઓએ કામચિદ્ધિતાનાં છ તંત્રમાં કહેલા ઉપસર્ગોદિ તથા આગનુક રોગો આ ઉત્તરતંત્રમાં કલા છે. ”

આ વચનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અગ્નિવેશ બેલ વગેરેનાં છ તંત્રો પ્રસિદ્ધ થયા પછી એમાંથી તથા વિદેહ વગેરેનાં તંત્રોમાંથી શાલાક્યનો તેમ જ પાર્વતક, શ્રવક વગેરેમાંથી બાળરોગનો વિષય લઇ એ બધાના સંગ્રહરૂપ ઉત્તરતંત્ર કાઢ્યો રચેલું છે. અર્થાત્ મૂળ પાંચ સ્થાન પૂરા થયા પછી ઘણે વખતે છઠ્ઠું સ્થાન રચાયું હશે. પાંચમા સ્થાનનો અન્ત પણ એવી રીતનો છે કે જાણે ત્યાં જ ગ્રંથની સમાપ્તિ થતી હોય. હવે આ ઉત્તરતંત્ર ઉમેરનારે માત્ર ઉત્તરતંત્ર જ ઉમેર્યું છે કે ગાફીના પાંચસ્થાનમાં પણ સુધારો વધારો કર્યો છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ મુશ્કેલ છે. સ્થળે સ્થળે ઉત્તરતંત્રમાં આ વિષય કહેયું એટલું તો ઉમેર્યું જ છે. એટલે ઉત્તરતંત્ર સાથે આસન્નિવેશ ન આવે એવો ફેરફાર પણ કર્યો હશે જ. પણ આ ઉત્તરતંત્ર કાણે ઉમેર્યું? અને તે પહેલાં સુશ્રુતતંત્રનો કાઢ્યો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો હતો કે નહિ? વિજયરક્ષિત વગેરે ટીકાકારો જદ્દ સુશ્રુતના નામથી કેટલાક પાઠોનો ઉદ્ધર કરે છે. અને આ પાઠો હાલની સુશ્રુતસંહિતામાં મળતા નથી. માટે હાલની સુશ્રુતસંહિતાના મૂળ રૂપ જદ્દ સુશ્રુત અથવા સૌશ્રુતતંત્ર નામનો શત્રુતંત્રનો ગ્રંથ પહેલાં હતો એમ કવિરાજ ગણનાથસેનનો મત છે (જુઓ પ્રત્યક્ષ શારીરનો ઉપોદ્ધાત) તે. જોટો નથી લાગતો. અર્થાત્ ધન્વન્તરિના ઉપદેશને પરિણામે ઔપધેનવ, ઔરભ, પોલ્ક-લાવત વગેરે તંત્રો પેઠે સૌશ્રુતતંત્ર પણ રચાયેલું. પછી એનો પ્રતિસંસ્કાર કરીને હાલની સંહિતા કાઢ્યો રચી. સુશ્રુતનો ટીકાકાર કલ્યાણ તો કહે છે કે “પ્રતિસંસ્કર્તાપીઢ નાગાર્જુન યદ્યપ્ય અને જ્યાં જ્યાં પરોક્ષમાં નિયોગ છે ત્યાં ત્યાં પ્રતિસંસ્કર્તાતુ સત્ર જાણવું.” સુશ્રુતના બીજા ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત સુશ્રુતનો કાઢ્યો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો હોવાની વાત સ્વીકારે છે પણ નાગાણુનનું નામ હેતા નથી. કવિરાજ ગણનાથસેન કહે છે તેમ એક કરતાં વધારે વિકાસોએ પ્રતિસંસ્કારનું કામ કર્યું હોય. હર્નલ તો જદ્દ વાગલદ્દે પણ સુશ્રુતનો પ્રતિસંસ્કાર કર્યો હશે એમ માને છે. (જુઓ *Medicine of Ancient India* p. 101) વળી તીસટના પુત્ર ચન્દ્રે પણ સુશ્રુતનું સંશોધન કરેલું એમ જાણવામાં છે; ચન્દ્રે પોતે કરેલા આ ફેરફારને પાડશુદ્ધિ કહે છે. (ચન્દ્રની એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ ઇન્ડીઆ ઓર્થોસ લાઇબ્રેરીમાં છે નં. ૧૮૪૨)

ચરકસુશ્રુતનો સમય—જેમાં આટલા ફેરફારો થયા હોય એ ગ્રંથોના સમય માટે યોગ્ય નિર્ણય મુશ્કેલ છે પણ સમયની લગભગ મર્યાદા આંકી શકાય.

પુનર્વસુ આત્રેય—આત્રેય નામના ત્રણ પુરુષો પ્રાચીનકાળમાં થઈ ગયા જણાય છે. કદાચ ત્રણેય વેદો હશે. (૧) પુનર્વસુ આત્રેય અગ્નિવેશાદિના ગુરુ (૨) કૃષ્ણાત્રેય (૩) ભિસ્તુ-આત્રેય. પુનર્વસુ આત્રેય વિષે ઉપર કહ્યું છે. કૃષ્ણાત્રેયની ઓળખાણ મહાભારતે આપી છે.

ગાન્ધર્વ નારદો વેદ કૃષ્ણાત્રેયશ્ચિકિત્સતમઃ ॥ મ-શાં. અ. ૨૧૦, આ વચનથી તો મહાભારત આયુર્વેદના મૂળ આચાર્યને જ કૃષ્ણાત્રેય કહે છે એમ જાણે છે. વૈદક ગ્રંથોના ટીકાકારો 'કૃષ્ણાત્રેયપરિભાષાયાં.....તથા ચ કૃષ્ણાત્રેયઃ એ રીતે એક શાલાક્યતંત્રકાર કૃષ્ણાત્રેયનો ઉલ્લેખ કરે છે. (જુઓ સિદ્ધયોગની ટીકા પા. ૧૯૧ તથા ૬૦૦) પણ એ જ ટીકાકાર નાગરાચમિદં ચૂર્ણ કૃષ્ણાત્રેયેણ પૂજિતમ્ એ મૂળ ચરકમાંથી ઉતારેલા વૃન્દના વચન ઉપર ટીકા કરતાં 'કૃષ્ણાત્રેયઃ પુનર્વસુઃ' એ રીતે પુનર્વસુતં ખીજું નામ કૃષ્ણાત્રેય હતું એમ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણનાં તથા શિવદાસ સેનનાં વચનો જોતાં કૃષ્ણાત્રેય નામના કોઈ શાલાક્યતંત્રકાર થઈ ગયા હોય તથા પુનર્વસુ પંથુ કવચિત્ કૃષ્ણાત્રેય કહેવાતા હોય એવો સંદેહ વાદ માનવો પડશે. ચરકની અનુપૂર્તિ કરનાર દૃઢાક્ષ પુનર્વસુ આત્રેય માટે વારંવાર કૃષ્ણાત્રેય નામ વાપરે છે. જુઓ નીચેના ઘખલા—

વલાતૈલમિદં શ્રેષ્ઠં વાતવ્યાધિવિનાશનમ્ ।

અગ્નિવેશાય ગુરુણા કૃષ્ણાત્રેયેણ ભાપિતમ્ ॥

ચ. ચિ. અ. ૨૮ શ્લો. ૧૫૨

કૃષ્ણાત્રેયેણ ગુરુણા ભાપિતં વૈદ્યપૂજિતમ્ ॥

ચ. ચિ. અ. ૨૮ શ્લો. ૧૫૨

જીવનીયમિદં સર્પિર્વૃષ્યં વન્ધ્યાં સુતમદમ્ ।

અગ્નિવેશાય ગુરુણા કૃષ્ણાત્રેયેણ ભાપિતમ્ ॥

ચ. ચિ. અ. ૨૯ શ્લો. ૬૭.

ભિક્ષુઆત્રેય--બૌદ્ધ જાતકોમાં એવી કથા છે કે ભગવાન બુદ્ધના સમયમાં આર્યાવર્તમાં બે મોટાં વિદ્યાલયો હતાં (૧) પૂર્વમાં કાશી અને (૨) પશ્ચિમમાં તક્ષશિલા. આ બન્ને વિદ્યાલયોમાં બધી વિદ્યાઓ (સઘ્વ સિષ્ણાનિ-સર્વશિલ્પાનિ) શીખવવામાં આવતી. એ વખતે તક્ષશિલા વિદ્યાસ્થાન તરીકે બહુ પ્રખ્યાત હતું. તક્ષશિલાના વિદ્યાલયમાં ભગવાન બુદ્ધના સમયમાં કે તે પહેલાં તરતના સમયમાં વૈદકવિદ્યાના મુખ્ય અધ્યાપક આત્રેય હતા. ત્રિપિટકમાં જેનો ઉલ્લેખ મળે છે એવા બુદ્ધના સમગ્રજીવન રાગ પ્રલોભના રાગ ત્રિષીસારના તથા ભગવાન બુદ્ધના ચિકિત્સક જીવક કુમારજીત્ય તક્ષશિલામાં આ આત્રેય પાસે જ વૈદ્ય શીખ્યા હતા એમ પણ બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી મળે છે (જુઓ Rockhill's Life of Buddha pp. 65. 66.). આ જીવકના ગુરુ આત્રેય તે જ ચરકસંહિતાના મૂળ વક્તા પુનર્વસુ આત્રેય એમ હર્નલેનો મત છે. આ મત ખરાબર હોય તો ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ની આસપાસમાં આત્રેય થઈ ગયા હોવા જોઈએ. પણ કેટલાક અન્ય વિદ્વાનો તક્ષશિલાના આત્રેયને ભિક્ષુઆત્રેય કહે છે અને પુનર્વસુ આત્રેયથી ભિક્ષુ આત્રેય જુદા તથા અર્વાચીન છે એમ દરાવે છે. આ વિદ્વાનો પુનર્વસુ આત્રેયને

બુદ્ધ પહેલાં ઘણા વખત ઉપર મુકે છે. પણ ચરકસંહિતામાં પુનર્વસુ આત્રેય સાથે ચર્ચા કરનાર તરીકે પારીક્ષિ મૌદગલ્ય વગેરે સાથે લિખુ આત્રેયનું પણ નામ છે. (ભુઓ ચરક સૂ. અ. ૨૫: યજ્ઞપુરુષીય અધ્યાય). ચરકના પહેલા અધ્યાયમાં, વૈદકસંપ્રદાયોમાં પ્રખ્યાત અડિશ, કાંકાલન વગેરે સાથે આંગરા, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ વગેરે અતિ પ્રાચીન ઋષિઓને પણ એકકા કર્યા છે એ ઉપરથી તથા આખા અધ્યાયની રચના જોતાં એ અધ્યાય પાછળનો તથા આ ઋષિસભા કલ્પિત લાગે છે. પણ વાતકલાકલીય, યજ્ઞપુરુષીય તથા આત્રેય ભદ્રકામીય અધ્યાયોની પરિવદો વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે. એમાંના કેટલાકના અન્યોમાંથી પાછળના ટીકાકારોએ સ્લોકો ઉતાર્યા છે. એટલે લિખુ આત્રેયને ઐતિહાસિક પુરુષ તથા પુનર્વસુના સમકાલીન માનવામાં વાંધો નથી લાગતો. બૌદ્ધ પરંપરાને ન માનીએ તો પણ ચરકના મૂળ ઉપદેશકનો સમય લગભગ એ જ આવી રહે છે. ચરક સુશ્રુતનો મૂળ ઉપદેશ અચર્યવેદ અને શતપથબ્રાહ્મણથી અર્વાચીન છે. હવે વૈદિક સાહિત્યનો સમય નિશ્ચિત કરવા માટે કાંઈ જ ચોક્કસ સાધન ન હોવાથી પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય પંડિતોમાં એ વિષે બહુ મતભેદ રહે છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતોના બહુમતે અચર્યવેદ. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ ની આસપાસ રચાયો હશે અને શતપથ બ્રાહ્મણ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૬૦૦. સુધીમાં સદગત લોકમાન્ય તિલક જેવા ઋગ્વેદને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ માં મુકે છે (ભુઓ મૃગશીર્ષ. આયોનો ઉત્તર દ્રુવના નિવાસમાં તો એથી બે જૂના કાળમાં ખેંચી જાય છે.) પણ એમને ચે શતપથને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ ની આસપાસ મુકવું પડે છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય સાથે ઔપનિષદ સાહિત્યને તથા એની ભૌગોલિક, સામાજિક વગેરે માહિતીને સરખાવતાં શતપથ ને ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-૮૦૦ થી બહુ દૂર ખેંચી જવું મુશ્કેલ છે. ગમે તેમ હો પણ એટલું નિશ્ચિત છે કે અચર્યવેદ અને શતપથ પછી આયુર્વેદનો શાસ્ત્ર તરીકે વિકાસ થયો છે. તેમાં ૫ કાયશિક્તસાનો પાંચમમાં અને શલ્યશાલાકયતત્રનો પૂર્વમાં, કાશી વિદેહમાં વિકાસ થયો છે. સુશ્રુતમાં દેવોદાસને કાશીરાજ કહ્યા છે તેમ શાલાકયતત્ર વિદેહના રાજાએ કહ્યું છે. એમ કહ્યું છે. (ભુઓ સુશ્રુત ડ. અ. ૧) આખની ચિકિત્સામાં વિદેહના રાજા નિમિત્તે પ્રમાણ આવે છે (વાગ્ભટ્ટ).

બૌદ્ધ સાહિત્ય ઉપરથી પુનર્વસુ આત્રેયને તક્ષશિલાના ઠરાવ્યા છે પણ ચરકમાં એક સ્થળે હિમાલયની તળેટીમાં (સૂ. અ. ૧) બીજે સ્થળે ચત્રવ્ય વનમાં (સૂ. અ. ૨૬) તો ત્રીજે સ્થળે પંચાલની કામ્પલ્ય રાજધાનીમાં (ચિ, અ. ૩) પુનર્વસુ ઉપદેશ આપ્યાનું કહ્યું છે. ચરકસુશ્રુતનાં આ સ્થળો ઉપરથી પણ મહાભારત તથા બૌદ્ધ સમયનું ભાન થાય છે.

અગ્નિવેશતત્ર—પુનર્વસુ આત્રેયનો ઉપદેશ સાંભળી અગ્નિવેશ, ભેલ, જતૂંકણું, પરાશર, હારિત અને હારપાણિ એ છ શિષ્યોએ છ તત્રો રચ્યા (ચરક સૂ. અ. ૧) એમ પરંપરા છે. તેમાંથી અગ્નિવેશ અને ભેલ જેના અન્યો આજે મળે છે. આગ્નિવેશતત્રની ચરકપ્રતિસંસ્કૃત આવૃત્તિ ચરકસંહિતા નામથી પ્રખ્યાત છે પણ જૂના વખતમાં આગ્નિવેશતત્ર ચરકસંહિતાથી જુદું વિદ્યમાન હતું એમ ચક્રપાણિ, ભગ્યવરસિંહ, શ્રીકંઠ વગેરેના ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે. આ ટીકાકારોએ અગ્નિવેશના નામથી ઉદ્ધત વેદા સ્લોકો હાલની ચરકસંહિતામાં નથી, એ ઉપરથી ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં અગ્નિવેશતત્ર

દ્રુતિ કે સમગ્ર વિદ્યમાન હોવાનો સંભવ કવિરાજ ગણનાથસેન માને છે. અંબનનિદાન નામના ન્દાના અન્યના કર્તા અગ્નિવેશ તો આ તન્ત્રકારથી લિન્ન અને અતિ અર્વાચીન જણાય છે. એણે સુશ્રુતમાંથી, કદાચ માધવમાંથી પણ, ઉતારે કર્યો છે. ત્રણ ચક્રપાણિ, વિજયરક્ષિત વગેરે પ્રાચીન દીકારા અંબનનિદાનથી અજાણ્યા છે અને એની ભાષા રચના વગેરે અનાર્પ તદ્દન અર્વાચીન હજનાં છે.

ભેદ—તાંબેરાના રાજકીય પુસ્તકસભ્યમાં ભેદસંહિતાની ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં તેજગુણિપિમાં લખાયેલી એક જ પ્રત છે. એની નકલો હર્નલ, મુંબઈના વૈદ્યરાજ ભદ્રવંશ ત્રિકમજી આચાર્ય વગેરે પાસે હતી. હાલમાં કૃતકતા યુનીવર્સીટીએ એ પ્રત ઉપરથી સંસ્કૃત નકલ ઉતારાવી ભેદસંહિતા છપાવી નાખી છે. આ અન્ય અત્યંત દ્રુતિ છે. એની રચના ચરકસંહિતાના ધોરણ ઉપર છે. પણ ચરક પેઠે એનો બહુ પ્રતિસંસ્કાર થયો જણાતો નથી. એમાં ખાસ નવા સિદ્ધાન્તો ન હોવાથી એ જૂના કાળમાં જ બહુ લોકપ્રિય નહિ હોય. કારણ કે જો કે ભેદમાંથી શિવદાસ વગેરેએ પાઠોદ્ધાર કરેલો છે ખરો છતાં વાગ્બટ કહે છે કે “ઋષિની રચનામાં પ્રોતિ હોય તો ચરકસુશ્રુતને મુકીને ભેદ વગેરે કેમ નથી લખેલા ” ? (અ. હ. ડ.) અર્થાત્ વાગ્બટના વખતમાં ચરકસુશ્રુત કરતાં ભેદની કિંમત ઘણી ઉતરની ગણાતી હશે.

અગ્નિવેશ અને ભેદ સિવાય કોઈનો અન્ય જળવાઈ રહ્યો નથી. પણ જનકજી, પરાશર, કારપાણિ અને હારીતના અન્યોમાંથી જૂના દીકારાએ ઉતારા કર્યા છે એટલે એક કાળે એ તંત્રો હશે પણ અત્યારે નષ્ટ થયાં છે.

હારીત સંહિતા—એક હારીતસંહિતા છપાઈ છે. અને એ પુનર્વસુ શિષ્ય હારીત ની હોવાનો દાવો કરવામાં આવે છે; પણ આ અન્યની ભાષા રચના વગેરે તદ્દન અનાર્પ આધુનિક પાછળના સંગ્રહ ગન્ધોને મળતી છે. એમાં ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટનો નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને ચક્રપાણિ, વિજયરક્ષિતે હારીતના નામથી ઉતારેલા શ્લોકો આ હારીત સંહિતામાં નથી. હુંકામાં, છપાયેલી હારીતસંહિતાને અનાર્પ ઠરાવવામાં વિદ્વાનોને એકમત છે. [જુઓ પ્રત્યક્ષસારીરનો ઉપોદ્ધાત]

ચરક—કઠકચરકાલ્પક્રુ એ રીતે પાણિનીય સૂત્રમાં ચરકનો નિર્દેશ છે; એ ઉપરથી કેટલાક અગ્નિવંશતંત્રના પ્રતિસંસ્કૃતને પાણિનિનો પૂર્વકાલીન ઠરાવે છે. પણ એમાં કોઈ અર્થ નથી. આ પાણિનીય સૂત્રમાં યજુર્વેદની કંઠ અને ચરક નામની એ શાખાઓનાં પ્રવર્તક ઋષિઓનો ઉલ્લેખ છે. યજુર્વેદની ચરક, કંઠ વગેરે શાખાઓ પ્રસિદ્ધ છે. [જુઓ ચરણબૃહ]. ખીન્ને મત એવો છે કે યોગસૂત્રકાર તથા વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ તે જ ચરક. કે વ્યાકરણ મહાભાષ્યમાં કે પાતંજલ સૂત્રમાં અથવા એના વ્યાસભાષ્યમાં કોઈ સ્થળે પતંજલિ અને ચરકની એકતાપ્રતિપાદક કોઈ વચન નથી મળતું; પણ ચરકના દીકાર ચક્રપાણિદત્ત દીકાના આરંભમાં નીચે પ્રમાણે નમસ્કાર કરે છે:—

પાતઙ્ગલમદ્દામાપ્યચરકમતિસંકૃતઃ ।

મનોવાકાયદોષોળાં હર્ષેન્દ્રિપતયે નમઃ ॥

પાતંજલ સૂત્રવૃત્તિના કર્તા ભોજ તથા યોગવાર્તિકના વિદ્વાનભિક્ષુ પણ પતંજલિને જ ચરક માને છે. આ મતને અનુસરી ચંજૂપામાં આમલકાણુ દર્શાવતાં નાગેશભટ્ટે 'इति चरके पतंजलिः' એમ કહે છે. અને ભાવમિથ્ર અહિપતિરોષ શી રીતે મુનિના પુત્ર થયા તથા ચરક કહેવાયા એ વિષે લંબાણુથી દંતકથા કહે છે. (જુઓ ભાવપ્રકાશ અ. ૧). કવિરાજ ગણનાથસેન તો કેટલાંક પાતંજલ સૂત્રો સાથે કેટલાંક ચરક વચનોનું સામ્ય જુએ છે તથા ચરકે યોગને મોક્ષસાધન કહ્યો છે તથા તત્ત્વોની ગણનામાં સાંખ્ય મતનો અનુવાદ કર્યો છે એને પણ જેની એકતા પુરવાર કરવા માટે પ્રમાણુ તરીકે આગળ ધરે છે. પણ એ તો ખોટું છે. સાંખ્ય યોગની એ સમયના-મહાભારત સમયના-સમગ્ર સાહિત્ય ઉપર પ્રળબ્ધ અસર દેખાય છે. પણ એટલા જ ઉપરથી સાંખ્યશાસ્ત્રકારે બધાં શાસ્ત્રો રચ્યાં છે એમ ન કહેવાય. ચરક ઉપર તો ન્યાયશાસ્ત્રની યે અસર છે (જુઓ વિ. અ. ૮). એ ગમે તેમ હોય પણ ભોજ, ચક્રપાણિના વખતથી પતંજલિ એ જ ચરક-અને તે શેષનો અવતાર એવી માન્યતા પ્રચારમાં આવી છે, અને આપણા લોકો એ વાત શ્રદ્ધાથી માનતા આવ્યા છે; જો કે મહાભાષ્યના ભર્તૃહરિ, કૃષ્ણ, વામન, જ્યાદિય વગેરે ટીકાકારો મહાભાષ્યકાર પતંજલિની યોગસૂત્રકાર પતંજલિ સાથે કે ચરક સાથે એકતા માનતા હોય એવો ઉલ્લેખ એમની ટીકાઓમાં ક્યાંય મળતો નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. હવે વ્યાકરણમહાભાષ્યકાર પતંજલિનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ની આસપાસ નિશ્ચિત થઈ ચુક્યો છે. માટે એ જ ચરક હોય તો એના સમય નક્કી જ છે. પણ યોગસૂત્રકાર પતંજલિ અને વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ પણ એક નથી. કારણ કે યોગસૂત્રમાં, વ્યાકરણ મહાભાષ્યકાર પછી કેટલેક વખતે પ્રચારમાં આવેલા બૌદ્ધ માધ્યમિક સિદ્ધાન્તોનો ઉલ્લેખ મળે છે (જુઓ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીએ પ્રગટ કરેલા સભાષ્ય યોગસૂત્રના અંગ્રેજી ભાષાંતરનો ઉપોદ્ધાત.) એવો કેટલાંકે પાશ્ચાત્ય પંડિતોનો મત છે; તો પછી ચરકની તો વાત જ ક્યાં રહી ?

ખીજી તરફથી કેંચ પંડિત પ્રોફેસર સીલ્વે લેવીએ 'ચીનાઈ સાહિત્યમાંથી શોધી કાઢ્યું છે કે પ્રખ્યાત બૌદ્ધ રાજા કર્તવિકના વિશ્વાસુ વૈદ્યનું નામ ચરક હતું. જો કે કર્તવિકનો સમય હજી તદ્દન ચોક્કસ નથી થયો પણ ઇ. સ. ના પહેલા-કે બે હજારે તો ખીજી શતકમાં કર્તવિક થઈ ગયા. એટલું નિર્વિવાદ પ્રિય છે. ચરક નામ અને એનું વૈદ્યપણું આ કર્તવિકના વૈદ્યને અગ્નિવેશના પ્રતિસંસ્કર્તા માનવા તરફ મનને ખેંચી લેતું છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતો એ મતના વધારે છે. આપણી પરંપરા પ્રમાણે ઉપરના સ્વાભાવિક આગ્રહથી અત્યંત પંડિતો પતંજલિને ચરક માનવાના મતના છે. ગમે તેમ હો પણ એટલું નક્કી છે કે અગ્નિવેશતંત્રનું પ્રતિસંસ્કરણ થઈને હાલની સંહિતા ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ઇ. સ. ૧૫૦ની વચ્ચે તૈયાર થઈ છે.

પ્રતિસંસ્કૃત સુશ્રુતસંહિતા પણ લગભગ આ જ વખતમાં તૈયાર થઈ હશે. પ્રતિ સંસ્કર્તા નાગાર્જુન એ પ્રખ્યાત બૌદ્ધ નાગાર્જુન જ હોય તો એ પણ કર્તવિકના સમકાલીન હતા એટલે સુશ્રુતસંહિતા પણ એ જ અરસામાં પ્રતિસંસ્કાર પામી જણાય છે. નાગાર્જુન નામના એક કર્તા વધારે ઈતિહાસ પ્રસિદ્ધ પુરુષો થઈ ગયા છે. અને ઉલ્લેખના વચન સિવાય નાગાર્જુનના પ્રતિસંસ્કર્તાપણા માટે ખીજું પ્રમાણુ નથી. છતાં સુશ્રુત

મંદિતાનું પ્રતિમંરકરણ થયું છે અને તે પણ ઇ. સ. પહેલા ખ્રીષ્ટ શતકમાં એટલું સુશ્રુતાદિ વૈદક ગ્રંથોના પૌર્વાપર્ક ઉપરથી પણ જણાય છે.

દૃઢબલ—દૃઢબલના સમય માટે બે મત છે. એ અનુપૂર્તિ કરનાર વૈદ્ય કાશ્મીરના હતા એમ તો એના એક વચન ઉપરથી જણાય છે:—

અઘ્નહાર્ય દૃઢવલો જાતઃ પચનદે પુરે

આ પચનદ તે પંચમ નહિ કારણ કે અહીં તો સ્પષ્ટ રીતે પચનદ શબ્દ કહ્યું છે. આ દેશમાં પચનદ નામનાં અનેક સ્થળો હતાં પણ હર્નલના મત પ્રમાણે કાશ્મીરમાં જે પન્તગીરનાર નામનું ગામ છે જેની પાસે પહેલાં કાશ્મીરના રાજા અવન્તિવર્માનાં વખતમાં એકમં અને સિન્ધુનો સંગમ થતો હતો (જુઓ રાજતરંગિણી ૪-૨૪૮ તથા એ ઉપર આ સંગમના ફેરફાર વિષે ડા. સ્પીનરું વિવરણ Vol. II p 239, 419). ચક્રપાણિ-દંત અને વિજયરક્ષિત ચરકસંહિતામાંથી ઉતારો કરતાં કાશ્મીર પાડનો દ્રેટકીક વખત ઉલ્લેખ કરે છે (જુઓ ચ. ચિ. અ. ૧ ની ટીકા તથા મધુકોષ અર્શચિકિત્સા વગેરે), અને જે અધ્યાયો દૃઢબલના પોતાના જ છે તેમાં દૃઢબલના નામથી ઉતારો કરે છે. અર્થાત્ ચરકસંહિતામાં ખૂટતા અધ્યાયો ઉમેરતી વખતે બાકીના લાગતો પણ દૃઢબલે પુનઃસંસ્કાર કરેલો જેને આ ટીકાકારે કાશ્મીરપાઠ કહે છે.^૧ હુંકામાં દૃઢબલનું સ્થાન કાશ્મીરમાં માનવામાં હરકત નથી.

દૃઢબલના સમય માટે કવિરાજ ગણનાયસેન વગેરે વિદ્વાનોનો એવો મત છે કે વાગ્સટ ચરકના દૃઢબલે ઉમેરેલા લાગમાંથી ઉતારા કરે છે માટે દૃઢબલ વાગ્સટ પહેલાં ઇ. સ. ૩૦૦ની આસપાસમાં થયા હોવા નોંધએ, બ્યારે હર્નલના મત પ્રમાણે અષ્ટાંગસંગ્રહ-કાર વૃદ્ધ વાગ્સટ અને અષ્ટાંગહૃદયકાર બન્ને લિખ છે અને દૃઢબલ અષ્ટાંગસંગ્રહકાર વાગ્સટ તથા નિદાનકાર માધવ પછી અને અષ્ટાંગહૃદયકાર વાગ્સટની પૂર્વે થયા છે. હર્નલે આ મત માટે આખના રોગો વગેરે બાજતમાં સુશ્રુત, બે વાગ્સટ, માધવ અને દૃઢબલના મતોની તથા ખીજી સરખામણી કરીને પુષ્કળ જિહાપોહ કર્યા છે જે વિસ્તારભયથી અહીં ઉતાર્યો નથી (જુઓ Medicine of Ancient India p. 12, 13). અષ્ટાંગ હૃદય અને અષ્ટાંગસંગ્રહના કર્તા એક જ છે કે લુદ્ધ લુદ્ધ એ પ્રશ્નનો છેવટનો નિષ્કર્ષ થઈ શકે એવો કાંઈ પુરાવો નથી. તેમ જ વૃદ્ધ વાગ્સટ અને નિદાનકાર માધવ પછી દૃઢબલ થયા છે એમ અસંદિગ્ધ રીતે સિદ્ધ કરે એવી હર્નલની દલીલો લાગતી નથી. ઉલટું અષ્ટાંગ હૃદયના અન્તમાં અષ્ટાંગસંગ્રહના કર્તા પોતે જ હોય એવું વાગ્સટનું વચન છે.^૨ વળી

૧ ચક્રપાણિદંત વગેરે ટીકાકારોના વખતમાં ચરક સંહિતાની એક પ્રત દૃઢબલની અનુપૂર્તિ વગરની અને ખીજી અનુપૂર્તિવાળી હોવી નોંધએ. અનુપૂર્તિવાળી પ્રતના ખીજાં ભાગનાં પાકાંતરને આ ટીકાકારો કાશ્મીર પાઠ કહેતા હશે.

૨ અષ્ટાંગવૈષ્ણકમહોદધિમન્યનેન યોગ્ગાંગસંગ્રહમહામૃતરાશિરાપ્તઃ 1.

તસ્માદનલ્પફલમલ્પસમુચમાનાં પ્રીત્યર્થમેતદુદિતં પૃથનેષ તંત્રમ્ ॥

માધવ અષ્ટાંગહૃદયમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉતારા કરે છે. અને ચરક તથા વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટના ઉદરરોગચિકિત્સિત જેવા અધ્યાયો સરખાવતાં દૃઢબલ જ પૂર્વજ લાગે છે (આ વિષયના સર્વસ્તર નિરૂપણ માટે જુઓ ચરકસંહિતામાં દૃઢબલના હાય એ નામના મારો લેખ). હવે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાંથી દૃઢબલે ઉતારો કર્યો દેખાય એવાં જે જે સ્થાનો હર્નલે બતાવ્યાં છે તેમાંના મોટા ભાગમાં દૃઢબલ અને વાગ્ભટ્ટ બંને આંજો ન મળતાં કોઈ તત્ત્વોમાંથી ઉતારા કરતા હોય એવું જણાય છે. જૂના ટીકકારોએ પણ એમ જ માન્યું છે (જુઓ ચ. ચિ. અ. રહસ્યલો. ૨૨૨ ઉપરની ટીક). જે વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ પહેલાં દૃઢબલને યદ્ય ગયેલા માનીએ તો એના સમયનો નિર્ણય રહેલો છે. વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ ઇ. સ. ૬૭૫ થી ૬૮૫ સુધી આ દેશમાં રહેલા બાદ ચીનાઇ મુસાફર ઇસ્મીંગ પહેલાં યદ્ય ગયા છે એમ એ મુસાફરનાં એક વચન ઉપરથી હર્નલ માને છે. વળી ઇ. સ. આઠમા શતકમાં માધવનિદાનનું અરબ્બીમાં ભાષાન્તર થયું છે. અને માધવ નિદાનમાં વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાંથી પુષ્કળ ઉતારા મળે છે. અર્થાત્ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ સાતમા શતકના આરંભથી અર્વાચીન નથી એમ હર્નલનો મત છે. પણ વરાહમિહિરે બહતસંહિતાના કાન્દર્પિક પ્રકરણમાં માંદીકે વગેરેની એક સંક્ષિપ્ત આપનાર બનાવટ આપી છે. આ બનાવટ વૈદક સાહિત્યમાં પ્રથમ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાં મળે છે અને પાંચ એક જ હોવા છતાં ફલશ્રુત વગેરે જોતાં વરોહ મિહિરે જ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટમાંથી આ પાંચ લીધા છે એમ માનવું પડે છે (જુઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ. ૩ પાનું ૩૫૮, ૩૫૯). વરાહમિહિર ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં યદ્ય ગયા છે અર્થાત્ વૃદ્ધ વાગ્ભટ્ટ તે પહેલાં કદાચ પાંચમા શતકમાં થયા હોવા જોઈએ અને દૃઢબલ તે પહેલાં એટલે ત્રીજા ચોથા શતકમાં આવે છે. દૃઢબલ એથી બહેલા નથી થયા એમ માનવાનાં કારણ છે. નાવનીતક નામનો એક વૈદનો સંસ્કૃત સંગ્રહગ્રંથ ભૂર્જત્વક ઉપર લખાયેલો પૂર્વ ટુકડાંતાનનાં ખંડેરામાંથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં મળી આવ્યો હતો, જેને બોચર મેન્સફિલ્ડ નામથી હર્નલે સરકારી આર્કાઇવોલોજીકલ ખાતાં મારફત છપાવ્યો છે. આ નાવનીતક ગ્રંથ જે કે તુટિત છે પણ આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં એ અસાધારણ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથ ઇ. સ. ૩૫૦ થી ૩૭૫ ની આસપાસમા હિન્દુસ્થાનના વાયવ્ય પ્રાન્તમાં લખાયો છે એમ એ ગ્રંથના લખાણના ગુપ્ત અક્ષરોને ગુપ્ત સમયના અનેક લેખોના અક્ષરો સાથે મેળવીને હર્નલે નિઃસંદિગ્ધ રીતે સાબીત કર્યું છે (જુઓ— The Indian Antiquary 1914 XLV to LXXXV iii). પણ અત્યારે નાવનીતકની જે પ્રત મળી છે તે મૂળ લેખકની લખેલી નથી એમ લણીયાની અનેક જૂલો ઉપરથી દેખાય છે. એટલે હર્નલના મત પ્રમાણે નાવનીતક ગ્રંથ ઇ. સ. બીજા કે ત્રીજા શતકમાં રચાયેલો હોવા જોઈએ. હવે નાવનીતકમાં એ પોતે જ કહે છે તેમ ચરક, સુશ્રુત, ભેલ, પ્રસાર, વગેરેનાં તત્ત્વોમાંથી યોગો ૧ પાઠોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અને વર્તમાન ચરક, સુશ્રુત, ભેલ, વાગ્ભટ્ટ વગેરે સાથે નાવનીતકમાં ભેલમાંથી (૧) સુશ્રુતમાંથી (૨) અને ચરકમાંથી ૧૯ પાઠો લીધા છે. વાગ્ભટ્ટ કે તે પછીના ગ્રંથકારમાંથી નાવનીતકમાં એક પણ પાંચ લીધો નથી, એટલું જ નહિ પણ ચરકસંહિતામાંથી દૃઢબલના જે અધ્યાયો છે તેમાંથી નાવનીતકમાં કંઈ લીધેલું દેખાતું નથી. જે ત્રણ યોગોના તત્ત્વોમાં અને દૃઢબલના અધ્યાયોમાં સામાન્ય છે તેમાં પણ દૃઢબલ પાંચતર નાવનીતકથી અર્વાચીન દેખાય છે. બધું જોતા એમ લાગે છે કે ચરકસંહિતાનો દૃઢ-

બલની અનુપૂર્તિ વગરનો મૂળભાગ ઇ. સ. પૂર્વે બીજાથી ઇ. સ. પહેલાં શતકે સુધીમાં રચાયો હોવો જોઈએ. તે પછી સુશ્રુતનું ઉત્તર સ્થાન રચાયું, પછી બેલસંહિતા, ન. સ. ૩૦૦ થી મોડી નહિ—પછી નાવનીતક અને તે પછી દૃઢબલે, ચિકિત્સાસ્થાનમાં ૧૭ અધ્યાયો, કલ્પસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન એ રીતે ૪૩ અધ્યાયો. ઉમેરી ચરકસંહિતા આજે છે તેવી સંપૂર્ણ કરી. ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં તે ચરકસંહિતા સંપૂર્ણ હોવી જોઈએ.

ચરકસંહિતામાં દૃઢબલનું સ્થાન—અત્યારે જે ચરકસંહિતા મળે છે તે જે દૃઢબલે તૈયાર કરી છે. સિદ્ધિસ્થાન અને કલ્પસ્થાન તે આખાં જ એનાં જ છે અને ચિકિત્સાસ્થાનમાં રસાયન, વાજકરણ, જ્વર, રક્તપિત, ગુલ્મ, પ્રમેહ, કુલ્લ, રાજ્યક્ષમ, અતિસાર, વિસર્વ, મદાત્મ્ય અને દ્વિવ્રણીય સિવાયના ૧૭ અધ્યાયો તે દૃઢબલના છે જ પણ બીજાં સ્થાનોમાં તથા ઉચ્ચતા ૧૩ અધ્યાયોમાં દૃઢબલે ઘણો સુધારો વધારો કર્યો છે એમ જણાય છે (જુઓ ચરકસંહિતામાં દૃઢબલનું સ્થાન).

હુંકામાં આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં ચરક, સુશ્રુતનું સ્થાન જોતાં એ બે ગ્રન્થોના સમય માટે વધારે ચોક્કસ પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી નીચે પ્રમાણે નિર્ણય કરવો સપ્રક્રિત લાગે છે. (૧) ઇ. સ. ૧૦૬૦માં ચરક અને સુશ્રુત બન્નેના ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત યંધ ગયા છે. માધવનિવાનના કર્તા માધવ એથી પ્રાચીનતર અને હરિનઅચરશીદના સમયમાં એના ગ્રન્થનું અરબીમાં લાપાંતર થયું હતું માટે માધવ ઇ. સ. ૭૦૦ ની આસપાસમાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ. વાગ્બટ માધવથી તથા વરાહમિહિર પહેલાં ઇ. સ. પાંચમા શતકમાં અને દૃઢબલ તેથી બે જુના હોઈને ઇ. સ. ત્રીજા ચોથા શતકમાં થઈ ગયા હશે. નાવનીતક ઇ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસમાં લખાયું છે, બીજા ત્રીજા શતકમાં રચાયું છે. એની પાસે દૃઢબલની અનુપૂર્તિ વગરની ચરકસંહિતા, ઉત્તરસ્થાનસંહિત સુશ્રુતસંહિતા, બેલ સંહિતા તથા આજે ન મળતાં પદાશર વજેરનાં બીજાં તંત્રો હતાં. અર્થાત્ ઇ. સ. પહેલાં બીજા શતકમાં આયુર્વેદનું વિશાળ સાહિત્ય આ દેશમાં ઉપલબ્ધ હતું એટલું જ નહિ પણ એ ઉદિત તથા લુપ્ત થવા લાગ્યું હતું અને એમાંથી ન્હાના ન્હાના સારરૂપ ગ્રન્થો જુદા તારવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ચુકી હતી. એટલે ખરી આયુર્વેદનો શોધમય પરમ ઉન્નતિનો કાળ ઇ. સ. ના પહેલા બીજા શતક પહેલાંનો જ માનવો જોઈએ. એ વખતે તે ઉન્નતિની એક રીતે ટોચ આવી ગઈ હતી.

ચરક, સુશ્રુતમાં પોતામાં આવો કંમ દેખાય છે. નાવનીતક પહેલાં બેલ અને બેલ પહેલાં સુશ્રુતનું ઉત્તર સ્થાન (જુઓ ચરક સંહિતામાં દૃઢબલનો હાય) માનીએ તો ઉત્તર સ્થાનને મોઝામાંમોહુ ઇ. સ. પહેલા શતકમાં માનવું પડશે. અને અભિવેશતંત્રના પ્રતિ-સંસ્કર્તા ચરક સુશ્રુત ઉત્તર સ્થાન રચાયા પહેલાં થઈ ગયા હોવા જોઈએ. એટલે ઇ. સ. ૧૫૦ થી ઇ. સ. ના આરંભ સુધીમાં થવા હોય. કદાચ બે ય પ્રતિસંસ્કરણ સમકાલીન માનીએ તો ઇ. સ. પહેલા શતકમાં ચરક થયા કરે. પણ નાવનીતકના વખતમાં આ ગ્રન્થો બહુ માન્ય અને પ્રાચીન મહર્ષિવ્રણીન ગણાતા હતા એ જૂલવાનું નથી.

મૂળ સુશ્રુતતંત્ર અભિવેશ પછીનું દેખાય છે અને બે ય તંત્રો પ્રતિસંસ્કારના સમય પહેલાં થઈ વખતે રચાયાં હોના જોઈએ. પ્રાતસંસ્કર્તાના સમયના ઘણાં તંત્રો હતાં છતાં આ

બે તંત્રો એટલાં ચડીઆતાં હતાં કે એનો પ્રતિસંસ્કાર થયો અને આજ સુધી પ્રતિ-સંસ્કૃત સંહિતાઓ છંવતી રહી એ બધું જોતાં ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા શતકમાં ઉત્તર સ્થાન વગરનું સૌશ્રુતતંત્ર, અને નેથી કાંઈક જૂના કાળમાં અગ્નિવેશતંત્ર રચાયું હોય એમ લાગે છે. મૂળ ઉપદેશક પુનર્વસુ આત્રેય અને કાશીરાજ તો અચર્વવેદ અને શતપથ-બ્રાહ્મણ તથા ભગવાન બુદ્ધના સમયના અંતરાળમાં થઈ ગયા છે. ધણું ફરી ઇ. સ. પૂર્વે આઠમાથી છઠ્ઠા શતકમાં વૈદ્યાની છુટી છવાઈ વાતોને શાસ્ત્રીય રૂપ મળી ઉપવેદરૂપ આયુર્વેદનો આરંભ થયો હશે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ચરક સુશ્રુતનું સ્થાન—આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં ચરકસૂત્રના સ્થાન ઉપરથી ઉપર જે અભિપ્રાય બાંધ્યો છે તે જ અભિપ્રાય આ બે ગ્રન્થોનું—આયુર્વેદનું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્થાન જોતાં પુષ્ટ થાય છે.

આયુર્વેદને વેદો ઉપરાંત દર્શનોનો થોડો પરિચય છે. ચરકમાં આ જાતનો દર્શન પરિચય વધારે મળે છે;

સાંખ્ય અને ચરક—સાંખ્ય દર્શનોના જૂનામાં જૂનો ગ્રન્થ આજે સાંખ્યકારિકા નામનો મનાય છે. ઇશ્વરકૃષ્ણની સંખ્યાકારિકા ઇ. સ. ૨૦૦ ની આસપાસ લખાઈ હશે. એ પહેલાં પણ સાંખ્યદર્શનનો મત પ્રચારમાં આવેલો પણ એનો કોઈ ગ્રન્થ જળવાઈ રહ્યો નથી. સાંખ્યસૂત્ર તો, સાંખ્યકારિકાની ગૌડપાદે તથા વાચસ્પતિમિત્રે (નવમું શતક) લખેલી દીકાઓ પછી રચાયેલા છે. અર્થાત સાંખ્યાકારિકાની પહેલાંના સમયના સાંખ્યદર્શન ના સિદ્ધાન્તો માટે મહાભારતના ઉલ્લેખો, પાતાંજલસૂત્ર તથા ચરકસંહિતાના શારીર-સ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં જો:--**સ્વાદયસ્ત્વેત્તનાધાતુપદ્માસ્તુ પુરુષઃ સ્મૃતઃ ।** ભૌત્યી આરબી જે સાંખ્યમતના સિદ્ધાન્તો એ આખા અધ્યાયમાં દેખા છે તે સાંખ્ય-કારિકામાં તેમજ પાતાંજલયોગસૂત્રમાં કહેલા સાંખ્ય સિદ્ધાન્તોથી ભુન્ન તથા પ્રાપ્તીનતર છે. ઘસચુમ તો પાતાંજલયોગસૂત્રકારને ચરકોગ સાંખ્ય જાણવામાં આવતું હતું એમ કહે છે, તથા મહાભારત (શાંતિપર્વ અ. ૨૦૩-૨૦૪) જેને 'પંચશિખનું' સાંખ્ય કહે છે તે ચરકોગ સાંખ્યને મળતું છે. એમ માને છે (જુઓ A History of Indian Philosophy Vol. 1. p. 218-219). મહાભારત ત્રણ પ્રકારનું સાંખ્ય કહે છે એક ૨૪ તત્ત્વને માનનાર, એક ૨૫ તત્ત્વને માનનાર, અને એક ૨૬ તત્ત્વને માનનાર હવે સાંખ્યકારિકાના સાંખ્યમાં ૨૫ તત્ત્વો માન્યાં છે. અને પાતાંજલયોગ સૂત્રમાં ૨૬ તત્ત્વો માન્યાં છે. મહાભારતના કેટલાક ભાગમાં તથા પુરાણોમાં પણ ૨૬ તત્ત્વો માન્યાં છે. અર્થાત ૨૪ તત્ત્વોવાળું સાંખ્ય વિગતવાર તો ચરકમાં જ કહ્યું છે. જુઓ:--**પુનઃ ધાતુભેદેન ચતુર્વિંશતિકઃ સ્મૃતઃ ।** અને **ચતુર્વિંશક ઇત્યેષ રાશિઃ પુરુષસંજ્ઞકઃ ।** તથા દુર્ગામાં ચરકોક્ત સાંખ્ય આપણાં દર્શનશાસ્ત્રોના ખાસ કરીને સાંખ્યના તેમજ આયુર્વેદના ઇતિહાસમાં ધણું ઉપયોગી છે. કારણ કે ઔપનિષદ સાંખ્યના અસ્પષ્ટ

મતો અને સાંખ્યકારિકાના નિરીશ્વર ૨૫: તત્ત્વાત્મક સાંખ્યની વચ્ચે ચરકોક્ત સાંખ્યનું સ્થાન આવે છે. ચરકોક્ત સાંખ્ય કઈક અંશે ન્યાયને તથા બૌદ્ધ મતને પણ મળે છે.

સાંખ્યનો વિકાસક્રમ તો લંગલગ આવે કદાચ. પહેલાં સાંખ્યનો વાદ સેશ્વર હતો. એ વાદ મહાભારતમાં—ગીતામાં તથા સાંતિપર્વનો કટલાંક અધ્યાયોમાં મળે છે. (યોગ-સૂત્રમાં આ સેશ્વર સાંખ્યમત સ્વીકાર્યો છે). પછી ધણું કરી પંચશિખે અને નિરીશ્વર બનાવ્યું પણ માત્ર ૨૪ તત્ત્વો ગણાવ્યાં. પંચશિખે સાંખ્યમતને પૂરો ખીલવ્યો નહિ હોય. આ ૨૪ તત્ત્વનો સાંખ્યવાદ ૨૫ષ્ટ રૂપમાં ચરકમાં મળે છે. મહાભારત પણ એની નોંધ કરે છે. છેવટે પૂરો ખીલેલો સાંખ્યકારિકાનો ૨૫ તત્ત્વનો નિરીશ્વર સાંખ્યવાદ ઇશ્વરકૃષ્ણે ૨૫ષ્ટ દર્શાવ્યો છે. ચરકના સાંખ્યમાં તન્માત્રાનો ઉલ્લેખ નથી.

ચરક અને વૈશેષિક—દાસગુપ્તના મત પ્રમાણે વૈશેષિક સૂત્રો ચરકથી જૂનો છે. કારણકે ચરક એક વૈશેષિક સૂત્ર ઉતારે છે તથા ચરકનો સમગ્ર પદાર્થવાદ વૈશેષિકસૂત્ર ઉપર બંધાયો છે. ચરકસૂત્રસ્થાન (અ ૧) માં:—

સાર્થા ગુર્વાદયો બુદ્ધિઃ પ્રયત્નાન્તાઃ પરાદયઃ ।

ગુણાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રયત્નાદિ કર્મ ચેષ્ટિતામુચ્યતે ॥

આ શ્લોકમાં ચરકે ગુણો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ અર્થો (આકાશાદિના વિષયો); શુરુ વગેરે એટલે શુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, રિનઘ્ન, રક્ષ, મન્દ, તીક્ષ્ણ, સ્થિર, સર, મૃદુ, કઠિન, વિશદ, પિચ્છલ, શ્લક્ષણ, ખર, સ્પૃશ, સૂક્ષ્મ, સાન્ન અને દ્રવ એ વીસ સામાન્ય ગુણો; બુદ્ધિ (આમાં સ્મૃતિ, ચેતના, ધૃતિ, અહંકાર વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.) વગેરે આત્મગુણો; પરત્વ, અપરત્વ, યુક્તિ, સંખ્યા, સંયોગ, વિભાગ, પૃથક્ત્વ, પરિણામ, સંસ્કાર, અભ્યાસ, ઇચ્છા, દેય, સુખ, દુઃખ અને પ્રયત્ન એટલા પરાદિ તથા પ્રયત્નાન્ત ગુણો.

૧ સમવાયોઽપૃથગ્ભાવો મૂમ્યાદીનાં ગુણૈર્મૈતઃ ।

સ નિત્યો યત્ર હિ દ્રવ્યં ન તત્રાનિયતો ગુણઃ ॥

યત્રાશ્રિતાઃ કર્મગુણાઃ કારણં સમવાયિ તત્ ।

તદ્દ્રવ્યં સમવાયી તુ નિષ્ષેષઃ કારણં ગુણઃ ॥ ચરક. સૂ. અ. ૧ શ્લો. ૪૯, ૫૦

આ શ્લોકો વૈશેષિકમત સૂત્રોમાંથી ઉતારે છે. ક્રિયાવત્ગુણવત્સમવાયિ કારણં દ્રવ્યં એ વૈશેષિક સૂત્રનો બીજા શ્લોકમાં ૨૫ષ્ટ અનુવાદ છે અને પહેલા શ્લોકમાં—

અયુત્સિદ્ધાનાં આધાર્યાધારમૂતાનાં યઃ સમ્બન્ધઃ હેતેતિ પ્રત્યયહેતુઃ સ સમવાયઃ ।

એ વૈશેષિક સૂત્રનો જરા જુદી રીતે અનુવાદ છે. દીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત ૪૯મો શ્લોકનું વ્યાખ્યાન આ વૈશેષિક સૂત્રને અનુસરીને જ કરે છે,

ચરકે કહેલી ગુણોની આ ગણતરી વૈશેષિક મતના કોઇ અન્યમાંથી હોય એમ લાગે છે. પણ વૈશેષિક સૂત્ર (૧-૧-૬) માં આવી ગણતરી નથી. ૧-૧-૬ સૂત્રમાં શુરત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, ધર્મ અને અધર્મ એ છ ગુણો નથી ગણ્યા. એ સૂત્રના એક કટકમાં શરૂઆત પર થી યાચ છે અને છેડા પ્રયત્ન આગળ આવે છે; પણ બુદ્ધિ એની અંદર જ આવી જાય છે, જ્યારે ચરકે બુદ્ધિને જુદી પાડે છે. આ ઉપરથી એવી અટકળ યાચ છે કે વૈશેષિકસૂત્ર પછી પણ ઉપર છોડી દીધેલા છ ગુણો અંદર ગણીને જ્યારે વૈશેષિક ગ્રન્થો લખાતા હશે ત્યારે ચરકસંહિતા રચાઇ છે અને એણે પરાદિ તથા પ્રયત્નનાંત કોઇ આવા ન્હાના અંચમાંથી ઉતારેલ છે. લાપાપરિચ્છેદ નો કે પાંછળનો ગ્રન્થ છે પણ એમાં કોઇ અતિ જુની કારિકાઓમાંથી સંગ્રહ કર્યો છે.

સામાન્ય અને વિશેષની ચરકાક્ત વ્યાખ્યા જે કે વૈશેષિકસૂત્રથી થોડી જુદી પડે છે પણ એને મળતી છે (જુઓ વૈશેષિક સૂત્ર ૨-૨-૭). વળી પાંછળના ન્યાય-વૈશેષિક સૂત્રથી ચરકની વ્યાખ્યા તદ્દન જુદી છે. અર્થાત્ ચરકનો આ ભાગ-પહેલો અધ્યાય. પણ વૈશેષિકમતમાં જ્યારે હજી પરિવર્તન થતું હતું ત્યારે લખાયેલો છે. પાણીના પ્રવાહી-પણાના શુશુની વ્યાવર્તકતા બતાવતાં લાખ, મીથુ, લોહ વગેરે ધાતુઓ ગરમીથી જ પ્રવાહી થાય છે જ્યારે પાણી પ્રવાહી રહે છે એમ કહેતાં પારાનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. ચરકમાં પારાનો ઉલ્લેખ એક સ્થળે છે માટે વૈશેષિક સૂત્રો પ્રાચીનતર હોવાં નેમ્એ. પણ ચરકનો પહેલો અધ્યાય ધણું કરી દહળસનો છે; અને એમ ન હોય તો પણ ખીજા ભાગથી એ અધ્યાય અર્વાચીન છે એ તો નક્કી.

ન્યાયસૂત્રની વાદમીમાંસા વિષે કહેવું નેમ્એ કે જૂના 'સંસ્કૃત' સાહિત્યમાં આ વિષય ઉપર વિવેચન ન્યાયસૂત્રમાં અને ચરક સંહિતા (વિ. અ. ૮) માં મળે છે.

દષ્ટાન્ત, પ્રયોજન, પ્રતિજ્ઞા, વિતંડા વગેરે કેટલાક પદાર્થોની ચરકાક્ત વ્યાખ્યા ન્યાય સૂત્રની વ્યાખ્યાને ઘણી મળતી આવે છે; જ્યારે છલ, જલ્પ, નિગ્રહસ્થાન વગેરેની વ્યાખ્યા એ ય ગ્રન્થોની તદ્દન જુદી છે. વળી પ્રતિસ્થાપના, નિત્યાસા, વ્યવસાય, વાક્યદોષ, વાક્ય-પ્રશંસા, ઉપાલમ્બ, પરિહાર, અભ્યનુજ્ઞા વગેરે કેટલાક ચરકાક્ત નૈયાયિક પદાર્થોનો ન્યાય-સૂત્રમાં ઉલ્લેખ જ નથી. અનુમાનના ન્યાયોક્ત ત્રણ ભેદ પૂર્વચક્ત, શેષચક્ત અને સામાન્યતોદ્વદ ની વૈશેષિક પેઠે ચરકને પણ ખબર જ નથી; વળી ન્યાયોક્ત નંતિના તથા નિગ્રહસ્થાનના પ્રકારોનો ચરકમાં ઉલ્લેખ જ નથી. કેટલાંક પદો ન્યાયસૂત્રોમાં અને ચરકમાં જરા ફેરફાર સાથે છે; ન્યાયસૂત્રમાં ઉપમાન શબ્દ વાપર્યો છે; ચરકમાં ઔપમ્ય શબ્દ છે. ન્યાયસૂત્રમાં અર્થાપત્તિ શબ્દ છે; ચરકમાં અર્થપ્રાપ્તિ છે. આ વિષય ઉપર કોઇ ગ્રન્થ હોય એવી ખબર ચરકને લાગતી નથી. વળી ચરકનું વિવેચન ન્યાયસૂત્ર કરતાં વધારે સાદું અને એણે પારિભાષિક છે. જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનના ભેદોને છોડી દઇએ તો બાકીની વાતોમાં ચરક અને ન્યાયસૂત્ર વચ્ચે ઘણું મળતાપણું છે. હુંકામાં એમ લાગે છે કે

હાલનાં ન્યાયસૂત્ર કરતાં ચરકનું વિમાનસ્થાન જુનું છે. 'કદાચ-ખે ય-અન્યોએ કાઈ આજે-
હુમ થઈ ગયેલાં અન્યમાંથી આ વિષય લીધો હોય.

ન્યાયસૂત્ર અર્થાપત્તિ, સંભવ અને ઐતિહ્યનો પ્રમાણ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. વૈશેષિક
સૂત્રમાં એ વાત નથી પણ ચરકમાં છે. જો કે ચરકમાં અર્થાપત્તિને બદલે અર્થપ્રાપ્તિ શબ્દ
છે અને સંભવનું ચરકનું લક્ષણ ન્યાયસૂત્રના લક્ષણથી જુદું છે.

દર્શન સાહિત્યમાં જુનામાં જુનું ધ્યાન કરી વૈશેષિક સૂત્ર છે એમ દાસગુપ્તનો મત
છે, અને ચરકના પાછળના ભાગે પણ સાંખ્યક્રમિક તથા સૂત્ર લખાયા પહેલાં અને
વૈશેષિકસૂત્ર રચાયા પછી લખાયા જણાય છે. વૈશેષિકસૂત્ર ઇ. સ. પૂર્વે બીજા-ચતુર્થમાં
રચાયું હોવાનો સંભવ છે. (જુઓ A History of Indian Philosophy
Vol. I.)

સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં આવેલા કેટલાક પરમતોનો ઉલ્લેખ

[૫. એચરદાસ જીવરાજ દોશી]

સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રની સાધારણ માહિતી 'પુરાતત્ત્વ'ના પાંડિત્યને મળેલી છે (પુરાતત્ત્વ પ્રથમ પુસ્તક, પૃષ્ઠ ૮૪). એ સૂત્રમાં આવેલાં કેટલાંક વિશેષ નામો સંબંધે આ જ પત્રમાં ચર્ચા કરી છે (પુરાતત્ત્વ, દ્વિતીય પુસ્તક, પૃ. ૧૨૧). પ્રસ્તુત લેખનો ઉદ્દેશ એ સૂત્રમાં નોંધાયેલાં કેટલાંક મતાંતરોનો પરિચય કરાવવાનો છે.

ભગવાન મહાવીરના સમયમાં બીજા બીજા અનેક મહાપુરુષો ધર્મોપદેશક તરીકે વિચરતા હતા; તેઓ પોતપોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવી લેકોને નિર્વાણનો ઉપદેશ આપતા હતા. આ સૂત્રમાં તેવા કેટલાક ધર્મોપદેશકોના મતોનો ઉલ્લેખ તેમનાં નામ વિના જ આપવામાં આવ્યો છે; કદા "બુદ્ધાણં તં કમ્પતિ પરિણાપ" (પૃ. ૩૬૬ ગા. ૨૮) કહીને નામ તો એક છુદ્ધતું જ નિર્દેશ્યું લાગે છે: અર્થાત્ એ સમયના ધુરંધર ઉપદેશક છુદ્ધને જ આ સૂત્રમાં એમનો મત જતાવતાં એક વાર યાદ કરેલા છે. એ વાત કાંઈક વિશેષ વિચારવા જેવી જણાય છે.

જેન અંગોની (સૂત્રોની) હેતુ સંકલના ભગવાન મહાવીર પછી લગભગ એક હજાર વર્ષ બાદ ચલાતું જણાવેલું છે (પુરાતત્ત્વ દ્વિતીય પુસ્તક પૃ. ૧૨૧. ૪ ટિપ્પણ). કેટલાંક સૂત્રો તો ભગવાન મહાવીરથી તે સમય સુધીની શ્રમણપરંપરામાં ત્રુટિ કે અત્રુટિ રીતે સચવાયાં હતાં. સંકલનાકારે એ સૂત્રોને જેમનાં તેમ જ સાંકળ્યાં હોય એમ લાગે છે. એમ લાગવાનું મુખ્ય કારણ તો તે તે સૂત્રોની લાંબા છે અને બીજું તે તે સૂત્રોની રચના, એમાં આવેલા કેટલાક વિચારો, અને છદ્દો છે. આ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પણ એ જ કોટિનું છે.

એમાં મતમતાંતરો તો ઘણાં યાદોડેલાં છે, એમાંનાં કેટલાંક શ્રમણબ્રાહ્મણના આચાર વિશે છે અને કેટલાંક એ કાળના શ્રમણબ્રાહ્મણના તત્ત્વવાદને લગતા છે. આ લેખમાં એ તત્ત્વવાદને જ લગતા પરસમયોને જતાવવાના છે.

આ સૂત્રમાં બે શ્રુતસ્કંધો છે. તેમાં પહેલા શ્રુતસ્કંધમાં એ પરસમયોને પદરૂપે ગોઠવવામાં આવ્યા છે અને બીજામાં પહેલામાં આવેલા કેટલાકને મદરૂપે ગુપ્તી જરા વિગતથી સમજાવવામાં આવ્યા છે. આ જ કારણથી મૂળપાદને અનુસારે પ્રસ્તુતમાં કોઈ કોઈ મત બે બે વાર આપવામાં આવનાર છે.

જો કે એ બધા પરવાદોનો પ્રતિવાદ મૂળમાં, નિર્ચુકિતમાં અને દીકામાં કરવામાં આવ્યો છે પણ એ પ્રતિવાદ સંબંધે અહીં કાંઈ જણાવવાનું નથી; અહીં તો માત્ર મૂળ સૂત્રમાં જણાવેલું એ એ વાદોનું સ્વરૂપ જ જતાવવાનું છે. નિર્ચુકિતકારની અને દીકાકારની પ્રતિવાદ કરતાની શૈલીથી મૂળકારની પ્રતિવાદશૈલી કાંઈ ભુદી જણાય છે, એ વિશેષતા જતાવવા કદાચ કોઈ બીજે પ્રસંગે પ્રયત્ન થશે.

મૂળમાં જે ક્રમે એ વાદોને ગોઠવેલા છે એ જ ક્રમ અહીં સંચવાવાનો છે. લેખ વિશેષ લાંબો થતો હોવાથી પૂર્વભાગ અને ઉત્તરભાગમાં વહેંચવો પડ્યો છે. લેખના પૂર્વ-ભાગમાં પ્રસ્તુત અને પ્રાર્તાવિક જે કાંઈ જણાવવાનું છે તે આ પ્રમાણે છે:—

- ૧ દ્રવ્યાનુયોગનો પરિચય
- ૨ વૃષ્ટિવાદમાં આવેલા મતો
- ૩ સૂત્રકૃતાંગમાં આવેલાં મૂળ વાદોનાં નામો
- ૪ ૫ વાદોમાંના ૫૬ ૫૬ વાદનું સ્વરૂપ
- લેખના ઉત્તરભાગમાં આવનારા વિષયોનું સાંકળિયું આ પ્રમાણે છે:
- ૫ બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં અને બૌદ્ધસાહિત્યમાં ૫ વાદોની ઉલ્લેખ
- ૬ આ વધા વાદોના માહિતોવાળા વાંચવાલાયક જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોની સૂચી
- ૭ લેખમાં આવનારા વિશેષનામો અને પારિભાષિક શબ્દોનો પરિચય
- ૮ વાદોને લગતો સૂત્રકૃતાંગનો મૂળ પાઠ
- ૯ ૫ મૂળ પાઠ સાથે બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણસાહિત્યના પાઠોની સરખામણી
- ૧૦ ૫ ૫ વાદો ઉપરથી સમજાતું આજથી એ હજાર વર્ષ ઉપરનું ધાર્મિક વાતાવરણ
- ૧૧ ઉપસંહાર

દ્રવ્યાનુયોગનો પરિચય

સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનો આરંભ “કિમાહ ચંધણં ચીરો”-“લગવાન મહાંધીરે બંધન શ્વેને કહું છે” (૧ ગાથા) એ વાક્યથી થયેલો છે. એ સૂત્રો જોતોના બાર અંગોમાંનું બીજું અંગ છે. સંપ્રાદાયાનુસારે એમાં દ્રવ્યાનુયોગના વિષયની પ્રધાનતા છે. મૂળ મુદ્દા ઉપર લખતાં પહેલાં દ્રવ્યાનુયોગનો પરિચય કાંઈક વીગતથી અપાય તો ઠીક.

જે વિષયને માટે બ્રાહ્મણસાહિત્યમાં ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, બૌદ્ધપિટકમાં ‘અભિધમ્મ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેવા જ વિષયને માટે જૈનપરિભાષામાં ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ શબ્દ યોજાયો છે. આદ્યનિર્ણુકિતના વૃત્તિકાર દ્રોણાચાર્ય

૧ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’નું પ્રાકૃત દ્રવ્યાનુયોગ. આ શબ્દમાં રહેલા ‘અનુયોગ’નું સંસ્કૃત અનુયોગ કે ‘અણુયોગ.

‘અનુયોગ’ નો અર્થ ‘વ્યાખ્યા’ કરવામાં આવે છે; અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા, વાર્તિક એ બધા પર્યાય શબ્દો છે—(આવશ્યકનિર્ણુકિત. ગા. ૧૨૪, વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમૂળ ગા. ૬૪૧)

‘અણુયોગ’ નો અર્થ આ પ્રમાણે:

એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવે છે કે, “દ્રવ્યાનુયોગઃ સદસત્પર્યાલોચનારૂપઃ, સ ચ દૃષ્ટિવાદઃ, ‘ચ’ શબ્દાત અનાર્થઃ સમ્મત્યાદિરૂપચ” (આધનિર્ધુક્તિશ્ચિ પૃ. ૮ પેલી બાજુ પં. ૧૧ સ.) અર્થાત કોઈ પણ દ્રવ્ય (પ્રમેય) ને લગતી ‘શું એ સત્ છે કે અસત્ છે? શું એ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે?’ એ જાતની ચર્ચાને દ્રવ્યાનુયોગ કહેવામાં આવે છે.

દૃષ્ટિવાદમાં આવેલા મતો

દૃષ્ટિવાદનામક હાલ ચર્ચેલા જોન આશામમાં મુખ્યપણે આ જ વિષય વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચાએલો છે. તત્ત્વાર્થચિન્તા દીકકર સિદ્ધસેનસૂરિએ ‘દૃષ્ટિવાદ’ ની વ્યુત્પત્તિ કરતાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે: “દષ્ટીનામ્ આજ્ઞાનિકાદોનાં યત્ર પ્રરૂપણા કૃતા સ દૃષ્ટિવાદઃ” (તત્ત્વાર્થદીકા પૃ. ૬૨ બીજી બાજુ પં. ૧૩), આર્યસૂત્રો (અગ્રા) પૈશ્વ દૃષ્ટિવાદમાં જ વિશેષ કરીને અજ્ઞાનવાદ, ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, ઈશ્વરવાદ, નિયતિવાદ, શત્યવાદ, વિજ્ઞાનવાદ અને અકલ્પવાદ વગેરે અનેક વાદો સંબંધે ચર્ચા કરી છે અને સંમતિ વગેરે ૨ બીજી બીજી તર્કશ્રેણીમાં પણ એવા જ વિષયોનો સમાવેશ થયેલો છે.

દૃષ્ટિવાદમાં આવેલાં મતમતાંતરોની થોડી વિશેષ માહિતી રાજવાર્તિકમાં આ પ્રમાણે આપેલી છે:

“કૌતલ, કાંડેવિદ્ધિ, કૌશિક, હરિશ્ચંદ્ર, માંદ્યિક (?) રોમસ, હારિત, મુંડ અને અશ્વલાયન વગેરે એકસોને એંશી ક્રિયાવાદિઓનાં મતો દૃષ્ટિવાદમાં ચર્ચાએલાં છે.

મરીચ, કુમાર, કપિલ, ઉત્તુક, ગાર્ગ્ય, વ્યાઘ્રભૂતિ, વાદ્દલિ, માંદર અને મૌદ્ગલાયન વગેરે ચોરાશી અક્રિયાવાદિઓનાં મતો દૃષ્ટિવાદમાં નોંધાએલાં છે.

અણુ એટલે નાનું-ટુંકું, યોગ એટલે સંબંધ. અર્થાત ટુંકાં ટુંકાં સૂત્રોનો એના મૂળ આશય સાથે જે સંબંધ બતાવેલો તે અણુયોગ- (વિશેષા. ભા. મુ. ગા. ૮૪૨ પૃ. ૪૦૨) હેમચંદ્ર વગેરે કોશકારોએ તો ‘અનુયોગ’ નો ‘પ્રત્ય’ અર્થ આપેલો છે:

“પ્રત્યઃ પૃચ્છાનુયોગનમ્” “અનુયોગઃ” ટી. (દૈમકા. ૨ દેવકાંડ શ્લો. ૧૭૭)

“પ્રત્યોનુયોગઃ પૃચ્છા ચ” (અમરકા. ૧ કાંડ, શ્લો. ૧૦)

૧ જુઓ દૈમકાશ-૨ દેવકાંડ, પૃ. ૧૦૫ પં. ૧

૨ નયચક્ર, સ્વાદાદરત્નાકર અને અનેકાંતજ્ઞપતાકા વગેરેમાં. આ સંસ્થા તરફથી ‘સંમતિ’ નો પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત થઈ ગયો છે.

૩. જુઓ પદ્મદર્શનસમુચ્ચય ઉપરની ગુણરત્નસગિની દીકા પૃ. ૪-૬-૭-૮ આત્માનંદસલાની આદિતિ. રાજવાર્તિકમાં કૌતલ વગેરેને ક્રિયાવાદી કહ્યા છે અને મરીચ વગેરેને અક્રિયાવાદી કહ્યા છે. ત્યારે એ દીકામાં ‘કૌતલ’ વગેરેને અક્રિયાવાદી કહ્યા છે અને મરીચ વગેરેને ક્રિયાવાદી કહ્યા છે. વળી એ દીકામાં અક્રિયાવાદીમાં ‘સુગત’નું નામ પણ ઉમેર્યું છે.

શકદય, વાતકલ, દૌધુભિ, સાત્યમુદ્ધિ, નારાયણ, કલ, માધ્યદિન, મૌદ, પિપ્પાદ, બાદરાયણ, આંબુ, કૃદૈરિકાયન (?) વસુ અને જૈમિનિ વગેરે સહસ્રક અગાનવાદિઓનાં મતો દર્શિવાદમાં ચર્ચાએ આવેલાં છે.

વસિષ્ઠ, પારાશર, જાતુકર્ણિ, વાદમીદિ, રોમર્ષિ, સાત્યદત્ત, વ્યાસ, ઐક્ષાપુત્ર ઔપમન્યવ, ઔદ્રદત્ત, અથર્યુણ વગેરે બીજીશ વિનયવાદિઓનાં મતોનો દર્શિવાદમાં બહા-પોહ કરવામાં આવ્યો છે." (તત્ત્વાર્થરાજવર્તિક પૃ. ૫૧ વાર્તિક ૧૨)

એ રીતે કુલ ત્રણસેને ત્રસક વાદિઓના મતો દર્શિવાદમાં આપવામાં આવ્યા છે. સૂત્રગ્રંથોમાં (પંચાંગીમાં) તેમ બીજા બીજા જ્ઞેનગ્રંથોમાં ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અગા-નવાદ અને વિનયવાદનાં મળીને ત્રણસેને ત્રસક બેદ જણાવેલા છે-આ બધા દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે.

સૂત્રકૃતાંગમાં આવેલા મૂળ વાદોનાં નામો

સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની વિષયસૂચિમાં (વિષયસૂચી માટે જુઓ પુરાતત્વ, દ્વિતીય પુસ્તક, પૃ. ૧૨૨ ૧૧મું દિપ્પણ) જણાવવામાં આવ્યું છે કે, એ સૂત્રમાં સ્વસમયની અને પરસમયની પ્રશ્નપથા કરવામાં આવી છે. તદ્દનુસારે લગભગ ત્રેવીશ વાદો વિષે એમાં લખવામાં આવ્યું છે. એ બધા વાદોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:

૧ પંચગણાભૂતવાદ ^૧	૨ એકાત્મવાદ	૩ તજજીવતચ્છરીરવાદ
૪ અકારકવાદ	૫ આત્મપદ્ધવાદ	૬ પંચરકથવાદ
૭ ચતુર્ધાતુવાદ	૮ નિયતિવાદ	૯ લિક્ષુકર્મવાદ
૧૦ કૃતવાદ	૧૧ અવતારવાદ	૧૨ સિદ્ધઅરોગવાદ
૧૩ લોકવાદ	૧૪ સુખેન સુખવાદ	૧૫ સ્ત્રીસંગવાદ
૧૬ મુક્તિસાધનવાદ	૧૭ ક્રિયાવાદ	૧૮ અક્રિયવાદ
૧૯ વિનયવાદ	૨૦ અજ્ઞાનવાદ	૨૧ હિંસાવાદ
૨૨ વેદવાદ	૨૩ હસ્તિતાપસવાદ	

[આમાંના કેટલાંક નામો મૂળકારે, નિયુક્તિકારે અને ટીકાકારે જણાવેલાં છે અને કેટલાંક નામો મૂળમાં કહેલા ભાવ ઉપરથી થોજવામાં આવ્યાં છે.]

૫ વાદોમાંના પદ પદ વાદનું સ્વરૂપ.

૧ પંચમદ્વાભૂતવાદ

૧ અહીં 'વાદ'નો અર્થ 'સિદ્ધાંત' 'મતંત્ય' છે-સ્ત્રીસંગવાદ એટલે સ્ત્રીસંગને લગતો સિદ્ધાંત કે મતંત્ય.

કેટલાકનું એમ માનવું છે કે, આ જગતમાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ વાયુ અને પાંચમું આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો છે, એ ભૂતોમાંથી એક (આત્મા) પેદા થાય છે અને ભૂતોનો નાશ થયે એ આત્મા [દેહી]નો પણ નાશ થાય છે."

(૫૦ ૧૪, ગાથા ૭-૮ મં ૦)

× [આ સૂત્રના પહેલા 'સમય' અધ્યયનમાં સૌથી પહેલાં આ વાદને જણાવેલો છે. 'સમયની' વ્યાખ્યા કરતાં નિયુક્તિકારક 'કુલસમય' 'ગણસમય' 'સંકરસમય' અને 'ગંડીસમય' નાં નામ આપે છે. દીકાકારે એ દરેક 'સમય' નો ઉદાહરણો આ રીતે બતાવેલાં છે:

"કુલસમય એટલે કુલાચાર, જેમકે, શક લોકોની પિતૃશુદ્ધિ એ એમનો કુલાચાર છે. અથવા આવીર લોકોની મંથનિકાશુદ્ધિ (દંડિ) વલોવવાની દોણી શુદ્ધ રાખવી એ એમનો કુલાચાર છે. ગણસમય એટલે ગણનો આચાર, જેમકે; મહાલોકોનો (મલ્લગણનો) એવો આચાર છે કે, જે અનાથ મલ્લ મરે તેનો બીજા મલ્લોએ સંસ્કાર કરવો અને પતિત મલ્લનો ઉદ્ધાર કરવો. સંકરસમય એટલે જુદો જુદો જાતના લોકોની એકવાક્યતા, જેમકે; વામમાર્ગમાં હતી અનાચારની પ્રવૃત્તિને છાની રાખવામાં તે લોકોનો એક સંપ.

ગંડીસમય એટલે જ્યારે શાક્યોર (શાક્યલિસુઓ કે શાક્યલોકો ?) નો જન્મવાનો વખત થાય ત્યારે ગંડી (?) વગાડવી.]

મૂળકારે આ રથજે આ પહેલાવાદનું કાંઈ નામ નથી જણાવ્યું. નિયુક્તિકારક આ અધિકારને 'પંચમહાભૂત' નો કહ્યો છે અને દીકાકારે આને આવાકિમત કે બાહ્યરૂપત્યમત કહેલો છે.

"કેટલાક ગ્રંથો અને પાત્રો એમ કહે છે કે, આ લોકમાં પાંચ મહાભૂતો છે, એ પાંચમહાભૂતોને લીધે જ ક્રિયા, અક્રિયા, સુકૃત, દુષ્કૃત, સિદ્ધિ, અસિદ્ધિ, નરક અને અનરક વગેરે એ બધું થાય છે." (૫૦ ૨૮૧)

મૂળમાં બીજા શ્રુતરકંઠમાં આ મતને 'પંચમહાભૂતિક' તરીકે ઉલ્લેખેલો છે.

× મૂળ લેખ સાથે સંબંધ ન ધરાવતી દીકાકારે જણાવેલી કેટલીક જાણવાન્નેગ માહિતી આવા [] કૌંસમાં આપેલી છે.

+ જુઓ સૂત્રકું નિં ૦ ગાં ૨૬ ૫૦ ૧૦. * જુઓ સૂત્રકું રીં ૦ ૫૦ ૧૧.

૧ 'મલ્લ' શબ્દથી અહીં બૌદ્ધિકાણની ગણરાત્ય કરનારી મલ્લજાતિને સમજવી. જૈનઆગમસાહિત્યમાં આ જાતિ માટે પ્રાં મલ્લ (મલ્લકિ) શબ્દ વપરાયો છે.

૨ આ સૂત્રની દીકામાં 'શાક્ય' શબ્દ બૌદ્ધલિસુના અર્થમાં વિશેષ વપરાયા છે.

૩ 'ગંડી' કાંઈ વાળનું નામ હોવું જોઈએ.

૪ જુઓ સૂત્રકુંગંડીકાં ૫૦ ૧૧ ગા. નિં ૩૦.

૫ જુઓ સૂત્રકું રીં ૦ ૫૦ ૧૪-૧૫.

૧૬ આ લેખ માટે આગમોદય સમિતિની આગ્રહિતો ઉપયોગ થયો છે, તેમાં પહેલો શ્રુતરકંઠ પૃ. ૨૬૭ થી ૨૨૭ સુધી છે.

૩ તત્ત્વીયતત્ત્વચરીરવાદ.

(કેટલાક એમ કહે છે કે,) “ સંસારમાં જેટલાં શરીરો છે તેમાં દરેક શરીરે એક એક આત્મા છે, એ આત્મા શરીરની હયાતી સુધી જ ટકી રહે છે. પરલોકે (પ્રેત્ય) જનારો કોઇ આત્મા શરીરથી જુદો નથી. કોઇ સત્ત્વો (પ્રાણીઓ) ઔપચારિક (એક જન્મથી બીજા જન્મમાં જનારા) નથી. ”

“ પુણ્ય નથી, પાપ નથી. આ લોક સિવાય પર બીજો કોઇ લોક નથી. શરીરના નાશની સાથે જ શરીરો (દેહો)નો વિનાશ થાય છે. ” (પૃ ૨૦ ગા ૧૧—૧૨)

મૂળમાં અહીં આ મતનું કાંઇ નામ આપ્યું નથી પણ નિર્બુદ્ધિધાર^૧ અને સ્તીકાકાર આ મતને તત્ત્વીયતત્ત્વચરીરવાદિનો મત કહે છે.

“ કેટલાક શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે, પગના તળિયાથી ઉંચે, માથાના પાળના મૂળિયાથી નીચે, ચામડી સુધી આલુઆલુ જીવ છે. અર્થાત્ શરીર એ જ જીવ છે. એ શરીર હોય ત્યારે જીવ જીવે છે, જો એ મરે તો નથી જીવતો. શરીરની હયાતી સુધી જ જીવિત છે. જીવ (શરીર) નું મરણ થયા પછી તેને કાગ દેવા માટે લઇ જવામાં આવે છે. એ બળી ગયા પછી ભૂખરા રંગનાં હાડકાંઓ જ પડ્યાં રહે છે, ફક્ત એને બાળનારા ચાર જથ્થો અને પાંચમે એને સુવાનો ખાટલો પાછો આવે છે. માટે શરીરથી જીવ જુદો નથી. ”

“ જે લોકો એમ કહે છે કે, ‘ જીવ જુદો છે અને શરીર જુદું છે ’ તેઓને આ વાતની ખબર નથી કે, ઘાટે કરીને જીવ લાંબો છે, ડુંડો છે, ચૂરી જેવો ગોળ છે, લાડવા જેવો ગોળ છે, ત્રાંસો છે, ચોરસ છે, લંબ ગોળ છે, ૭ ખૂણિયો છે કે આઠ ખૂણિયો છે.

રંગે કરીને જીવ કાળો છે, લીલો છે, રાતો છે, પીળો છે કે ઘોળો છે.

ગંધે કરીને જીવ સુગંધી છે કે દુર્ગંધી છે.

રસે કરીને જીવ કડવો છે, તીખો છે, તૂરો છે, ખાટો છે કે મીઠો છે.

સ્પર્શ કરીને જીવ ઘરહટ છે, નરમ (સુવાળો) છે, લારે છે, હળવો છે, ઠંડો છે. ચીકણો છે કે લૂંચો છે.

માટે ખટું એ છે કે, જીવ અને શરીર જુદા જુદા નથી

વળી,

જેમ મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢીને આ પ્રમાણે કહી શકાય છે કે આ મ્યાન છે અને આ તરવાર છે તેમ શરીરમાંથી જીવને કાઢીને એમ નથી કહી શકાતું કે, આ શરીર છે અને આ જીવ છે—

જેમ મુંજમાંથી મૂળી કાઢીને આ પ્રમાણે કહી શકાય છે કે, આ મુંજ છે અને આ મૂળી છે;

જેમ માંસમાંથી હાડકાં કાઢીને આ પ્રમાણે કઢી સકાય છે કે, આ માંસ છે અને આ હાડકાં છે;

જેમ હાથમાં રહેલા આમળાને લુદ્ડું કરીને આ પ્રમાણે કઢી સકાય છે કે, આ હાથ છે અને આમળું છે;

જેમ દહિમાંથી માખણ કાઢીને આ પ્રમાણે કઢી સકાય છે કે, આ દહિ છે અને આ માખણ છે;

જેમ તેલમાંથી તેલ કાઢીને આ પ્રમાણે કઢી સકાય છે કે, આ તેલ છે અને આ ઓળ છે;

જેમ શેરડીમાંથી રસ કાઢીને આ પ્રમાણે કઢી સકાય છે કે, આ રસ છે અને આ ડોળાં છે;

જેમ અરણિમાંથી અગ્નિ નીપજાવીને એમ કઢી સકાય છે કે, આ અરણિ છે અને આ અગ્નિ છે;

એ જ પ્રમાણે જીવને અને શરીરને લુદ્ડું લુદ્ડું માનનારા શરીરમાંથી જીવને કાઢીને એમ નવી કઢી સકતા કે, આ શરીર છે અને આ જીવ છે.

માટે ખરું એ છે કે, જીવ અને શરીર એ બન્ને જુદા જુદા નથી, શરીર એ જ જીવ છે અને પરત્રેષ્ટ નથી. ” (જ્ઞાને શુનરદ્ધે પૃઠ ૨૭૬)

મૂળસૂત્રમાં આ મતનું નામ ‘તત્ત્વજવતઃશરીર’ કહેલું છે અને એ મતની પ્રક-પણા કરનારને ‘તત્ત્વજવતઃશરીરવાદી’ કહેલો છે.

[મૂળસૂત્રમાં આ મતની પ્રકરણ કરનાર તરીકે શ્રમણેને પણ જણાવેલા છે, એ વિષે દીક્ષાકાર જણાવે છે કે, આ મત માનનારાઓને ‘શ્રમણ’ યથાવત્ કહ્યું પ્રયોજન નથી તો પણ જુદા વર્ગે-ની દીક્ષામાં રીક્ષિત થઈ પાણીથી નાસ્તિકવાદનું અધ્યયન કરીને જે શ્રમણો ઉપર પ્રમાણેના ‘પંચ-મદામૃતવાદ’ જણાવવા હાથ્યા અને ‘આત્મા’નો ઉત્કાર કરવા હાથ્યા તેઓને આ મતના પ્ર-પક્ ‘શ્રમણ’ તરીકે જણાવા. અથવા આ મતને માનનારા રીક્ષિત થઈને ‘નીલપટ’ પહેરે છે માટે એઓને પણ શ્રમણ કહી સકાય.

ઉપર જણાવેલા બન્ને મતો એક સરખી રીતે પરચોડવામાં આત્માનો અસ્વીકાર કરે છે. એથી એક સરખા જેવા લાગે છે પણ દીક્ષાકારે પેલો મતથી બીજા મતને આ પ્રમાણે લુદ્ધો જણાવેલો છે:

શરીરના આકારે પરિણામ પામેલાં પાંચ ભૂતો જ દરેક કિંચા કરી શકે છે એ ‘પંચમદામૃત-વાદ’નું સ્વરૂપ છે અને બીજો વાતી (તત્ત્વજવતઃશરીરવાદી) તો એમ કહે છે કે, શરીરના આકારે પરિણામ પામ્યા પછી જ એ પાંચ ભૂતોમાં એક ચૈતન્ય પેદા થાય છે અથવા એ પાંચ ભૂતોમાં રહેલું ચૈતન્ય બ્રહ્મ થાય છે. અર્થાત્ પંચમદામૃતવાદિનો મત ચૈતન્ય હોવાનો જ સ્વીકાર નથી કરતો ત્યારે તત્ત્વજવતઃશરીરવાદિના મતમાં ભૂતોમાંથી જ પેદા થતું વા પ્રકટ થતું ચૈતન્ય માનવામાં આવે છે.

આ સંબંધમાં દીક્ષાની પેઠે મૂળમાં કોઈ વિશેષ દૃષ્ટિબ નથી તો પણ મૂળમાં પેલો અધિ-કાર ‘પંચમદામૃત’ નો, બીજો અધિકાર ‘જેષ્ઠમવાદ’નો અને ત્રીજો અધિકાર ‘તત્ત્વજવતઃશરીર’નો

વર્ણવેલો છે એથી જરૂર એમ કહી શકાય છે કે, પંચમહાભૂતવાદ અને તત્ત્વવતચ્છરીરવાદ-એ બેમાં દીકાકારે બતાવ્યો તેવો કે મર્ધ બીજી બંધનો લેદ હશે ખરો.

જો એ બંને વાદ એક સરખા જ હોત તો મૂળકારે એ બંને વાદને એક પછી એક એમ કંઈ નથી આપ્યા અને એ બેની વચ્ચે એક ત્રીજો જુદો વાદ લખીને જો એ બંનેવાદની સંકલના તોડી છેવં એ નં બનત, અથવા મૂળકમ સાથે સંમત નિર્ધુક્તિકારર એક સરખા જણાતા એ બંને વાદનાં જુદાં જુદાં નામ પણ ન આપત.]

૨ એકાત્મવાદ

“ જમ પૃથ્વીનો સમૂહ [પૃથ્વીસ્તૂપ] એક (એક સરખો છે) છતાં પર્વત, નગર, ગામ, નદી, સમુદ્ર વગેરે અનેક રૂપે જુદો જુદો જણાય છે તેમ આ ગયો લોક વિત્ત (જ્ઞાનપિંડરૂપે એક સરખો) છે છતાં જુદો જુદો દેખાય છે અર્થાત્ જ્ઞાનપિંડરૂપે સંસારમાં એક જ આત્મા છે તે, મનુષ્ય, પશુ પક્ષી અને વૃક્ષ વગેરે અનેક રૂપે જુદો જુદો દેખાય છે ” - (પૃ. ૧૯. ગા. ૬)

નિર્ધુક્તિકારર આ અધિકારને એકાત્મક (એકરૂપ) નામે કહેલો છે અને દીકાકારે આ મતને ‘એકાત્મ-અર્હતવાદ’ તરીકે જણાવેલો છે. પણ મૂળકારે આ મતના નામ સંબંધે કાંઈ જણાવ્યું નથી.

૪ અકારકવાદ

“ કરતો, કરાવતો અને બહું કરતો એવો આત્મા વિદ્યમાન નથી અર્થાત્ એ અકારક છે એટલે કશું કરતો નથી ” એ પ્રમાણે તેઓ (કેટલાક) પ્રગલ્ભ થઈને કહે છે ” - (પૃ. ૨૧, ગા. ૧૩)

[નિર્ધુક્તિકારર આ મતને ‘ અકારકવાદ ’ કહ્યો છે, દીકાકારે આને ‘ સાંખ્ય ’ કહ્યો છે અને મૂળકાર આ મત માટે ‘ પ્રગલ્ભ ’ [પગલ્ભિઆ] શબ્દ સિવાય કાંઈ કહેતા નથી.

૫ આત્મપટ્ટવાદ

“ કેટલાક એમ કહે છે કે, પાંચ મહાભૂતો છે અને છઠ્ઠો આત્મા છે, આત્મા

૧ મૂળગા. ૭-૮ પંચમહાભૂતવાદ, ગા. ૬ એકાત્મવાદ, ગા. ૧૧-૧૨ તત્ત્વવત-ચ્છરીરવાદ.

૨ સૂત્રકૃ. નિ. ગા. ૩૦ પૃ. ૧૧

૩ સૂત્રકૃ. નિ. ગા. ૩૦ પૃ. ૧૧.

૪ સૂત્રકૃ. ટી. પૃ. ૧૬

૫ સૂત્રકૃ. નિ. ગા. ૩૦ પૃ. ૧૧.

૬ સૂત્રકૃ. ટી. પૃ. ૨૧.

અને લોક શાસ્ત્ર છે, એ જૂતોનો અને આત્માનો કોઇ રીતે^૧ [દુહ્યો] નાશ થતો નથી અસત્ પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતી નથી, ગદ્યા વ લાવો સર્વપ્રકારે નિયતતાને (નિસ્યતાને) પામેલા છે. ” — (પૃ. ૨૪, ગા. ૧૫-૧૬)

“ કેટલાક શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે પાંચ મહાજૂતો છે. એ પાંચે જૂતો અનિર્મિત, અનિર્માપિત, અકૃત, અકૃત્રિમ, અનાદિત, અનિધન, અવર્ધ્ય, અપુરોહિત, રસ્વતંત્ર અને શાસ્ત્ર છે, તથા છઠો આત્મા છે. ”

વળી,

“ તેઓ એમ કહે છે કે, સત્તો નાશ થતો નથી, અસત્તી પેદાશ થતી નથી, એટલો જ ઉપકાય છે, એટલો જ અસ્તિકાય છે, એટલો જ સર્વલોક છે, એ પાંચ જૂતો જ તૃણસરખી પણ લોકપ્રવૃત્તિનું (જગત્પ્રવૃત્તિનું) સાધન [મુખ] છે ” — (પૃ. ૨૮૧).

મૂળકારે બીજા શ્રુતસ્કંધમાં આ મતને પંચમહાજૂતિક મતની સાથે જણાવેલો છે. નિર્ધુક્તિકારે^૨ આને ‘ આત્મપદવાદી ’ અને ટીકાકારે^૩ ‘ સાંખ્ય ’ વા ‘ શૈવા—ધિકારી ’ કહ્યો છે.

૬ પંચસ્કંધવાદ

“ કેટલાક બ્રાહ્મણ [જીવો] એમ કહે છે કે, પાંચ સ્કંધો છે, તે [સ્કંધો] ક્ષય્યોગી ક્ષય્યનશ્ચર-છે, એ સિવાય બીજો કોઇ સહેતુક કે નિર્હેતુક પદાર્થ નથી [સ્કંધોથી] અન્ય [લિપ્ત] કે અનન્ય પણ [લિપ્ત] [અલિપ્ત] કોઇ પદાર્થ નથી. ” — (પૃ. ૨૫ ગા. ૧૦)

મૂળકાર આ મતના નામ માટે મૌન છે, નિર્ધુક્તિકાર^૪ આને ‘ અક્લવાદ ’ કહે છે. અને ટીકાકાર^૫ ‘ બૌદ્ધ ’ કહે છે.

૬ ચતુર્ધાતુવાદ

“ બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે, આ રૂપ સ્થૂલ જગત છે તે પૃથ્વી, પાણી, તેજ વાયુ એમ ચાર ધાતુઓ છે ” — (પૃ. ૨૬: ગા. ૧૮)

૧ કેટલાક વાદિઓ પદાર્થનો નાશ સ્વાભાવિક રીતે માને છે અને કેટલાક વાદિઓ પદાર્થનો નાશ નૈમિત્તિક માને છે. આ બેમાંથી અહીં એકે રીતે નાશ થતો નથી.

૨ જેનો કોઇ પુરોહિત-અગ્રેસર-ચેરક નથી તે.

૩ સુત્રક. નિ. ગા. ૩૦ પૃ. ૧૧.

૪ સુત્રક. ટી. પૃ. ૨૪.

૫ સુત્રક. નિ. ગા. ૩૦ પૃ. ૧૧.

૬ સુત્રક. ટી. પૃ. ૨૫.

મૂળકાર આ મત વિષે કાંઈ જણાવતા નથી, નિર્ધુક્તિકાર^૧ આગલા મતની પેઠે આને પણ ‘અશ્વવાદ’ કહે છે અને ટીકાકારે^૨ આને ‘બૌદ્ધવિશેષ’ કહ્યો છે.

૨ મિશ્રકર્મવાદ

“કેટલાકનો એવો મત છે કે, કર્મનો સંખ્ય ચાર પ્રકાર થતો નથી:—

૧ જાણુતો હોય એટલે માત્ર મનથી જ હિંસા કરતો હોય અને શરીરથી હિંસા ન કરતો હોય તો કર્મનો સંખ્ય થતો નથી, [આ કર્મનું નામ પરિજ્ઞાપચિત]

૨ અજુઘ હોય એટલે મનથી હિંસા ન કરતો હોય અને શરીરથી હિંસા કરતો હોય તો કર્મનો સંખ્ય થતો નથી. (આ કર્મનું નામ અવિજ્ઞાપચિત)

૩ રસ્તે ચાલતાં જેને અજુઘારી હિંસા લાગી હોય તેને કર્મનો સંખ્ય થતો નથી (આ કર્મનું નામ ઇર્થાત્રત્યય)

૪ સ્વપ્નની ક્રિયાથી કર્મનો સંખ્ય થતો નથી. [આ કર્મનું નામ સ્વપ્નાંતિક] ”
—[પૃ. ૩૭-૩૮ ગા. ૨૫, ટીકા]

મૂળસૂત્રમાં કર્મસંખ્ય ન થવાના પહેલા બે જ પ્રકાર જણાવેલા છે. નિર્ધુક્તિકારક કહ્યું છે કે, “લિક્ષુના [બૌદ્ધોના] સમયમાં ચાર પ્રકારનું કર્મ ચળને પામતું નથી” એ ઉલ્લેખને આધારે પાછલા બે પ્રકાર ટીકાકારે જણાવેલા છે. અને એ કર્મોનાં નામો પણ એમણે જ જણાવેલાં છે.

મૂળસૂત્રમાં આ વિષે એમ પણ જણાવેલું છે કે, જાતની હિંસામાં કર્મનો સંખ્ય થતો નથી એનો અર્થ એ છે કે, એ જાતની હિંસાથી-અહુકાળ સુધી આકરાં વિપાકને દેનારું એવું કર્મ બંધાતું નથી પણ ઘણું જ થોડું-નહિ જેવું-કર્મ બંધાય છે એટલે એવા કર્મનો વિપાક “સ્પર્શમલીસંવેદ છે.” વધારે નથી—“એ ચારે પ્રકારનું કર્મ અવ્યક્ત સાવધવાળું છે.”

ઉપર્યુક્ત લિક્ષુમતમાં જે કર્મબંધ થાય છે તે વિષે મૂળકાર જણાવે છે-કે, (આ મતમાં) “કર્મબંધ થવાનાં ત્રણ આદાન છે.

૧ શરીરથી વપ્યપ્રાણિને સતાવવા સાથે એની હિંસા કરવા તરફ મનને ઉત્સુક કરવાથી કર્મબંધ થાય છે (અલિકમ્પાદાન).

૨ પ્રાણિને હણવા માટે નોકરને આદેશ કરીને જે વધ કરાવાય છે તેથી કર્મબંધ થાય છે (પ્રેમ્પાદાન).

૩ કોઈ હણનાર મનુષ્યને મનથી અનુમતિ (હણવાની રજા) આપવી એ કર્મબંધનું કારણ થાય છે (મનોનુતાદાન)

૧ પૃ. ૧૨૦ બીજું ટિપ્પણ જુઓ.

૨ સત્રકૃ. ટી. પૃ. ૨૬.

૩ સત્રકૃ. નિ. ગાં. ૩૧ પૃ. ૧૧.

આ ત્રણ આદનો દ્વારા ભિક્ષુસમયમાં કર્મબંધ થાય છે અને ભાવવિશુદ્ધિદ્વારા નિર્વાણ મળે છે.” — (પૃ. ૩૮ ગા. ૨૬—૨૭) .

ભાવવિશુદ્ધિનું ઉદાહરણ આપતાં મજ્ઞકાર જણાવે છે કે, “ દાષ આશ્રતમાં આવેલો અસંયત પિતા અરાગભાવે અને અદ્રેષભાવે એ આશ્રતનો અંત આણુવા પુત્રને હણીને આરોગી જાય અથવા દાષ સંયત [મેધાથી] એન આરોગી જાય તો એ બન્ને (પિતા અને સંયત) શુદ્ધાશયવાળા હોવાને લીધે પાપકર્મથી લેપાતા નથી ” — (પૃ. ૩૯ ગા. ૨૮)

મજ્ઞકાર આ ભિક્ષુના સમયને ‘ ક્રિયાવાદિદર્શન ’ કહે છે — (પૃ. ૩૭ ગા. ૨૪)

ભિક્ષુના સમયમાં નીચે જણાવેલાં પાંચ સાધનો સાથે હોય ત્યારે જ કર્મબંધ થાય છે એમ ટીકાકાર જણાવે છે.

૧ જે હણાતો હોય તે પ્રાણી હોય.

૨ હણનારના મનમાં ‘ હણુવા ધારેલો હોય એ પ્રાણી છે ’ એવી શુદ્ધિ હોય.

૩ હણનારના મનમાં ‘ હું હણું છું ’ એવો ખ્યાલ હોય.

૪ હણનાર શરીરથી હનનપ્રયત્ન કરતો હોય.

૫ હણવાને ઇચ્છાએલો પ્રાણી હણાતો હોય.

આ પાંચ અંગોમાંનું જો એક પણ અંગ આપું હોય તો હનનક્રિયાજન્ય કર્મબંધ થતો નથી. એ રીતે ક્રિયામાત્રમાં સમજવું.

વળી ‘ ભિક્ષુસમય ’ માટે મજ્ઞકાર જણાવે છે કે,

“ પોતાના સંપ્રદાયના જે હમ્મર સ્નાતક ભિક્ષુઓને (બોધિસત્ત્વોને વા પંચશિક્ષા-પદિક વગેરેને-ટી. ૨) જે જમાડે તે મહાસત્ત્વ આરોપ્યદેવ થાય છે. ”

રસનાકામરુ, અનાર્થ ધર્મવાળા અનાર્થો એમ કહે છે કે, “ મેઘના ઉદ્દેશથી એક મોટા ઘેટાને મારીને, તેને મીઠું, તેલ અને પીપર વગેરેથી સંસ્કારીને ખાતા છતાં અમે રજ (પાપ) થી લેપાતા નથી. ” (પૃ. ૩૯૭-૩૯૯ ગા. ૨૯-૩૭-૩૮)

અહીં ટીકાકારે ખાનારા તરીકે સામ્યોપદેશને અનુસરનારને જણાવેલા છે.

૮ નિયતિવાદ

“ જરૂરકાન્તું એવું કહેવું છે કે, બધા જુદા જુદા જગ્યા જે સુખ કે દુઃખને અનુભવે છે અથવા પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થાય છે-એ બધું દાષ છવના પુરુષાર્થને લીધે થતું નથી અર્થાત્ એ બધાનો કર્તા છવ પોતે નથી તો બીજો એનો કર્તા કાણ હોય ? ”

૧ ચૂરક. ટી. પૃ. ૩૮

૨ ચૂરક. ટી. પૃ. ૩૯૭.

૩ ચૂરક. ટી. પૃ. ૩૯૯

છવો જે એ બધું સુખદુઃખ અનુભવે છે તે સાંગતિક છે-નિયતિને લીધે થાય છે અર્થાત્ જેમ બનવા કાળ હોય તેમ બન્યા કરે છે, એમાં કાંઈના પુરુષાર્થ, કાળ, ઈશ્વર, સ્વભાવ કે કર્મ એ બધાનું કાંઈ આશરું નથી.”—[પૃ. ૨૬-૨૭ ગા. ૧-૨-૩]

બીજા શ્રુતસ્કંધમાં આ વાદ સંબંધે આ પ્રમાણે જણાવેલું છે:—“દેટલાક શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો એમ કહે છે કે, જે પુરુષો ક્રિયાવાદનું સ્થાપન કરે છે અને જે પુરુષો અક્રિયાવાદનું સ્થાપન કરે છે તે બન્ને બનવાકાળની [નિયતિવાદની] અપેક્ષાએ એક સરખા છે અર્થાત્ ક્રિયાનું અને અક્રિયાનું કારણ પણ નિયતિ જ છે.

જે બાળક [મૂર્ખ] હોય તે એમ કહે છે કે, ‘હું જે દુઃખી થાઉં છું, શોક પામું છું, ખૂંદું છું, પીટાઉં છું, પીડાઉં છું અને પરિતાપ પામું છું તે બધું મારા કરેલાનું કળ છે અથવા જે બીજો કાંઈ દુઃખ પામે છે, શોક પામે છે, ખૂંદે છે, પીટાય છે, પીડાય છે અને પરિતાપ પામે છે એ બધું એના કરેલાનું કળ છે.’

જે મેધાવી હોય તે એમ કહે છે કે, ‘હું જે દુઃખી થાઉં છું યાવત્ પરિતાપ પામું છું તે બધું મારા કરેલાનું કળ નથી અથવા જે બીજો કાંઈ દુઃખી થાય છે યાવત્ પરિતાપ પામે છે તે પણ તેના કરેલાનું કળ નથી-એ બધું સાંગતિક છે-નિયતિજન્ય છે—બનવા કાળ હોય એમ બન્યા કરે છે.”—[પૃ. ૨૮૭-૨૮૮]

મળકારે, નિર્બુક્તિકારે^૧ અને દીકાકારે^૨ આ મતને નિયતિવાદ કહ્યો છે.

૧૦ કૃતવાદ

(યદિની ઉત્પત્તિ વિષે દેટલાકાએ આ પ્રમાણે લુહું લુહું જણાવેલું છે:)

“કાંઈ કહે છે કે, આ લોક દેવેજ બનાવેલો છે”

“કાંઈ કહે છે કે, આ લોક બ્રહ્માએ બનાવેલો છે”

“કાંઈ કહે છે કે, આ લોક ઈશ્વરે બનાવેલો છે”

“કાંઈ કહે છે કે, છવાજીવયુક્ત અને સુખદુઃખસમન્વિત આ લોક પ્રધાન [પ્રદૃતિ] વગેરે દ્વારા થયેલો છે”

“કાંઈ મહર્ષિ કહે છે કે, આ લોક સ્વયંભૂએ કરેલો છે. સ્વયંભૂએ મારને બનાવેલો છે અને એ મારની માયાથી આ લોક અચાસ્ત છે.”

“દેટલાક બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો [પૌરાણિક ત્રિદંડીઓ દી.] એમ કહે છે કે, આ જગત ઇંડામાંથી થયેલું છે.”—[પૃ. ૪૨ ગા. ૫-૬]

બીજા શ્રુતસ્કંધમાં આ કૃતવાદને આ રીતે કહેલો છે:

૧ સત્ત્વ. નિ. ગા. ૩૧ પ. ૧૧ ૨ સત્ત્વ દ. દી. પ. ૨૬

૩ મળમાં દેવઉત્ત-દીકામાં દેવોપ્ત, દેવયુક્ત, દેવયુત્ત.

“કેટલાક બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો આ પ્રમાણે કહે છે કે, ધર્મો [પદાર્થો] પુરુષાદિક છે, પુરુષોત્તર છે, પુરુષપ્રણીત છે, પુરુષસંજ્ઞત છે, પુરુષપ્રવૃત્તિત છે, પુરુષાલિસમન્વાગત છે અને પુરુષને આશ્રીને રહેલા છે—

જેમ [શરીરમાં યજ્ઞેલું] શ્રમકું શરીરમાં હોય છે, શરીરમાં વધે છે અને અતે શરીરને જ આશ્રીને રહે છે,

જેમ ઉત્પત્ત યતી અરંતિ શરીરમાં હોય છે, શરીરમાં વધે છે, અને અતે શરીરને જ આશ્રીને રહે છે,

જેમ કાંઈ રાક્ષસો હોય છે તે પૃથ્વીમાં થાય છે, પૃથ્વીમાં વધે છે અને અતે પૃથ્વીને આશ્રીને જ રહે છે,

જેમ કાંઈ ઝાડ હોય તે પૃથ્વીમાં ઉગે છે, પૃથ્વીમાં વધે છે અને અતે પૃથ્વીને આશ્રીને જ રહે છે,

જેમ કાંઈ તળાવડી હોય તે પૃથ્વીમાં હોય છે, પૃથ્વીમાં વધે છે અને અતે પૃથ્વીને આશ્રીને જ રહે છે,

જેમ પાણીની પ્રચુરતા પાણીમાં હોય છે, પાણીમાં વધે છે અને અતે પાણીને આશ્રીને જ રહે છે.

જેમ પાણીનો પરપોટો પાણીમાં થાય છે, પાણીમાં વધે છે અને અતે પાણીને આશ્રીને જ રહે છે તેમ બધા પદાર્થો પુરુષમાંથી થાય છે, પુરુષને લીધે વધે છે અને અતે પુરુષને આશ્રીને જ રહે છે.

જે આ શ્રમણુ નિર્ઘેયો માટે દ્વંદ્વશાંગગણિપિટક બનાવવામાં આચ્યું છે તે કાંઈ તથ્ય નથી, સાચું નથી અને યથાર્થ નથી ”—(પૃ. ૨૮૪)

આ મતના નામ માટે મૂળકારે બીજા શ્રુતરકથમાં ઈશ્વરકારણિક શબ્દ યોજ્યો છે, નિર્ધુક્તિકારે^૧ એ બધાને કૃતવાદી કહ્યા છે અને દીકારકારે^૨ પુરુષાદિક પદાર્થ માનનારને ઈશ્વરકારણિક અથવા આત્મવિવર્તવાદી-અદ્વૈતવાદી-કહ્યા છે. [દીકારકારે જાણાવેલો અંતિમ અર્થ ઘટાવવા માટે ‘ પુરુષ ’નો અર્થ ‘ આત્મા ’ સમજવો.]

૧૧ અવતારવાદ

“અહીં કેટલાક એમ કહે છે કે, જેમ ચોક્કસ યજ્ઞેલું પાણી પાણું મેલું થાય છે તેમ આત્મા શુદ્ધ અને અપાપ થયા પછી ફરીથી કીડા અને પ્રદેયથી લેપાય છે.” [પૃ. ૪૫, ગા. ૧૧-૧૨]

મૂળકાર અને નિર્ધુક્તિકાર આ મતના નામ વિશે કાંઈ કહેતા નથી. દીકારકાર^૩

જણાવે છે કે, આ મત એક જાતનો 'કૃતવાદ' છે અને આ 'કૃતવાદ' ત્રૈશાસિક મતને અનુસરનારા ત્રૈશાસિક મતને સંમત છે. જેના મતમાં આત્માની ત્રણ રાશિઓ [દશાઓ] મનાતી હોય. તે ત્રૈશાસિક કહેવાય. આત્માની શુદ્ધ અવસ્થાવાળી દશા, 'પંછી અકર્મદશા' [અપાપ દશા] અને પાછી સકર્મદશા [સપાપ દશા] એ ત્રણ દશાઓને ત્રૈશાસિક માને છે.

૧૨ સિદ્ધઅરોગવાદ

"કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે, સિદ્ધો થાય છે અને તેઓ રોગ વિનાના [અરોગ] હોય છે" (૫૦ ૪૭, ગા. ૧૫)

આ સંબંધમાં એકલા દીકાકાર^૧ આ પ્રમાણે જણાવે છે,

"કેટલાક એટલે શૈવલોકી."

"અણિમા વગેરે આડ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને સમાધિ દ્વારા શરીરત્યાગ કરનારા તે સિદ્ધલોકી."

૧૩ લોકવાદ

"કેટલાકનું એમ માનવું છે કે, લોક અનંત છે, નિત્ય છે, સાસ્વત છે—નારા પામતો નથી. લોક અંતરવાળો છે, નિત્ય છે એમ ધીર પુરુષ જુએ છે ("ધીરોઃ ક્યાસાદિઃ" "ધીર એટલે વ્યાસ^૨ વગેરે" દી.૦). કેટલાકનું એમ સમજવું છે કે, તીર્થંકર અપરિમિત જાણે છે તીર્થંકર સર્વત્ર અપરિમિત જાણે છે એમ ધીર (પુરુષ) દેખે છે—આ બધો લોકવાદ છે." (૫૦ ૪૯ ગા. ૫-૬-૭)

૧૪ સુત્રેન સુત્રવાદ

"અહીં કેટલાક એમ માને છે કે, સુખથી સુખ થાય છે, તેમાં (સુખમાં) આર્પમાર્પ અને પરમસમાધિ મળે છે." [ઉપસર્ગ અધ્યયન ૫૦ ૯૬, ગા. ૬]

અહીં દીકાકાર^૩ એમ કહે કે, 'કેટલાક એટલે સાક્યો વગેરે અથવા જૈનો [સ્વયંધ્યો]'

'સુખથી સુખ થાય છે' એ વચનનું વિચરણ કરતાં દીકાકાર^૪ જણાવે છે કે, 'તપ અને લોચ જેવાં દુઃખો સહવાથી પરિણામે કાંઈ સુખ મળતું નથી. સારો આહાર અને વિહાર હોય તો ચિત્ત સ્વસ્થ રહે છે, એથી સમાધિ થાય છે અને તેથી પરિણામે નિર્વાણ મળે છે એટલે 'સુખથી સુખ થાય છે' એ વાત ઠીક છે.

૧ સૂત્રક. દી. ૫. ૪૭.

૨ સૂત્રક. દી. ૫. ૪૯.

૩ સૂત્રક. દી. ૯૬

૪ સૂત્રક. દી. ૯૬

૧૫ સ્ત્રીસંગવાદ

“કેટલાક વાસત્યા લોકો એમ કહે છે કે, વિનંતી કરતી સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરવામાં કરો દોષ નથી.

જેમ કાંઈ એક મનુષ્ય પોતાના ભરાએલા ગુમડાને ફાડીને સુહર્ત માત્ર સુખી થાય છે એવી રીતે સ્ત્રીસંગ, ભરાએલા ગુમડાને ફાડવા જેવો સુખકર છે.”

જેમ કાંઈ ઘેટું ડોળ્યા વિના પાણી પીતા સંતોષ પામે છે તેમ સ્ત્રીસંગમાં કાંઈને પીડા થતી નથી પણ સંતોષ થાય છે— એ પ્રમાણે કેટલાક મિથ્યાદષ્ટિ અનાયો કહે છે.”

[૧૦ હજ ગા. ૬-૧૧]

આ જાતના સંપ્રદાય માટે મૂળકારનો કરો નામગ્રાહ ઉદ્ભવ નથી, નિયુક્તિકાર^૧ એને માત્ર ‘પરવાદિ’ તરીકે લેજે છે, દીક્રકાર^૨ આ સંપ્રદાયને ‘નાથવાદિક મંડલ’ કહે છે અને આ રીતે બ્રાહ્મનારાઓને નાથવાદિક મંડલમાં ભળેલા જણાવે છે.

૧૬ મુક્તિસાધનવાદ

“કેટલાક મઠ લોકો એમ કહે છે કે, ‘ચીકુ’ નહિ ખાવાથી મોક્ષ મળે છે.

કેટલાક કહે છે કે, ઠંડા પાણીના સેવનથી મોક્ષ મળે છે.

કેટલાક કહે છે કે હવન કરવાથી મોક્ષ મળે છે” [કુશીલપરિભાષા ૪. ૧૫૮ ગા. ૧૨]

ઠંડા પાણીના સેવનથી મોક્ષ માનનારાઓને દીક્રકાર^૩ ભાગ્યવત સંપ્રદાયના તાપસ કહે છે, એઓ ‘વારિભદ્રક’ વગેરે અનેક જાતના હોય છે.

આ દેવતા સમવસરણુ નામના બારમા અધ્યયનમાં ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, વિનયવાદ અને અજ્ઞાનવાદ એ ચાર વાદોનો અધિકાર છે. મળ સત્રમાં એ વાદો સંબંધે બહુ જ ટુંકામાં આ પ્રમાણે જણાવેલું છે.

“ક્રિયાસમવસરણુ, અક્રિયાસમવસરણુ, વિનયસમવસરણુ અને અજ્ઞાનસમવસરણુ આ ચાર સમવસરણો છે, જેને પ્રાવાદક જનો બુદ્ધિ બુદ્ધિ કહે છે.” [પૃ. ૨૧૧ ગા. ૧]

૧૭ ક્રિયાવાદ

[ક્રિયાવાદ એવા] “કેટલાક બ્રાહ્મણો અને યમણો લોકોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજીને આ પ્રમાણે કહે છે કે, દુઃખ સ્વયંકૃત છે, અન્યકૃત નથી.”—[૪. ૨૧૮ ગા. ૧૧]

૧ મુત્ત. નિ. ગા. ૪૬ ૪. ૭૮

૨ મુત્ત. ડી. ૪. ૬૬

૩ મુત્ત. ડી. ૪. ૧૫૬

૧૮ અક્રિયાવાદ

“અક્રિયાવાદિઓ અક્રિયાને કહે છે, ખોતે જાણાવેલા તત્ત્વમાં તેઓ ચોક્કસ નથી, કોઈ કોઈ પૂછે તો તેઓ કરું કહી શકતા નથી, આ બે પક્ષવાળું છે, આ એક પક્ષવાળું એમ કહ્યા કરે છે, કર્મનાં છ આયતન કહે છે [છલાયતનં ચ કર્મમં]. અણુક એવા ક્રિયાવાદીઓ એવું જૂઠું જૂઠું કહે છે. તેઓ કહે છે કે, સર્વ ઉગતો નથી, આથમતો નથી, ચંદ્રમા વધતો નથી, ઘટતો નથી. પાણી ઝરતાં નથી. વા વાતો નથી—આખો ય લોક વંધ્ય અને નિયત છે.” [પૃ. ૨૧૫ ગા. ૫-૮]

૨૦ અજ્ઞાનવાદ

“કેટલાક ધ્રાણ્યો અને શ્રમણો (એ બધા) એમ કહે છે કે, બધાં જ્ઞાતો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે માટે અસત્ય છે, સંસારમાં ય જે બધા પ્રાણીઓ છે તે કોઈ બરાબર જાણતા નથી. જેમ અમ્લેચ્છ ભાપાને નહિ સમજનારો મ્લેચ્છ ક્રૂરા અમ્લેચ્છનાં વચનોતો અનુવાદ કરે છે પણ કોઈ સમજતો નથી એટલે તેનો હેતુ જાણતો નથી તેમ જ બધા ભેદો પોતપોતાની પરંપરામાં ઉતરી આવેલાં તત્ત્વોને ક્રૂરા અનુવાદ કરે છે પણ એનો દશો હેતુ સમજતા નથી અર્થાત્ કોઈને કોઈ પ્રકારનો ચોક્કસ નિશ્ચય થતો નથી માટે અજ્ઞાન એ જ શ્રેય છે.” [પૃ. ૩૪ ગા. ૧૪-૧૫]

“અજ્ઞાનવાદિઓ કુશળ છતાં અસંસ્તુત છે, શંકા [વિચિકિત્સા] ના પારને પામેલા નથી, એ અકોવિદો અકોવિદો સાથે વજર વિચાર્યું બાદું બોલે છે.” [પૃ. ૨૧૧ ગા. ૨]

૧૯ વિનયવાદ

“જે આ અનેક વિનયવાદિઓ છે તેઓ સત્યને અસત્ય સમજે છે, આશાધુને સાધુ કહે છે.” [પૃ. ૨૧૧ ગા. ૩]

આચાર વાદોના અને તેના બેદોના સંગ્રહમાં આગળ જણાવ્યું છે. હવે પછી આ લેખના ઉત્તર ભાગમાં આવિયેળ વીગતથી લખવાનું છે એથી આ વાદોની વિશેષ માહિતી માટે જિજ્ઞાસુઓએ એ ભાગને જોવો.

૨૧ હિંસાવાદ

“કેટલાક શ્રમણો અને ધ્રાણ્યો એમ કહે છે અને એવી પ્રશ્નપૂછા કરે છે કે, દરેક પ્રાણીને યાવત દરેક સત્ત્વોને હણવા જોઈએ, કુઃખ દેવું જોઈએ અને ઉપદ્રવ કરવો જોઈએ—[પૃ. ૩૩૯]

અહીં દીકાકાર^૧ જણાવે છે કે, જે શ્રમણો અને ધ્રાણ્યો હિંસાવાદનો ઉપદેશ કરે છે તેઓ એમ કહે છે કે, ધર્મને માટે, શ્રાદ્ધને માટે અને યજ્ઞને માટે વિંસા કરવી એ ચોખ્ખું છે—ધર્મ્ય છે.

૨૩ હસ્તિતાપસવાદ

“દયાના પાત્રનં માટે કેટલાક આ પ્રમાણે કહે છે કે બાકી બધા જીવોની દયા પળાય એ માટે વરસે વરસે એક એક મોટા હાથિને બાણ વડે મારીને અમારા નિર્વાહ કરીએ છીએ—” (પૃ. ૪૦૩]

આ બતની હિંસા કરનારાઓને નિયુક્તિકાર^૧ અને દીકાકાર^૨ ‘હસ્તિતાપસ’ નામ આપેલે.

૨૨ વેદવાદ

“પોતાના સંપ્રદાયના બે હમર સ્નાતક ધાજણોને જેઓ જસાડે તેઓ મોટા પુણ્ય-સંધને પ્રાપ્ત કરીને દેવ થાય છે એવો ‘વેદવાદ’ છે.”

“બધાય જૂતોમાં સર્વતઃ અક્ષત, અન્યય, સનાતન, મહાન્ અને અવ્યક્તરૂપ એવો પુરુષ છે.” [પૃ. ૪૦૧-૪૦૨]

દીકાકારે આ મતને અદૈતવાદ^૩ અથવા સાંખ્યવાદ^૪ કહ્યો છે.

૧ સુત્રક. નિ. ગા. પૃ. ૩૮૬.

૨ સુત્રક. દી. પૃ. ૪૦૪

૩ સુત્રક. દી. પૃ. ૪૦૨

૪ સુત્રક. દી. પૃ. ૪૦૧

ગુજરાતના ઇસલામી ઇતિહાસની ઇસલામી

ગ્રંથસામગ્રી

[મોલવી અબુ ઝફર નદ્વી]

હજી સુધી આપણી ભાષામાં ગુજરાતનો એક વિગતવાર અને સંપૂર્ણ ઇતિહાસ નથી. આવા ઇતિહાસની આવશ્યકતા વિશે ભાષ્ય જ મતભેદ હોઈ શકે. પણ આ કામ અનેક મુશ્કેલીઓથી ભરેલું છે. આ ઇતિહાસ જો એક પ્રજાનો કે એક ધર્મનો હોત તો તે કામમાં ઓછી મુશ્કેલીઓ રહેત; પણ હિન્દુસ્થાન અને તેના પ્રાન્તો જૂદી જૂદી પ્રજા અને ધર્મોનાં રહેઠાણ છે. આવી લિન્ન લિન્ન ભાષાઓ વાળી અને ધર્મોવાળી પ્રજાઓનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં મોટો લય એકરેશીયતાનો છે. એક મુસલમાન ઇતિહાસકારને હાથે લખાતા ઇતિહાસમાં મોટે ભાગે મુસલમાનોના સંબંધના બનાવોનું વર્ણન આવે છે, જે વાંચતાં એમ યાદ કે જાણે આ દેશમાં ફક્ત મુસલમાનોની જ વસતી છે. એવી જ રીતે એક હિન્દુ ઇતિહાસકારની કૃતિમાં એમ સમજાય કે આ દેશમાં મુસલમાનોની એક નાની સંખ્યા છે. જે સામાન્ય રીતે તોફાન કરવામાં રોકાયેલી છે. અંગ્રેજોના હાથે લખાયેલા ઇતિહાસ રાજકર્તાની દૃષ્ટિ તથા યુરોપીય સંસ્કૃતિના ગર્વથી દૂષિત હોય છે. આ બધા પૂર્વગ્રહોમાંથી છૂટી ઇતિહાસ લખવાનો પ્રયત્ન કરનાર માટે પણ બીજી જાતની મુશીબતો હોય છે; અને તે એ કે ઇતિહાસના સાધનો તદ્દન જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં હોય છે. આથી આ સંગ્રહ કરવાનું કામ અત્યુક્ત એક બ્યક્તિ માટે કરવું લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે. આથી આ પ્રયત્ન અનેક વિદ્વાનોના સહકારથી કોઈ એક સંસ્થા દ્વારા થાય એ જ ઉચિત છે. આથી ગુજરાતપુરાતત્ત્વમંદિરે ગુજરાતના ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે.

આ પ્રયત્નમાં કામની સગવડ ખાતર જે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે—એક હિન્દુ-રાજ્યોના સમયનો અને બીજો ઇસલામી રાજ્યોના સમયનો. બીજા વિભાગમાં મુખ્ય બે પેટાવિભાગો આવે છે—એક ગુજરાતમાં ઇસલામી અગમની શરૂઆતથી તે છેલ્લા ગુજરાતી સુલતાનો સુધી. બીજામાં મોગલ શહેનશાહીના સમયથી તે અર્વાચીન કાળ સુધી. પ્રસ્તુત લેખમાં ગુજરાતના ઇસલામી સમયના ઇતિહાસ માટે જે ગ્રંથસામગ્રી મારા જાણુવામાં છે તે નીચે મોંઘું છે.

અરબી,

(૧) બીલાઝરીની ફતુહુલખલદાન. આ પુસ્તકથી આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શકીએ છીએ કે મુસલમાનો શરૂઆતમાં ગુજરાતમાં કયે કયે ઠેકાણે આવ્યા અને ત્યાં કેવી રીતે રહ્યા; તે જમાનામાં ગુજરાતના બંદરોની સ્થિતિ કેવી હતી અને ખુદ મુસલમાનો પાસે દરીઆઈ સફર માટે કયાં સાધનો હતાં.

(૨) મસઅુદી. આ માણસ સુલતાન મસઅુદ ગીઝનીના વખતમાં આવ્યો હતો. એણે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના કિનારાનો કંઈક અહેવાલ આપ્યો છે.

(૩) ઇબ્ને બનુતતો પ્રવાસ. એમાં કેટલાક નજરે જોએલા બનાવોના વર્ણનથી ઘણી હકીકત માલમ પડે છે.

(૪) અનનુરુસાફર. (૫) અલમુસર એરરવી. આ પુસ્તકોથી મુસલમાનોની વિદ્યા અને કેળવણી અંગેની ઘણી હકીકત માલમ પડે છે.

(૬) ઝફરુલ્લાલા અ મુઝફ્ફર ઉલ્લાલા. આ પુસ્તક અબ્દુલ્લા બીનમોહમદ બીન ઉમર અસફીનું લખેલું છે. આ માથુસ અસલ પદ્યોનો રહેવાસી હતો. પણ એનો જન્મ મક્કામાં થયો હતો. એ પોતાની છંદગીના છેલા ભાગમાં અમદાવાદવાસી થઈ ગયો હતો. એના પુસ્તકો ત્રણ છે. ઉપર જણાવેલા નામનું પુસ્તક એ ભાગમાં છે. પેહલા ભાગમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ છે. બીજા ભાગમાં હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ છે. પુસ્તક ધણું સાફ છે અને મીરાતે સીકંદરી કરતાં વધારે બનાવોનું વર્ણન કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ મીરાતે સીકંદરી કરતાં વધારે ભરોસાપાત્ર છે. કેમકે તે અલેક્ષાન અને એહઝરખાનની સરકારમાં પ્રાધવેદ સેક્રેટરી હતો અને સરકારી રીતે તેની માહિતી વધારે વિશાળ હતી; જોકે મીરાતે સીકંદરી આનાથી પૂર્વે લખાયેલી છે છતાં સામગ્રી મેળવવાની દૃષ્ટિથી આ વધારે સારી છે. અફસોસની વાત છે કે આ પુસ્તકનો શરૂઆતનો તેમ જ છેલ્લો ભાગ નાશ થઈ જવાથી મળતો નથી તોપણ જે કંઈ ભાગ બચેલો છે તે માહિતીથી ભરપૂર છે. આ પુસ્તક લંડનમાં મી. ડૉસે છપાવી પ્રગટ કર્યું છે.

ફારસી

(૭) ફીરસ્તા ફારસી તારીખમાં સૌથી પ્રાચીન શીરસ્તાની તવારીખ છે. એણે પોતાના સમસ્ત હિંદના ઇતિહાસમાં ગૂજરાતના સુલતાનોના જ્ઞાત માટે એક ખાસ પ્રકરણ લખ્યું છે.

(૮) ઝીયાઉદ્દીન બર્નીની તારીખે ફીરોઝશાહીથી પણ ઘણી મદદ મળી શકે છે. એનો કર્તા અલાઉદ્દીન ખીલજીના વખતમાં મોળુદ હતો.

(૯) મીરાતે સીકંદરી—આ વિષયનું આ પ્રખ્યાત પુસ્તક છે. તેમાં ગૂજરાતના સુલતાનોનો જ્ઞાત ધણો વિગતવાર લખ્યો છે. એમાં નજરે જોએલી બીનાઓનો અહેવાલ વધારે ભરોસાપાત્ર છે. અફસોસની વાત છે કે એના કર્તા સીકંદર મોહમદ મંજુએ કાયોના કારણે દેખાડવા માટે પ્રયત્ન કર્યો નથી. તોપણ ઉપર ઉપરની ઘટનાઓ ઇમાનુદારીથી લખી છે. તેની પ્રમાણિકતા વિષે શંકા નથી. પણ આપણે ભુલવું જોઈએ નહિ કે તેનો વિષય ફક્ત ગૂજરાતના સુલતાનો છે. આ જ કારણથી તેણે અકબરના વખતના એટલા જ બનાવો લખ્યા છે જેનો સંબંધ ગૂજરાતના સુલતાનો સાથે છે.

(૧૦) મીરાતે એહમદી—આ પુસ્તકનો કર્તા મોહમદ હુસેનબીન મોહમદઅલી છે. ગૂજરાતના રાજાઓ, બાદશાહો અને મોગલ શહેનશાહોનાં ટૂંકાણુમાં વર્ણન છે. પોતે જોએલી મરાઠાઓની લડાઈઓનું તેમણે વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે અને ઠેકઠેકાણે મોગલ શહેનશાહોનાં ફરમાનોની નકલ પણ આપી છે. એનો બીજો ભાગ પહેલાં કરતાં વધારે કિમતી

છે. એમાં ગુજરાતના શહેર, કસબા, ગામો વગેરેની આવક, મેહસુલ, નદીઓ, પહાડો, આપાત, નીકાશ, કારીગરીની વસ્તુઓ, મસીદો, મંદિરો વગેરેનું વિગતવાર પુષ્કળ વર્ણન છે. એમના કુળમાં દીવાની હતી તેથી શાહી કચેરીના કાગળો એમના હાથમાં આવ્યા હતા. તેઓ આ પુસ્તકમાં જણાવે છે કે તેમનો ઉદ્દેશ તે લખવામાં ઇતિહાસ આપવાનો નથી પણ દીવાની કાગળોને ગોઠવી તે પ્રજા સમક્ષ પ્રકટ કરી ભવિષ્યમાં તેની યાદગીરી રાખવાનો છે. ગમે તેમ હો પણ આ પુસ્તક ઐતિહાસિક સામગ્રી પૂરી પાડવામાં ખીનપી ઉતરતું નથી.

(૧૧) અમલુ તુરામ વહીતા ઇતિહાસ—એમની ગણના સુરીઓમાં થાય છે. અસલમાં એમના પૂર્વજો ઇરાનમાંથી આવી ચાંપાનેરમાં વસ્યા હતા. અકબરના સમયમાં અસાવળમાં રહેતા હતા, અને તે સમયમાં તેમની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. મરાઠાઓની લુંટફાટથી અસાવળ ભયારે ઉત્તર કચ્છ ગયું ત્યારે તેમનું ખાનદાન અમદાવાદમાં આવી વસ્યું. હુમાયુ બાદશાહ અને બહાદુરશાહ ગુજરાતી વચ્ચે પતંગદેવાર ચાલતો હતો ત્યારથી તે અબદુર રહીમ ખાનખાનનની સુખાગીરી સુધીની નજરે લેએલી ખીનાઓ એમણે લખી છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તે સમયના બનાવોનું એમનું લખાણ ખાસ ભરોસાપાત્ર છે; કારણકે એ ઉસ્માનખાં ગુજરાતીના દરેક કાર્યમાં ભાગીદાર હતા અને રાજ્યના બધા ફેરફારો એમની સમક્ષ થયા હતા. વળી એમનો પ્રજા અને અમલદાર બન્ને માથે સંબંધ હતો. આથી એમને સત્ય ખીનાઓ માલુમ પડી છે.

(૧૨) અકબરનામા, (૧૩) તુઝુકે જહાંગીરી, (૧૪) ઇકબાલનામાએ જહાંગીરી, (૧૫) શાહુજહાંનામા, (૧૬) આલમગીરનામા, (૧૭) આલમશાહી. આ બધાં પુસ્તકોમાંથી મોગલ બાદશાહોના ગુજરાતના સંબંધના ખાસ કાર્યોની માહિતી મળે છે.

(૧૮) તખકાતે નાસેરી, (૧૯) અંદરનામા, (૨૦) સૈફસુત્તા એરીન, (૨૧) મુનતખે પ્યુત તવારીખ. આ ગ્રંથોમાંથી સામાન્ય ખીનાઓનો પત્તો લાગે છે. જો કે તેમાં ખાસ કરીને ગુજરાતના બનાવોનો ઉલ્લેખ નથી, પણ કોઈ કોઈ જગ્યાઓ કેટલાક બનાવોનો ઉલ્લેખ કોઇના સંબંધમાંથી કર્યો છે જે કદર કરવા જોગ છે.

૨૨) રૂકબાતે આલમગીરીથી ગુજરાત સંબંધી કેટલીક કિંમતી હકીકતો જણાય છે અને કેટલાક બનાવો ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે.

(૨૩) ખાકીખાનની લુબાઉલ લુબાબ—આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ નીચેના કારણથી કરવા જોગ છે. મોહમદ ખુદાજલ જે વખતે ગુજરાતનો સુબો હતો તે વખતે તેના પિતા મુરાદના ખાસ નોકરોમાં હતો. અને મુરાદના વધ-સુધી એત્રો શુભચિંતક રહ્યો. આ જ કારણથી તેને ઔરંગઝેબ સાથે એક જાતનું વેર રહેલું છે. એણે જે બનાવો લખ્યા છે તે તેણે જોયા હશે કે તેના પોતાના પિતા પાસેથી સાંભળ્યા હશે.

(૨૪) મઝ્યાસુરસ ઉમરા—કર્તા શાહનવાઝખાન છે. મોગલ યુગના અગ્રીર ઉમરાઓના વર્ણન બની શકે તેટલાં કીધાં છે. તેમાંથી કેટલાકમાં ગુજરાતના અમીરોનો પણ અહેવાલ માલુમ પડે છે.

(૨૫) માલવાની તારીખ (૨૬) તારીખે ધીબપુર આ પુસ્તકોમાં ગુજરાતના સુલતાનોના વખતમાં તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતી તમામ ખીનાઓ માલમ પડે છે અને ખાસ કરીને લડાઇઓની ઘટનાઓની કલ્પના સારી રીતે થઇ શકે છે.

(૨૭) તારીખે ખમખાયત (ખંખાત) આ પુસ્તકની મદદથી ખંખાતના હકિમોની હકીકત અને કેટલીક જરૂરી સામગ્રી એકઠી થઇ શકે છે.

(૨૮) રયાણુસ સલાતીન—ખરી રીતે કહીએ તો આ ખંખાતનો ઇતિહાસ છે. તેથી ગુજરાત વિષે એમાં કંઈ વર્ણન નથી. પરંતુ ખંખાત અને સુરત બંદરના સંબંધથી ગુજરાતના બંદરો સાથે સંબંધવાળા યુરોપીઓના વૃતાન્તો આમાંથી ટુંકાણમાં કંઈક માલમ પડે છે.

ઉદ્દ

(૨૯) તમકુને હિંદ—આ પુસ્તક મૂળ ફ્રેન્ચ ભાષામાં છે તેનો કર્તા ડોક્ટર ગોસ્તાવ લીબન છે. આ પુસ્તકનું ભાષાંતર સૈયદઅલી ખીલગીરામીએ ઘણી ખુબીથી ઉર્દુમાં કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં ગુજરાત વિષે કંઈક માહિતી મળી શકે છે. ખાસ કરી હુનર, કળા અને વિદ્યા વિષે એમાંની માહિતી વખાણવાલાયક છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ચિત્રો પણ આપ્યા છે.

(૩૦) મોલવી ઝૂકા ઉલ્લાનો હિંદનો ઇતિહાસ. આમાં તારીખે ફિરસ્તાની માફક એક ખાસ પ્રકરણ ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે જૂદું રાખ્યું છે. મોલવી સાહેબે ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, પોર્ચુગીઝ, હિન્દી ભાષાઓમાંથી સામગ્રી એકઠી કરી છે અને જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી પૂરતી મહેનત કરી પુસ્તક પૂર્ણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

(૩૧) સેફુલ અજમ—અદલામા શીમલીનો આમાનીની કૃતિ છે. એનો વિષય ફારસી કાવ્યનો ઇતિહાસ છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે કોઈના સંબંધથી ગુજરાતના બનાવો ઉપર પ્રકાશ પાડે એવી ખીનાઓ વર્ણવી છે.

ચોદ અરયામ—આ ૮૫ પાનાનો લઘુગ્રંથ છે. એના કર્તા મોલવી અબ્દુલ હદીન દવ તોલ ઉલમાના મન્ત્રી છે. પુસ્તકનો વિષય ગુજરાતની વિદ્યા સંબંધી હકીકત લખવાનો છે. આમાં ગુજરાતના સુલતાનો, તેમની સામન્યદત્તિનાં લક્ષણો, વિદ્યા, અને કળાને ઉત્તેજન, ગુજરાતના સૂફીઓ અને વિદ્વાનોના કાર્યોનું ટૂંકામાં વિવેચન કર્યું છે.

૩૩. ખીલાફત અને હિન્દુસ્તાન—આ પણ એક નાનો ગ્રંથ છે. કર્તા મોલાનાં સૈયદ સુલેમાન નદ્વી. લેખકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ખીલાફત અને હિંદનો સંબંધ સાબીત કરવાનો છે. પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ બંદરોના સંબંધથી ગુજરાત વિષે કેટલીક હકીકત આવે છે જે આપણા ઇતિહાસ માટે ઘણી ઉપયોગી છે.

૩૪. સૈયદઅલી તુરકીનું સફરનામું—આ મુસાફરીનો જતાન્ત છે. તે પણ હુંકો અંધ છે. આ એક તુરકી અમલદારે લખ્યો છે જેને તુરકીના મુલતાને ગુજરાતીઓની મદદ માટે એક નૌકા સૈન્ય આપી પોર્ટુગીઝોને કઢાડી મુકવા માટે મોકલ્યો હતો. બ્યારે હુમાયુ બીજી વખતે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તે સમયે આ નૌકા સૈન્ય અહીં પહોંચ્યું હતું. આ અમલદારે આખો કાફલો ગુજરાતીઓને સોંપી ખુશખબાર રસ્તે દિલ્હી, લાહોર, કાશ્મીર ચક્રને દાન્સટનડીનોપલ પહોંચીને તેણે પોતાના પ્રવાસની હકીકત લખી હતી. તેનું ભાષાંતર ઉર્દુ અને અંગ્રેજીમાં થઈ ગયું છે.

૩૫. ચીના મુસાફરના સફરનામાઓમાં મુસલમાનોનાં આવ્યાં પહેલાંનો જતાંત મળે છે. એનાથી દેશ તથા ધર્મ સંબંધી અહેવાલ માલુમ પડે છે.

૩૬. બરનીયરનું સફરનામું પણ ઉપયોગી છે તેનાથી પણ કાંઈક માહિતી મળી શકે છે. મારી પાસે જે પુસ્તકો મોજુદ છે તેનું મેં વર્ણન કર્યું છે. હું હમણાં જુદી જુદી હાથપેરીઓને જોઈ છું અને આ ઉદ્દેશથી ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના પ્રવાસે જવા ઇચ્છા રાખું છું. મને આશા છે કે આથી ઘણી ચીજો એકઠી થશે જેથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મદદ મળશે. વળી પ્રાચીન લખાણો, ફરમાનો, સીકાઓથી પણ મદદ લઈશ જે ધીમે ધીમે મારી પાસે એકઠા થતા જાય છે.

હવે મને જે પુસ્તકો મળ્યાં નથી તેનાં નામ આપું છું.

(૧) એહમદશાહી—મુલતાન એહમદશાહના કામનું જતાંત છે. ક્તાઈ હકીમી શીરાગી છે. ધણુંકરીને શીરોશીની માફક ક્તાઈએ બધા બનાવો કાવ્યમાં લખ્યા છે.

(૨) મુઝફ્ફરશાહી—મુઝફ્ફર અને તેની શાસનપદ્ધતિ વિષે છે.

(૩) મેહમુદશાહી—મેહમુદનું વર્ણન છે.

(૪) મલ્લાલી—મુઝફ્ફર બીજાને વિષે છે.

(૫) બહાદુરશાહી—બહાદુરશાહના રાજ્યનું વર્ણન છે.

(૬) સોરઠની તારીખ (૭) રૂકઆતે શુનાયુન. ફારસીમાં રજુહોડજ દિવાને આ પુસ્તક લખ્યું છે. એના પરથી સોરઠની તારીખનું હાડખોજર સારી રીતે તૈયાર કરી શકાશે.

(૮) ખીમરાજના વખતમાં એક મુસલમાન મુસાફર અથુ ગૂચદુલહુસેન આવ્યો હતો. તેણે પોતાના સફરનામામાં અહીંઆની હકીકત લખી છે. તે ધણુંકરીને કિંમતી હશે.

(૯) અબદુરનું સફરનામું—આ પણ ધણું કરીને કિંમતી હશે. આ જ રીતે રાધનપુર, જૂનાગઢ, પાલનપુર, વડોદરા, જામનગરની તારીખો અને હેમીલ્ટનનું સફરનામું વગેરે આપણે માટે ઘણાં ઉપયોગી છે. વાંચકોને વિનંતી છે કે આપના જોવામાં આમાંનું કાંઈક આવે તો મને ખબર આપજો, અને તે પ્રમાણે ગુજરાતના ઇતિહાસને ઉપયોગી બીજાં કાંઈ પણ હાથમાં આવે તો તેની પણ ખબર આપતા વિનંતી છે.

સ્વપ્નવાસવદત્ત ઉપર નવો પ્રકાશ.

[લેખક દેશવલાદ હ. ધ્રુવ.]

ભાસના આ હિતમ નાટકનો અનુવાદ મેં દસગાર વરસ ઉપર પ્રગટ કર્યો હતો, ત્યારે એના ઉપોદ્ધાતમાં પરમ દક્ષિણના વિદ્વાન શોધક ત. ગણુપતિ શાસ્ત્રીએ પ્રકાશમાં આલેખ્યાં એ અને બીજાં બાર નાટકના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન મેં સંક્ષેપમાં ચર્ચ્યો હતો. એ લેખમાં આપેલાં પ્રમાણુ મોટે ભાગે આનુમાનિક હતાં. જે જૂજ શાબ્દ પ્રમાણુ રહ્યું હત્યો હતાં તે મારા મંતવ્યનાં પોષક તો હતાં, પણ સંકાશીલની સંકા ટાળી સંપૂર્ણપણે એ મંતવ્યનાં પ્રતિપાદક ન હતાં. તે ત્રુટિ અલેકારશાસ્ત્રના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યનાં કેટલાંક વચનની સહા-તાથી બને તો હું ફર કરવા ઇચ્છું છું. એ વચન પ્રથમતઃ સ્વપ્નવાસવદત્ત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે આ લેખમાં હું એ નાટકની વાચનાનો અને એના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન જ સ્પર્શવા ધારું છું.

કેટલાક વિવેચકનું એવું સમજવું છે કે મુદ્રિત સ્વપ્નવાસવદત્તની વાચના મૌલિક વાચના નથી. આ સમજ કોઈ કોઈ સ્થળે એ વાચના ત્રુટિત અને અનેક સ્થળે દ્વિપિત હોવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે. જે હાથપ્રત ઉપરથી સ્વપ્નવાસવદત્ત છપાયું છે તે મહાવાસમ લિપિમાં સ્થાનિક મંદિરના ખેસાડી માટે લખાયેલી જણાય છે. કદાચિત તે એ અર્થો અક્ષર જણનારા ખેસાડીના હાથની પરંપરાએ હિતરી આવેલી પણ હોય. લેખકની વધતી-ઓછી કુશળતાના પરિણામે એક જ પુસ્તકની હાથપ્રતોમાં કેવો તફાવત પડી જાય છે, તે પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધકોનું અનુભવ્યું નથી. આવાં કારણથી ઉક્ત મહાવાસમ વાચનામાં પણ ત્રુટિઓ અને અશુદ્ધિઓ આવી ગયેલી દષ્ટિગોચર થાય છે. મારા અનુવાદની ટિપ્પણીમાં ઘણાખરા અશુદ્ધ પાકની મેં નોંધ લીધી છે, અને તે પાક આંતર પ્રમાણુ તથા ઔચિત્ય ઉપર નજર રાખી સંસ્કારી લીધા છે. મુદ્રિત વાચનાની એ પરંપરાપ્રાપ્ત ખામીઓ તેના વાસ્તવિકપણાની આડે આવતી નથી. નાટકના વરણનું અખંડપણું જ વાચનાના અખંડપણાનું પ્રમાણુ છે. અન્યત્ર ઉદાહૃત પ્રસંગથી જે વાચનાને સંગ્રામપણું સ્થાપિત થતું હોય, તે અખંડ કહેવાય. તેની સાંકળના અંકોડા કોઈ ઠેકાણે ત્રુટિ કે કટંગી રીતે ભેડી દીધેલા જણાય, તો વાચના ખંડિત લેખાય. મુદ્રિત વાચના ખંડિત નથી તે સત્ય પ્રકાશમાં આપેલાં અનેક અવતરણુ પ્રતિપાદન કરે છે. સ્વપ્નવાસવદત્તની મુદ્રિત વાગનામાં નીચેના પ્રસંગ સાંકળેલા જોવામાં આવે છે. (૧) નાટકના પહેલાં અંકમાં વાસવદત્તા પદ્માવતીના હાથમાં સોંપાય છે. (૨) તે પછીના પ્રવેશકમાં અને બીજા અંકના આરંભમાં કંદુકંઠીકાનો નિર્દેશ છે. (૩) અનંતર પદ્માવતી સાથે વત્સરાજના આર્થિક વિવાદનો પ્રસ્તાવ છે. (૪) ત્રીજા અંકમાં પશ્ચિમદક્ષિણ નિર્દેશ છે. (૫) તે પછીના પ્રવેશકમાં વસંતદત્તા મુખે મિથાવલોચન આદિથી વરગડિયાના સત્કારનું કથન છે. (૬) ચોથા અંકમાં પ્રમદ્યનવિદારને અંગે શેક્ષિદાયુષ્મ પાસેની બેઠકમાં જંબુપત્નીક વિવાદનો આદર્શ રહ્યું કર્યો છે. (૭) તે પછીના પ્રવેશકમાં વત્સરાજ વાસવદત્તાને વિશેષક ચિતરવાનું શીખવ્યું હતું તેવું જ વિશેષક પદ્માવતીના કપાળમાં ચિતરેલું ભેદ વાસવદત્તા સોંભરી

આંખે રાત્રી મૃતમ થાય છે તેના; અને રાત્રીને મૃતમ ન્તણી પદાવતી પણ અસ્વસ્થ બને છે તેના સમાચાર છે. (૮) પાંચમા અંકમાં સ્વપ્નનો અને સ્વપ્નને અંતે વાસવદત્તાની ઝાંખીનો અવિસ્મરણીય પ્રસંગ છે. (૯) અહીં રસાંતરરૂપે આરુણિના પરાભવની વધામણીની અને દક્ષિણવત્સ ઉપર ચડાઈની સૂચના છે. (૧૦) તે પછીના વિષ્કંભકમાં આર્થિક વિવાદના ફળરૂપે દક્ષિણવત્સના વિજયનો ઉલ્લેખ છે. (૧૧) છઠ્ઠા અંકમાં વાસવદત્તાના સમાગમના શુભ શુકનરૂપ ધોપવતીની પ્રાપ્તિ અને કાવ્યગ્રંથાર અંગના નિરૂપણ વગર નાટકની સમાપ્તિ વર્ણવી છે. આ રીતે છ અંક બે પ્રવેશક અને એક વિષ્કંભકમાં નાટક વિભક્ત છે, તેમાં ઉપર કહેલા અગિયાર પ્રસંગ અનુસૂત્રિત છે. એમાંના એક સાત આઠ અને અગિયાર શારદાતનયે 'ભાવપ્રકાશ'માં આપ્યા છે તે છે. આઠમો પ્રસંગ બોળદેવના

૧ જર્નલ આંધ્ર ધ રાયલ એશિઆટિક સોસાયટીના ૧૯૨૪ ના આરોપરના અંકમાં ત. ગણપતિશાસ્ત્રીએ શારદાતનયકૃત ભાવપ્રકાશનો પ્રસ્તુત ભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એ તેમણે ઉક્ત પુસ્તકના આઠમા અધિકારમાંથી લીધો છે. અહીં તે હું જૂના આવશ્યક ફેરફારથી બતાવું છું.

પ્રશાન્તરસભૂયિષ્ઠં પ્રશાન્તં નામ નાટકમ્ ।

ન્યાસો ન્યાસસમુદ્ભેદો વીજોક્તિર્બીજદર્શનમ્ ॥

અન્તોઽનુદિષ્ટસંહારઃ પ્રશાન્તે પદ્ય સંધયઃ ।

કૈશિકો વૃત્તિરપ્ર સ્યાદિતિ દ્રૌહિણિરબ્રવીત ॥

સ્વપ્નવાસવદત્તાભ્યમુદાહરણમત્ર તુ ।

આચ્છિદ્ય મૂપાદ્ વ્યસ્તનાદ્ દેર્ષો માગધિકાકરે ॥

ન્યસ્તા યતસ્તતો ન્યાસો મુલસંધિરયં મથેત્ ।

ન્યાસસ્ય ચ સમુદ્ભેદઃ પ્રતિમુલમુદાહૃતમ્ ॥

પદ્માવત્યા મુલં વીક્ષ્ય વિશેષકવિમૂપિતમ્ ।

દેવ્યા આવન્તિકાયા હિ સ્મૃતં મૂમિભુજા યથા ॥

ઉત્કણ્ઠિતેન સોદ્દેગં વીજોક્તિર્નામકીર્તનમ્ ।

હા હા વાસવદત્તે ત્વં ક્વ યાસીત્યાદિ દૃશ્યતે ॥

સહાવસ્થિતયોરેકં પ્રાપ્યાન્થસ્ય ગવેપણમ્ ।

દર્શનસ્પર્શનાલાપૈરેતત્ સ્યાદ્ વીજદર્શનમ્ ॥

અત્રોદાહરણં વાયં તત્રસ્યઃ સ્લોકં દૃશ્યતે ।

ચિરપ્રસુપ્તઃ કામો મેં વીણયા પ્રતિવોધિતઃ ।

તાં તુ દેર્ષો ન પશ્યામિ યસ્યા ઘોષવતી પ્રિયા ॥

કિં તે મૂયઃ પ્રિયં કુર્યામિતિ વાગ્ યત્ર નોચ્યતે ॥

અન્તોઽનુદિષ્ટસંહાર ઇત્યાહુર્ભરતાદયઃ ॥

૧ શૃંગારપ્રકાશમાં અને અભિનવશુભના ધ્વન્યાલોકલોચનમાં પણ ઉપક્ષિત છે. લોચનકારે भरतनाट्यशास्त्रની अभिनवभारतीમાં द्वितीयપ્રસંગનેા પણ નિર્દેશ કર્યો છે. ત્રીજા ચોથા પાંચમા અને નવમા પ્રસંગનું વંદ્યકીય સર્વાનંદના ૪અમરકોશટીકા-સર્વસ્વમાં સૂચન છે; અવશિષ્ટ છઠ્ઠા પ્રસંગનેા એકદેશ રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્રે રચેલા ૫નાટ્યદર્પણમાં બિતાર્યો છે. ઉક્ત પ્રસંગમાં આવેલો ૬શરચ્છશાસ્ત્ર પ્રતિકેનો શ્લોક વામ-નની કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિમાં આપેલો છે. આ રીતે અલંકારશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં ઉદાહૃત પ્રસંગ પૈકા એક એવો નથી કે જે નાટકની પ્રસંગપદ્ધતિમાં દર્શિગોચર થતો ન હોય. અર્થાત્ નાટકની વાચના અખંડિત-ભૌતિક ૭ છે.

વિશેષમાં બેરેરૂં જોઇએ કે શુદ્ધિત સ્વપ્નવાસવદત્તની પ્રસ્તાવના પણ અસદ્ સ્વરૂપમાં બિતરી આવી છે. સાગરનંદીએ નાટ્યલક્ષણમાં આશુખ દિવા પ્રસ્તાવનાના વિવિધ પ્રકારનું નિરૂપણ કરતાં આ નાટકની પ્રસ્તાવના પણ ઉદાહરણરૂપે વર્ણવી છે. એ ભાગ અહીં હું આપૂં છું. નેપથ્યે સૂચધારઃ ઉત્તારણાં શ્રુત્વા પઠતિ । અયે કથમ્, તપો-યનેડ્વ્યુત્તારણા । ચિલોક્ચ । કથમ્ મન્ત્રી યૌગન્ધરાયણઃ ઘત્સરાજસ્ય રાજ્યપ્ર-ત્યાનયનં કર્તુકામઃ પદ્માવતીયજનેનોત્સાર્યતે । અહીં નાટ્યલક્ષણકાર સ્વપ્નવા-

૧ પૂર્વની ટિપ્પણીમાં કહેલા માસિકમાં શાસ્ત્રીજીએ જોળવેલ શૃંગારપ્રકાશના બારમા પ્રકાશમાંથી બિતારેલો પ્રસ્તુત ભાગ આ પ્રમાણે છે:—સ્વપ્નવાસવદત્તે પદ્માવ-તીમસ્વર્યાં દ્રુદું રાજા સમુદ્રગૃહકં ગતઃ । પદ્માવતીરહિતં ચ તદ્વલોક્ચ તસ્યા ઘમ શયને સુખાપ । વાસવદત્તાં ચ સ્વપ્નેડ્વ્યપ્નયદ્ દદર્શં । સ્વપ્નાય-માનચ વાસવદત્તામાવભાગે । સ્વપ્નશબ્દેન ચેહ સ્થાપો ઘા રથપ્નદર્શનં ઘા સ્વપ્નાચિત્તં ઘા વિઘક્ષિતમ્ । અહીં પણ એક રથે ભન્ટ પાક સંસ્કારી લીધો છે.

૨ ધ્વન્યાલોકના ત્રીજા ઉદ્યોત ઉપરની ટીકામાં લોચનકારે સ્વપ્નવાસવદત્તના નિર્દેશપૂર્વક નીચેની ગાથા બિતારી છે:—

સ્વચિતપદ્મકપાટં નયનદ્વારં સ્વરૂપતાલેન ।

ઉદ્વાટચ સા પ્રવિષ્ઠા હૃદયગૃહં મે નૃપતનૂજા ॥

૩ જુઓ! અભિનવભારતીમાંના નીચેના બિતારે:—કથચિત્ ક્રોડા । યયા સ્વપ્નવાસવદત્તે ।

૪ જુઓ પ્રસ્તુત ટીકામાંનું નીચેનું અવતરણ:—સ્વદેશમાત્મસાત્ કર્તુમુદયનસ્ય પદ્માવતીપરિણયોડ્યંશૃંગારઃ સ્વપ્નવાસવદત્તે ।

૫ નાટ્યદર્પણકારે ભાષ્યકૃત સ્વપ્નવાસવદત્તમાંથી લીધેલો શ્લોક નીચે મુજબ છે.

પાદાક્રાન્તાનિ પુષ્પાણિ સોપ્મ ચેદં શિલાસનમ્ ।

નૂનં વાચિદિદાસીના માં વ્યથા સહસા ગતા ॥

ઉદ્યુત શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

શરચ્છશાસ્ત્રગૌરેણ યાતાચિત્રેન ભામિનિ ।

કાશપુષ્પલપનેદં સાશ્રુપાતં મુરં મમ ॥

સવદત્તની પ્રસ્તાવનાના શબ્દનું અવતરણ કરતો નથી, પણ ભળતા જ પોતાના શબ્દમાં પ્રસંગનું નિરૂપણ કરે છે. પ્રસ્તાવનામાં યૌગંધરાયણના પ્રવેશનો નિર્દેશ છે નહિ. એમાં તો મગધરાજના ભટના પ્રવેશનો જ ઉલ્લેખ છે. નાટકનો આરંભ ભટના પ્રવેશથી થાય છે. તે પછી યૌગંધરાયણ અને વાસવદત્તા રંગભૂમિ ઉપર દેખા દે છે. વાસ્તવિક ક્રમ પણ એ જ સંભવે છે. આ કારણથી હું માનું છું કે સાગરનંદી પોતાના શબ્દમાં સ્વપ્નવાસવદત્તની પ્રસ્તાવનાનું નિરૂપણ કરે છે. આવી રીતે માવગ્ધકાશમાંના જીતરામાં હા હા વાસવદત્તે સ્વં કવ યાસિ એ શબ્દો પણ નાટકમાંથી ઉદ્ધૃત નથી, પણ શૌરદાતન-યના પોતાના છે. નાટકમાં તો વાસવદત્તે તિષ્ઠ તિષ્ઠ એટલું જ છે.

મુદ્રિત વાચના મૌલિક છતાં કાષ્ઠ કાષ્ઠ સ્થળે મુદ્રિત છે, તે મેં આરંભમાં કહ્યું છે. એના દર્શાત નરીકે બે સ્થાન અહીં ચર્ચના જેવાં છે. સ્વપ્નવાસવદત્તમાં વર્ણવેલા છદ્દા પ્રસંગના અંગે પૂર્વે નાટ્યવર્ણનના પાદાકાન્તાનિ પ્રતીકવાળા શ્લોકોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો તેનાથી એક ચર્ચા ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રસ્તુત શ્લોક શૈક્ષલિકાગુહ્ય પાસેની બેઠકમાં પેસતાં વત્સરાજ શિલાસન સામું બેઠી બેઠે છે, એમ નાટ્યવર્ણનકારે જણાવ્યું છે. મુદ્રિત સ્વપ્નવાસવદત્તમાં એ અનુદુષ્ટ છે નહિ. પરંતુ નાટ્યવર્ણનમાં કરેલા વિગતવાર ચોક્કસ નિર્દેશ ઉપરથી તે એ નાટકના ચોથા અંકનો છે એમ સ્પષ્ટ દીસી આવે છે. મુદ્રિત વાચનાને પણ તે શ્લોક છટ છે. વત્સરાજની ઉમ્મિત જ એની ખાતરી આપે છે. પ્રસંગ ઉપરટપકે બેઠી જઈયે. માધવીમંડપમાંથી ચેટી ડાળી હલાવી ભમરા બેઠા છે, એટલે ભડકણભૂત વસંતક બસ મારે છે કે ‘ઓ બાપ રે ! ભમરા વળગે છે. જોળે મિત્ર આવતા.’ ત્યારે પ્રેમાળ હૃદયનો ગાળ કહે છે:-

મા મા ભવાનેવમ । મધુકરસંવાસઃ પરિહાર્યઃ । પથ્ય ।

મધુમદકલા મધુકરા મદનાર્તાભિઃ પ્રિયામિરુપગૂઢાઃ ।

પાદન્યાસવિપળ્ળા વયમિવ કાન્તાવિયુક્તાઃ સ્યુઃ ॥

તસ્માદિદૈવાસિષ્યાવહે ।

આ ઉક્તિમાંની ગાથા અને એના પછીના વાક્યની એવી મતલબ છે કે આપણાં પગલાંથી અમે જેમ હવણાં વ્હાલી પદ્માવતીથી વિયુક્ત થયા, તેમ તારાં પગલાંથી ભમરા એમની વ્હાલી ભમરીથી વિયુક્ત થશે; અર્થાત્ આપણે અહીં બેઠકમાં જ બેસીશું. પ્રસ્તુત ઉક્તિમાં રાજ પધારતાં પદ્માવતી બેઠકે તથાને ગયાનો નિર્દેશ ઉપમા દ્વારા સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. મુદ્રિત સ્વપ્નવાસવદત્તમાં આવૃત્તિકા અને ચેટી સાથે પદ્માવતી માધવીમંડપમાં પેસી જાય છે તે પછી વસંતક બેઠકે આવતાં લાગણી કહે છે, કે તત્ત્વમોદો પદુમાવદો હહ આઅચ્છિઅ જિગ્મદા ભવે । એ કથનમાં પદ્માવતી બેઠકે તથાને ચાલી ગયાનું જે અનુમાન છે, તેને ટેકા આપનારી બેઠકની પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ ખૂટે છે. એ ખોટ નાટ્યવર્ણનમાંનું અવતરણ પૂરે છે. આ સ્થળે ધ્યાનમાં લેવું જોઈયે કે મુદ્રિત વાચના કેટલી ભ્રષ્ટ છે? એ જેવી છે તેવી નીચે જોતાઈ છું.

વિદૂપકઃ । તત્ત્વમોદો પદુમાવદો હહ આઅચ્છિઅ જિગ્મદા ભવે ।

રાજા । કથં ભવાનુ જાનાતિ ।

વિદૂપકઃ । इमाणि अवइदकुसुमाणि सेफालिआगुच्छआणि पैक्खदु दाव भवं ।
राजा । अहो विचित्रता कुसुमस्य वसन्तक ।

वासवदत्ता आत्मगतम् । वसन्तकसंकित्तणेण अहं पुण जाणामि उज्ज-
इणीए वत्तामि त्ति ।

राजा । वसन्तक अस्मिन्नेवासीનો શિલાતલે પદ્માવતીં પ્રતીક્ષિष્યાવહે ।

વિદૂપકઃ । भी तह । उपविश्योत्थाय । ही ही सरअकालतिकखी दुस्सहो
आदवो । ता इमं दाव माहवीमण्डवे पवितामो ।

राजा । वाढम् । गच्छाग्रतः ।

વિદૂપકઃ । પવં હોદુ ।

उभौ परिक्रामतः ।

અહીં રાજા પદ્માવતી આવતા સૂરી બેઠકમાં બેસવાનું કરાવે છે. વસંતક તેની હા પાડે છે. પરંતુ તે બેસીને બિભો યર્ષ જાય છે અને શરદ ઋતુના કરડા તાપની ફરિયાદ બિહારી માધવીમંડપમાં જવા વીનતી કરે છે. સહજે પ્રશ્ન થાય છે જે એ કેટલી વાર બેઠા કે તેને તાપ લાગી ગયો? ખીન્ને પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું રાજા અને વસંતક બહારે બિલા બિલા પદ્માવતી આવી ગયાની વાત કરે છે અને પછીથી બેઠકમાં જાય છે? મને તો અહીં ઉક્તિઓ બિલટપાસટ યર્ષ હોય એમ લાગે છે. ગોરાળો દૂર કરી વાંચવા પ્રયત્ન કરિયે તો પાક આ પ્રમાણે સંભવે છે:-

राजा । वसन्तक अस्मिन्नेवासीनों शिलासने पद्मावतीं प्रतीक्षिष्यावहे ।
विदूपकः । भी तह ।

उभाबुपविशतः ।

राजा निरूप्य ।

पादाक्रान्तानि पुण्याणि सोष्म चेदं शिलासनम् ।

नूनं काचिविहासीना मां दृष्ट्वा सहसा गता ॥

વિદૂપકઃ । तत्तभोदी पदुमावदी इह आअच्छिअ निग्गदा भवे ।

राजा । कथं भवान् जानाति ।

વિદૂપકઃ । इमाणि अवइदकुसुमाणि सेहालिआगुम्मआणि पैक्खदु दाव भवं ।
राजो । अहो विचित्रता कुसुमानाम् ।

वासवदत्ता आत्मगतम् । अणेण संकित्तणेण अहं पुण जाणामि उज्ज-
इणी वुत्तत्ति ।

वसन्तकः उत्थाय । ही ही सरअकालतिकखो दुस्सहो आदवो । ता इमं
दाव माहवीमण्डवे पवितामो ।

राजा । वाढम् । गच्छाग्रतः ।

વિદૂપકઃ । પવં હોદુ । तथा करोतिः ।

આ ધટના અનુસાર રાજા બેડકમાં લુએ છે તો પટમાં ફૂલ ચંપાયલાં જણાય છે, અને પગ મૂકે છે તો શિલાસન ફુંકાળું લાગે છે. તે ઉપરથી એ કહે છે, કે ઢાઢ સ્ત્રી અહીં બેડી હશે તે મને જોઈ-અર્થાત્ અગમ્યરી ચાલી ગઈ જણાય છે. રાજાના એ અનુમાનથી આગળ વધી વસંતક ઊભેરે છે કે એ આવી જનાર દેવીશ્રી જ હોવાં જોઈએ. રાજા પૂછે છે કે આવી જનાર પદ્માવતી જ છે એમ તું શા ઉપરથી કહે છે ? વસંતક શેફાલિકાચુદમ તરફ આંગળી કરી ઉત્તર વાળે છે કે લુએ આ ઝાડ; એનાં ફૂલ તાજાં જ ચંપાયલાં છે. એ વચનથી રાજાની દષ્ટિ શેફાલિકા તરફ વળે છે. નજર પડતાં જ આનંદમુગ્ધ બની તે કહે છે, 'અહાહા ! પુષ્પની શોભા અતેરી છે !' પદ્માવતીએ વત્સરાજની આ કુસુમરસિકતા પ્રીતી દાસીને વધુ શેફાલિકાપુષ્પ ચૂંટી લાવવા પૂરે ના પાડી હતી. આવા જ આનંદદગાર ઉત્તરવિનિની વિશ્વવિખ્યાત પુષ્પસમૃદ્ધિ જોઈ વત્સરાજના મુખમાંથી પૂર્વે નીકળેલા, તે વાસવદત્તાને યાદ આવે છે. દરમિયાન શરદઋતુનો તાપ ન ખમાયાથી વસંતક માધવીમંડપમાં જવાની રાજાને વીનતી કરે છે. વત્સરાજ તેને આગળ ચલા કહે છે. એટલે તે મંડપ તરફ જાય છે. અહીં મુદ્રિત પ્રતમાં ઉક્તિઓનો જે વિપર્યાસ દષ્ટિગોચર થાય છે તે ઢાઢ કાળે નાટકની નકલ કરતાં ઢાઢને હાથે ચથો હશે, અને એ ગરબઝાટમાં પાદાક્રાન્તાનિ પ્રતીકનો શ્લોક પડ્યો હશે.

મુદ્રિતપથાની બીજી ચર્ચા સ્વત્ત્વાસવદત્તમાં વર્ણવેલા આઠમા પ્રશંગને અંગે ઘન્યાલોકલોચનમાંથી ટાંકેલા સ્વચ્છિત્ત પ્રતીકના અવતરણથી ઉદ્ભવ પામે છે. એ ગાયામાં ઊંઘી ગયેશે નાયક નાયિકાના સ્પર્શથી જાગ્યાનો, તેણે આંખ ઊધારી નાયિકાને જોયાનો, અને એનો દૃઢ સંસ્કાર નાયિકાના હૃદયમાં પડ્યાનો ભાવ રકુરે છે. અર્થાત્ એ પાંચમા અંકની ગાથા છે. એનું સ્થાન નિષ્કામન્ સંઘ્રમેણાહં દ્વારપક્ષેણ તાહિતઃ । તત્તો વ્યક્તઃ ચિજ્ઞાનામિ મૂતાર્યોઽયં મનોરથઃ ॥ એ આત્મપ્રત્યય પછી તરતમાં જ હોવું જોઈએ. પરંતુ મુદ્રિત પ્રતમાં એ ગાથા કહી એ જોવામાં આવતી નથી. આ સ્થળે પણ વાચના અત્યંત બ્રષ્ટ છે. એ ગરબઝોટાવાળો ભાગ હું નીચે આપું છું.

રાજા । યયસ્ય મિયમાવેદયે । ધરતે સ્વહુ વાસવદત્તા ।

વિદ્રુપકઃ । અવિદ્યા વાસવદત્તા । કદિ વાસવદત્તા । ચિરા સુ ડવરદા વાસવદત્તા ।

રાજા । યયસ્ય મા મૈયમ્ ।

શર્યાયામયસુપ્તં માં યોધયિત્યા સસ્વે ગતા ।

દગ્ધેતિ જુયતા પૂર્વે યશ્વિત્તોઽસ્મિ રમણ્વતા ॥

વિદ્રુપકઃ । અવિદ્યા અસંભાવણીઝં પદે જ । આ ડદઅણાણસંકિત્તજેણ તત્તમોદિ ચિન્તઅન્તેણ સા સિચિણે દિદ્ધા મયે ।

રાજા । પયં, મયા સ્વપ્નો દુષ્ટઃ ।

યદિ તાવદયં સ્વપ્નો ધન્યમપ્રતિયોધનમ્ ।

અયાયં વિબ્રમો યા સ્યાદ્ વિબ્રમો દાસ્તુ મે ચિરમ્ ॥

વિદૂપકઃ । મો વઅસ્ત ઇમસ્મિ રામઝલે અવન્તિસુન્દરી નામ જક્ષિણી
પઢિવસદિ । સા તુણ દિટ્ઠા ભવે ।

રાજા । નં ન ।

સ્વપ્નસ્યાન્તે વિબુદ્ધેન નૈત્રવિપ્રોપિતાઙ્ગનમ્ ।
ચારિત્રમપિ રક્ષન્ત્યા દુષ્ટં દીર્ઘાલકં મુખમ્ ॥

અપિ ચ વયસ્ય પશ્ય પશ્ય ।

યોડ્યં સંત્રસ્તયા દેવ્યા તયા વાહુર્નિપીઢિતઃ ।
સ્વપ્નેડ્યુત્પન્નસંસ્પર્શો રોમહર્ષં ન મુશ્ચતિ ॥

વિદૂપકઃ । મા દાણિં ભવે અણત્થં ચિન્તિઅ । ઇદુ ઇદુ ભવે । ચડસ્સાલે
પવિસામો ।

આમાં, યદિ, સ્વપ્ન અને યોડ્યં પ્રતીકના જે તથુ સ્થોક છે તે આડઅવળા
ગોઠવાયા છે. વસંતકે પ્રથમ રાત્રીએ વાસવદત્તા બંધમાં બેસાતી કલ્પના કરે છે. તે સાં-
ભળી ‘એ બંધ મુઆરક’ એવું રાત્રી કહે છે તે તો કીક, પણ આવંતિકા બેઈ વાસ-
વદત્તાનો ભ્રમ થયાનું વસંતકે કહ્યા પહેલાં સાથે સાથે ‘એ ભ્રમ પણ મુઆરક’ એ કથન
તો અસ્થાતે જ છે. ગોટાળો ટાળી વાચિયે, તો પાડ આવો હોવો સંભવે છે.

રાજા । ધયસ્ય પ્રિયમાવેદયે । ધરતે ચલુ વાસવદત્તા ।

સ્વશ્ચિતપક્ષમકપાટં નયનદ્વારં સ્વરૂપતાલેન ।

ઉદ્ઘાટય સા પ્રવિદ્યા હૃદયગૃહં મે નૃપતનૂજા ॥

વિદૂપકઃ । અવિહા કહિં વાસવદત્તા । ચિરા તુ ઉવરદા સા ।

રાજા । મા મૈઘમ્ ।

શર્યાયામવસુપ્તં માં વોઘચિત્વા સચ્ચે ગતા ।

દાઘેતિ દ્રુવતા પૂર્વે વશ્ચિતોડસ્મિ રુમણ્વતા ॥

વિદૂપકઃ । અસંભવળોઅં પદં । ણં ઉડ્ડજ્ઞીણ ણામસંકિસળેણ તત્તમોદિ
ચિન્તઅન્તેણ સા સિવિણં દિટ્ઠા ભવે ।

રાજા । મયા સ્વપ્નો દુષ્ટઃ ? । ન હિ ।

સ્વપ્નસ્યાન્તે વિબુદ્ધેન નૈત્રવિપ્રોપિતાઙ્ગનમ્ ।

ચારિત્રમપિ રક્ષન્ત્યા દુષ્ટં દીર્ઘાલકં મુખમ્ ॥

વિદૂપકઃ । મો ઇમસ્મિ રામઝલે આવન્તિઆ નામ સુન્દરી વહ્નળી પઢિ-
વસદિ । સા તુણ દિટ્ઠા ભવે ।

રાજા । વયસ્ય પશ્ય પશ્ય ।

યોડ્યં સંત્રસ્તયા દેવ્યા તયા વાહુર્નિપીઢિતઃ

સ્વપ્નેડ્યુત્પન્નસંસ્પર્શો રોમહર્ષં ન મુશ્ચતિ ॥

વિદૂપકઃ । મા દાણિં અણત્થં ચિન્તિઅ ।

રાજા ।

‘યદિ તાયદયં સ્વપ્નો ધન્યમપ્રતિયોધનમ્ ।

અથ વા વિઘ્નમોઽયં સ્યાદ્ વિઘ્નમો હ્યસ્તુ મે ચિરમ્ ॥

આ ગોઠવણ મુજબ રાજા જેવો વસંતકને જુએ છે તેવો જ તે બોલી જાડે છે, કે ‘મિત્ર ! એક વધામણી. વાસવદત્તા જરૂર જાવે છે.’ એમ કહી ઉક્તિના સમર્થનમાં એ બિમેરે છે કે ‘તું ગયો ત્યારે હું બિંધી ગયો હતો. મારા હૃદયમદિરનું દ્વાર જે નેત્ર, તેનાં પાપચાં રૂપી બારણાં બંધ હતાં. એવામાં વાસવદત્તાના હાથનો સ્પર્શ થયો. એટલે હું જાગી ગયો અને મેં મારી આંખે વાસવદત્તાને જોઈ. મારા હૃદયમાં એની મૂર્તિ આ સ્પર્શ કરે.’ એ વચનની અંસભાવ્યતા દર્શાવવા વસંતક તરત જવાળા આપે છે કે ‘વાસવદત્તા તો બળાને ખાખ થઈ ગયાં છે. એ ક્યાંથી હોય ?’ રાજા પોતાના અનુભવપ્રત્યક્ષને વળગી રહી વાસવદત્તા બળી ગયાનું સમજવાને કહ્યું હતું તે બોલું કરાવે છે. વસંતક કહે છે કે ‘એ અનુભવ સ્વપ્નનો હશે; તમે બિંધમાં વાસવદત્તા જોયાં હશે.’ તેના જવાબમાં રાજા ફરી કહે છે કે ‘તું માનતો નથી, પણ પૂરેપૂરી જાગૃત દશામાં વાસવદત્તાને મેં પ્રાપિત-પતિકાની અવસ્થામાં જોઈ હતી.’ અગ્રદાણુ બ્રાહ્મણમિત્ર ઉત્તર વાળે છે કે ‘તમે ત્યારે અહીં દરબારમાં બ્રાહ્મણવર્ણનાં આર્યા આવંતિકા છે, તેને જોઈ વાસવદત્તા જોવાના જમમાં પડ્યા હશે.’ અંતરમાં ખીજવાતો રાજા કહે છે, ‘અરે જમ કેવો ? જો ને, દેવીશ્રીના સ્પર્શથી આ હાથે રામ પાંગર્યા છે તે પણ હજી વિઘ્નમાન છે.’ વસંતક ચાડીને કહે છે કે ‘મૂકો એ આજપપાજ વાત.’ રાજા પણ આત્મસંતોષથી વળણ વાળે છે કે ‘તું બિંધ કહે છે તો એ ધન્ય બિંધ, અને જમ કહે છે તો એ ધન્ય જમ મારે પ્રમાણ છે.’ વધી પડેલી ટપાટપી અહીં રસાંતરરૂપે ક્યુમીના પ્રવેશથી નાટકકાર રોકે છે. પ્રકૃત સંભાષણની ઉક્તિ-ઓનો આ સ્વાભાવિક ક્રમ મુદ્રિત પ્રતમાં ચૂંચાઈ ગયેલો જોવામાં આવે છે. તે પણ પાછલા દશાંત મુજબ કાષ્ઠ કાળે નક્ક કરનારથી અજાણતાં પસટાયો હશે; અને એ બિલટપાલટમાં સ્વચ્છિત પ્રતીકની ગાથા પડી ગઈ હશે.

મુદ્રિત પ્રતની બ્રહ્મતાનાં ઉદાહરણ અનુવાદની દૃષ્ટિપણીમાં નોંધ્યાં છે, તે ઉપરાંત એક મહત્ત્વનું ઉદાહરણ અહીં નોંધવાની જરૂર છે. ચોથા અને પાંચમા અંક વચ્ચેના પ્રવેશકમાં વત્સરાજ એકાએક સંતપ્ત થયાનો નિર્દેશ છે. પરંતુ વસંતકની ઉક્તિનાં પદ અને પદાંશ વિપર્યસ્ત અને બ્રષ્ટ હોવાને લીધે સંતાપનું ઐકાંતિક કારણ હાય લાગતું નથી. ભાવપ્રકાશમાંના બિતારાનો પાંચમો શ્લોક એ વિષયમાં બહુ સારો પ્રકાશ પડે છે. એ શ્લોક ઉપરથી સમજાય છે કે પદ્માવતીના કપાળમાં આવંતિકાએ ચિતરેલું વિશેષક જોઈ વાસવદત્તા સાંભરી આત્માથી વત્સરાજ શોચ કરે છે. શારદાતનયના એ કથનને અનુસરી અજ્ઞ જુ દેવોષિમોઽયિહુરદિમસસ્ત તત્તદોદો યચ્છરામસ્ત પદુમાય-દોપાણિગ્ગહણસમીરિમસસ્ત અચન્તસુદાયદે મહ્લોસયે મદનગિદાદો અદિ-અદરં ઘર્જુદ્ । એમ છે, તેને ઠેકણે અજ્ઞ જુ અચન્તસુદાયદે પદુમાયદોપાણિ-ગ્ગહણમહુસ્તયે તત્તદોદો યચ્છરામસ્ત દેવોયમણયિસેસમદંસણસમીરિદો વાસવદત્તાયિમોઽગિદાદો અદિર્મં ઘટ્ટદિ । એમ હું વાંચું છું.

નાટકની વાચના મૌલિક છે એ આપણે ચર્ચા ચૂક્યા. એ વાચના ભાસતી જ છે, અર્થાત્ ભાસ જ નાટકનો અભિમત કર્યા છે એ નિર્ણય નાટ્યદર્પણમાંના શબ્દ

પ્રમાણથી પ્રગટી આવે છે. પાદાક્ષત્તાનિ પ્રતીકનો શ્લોક ટાંકતાં નાટ્યદર્પણકાર લખી જાય છે કે પ્રસ્તુત શ્લોક માસકૃત સ્વરનવાસવદત્તમાંથી અમે લીધાં છે. નાટકની મુદ્રિત વાચનામાં અત્યારે ન મળી આવતો એ અનુષ્ટુપ પૂર્વે તેમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, તે મુદ્રિત પ્રતના જ આંતર શબ્દપ્રમાણથી મેં ઉપર દર્શાવ્યું છે, અને ઉક્તિઓની ચાળવણી કરી એનું સ્થાન પણ નિર્ધાર્યું છે. ઉક્ત વિહાણોહ પછી વાચના ભાસતી નથી એ કથનનો અવકાશ રહેતો નથી. ત્રુટિ અને ભ્રષ્ટ છતાં એ મુદ્રિત વાચના મૌલિક છે અને તે ભાસતી જ છે, એવી પ્રતીતિ ઉદ્ભવત પ્રમાણથી મારા મનમાં રૂઢ થાય છે.

અંગકારશાસ્ત્રના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યના લિપિ આ લેખમાં જે આપ્યા છે, તે પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય સંશોધકના લેખમાંથી મેં લીધા છે. એ શોધી કાઢી પ્રકાશમાં મુકવાનું માન એ અત્યંત શ્રમ બિડાવનારા સંશોધકને છે. મેં તો તૈયાર સામગ્રીનો મારી સમજ પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો છે. સ્વરનવાસવદત્તના અનુવાદના અંગનું મારું એક અધૂરું કૃતિવ્ય અહીં સમાપ્ત થાય છે.

પરમાર સીયક રાજનો ખીન્ને એક તામ્રલેખ

[શ્રી. દ. બા. હિસાબકર. એમ. એ.]

આ ત્રૈમાસિકના ખીજ પુસ્તકના પહેલા અંકમાં (પા. ૪૨ થી) સીયક રાજના સં. ૧૦૦૫ ના હરસોળમાંથી મળી આવેલા એ તામ્રશાસનો ઉપર મારો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે તામ્રલેખોમાં જણાવેલા સીયક પરમાર વંશનો હોવો જોઈએ અને તે વાકપતિરાજનો પિતા સીયક જ હોવો જોઈએ એવો મત મેં એ લેખમાં પ્રદર્શિત કર્યો છે. પરંતુ તે વિષે કેટલાક વિદ્વાનોએ ખાનગી રીતે સંદેહ પ્રકટ કરી હતી. ત્યાર પછી સુભાએ ખીન્ને એક તામ્રલેખ મળ્યો છે. તે પરમાર રાજ સીયકનો જ છે એમ ખાત્રીથી બતાવી શકાય છે. તેથી હરસોળના તામ્રલેખોમાંના સીયકવિષેનો મારો મત અધિક સખળ થાય છે. તે બતાવવા માટે પ્રસ્તુત લેખ લખું છું. એ મારા પહેલા લેખની પૂરવણીરૂપે જ છે.

એ ખીજું તામ્રપત્ર પુરાતત્ત્વમંદિરના આચાર્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજી પાસેથી મળ્યું છે. તેમને તે છ સાત વરસ પહેલાં ખેડના એક વકીલ પાસેથી મળ્યું હતું. તે વકીલે તે અમદાવાદ શહેરના એક વાસણો વેચનારા પાસેથી વેચાતી લીધું હતું. તે દુકાનદારને ત્યાં તે કેવી રીતે આવ્યું એની માહિતિ મળતી નથી. એ તામ્રપત્ર એક તામ્રશાસનનું ફક્ત ખીજું જ પતરું છે અને પહેલા પતરા વગર તામ્રલેખ પૂરો થતો નથી એમ મુનિજીએ તરત જ બબ્બે લીધું અને પહેલું પતરું મેળવવા માટે બહુ પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ તે સર્વ વ્યર્થ ગયા. હરસોળના તામ્રલેખો ઉપરનો મારો લેખ વાંચી સીયકનું જ એક તામ્રપત્ર તેમની પાસે પડ્યું છે એમ યાદ આવ્યું; અને તે પ્રકટ કરવા માટે મને આવ્યું. તે માટે હું તેમનો મનઃપૂર્વક આભાર માતું છું.

એ પતરાના ઉપરના ભાગમાં બે હિરો છે. તે રીવાજ પ્રમાણે બે પતરાઓને એક સાથે જોડી રાખનારી બે કડીઓ માટે કરેલા છે. તે કડીઓ પણ પહેલા પતરા પ્રમાણે હાથ આવી નથી. પતરાની લંબાઈ ૧ ફૂટ ૧૬ ઇંચ છે અને પહોળાઈ ૭ ૧/૨ ઇંચ છે. તેમાં ૧૦ લિટીઓ છે. લેખ સારી સ્થિતિમાં છે. છેલી લિટીમાં મૂળ લેખના અક્ષરોના આકાર કરતાં મોટા આકારના 'શ્રીસીયકસ્વ સ્વહસ્તોય' એવા અક્ષરો દોતરેલા છે. ગાંધી બાબુના નીચલા ખુણામાં ગરુડની આકૃતિ કાતરેલી છે. તેના ગાંધી હાથમાં સર્પ પકડેલો છે અને જમણા હાથ તેને મારવા માટે ઊગામેલો છે. આની ગરુડની આકૃતિ પરમારવંશના તામ્રલેખોમાં દોતરવામાં આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પહેલી આઠ લિટીઓમાં દાનના ઉચ્છેદ કરનારને ૩૬ નિપેષક સ્થોત્રો આપેલા છે. છેલી બે લિટીઓ જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી બહુ ઉપયોગી છે. નવમી લિટીમાં લેખનો સંવત ૧૦૨૬ આશ્વિન વદિ ૧૫ છે. અને દાપકનું એટલે તામ્રલેખની તામિલી કરનાર અધિકારીનું નામ કણ્ઠપૈક આવ્યું છે. છેલી લિટીમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સીયકનો સ્વહસ્ત આવ્યો છે.

આ સીયક રાજ કયા વંશના હતો તે વિષે માહિતિ આ પતરા ઉપરથી મળતી નથી. પહેલા પતરામાં તે આપેલી હશે પરંતુ તે ઉપજ્ઞાધ ન હોવાથી આપણે નિરુપાય છીએ. તથાપિ આપણા પતરાની બે લિટીઓ સીયક પરમારવંશનો હતો એમ બતાવવા માટે બસ છે. એટલું જ નહિ પણ તે પરમાર વાકપતિરાજનો જોના બે તામ્રલેખો સં. ૧૦૩૧

અને સં. ૧૦૩૬ ના-અત્યાર સુધી મળ્યા છે તેનો-બાપ હતો એમ પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ. કેમકે પરમાર વાઘપતિરાજના સં. ૧૦૩૧ ના તામ્રલેખમાં દાપકનું જે નામ છે તે જ આપણા લેખમાં પણ છે. તે સિવાય આપણા પતરાના અક્ષરોનું વલણ વાઘપતિરાજના તામ્રલેખોમાં વપરાતા અક્ષરોના વલણ પ્રમાણે છે. ગરુડની આકૃતિ પણ આખેડુળ તે જ પ્રમાણે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે પરમારરાજ સીયક, જેનું ખીલું નામ હર્ષ હતું, તે ઝોઝામાં ઝોઝું સં. ૧૦૨૯ સુધી રાજ્ય કરતો હતો.^૨ આપણો પ્રસ્તુત લેખ તે કાળથી રૂઝા ત્રણ વરસ જુનો છે. આ ઉપરથી એટલી વાત તો ચોક્કસ થાય છે કે આપણો સં. ૧૦૨૬ વાળો તામ્રલેખ પરમારવંશના સીયક રાજનો છે, અને તે વાઘપતિ મુંજનો બાપ હતો.

હવે હરસોળના સં. ૧૦૦૫ વાળા તામ્રલેખોનો સીયક અને પ્રસ્તુત લેખમાંનો સીયક એક હતો કે નહિ એ સિદ્ધ કરવાનું રહે છે. અત્યારે તે વિષે ખાતરીથી કંઈ કહી શકાય એવો પુરાવો ઉપલબ્ધ થયો નથી એટલું કબૂલ કરવું જ પડશે, તથાપિ અંધારે એટલું કહી શકાય છે કે પરમારોના લેખોમાં જેમ કાખી બાલુએ ખુણામાં ગરુડાકૃતિ દોતરેલી હોય છે તેવી જ હરસોળના લેખોમાં પણ છે. અક્ષરોનું વલણ પણ લગભગ સરખું જ છે. ત્રીજા એક વાત એ છે કે હરસોળના તામ્રલેખોમાં અને પ્રસ્તુત તામ્રલેખમાં તેમ જ વાઘપતિરાજના ખીલ તામ્રલેખોમાં દૂતકના સ્થાનમાં દાપક એવો શબ્દપ્રયોગ કરેલો છે.

પહેલાં ૩ મેં જતાનું જ છે કે માળવાના પરમારોની વંશાવળિ વંશસ્થાપક ઉપેન્દ્રરાજથી બોજરાજ સુધીની જે હંમેશ આપવામાં આવે છે તે ખોટી છે અને તેમાં વાઘપતિરાજ, વૈરિસિંહ, અને સીયક આ ત્રણ નામોની વિનાશરથ દિરુક્તિ કરેલી છે, જેમ કે—

ઉપેન્દ્ર (કૃષ્ણરાજ)

વૈરિસિંહ . ૧

સીયક ૧ સં. ૧૦૦૫

વાઘપતિ ૧

વૈરિસિંહ ૨

સીયક ૨ સં. ૧૦૨૬

વાઘપતિરાજ સં. ૧૦૩૧-૩૬

સિન્ધુરાજ

બોજ

હરસોળના લેખોમાંનો ઉપેન્દ્રનો પૌત્ર અને વૈરિસિંહનો પુત્ર સીયક ૧૦૦૫ માં રાજ્ય કરતો હતો, અને આપણા પ્રસ્તુત લેખનો વાઘપતિરાજનો બાપ સીયક-જૂની વંશા-

૧ જુલો ઇડિયન એન્ટીક્વરી ૬. ૫૧ અને ૧૪. ૧૬૦.

૨ જુલો પુરાતત્ત્વ ૨. ૪૮

૩ પુરાતત્ત્વ ૨. ૪૮

વળીના વૈરિસિંહ બીજનો પુત્ર સીયક બીજો-અં. ૧૦૨૬ માં રાજ્ય કરતો હતો એમ માનવું અશક્ય છે. વચમાં જે કુલ ૨૧ વરસનો-આ તાત્રપત્ર મળ્યા પહેલા ૨૪ વરસનો હતો તેટલો પણ હવે રહ્યો નથી-ગણો રહે છે તેમાં ધુવપૌત્રાદિ પરંપરાની ત્રણ પેઢિઓનો સમાવેશ કરવો અશક્ય છે. એથી આપણને એમ જ માનવું પડે છે કે હરસોળના લેખો-માંનો સીયક અને અહમદાબાદના લેખમાંનો સીયક એક જ છે. તે ઉપેન્દ્રનો પૌત્ર, વૈરિ-સિંહનો પુત્ર અને વાકપતિરાજનો બાપ છે. એ રીતે સીયકનો સૌથી પહેલો લેખ સં. ૧૦૦૫ નો અને છેલ્લો ૧૦૨૬નો મળ્યો છે એમ કહી શકાય. તેથી આપણે તેની કારકીર્દી લગભગ ૧૦૦૦ થી ૧૦૩૦ સુધીની, અં. ૧૦૩૧ માં વાકપતિરાજ રાજ્ય કરતો હતો એ આપણને માલુમ જ છે, તેના બાપ વૈરિસિંહની ૮૭૫ થી ૧૦૦૦ સુધીની, અને તેના પિતામહની એટલે ગાદીના સ્થાપક ઉપેન્દ્રની સં. ૮૫૦ થી ૮૭૫ સુધીની માની શકીએ.

અસ્તુત લેખની મિતિ લખવાની પદ્ધતિ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. તે આશિન વદિ ૧૫ એમ લખેલી છે. આપણે હાલના કાળમાં એ જ તિથિને એટલે અમાવાસ્યાને વદિ ૩૦ એ રીતે બતાવીએ છીએ. હરસોળના લેખોમાં પણ વદિ ૩૦ એમ જ તે તિથિ બતાવેલ છે. એ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે જન્મે રીતે અમાવાસ્યાની તિથિ બતાવવાનો પ્રચાર પ્રાચીન કાળમાં હતો. વલ્લભીના કેટલાક લેખોમાં પણ એ તિથિ વદિ ૧૫ એ રીતે બતાવેલી છે.

મૂળલેખ.

- ૧ સામાન્યં ચૈતત્પુણ્યફલં વુ(વુ)દ્ધાસ્મદ્દંશજૈરન્યૈરપિ ભાત્રિભોક્તૃભિરસ્મત્પદત્ત-
ધર્મ્મદાયોય
- ૨ મનુગ (મ) ન્તવ્ય પ્પા(પ્પા)લમી(ની)યન્ન(ચ્ચ)[૧ *] ઉક્તં ચ મગ[વ *]
તા વ્યાસેન[૧ *]વ(વ)હુભિર્વ્યસુધા ભુવતા રાજભિઃ સગરાદિભિઃ ।
યસ્ય યસ્ય
- ૩ યદા ભૂમિસ્તસ્ય તસ્ય તદા ફલં ।[૧ *]યો(યા)નીહ દત્તાનિ પુરા નર્દેદ્દ-
(દ્રે)ર્દાનિનિ ધર્મ્માર્થિયશક્ત(સ્ક)રાણિ[૧ *]નિમ્મા(મ્મી)
- ૪ ત્યવાન્તઃ(ન્ત)પ્રતિમાનિ તાનિ કો નામ સાધુ પ્પુનરાદદોતા[૨ *] અસ્ય
(સ્મ)ત્કુલક્રમમુદારમુદાહરદ્ધિરન્યૈ
- ૫ અ દામ(ને)પિદમભ્યનુમોદનીયાંલક્ષ્મ્યાસ્તહિત્સલિલવુદ્ધમ(વુદ્ધ)દચ[૧ *]
ચલાપાઃ દાન[૧ *]ફલં પરયશ

૬. પ્પરિપાલનં ચા|| [૩ *] સર્વાર્થમે(તિ)તાનભાવિનપ્પાર્થિવેન્દ્રાદ્ર(ન્મૂ)યો મૂયો
યાવે(ચ)તે રામભદ્રઃ । સામાન્યા(યો)
૭. ચ[*] ધર્મસેતુર્નૃપાણાં । કાલે કાલે પાલનીયો ભવદ્ભિઃ|| [૪ *] ઇતિ કમલ-
દલામ્બુવિ(મ્બુવિ)ન્દુલોલ(લાં)શ્રિ
૮. યમનુચિન્ત્ય મનુષ્યજીયિ(વિ)ત[* *] ચા(ચ) [૧ *] સકલમિદમુદાહૃત[* *]
ચ વુ(વુ)દ્ધા ન. હિ પુરુષૈ(પૈ)પ્પરકીર્તિ
૯. યો વિલોપ્યાઃ । [૧૫ *] ઇતિ । સં ૧૦૨૬ આશ્વિનવદિ ૧૫ [૧ *] સ્વય-
માજ્ઞા દ્રાપકથાવ શ્રીકળ્હર્ષકઃ ।
૧૦. ગરુડની આકૃતિ શ્રીસીયકસ્ય સ્વહસ્તોયં ।

આ પ્રસંગે મારા પાછળના લેખમાં આવેલી એક બે વાતો ઉપર થોડા ખુલાસો કરવાની તક અહીંયા લઉં છું. હરસોળના લેખમાં આવેલો યોગરાજ કદાચ આવડા વંશનો હશે એમ મેં કહ્યું છે. આ બાબત ઉપર પાટણના શ. રામલાલ યુનીસાલ મોદીએ ૪ આક્ષેપ કાઢ્યા છે. અને મેં બીજા એક લેખમાં^૫ જતાવેલા યોગ-[વર્મા] સાથે તેનું સંબંધ સંભવિત છે એમ મત પ્રદર્શિત કર્યો. પરંતુ મારી બીજી કલ્પનાઓ માટે હું આગ્રહ ધરી શકતો નથી. આવડાવંશમાં યોગરાજ નામનો બીજો રાજ યદ્ય ગયો એવો ક્યાંય ઉલ્લેખ ન મળવાથી મારી પહેલી કલ્પનાને બહુ જ બાધ આવે છે. પરંતુ બીજી કલ્પના પણ સર્વથા ખાતરીથી માની શકાય એવી નથી. કેમકે અવનિવર્મા નામનો ચૌલુક્ય રાજ-જેનું બીજું નામ યોગ હતું તે ઉનામાં સં. ૯૫૬ માં રાજ્ય કરતો હતો; જ્યારે હરસોળના લેખનો યોગરાજ સં. ૧૦૦૫નો છે. તથાપિ અવનિવર્મા યોગની બહુ લાંબી ઉમર માનવાથી આમાં બહુ વાંધો આવતો નથી.

એટલકમંડળના જે રાજવિગે હરસોળના લેખમાં ઉલ્લેખ છે તે સહવાદ વંશનો હશે એમ મને લાગે છે. કપડવંજમાં^૬ મળેલા એક રાક ૮૪૨ (ઈ. સ. ૯૧૦) વાળા તામ-લેખ ઉપરથી આપણે એમ જાણી શકીએ કે રાષ્ટ્રકૂટરાજ અકાલવર્ષની કૃપાથી સહવાદ કુલના પ્રચંડને એટલકમંડળની જે જગીર મળી તેની રાજધાની હર્ષપુર હતી. એજ હાલનું હરસોલગામ હશે જ્યાં આપણા તામલેખો મળ્યા આવ્યા. સીયકના વખતમાં એટલકને જે રાજ હતો તે આ પ્રચંડનો ઉત્તરાધિકારી હતો.

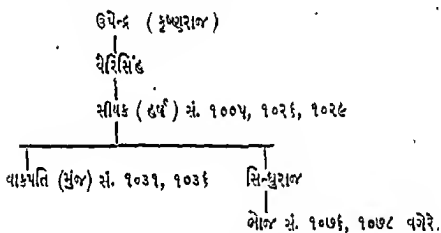
૪. જુવો શુદ્ધિપ્રકાશ, જુન ૧૯૨૪ માંનો આવડાઓની વંશાવળી નામનો લેખ.

૫. જુવો વસન્ત શર્તિદે માસમાં આવેલો મારો ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉમેરવાઈ એક પ્રકરણ આ લેખ.

૬. જુવો બોમ્બે ગેઝેટીઅર પુ. ૧ ભા. ૧ પા. ૧૨૯.

હવે હરસોળના તામ્રલેખો ઉપરથી અને પ્રસ્તુત તામ્રલેખ ઉપરથી આપણને જે માહિતિ મળેલી છે તે ટુંકમાં નીચે આપું છું.

- ૧ પરમારોના અત્યાર સુધી મળી આવેલા લેખો કરતાં આ લેખો ઘુના છે.
- ૨ તે ઉપરથી આપણને પ્રથમજ માણુમ પડે છે કે પાટણના ચૌહુક્યરાજાઓએ ગુજરાત તાબે કર્યો તે પહેલાં ગુજરાતનો અમુક ભાગ પરમારોના તાબામાં હતો.
- ૩ પરમારો પ્રથમ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના માંડલિક હતા.
- ૪ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનો અત્યાર સુધી ગુજરાતમાંથી મળેલો છેલ્લો લેખ ઇ. ૯૧૪ નો હતો. પરંતુ હરસોળના લેખ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે તેઓના તાબામાં ગુજરાત આજમાં આજું સં. ૧૦૦૫ સુધી રહ્યું હતું.
- ૫ પરમારોની વંશાવળિ આ પ્રમાણે હોવી જોઈએ.

- ૬ સીયક રાજાએ લગભગ ૧૦૦૦ થી ૧૦૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું, અને માળવાના પરમારોની ગાદી લગભગ સં. ૯૫૦માં રથપાથી ગઈ હતી.
- ૭ ખેટક મંડળ ઉપર એક નાનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે કદાચ બ્રહ્મવાઈ વંશનો અને પ્રયંડનો ઉત્તરાધિકારી હતો.

સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય

૫

સ્વભવાસવદત્તાદિની નાટ્યકલા

હૂતવાક્ય, હૂતધટોત્કચ, કર્ણુભાર, ઊરુભંગ

[રસિકલાલ છા. પરીખ]

આ ચારે નાટકો એકાંકી છે. છેલ્લા ત્રણનું વસ્તુ મહાભારતના મહા વિગ્રહમાંથી લીધેલું છે. હૂતવાક્યમાં વિગ્રહને સંધિદ્વારા અટકાવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન છે. પાણ્ડવોના દૂત તરીકે દુર્યોધનની પાસે આવેલા વાસુદેવ કૃષ્ણના વાક્યને અવલમ્બી એ નાટક પ્રવર્તે છે. હૂતધટોત્કચમાં ધટોત્કચમુખે કૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવડાવે છે કે 'પિતામહ ! એક પુત્રના [અભિમન્યુના] વિનાશથી અર્જુનની બે આવી અવરથા થઇ તો પછી આપની કેવી થશે ? ' કર્ણુભારમાં અગ્ન્યે યોદ્ધા કર્ણને અસ્ત્રવિદ્યા માટે પરશુરામને છેતરેલા એ પાપ યાદ આવે છે અને વિપાદ થાય છે. તેના દેહની સાથે જન્મેલાં એની દેહરક્ષાનાં કવચ-કુંડલ ઇન્દ્ર માગી જાય છે. ઊરુભંગમાં દુર્યોધનનો ઊરુભંગ થાય છે.

'હૂતવાક્ય.' સત્રધારx જણાવે છે 'પાણ્ડવો સાથે કૌરવોને વિરોધ ઉત્પન્ન થતાં દુર્યોધનની આગ્રાથી સેવક મન્ત્રશાલા રમે છે.' મહારાજા દુર્યોધનની આગ્રા પ્રતિહારીઓને જણાવતો કંચુકી પ્રવેશ કરે છે; 'આજે સર્વ પાર્થિવો સાથે મન્ત્રજ્ઞા કરવા ધ્વિંધું છું; તેથી સર્વે રાજાઓને જોડાવો.' ત્યાં દુર્યોધન પોતાના પૃથ્વી દમ્ભમાં પ્રવેશ કરે છે. રજોત્સવની પ્રાપ્તિની આશાથી એ મહાન જોડાના હાથ ચળવળે છે. 'મહારાજના શાસનથી સર્વ રાજ-મણ્ડલ એકઠું થયું છે' એમ જણાવી કંચુકી રજા મળતાં ચાલ્યો જાય છે. દુર્યોધન વૈકર્ણ અને વર્ષદેવને પૂછે છે 'મારા અગ્નીચાર અક્ષૌહિણી બલસમુદાયનો સેનાપતિ થવા કોણ લાયક છે?' તેઓ જણાવે છે કે આ મોટી બાબત છે; મન્ત્રજ્ઞા કરી નિર્ણય કરવો જોઈએ. તેઓ મન્ત્રશાળામાં પ્રવેશ કરે છે. દુર્યોધન સર્વેને સ્વાગત આપે છે.

રંગભૂમિ ઉપર ફક્ત દુર્યોધન જ ઉભેલો કલ્પવાનો છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રસિદ્ધ 'આકાશ-ભાષિત'ની યોજનાથી એ સૌની સાથે વાતચીત કરે છે. (આ યોજનાથી નટનું કામ જો કે વધારે અઘરું થાય છે પણ તેમાં નાટકના મૂળ વસ્તુવિકાસને માટે રંગભૂમિ ઉપર જેને હાજર કરવાની આવશ્યકતા ન હોય એવા પાત્રો વિના ચલાવી લેવાની સુગમતા પણ છે.) બીષ્મપિતામહ વગેરેને ઉચિત આસનો આપી પોતાના મિત્ર કર્ણને બેસવાનું કહી વૈકર્ણ અને વર્ષદેવને સેનાપતિ વિષે દૂરી પૂછે છે. તેઓ આ કામ ગાન્ધારરાજ શકુનિ ઉપર નાંખે છે. બીષ્મપિતામહ સેનાપતિ તરીકે પસંદ થાય છે. 'ગગિયના માથા ઉપર અભિષેકનાં પાણી પડે તે સાથે જ [પ્રતિપક્ષી] રાજાઓના હૃદય પડે' એવી આશા અને ઇચ્છા દુર્યોધન પ્રકટ કરે છે ત્યાં કંચુકી દાખલ થાય છે; અને પાણ્ડવોની

જાવણીમાંથી દ્વત તરીકે 'પુરુષોત્તમ નારાયણ' આત્માની ખબર આપે છે. 'પુરુષોત્તમ' ના વિશેષણથી દુર્યોધનનો અહંકાર ભચ્ચૂરી ઉઠે છે અને કંચુકી ઉપર ક્રોધના અંગારા વરસાવે છે. કંચુકી 'ગભરામણથી એમ બોલી જવાયું' કહી મારી માગે છે. દુર્યોધન મારી આપે છે, પણ કાણુ આવ્યું છે એમ ફરી પૂછી એના મુખે એના ગર્વને કચે એવા 'દ્વત કેશવ આવ્યો છે,' એ શબ્દો કહ્યાવે છે. આકાશભાષિતથી રાજાઓની સાથે વિચારે છે 'કેશવનું શું કરવું?' તેઓ જણાવે છે કે તેમનો સત્કાર કરવો. દુર્યોધનને એ ગમતું નથી. એ તો એને પકડવા ઇચ્છે છે. 'એ પકડાયો એટલે પાંડવોનાં નયન દરારાં સમજવાં અને પૃથ્વી મારે કાળે નિઃશ્વત્તુ થવાની.' સર્વે રાજાઓને દુર્યોધન હુકમ કરે છે— 'જે કેશવને સત્કાર આપવા ઉભો થશે તેના હું બાર મુવર્ણ દણ કરીશ. માટે સાવધાન.' પણ કૃષ્ણ જેવો ઓગરવી માણસ આવે અને પોતાંથી પણ સહજ ઊભા થઈ જવાય એ ખદીકથી તે વિચારે છે— 'હું સ્વાગત કરવા ઉભો ન થઈ જાઉં એનો શો ઉપાય?' ઉપાય મુજે છે— 'બાદરાયણ પેલો ચિત્રપટ લાવજે—જેમાં દ્રૌપદીનું કેશાભ્યરક્ષણ આલેખ્યું છે. એમાં નજર રાખી કેશવને લેવા ઉભો નહિ થાઉં.'

દુર્યોધનનો કવિએ અહીંઆ જે ખ્યાલ આપ્યો છે તે વિચારવા જેવો છે. પંચરાત્રમાં દુર્યોધનના અભિમાનનો કાંઈક પરિચય થાય છે, એમાં દ્રોણને કળથી કામ લેવાની સૂચના થાય છે— 'ગજ ઇવ વહુદોપો માર્દવેનૈવ વાદ્ધાઃ'. પણ એમાં એની સારી બાબતો પણ કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. વિરાટના ગોમદહણમાં અભિગમ્યુ બ્યારે પકડાઈ જાય છે ત્યારે તે કહે છે 'મોટાઓનાં વેર હોય તેમાં બાળકનો કરો અપરાધ નથી', અને એને છોડાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ અહીંઆ એની પ્રકૃતિના સદૃશો ગણિત થતાં દેખાય છે. ઉત્કટ ગર્વ અને માત્સર્યનું જ અહીંઆ દર્શન થાય છે. દ્વતને ઉચિત આદર આપવાના રીવાજનો પણ એ ભંગ કરવા ઇચ્છે છે. કૃષ્ણ જેવાનું અપમાન કરવા ઇચ્છે છે. કંચુકી ચિત્રપટ લાવે છે તે પોતાની સમક્ષ પ્રસરાવે છે. ચિત્રદ્વારા દ્રૌપદીના કેશ અને અભ્યર. જે ચવાનો આખો પ્રસંગ સામાજિકો સમક્ષ રણુ થાય છે—તાજે થાય છે. દુર્યોધન તેના જૂદા જૂદા ભાગોનું રસપૂર્વક વર્ણન કરવામાં મગ્ન થાય છે.

આ ચિત્રપટનો પ્રસંગ અહીં મૂકવામાં કવિએ ઘટનાઓના સંબંધ સમજવાની ઉડી શક્તિ બતાવી છે. તેમાં કેવળ કૌશળ નથી તેમાં ઉડી દર્શનશક્તિનું ભાન કરાવ્યું છે. કૌરવોના અનેક પાપો ક્ષમ્ય હતા; પાણ્ડવો પણ પાપથી તદ્દન મુક્ત ન હતા; પણ દ્રૌપદીના કેશ અને વસ્ત્રને બ્યારે દુઃશાસને સ્પર્શ કર્યો ત્યારે દુર્યોધન અને તેના ભાઈઓ સાધારણ—માનવીસુલભ—પાપની મર્યાદા ઓળંગી ગયા. તેઓનું રથાન જગતના મહાપાપીઓમાં થયું. એ એનું પાપ હતું કે જેનો પૃથ્વીને ભાર લાગે છે; એ એક કૃત્યે કૌરવપાણ્ડવના વિગ્રહને અનિવાર્ય બનાવ્યો. કવિ એ દૃષ્ટ્યનું અહીં પુનઃ સ્મરણ કરાવી આપણને જાણે કાર્ય-કારણની સાંકળ ધરી આપે છે. સંધિની નિષ્ફળતા અને મહાવિયદની અનિવાર્યતા બતાવવાને આનાથી વધારે ઉચિત માર્ગ બીજો કયો હોઈ શકે ?+

+ આ પ્રસંગે દશવિદ્યો દુર્યોધનનો-સ્વભાવ તથા ચિત્રપટનો પ્રસંગ કવિદ્રષ્ટિપત છે. મળ મહાભારતમાં આ પ્રસંગ આ પ્રમાણે નથી. આ જાતનો ફેરફાર સાહિત્યપ્રવૃત્તિ હોય એમ માનવું વધારે પડતું નથી.

આ ચિત્રપટનું દર્શન દુર્યોધનનો આત્મા કેટલી અધમ દશાએ પહોંચે છે એનું સામાનિકાને જ્ઞાન કરાવે છે એ એનું ખીલુ ઔચિત્ય. અધમ કૃત્ય કરનાર માણસ પોતાની અધમતામાં રાચે-પોતાના અધમ કૃત્યોના ચિત્રો કરાવી તેને હર્ષથી નિહાળે—તેમાં સંતોષ પામે ! પાપનું-અધમતાનું-આનાથી વધારે ધૃષ્ટાન્નક દર્શન કોઈએ નહિ કરાવ્યું હોય !

આ ચિત્ર જોતાં દુર્યોધન ઉન્મત્ત થતો દેખાય છે; ચિત્ર જોઈ રહે છે. અને કેશવને દાખલ કરવાનો હુકમ કરે છે. ‘મિત્ર કર્ણુ સુધિષ્ઠિરના નારીમૃદુ, વચન. સાંભળવાને કોન સંભળ કર.’ વાસુદેવ રંગભૂમિ ઉપર દાખલ થાય છે. પોતાને ન જાણે એવું કામ ધર્મ-રાજના વચનથી અને ધનંજય સાથેની અદ્વિતિ મિત્રતાથી કરવાનું પોતે માથે લીધું છે. ઉપર જણાવેલી કાર્યકારણની સાંકળ સામાનિકો માટે વાસુદેવ સ્પષ્ટ કરે છે—

કૃષ્ણાપરામઘમુવા રિપુવાહિનીમકુમ્ભસ્થલીદલનતીક્ષ્ણગદાધરસ્ય ।

ભીમસ્ય કોપશિખિના સુધિ પાર્થવત્રિવળ્ડાનિલૈશ્ચ કુરુવંશચનં વિનષ્ટમ ॥

‘કૃષ્ણના-દ્રૌપદીના-પરાભવથી ઉત્પન્ન થએલા કોપાગ્નિથી અને પાર્થના બાણના પવનના સુસવાટથી કુરુવંશવન ભસ્મ થશે.’ દુર્યોધનના સમૃદ્ધ શિબિરનું વર્ણન કરે છે એમાં જણાવે છે ‘આ વિશાળ આશ્ચર્ય સ્વજનના પરિભવથી નાશની નજીક છે.’ દુર્યોધન સમજાવે સમજે એવો નથી, ‘સુયોધન અને જોધને કરવાનું નહિ કરે !’ વાસુદેવ દુર્યોધનની પાસે જાય છે. પોતાને જોઈ બધા રાજાઓમાં ગભરામણ થાય છે એ જોઈ કૃષ્ણ આશ્ચર્ય પામે છે. દુર્યોધન પોતાના દુષ્ટનું તેમને સ્મરણ કરાવે છે. વાસુદેવ તેની પાસે જાય છે—દુર્યોધન ગભરાટથી પડી જાય છે—‘કેશવના પ્રભાવથી હું આસનથી ચલિત થયો’.

કૃષ્ણના પ્રભાવથી દુર્યોધન અંતઃક્રમ જાય છે. તેને આસન આપે છે, કૃષ્ણ એસે છે અને બીજા પિતામહ વગેરેને બેસવા કહે છે. એટલામાં કેશવની નંજર ચિત્રપટ ઉપર પડે છે. ચિત્ર આકર્ષક છે. ‘આહો આ ચિત્રપટ દર્શનીય છે.’ પણ ચિત્રનો વિષય નજરમાં આવતાં ‘આ અયોગ્ય છે ! દ્રૌપદીનું કેશાભ્યરકર્ણ આમાં ચિતર્યું છે !’ દુર્યોધનના સ્વભાવ વિષે આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. ‘ધૃષ્ટારહિત યદ્ધ પોતાનો દોષ પોતે જ સલામાં [આવા સિવાય] ખીલે કોણ ઉઘાડો પાડે !’..... ‘આઃ આ ચિત્રપટને દૂર કરો.’ દુર્યોધન ચિત્રપટ બંધ જવાનું કહે છે.

દુર્યોધન પાણ્ડવોનું કુશળ પૂછે છે—‘ધર્મનો પુત્ર, વાયુનો પુત્ર ભીમ, ઈંદ્રનો પુત્ર અર્જુન (ધૃત્યાદિ) કુશળ છે ?’ આ પ્રશ્નની રીત એની વૃત્તિ વ્યક્ત કરે છે. વાસુદેવ પોતાનું કામ શરૂ કરે છે. ‘પાણ્ડવો વિનવ્તી કરે છે કે અમારું જે હોય તે અમને દાવાઈ આપો.’ દુર્યોધન એમનાં દાવાઈ વિષેના હકનો ધન્ધાર કરે છે. દુર્યોધન—‘મુનિના શાપથી કાકા તો દારનિરુપ્ત હતા. પારકાના આત્મજના એ કેવી રીતે પિતા થયા ?’ કૃષ્ણ એ પુરાતત્ત્વવિદને સામો સવાલ

+ આજના સાહિત્યના પાપચિત્રોમાં અને આમાં એ તફાવત છે કે આમાં પાપનું દર્શન તેના તરફ ઉઠા અમર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે આજનું સાહિત્ય એ અમર્ષ ઉત્પન્ન કરવામાં નિષ્ફળ જતું દેખાય છે—એટલું જ નહિ પણ કેટલેક ઠેકાણે પાપ માટે જાણે પક્ષપાત ઉત્પન્ન કરાવે છે.

પૂછે છે—‘વિચિત્રવીર્ય’ તો શાપથી મૃત્યુ-પામ્યા, તો પછી અમ્બિકાથી વ્યાસે ઉત્પન્ન કરેલા તારા પિતાને શા હકે રાજ્ય મળ્યું ? માટે એવી વાતો જવાં દે. આમ કરવાથી કુરુકુલ નામશેષ થઇ જશે. માટે યુધિષ્ઠિર વગેરેની વિનંતી સ્વીકારો.’ દુર્યોધન—‘અહો દ્વિત તમને રાજ્યવ્યવહારની ખબર નથી.

રાજ્યં નામ નૃપાત્મજૈઃ સહૃદયૈર્જિત્વા રિપૂન્ શુજ્યતે

તલ્લોકે ન તુ યાચ્યતે ન તુ પુનર્દીનાય વા દીયતે ।

કાઙ્ક્ષા ચેન્નૃપતિત્વમાપ્તુમચિરાત્ કુર્વન્તુ તે સાહસં

સ્વૈરં વા પ્રવિશન્તુ શાન્તમતિર્ભિર્જુષ્ટં શમાયાશ્રમમ્ ॥

‘રાજ્ય તો શરૂ રાજપુતો યતુઓને જિત્તી ભોગવે છે. દુનીઆમાં તેની યાચના થતી નથી અને દીનને તે મળતું નથી. x રાજ થવાની આકાંક્ષા હોય તો કરે પરાક્રમ. નહિ તો તપસ્વી સેવિત આશ્રમ પધારે.’

‘વાસુદેવ આવા કંકણ બોલ બોલતો તેને વારે છે, અને તેને કહે છે ‘જે પોતાના મુહૂર્ત અને બન્ધુઓને છેતરે તેનો શ્રમ સિફલ થાય છે.’ દુર્યોધનની ધીરજ હવે ખૂટી ગઇ છે. શરૂઆતમાં કુરાળ વકીલની માફક પોતાની બાજુ રજુ કરી. પણ યોગ્ય રીતે મળતાં તે ચીકાઇ ગયો અને શાન્તિથી પોતાનો પક્ષ યુક્તિઓથી સાધવાને બદલે તરવાર ઉપર હાથ મુક્યો. વાસુદેવ ઉપદેશ આપતાં તેના ઉપર જ તેણે અંગત આક્ષેપો કરવા માંડ્યા. ‘અરે દ્વિત તને તારા કંસે મામા તરફ દયા ન આવી તો પછી તે નિત્ય અમારું ભુકું કરનારાઓ ઉપર અમને ક્યાંથી આવે ?’ કૃષ્ણ આનો જવાબ આપે છે. દુર્યોધન ફરી કૃષ્ણના બીકણપણાનો ઉલ્લેખ કરી તેનું અપમાન કરે છે. કૃષ્ણ ધીરજ રાખી જવાબ આપે છે. ‘અમારો પરિહાસ જવા દો. પોતાનું કામ કરો. બન્ધુઓની સાથે સંબંધ ફરવો આ લોકમાં અને પરલોકમાં શ્રેયસ્કર છે.’ દુ—‘દેવોના પુત્રો સાથે માણસોની બન્ધુતા શી રીતે સંભવે. આટલું પિષ્ટવેષણ બસ છે. એ વાત બંધ કરો—છિપ્તતાં કયા.’ કૃષ્ણ જુએ છે કે ‘સામ’થી કામ સરે એમ નથી. એટલે એને ડરાવે છે, અને અર્જુન અને બીમના બલપરાક્રમનું તેને લાન કરાવે છે, અને છેવટે કહે છે કે વધારે શું—

દાતુમર્હસિમદ્વાક્યાદ્ રાજ્યાર્થં ધૃતરાષ્ટ્રજ ।

અન્યથા સાગરાન્તાં ગાં હરિષ્યન્તિ હિ પાણ્ડવાઃ ॥

‘હે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર મારા વચનનની આતર તેમને તું અડધું રાજ આપ નહિ તો સાગરાન્ત પૃથ્વી પાણ્ડવો હરી જશે.’ પણ દુર્યોધનની સાથે આ પદ્ધતિ તો કદિ સફળ થાય જ નહિ. તે અતિમાની કહે છે—

મહરતિ યદિ યુદ્ધે મારુતો भीमरूपी

મહરતિ યદિ સાક્ષાત્ પાર્થરૂપેણ શક્રઃ ।

પરુપવચનદક્ષ ! તદ્વચોર્મિર્ન દાસ્યે

તુળમપિ પિતૃશુક્રે વીર્યગુપ્તે સ્વરાજ્યે ॥

‘ને ભીમના રૂપમાં પવન પોતે, અર્જુનના રૂપમાં ઇંદ્ર પોતે, પ્રહાર કરે તો પણ હે કઠોરબોલા ! તારા કહેવાથી તો મારા રાજ્યમાંથી એક તણખણું પણ ન આપું !’ આથી કૃષ્ણની ધીરજ જાય છે. દુર્યોધન એને એના અત્યુચિત કર્મોત્તુ સ્મરણ કરાવી તેનું વધારે અપમાન કરે છે અને છેવટે ગાળાગાળી ઉપર આવી જાય છે. દુર્યોધનને ગાળો દઈ, ‘તારા લીધે આ કુરુવંશ નાશ પામશે’ એમ જણાવી વાસુદેવ જવા માંડે છે. દુર્યોધન એને બાંધવાનો હુકમ કરે છે; કોઈ બાંધી શકતું નથી. પોતે દોરડાં લઈ બાંધવા જાય છે. વાસુદેવ પોતાનું વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. દુર્યોધન તેને બાંધવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે. ‘વાહ જાદુગર વાહ’ એમ કહી તેને મારવા પોતાનાં ધનુષબાણ લેવા જાય છે. વાસુદેવ પોતાનાં રૂદ્ર સંહાર સ્વરૂપનું ભાન કરાવતા હોય એમ ‘ઠીક હું જ પાણ્ડવોનું કાર્ય કરે ?’ એમ કહી સુદર્શનનંદને બોલાવે છે. ત્યાં સુદર્શન આવે છે અને દુર્યોધનની પછવાડે પડે છે પણ સુદર્શનને વિચાર આવે છે અને તે ભગવાન નારાયણને વિનંતી કરે છે—

મહોભારાપનયનં કર્તું જાતસ્ય ભૂતલે ।

અસ્મિન્નેવં ગતે દેવ ! નનુ સ્યાદ્ વિફલઃ શ્રમઃ ॥

‘આનો ને આમ જ નાશ થશે તો આ પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવા જન્મેલા આપનો શ્રમ વિફલ જશે.’ વાસુદેવ-‘રાયથી તટસ્થ વૃત્તિ વિસરી ગયો’ એમ કહી સુદર્શનને વિદાય કરે છે એટલામાં ક્રમે ક્રમે કૃષ્ણના બીજા શસ્ત્રો અને ગરુડ આવે છે. આ બધાનો આવિર્ભાવ કવિએ બહુ જલ્પિત રીતે કર્યો છે. આ આખું દશ્ય ભાવી વિગ્રહનું રૂપક હોય એમ દેખાય છે, વીરરક્તની જમાવટ પણ અસૌકિક થાય છે. પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાની તૈયારી પૂરતી હોય એમ સામાજિકાને ભાન થાય એ રીતે વર્ણનોની રચના છે.

ગરુડ જાય છે; વાસુદેવ પાણ્ડવોની ઓવણીમાં જવા માંડે છે ત્યાં વૃદ્ધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો સ્વર સંભળાય છે. ‘ન જવાય ન જવાય !’ વાસુદેવ ઉભા રહે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર આવે છે, પગે પડી ક્ષમા માગે છે અને અર્ધપાદ સ્વીકારવાની વિનંતી કરે છે. વાસુદેવ તે સ્વીકારે છે.

હૂતઘટોત્કચ. આ નાટકમાં ભરપૂરમાંથી પ્રસંગ લીધો છે. ભીષ્મપિતામહ પડતાં એ મહાન વિગ્રહનો એક અંક પૂરો થયો. આ વધથી અને ક્રોધના યુદ્ધની અઘાપિ અઘળતાથી નિરાશ થઈ કૌરવો અર્જુનને સંશયિતકો પાસે આહવાન મોકલાવી રણુથી ખંડાર લઈ જવાની યોજના કરી અભિમન્યુનો વધ કરે છે. આ પ્રસંગ પસંદ કરવામાં કવિએ દૃષ્ટિની ઝીણવટ બતાવી છે. મહાવિગ્રહના સમયમાં પણ કેટલાંક કૃત્યો એવાં હોય છે કે જે તેની અસ્વાભાવિકતાથી કમકમાડી ઉપજાવે. અભિમન્યુના વધનો પ્રસંગ આ જાતનો છે. એક બાળયોદ્ધાને સેંકડો મહારથીઓ ઘેરી લઈ ‘ઝાડી નાખો’ એ વદના પ્રસંગમાં અણુપુણ્યપ્રકાપ ઉત્પન્ન કરે એવી બાજત છે.

અભિમન્યુના પરાક્રમની અને વીરમૃત્યુની ધૃતરાષ્ટ્રને ખબર આપતો એક સુભટ પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાન્ધારી, દુઃશલા અને પ્રતિહારી આવે છે. 'આ કાનના દ્વયણ રૂપ ખબર કાણુ આપે છે; મને પ્રિય છે એમ માની આ કાણુ અપ્રિય બોલે છે? શિશુવધના પાતકથી અંકિત અમારા વંશનો કાણુ નિર્ભય યદ્યપ્ત ક્ષય બહેર કરે છે.' એમ પૂછતા ધૃતરાષ્ટ્ર દાખલ થાય છે. ગાન્ધારી પૂછે છે 'જાણેછો કે આ પુત્રક્ષયકારી કુલવિગ્રહની ક્યારે શાન્તિ થશે? ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે 'જાણું છું.' ગાન્ધારી 'ક્યારે?' ધૃતરાષ્ટ્ર જવાબ આપે છે. 'અભિમન્યુના મૃત્યુથી પ્રકૃપિત થએલો અર્જુન રહે ચઢશે અને પછી શાન્તિ ગમિષ્યતિ વિનાશમગ્નાપ્ય લોકઃ 'વિનાશને પામી લોક શાન્તિ મેળવશે.' દરેક ઉન્નાર્ગે ચઢેલા બળનું આ જ પરિણામ આવે !

બધાં શોક કરે છે. દુઃશલા-દુર્યોધનની બહેન-કહે છે 'જેણે ઉત્તરાવહને વૈધવ્ય આપ્યું એણે પોતાની યુવતિનું જ વૈધવ્ય સાધ્યું સમજવું !' બીચારીને ખબર નથી ! ધૃતરાષ્ટ્ર જયન્તાત સુભટને પૂછે છે 'અભિમન્યુને કાણુ હણ્યો?' જયન્તાત- 'બહુ રાજાઓએ બેગાં થઈ એને માર્યો. પણ વધનું નિમિત્ત જયદ્રથ થયો?' ધૃ-શું જયદ્રથ નિમિત્ત થયો? ભટ-હા એ જ. 'ધૃ-હાય ત્યારે જયદ્રથ મર્યો!' જયદ્રથ એટલે દુઃશલાનો પતિ. કોઈ વાર કેવું બોલી જવાય છે ! દુઃશલા રૂવે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે. 'કાણુ રૂવે છે?' પ્રતિહારી- 'ભટ્ટદારિકા દુઃશલા.' ધૃ-બેટા રડે શું વળે? જોને તારા ભર્યારને તારું અત્યન્ત અવૈધવ્ય ન ગમ્યું-જેણે હાથે કરીને પોતાને અર્જુનના બાણનું લક્ષ્ય બનાવ્યું.' દુઃશલા વૈધવ્યનો સાજ સજવા ઉત્તરા પાસે જવાનું કહે છે પણ ગાન્ધારી આશ્વાસન આપે છે 'હજી તો તારો ધણી જીવે છે.' પણ એ આશ્વાસન શાં કામનું. ધૃતરાષ્ટ્ર જયન્તાતને પૂછે છે કે પુત્રની આ દશા જોઈ અર્જુન શું કર્યું? પણ અર્જુન તે સમયે ન હતો. 'કો દિ. સમયઃ સન્નિહિતશર્વુલાં ગુહાં ધર્પયિતુમ્ બીજા પાડકો.' શું કરે છે? ધૃ. રા. પૂછે છે. ભટ કહે છે 'અર્જુનને જતાવવા ખાતર અભિમન્યુને ચિંતામાં મુકતાં નથી અને જે રાજાઓએ તેના શરીર ઉપર ધા કર્યા તેમના નામોને ધ્યાનમાં લે છે.' ધૃતરાષ્ટ્ર ગાન્ધારીને ગંગાકિનારે જવાનું કહે છે. ત્યાં જમને 'પોતાના અપરાધથી નાશ પામતા તારા બધા પુત્રોને જલાંજલિ આપીશ.' ત્યાં દુર્યોધન દુઃશાસન અને શકુનિ પ્રવેશ કરે છે. અભિમન્યુના વધથી પોતાના પક્ષને ચએલા કાયદાનો વિચાર કરી ત્રણે જણા હર્ષ પામે છે. દુર્યોધન પિતાને નમસ્કાર કરવા જવા દુઃશાસન અને શકુનિને કહે છે. શકુનિ ન જવાની સલાહ આપે છે. પણ દુર્યોધન જાય છે. બધા નમસ્કાર કરે છે. રીવાજ પ્રમાણે આશીર્વાદ મળતો નથી. ત્રણે પૂછે છે કે 'આશીર્વાચન કેમ આપતા નથી.' ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે કે 'આશીર્વાદ શી રીતે આપે. 'દૃષ્ટુ અને પાર્થના હૃદય સૌભદ્ર બાળને માર્યો, એટલે તમને ક્યાં જીવવાની અપેક્ષા છે? દુર્યોધન પૂછે છે 'પિતાજી આટલો બધો

નમૂણો ગાન્ધારી જે પ્રશ્ન પૂછે છે તેનો કાંઈ ખાસ અર્થ યતો નથી. મને લાગે છે ત્યાં પાક બ્રહ્મ થયો છે. ધૃ. રા. જે જવાબ આપે છે તે ઉપરથી ગાન્ધારીના પ્રશ્નો પાક કહ્યો છે. મૂળમાં 'મહારાજ અત્યિ પુણ, જાણીઅદિ કેવલં પુત્રસંસ્રવકારંઓ કુલધિગ્ગહો ભવિસ્સદિ' 'અત્યિ' ને સ્થાને 'સન્તિ' અથવા 'સન્તો' એવો કાંઈ પાક હશે.

મભરાટ શા માટે ?' ધૃ. રા. કહે છે કે ' સૌ દીકરે એક દીકરી પ્રાપ્ત થઈ, તે ભાઈઓની મહેરબાનીથી વૈધવ્ય મેળવશે ?' દુ.—' પણ જ્યદ્વયનું અહીં આં શું છે ? ' ધૃતરાષ્ટ્ર—
' અર્જુનના પ્રથમ પ્રવાલને હણવાનું '—આ કૃત્યનું કૃળ તેને સમજાવે છે. અર્જુનનાં બળની તેને ઝાંખી કરાવે છે. દુર્યોધન કહે છે કે એના સૈન્યમાં અર્જુનના સમોવડીઆ છે. ધૃ. રા.—' કોણ કોણ ? ' એક તો, કર્ણ ?' ધૃ. રા.—' અહો હાસ્યઃ સ્વલ્લુ તપસ્વી કર્ણઃ.' એ અર્જુનની સરસાઈ શી રીતે કરે ? શકુનિ હઠાપણથી વિવાદ બંધ કરાવે છે—'અમારી અવગત કરવાની આપની સેતા છે.' શકુનિને ખોલતો, સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્ર ભભૂકી ઉઠે છે. ' આ શકુનિ ખોલે છે ? અરે શકુનિ તે જુગારીએ એવું કર્મ કર્યું છે કે આ કુળનો વૈરાગિ બાળકોમાં પણ સમતો નથી. ' એટલામાં મોટા ભૂમિકમ્પ અને આકાશમાં વીજળીના કડાકા થાય છે. ખબર કહાડવાતાં જણાય છે કે અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાથી આ ખળભળાટ થયો છે. શું પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમ પૂછતાં ભટ જણાવે છે કે—

येन मे निहतः पुत्रस्तुष्टिं ये च हस्ते गताः ।

श्वः सूर्येऽस्तमसम्प्राप्ते निहनिष्यामि तानहम् ॥

'જેણે મારા પુત્રને હણ્યો અને તે હણાતાં જે ખુશી થયા તેઓને આવતી કાલે સૂર્ય અસ્ત થતાં પહેલાં હું હણીશ.'

દુર્યોધન કહે છે ' એની પ્રતિજ્ઞા ભંગ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ. ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે—

अपि प्रविष्टं धरणीमप्यारूढं नभःस्थलम् ।

सर्वत्रानुममिष्यन्ति शरास्ते कृष्णचक्षुषः ॥

'પૃથ્વીમાં પેઢેલાનો કે આકાશમાં ચઢેલાનો સર્વત્ર કૃષ્ણરૂપી ચક્ષુવાળા શરો કેડો પકડશે' ઇત્યાદિ. દુર્યોધન પિતાનું આ વચન સાંખી રહે છે એ જોઈ સુભટ કહે છે કે ' જો કોઈ ખીન્ને આવું ખોલે તો તત્ક્ષણ તેનો જીવ જાય.'

ધૌતકચ પ્રવેશ કરે છે. પોતે જ પોતાની જાતને જણાવે છે. 'હું હિડામ્બાનો પુત્ર યદુપતિનો સંદેશો લઈ આવ્યો છું. પોતાના દોષથી અને આચરણથી શત્રુ અએલા વડીલને મારે મળવું છે.' દુર્યોધન જવાબ આપે છે ' આવ આવ. શત્રુના ભવનમાં પ્રવેશ કર. મને બહુ કુતૂહલ છે. જનાર્દનનું વચન હિંમત રાખી બોલ. હું આ રહ્યો દુર્યોધન.' ધૌતકચ પ્રવેશ કરી ધૃતરાષ્ટ્રને જુએ છે અને આચાર પ્રમાણે નમસ્કાર કરી કૃષ્ણનો સંદેશો જણાવે છે. પુત્રના મૃત્યુથી અર્જુન અત્યન્ત દુઃખવિહ્વલ થઈ ગયો છે. ' જો એક પુત્રના વિનાશથી અર્જુનની આવી દશા થઈ તો પછી આપની કેવી થશે ? ' આ સંદેશાનું વ્યવ્ય ધૃતરાષ્ટ્ર સમજે છે અને સૌને કહી બતાવે છે. સર્વ ક્ષત્રિયોનો વધ કરવા અર્જુન તૈયાર થયો છે. દુર્યોધન હસી કહાડે છે. ધૌતકચ—' શું આને હસી કાઢો છો ? ' દુ.—' એને હસી કાઢું છું.'

ધૌતકચ ચીડાય છે. દુર્યોધનને કહે છે ' તમને પણ જનાર્દનનો સંદેશો સંભળાવવાનો છે.' દુઃશાસન કહે છે ' એવા અરાગને કોણ સાંભળે ? ' ધૌતકચ ગુસ્સે થાય છે અને

દુઃશાસન અને તેની વચ્ચે બોલાબોલી થાય છે. દુર્યોધન બોલાબોલી અંટકાની પૂછે છે 'તમારો એ પ્રભુ શું કહે છે.' ધૃતોઃજવાણ આપે છે 'હા એ અમારા પ્રભુ ! તે આમ કહે છે:—

અવસિતમવગચ્છ સત્રિયાણાં વિનાશં

નૃપશતવિનિચિ (તયા ? ત્યા) લાઘવં ચાસ્તુ ભૂમેઃ ।

નહિ તનયવિનાશાદુદયતોગ્રાસ્યમુ (ત્રે ? કે) :

સમરશિરસિ કથિત્ ફલ્ગુનસ્યાતિભારઃ ॥

‘સત્રિઓનો અન્ત આવ્યો સમન્ને; ભૂમિ સો નૃપતિને દૂર કરવાથી હલકી થશે. પુત્રના મૃત્યુથી ઉઘ્ર અસ્ત્ર ફેંકવા તૈયાર થએલા અર્જુનને રણમાં શું અતિ ભારે હોય ?’

શકુનિ ટોણો મારે છે ‘ને કેવળ બોલવાથી પૃથ્વી જિતાય અને બોલે બોલે સર્વ સત્રિઓનો વધ થાય તો !’ શકુનિને બોલતો સાંભળી ધૃતોઃકય ખૂબ ચીડાય છે. એને જુગારી પાસા મુકી દઈ રણમાં આવવાનું કહે છે. દુઃશાસન—‘આમ ગમે તેમ શું બોલે છે. તને ને માનૃપક્ષના ઉગ્રસ્વરૂપ દર્ષ હોય તો અમે પણ રૌદ્ર રાક્ષસોના જેવા જ ઉગ્ર. સ્વભાવવાળા છીએ. ધૃતોઃકય જવાળ વાળે છે—શાન્ત પાપ શાન્ત પાપ. રાક્ષસો કરતાં એ આપ તો વધારે ક્રૂર છો, શાંતી—

ન તુ જતુશ્ચ મુક્તાન ભ્રાતૃન્ દહન્તિ નિશાચરાઃ

શિરસિ ન તયા ભ્રાતુઃ પત્નીં સ્પૃશન્તિ નિશાચરાઃ ।

ન ચ સુતવધં સહસ્યે વૃત્તં સ્મરન્તિ નિશાચરા

વિકૃતવપુપોઽ(પુત્રા ! પુત્રા)ચારા વૃષ્ણા ન તુ વર્જિતા ॥

લાખા ધરમાં સતેલા ભાઈઓને નિશાચરો બળતા નથી. તેમજ ભાઈની પત્નીને માથે નિશાચરો સ્પર્શ કરતા નથી. હૃદમાં કરેલા પુત્રવધને નિશાચરો [હર્ષથી] સ્મરતા નથી; (તેઓ તો ક્રૂર) વિકૃત વપુવાળા અને ઉગ્ર આચારવાળા હોય છે, તેમણે વૃષ્ણા છોડી નથી હોતી.

હવે ટપાટપી થાય છે અને ધૃતોઃકય લડવા તૈયાર થાય છે.

દષ્ટોષ્ઠો મુષ્ટિમુદ્યમ્પ તિષ્ઠત્યેપ ઘટોત્કચઃ ।

ઉત્તિષ્ઠતુ પુમાન્ કથિદ્ ગન્તુમિ (ચ્છેદ ? ચ્છન્) યમાલયમ્ ॥

આઠઠાળી મૂઠિ બેચી કરી ધૃતોઃકય અહીંઆ બિભો છે. યમાલય જવાને. ધમ્મજીતો કોઈ પુરુષ બિભો થાય !

ધૃતરાષ્ટ્ર શાન્ત પાડે છે; પિતામહના વચનથી. ધૃતોઃકય શાન્ત થાય છે અને પાછો દૃત થઈ જાય છે અને જવાળ માગે છે; ‘તત્રભવાન્ નારાયણુને શી વિદ્યાપત્તા કર ?’ દુર્યોધન—આઃ કોની વિદ્યાપત્તા ? મારા વચનથી એને કહેજે કે નકામો શેનો બડબડાટ કરે છે. તારા પૌરુષને અમે વશ થઈએ એમ નથી. દરથી પણ તારી સાથે કાંઈ બોલવું યોગ્ય નથી. + + + + તું પાણડવો સાથે રહે હું તને બાણથી જવાળ આપીશ.’ ધૃતો—‘પિતામહ મહ હું !’ જતાં જતાં સર્વે રાજાઓને જનાર્દનનો છેવટનો સંદેશો સંભળાવતો જાય છે.

‘ધર્મ સમાચર (શુ ? કુ) રુ સ્વજનવ્યપેક્ષાં
યત્ કાલ્પિતં મનસિ સર્વમિહાનુતિષ્ઠ ।
જાત્યોપદેશ ઇવ, પાણ્ડવરૂપધારી
સૂર્યાશુભિઃ સમમુપૈવ્યતિ વઃ કૃતાન્તઃ ॥

ધર્મ આચરી લ્યો. સ્વજનને માટે કરવું હોય તે કરી લ્યો. મનના ઇચ્છાઓ પૂરી કરી લ્યો. સૂર્યના કિરણોની સાથે તમારી પાસે પાણ્ડવરૂપધારી મૃત્યુ આવશે.’

આ બન્ને નાટકોમાં કવિએ વીરરસની જે જમાવટ કરી છે તે એટલી સ્પષ્ટ છે કે તે વિષે રસજ્ઞ વાચકોને વધારે કહેવાની જરૂર જણાતી નથી.

‘કર્ણભાર.’ આ નાટકમાં આપણે જૂદા વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. આમાં એ સમય તો વિગ્રહનો છે પણ યુદ્ધનો અને ગર્વનો ખડખડાટ નથી. આમાં આપણને એક અતિશય ઉદાર અને ધીર પણ વિધિએ વિષમદશામાં મૂકી દીધેલા મહાન પુરુષનું અન્તર કવિએ ઊઘાડું કરી આપ્યું છે. સાહિત્યમાં માન પામેલા મનુષ્ય સ્વભાવના નિરૂપણમાં આ આદ્ર કરતા સ્વભાવનિરૂપણનું ઉચ્ચ સ્થાન છે તે આ નાટક વાંચવાથી સમજશે.

એક સુલટ મહારાજ અંગરાજને નિવેદન કરે છે કે યુદ્ધનો સમય થયો છે ત્યાં કર્ણ પોતે જ શત્યરાજને સારથિ તરીકે સાથે લઇ આવતો દેખાય છે. આ મહાપુરુષની મુખપ્રતિ નોંધ સુલટ આશ્ચર્ય પામે છે. ‘પરાક્રમી, સુદૌત્સવના પ્રમુખને હૃદય આ અપૂર્વ પરિતાપ શો ?’ એ વીરપુરુષ છે એને રણનો અને મરણનો ભય ન હોય ! અને છતાં ‘સમર અગ્રણી ધીમાન્ સશોક આવે છે;’ સુલટને કર્ણ ‘ઉન્હાળામાં વાદળાના રાશિથી ઘેરાએલા સ્વભાવિક તેજવાળા સૂર્ય જેવો લાગે છે.’ કર્ણરાજ પોતે પધારે છે ‘આ બીજા રાજાઓ શા માટે મારી સામે આવતા હશે—

કર્તવ્ય રણશિરસિ પ્રિયં કુરુણામ્
દ્રષ્ટવ્યો યદિ સ મર્ષેદ્ ઘનઞ્જયઃ !

જો ઘનંજય મારી નજરે ચડે તો આજે રણમાં કુરુઓને પ્રિય કરું.— શત્યરાજ ન્યાં એ અર્જુન હોય ત્યાં મારો રથ હાંકી જાઓ. યત્રાસાઘર્જુન-સ્તત્રૈવ ચોઘતાં મમ રથઃ’. શત્યરાજ રથ હાંકે છે. એ મહાવીરનું હૃદય આજે સ્પન્ન નથી. કર્ણ કાંઈક આશ્ચર્ય સાથે અનુભવે છે—‘મારા ચિત્તમાં, મહા સંગ્રામમાં કુદ કૃતાન્ત (મૃત્યુદેવ) જેવા પરાક્રમીના ચિત્તમાં-યુદ્ધના કાળે વૈદ્યુર્ય ઉત્પન્ન થાય છે !’ ઉંડું ઉંડું હર્ષ એને દુભવે છે. ‘અહો કષ્ટમ્. કુન્તીએ જન્મ આપ્યો અને રાધેય રાધાના પુત્ર તરીકે જગતમાં જાણીતો થયો.’ રાજકુમારીનો પુત્ર અને દાસીએ (અધિરથ સારથિની સ્ત્રી રાધાએ) ઊછેર્યો ! વિધિનો પહેલો પ્રહાર. ‘યુધિષ્ઠિર આદિ પાણ્ડવો તો મારા નાના ભાંધઓ !’ એક માના જપ્ત્યા ભાંધઓ. તેમને મારી નાખવા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો ! ચિત્ત બીજી દિશામાં વળે છે. ‘આ લડવાનો સુંદર સમય આવ્યો; પણ મારી.

અત્રવિદ્યા નિરર્થક જવાની ! અને વળી માએ વાર્યો !' અત્રવિદ્યા નિરર્થક જવાની ! અતિશય તપશ્ચર્યા કરી કંઈ વેડી પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા અણીને વખતે નકામી જવાની. આ દુઃખની વેદના એમ એકલા એકલા વિચારમાં અનુભવી શકાય એવી નથી. જાણે એ વેદના દીલમાં ન સમાતી હોય અને ખહાર નીકળવા મથતી હોય તેમ શલ્યરાજને કહ્યું કહે છે—'હે શલ્યરાજ, મારા અજ્ઞો વૃતાન્ત સાંભળો.' પરશુરામ પાસે જુડુ બોલી અત્ર-વિદ્યા શીખેલા એનો અહેવાલ આપે છે.

જીવનમાં એક વાર કરેલું પાપ એતું ફળ આપ્યા વિના કેડો મૂકતું નથી એ જીવનરહસ્ય કવિ આ અત્રવૃતાન્ત મૂકી બતાવે છે. અર્જુનને પણ આંટી નાખે એવો મહા ધનુર્ધર મરાવાનો. ઇંદ્રે એનાં કવચ અને કુંડલ લઈ એની દેહરક્ષા હરી એ પહેલાં જ એના જીવનના આઘ પાપે એની વિદ્યાને નિષ્ફળ કરી હતી. દૂતવાક્યમાં કાર્ય-કારણની સાંકળ સાંધવા જેવો દ્રૌપદીકશામ્બરકર્ણણના ચિત્રપટનો પ્રસંગ છે એવો અહીંઆ આ અત્રવૃતાન્તનો છે. બન્ને બનાવો નાટકના પ્રસ્તુત કાર્યની ધણી પહેલાં બની ગયેલાં છે. છતાં તેમનાં 'કાર્ય' સમયે એ કારણોને રજુ કરી કવિએ કર્મનિયતિ વિષે પોતાની દૃષ્ટિ સચિત કરી એક નાટ્યકાર તરીકે પોતાની નિપુણતા બતાવી છે.

અહેવાલ કહી કહ્યું અત્રની પરીક્ષા કરે છે: 'અત્રો નિર્વીર્ય ક્ષાગ્રે છે, ઘોડાઓ દીન દેખાય છે, શંખદુન્દુભિ નિઃશબ્દ થયાં છે !' શલ્યરાજ અદ્રસોસ કરે છે કલ્પદેવ-દમ્. 'પશુ વીર પુરુષને જેને મરવાનો ભય નથી તેનો વિષાદ કેટલી વાર ચાલે !' 'શલ્ય-રાજ અલમલં વિપાદેન । દત્તોઽપિ લભતે સ્વર્ગ જિત્વા તુ લભતે યશઃ । ઉભે ષહુમતે લોકે નાસ્તિ નિષ્ફલતા રણે ॥ મરીશું તો સ્વર્ગ મળશે, જિતીશું તો યશ મળશે; બન્ને લોકમાં બહુમત છે. રણ નિષ્ફળ નથી.' વિષાદની છાયા ધીમે ધીમે ખસવા માંડી છે. 'આ ક્ષાગ્રેઽથ ઘોડાઓ જે કદી રણમાંથી પાછા ફર્યા નથી તે જે કાંઈ રક્ષવાડું છે તે રક્ષશે. અક્ષયોસ્તુ પતિવ્રતાનામ્ । અક્ષયોસ્તુ રણેષ્વપરાદ્-મુલાનાં યૌધપુરુષાણામ્, । અક્ષયોસ્તુ મમ પ્રાપ્તકાલસ્ય । વિષાદની છાયા તદ્દન ખસી જાય છે, 'एष भोः प्रसन्नोऽस्मि'. વીરત્વનો ઉત્ક્રાંત આવે છે, અને શલ્ય-રાજને ફરી કહે છે 'ત્યાં એ અર્જુન હોય ત્યાં મારો રથ હાંડી જાઓ. યજ્ઞાસાવ-ર્જનસ્તત્રૈવ ચોદતાં મમ રથઃ ।'

એટલામાં તેપથમાંથી 'અરે કહ્યું મોટી ભિક્ષા માગું છું' એવો અવાજ આવે છે. ઇંદ્ર બ્રાહ્મણરૂપે પ્રવેશ કરે છે. કહ્યું નમસ્કાર કરે છે. શું આશીર્વાદ આપવો એ વિષે ઇંદ્ર વિચાર કરે છે: 'મારે શું બોલવું? જે દીર્ઘાયુધી યા એમ કહું તો દીર્ઘાયુધી યાય. જે નહિ બોલું તો મને મૃદ જણી અવગ્રા કરશે. તેથી એ બન્નેમાંથી બચી જવાય એવું મારે શું બોલવું. ઠીક સમગ્ધયું. (અકટ.) અરે કહ્યું સૂર્યની જેમ, ચંદ્રની જેમ, દિશાસયની જેમ, સાગરની જેમ તારો જશ રહે.' કહ્યુંને આ આશીર્વાદથી શંકા ઉપજે છે. એ જીવિતનિરપેક્ષી વીર તરત જ વિચારે છે કે 'આજ ઠીક છે. પ્રરુષને ધર્મ જ મા-

ધ્રુવો ચોગ્ય છે. રાજ્યલક્ષ્મી તો સાપની જીભ જેવી ચંચળ છે. દેહ મરે છે ત્યારે ચુશુ રહે છે.’x

લીલા માગવાનું કર્ણ કહે છે, અને માગે એવી લિલા આપવાનું વચન આપે છે. ગાયો, ઘોડા, હાથી, અઢળક સોનું, પૃથ્વી અને અગ્નિષ્ટામનું ફળ આપવા કહે છે તો પણ બ્રહ્માજીના પાડે છે. છેવટે પોતાનું માથું આપવાનું કહે છે. બ્રહ્માજી ત્રાસ પામી જાય છે. છેવટે,

‘અઙ્ગૈઃ સર્વૈઃ જનિતં મમ દેહરક્ષા

દેવામુરૈરપિ ન મેઘમિદં સહાસૈઃ ।

દેયે તથાપિ કવચં સહ કુણ્ડલાભ્યાં

પ્રીત્યા મયા ભગવતો રુચિતં યદિ સ્યાત્ ॥’

તેની દેહરક્ષારૂપ કવચ અને કુણ્ડલ આપવાનું કહે છે. ઇંદ્ર પુરત જ હાથ ધરે છે. શલ્યરાજ કર્ણને આપતો વારે છે પણ ઉદાર દાનેશ્વરી કર્ણ ‘હુતં ચ દત્તં ચ તથૈવ તિષ્ઠતિ’ ‘યદામાં હોમેલું અને દાન કરેલું શાશ્વત રહે છે’ એમ કહી કવચ અને કુણ્ડલ બિતારી આપે છે. ઇંદ્ર કૃતકૃત્ય થઈ વિદાય થાય છે ‘હું ઐરાવત ઉપર બેસી અર્જુન અને કર્ણનું યુદ્ધ જોવા જાઉં.’

શલ્યરાજ કર્ણને કહે છે કે ઇંદ્રે અને છેતર્યો. કર્ણ કહે છે ‘ઇંદ્ર. છેતરાયોઃ કારણ કે પાકશાસન એ મારા વડે કૃતાર્થ થયો.’ એટલામાં બ્રહ્માજીએ એક દેવદૂત પથાતાપ પામેલા ઇંદ્રે આપેલી વિમલા નામની શક્તિ આપવા આવે છે. કર્ણ કહે છે-‘ધિગૂઢત્તસ્ય ન પ્રતિગૃહ્ણામિ’-‘છટ્ જોને દાન કર્યું હોય તેની પાસેથી હું લેતો નથી.’ બ્રહ્માજીના વચનની ખાતર દેવદૂત લેવાનો આગ્રહ કરે છે; કર્ણ બ્રહ્માજીના વચનને માન આપી તે સ્વીકારે છે. દેવદૂત ચાલ્યો જાય છે. બન્ને રથમાં બેસે છે. એટલામાં મહાન શંખધ્વનિ થાય છે.

‘શઙ્ખધ્વનિઃ પ્રલયસાગરધોપતુલ્યઃ

કૃષ્ણસ્ય વા ન તુ ભવેત્ સ તુ ફલગુનસ્ય ।

નૂનં યુધિષ્ઠિરપરાજયકોપિતાત્મા

પાર્થઃ કરિષ્યતિ યથાવલમય યુદ્ધમ્ ।

યુધિષ્ઠિરના પરાજયથી કુપિત થએલો અર્જુન આજે તેની શક્તિને અનુરૂપ યુદ્ધ કરશે.’ કર્ણ શલ્યરાજને ત્રીજી વાર આદેશ કરે છે, ‘જ્યાં એ અર્જુન હોય ત્યાં મારો રથ હાંકી જાઓ. યદ્રાંસાવર્જુનસ્તત્રૈવ ચોષતાં મમ રથઃ ।’

કર્ણના જીવનનો એ મહાન મનોરથ-અર્જુનને રથમાં મળવાનો-આ કુશળ નાટકકારે યદ્રાંસાવર્જુનસ્તત્રૈવ ચોષતાં મમ રથઃ એ વાક્ય આદિ, મધ્ય, અને અન્તમાં મુકી બહુ સચોટ રીતે બતાવ્યો છે એ સહદય વાચકને કહેવાની જરૂર નથી.

x યશ એટલે આ બધું, કેવળ કીર્તિ નહિ, એ સંસ્કૃતિ સાહિત્ય વાંચનારે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. દાહિદાસ લવશૂતિ વગેરે જ્યારે યશને મહત્ત્વ આપે છે ત્યારે તેઓના મનમાં આ વસ્તુ હોય છે.

‘ઊરુભંગ’ કુરુક્ષેત્રના રુદ્રનાટકના છેલા અંકનો પડદો ઉપડે છે. એ રણક્ષેત્રનું વર્ણન દુર્યોધનના ત્રણ સુભટા આપે છે. પંચરાત્રમાં આપણને મહારાજન દુર્યોધનના યગ્યવૈભવનું વર્ણન મળે છે આમાં આપણને તેમના રણયુદ્ધના વૈભવનું વર્ણન મળે છે. તે પહેલાં સૂત્રધાર જણાવે છે કે ધૃતરાષ્ટ્રપક્ષમાં હવે ફક્ત દુર્યોધન બાકી છે, અને યુધિષ્ઠિરપક્ષમાં પાણ્ડવો અને જનાર્દન બાકી છે. અહાર અક્ષૌહિણીનો+ અવશેષ ! પણ હજી વિગ્રહનો અંત આવ્યો નથી. આ વિનાશના કારણબૃત જન્ને પક્ષો હયાત હોય ત્યાં સુધી અંત શી રીતે આવે ? આ નાટકમાં હવે એક પક્ષનો અંત આવે છે.

યુદ્ધના અવશેષોથી—મરાએલાં અને ધવાએલા માણસો અને હયાદિ પશુઓ તથા તેમના ઉપકરણોથી—છવાએલી રણબૃમિનું અને તેમાં ચાલતી શીયાળીઆં અને ગીધડાંઓની મીજબાનીનું વર્ણન આવે છે. તેમાં એક જણાવે છે—

રુધિરસરિતો નિસ્તીર્યન્તે હતદ્વિપસંક્રમાઃ

નૃપતિરહિતૈઃ સ્વસૈઃ સૂતૈર્વહન્તિ રથાન્ હયાઃ ।

પતિતશિરસઃ પૂર્વાભ્યાસાદ્ દ્રવન્તિ કબન્ધકાઃ

પુંરુપરહિતા મત્તા નાગા ભ્રમન્તિ યતસ્તતઃ ॥

મોહીની સરિતાઓ હણાએલા હાથીઓ રૂપી સેતુવાળી તરાવ છે. ઘોડાઓ, રાજાઓ વિનાના પડી ગએલા સારથિઓવાળા રથને વહે છે. માથું પડી ગએલાં ધડ પૂર્વ અભ્યાસથી દોડે છે. પુરુષરહિત મત્તા હાથીઓ આમતેમ ભ્રમે છે.

તો બીજે સમસ્તનું વર્ણન કરતો—

एषा निरस्तहयनागनरेन्द्रयौधा

व्यक्तीकृता दिनकरोग्रकरैः समन्तात् ।

नाराचकुन्तशरतोमरखङ्गकीर्णा-

तारागणं पतितमुद्रहतीव भूमिः ॥

પડેલા ઘોડા હાથી રાજા અને મોહા વાળી, સૂર્યના ઉગ્ર કિરણોથી બધી બાજુએથી વ્યક્ત થતી, નારાય, ભાલા, શર, તોમર, ખડ્ગથી છવાએલી આ ભૂમિ નીચે પડેલા તારાગણને વહતી હોય એમ લાગે છે.

આ પ્રમાણે વર્ણન આવે છે એટલામાં શબ્દ સંજ્ઞાવાય છે.

किं मेघा निनदन्ति वज्रपतनैश्चूर्णीकृताः पर्वता

निर्घातैस्तुमुलस्वनप्रतिभयैः किं दार्यते वा मही ।

किं मुञ्चत्यनिलावधूतचपलमुग्धोर्मिमालાકુલં

शब्दं मन्दरकन्दरोदरद्वरीः संहत्य वा सागरः ॥

+ એક અક્ષૌહિણી=૨૧૮૭૦ રથ, ૨૧૮૭૦ હાથી, ૬૫૬૧૦ અશ્વો, ૧૦૬૩૫૦ પદાતિ.

શું મેઘો નાદ કરે છે કે વજ્ર પડવાથી પર્વતોના ચૂરા થઈ ગયા ? તુમુલ અવાજથી ભયંકર કડાકાઓથી પૃથ્વી ફાટે છે ? અથવા . પવનથી અવધૂત ચપલ અને ખળસળેલી મોજાની માળાથી આકુલ થએલો સાગર, મન્દરપર્વતની ખડકોને અથડાઈ શબ્દ કરે છે ? ફરીને જુઓ છે તો રણભૂમિના એક ભાગ ઉપર 'દ્રૌપદીના કેશધર્મણી' કુપિત થએલા પાણ્ડવ મધ્યમ ભીમસેનની અને બાતૃસતના વધથી-ક્રુદ્ધ થએલા મહારાજા-દુર્યોધનની વચ્ચે, દૈપાયન વ્યાસ, હલાયુધ, કૃષ્ણ, વિદુરઆદિની સમક્ષ, ગદાયુદ્ધ પ્રવૃત્ત થએલું દેખાય છે. બે મહાન ગદાવીરોના યુદ્ધનું વર્ણન ચાલે છે. હારજિતનું ત્રાજનું એક વાર એક બાજુ તો ખીજ વાર ખીજ બાજુ નમતું દેખાય છે. જન્નેનું યુદ્ધ જોઈ ખીજે સુભટ અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે સંશિક્ષિતો નરપતિર્થલયાંસ્તુભીમઃ 'નરપતિ-દુર્યોધન-શીખેલા સારી રીતે છે અને ભીમ બલવાન છે.' યુદ્ધમાં દુર્યોધન કળવાળો છે, ભીમ બળવાળો છે. બળ કરતાં કળ જિતે છે. તીજે સુભટ- 'આ ટકાદર

શિરસિ ગુરુનિસ્વાતસ્તરક્તાર્દ્રગાત્રો .

ધરણિધરનિકાશઃ સંયુગેષ્વપ્રમેયઃ ।

પ્રવિશતિ ગિરિરાજો મેદિનીં વજ્રદગ્ધઃ

શિથિલવિસ્તૃતધાતુર્દેમકૂટો યથાદિઃ ॥

માથામાં મોઠા ધા પડતાં શિથિલ અને લોહીથી ખરડાએલાં ગાત્રવાળો, પર્વત-સમેા, યુદ્ધમાં અમાપ (બળવાળો), વજ્રથી બળેલા, (અને) જેની ધાતુઓ લીલી થઈ ફેલાય-જાય છે એવા પર્વતની જેમ પૃથ્વી ઉપર પડે છે.

ભીમસેનને પડતો જોઈ 'પ્રકાગ્રાકુલિધારિતોન્નતમુલ્લો વ્યાસઃ સ્થિતો વિસ્મિતઃ એક આંગળીના ટેરવા ઉપર મુખ ટેકવી વિરમયથી વ્યાસ ઉંચું મોં કરી ઉભા.' ખીજે સુભટ- 'દૈન્યં યાતિ યુધિષ્ઠિરોઽત્ર વિદુરો વાષ્પાકુલાશઃ સ્થિતઃ યુધિષ્ઠિર દીન બની જાય છે, વિદુરની આંખો આંસુથી ભરાઈ જાય છે.' ત્રીજે- 'સ્પૃહં ગાણ્ડિયમર્જુનેન ગગનં કૃણ્ણઃ સમુદ્ભીક્ષતે અર્જુને ગાંધિવને હાય ધર્મ, કૃષ્ણ ગગન સાસુ જુવે છે.' ચતુર્થે- 'શિષ્યપ્રી-તિતયા હલં શ્રમયતે રામો રણપ્રેક્ષકઃ ॥ શિષ્યના પ્રેમથી રણપ્રેક્ષક બળ રામ હળને ફેરવે છે.'

રણમાં જયપરાજય કેટલો અનિશ્ચિત છે ! કોણ ધારતું હોય કે ભીમ હારે ! અને છતાં ભીમ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો અને દુર્યોધન તેનો ઉપહાસ કરે છે 'હે ભીમ ! દીનને રણમાં વીર મારતા નથી. ભય ન રાખ !' ભીમને પણ 'ભય ન રાખ' એ શબ્દો સાંભળવા પડે અને તે પણ દુર્યોધનના મુખે ! ભીમનો ઉપહાસ થતો જોઈ પોતાની સાથળ ચાબડી જન્માર્દન તેને કાંઈ સંતા કરતા દેખાય છે. સંતાથી દ્વિંમત ધરી ભીમ ઉભો થાય છે અને ફરીથી ગદાયુદ્ધ ચાલ્યું.

• સંહૃત્ય શ્રુકુટી લલાંટવિવરે સ્વેદં કરેણાસિપન્

વાહુભ્યાં પ્રતિશ્ણ્ય ભીમવદ નશ્વિત્રાઙ્ગદાં સ્વાં ગદામ્ ।

પુત્રં દીનમુદીક્ષ્ય સર્વગતિના લબ્ધ્વેવ દત્તં વલં
ગર્જન્ સિંહવૃષેષણઃ સિતિતલાદ ભૂયઃ સમુત્તિષ્ઠતિ ॥

ભવાં સંક્રાંતી, કપાળ ઉપરથી પરસેવો હાથથી લૂંછી નાખી, ભયંકર મુખવાળો, હાથમાં પોતાની ચિત્રાંગદા ગદા પકડી, પુત્રને દીન જોઈ વાયુએ આપેલા બળને જાણે મેળવી, ગર્જાતો, સિંહ અને વૃષ જેવી આંખોવાળો ફરીથી જમીન ઉપરથી ઉભો થાય છે. ફરીથી યુદ્ધ આરંભ—

‘ભૂમૌ પાણિતલે નિઘૃણ્ય તરસા વાહ પ્રમૃજ્યાધિકં
સન્દષ્ટોષ્ઠપુટેન વિક્રમવલાત્ ક્રોધાધિકં ગર્જતા ।
ત્યક્ત્વા ધર્મઘૃણાં વિહાય સમયં કૃષ્ણસ્ય સંજ્ઞાસર્મ
ગાન્ધારીતનયસ્ય પાણ્ડુતનયેનોર્વોર્વિમુક્તા ગદા ॥

જમીન ઉપર વેગથી હુથેળીઓ ધસી, હાથને ખુબ ચોળી, ઓઠ દબાવી, પરાક્રમબળથી, ક્રોધથી અધિક ગર્જતા, ધર્મઘૃણા છોડી દઈ, સમય છોડી દઈ, કૃષ્ણની સંજ્ઞા (ચર્તાની) સાથે પાણ્ડુના તનયે ગાન્ધારીના તનયના જીરુએ વિષે ગદા મારી, જીરુલંગ થયો. યુદ્ધમાં અધર્મ ગણાતો ધા ભીમે માર્યો । હા ધિક્ પતિતો મહારાજઃ’, દુર્યોધન પડ્યો.

અધર્મનો જય થયો !? દુર્યોધન જિત્યો હોત તો અધર્મનો જય કહેવાત કે ભીમ જિત્યો એ અધર્મનો જય કહેવાય ?+ કે આવા યુધ્ધોમાં અધર્મ વિના જય જ નહિ મળતો હોય ?

દુર્યોધનને પડતો જોઈ ભગવાન બ્રાહ્મણ જીડી જાય છે. બીજા દુર્યોધનનો પરાભવ સહન કરે પણ હલાયુધ સહન કરે? અને તે પણ ખોટી રીતે મળેલો ? ‘હજીધરે એકદમ આંખ બંધ કરી દીધી.’ બ્રાહ્મણ જીડતાં જીડતાં સૂચના કરી. હજીધરથી બચાવવા, કૃષ્ણના હાથના ટેકાથી ચાલતાં ભીમને પાણ્ડવોએ ખસેડી લીધો. વિષ્ણુલોકે પૂરો થયો. ત્રણે સુબેટા મહારાજાં દુર્યોધન પાસે જાય છે.

+ મહાભારતમાં બલરામ કહે છે—

અહો ધિગ્યદધો નાભેઃ પ્રહૃતં ધર્મવિગ્રહે
નૈતદ્દૃષ્ટં ગદાયુદ્ધે કૃતવાન્ યદ્વૃકોદરઃ ।
અધો નાભ્યા ન દન્તવ્યમિતિ શાસ્ત્રસ્ય નિશ્ચયઃ
અર્થં તુ શાસ્ત્રમુત્સૃજ્ય સ્વચ્છન્દાત્ સંપ્રવર્તતે

રાસ્યપર્વ અ. ૬૧: શ્લો. ૫-૬

આ બનાવ વિષે બલરામ પોતાનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે આપે છે.

હત્યાઽધર્મેણ રાજાનં ધર્માત્માનં સુયોધનમ્ ।
જિહ્વયોધોતિ લોકેઽસ્મિન્ ક્યાતિં યાસ્યતિ પાણ્ડવઃ
દુર્યોધનોઽપિ ધર્માત્મા ગતિં યાસ્યતિ શાશ્વતીમ્

રાસ્યપર્વ. શ્લો. ૩૫-૩૬

નાટકનો મુખ્ય ભાગ શરૂ થાય છે. એમાં આપણને મહાભારતના એ અતિમાની પુરુષની અંતિમ દશાનું દર્શન થાય છે. પંચરાત્રમાં આપણને એના સ્વભાવના સદૃશાનું ભાન થએલું. દ્વત્વદ્યોતક્યમાં અને દ્વત્વદ્યોતક્યમાં વિનાશ ઉન્મુખ એની અતિ નીચતાનો પરિચય થયો. એની છેલ્લા ક્ષણમાં એની સહજ મહત્તાનું ભાન થાય છે.

ક્રોધથી ઉન્મત્ત થએલા બલદેવ ભીમને શોધતા આવે છે. દુર્યોધનને આશ્વાસન આપે છે કે ‘એક મુહૂર્ત જીવ. ભીમની વિપુલ છાતીને મારા હથેલી ચીકું છું.’ નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે ‘પ્રસીદિતુ મગધાન્ દ્વલ્લાયુધઃ’. ફરીને જીએ છે તો દુર્યોધન હાથને ટેકે બાળકની માફક સરકતો સરકતો આવે છે. દુર્યોધન પોતાની દશા વર્ણવે છે. ‘ભીમે યુદ્ધના ‘સમય’ની વ્યવસ્થાનો ભંગ કરી ગદા વડે મારા ઊર ભાગ્યા. હવે તો હાથ વડે ધસ-ડાતા આ અડધા મરેલા દેહને ધારણ કરું છું.’ આ શબ્દો એ કરુણ ભાવથી બોલે છે. હવે એને વેર નથી લેવું. (જો કે એમાં ફરીઆદનો ‘ધ્વનિ’ છે) ક્રોધને નહિ નમાવેલું શિર બલદેવના પગમાં નમાવી વિનવતી કરે છે કે ‘રોપ છોડો. કુરુકુલને નિવાપાંજલિ આપવા લલે પાણડવો જીવે. હવે તો વૈર, વિગ્રહકથા અને અમે નારા પામ્યા—વૈરં ચ વિગ્રહકથા ચ ઘયં ચ નરઃ !! બલદેવનો રોપ શમતો નથી. ફરી વિનવતી કરે છે. “ આપ એમ ન કરો. પ્રતિજ્ઞાવસિતે મોમે, ગતે ભ્રાતૃશત્તે દિવં । મયિ ચૈવં ગતે રામ વિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ભીમની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ, મારા સો ભાઈ સ્વર્ગે ગયા, મારી આ દશા થઈ. વિગ્રહ હવે શું કરશે !”

બલદેવ—મારી સમક્ષ તમને છેતર્યા એથી મને રોપ ઉત્પન્ન થયો છે.

દુ—તમે મને છેતરાયો માનો છો ?

બ.—એમાં શો અંશય !

દુ—અરે હો—મારા પ્રાણનું મૃત્યુ મળી ગયું છે. મને જો ભીમે છલથી જિત્યો છે એમ માનતા હો તો કહું છું કે હું [એમ] જિતાયો નથી. મને ભીમે જિતેલો ન માનશો. મને તો ‘જેણે ઈંદનું પારિભ્રમકતરુ હર્ષું, જે દિવ્યવર્ષસહસ્ર સમુદ્રમાં સૂતા હતા, તેણે ભીમની ગદામાં પ્રવેશ કરી મને મૃત્યુને સોંપ્યો.’ +

બલદેવ કાંઈ જવાબ આપે એ પહેલાં નેપથ્યમાંથી અવાજ આવે છે ‘આર્યો આધા ખસો આધા ખસો.’ ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાન્ધારી, દુર્યોધનનો પુત્ર દુર્જય, અને તેની બે સ્ત્રીઓ માલવી અને પોરવી આવે છે.

+ આ શ્લોકમાં દુર્યોધનને કૃષ્ણનું દેવો સ્વરૂપ સમજાવતું દેખાય છે. આ ભત્રીજા બનાવ (સરખાવો દ્વત્વદ્યોતક્ય) માનવીની ઘટનાનું અનુકરણ કરતાં નાટકમાં ઉચિત છે કે નહિ એ પ્રશ્ન આજના જમાનામાં ઊઠવા સંભવ છે. પણ નાટકકાર અને તેના જમાનામાં આવા પ્રશ્નને સ્થાન ન હતું; કારણકે કૃષ્ણનું ધર્મરત્ના અવતાર તરીકેની માન્યતા સાહિત્યમાં તેમ જ સમાજમાં એક સિદ્ધ વસ્તુ હતી.

સહૃદય વાચક સમજશે કે આ મીલનનો પ્રસંગ જ મર્મભેદી છે. કુરુક્ષેત્રની રણ-
ભૂમિ ઉપર ઊભાંગેલા મહારાજા દુર્યોધનને તેમનું કુટુંબ શોધતું આવે એ પ્રસંગનું
કલ્પનાત્મક કમકમાટી ઉપજાવે એવી છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછે છે—‘પુત્ર ક્યાં છું’, ગાંધારી
પૂછે છે ‘દીકરા ક્યાં છું. દેવીઓ પૂછે છે—‘મહારાજા ક્યાં છો?’ ધૃતરાષ્ટ્રને પોતાનું અન્ધ
સુખ આંખમાં આંસુ ઊભરાતાં વધારે આંધળુ લાગે છે. દુર્યોધનની પોતાની નજરે સૌથી પ્રથમ
રાણીઓ ચઢે છે. ‘અહો કષ્ટ! જે મારી પણ સ્ત્રીઓ રહે છે!’ અસાર સુધી તેને ગદાના ધાન
પરવા ન હતી. પણ જ્યારે એની રાણીઓને રણમાં રાતી જુએ છે ત્યારે એનું ખરેખર
દુઃખ અતુલવે છે. બધાં દુર્યોધનને શોધે છે અને ઘાંટા પાડી બોલાવે છે. જીંદગીમાં નહિ કર્યું
હોય એવું સંબોધન કરી ધૃતરાષ્ટ્ર એને બોલાવે છે:—‘પુત્ર દુર્યોધન! અઢાર અશ્વોદ્ધિણીનાં મહારાજા
ક્યાં છું?’ ‘દુ—’ આજે મહારાજા ખરો!’ ધૃતરાષ્ટ્ર જવાબ આપવા કહે છે, આવીને નમ-
કરવા કહે છે. દુર્યોધન આ આવ્યો કહી ઊભો થવા જાય છે પણ પડી જાય છે. ‘અ
મને બીજો પ્રહાર! ભીમસેને ઊરુદયની સાથે યુરુનું પાદવંદન પણ હણ્યું!’ ગાંધારી
રાણીઓને અને જર્જરિત થયેલો ધૃતરાષ્ટ્ર પૌત્ર દુર્જયને દુર્યોધનને શોધવા કહે છે. x બાળા
દુર્જય કહે છે ‘હું થાકી ગયો છું’ ધૃ. રા. ‘જા જા. બાપના બોળામાં થાક ખાજે.’ દુર્જય
શોધતો શોધતો દુર્યોધનની પાસે આવે છે. દુર્યોધન એને જુએ છે. ‘અરે આ પણ આવ્યો!’
પિતાપુત્રના મીલનનો આ પ્રસંગ જોવા જોવો છે. મધ્યમ અને પંચરાત્રમાં બાપ દીકરાના
હર્ષજનક લાડ જાણ. આમાં કવિ બીજી સ્થિતિ બતાવે છે.

દુર્જય—મહારાજા અંહીઆ ભોંય ઉપર બેઠા છે! ?

દુ—પુત્ર! કેમ આવ્યો છું ?

દુર્જય—તમે મોઢું કરો છો એટલે—

દુ—(સ્વગત) અહો આ અવસ્થામાં પુત્ર રનેહ દહે છે.

દુર્જય—મારે તમારા બોળામાં બેસવું છે. (બેસવા જાય છે.)

દુ—(રોકીને) દુર્જય !—દુર્જય ! અહો કષ્ટ !

દુર્જય—મને બોળામાં કેમ બેસવા દેતા નથી ?

દુ—બેઠા હવે આ બોળામાં તારે નહિ બેસવાનું. અંહી તહીં બેસ.

દુર્જય—મહારાજા ક્યાં જવાના છે ?

દુ—જ્યાં સો લાઇ ગયા ત્યાં—

દુર્જય—તો મને પણ ત્યાં લઇ જાઓ.

દુર્યો—જા બેઠા વકાદેરને કહે !

“જા બેઠા વકાદેરને કહે” આટલા શબ્દોમાં આટલી ઊંડી વેદના સાહિત્યસૃષ્ટિમાં
વિરલ હશે !

દુર્જય કહે છે કે બધા તમને શોધે છે. દુર્યોધન જવાબ આપે છે કે મારાથી નહિ
અવાય. દુર્જય કહે છે કે ‘હું તમને લઇ જાઉં.’ ‘તું બાળક છું’ દુર્યોધન કહે છે.
દુર્જય બધાને ત્યાં બોલાવી લાવે છે. ધૃ.—મારો પુત્ર ક્યાં છે ? દુર્જય—‘અંહીઆ મહા-

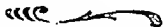
xદુર્જય વગેરે દુર્યોધનને કેમ બેઠ શકતા નથી એવી વાંચનારને શંકા થાય તો
તેમણે પ્રારંભમાં સુભટોએ કરેલું ‘રણભૂમિનું’ વર્ણન યાદ કરવું. રંગભૂમિ ઉપર આવી
શંકા ઉત્પન્ન થવાને અવકાશ ન રહે.

રાજ ભોંય ઉપર બેઠા છે !' દુર્જય આ વાક્ય બીજી વાર બોલે છે. તેના બાળમનને આ-
નાથી બીજું શું આશ્ચર્યજનક હોય? બધાં મળે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર શોકના ભારથી પડી ન્ય
છે. દુર્યોધન આશ્વાસન આપે છે. ધૂ. કહે છે કે 'હું શું આશ્વાસન લઉં?' દુ.- સામે મ્હોંએ
રણમાં હજુયો છું એ.' બધાના શોકને ઉચિત જવાબ આપે છે. માલવી રાણીને કહે છે 'તારો
ભત્તા યુદ્ધમાં સામે મ્હોંએ હજુયો છે; ક્ષત્રિયે શામાટે રડે છે? વીરપત્નીને બીજું શું
આશ્વાસન હોય? પોરવી રાણીને પોતાના મહાન કાર્યો જણાવી કહે છે કે 'આવાની
સ્ત્રીઓ આમ રડે નહિ.' પછી દુર્યોધન દુર્જય તરફ-પોતાના પુત્ર-તરફ વળે છે. આ
અભિમાની પુરુષ પોતાના પુત્રને કેવી ભાવનાનો વારસો આપે છે એ જાણવા સૌ આતુર
હોય! ગાન્ધારી કહે છે કે 'હું એ એ જ વિચાર છું.' દુર્યોધન વેરનો વારસો મુકતો
નથી. "બેટા મારી જેમ પાણ્ડવોની સેવા કરજે. પૂજ્ય કુન્તીના કલામાં રહેજે. અભિમ-
ન્યુની મા અને દ્રૌપદી બન્નેને માની જેમ પૂજજે અને 'સ્લાધ્યશ્રી, અભિમાની મારો
પિતા દુર્યોધન સામા મોંએ રણમાં એના સમોવડીઆથી હજુયો છે.' એમ સમંજ શોક
ન કરીશ અને યુધિષ્ઠિરના જમણા હાથને સ્પર્શ કરી પાણ્ડવોની સાથે મને જલાંજલિ
આપજે." બલદેવ કહે છે—'અહો વૈર પશ્ચાત્તાપ બન્યું!'

દુર્યોધનનો સાચો સ્વભાવ આ છેલ્લી ધડીએ તરી આવે છે. અતિમાની, વીર અને
ઉદાર; મહાન કૃત્યો કરે એવો-એ કૃત્યો સારાં હોય અને ખરાબ પણ હોય. જીવનની
હીલા પૂરી થઈ પછી શા માટે પછવાડે વેર મૂકવા? જીવ્યા ત્યાં સુધી લડ્યા-ઠાપીને નમતું
ન આપ્યું. ઇન્સેનના પીરજીન્ટ નાટકમાં શેતાન બટન ધડનારના વેશમાં પીરજીન્ટને કહે
છે કે એને નકામા તરીકે ગાળી નાખવો પડશે કારણ કે એણે કશું જ કર્યું નથી. કાંઈ મહાન
સત્કાર્ય પણ કર્યું નથી -અરે કાંઈ મહાન અપકાર્ય પણ કર્યું નથી. 'તું આ પણ નથી
અને તે પણ નથી. ફક્ત હીક હીક !' દુર્યોધન એમ સૌની સાથે, અથવા ઠાપીની
સાથે પણ ગાળી નખાવ એવી વ્યક્તિ નથી.

એટલામાં ભારે અવાજ યાય છે અને શેષથી ભરેલો અશ્વત્થામા આવે છે. દુર્યોધનને
પૂછે છે, 'અરે કુરુરાજ આ શું? દુ-ફલમપરિતોષસ્વ'-'અપરિતોષતું ક્ષણ.' અશ્વત્થામા
વેર લેવાનું કહે છે. દુર્યોધન ના પાડે છે. છતાં એ એ તો સત્તેલાનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે.
દુર્યોધન કહે છે કે એણે જે કાંઈ પાણ્ડવોને કર્યું છે તેના હીસાબમાં તેઓએ થોડું કર્યું છે. પણ
અશ્વત્થામા પ્રતિજ્ઞા છોડતો નથી. દુર્જયને બોલાવી કહે છે કે 'અભિષેક વિના બ્રાહ્મણના
વચનથી તું રાજ છે.' દુર્જયને રાજ જોઈ દુર્યોધન પ્રાણ મૂકે છે. તેના શય ઉપર
યવનિકા ઓઢાડવામાં આવે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રના મૃત્યુથી વિક્ષણ રાજ્યને ધિક્કાર આપી
તપોવનમાં ચાલ્યા જાય છે.

આ ચારે એકાંકી નાટકો સાથે વિચારનારને તેઓ એક મહાન વસ્તુ રજુ કરતાં
નાટકના અંકો જેવા લાગે છે. x

* પીરજીન્ટ (આર્ચરનો અનુવાદ) ૧૯૨૦ની આવૃત્તિ. અંક ૫. દ. ૭ પૃ. ૨૩૫-૩૭.

x મધ્યમથી ઉચ્ચ ભાગ સુધીમાં મહાભારતના ઉત્તરભાગને નાટકોમાં રજુ કરવાનો
કવિનો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. મહાભારતના પૂર્વભાગને કવિએ આ રીતે દર્શાવાનો
પ્રયત્ન ક્યો હશે ?

પ્રો. ડીશ્રીઅન લાસેનેનો પ્રાચીન હિંદના

વાણિજ્યનો ઇતિહાસ

જર્મન ઉપરથી પ્રો. કે. પી. જયસ્વાલ તથા પ્રો. બેનરજીના અંગ્રેજી

અનુવાદ ઉપરથી ગૂજરાતીમાં અનુવાદક

[અ. સ્યામલાલ હ. ભગવતી.]

[આપણા વેપારી ઇતિહાસનું માત્ર જેટલું આવશ્યક છે તેટલું જ અપૂર્ણ છે. અને પ્રાચીન હિન્દના વેપારી ઇતિહાસના પ્રકરણ ઉપર લાસેને અપૂર્વ પ્રકાશ નાંખેલો હોવાથી તેના અમૂલ્ય લેખનું ગૂજરાતી ભાષાંતર કરવું જરૂરી લાગ્યું છે. ભાષાંતરમાં આવતા રોમન તથા ગ્રીક ઉચ્ચારોની ચોક્કસાઈ માટે ખાત્રી આપી શકતો નથી. સાધનના અભાવે તે ઉચ્ચારો માત્ર કલ્પિત જ છે. જે સ્થળે અર્થ સ્પષ્ટ કરવા વધુ માહિતીની જરૂર જણાઈ છે ત્યાં મૂળ લેખકની નોંધો પછી, બાળબોધ અંકવાળી ફૂટનોટમાં સમજાવતી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગૂજરાતી અનુવાદક.]

(હિન્દી વેપારના ઇતિહાસનો અભ્યાસ લોકપ્રિય થયો છે. તે વિષય ઉપર પ્રથમ લખનાર લાસેનની શોધોના હિન્દના લેખકો તથા વિદ્યાર્થીઓ ઉપયોગ કરી શકતા ન હતાં તેથી તેનું ભાષાંતર કરવું અમાને આવશ્યક લાગ્યું. કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય વિષયના અનુવાદ કરવામાં જેમ ભાષાની સુંદરતા તરફ દુર્લક્ષ આપવું પડે છે તે માફક અમે એ પણ બને ત્યાં સુધી મૂળ વસ્તુને વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

લાસેનના વખત પછી, ભારતીય વિદ્યામાં (Indology) બહુ જ પ્રગતિ થયેલ છે, છતાં લાસેન તો અપૂર્વ જ રહેશે. હિન્દી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં લાસેન ઉત્કૃષ્ટ (Classical) છે. હિન્દુ સમયનો આપણો રાજકીય, સામાજિક તથા બૌદ્ધિક વિષયો અર્થે તો ઇતિહાસ, લાસેનના સીવાય સૈકાઓ સુધી કોઈએ પણ સહેલાઈથી કહ્યો ન હોત. અજબ વાત તો એ છે કે, ડચરના સીવાય અને તે પણ ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં કોઈ પણ લેખકે હજી સુધી લાસેનના ઇન્ડીશ આલ્ટરથુમ્સકુંડ (Indische Alterthumskunde) જેવું સર્વદેશીય પુસ્તક લખ્યું નથી. આ ગ્રંથનો ત્રીજો ભાગ જેને એન્સાઈક્લોપીડીયા ઇન્ડોલોજીકાના લેખક “સતત પ્રયાસ તથા સૂક્ષ્મ શ્રદ્ધાળુના એક મોટામાં મોટા રમારક” તરીકે વર્ણવ્યો છે તે ૧૮૫૮ માં પ્રકટ થયો હતો. તેના પ્રથમ પ્રકરણમાં વિક્રમાદિત્યના સમયથી શુભકાળના અંત સુધીના વેપારનો ઇતિહાસ અર્થવામાં આવ્યો છે. તે પ્રકરણનું અમારું આ ભાષાંતર છે. આ વિષયને સાંપ્રતયુગ સુધી લખાવવાને એક અધ્યક્ષિ બનાવવી ઘણી જરૂરની છે અને તે પછીથી કરીશું એમ અમારી આશા છે.) [અંગ્રેજી અનુવાદકો]

વિક્રમાદિત્યના સમયથી ગુપ્તકાળના અન્ત સુધી.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રસ્તાવના.

સારાંશ:—રાતા સમુદ્રના આર્યોવર્ત સાથેના દરીયાઈ વેપારની વૃદ્ધિના કારણે, વેપારનું હિન્દની અંદર તથા કદીગાર અથવા કેન્ટનર સુધી લંબાવું. હિન્દી સામુદ્રભૂમી તથા ચીનમાંની વસાહતો.

વિક્રમાદિત્યના વખતથી ગુપ્તકાળના અન્ત સુધીના સમયમાં રાતા સમુદ્રના રસ્તે આર્યોવર્ત સાથેના વેપાર વધારવામાં અને તે કાળમાં સૌથી ઉચ્ચ ક્રાંતિએ લઈ જવામાં ગણ્ય મુખ્ય કારણો, એકત્રિત થયાં હતાં.

(૧) પ્રથમ કારણ રોમન લોકોનું 'જહોળું' સામ્રાજ્ય અને તેમની સમૃદ્ધિ હતું. કારણ તેથી કરીને તેઓ વિલાસી અને શોભા અથવા દાઢમાંના શોખી થયાં હતાં અને તેમની વાસનાઓ તૃપ્ત કરવાના વિવિધ સાધનો, કેષ્ઠ પશુ દેશ કરતાં, હિન્દ સારી રીતે પૂરું પાડી શકે તેમ હતું.

(૨) બીજું કારણ રોમન લોકોએ કરેલા મીસરનો પરાજય અને તેને લીધે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧ ની સાલમાં મીસરનું રોમન રાજ્યના પ્રાંત તરીકે જોડાવું એ હતું. કારણ તેથી મીસરનું મુખ્ય બંદર એલેક્ઝાન્ડ્રીયા જે વેપારની દૃષ્ટિએ સુંદર જગ્યાએ આવેલું હોવા છતાં વેપારની જમાવટ કરી શક્યું ન હતું તે રોમન લોકોના હાથમાં આવ્યું. પોલેમીઝર રાજ્યોના, મીસરના પૂર્વ કીનારા ઉપર બંદરો બાંધી અને તેમને રસ્તાઓથી નાઇલ નદી સાથે જોડી દઈ વેપારની આ શાખાને વધારવાના પ્રયત્નો છતાં શ્વેતોનારૂં વખત સુધી ઘણાં ઓછા વેપારીઓ મીસરથી હિન્દની વેપાર અર્થે મુસાદરી કરવાની હામ બીડતાં આ સ્થિતિ રોમન સમ્રાટોના સમય પછીથી જ ફેરવાઈ અને એલેક્ઝાન્ડ્રીયા ભૂમધ્ય સમુદ્રના દેશો સાથેના હિન્દના દરીયાઈ વેપારનું કેન્દ્રસ્થાન થયું અને તેના હરિકેથી આગળ વધી આ વેપારનો લગભગ અનન્યાધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો.

તદુપરાંત, લીસીનીયસ કેસસના ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩ ની સાલમાં કરેલા પાર્થોના રાજ્ય ઉપરના હુમલાને લીધે અને ત્યારથી ઉતરી આવેલી રોમન રાજ્ય અને પાર્થોનાઈ રાજ્ય

૧ ભાગ બીજો. પા. ૫૮૮, ૮૯ તથા નોંધ.

૧ ચીનના અગ્નિશીલુ પ્રણામાં આવેલું બંદર.

૨ પોલેમીઝ. એલેક્ઝાન્ડ્રીયા મૃત્યુ પછી ક્લીઓપેટ્રાના સમય સુધીના મીસરના રાજ્યો.

૩ શ્વેતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ ની સાલમાં થયેલો પ્રખ્યાત રોમન ઇતિહાસકાર.

૪ પાર્થોનું રાજ્ય. મધ્ય એશીયામાં આવેલું મહાન રાજ્ય. જે રોમન સામ્રાજ્ય સાથે હરિકેષમાં ઉભું રહેતું હતું. Ref. Historians, His. of the World. Vol.

XIII pp 47-75.

વચ્ચેની શત્રુતાને લીધે તે બંને વચ્ચે વારંવાર લડાઇઓ થતી હતી અને પાર્થના લોકો એટલે આરસેકાઇડસ લોકોના હાથમાં, યુદ્ધેટીસ નદીના મુખમાંથી પરસીઆના અખાત દ્વારા હિન્દ જવાના રસ્તાઓ હોવાથી, તે રસ્તાઓનો ઉપયોગ રામન લોકો તથા ગ્રીસના લોકોને કરવા દેવામાં આવતો નહિ અને આ કારણને લીધે તેઓને માટે, 'એલે-ફાન્ડ્રીયા બંદરનું' રાતા સમુદ્ર દ્વારા હિન્દ સાથેના વેપાર માટેનું, મહત્ત્વ વધવા માંડ્યું.

તે છતાં, આપણે જુલુસ ન જોઇએ કે પાર્થના મહાન સમ્રાટ મીક્ષીડેટસના ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૬ ની સાક્ષમાં થયેલા મૃત્યુ પછી ઓક્સસ નદીના આસપાસનાં પરગણાંઓ આરસેકાઇડસ લોકોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થયાં હતાં? અને તેથી તેઓ હિન્દનો માલ ઓક્સસ નદીના માર્ગે, કાર્પીઆન સમુદ્રમાં અને ત્યાંથી કેકિસસ પર્વત તથા કેલ્પીસના માર્ગે કાળા સમુદ્રમાં લઇ જવામાં પ્રતિબંધ કરતા ન હતા. અને આ રસ્તાઓ વેપાર માટેનો ઉપયોગ પોમ્પે અને ઓગરટસ રાજાઓના સમયમાં કરવામાં આવતો હતો તે બાબત રહેબો અને પ્લીનીનાર અહેવાલો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

તે જ પ્રમાણે રામના સમ્રાટોના સમયમાં આરસેકાઇડસ લોકોની એક શાખા આર-મીનીયામાં રાજ્ય કરતી હતી, અને તેઓમાંનાં કેટલાક રામન લોકોની મદદ લેતા હતા; એટલે આરમીનીયામાં વસતા આરસેકાઇડસ લોકો હિન્દનો માલ આરમીનીયામાંથી (રામન તથા ગ્રીક લેપારીઓને) લઇ જવા દેવામાં વિરોધ કરતા નહિ. આની સાથે ખીજ એક વસ્તુ પણ સમજી શકાશે. આરસ સમુદ્ર તથા કાર્પીઆન સમુદ્ર તથા કેકિસસ પર્વતની ઉત્તરે રહેનારા એઓરસીઝ લોકો મીડીયા અને આરમીનીયામાંથી હિન્દનો માલ લાવતા અને કાળા સમુદ્ર ખાસે રહેતા લોકોમાં વેચતાં.^૩

(૩). ત્રીજું કારણ હીપેલોસ નામનાં રામન નાવિકે કરેલી નૈર્ઝત્ય દિશાના પવન-પ્રવાહની શોધ હતું. જો કે આપણે એને પ્રથમ શોધ ન કહી શકીએ કારણકે શીનીશીયન લોકો જ્યાં નૌવિદ્યામાં ધણી પ્રવીણ હતાં તેઓએ ઓક્સસ આ શોધનો ઉપયોગ તેઓની ઓશીરેશ મુસાફરીઓમાં કરેલો હોવો જોઈએ.^૪ એટલે આપણે એમ માની લઇએ કે

૧ લાગ ખીજો. પા. ૩૨૧, ૨૬૫.

૨ લાગ ખીજો. પા. ૨૭૯, ૫૩૧, નોંધ ૨

૩ લાગ ખીજો પા. ૬૧૯ પેરીપ્લસના સ્કોટના લાપાન્તરના પા. ૬, ૮, ૧૩, ૪૫, ૫૩, ૨૧૨, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૩

૪. લાગ ખીજો. પા. ૫૬ પેરીપ્લસના લાપાન્તરના પા. ૯૭, ૧૫૧, ૧૬૦, ૧૬૧. ૧૭૫, ૨૬૦

૧ ઓશીરે—આફ્રીકા, અરેબીયા તથા હિન્દની દક્ષિણે આવેલા સમુદ્ર દેશોને આ નામથી ઓળખવામાં આવતા હતા, શીનીશીયન લોકો આ દેશોમાંથી અદળક. ધન દરીયા માર્ગે લઈ આવતા હતા, દા. ત. હીરા, માણેક, હાથીદાંત, સોનું, વાંદરા, તથા મોર વગેરે ધર્મીઓપીયા તથા મલબારના કિનારા ઉપરથી લઇ આવતા હતા. Ref. His. His. of the World. Vol. II p. ૩૩૩

ન્યારથી શ્રીનીશીયન લોકોનો રાતા સમુદ્રનો વેપાર બંધ થયો હતો ત્યારથી આ પવન-પ્રવાહનું જ્ઞાન લુલાઈ ગયું હતું. ત્યાર પછીથી પહેલી જ વખત હીપલોસે- અરેબીયાનાં બંદરો તથા તે તરફના કિનારાની સ્થિતિ તપાસી અને ખીજા જૂના નાવિકોની માફક કિનારે કિનારે વહાણ હંકારવાને બદલે ભરદરીયામાં વહાણ ચલાવ્યું. તેની શોધના માનમાં નૈર્ઋત્ય દિશાના પવન-પ્રવાહને રોમન લોકોએ હિપેલોઝર^૧ નામ આપ્યું. પેરીપ્લસના લેખ-કના આધારે તે શોધને આપણે ઇ. સ. ની ચરઆતમાં મુકી શકીએ. પછીથી હિપેલોસનો દાખલો હિન્દી સમુદ્રમાં મુસાફરી કરતા નાવિકો લેવા લાગ્યા. કેટલાક નાવિકો અરેબીયાના દક્ષિણ કિનારે આવેલા કેટ્ટેમાઇટસ દેશના કાનેર^૨ નામના શહેર તરફથી ભર દરીયામાં વહાણો હંકારતાં અને કેટલાક તેની સામે આવેલા આફ્રીકાના પૂર્વ કિનારા ઉપરના જૂના વખ-તમાં સીનેમોમીફેરાં રેણસ કહેવાતા અથવા અત્યારની કેવ જ્વારડાકુદ પાસેના બંદરોથી ભર દરીયામાં વહાણો હંકારતા.૩

આમાંના કેટલાક વેપારી-વહાણો શક દેશ તરફ અથવા ચોક્કસાધર્મી બોલતાં શક-હિન્દના બંદર^૪ પાતાલ^૫ તરફ જતાં અને કેટલાક હિન્દના પ્રખ્યાત બંદર^૬ “બારી-ગાઝા” તરફ જતાં અને તે સિવાય કેટલાક હિન્દના દક્ષિણ ભાગમાં લીમીરાઇક^૭ દેશ તરફ જતાં. તેઓ બંદરમાં ત્રણ ચાર દિવસ રહેતાં અને પાછા દરીયા માર્ગે મુસાફરી શરૂ કરતા અને સિંધુ નદીના મુળ આગળ તથા અરેબીયાના અગ્નિકાણ કિનારાની મુસા-ફરી કરવામાં બાકીનો વખત ગાળતાં.

રાતા સમુદ્રમાંથી મુસાફરી કરનારાઓના સાહસો વિષેની માહિતી પ્લીનીય સારી રીતે આપે છે.^૮ નીઅરકોસ નામના રોમન નાવિકે પોતાના ઠાણ સાથે સિંધુ નદીના મુખમાંથી કિનારે કિનારે ટાઇગ્રીસ અને યુફ્રેટીસ નદીઓના મુખ સુધી મુસાફરી કરી હતી. અને પછીથી સાઇપ્રસની^૯ ભૂશીર જે અરેબીયાના અગ્નિકાણ કિનારા ઉપર આવેલ છે ત્યાંથી પાતાલની મુસાફરીમાં પણ તેઓએ નૈર્ઋત્ય પવન-પ્રવાહનો ઉપયોગ કર્યા છતાં

૧ પેરીપ્લસના પા. ૩૨. લીબેનેટોનો અર્થ નૈર્ઋત્ય પવનપ્રવાહ થાય છે તે વીન્સન્ટે “પ્રાચીન વેપાર તથા નૌવિદ્યા”ના પહેલા ભાગમાં પા. ૪૯ તથા ૧૨૩ માં પુરવાર કર્યું છે.

૨ પેરીપ્લસના ભાષાંતરનું પા. ૧૧૬

૩ પેરીપ્લસના મુળ પુસ્તકના પા. ૭, ૮, ૧૭, ૨૩

૪ પેરીપ્લસનના ભાષાંતરનું પા. ૨૯૮.

૫ પેરીપ્લસના “ પા. ૨૦૫.

૬ ભાગ છઠો પા. ૨૬. ૫ માં ફેલીયામાં વળવેલ છે કે ફેવોનીઅસ પવનને તેઓ હીપોસ કહેતા જે નામ અત્યારના નૈર્ઋત્ય પવન-પ્રવાહને સૂચવે છે.

૭ આ ઘણું કરીને અત્યારની રાસ શેરબેદ છે.

૮ પાતાલ તે હાલનું બંધ હૈદરાબાદ છે. (વીન્સન્ટ સ્મીથ અર્લાંદીસ્ટ્રી ઓફ ઇડીઆ)

૯ બારીગાઝા તે હાલનું બરુચ છે. (“ “ “ “)

૩ લીમીરાઇક તે ડેમીરાઇકનું વિકૃત રૂપ છે અને તેનાથી હાલનો તામીલ દેશ સૂચવાય છે.

૪ ઈસ્ટી સન પૂર્વેના પહેલા સૈકાનો રોમન ઇતિહાસકાર.

કિનારો છોડ્યો ન હતો. ત્યાર પછી તેઓએ સાઈબ્રાસની બૂશીરથી સીધા ઝીઝેસ^૧ બંદરનો નજીકનો અને સહીસલામતીવાળો રસ્તો શોધી કઢાડ્યો.

તે સમયના રોમન લોકો તથા આર્યો સાથેના વેપારની સ્થિતિને પ્લીની નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

આ પ્રમાણે વહાણવટુ તથા વેપાર લાંબા વખત સુધી ચાલ્યો અને પછી વેપારીઓએ ધનના લોભને વશ થઈને વધુ સુગમતાઓ તથા સગવડો શોધી કઢાડી અને હિન્દને પોતાની નજીક લાવવા લાગ્યા. દરેક વર્ષે સંખ્યાબંધ તીરંબાજોને લઈને વહાણો હિન્દ માટે નીકળતા; કારણકે નાવિકોને ચાંચીયાઓનો ઘણો ત્રાસ હતો અને વહાણના તથા માલના સુરક્ષણ માટે સીપાઈઓની જરૂર પડતી હતી. જાણવા જેવી હકીકત તો એ છે કે પ્રત્યેક વર્ષે હિન્દ રોમમાંથી પાંચ કરોડ સીસ્ટેરટી ગળી જાય છે અને તેના બદલ માલ આપે છે જે માલ સોગણા નદે રોમમાં વેચાય છે.^૨ તે વખતે વેપારી-વહાણો મુખ્યત્વે કરીને મુઝીરીસ^૩ અથવા આધુનિક મેન્ગલોર આવતાં.

આ પ્રમાણે વારંવાર હિન્દ તરફની કરવામાં આવતી મુસાફરીઓના પરિણામ રૂપે ગ્રીક તથા રોમન વેપારીઓએ પોતાના વેપારનું ક્ષેત્ર વધારવા માંડ્યું હોયું જોઈએ અને તે વધીને કારોમોન્ડલ કિનારે જવા માંડ્યું હશે. પરંતુ આ સ્થિતિ “પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સી” ના લેખકના પછીના સમયમાં થવા પામી હશે કારણકે તે આ સમયે કારોમોરિનની આગળ ગયેલા ન હતા. ન્યારે ખીજ બાજુ પ્લીનીની નજર આગળ, મનાર દ્વીપમાં^૪ના પેરીપ્લસ શહેરથી ગંગા નદીના મૂળ સુધીની લંબાઈનું માપ, રમતું હોય એમ લાગે છે.^૫ પ્લીનીને હિન્દી દ્વીપકલ્પના પૂર્વ ભાગની માહિતિ હોય તેમ લાગતું નથી અને તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ન્યારે ત્હને પોતાનું કિંમતિ પુસ્તક લખ્યું તે સમયે ગ્રીક અને રોમન વેપારીઓએ તે ભાગના દેશો સાથે વેપાર કરવો શરૂ કર્યો નહિ હોય. તે છતાં પુસ્તકમાં આપેલી

૧ આ બંદરને પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીના પુસ્તકમાં મેલીઝીગેરાના નામથી ઓળખાવ્યું છે. પા. ૪૫૦. હવે તેને જયગઢ કહેવામાં આવે છે અને અત્યારનું નામ ગજગઢ તે ઉપરથી આવેલું હશે. વોલ્ટર હેમીલ્ટનના હિન્દના ઇતિહાસ પ્રમાણે પા. ૨૧૪. ગજગઢ ૧૭૦° ૩૩' ઉત્તર રેખા ઉપર આવેલ છે.

૨ સીસ્ટેરટીની કિંમત દોઢ રૂપાના-ગ્રોસન કરતાં વધારે હોવાથી પાંચ કરોડ સીસ્ટેરટી આશરે ૨૬ લાખ ૫૦ હજાર ચેલર જેટલા થાય.

૩ પેરીપ્લસનું ભાષાન્તર પા. ૪૪, ૧૭૮, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૮, ૨૧૨, ૨૩૩. તથા જેરીનીની પોલેમી ઉપરની શોધઓળના પુસ્તકનું પા. ૧૭૦.

૪ ૦૬. ભાગ ખીજે પા. ૫૯૦.

૫ ૦૬. ભાગ ખીજે પા. ૫૪૧. અને પ્લીનીનો. ભાગ ૬ : પા. ૨૩. ૨. પછીથી ગ્રીક રોમનોના હિન્દના જ્ઞાનના ઇતિહાસમાં હું પુરવાર કરીશ કે આ ભાગ મેગેસ્થેનીસના લખાણ ઉપરથી લેવામાં આવ્યો નથી અને અહિંયા આપેલા શહેરોની સ્થિતિ ઉપર પણ હું પછીથી વિવેચન કરીશ.

આંતર હિન્દની કુદરતી ચીજોની સવિસ્તર માહિતી ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તેના સમયમાં હિન્દની અંદરના ભાગથી રોમન તથા ગ્રીક વેપારીઓ અત્યંત નહિ હોય. કારણ કે આવા વેપારીઓના મોટેથી અથવા લેખિત પત્રોમાંથી જ પ્લીનીએ આ વસ્તુઓનું મેળવેલું હતું.

જો કે પોલેમીની^૧ ભૂગોળમાં ગ્રીક તથા રોમન લેક્ષિકાના હિન્દ સાથેના વેપાર વિષેની પ્રત્યક્ષ માહિતી જૂજ છે તે છતાં પણ એમાંના અમુક આધારો ઉપરથી એમ ચોક્કસ માલમ પડે છે કે પ્લીનીના સૃષ્ટિશાસ્ત્રના લખાણ પછીથી તે આ ભૂગોળના લખાણના સમય સુધીમાં રોમન રાજ્યોનો હિન્દ સાથેનો વેપાર ઘણો વધ્યો હતો. પ્રથમ તો પોલેમીની ભૂગોળમાંથી આપણને એમ જણાય છે કે તેની પાસે જુદી જુદી જગ્યાઓના સ્ટેડીયમમાં ર માપ સહિત મુસાફરોના અહેવાલો હતાં. અને તે પણ ફારી અથવા અલા-રની કાલીમીરની ભૂશીરથી ગંગા નદીના મૂળ સુધીના જેવા સાધારણ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત, લાંબી મલાકાના સુવર્ણ દીપકલ્પ સુધી અને ત્યાંથી કટીગાર અથવા કેન્ટન સુધીના માર્ગો હતાં.^૨ ત્યાં સુધી અમુક એલેક્ઝાન્ડ્રીસ નામનો માણસ મુસાફરીએ ગયો હતો. અને વેપારી-વહાણો હવે ટર્કી-પટન અથવા કીકકિલાથી નીકળી ત્રાંસા ખંજાળાના અખાતમાં યદને, કાઈસર અથવા આર્થુનિક પેટ્ર જતા. અથવા મહાનદીની દક્ષિણે આવેલા પાલાર અથવા નૌપરાથી નીકળી સદાકે અથવા આઈ-હાઈ જતા.

રોમન તથા ગ્રીક વેપારીઓ વારંવાર હિન્દમાં મુસાફરીએ આવતાં એ પોલેમીએ આપેલા હિન્દની અંદરના ભાગના શહેરોના પત્રક ઉપરથી પણ પુરવાર થાય છે, અને તે પત્રકમાં દક્ષિણ હિન્દના શહેરોના નામ ઓછા આવે છે એનું કારણ એ છે કે તે ભાગ ઉત્તર જેટલો સંસ્કૃતિ વાળો ન હતો અને તેથી તેઓ તે તરફ ભાગ્યે જ જતા.

ગ્રીક લેક્ષિકા વારંવાર હિન્દમાં આવતા તેનો ગ્રીક પુરાવો પોલેમીએ તેની ભૂગોળમાં આપેલા હિન્દના શહેરોના ગ્રીક નામો છે. અને આ ગ્રીક નામો ગ્રીક વેપારીઓએ આપેલા હોવા જાણ્યે. ગૂજરાતના દીપકલ્પની પશ્ચિમે આવેલા ખેટ નામના ટાપુના કિનારે આવેલા ખંદરને નૌસ્ટેથમોસ, (Naustathmos) એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. અત્યારે આપણે સરધાર કહીએ છીએ તે શહેરને થીઓફિલા (Theophila) એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું અને એમ જણાય છે કે ત્યાં ગ્રીક લેક્ષિકા વારંવાર આવતા હશે. સરધારનું સંસ્કૃત નામ સુરાદર અથવા (સુરનઆદર) દેવોની લક્ષિત હતું. તેવી જ રીતે મલબાર કિનારા ઉપર આવેલ વિન્યદુર્ગ શહેરને બીઝાન્ડીઅન (Byzantion) નામ આપેલું હતું. આવા ગ્રીક નામો હિન્દની ભીતરના શહેરો માટે પણ મળી આવે છે.

૧ પોલેમી ૧, બ. ૧ ફેલીઓ અને ૧૪, ૧ ફેલીઓ; પછીથી ભાગ ૭ માં ૧ ૧૫.

૨ પેરીપ્લસના ભાષાંતરના પાનાં ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૨૨૭, ૨૪૬, ૨૫૬, ૨૬૧, તથા જેરીનીના પા. ૮૮૦.

૧ પોલેમી ક્લોડીઅસ પોલેમી. એલેક્ઝાન્ડ્રીયાનો ભૂગોળ તથા ખગોળવેત્તા. ઇ. સની ખ્રીષ્ટ સદીના પૂર્વાધનો).

૨ સ્ટેડીયમ. ૨૦૨ વારની લંબાઈવાળું રોમન માપ.

૩ સદા. અલ્લદેશના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું શહેર. જુરીનીની શોધખોળઉપરથી.

દા.ત. સસ્કૃતમાં કહેવાતાં વૈશાલી^૧ અથવા આધુનિક આરાકાન શહેરને ત્રીશ્લીફોન (Triglyphon) એવું ગ્રીક નામ આપવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રમાણેના ધણા દાખલાઓ ટેમ્પોને^૨ અથવા લંકાના શહેરો માટે પણ મળી આવે છે. અને તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અસંખ્ય ગ્રીક વેપારીઓ લંકાની મુસાફરીએ આવતા. આવા હિન્દના શહેરોને આપવામાં આવતા ગ્રીક નામો, કેટલાક અપવાદોને ગાદ કરતાં, અસલ નામોના ગ્રીક લાપાંતરો છે.

આર્યોની સાથે વારંવાર વેપારના સંબંધમાં આવવાથી પાશ્ચાત્ય વેપારીઓ તેમનો વેપાર દક્ષિણ હિન્દ તથા હિન્દની સામુદ્રભૂમિ સુધી લાંબાવી શક્યા હતા અને હું એમ માનું છું કે પોલેમીની ભૂગોળમાં આપેલી હિન્દી સામુદ્રભૂમિની સવિસ્તર માહિતી માટે મુખ્યત્વે કરીને હિન્દ-વાસીઓને જ માન થી છે. આ બાબત હું નીચેના કારણો આપી સિદ્ધ કરવા માંગું છું.

એસીયાના અગ્નિકાણુ ખુણા સુધી આર્યો વસવા ગયા હતા તે એલેક્ઝેન્ડ્રીનોસની ભૂગોળમાં આપેલા નીચેના નામો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. કોકોનગર (જે હિન્દી નામ છે) તે શહેર મલાકાના દ્વીપકલ્પના અંદરના પ્રદેશમાં જેને હાલ કૈન^૩ કહેવામાં આવે છે ત્યાં આવેલું હતું. તેમ જ મલાકાના દ્વીપકલ્પના પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલું પેરીમુલા નામનું શહેર (જ્યાં અત્યારે જન્ટાલમ શહેર આવેલ છે) તે નામની સરખામણીને લીધે લંકાના ઉચ્ચ કિનારે આવેલા મનાર ટાપુમાંના પેરીમુલા શહેરના વતનીઓએ વસાવેલું હોવું જોઈએ. સીઆમની ચીનામ નદી ઉપર આવેલું સીન્દ, (જ્યાં અત્યારે તે દેશની રાજધાનીનું શહેર વસેલું છે) તે સીન્દી નામની પ્રજાએ વસાવેલું-જે પ્રજા હિન્દની બીતરના ભાગમાંથી આવેલી હોય એમ લાગે છે. તેમ જ કાંબોજ અથવા અત્યારના કાંબોડીયાની નૈર્ઋત્ય દિશામાં આવેલું અગનગર નામનું શહેર (એટલે પર્વત અથવા ઝાડોવાળું શહેર) જ્યાં અત્યારે હુલીઅન શહેર વસેલું છે તે પણ સંસ્કૃત નામ હોવાને લીધે આર્યોએ જ વસાવેલું હોવું જોઈએ. આ ઉપરાંત સુમાત્રાના પૂર્વ કિનારે આવેલા પોલો-રપત, પોલો-પેન્ગર, અને રતો નામના ત્રણ ટાપુઓને એલેક્ઝેન્ડ્રીઅન ભૂગોળ વેત્તાએ સીન્દધના નામથી ઓળખાવ્યા છે અને આ નામ પણ, અંતરિક્ષીઓથી રહેવાતા આ ટાપુઓમાં વસવા આવેલા હિન્દીઓએ જ આપેલું હોવું જોઈએ.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જો આર્યોએ હિન્દની સામુદ્રભૂમિમાં વસાહતો સ્થાપી હતી તો ખીજ (જે) દાખલાઓ ઉપરથી આપણને મારુમ પડશે કે તેવી જ રીતે આજણો ચીનદેશના અગ્નિકાણુ ખુણા સુધી વસવા ગયા હતા. આ નામો પ્રમમ, એમ્પેસીસ અને એમ્પેસ્ટાઇ છે. પ્રમમ એ નામ અત્યારે જ્યાં સેમીન-હુ નામનું શહેર આવેલું છે તેને

૧ ઈ. ભાગ. ખીજે પા. ૧૦૩૩.

૨ પેરીપ્લસનું લાપાંતર પા. ૪૭. જીરીની પા. ૪૨૨, ૪૫૩, ૫૯૪, નોંધ ૩, ૬૪૬, ૬૫૧.

૩ પોલમી. ભાગ. ૭ મો. પા. ૩,૨.

આપવામાં આવેલું હતું. ત્યારે એમ્બેસ્ટ્રીસ નામ કેન્ટનની દક્ષિણે આવેલ નાન-નાન-ક્યાંગ નદીનું હતું. અને એમ્બેસ્ટ્રાઇ શહેર પણ બ્રાહ્મણોએ વસાવેલું હોવું જોઈએ. આ નામો પોલેમીની બૂગોળમાંથી લેવામાં આવેલ છે. અને એમ્બેસ્ટ્રીસ અને એમ્બેસ્ટ્રાઇ, એ નામો તે બૂગોળમાં બીજા બે સ્થળે પણ વર્ણવેલા છે. એક સ્થળે પેરોપનીસાઇડસ લોકોના દેશમાં એમ્બેસ્ટ્રાઇના રૂપમાં આવેલ છે.^૧ અને આ શબ્દો સંસ્કૃત શબ્દ અંબધને લાગુ પડતા હોય એમ લાગે છે. અંબુદ્યોનો અર્થ પુરાણોના સમયની એક લાડીઓથી લડનારી મહાન પ્રજા છે, જેને સ્મૃતિમાં મિશ્રવર્ણુ તરીકે ઓળખાવેલ છે. પરંતુ આ હિન્દની બીતરની અનાર્થ પ્રજા ચીનદેશમાં વસવા જાય એ અસંભવિત છે એટલે આપણે એમ જ માનવું જોઈએ કે તે તરફ વસવા ગયેલા બ્રાહ્મણોએ (અંબુદ્ય) આ મૂળ નામ ચીનની તે લાગમાં વસતી જંગલી પ્રજાને આપેલું હતું.^૨ આવા બ્રાહ્મણો જેઓ મ્લેચ્છોના દેશમાં રહેતા હતા, તેઓએ પોતાના દેશ સાથે સંબંધ ચાલુ રાખ્યો હતો એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, અને પછીથી ધર્માશ્રયલક્ષની મુસાફરી તથા વર્ણનની સમજૂતી ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ગંગા નદીના મૂળથી જવા તથા બસિના દરીયાઈ રસ્તાનું હિન્દીઓને જ્ઞાન હતું અને તેનો ઉપયોગ પણ તેઓ કરતા હતા. ઉપરની દરીાકત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આર્યો સી-આમ, કાંબોજ અને ચીનના અગ્નિકાંચુ ખુણે મુસાફરીએ જતા હતા. એટલે હવે મારી માન્યતા સત્ય છે કે રોમન વેપારીઓ જે પ્લીનીના સમય પછી હિન્દના પૂર્વ કિનારે આવતા, તેઓ ત્યાંના માણસો પાસેથી હિન્દી સામુદ્રભૂમિ તથા તેની આસપાસના દેશોની માહિતી મેળવતા. તે જ્ઞાનનો તેઓ (મુસાફરી કરવામાં) ઉપયોગ કરતા અને રોમ પાછા ફર્યા પછી તે જ્ઞાન પોલેમીને તેની બૂગોળ રચવામાં ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું.

હિન્દની અંદરના જુદા જુદા ભાગોને જોડતા વેપારી માર્ગો તેમ જ પરદેશ સાથેના વેપારી માર્ગોની માહિતી મ્લેચ્છો આગળના ભાગમાં આવેલ છે.^૩ પરંતુ તે સ્થળે આપેલા અંદરોની સંખ્યામાં બીજા બે ઉમેરવા જોઈએ કારણ કે તે આધુનિક કાળમાં ઘણા પ્રખ્યાત થયા છે. આ બે મુખ્ય અંદરોમાં પહેલું સીમ્યુલા, જેને આર્યો ટીમ્યુલા કહેતા હતા તે છે અને જે અત્યારે મુગર્ધની પાસે આવેલું વસત્ર બંદર છે. બીજું બંદર તે પેગુના નૈઋત્ય ખુણામાં આવેલું તમાલ છે જેને હાલમાં બેસીન તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેથી જ રીતે, મલખાર કિનારા ઉપર આવેલું બંદર બલીટા^૪ તે હાલનું કેલીકટ અથવા કાર્લિકાટ છે અને તે જ કિનારા ઉપર આવેલું બીલું બંદર બલ્લમલ તે હાલનું કંગનર છે.

૧. પોલેમી. ભાગ. ૬ દ્વો. પા. ૮,૧૮ અને ૭ મા ભાગમાં પા. ૧,૬૬. આ લોકોની વધુ માહિતી હું પછીથી આપીશ.

૨. ઓ. ભાગ. ૧. પા. ૮૨૦.

૩. ઓ. ભાગ. બીજો. પા. ૫૨૦.

૪. પેરીપ્લસના ભાગાંતરના પા. ૪૬, ૨૩૪, ૨૩૫.

૧ એમ્બેસ્ટ્રીસ અને એમ્બેસ્ટ્રાઇ એ નામો લાસેનના મત પ્રમાણે અંબુદ્ય ઉપરથી આવેલ છે, પરંતુ પોલેમીની બૂગોળની શોધબોજ કરનાર ઈર્નલ જેરીની તે વિષે આમ લખે છે. (૯ માં ટેબલમાં) "એમ્બેસ્ટ્રીસ-નદી, હાલની કેન્ટન નદી, અગ્રા દેવીનું સ્થાન-અથવા અંબા સ્થાન." આ સમજૂતી અમને વધારે સંબંધિત લાગે છે. અનુવાદક

સ્વાધ્યાય

એનાદસ ઓં ધી ભાંકારકર રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ પુ. ફ. ભા. ૧ માં. મી. પી. વી. કોલેજો-પૂર્વમીમાંસાદર્શન વિષ લેખ છે. તેનો સાર નીચે મુજબ—

મીમાંસા શબ્દનો ઇતિહાસ:—

તૈત્તિ. સંહિતા (૭.૫.૭.૧) તાંડ્ય મહાત્મા. (૬.૫.૯;૨૩.૪.૨) ટૌપી. પ્યાહ. (૨.૯;૧૮.૪) ળદિગ્યોપ. (પં.૧૧.૧) તૈત્તિરીયોપ. (૨.૮.૧) વગેરે ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે મીમાંસન્તે ક્રિયાપદ અને મીમાંસા શબ્દ જૂના વખતથી માંડીને તે ઉપનિષદોના સમયપર્યંત યજુર્વાગદિ ક્રિયાઓ અથવા તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોમાં શંકારપદ બાબતોની ચર્ચાના અર્થમાં વપરાતાં. નિરુક્ત ઉમા પ્રકરણને પૂ. મી. સૂત્રના ૯.૧.૬;૧૦ સાથે સરખાવતાં-પાણિનિ ૩.૧.૬, બૌદ્ધાયન ધ. સ. ૧.૪.૧૦ વસિષ્ઠ ધર્મ. સ., ગૌતમ ધર્મ. ૧.૫ વગેરે જોતાં; આપસ્તંબ ધ. ૧.૧.૪.૮ ને પૂ. મી.:સૂત્રના ૧.૩.૩ સાથે તથા ૧.૪.૧૨.૧૧ ને ૪.૧.૨ સાથે—તથા ૨.૬.૧૩.૧૨ ને ૬.૧.૧૫ સાથે સરખાવતાં; તેમજ પતંજલિ મ.ભા. (કૌલહોર્નની આવૃત્તિ) પુ. ૧. પા. ૨૩૯ જોતાં જણાય છે કે ખ્રિસ્તી સંવતથી સૈકાઓ પહેલાં મીમાંસાના સિદ્ધાંતોનો સારો વિકાસ થયો હતો અને પતંજલિના સમય પહેલાં એટલે ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦ પહેલાં તે અંચબદ્ધ પણ થવા માંડ્યા હતા. શ્રૌતસૂત્રો ઉપરથી પણ આ વાતને ટેકા મળે છે. કેટલાંય શ્રૌતસૂત્રો ઇ. સ. પહેલાંના સમયમાં લખાયેલાં છે અને તેમણે નૈમિત્તીય સૂત્રોમાં આપેલા તાત્પર્ય-નિર્ણયના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરેલો છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

નૈમિત્તિનો સમય:—

તેમના અંચોમાં બૌદ્ધોનો જરા પણ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ તેમાં ૬.૭.૫ તથા ૧૨. ૪.૪૨ માં ધર્મશાસ્ત્ર અને સ્મૃતિ વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. જો રાજ્યે કરેલા વિવરણ ઉપર આપણે આધાર રાખીએ તો નૈમિત્તિનાં અંચમાં ૧.૩.૧૧ માં કલ્પસૂત્ર અને ૧.૩.૧૦ માં મ્લેચ્છોની ભાષામાંથી આવેલા શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે. આ બધું જોતાં જણાય છે કે નૈમિત્તિનાં સૂત્રો સૂત્રકાળના જૂનામાં જૂનાં તો નથી જ.

રાજ્યે મોતાતું ભાષ્ય ખાસ કરીને ઇ. સ. ૫૦૦ ની પહેલાં લખ્યું હશે. તેમ જ તેની પૂર્વે સૂત્રો ઉપર લખનાર તરીકે ઇત્તિકાર તેમ જ બીજા રીકાકારો ચર્ચા ગયેલા હતા. તેથી હાલનાં પૂર્વમી. સૂત્રોને મોઝામાં મોઝાં ઇ. સ. ૧૦૦-સુધી મૂકી શકાય. તેમ જ વહેલામાં વહેલાં ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ સુધી મૂકી શકાય. કારણકે યાજુર્વલ્કય કે જે બહુ જુના અંચકાર છે તથા જ. ઇ. સ. ૨૦૦ થી વધારે પછીના સમયના તો ન જ કહી શકાય—તે પણ ૧.૩ માં ૧૪ વિદ્યાઓ ગણાવતી વખતે મીમાંસાનો તેમાં સમાવેશ કરે છે. જો આપસ્તંબનાં

ઉલ્લેખો પૂ. મીમાંસાસૂત્રને જ લગતા હોય તો તે જૈમિનીય સૂત્રને ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦ થી એ થોડાં સૈકાં પહેલાંનાં ગણવાં પડે.

પૂર્વમીમાંસા સૂત્રમાં ૧૨ અધ્યાય છે. ત્રીજો, છઠો અને દશમો અધ્યાય બાદ કરીએ તો દરેક અધ્યાયમાં ચાર પાદ છે. દરેક પાદને વળી અધિકરણો હોય છે. સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે તેમાં ૧૦૦૦ અધિકરણો છે, શંકરભટ્ટે મીમાંસાસારસંગ્રહમાં આ ગણતરી પૂરી કરી આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ માધવ જેવા બીજાઓ હજારથી ઓછી સંખ્યા સ્વીકારે છે. દરેક અધિકરણની ચર્ચાનું જે પરિણામ આવે છે તેને ન્યાય કહેવામાં આવે છે. તેમાં આશરે ૨૭૦૦ સૂત્રો છે.

જૈમિનિનો અંગત પરિચય:—જૈમિનિ વિષે ભાષ્યે જ બીજી કશી માહિતી આપણને છે. જૈમિનિને આ સૂત્રો ઉપરાંત એક બ્રાહ્મણ, એક શ્રૌતસૂત્ર અને એક ગૃહ-સૂત્રના કર્તા માનવામાં આવે છે. પરંતુ તે ત્રણે પૂર્વમીમાંસાકારના જ હોય તેમ બહુ દેખાતું નથી.

આશ્વલાયન ગૃ. સ. ના “તર્પણ” માં (૩-૨-૪) જૈમિનિનો સુમન્તુ વૈશંપાયન સાથે ઉલ્લેખ છે. ભાગવતપુરાણ (૧૨-૬-૭૫) માં જૈમિનિને સુમન્તુના આચાર્ય અને સામવેદના પ્રસિદ્ધ કર્તા તરીકે ઓળખાવામાં આવ્યા છે. પંચતંત્ર જણાવે છે કે મીમાંસાના કર્તા જૈમિનિને એક હાથીએ પગ તળે કચરી નાખ્યા હતા. જૈમિનિ ઉત્તર દિશાના રહેવાસી હોય તેમ જણાય છે. શબરના જણાવ્યા પ્રમાણે તે શ્લેષ્ઠ શબ્દોથી પરિચિત છે અને ૧-૩-૨૧ માં મથુરાના એક રહેવાસીનો ઉલ્લેખ કરે છે.

પૂર્વમીમાંસા દર્શનનું સાહિત્ય:—સૂત્રો પરના જુનામાં જુના ટીકાકાર “વૃત્તિકાર” નામથી ઓળખાય છે. તેમને. શબર પોતાના ભાષ્યમાં વારંવાર “ભગવાન” અથવા “ભવાન” સંબોધનથી સંબોધે છે (૨. ૩. ૧૬-૩. ૧. ૬; ૭. ૧. ૨.). સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે વૃત્તિકારનું મૂળ નામ ઉપવર્ષ હતું. આનંદગિરિ જેવા ગ્રંથકારે તેમ જ ડો. ગંગાનાથ ઝા પણ તે મતના છે. પરંતુ શબરે પોતે ૧-૧ ૩-૫ ઉપરનાં સૂત્રો ઉપરનો વૃત્તિકારનો મત સંક્ષેપમાં કહી બતાવતી વખતે ઉપવર્ષનો જુદો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તંત્રવાર્તિકામાં તો વૃત્તિકાર અને ભગવાન ઉપવર્ષ એ બેના જુદા ઉલ્લેખ હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે. (૨. ૩-૧૬. પા. ૬૦૭)

૪-૧-૨; ૪. ૩-૨૭-૨૮; ૮. ૧. ૩૪-૩૬; ૮. ૩. ૧૪-૧૫. ૯. ૧. ૩૪-૩૫ ઇત્યાદિ સૂત્રોની બાબતો દરતી વખતે તેના બીજા લેખકાએ કરેલા બીજા અર્થો શબર જાતે જ ટાંકી બતાવે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેની પહેલાં ધણાઓએ ઉચ્ચત્રો પર લખ્યું હશે. તે ઉપરાંત કુમારિલભટ્ટ, ભવદાસનું નામ જણાવે છે (શ્લો. વા. ૧-૬૩). ન્યાયરત્નાકર, ભર્તૃમિત્રનું નામ જણાવે છે (શ્લો. વા. ૧-૧૦ ઉપર). શાસ્ત્રદીપિકાએ (૧૦. ૨ પદ-૬૦ ઉપર) હરિતું નામ આપ્યું છે. શબરભાષ્ય ઉપરથી આ સર્વ વિષે જે માહિતી મેળવી શકાય છે તે જ. બો. શ્રે. દ્વા. એ. સો. ૧૯૨૩. પુ. ૨૬ નં. Lxxix માં જણાવેલ છે.

શબ્દ પોતે કાત્યાયન, પતંજલિ, બૌદ્ધાચન અને આપરતંબથી પરિચિત હતા. તથા મનુસ્મૃતિ, મહાભારત, પુરાણો અને બૌદ્ધોનો શંખવાદ પણ તે જાણતા હતા. કુમારિલભટ્ટ તેમનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. શંકરાચાર્યે પણ ૩. ૩-૫૩ ના ભાષ્યમાં તેમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે ઈ. સ. ૧૦૦ પછી તેમ જ ઈ. સ. ૫૦૦ પૂર્વે યજ્ઞ ગયા હશે. તે પણ ઉત્તર હિંદનાજ વતની જણાય છે,

શબ્દ અને કુમારિલ વચ્ચે ઘણો વખત વહી ગયો હોવો નોંધવો. કુમારિલે 'શ્લોક-વાર્તિક લખ્યું' (૧. ૧. ઉપર), અને ૧. ૨-૩ ઉપર તંત્રવાર્તિક લખ્યું. છેલ્લાં નવ અધ્યાયમાંથી પોતે પસંદ કરેલાં સૂત્રો ઉપર દૃષ્ટીકા લખી. કુમારિલે પોતાનો એક ગ્રંથ ૮૬૮ વિ. શ્રં. એટલે ઈ. સ. ૮૪૧ માં લખ્યો હતો તેથી તે ઈ. સ. ૭૫૦ માં યજ્ઞ ગયા હશે. તે તામિલ મલાયલમની રહેવાસી હોય તેમ લાગે છે તથા લાટદેશની ભાષાથી પણ પરિચિત જણાય છે. કુમારિલને 'ભટ્ટપાદ' અથવા 'ભટ્ટ' કહેવામાં આવે છે. તથા તેમના અનુયાયીઓને ભાટ્ટ કહેવામાં આવે છે.

પ્રભાકર કે જે ગુરુ પણ કહેવાય છે તેમણે શબ્દ ભાષ્ય ઉપર જૂહતી અને લખી નામની બે ટીકાઓ લખી હતી. તેમનું "ગુરુ" એનું નામ તેમના શિષ્ય શાલિકનાથને લીધે પડ્યું હશે. કારણ કે શાલિકનાથ તેમને પોતાના ગ્રંથોમાં વારંવાર "ગુરુ" નામથી સંબોધે છે. શાલિકનાથ તેમના અનુયાયીઓને "પ્રભાકરો" નામથી ઓળખે છે. પ્રભાકર અને કુમારિલ વચ્ચેના સંબંધ વિષે મોટી ચર્ચા ચાલે છે, કેટલાક પ્રભાકરને કુમારિલનો શિષ્ય માને છે, (સર્વ સિ. સંગ્રહ). પણ ડૉ. ગંગનાથ જણાવે છે કે ગ્રંથના અંતરંગ પરિણામથી તો ઉલ્લેખ પ્રભાકર કુમારિલ પહેલાં યજ્ઞ ગયા હોય તેમ જણાય છે. પ્રબોધ-ચંદ્રોદયમાં (૨-૩) પૂર્વગીમાંસાના ચાર મુખ્ય ગ્રંથકર્તાઓને ગુરુ, કુમારિલ, શારિક અને વાચસ્પતિ, એ ક્રમમાં જણાવ્યા છે. છેલ્લા ત્રણ સમયના ક્રમ પ્રમાણે છે તો પ્રથમ પણ સમયના ક્રમ પ્રમાણે જ પ્રથમ મૂકવામાં આવ્યા હોવા નોંધવો.

પ્રભાકરમતના મુખ્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે:—શાલિકનાથે જૂહતી અને લખી ઉપર અનુક્રમે ઝલ્લુવિમલા અને દીપશિખા નામે બે ટીકાઓ લખી. વળી તેમણે પ્રકરણપંચિકા નામનો રવતંત્ર ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તેમાં મીમાંસાશાસ્ત્રનું મુખ્ય લક્ષ્ય, પ્રમાણો, જ્ઞાન અને તેનું સ્વતઃ પ્રમાણ્ય અને જીવનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ અગત્યના મુદ્દાઓ સારી રીતે ચર્ચેલા છે. ભવનાથે શાલિકનાથની બે ટીકાઓ અને પ્રકરણપંચિકાના સાર રૂપે નવવિવેક લખ્યો.

કુમારિલના અનુયાયીઓના ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે:—પાર્થસારથિમિત્રે 'શ્લોકવાર્તિક' ઉપર ન્યાયરતનાકર નામની ટીકા લખી (ચૌ. સીરીઝ) અને મુચરિતમિત્રે કાશિકા લખી. પાર્થસારથિમિત્રે બીજા ત્રણ પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. (૧) નૈમિનિસત્ર ઉપર ટીકારૂપે શાસ્ત્રદીપિકા. (નિર્ણ. પ્રેસ) (૨) સત્ય અને ભાષ્યના અગત્યના મુદ્દાઓની સમજૂતિ રૂપે તંત્રરત્ન અને (૩) મીમાંસાદર્શન વિષે ન્યાયરતનમંત્રા નામનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક (બનારસ).

શ્લોકવાર્તિક ઉપર કુમારિલના શિષ્ય ભટ્ટોબ્ધેકે ટીકા લખી હોય તેમ જણાય છે.

સુખોદી પણ ચાકી માણસ તે જાનેના ત્યાગ કરવા છૂટે છે. પ્રથમ તે નિષિદ્ધ કર્મોના તેમ જ પરલોકમાં સુખ અપાવનાર કર્મોના ત્યાગ કરવો શરૂ કરે છે. પછી ભોગાં યજ્ઞેલાં કર્મોનું કૃણ ભોગવી ભોગવી તેમનો નાશ કરતાં કરતાં શમ, દમ, બ્રહ્મચર્યાદિથી ઉપનિષદ વાક્યોમાં જણાવેલ આત્માનું જ્ઞાન મેળવી મુક્ત થાય છે.

કુમારિકનો મત સદેજ લુપ્ત છે. તે એમ માને છે કે ઉપનિષદ વાક્યોમાં આપેલ જ્ઞાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ હોઇ શકે જ નહિ. કારણ તે વાક્યો તો અર્થવાદ જ છે. માણસનું સર્વ કર્તવ્ય વિધિવાક્યોમાં જ જણાવેલ છે. આત્માનું જ્ઞાન આપનારાં ઉપનિષદ વાક્યો તો આ રીતે કર્તાના સ્વરૂપમાં જ્ઞાન આપી તેને કર્મકાંડમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટેનાં છે. સ્વર્ગ સિવાય બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કે એવું બીજું કંઇ કૃણ નથી જ.

હવે પૂર્વમીમાંસાના બીજા કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ આપણે હુંકમાં દર્શાવી જઈએ. પૂર્વમીમાંસાને મને બધું જ્ઞાન સ્વતઃપ્રમાણ હોય છે. અને તેનું અપ્રામાણ્ય જ બીજાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

સાંખ્યો એમ માને છે કે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બંને સિદ્ધ કરવામાં બીજાં પ્રમાણોની જરૂર નથી. નૈયાયિકો તે બંનેને બીજાં પ્રમાણોનાં આશ્રિત કરાવે છે ત્યારે બૌદ્ધો કહે છે કે અપ્રામાણ્ય એ જ સ્વતઃસિદ્ધ છે પ્રામાણ્ય માટે જ બીજાં પ્રમાણોની જરૂર છે.

શબ્દના તાત્પર્ય માટે મીમાંસાએ સતત ચર્ચાઓ કરેલી છે. પૂર્વમીમાંસા જણાવે છે કે શબ્દનો સંકેત જાતિ ઉપર હોય છે. વૈયાકરણિકો શબ્દનો સંકેત અર્થ, જાતિ, દ્રવ્ય, ગુણ અથવા ક્રિયા ઉપર માને છે. ત્યારે જુના નૈયાયિકો જાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિ ઉપર માને છે.

જૈમિનિ ટોઈ જગાએ પણ પ્રમાણોની ચર્ચામાં ઉતરતા નથી. જોકે કોઇ કોઇ જગાએ તે પ્રત્યક્ષની અને અનુમાનની વ્યાખ્યા આપે છે. પણ ઇત્તિકાર છ પ્રમાણ જણાવે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અભાવ અથવા અનુપસંધિ.

મીમાંસાએ ંશોધનની પણ એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ નક્કી કરેલી છે. તે પ્રમાણે દરેક અધિકરણમાં પાંચ ભાગ હોય છે. (૧) વિષય (ચર્ચાનો વિષય) (૨) શંકા (સંશય) (૩) પૂર્વપક્ષ. (૪) પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર. (૫) સિદ્ધાંત. (૬) ચર્ચાને અંતે સિદ્ધ થયેલો વિષય.)

મીમાંસાના તાત્પર્યનિર્ણયના નિયમો:—જે કે મીમાંસાદર્શન, તત્ત્વજ્ઞાનના, જીવ, જગત અને ઈશ્વર જેવા અગત્યના સવાલો ઉપર બહુ સારા જવાબો આપતું નથી તેમ જ આપવાની દરકાર પણ ઠરતું નથી, તો પણ તેના, વેદનું નિત્યત્વ, કર્મવાદ, તેમજ શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો એવા ઉપયોગી છે કે જ્યાં તેને જ દર્શનોમાં રચાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. આ ઉપરાંત મીમાંસા દર્શનની અગત્યતા એક બીજા કારણને લઈને પણ છે અને તે તેણે કરેલા તાત્પર્યનિર્ણયના નિયમો. આ નિયમોનો ઉપયોગ વેદનાં વાક્યોનું તાત્પર્ય શોધવા ના જ કામમાં થયો છે એટલું નથી પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રોના વિધિઓ અને નિયમોનું તાત્પર્ય નક્કી કરવામાં પણ તે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે, અને આ રીતે તે નિયમો લોકિકાનાં હરહમેશનાં દૈનિક કાર્યો તથા તેમના વારસાના તેમજ કાવદાનાં હકો ઇત્યાદિ બાબતોમાં ધણા જ માર્ગસૂચક થઈ પડ્યા હતા.

તે દિવ તે હવિષ ખાતો પણ નથી તેમ જ તેને શરીર પણ હોતું નથી. યસ તેને પ્રસન્ન કરવા માટે આવતો નથી તેમ જ યસનું કૃણ પણ તેની કૃપાને અવલંબીને રહેલ નથી. યસથી ઉત્પન્ન થતું અદૃષ્ટ પોતાનું કૃણ પોતાની મેળે જ આપે છે.

સર્વદર્શનોના બીજા અગત્યનો મુદ્દો જગતની ઉત્પત્તિનો છે. આ સંવાલની બાબતમાં પણ મીમાંસા સ્પષ્ટ નાસ્તિક (ધર્મરની માન્યતાના અર્થમાં જ) જણાય છે. પ્રભાકર અને કુમારિલ નિમિત્તકારણ કે ઉપાદાનકારણ તરીકે ધર્મરને માનતા નથી. જગત એ અનાદિ છે. વેદની પેઠે તે નિત્ય છે અને કાંઈ પણ પ્રાણીનું કાર્ય નથી.

આ પ્રમાણેની મીમાંસાની માન્યતાઓથી જ તે દર્શન નાસ્તિક ગણાઈ ગયું. કુમારિલ જાતે જ જણાવે છે કે “તેના પૂર્વગામીઓએ મીમાંસાને ચાર્વાકિમત જેવું કરી નાખ્યું છે (જે ધર્મર, જીવાત્મા તેમ જ પાપપુણ્યનું કૃણ પ્રત્યાદિ કાંઈ માનતા નથી), તેથી હવે હું તેને શ્રદ્ધાને માર્ગે લાવીશ.”

ધર્મર અને જગતના કૃતૃત્વના સવાલ પછી તરત જ જીવાત્માનો સવાલ આવે છે. બાનમાં રાખવા જેવું છે કે જૈમિનિનાં સત્રોમાં જીવાત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરતું એક પણ સત્ર નથી. કદાચ જીવાત્માનું અસ્તિત્વ તેમણે સ્વતઃ સિદ્ધ જ માની લઈ તેને સિદ્ધ કરી આપવાની જરૂર નહિ જોઈ હોય. “સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યસ કરવો” પ્રત્યાદિ વાક્યોથી જીવાત્માનું અસ્તિત્વ મીમાંસા સ્વીકારે છે એમ જણાઈ આવે છે જ, જૈમિનિ. આ મુદ્દા ઉપર, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ચૂપ રહેલા હોવા છતાં શબ્દર પોતે તે શરીરથી, ઇન્દ્રિયોથી તેમ જ સુખ અને દુઃખની લાગણીઓથી વ્યતિરિક્ત એવા જીવાત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે ચર્ચા ઉઠાવે છે. પ્રભાકર તેમ જ કુમારિલ બંને સ્વીકારે છે કે જીવો ધણા છે. તેઓ શરીર, ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિથી જુદા હોઈ વિષુ તેમ જ અમર છે.

વેદાંત અને મીમાંસા એ બે દર્શનો વેદના જુદા જુદા ભાગો ઉપર જે જુદો જુદો ભાર મૂકે છે તે આપણે હવે જોઈ લઈએ. મીમાંસાને મને વેદનો હેતુ કર્મકાંડમાં માણસને પ્રવર્તવો એ (ધર્મની નોદના) છે; તેથી ઉપનિષદો કે જેમાં આત્માનું તેમ જ બ્રહ્મ સાધેના સંબંધનું જ્ઞાન છે તેમનો હેતુ ફરી પેલા યસયાગના કર્તા વિષે માહિતી આપવાનો જ છે. તે સિવાય બીજા હેતુ ઉપનિષદોનો હોય શકે નહિ અને ન્યાં મોક્ષરૂપી કૃણ વગેરે બતાવવામાં આવ્યું છે તે બધાને અર્થવાદ ગણી કદાચો. ભારે વેદાંત દર્શન એમ જણાવે છે કે કર્મક્રિયા પર ભાર મૂકનાર વેદવાક્યોમાં તે ક્રિયા “અપરા” એટલે નિષ્કૃષ્ટ પ્રકારની વિદ્યા છે. અને તેનો હેતુ ચિત્તશુદ્ધિ પ્રત્યાદિ હોઈ અંતિમ નથી. ભારે બ્રહ્મવિષે જ્ઞાન-આપનાર વેદવાક્યોમાં “પરા” વિદ્યા છે તે ઉત્તમ છે તેમ જ અંતિમ પણ છે, અને તેનું કૃણ પણ પરમાર્થિક મોક્ષ છે.

પ્રભાકર અને કુમારિલ એ બંને મોક્ષ વિષે ચર્ચામાં હિતર છે. પરંતુ તે બંનેની મોક્ષ વિષેની કલ્પના વેદાંતની—મોયાનું આવરણ દૂર થતાં પ્રાપ્ત થતા મોક્ષની—કલ્પનાથી જુદી છે. પ્રભાકરને મોક્ષ એટલે ધર્મ અને અધર્મ બંનેનું કૃણ પૂર્ણ થઈ જતાં થતો શરીરનો નાશ. તે એમ જણાવે છે કે સંસારનાં દુઃખોથી કદાચી તેમ જ તેનાં દુઃખપરિપૂર્ણ

સુખોથી પણ થાકી માણસ તે જતેનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે. પ્રથમ તે નિષિદ્ધ કર્મોના તેમ જ પરલોકમાં સુખ અપાવનાર કર્મોના ત્યાગ કરવો શરૂ કરે છે. પછી ભોગો યજ્ઞો કર્મોનું કૃણ ભોગવી ભોગવી તેમનો નાશ કરતાં કરતાં શમ, દમ, બ્રહ્મચર્યાદિથી ઉપનિષદ વાક્યોમાં જણાવેલ આત્માનું જ્ઞાન મેળવી મુક્ત થાય છે.

કુંભારિલનો મત સહેજ જુદો છે. તે એમ માને છે કે ઉપનિષદ વાક્યોમાં આપેલ જ્ઞાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ હોઇ શકે જ નહિ. કારણ તે વાક્યો તો અર્થવાદ જ છે. માણસનું સર્વ કર્તવ્ય વિધિવાક્યોમાં જ જણાવેલ છે. આત્માનું જ્ઞાન આપનારા ઉપનિષદ વાક્યો તો આ રીતે કર્તાના સ્વરૂપમાં જ્ઞાન આપી તેને કર્મકાંડમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટેનાં છે. સ્વર્ગ સિવાય બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કે એવું બીજું કંઇ કૃણ નથી જ.

હવે પૂર્વમીમાંસાના બીજા કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ આપણે હંકમાં દર્શાવી જઈએ. પૂર્વમીમાંસાને મને બધું જ્ઞાન સ્વતઃપ્રમાણ હોય છે. અને તેનું અપ્રામાણ્ય જ બીજા પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

સાંખ્યો એમ માને છે કે જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્ય એ બંને સિદ્ધ કરવામાં બીજા પ્રમાણોની જરૂર નથી. નૈયાયિકો તે બંનેને બીજા પ્રમાણોનાં આશ્રિત કરાવે છે બ્યારે બૌદ્ધો કહે છે કે અપ્રામાણ્ય એ જ સ્વતઃસિદ્ધ છે પ્રામાણ્ય માટે જ બીજા પ્રમાણોની જરૂર છે.

શબ્દના તાત્પર્ય માટે મીમાંસાએ સતત ચર્ચાઓ કરેલી છે. પૂર્વમીમાંસા જણાવે છે કે શબ્દનો સંકેત જાતિ ઉપર હોય છે. વૈયાકરણિઓ શબ્દનો સંકેત અર્થ, જાતિ, દ્રવ્ય, ગુણ અથવા ક્રિયા ઉપર માને છે. બ્યારે જુના નૈયાયિકો જાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિ ઉપર માને છે.

જૈમિનિ કોઈ જગાએ પણ પ્રમાણોની ચર્ચામાં ઉતરતા નથી. જોકે કોઈ કોઈ જગાએ તે પ્રત્યક્ષની અને અનુમાનની વ્યાખ્યા આપે છે. પણ વૃત્તિકાર છ પ્રમાણ જણાવે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અભાવ અથવા અનુપલબ્ધિ.

મીમાંસાએ સંશોધનની પણ એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ નક્કી કરેલી છે. તે પ્રમાણ દરેક અધિકરણમાં પાંચ ભાગ હોય છે. (૧) વિષય (ચર્ચાનો વિષય) (૨) શંકા (સંશય.) (૩) પૂર્વપક્ષ. (૪) પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર. (૫) સિદ્ધાંત. (ચર્ચાને અંતે સિદ્ધ થયેલો વિષય.)

મીમાંસાના તાત્પર્યનિર્ણયના નિયમો:—જે કે મીમાંસાદર્શન, તત્ત્વજ્ઞાનનો, જીવ, જગત અને ઈશ્વર જેવા અગત્યના સવાલો ઉપર બહુ સારા જવાબો આપતું નથી તેમ જ આપવાની દરદાર પણ કરતું નથી, તો પણ તેના, વેદનું નિત્યત્વ, કર્મવાદ, તેમજ શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો એવા ઉપયોગી છે કે જેથી તેને જ દર્શનોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. આ ઉપરાંત મીમાંસા દર્શનની અગત્યતા એક બીજા કારણને લઈને પણ છે અને તે તેણે કરેલા તાત્પર્યનિર્ણયના નિયમો. આ નિયમોનો ઉપયોગ વેદનાં વાક્યોનું તાત્પર્ય શોધવાના જ કામમાં થયો છે એટલું નથી પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રોના વિધિઓ અંતે નિયમાનું તાત્પર્ય નક્કી કરવામાં પણ તે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. અને આ રીતે તે નિયમો લોકોનાં હરહમેશનાં દૈનિક કાર્યો તથા તેમના વારસાના તેમજ કાયદાના હંકા ઇત્યાદિ બાબતોમાં ઘણા જ માર્ગસૂચક થઈ પડ્યા હતા.

જૈમિનિની ઉદાર દૃષ્ટિ:—પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદનાં ખીજાં પ્રથો કરતાં કેટલીક ખાસ ખાખતોમાં જૈમિનિનો મત ઘણો ઉદાર છે. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ચળવળના આ જમાનામાં નોંધવા જેવું છે કે જૈમિનિ સારપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે કે સ્ત્રી તેમ જ પુરુષ એ બંનેને યજ્ઞ કરવાનો હક છે; સ્ત્રી, એ ખરીદવાની કે વેચવાની ચીજ નથી તેમજ જ્યાં વેદમાં સ્ત્રીનાં સંબંધમાં તેવા ખરીદ કે વેચાણના શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે તે રૂપકના અર્થમાં જ. મનુ ઇલાદિ (૯ ૪.૧૬) ચોકબું જણાવે છે કે સ્ત્રી, પુત્ર અને ગુલામને મીઠકત ન મળવી જઈએ. તો પણ વેદમાં સ્ત્રીને અમુક વિશિષ્ટ મીઠકત આપવાનું કહેલું છે જ.

જૈમિનિ જો કે શ્વેતો વેદનો પરાધિકાર કરવાના હકની ના પાડે છે પરંતુ તે અરપૃ-
શ્યતા કે એવાં હલકાઇનાં કારણોથી નહિ ફક્ત વેદમાં તેમ કરવા કહ્યું નથી તે કારણને લીધે.

જો કે તે દિવસોમાં પણ બાદરી જેવા કેટલાક માણસો શ્વેતો પણ યજ્ઞનો હક છે તેમ સિદ્ધ કરવા પૂર્વપક્ષ કરતા હતા જ. વળી ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે રથકાર (કે જે ત્રણ ઉચ્ચવર્ગમાં ગણાતો નથી) તેને પણ ઘરમાં અગ્નિ રાખવાનો હક હતો અને નિપાદ જેવાને પણ રૌદ્રયાગ કરવાનો હક હતો.

વળી મીમાંસા એક અગત્યનો સિદ્ધાંત એ જણાવે છે કે રાગ પણ દેશનો આખો માલીક નથી. અને તેથી તે દેશને ભેટ તરીકે આપી ન દઇ શકે. કારણ તેની પ્રજાના માણસોને પણ તે જમીન પર હક છે તેમ જ વિશ્વજિત યજ્ઞમાં માણસ પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રનું દાન કરી શકે નહિ કારણકે તે તેમનો માલીક નથી.

વળી આફ્રિકા અને ખીન્ન દેશો-કે જ્યાં મૂળ કાળી પ્રજાઓ હતી અને ત્યારપછી જુના વખતમાં ખીજી કેકિશીયનો જેવી ગોરી પ્રજાઓએ તે દેશોમાં પ્રવેશ કર્યો હતો-પરંતુ તેમાં આ પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા કેમ ઉત્પન્ન ન થઈ? આફ્રિકાનો હજારી ધોળા કેકિશીયન કરતાં અલગત વધુ કાળો અને જંગલી હતો જ ?

ત્યાર પછી સેનાર્ટ સાહેબનો મત આવે છે. તેમને આ આગલા ત્રણે મતોની ખામીઓ જાણવાનો લાભ મળ્યો હતો. તેમ જ ઉપલા ત્રણ વિદ્વાનોમાં જેમ અમુક ખાસ પ્રાંતોની પરિસ્થિતિ ઉપરથી જ અમુક પૂર્વગ્રહો બંધાય ગયા હતા, તેમ આ સાહેબને બન્યું ન હતું.

તે જણાવે છે કે રોમનોનું ક્યુરી, ઝીકોનું ફ્રેટી અને હિંદુઓનું ગોત્ર એ ત્રણે સમાન છે. હિંદુસ્તાનનાં ગોત્રોની પેઠે આ ફ્રેટીઓમાં પણ બહાર લગ્ન થઈ શકતું ન હતું તેમજ તે ગોત્રમાં જન્મેલાને જ તે ગોત્રનો માનવામાં આવતો. આ પ્રમાણે ન્યાત બહાર મુકવાનાં, તેમ જ રોડીવ્યવહારના ખીજા કેટલાક નિયમોનું આનું સામ્ય બતાવ્યા પછી ખીજા બાળ-તોમાં આનું સામ્ય છતાં રોમ અને ગ્રીસની પ્રજાઓમાં રાષ્ટ્રીયતાનું જે એકત્વ આવ્યું અને હિંદનાં ગોત્રોમાં ન આવ્યું. અને જુદા લાગે પડી ગયા-તેનું કારણ આપવા પ્રયત્ન કરતાં તે આગલા વિદ્વાનોના મતોની જ મદદ લે છે. તે જણાવે છે કે આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારથી જ તેઓ પોતાની સાથે વર્ણવ્યવસ્થાનું ખીજ (આ ગોત્રરૂપે) લેતા આવ્યા હતા. અને આ દેશમાં આવતાં અહીંના મૂળ રહેવાસીઓના શારીરિક બંધારણ, જંગલી માન્યતાઓ, હલકા આચારો છત્યાદિ કારણો મળતાં તે ખીજનું વૃક્ષ થઈ ગયું. તેમ જ આ મૂળ રહેવાસીઓએ તેમની સામે કરેલો વિરોધ અને તેને અંગે જનમાલની સુરક્ષિતતા જાળવવા તેમને કરવા પડતા સતત પ્રયત્ન ઇત્યાદિથી તે વૃક્ષને ઘણું પોષણ મળ્યું. પણ જેમ જેમ આ ઝગડાઓ બંધ પડતા ગયા તેમ તેમ આર્યો ધંધા ઉદ્યોગને અર્થે આ અનાર્યો સાથે સંબંધમાં આવતા ગયા અને પરિણામે સારી રીતે સેળબળ થવા પામી. પછીના સમયમાં ન્યારે વંશશુદ્ધિ નક્કી કરવાનો સવાલ ઉભો થયો હશે ત્યારે વ્યાહણોએ પોતાને ધાર્મિક ક્રિયાઓની મદદને અંગે અમુક ફરજોને લીધે વધુ શુદ્ધ રહેલા જણાવ્યા હશે અને તે ઉપરથી તેમણે પોતાની ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી હશે. પરંતુ ખીજા ધંધેદારીઓ અનાર્યો સાથેની સેળબળને કારણે હલકા ગણાઈ જુદા ગણાયા હશે-તેમ જ એક સામાન્ય રાજસત્તાને અભાવે આ વિભાગો અંતિમ વિભાગો રહી દૃઢ થઈ ગયા હશે.

પરંતુ આ મત સામે પણ ઘણા વાંધા છે. ન્યારે આર્યો ટોળાળંઘ આ દેશમાં ઉતરી આવ્યા હશે ત્યારે પેલા મૂળ વતનીઓ મેદાનોમાંથી ખરીને પર્વતો અને જંગલોમાં ભરાઈ ગયા હશે. તેથી તેવાં સ્થાનોમાં એમના પ્રજાનો અવશેષ અત્યારે પણ આપણને મળી શકે. તેમ જનનું શક્ય છે. અને વસ્તુ સ્થિતિ એ છે પણ તેમ જ. તે જાતિઓના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું જાય છે કે આ જાતિઓ પણ દેશની શુદ્ધ મૂળ પ્રજા ન હતી. તે મૂળ પ્રજાની અંદર ત્યાર પછી ઉતરી આવેલી ખીજ ગોરી પ્રજાઓનું પણ મિશ્રણ આર્યો આવ્યા ત્યાર પહેલાં થઈ ગયું હતું. અને તેથી આર્યોને જ પ્રજા આ દેશનાં મેદાનોમાં રહેતી માલમ પડી હશે તે સેનાર્ટ અને ખીજા ધારે છે તેવી બંધારણમાં કે સંસ્કૃતિમાં તદ્દન જુદી માલમ પડી નહિ હોય. હાલમાં તો સિદ્ધ થતું જાય છે કે હિંદની

મૂળ પ્રજા પછી કેકેશીયનો અને મેંગોલીયનોએ આ દેશની મુલકાત લીધી હતી. આસામ તથા નેપાલની પ્રજાઓ ઉપરથી આ વાત સિદ્ધ થતી નથી છે. તેથી આર્યો અહીં આવ્યા હશે ત્યારે તેમને પણ એક સુંદર અવધવો અને કીક સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા તેમ જ એક મૂળ જૂની તદ્દન કાળી તથા પછાત પ્રજા-એમ એ પ્રજાઓનો ભેટો થયો હશે. નેપાલ અને આસામની પ્રજાઓમાં કેકેશીયનો અને મેંગોલીયનોનો અવશેષ સ્પષ્ટ જણાય છે. અને તે પ્રજાઓએ તે મૂળ પ્રજાઓ સામે વર્ણવ્યવસ્થા જેવો વાડો કરી નાખ્યો હતો તેમ જણાતું નથી. આટલા ઉપરથી પણ “ધોળી તથા ઉચ્ચ પ્રજાઓ” કાળી પ્રજાઓ સામે આવો વાડો ઉભો કરી લે એ સ્વભાવિક છે” એવો સેનાર્ટ જેવા બીજાઓનો મત ખોટો પડે છે. હવે આપણે આગળ વધીએ. આર્યો પહેલાં આવી ગએલી આ ઉચ્ચ પ્રજાઓ (કે જેમના અવશેષ ઉપર જણાવ્યું તેમ નેપાલ અને આસામમાં છે)-આ પછી આવેલા આર્યો કરતાં યોરાકપાણીની ટેવોમાં ઘણી જુદી પડતી હતી. તેમ જ તેમની લગ્ન વ્યવસ્થા પણ તદ્દન શિશિક અને નહિ જેવી જ હતી. અત્યારના મુન્ડ અને યોરાઓન લોકોની પેઠે લગ્ન પહેલાં પણ સ્ત્રીપુરુષ વ્યવહાર કરી શકતાં અને સામાન્ય રીતે લગ્ન સમયે લગ્ન સંબંધોથી નેજાતી સ્ત્રીઓ ગર્ભવતી જ હોતી. ત્યાર પછી જ્યારે આર્યો આ દેશમાં આવ્યા હશે ત્યારે આ પ્રજા અને તેમની વચ્ચે ભયંકર ઇવનકલહ જામ્યો હશે. પરંતુ આ પ્રજા આર્યો કરતાં આ દેશમાં પહેલી આવેલ હોવાથી ઘણા અતુલવવાળી અને આ દેશથી વધુ પરિચિત હશે. તેથી તેમની સામે ટકવા આર્થાને પોતાનું સંખ્યાબળ વધાવું પડ્યું હશે અને સ્વભાવિક રીતે જ દેશના મૂળ જૂના જંગલી કાળા લોકોને પોતાના પક્ષમાં લેવા પ્રયત્ન શરૂ થયો હશે. પરંતુ પક્ષમાં લેવા માટે તેમના ઉપર સારી અસર પાડવા તેમ જ પક્ષમાં લીધા પછી તેમને કામમાં લઈ શકાય તે માટે આર્યોએ પોતાની કેટલીક કળાઓ અને હુનરો તેમને શીખવાડ્યા હશે તથા તેમની કેટલી કુટેવો અને જંગલી આચારો પણ દૂર કરાવ્યા હશે. પરંતુ ત્યાર પછી પોતાની કળા અને વિદ્યા એમને એમ જ પોતાના સંબંધોથી અથવા તો પોતાના પક્ષમાં લીધેલા આ મૂળ રહેવાસીઓની મારફતે સામા પ્રતિપક્ષમાં કે બીજા સામાન્ય જંગલી રહેવાસીઓમાં જતી ન રહે તે માટે આર્યોએ કેટલાક ખાસ પ્રયત્નો કર્યા હશે. જે કે સુધરેલી પ્રજાના સંસર્ગમાં આવીને અર્ધ સુધરેલી પ્રજા સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાનાથી જુદી તથા હલકી ટેવોવાળા લોકો પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરે જ જુએ એટલે આ આર્યોના પક્ષમાં આવેલા મૂળ રહેવાસીઓ પોતાનાથી હલકી લગ્નવ્યવસ્થા તથા આહારાદિના નિયમોવાળા પ્રતિપક્ષીઓથી તેમ જ બીજા પોતાની જ જાતના મૂળ રહેવાસીઓથી જુદા પડી ગયા હશે.

પછીથી દેશમાં આર્યો જેમ જેમ આગળ પથરાતા ગયા હશે તેમ તેમ પેટાજાતિઓ વધતી ગઈ હશે. આ રીતે મારા મત પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થાનું મૂળ આર્યોને પોતાનાથી પહેલાં આ દેશમાં આવેલ સુંદર અવધવોવાળી તથા જુની સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા સાથે થયેલા વિરોધમાં છે.

ગા.

શ્રી કાર્ખસ ગુજરાતી સભાની નિયમાવલી અને વ્યવસ્થાપન તથા ૧૯૨૪ ની સાલનો સભાનો વૃત્તાન્ત અમને નોંધ માટે મળ્યો છે. તેમાંથી નીચેની બાબત ઉપર અમે વાંચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

‘વ્યવસ્થાપક મંડલનું કાર્ય’.

(૭) રાસમાળા ભાગ ૨ ને છપાઇ રહ્યો છે અને તેમાં બીજી આજ્ઞામાંના પહેલા તથા બીજા ભાગમાંથી સ્વ. દિ. બ. રણછોડભાઈએ “રાસમાળા પૂરણિકા” માટે કાઢી લીધેલી નોંધો પરિશિષ્ટ રૂપે દાખલ કરેલી તે છપાય છે. અને પહેલા તથા બીજા ભાગની સવિસ્તર અનુક્રમણિકા તૈયાર કરવાનું કામ રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીદાસ, મનીને સોંપેલું છે.

(૮) કાઠિયાવાડના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉપયોગી થાય તેવા વિ- સં. ૧૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીના પસંદ કરેલા ૨૦૦ લેખો સંદિપ્ત ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રકટ કરવાનું કામ સભાનું ઉત્તેજન મળે તો માથે લેવાની ઇચ્છા રાજકોટ વોટસન મ્યુઝીયમના ક્યુરેટર રા. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ ડીરકળ કરે જણાવી હતી અને તેમને એ ગ્રંથ સભાના અવલોકન માટે મોકલવાનું જણાવેલું પણ હતું, પરંતુ હજી સુધી મંગાવવા છતાં તેઓએ તે મોકલ્યો નથી.

(૯) ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનરૂપ અને તે ઇતિહાસને લગતા હિન્દુ યુગના આરંભથી અથવા તો તે પૂર્વથી તે વાઘેલા વંશની સમાપ્તિ સુધીના પ્રકટ તથા અપ્રકટ, પણ પ્રાચ્ય, પ્રાચીન લેખો, મૂળ સારાંશ, પૂર્તિઓ અને નોંધો સાથે તૈયાર કરવાનું કામ રા. રા. ગિરજશંકર વલ્લભજી આચાર્ય એમ. એ. ને સોંપેલું છે અને તેઓએ બે વર્ષમાં તે તૈયાર કરી આપવાનું માથે લીધું પણ છે. સ્વ. રણછોડરામનો, સભાની માલીકીનો લેખગ્રંથ તેમાં ઉપયોગ કરવા તેઓને સોંપેલો છે.

પરિશિષ્ટ નં ૩

સાહિત્યકર્ષોનું ટિપ્પણ

પ્રસિદ્ધ—

(૧) રાસમાળા-૧-૨ (ભાષાન્તર) દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે. રાસમાળા ભાગ ૧ લો તૃતીય સચિત્ર આજ્ઞા.

(૨) કાર્ખસ જીવનચરિત-રા. રા. મનસુખરામ સર્વરામ ત્રિપાઠી.

(૩) મૅટર લોકનો કેટલાક નિબંધો-(ભાષાન્તર) રા. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણ-લાલ મહેતા.

(૪) વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ.

(૫) શૈવ મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ગુજરાતમાં તન્મૂલક સંપ્રદાયો અને સિદ્ધાંતો—રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

(૬) કાઠીયાવાડમાં કંઠસ્થ સાહિત્ય, (પ્રાચીન સંગ્રહ)—રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી.

(૭) માર્કસ ઓરેલિયસના સુવિચારો—ભાષાન્તરકાર સંસ્થાન ઇડરના નરેશ સ્વ. મહારાજશ્રી સર કેસરીસિંહજી બહાદુર, સી. આઈ. ઇ. કે સી. એસ. આઈ; ઉપોદ્યાત અને સમાન સંસ્કૃત ભાષાનાં સુભાષિતોની નોંધ લખનાર રા. રા. નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવી.

(૮) શ્રી કાર્જીસ ગુજરાતી ભાષાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તાર નામાવલિ ભાગ ૧ લો—રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, બી. એ.

(૯) દેહ, જીવ અને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મીસાસા (ભાષાન્તર)—રા. રા. પ્રેમશંકર નારથુજી દવે.

મુદ્રાલયમાં—

(૧) રાસમાળા ભાગ ૨, સચિત્ર તૃતીય આવૃત્તિ; દિ. બ. રજુછોડભાઈ ઉદવરામ દવે.

(૨) રૂસ્તમ બહાદુરનો પવાડો, કવિ શામળભટ્ટે રચેલો (પ્રાચીન); રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, બી. એ.

(૩) કેશવકૃત ભાગવત દશમસ્કંધ (પ્રાચીન)—રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની બી. એ.

(૪) શ્રી કાર્જીસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તાર નામાવલિ—ભાગ ૨ નો—રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, બી. એ.

(૫) કવિ માંડલુકૃત “પ્રબોધજનીશી” અને “રાવણ મંદોદરી સંવાદ” રા. રા. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ.

(૬) રા. રા. નરસિંહરાવ જોશનાથ દીર્ઘવિદ્યાનાં “ત્રિભોવોજીકલ લેક્ચર્સ”—ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં ભાષણોનું ભાષાન્તર—રા. રા. રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી, બી. એ.

(૭) લોડ મેરલીકૃત ક્રામ્પ્રેમિસ (ભાષાન્તર) રા. રા. મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, બી. એ. એલ. બી.

તૈયાર થતાં—

(૧) બૌદ્ધ અને જૈન મતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આદિ (નવો નિબંધ)— રા. રા. મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ, બી. એ. એલ. એલ. બી.

(૨) ગુજરાતના હિન્દુ યુગના આરંભથી તે વાઘેલા વંશની સમાપ્તિ પર્વતના ઇતિહાસના પ્રકટ અને અપ્રકટ પશુ પ્રાપ્ય લેખોનો સંગ્રહ—રા. રા. ગિરનાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, એમ. એ.

(૩) રાસમાળાની પૂરણિકા:-દિ. જી. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે. ;

(૪) “રૂકિમણીરી વેલી”-(પ્રાચીન) મંથોદન કરી ટિપ્પણી સાથે તૈયાર કરનાર
 યા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ, ખી. એ.

આશ્રય.

(૧) નુર્મઝાપ-સ્વ. કવિ નર્મદાશંકર લાલસંકર દવે.

(૨) અદ્વૈતસિદ્ધિ (અનુવાદ) રા. રા. રતિલાલ છોટાલાલ દેશાઈ.

(૩) “લક્ષ્મીકવિ શ્રી દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર”-રા. રા. નારાયણદાસ પરમા-
 નંદદાસ ડોશીવાળા.

(૪) ગ્રાહ્યાવાડ કંઠસ્થ સાહિત્ય, ભાગ ૨ બે-રા. રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનલંકારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના

પુરાતત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઓફ ધા રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, બોમ્બે વ્રાન્ચ

ન્યુ સીરીઝ વો. ૧ અ. ૧

- [૧] આરના લેખગ્રન્થમાં વર્ણવેલા રાજનું નામ અને તેના ઇલકાઓ. લે. સ્ટેન કોનોવ.
[૨] વલ્લીના રાજાઓનાં કેટલાંક અગ્રસિદ્ધ તામ્રપત્રો. લે. ડી. બી. ડિસ્કલકર.
[૩] રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈની શાખાની માલિકીનાં કેટલાંક વલ્લી તામ્ર-
પત્રો વિષે નોંધો. લે. જી.વી. આચાર્ય.
[૪] આધુનિક ગૂજરાતીમાં ભારદર્શક સ્વરભેદ. લે. આલ્ફ્રેડ માર્ટર.
[૫] તંત્રવાર્તિક અને ધર્મશાસ્ત્રનું વાક્યમય. લે. પી. વી. કાણે.
[૬] ભાસનો અભ્યાસ. લે. વી. એસ. સુકથંકર.
[૭] મરાઠીમાં પ્રથમા સિવાયની બીજી વિકસિતઓનાં ૩૫ અને સંપ્રદાનનો 'સ' પ્રત્યય.
લે. એન. બી. દિવેડીઆ.
[૮] દખ્ખણનાં મુસલમાની રાજ્યો સાથે શીરઝીઓનો મિત્રાચાર. લે. એચ. હેરાંસ.
[૯] ભાસ વિષેનો કોયડો: એના ઉકેલની એક સચના. લે. વી. એસ. સુકથંકર.
[૧૦] ભાગવત પુરાણની રચના સાલ. લે. સી. વી. વૈદ્ય.
[૧] એશિયામેજર, વો. ૧ ભા. ૨-૪
[૨] ઝરમીંગ [gZer Mying] ટીબેટીનો Bonbur એક ગ્રંથ પુ. ૧. સંપાદક અને
ભાષાંતરકાર. એ. એચ ફેન્ક.
[૩] નાસકેતરીની કથા. એક જુની રાજરચાની વાર્તા. સંપાદક અને ભાષાંતરકાર
શાલોટ ક્રાઝ.
[૪] ઔદ્ધ જર્મો ઉપર જાલજી [સાંધેનોનો] આગ્રકતરો પ્રકાશ. એલ. શેરમાન
[૫] મેનીચીઝમ ઇરાની સંપ્રદાય છે ? ભા. ૧. જે. શેફ્ટેલેવીત્સ.
[૬] લીટ' એપોલી પ્રાચીન એશીઆઇ ૩૫૬ કથાઓ.
[૭] શાંન હાંઇ રાજના પાછળના મથો (૬-૯ સુધીનાં ભાષાંતર સાથે) લે. જોટો
માન્શેન હેલ્લેન.
[૮] પ્રાચીન ચીનમાં ટોળાઓના વસવાટ (clan settlement) ના ઇતિહાસમાં સહા-
યજૂત ઉમેરો. લે. ગુસ્ટાવ હલોન.
[૯] પ્રાચીન ચીનમાં મુસાફરી વિષે. અને રસ્તા ઉપર વાયુને અપાતા બસિદાન.
લે. જુનો શીન્ડલર.

[૧] મધ્ય અને પૂર્વ એશીઆના સંસ્કૃતિ અને ધર્મના ઇતિહાસના શાસ્ત્રીય સાધનો.
લે. એફ. એમ. દાઉલ્સ.

ઈન્ડીયન એન્ટીકવરી, જાન્યુઆરી, ૧૯૨૫

- [૧] મુંબઈની મહેસુલો. લે. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ.
[૨] ચીરમાન પેરમાલ નવનર. લે. એ. એમ્. રામનાથ આપ્પર.
[૩] વૈદિક કર્મકાંડમાં પિતરાઈ. લે. એ. એમ હોકાર્ડ.

પૂર્તિ

ગુજરાત અને કાઠીઆવાડમાંનાં અગત્યનાં પ્રાચીન ગામો અને શહેરોનો ઇતિહાસ.
લે. અનન્ત મદાશિવ અદેકર પૃ. ૬ થી ૧૬.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૫.

- [૧] અન્દામાન નિવાસીઓ અને એમના દેશ વિષે નોંધો. લે. સર. રિચાર્ડ ટેમ્પલ.
[૨] બલુચિસ્તાનના જાટ લોકો. લે. ડેનીઝ બ્રે.
[૩] સાલગાર્ડી ગામની પુરાતનતાઓ વિષે નોંધ. રામબહાદુર હીરાલાલ.

પૂર્તિ

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદનો ભૌગોલિક શબ્દકોશ. લે. નંદલાલ દે. પૃ. ૧૯૧-૧૯૮
માર્ચ, ૧૯૨૫,

- [૧] ૧૬મા સૈકાના આખર વખતનું છંછ (શહેર) લે. રેવ. એચ. હેરાસ.
[૨] પૃથ્વીદેવ બીજાનાં બનાવરી લેખપત્રો. રામબહાદુર હીરાલાલ.
[૩] અન્દામાન નિવાસીઓ અને એમના દેશ વિષે નોંધો. લે. સર. રિચાર્ડ ટેમ્પલ.

પૂર્તિ

ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનાં અગત્યનાં પ્રાચીન ગામો તથા શહેરોનો ઇતિહાસ.
લે. અન્ત મદાશિવ અદેકર પૃ. ૧૭-૨૪

એપ્રિલ, ૧૯૨૫

- [૧] મદાસના સંગ્રહસ્થાનમાં ઉત્તમ ચોક્કસનાં તામ્રપત્રો. લે. સ્વ. ડી. એ. ગોપીનાથ રાય.
[૨] બેઝારાણીના ગૌન (I) આગળની લગાઈ. લે. ડા. વિલીઅમ કુક.

પૂર્તિ

પૂર્વના દરિઆમાંના ચાંચીઆપણા વિષે નોંધો. લે. એસ. ચાર્લ્સ હીલ.
ધી ક્વાર્ટર્સલીજર્નલ ઓફ ધી બ્રિટિશ ઓરિએન્ટલ. જાન્યુઆરી, ૧૯૨૫

- [૧] પુરાણોના સમસીપ. લે. વી. વેંકટચેટ્ટમ આપ્પર.
[૨] ત્રાવણકોરના મુદ્રવનો. લે. એલ. એ. કૃષ્ણ આપ્પર.
[૩] પક્ષીઓ વિષેની દંતકથાઓનાં અધ્યયનો (૫). લે. શરતચંદ્ર મિત્ર.
[૪] ગુપ્ત ઇતિહાસમાંના વાણિકો. લે. ડા. એમ્. કૃષ્ણસ્વામી આપ્પર.
[૫] રામરાય વિદ્યુત (દક્ષિણ હિંદનો રાજપ્રતિનિધિ). લે. રેવ. દેરાસ.

ધી ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી વૉ. ૧, અં. ૧

- (૧) જરથોસ્ત અને ઋગ્વેદનો કાલનિર્ણય લે. પ્રો. એ. ખી. ક્રાય
- (૨) ઉત્તર તરફનો બૌદ્ધધર્મ લે. મહામહોપાધ્યાય હરેપ્રસાદ શાસ્ત્રી
- (૩) ભારવિ અને દંડી લે. ડૉ. સુશિલકુમાર દે.
- (૪) પ્રાચીન ભારતના આર્થિક જીવનનાં કેટલાંક સ્વરૂપો લે. પ્રો. પ્રફુલ્લચંદ્ર બેસુ
- (૫) ભારતનું આર્ય રાજ્ય લે. જી. મુડલીયર અને ડબલ્યુ. એફ ગુણવર્ધન
- (૬) બાલ્ટિકની જાતકની તકતીઓનો અંદેશ. લે. ખી. એમ. બર્ગમા
- (૭) વિચિત્ર નાટક. લે. ઇંદુભૂપણ બેનર્જી
- (૮) કળાની બંગાળી શાળા. પ્રો. સતીશચંદ્ર મિત્ર
- (૯) રામરાય, વિજય નગરનો રાજાની વતીનો અધિકારી લે. રેવ. એચ. હેરાસ
- (૧૦) સેણીય ઈન્જિનિયર લે. ડૉ. હેમચંદ્રરાય ચૌધરી
- (૧૧) ભારતમાં સુમેરીઅન લોકો લે. એલ. એ. વેરુલ
- (૧૨) પુષ્યમિત્ર અને એના મહારાજ્ય વિષે કેટલાક વિચારો. લે. પ્રો. રમેશચંદ્ર મઝુમદાર
- (૧૩) મહાભારતમાં રાજકારણ અને રાજકારણી ઇતિહાસ. લે. નારાયણચંદ્ર બેનર્જી
- (૧૪) ભાસવાળો કાવ્યકો. લે. પ્રો. કે. આર. પીયરોટી
- (૧૫) પાવાપુરી અને તેના મંદિરની પ્રશસ્તિ. લે. પુરણચંદ્ર નહાર
- (૧૬) માંકુક્ય ઉપનિષદ અને ગૌડપાદ કારિકાઓ. લે. પ્રો. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય
- (૧૭) નદીઆથી લક્ષ્મણસેનની નાસભાગ. સી. વી. વૈદ્ય
- (૧૮) રસાતલ અથવા પાતાળની દુનિયા. લે. નન્દલાલ દે.
- (૧૯) પ્રાચીન ભારતમાં કાસલો. લે. વિમલચરણ હો.

કલકત્તા રિવ્યુ વૉ. ૧૩, અં. ૧

- (૧) જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની ઐતિહાસિક ભાંચ. લે. ખી. એમ. બર્ગમા
- (૨) ઋગ્વેદની પુરાતનતા. લે. હેમચંદ્રરાય ચૌધરી
- (૩) ઇંગ્લંડ ગયેલા પૂર્વકાલીન હિંદીઓ. લે. હરિહરદાસ
- (૪) પુરાણા જમાનાનું બંગાળા. લે. જી. સી. સિંહ

વૉ. ૧૩, અં. ૨

- (૧) કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (૨) લે. નરેન્દ્રનાથ હો.
- (૨) સર વિલીઅમ મોટીસ બેરોનેટનું ઔરંગઝેબ આગળનું એલખીપત્ર. લે. હરિહરદાસ

વૉ. ૧૩, અં. ૩

- (૧) ઇસ્લામ પૂર્વેનું અરબસ્તાન. લે. એમ. ખુદાબક્ષ
- (૨) કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર. (૩). લે. નરેન્દ્રનાથ હા.

વૉ. ૧૪, અં. ૧

- (૧) પદ્મણ સમયમાંના હિંદુ મુસલમાન નાસ્તિકા. લે. સુરેન્દ્રનાથસેન
- (૨) ઇતિહાસનો બુદ્ધ. લે. બી. એમ. બક્ષા
- (૩) અકબર અને રણુથબોર. લે. પ્રો. પી. બી. જોશી
- (૪) મહમદ. લે. એસ. ખુદાબક્ષ

વૉ. ૧૫, અં. ૨

- (૧) બાહુલની માનતા માટે ચણેલી તકલીબોનો અંદેશ. લે. બી. એમ. બક્ષા
- (૨) પ્રાચીન ભારતમાં વૈદ્યશાસ્ત્ર. લે. ગિરિજાપ્રસન્ન મજુમદાર
- (૩) ભારતીય રાજ્યોના નમુના (types).
- (૪) પ્રાચીન ભારતમાં શુદ્ધામી. લે. યુ. એન. ધોશલ
- (૫) મુસલમાનોના વિજયો. લે. એસ. ખુદાબક્ષ

મોર્નરિન્ચુ, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૫

- (૧) બૌદ્ધ સમયમાં સામાજિક જીવન (૩)
- (૨) ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં ઐતિહાસિક દક્ષતરો (૧૭૮૦-૧૮૧૭)ને. પ્રો. જહુનાથ સરકાર

ચિત્રમય જગત, જાનેવારી, ૧૯૨૫

- (૧) ભારતીય સુદ્ધનો કાળ (વસ્ત્ર અને દહાડો) લે. ચિંતામણુ વિનાયક વૈદ્ય
- વિવિધજ્ઞાનચિન્તાર જાન્યુઆરી, ૧૯૨૪

- (૧) કાળિદાસના કાળનિર્ણયની એક નવી દિશા. લે. પ્રો. હ. બા. ભિડે
- (૨) પાશ્ચાત્ય વાસ્તુશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ પ્રાચ્ય વાસ્તુશાસ્ત્રમાં વસ્તુઓનું શું છે ?
લે. બ. ફ. વિ. વજે

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૫

- (૧) બુદ્ધચરિત્રલેખમાલા (અંક ૪) (મૂળ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ અં. ૪
લે. અ. ધર્માનંદ કાશ્મીરી)
- (૨) શિવજીવપતિનો જન્મકાળ. લે. દાશ નાગેશ આપ્ટે
- (૩) શિવચાલીનો અસ્ત. લે. વા. સી. બેદ્રે

માર્ચ, ૧૯૨૫

- (૧) શિવચાલીનો અસ્ત લે. વા. સી. બેદ્રે
- (૨) ત્રિપદશિકા અને રતનાવલી એ નાટકો કોનાં ? લે. (વામન)

નાગરી પ્રચારિણીપત્રિકા લા. પ. અં. ૩

- (૧) દંડીની અવન્તિ મુંદરીની કથા. લે. પંડિત બલદેવ ઉપાધ્યાય
- (૨) સોમેશ્વર અને કીર્તિકૌમુદીના સંબંધમાં રકુટ સૂચના.
- (૩) મંત્રી કર્મચંદ્ર. લે. પં. શિવદત્ત સર્મા
- (૪) મહારાણા સાંગા અથવા સંગ્રામસિંહ. લે. બાબુ નારાયણ દુગડ

માધુરી, પોપ, ૩૦૧ (તુલસી સંવત)

ભૂખણ અને મતિરામ લે. બાગીરથપ્રસાદ દીક્ષિત

વિજ્ઞાન, પૌ. ૧૯, અં. ૪

- (૧) સૂર્યસિદ્ધાંત. લે. મહાવીરપ્રસાદ શ્રીવાસ્તવ

વીર, વર્ષ ૨, અં. ૫

- (૧) જૈન લો. લે. ચમપતરાયજી જૈન
- (૨) જૈન એપીગ્રાફીઆ. લે. ગ. ની. શેખાગિરિ રાઉ.

વર્ષ ૨, અં. ૬

- (૧) જૈન એપીગ્રાફીઆ

વર્ષ ૨, અં. ૭

- (૧) જૈન એપીગ્રાફીઆ

ચુ. પુ. બારોટ

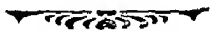
જ્ઞાનભંડાર સંરક્ષક

સાબાર સ્વીકાર

મિસ્ટર આર્થ મેન્ચુસ્કી'ટસ. } લાપકારકર	મટ્ટીકાવ્યમ્ ભા. ૧	"
ગવર્મેન્ટ મેન્ચુસ્કી'ટસ } ઓરીઅન્ટલ	કાથી" લા. ૧ " ૨	"
લાયબ્રેરી ૧૮૯૫	મૃચ્છકટિક	"
અને ૧૮૯૬ થી.	રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ	"
આવકાચાર લા. ૧	વાસવદત્તા	"
અનુવાદક: નંદલાલ જ્ઞેન. દિગંબર જ્ઞેન	આયુર્વેદ (ચરકસંહિતા)	"
પુસ્તકાલય	શિશુપાલવધ	"
નીતિવાક્યમાલા	મહાનિર્વાણતત્ત્વ	"
અનુવાદક: નંદલાલ જ્ઞેન. "	અયર્વેદીય પ્રમોપનિપત્	"
શિક્ષાપત્રી	મોક્ષસિદ્ધિ	"
શ્રી સ્વામીનારાયણુ. કિશોરલાલ ધ. મયરવાળા	ઉપદેશસહસ્રી	"
ધર્મપદ (ગૂજરાતી અનુવાદ ટિપ્પણી સહિત)	પિંગલ છન્દઃસૂત્રમ્	"
અ. ધર્માનંદ દોસંખી તથા	શાંકિલ્યસૂત્રમ્ (ભક્તિતત્ત્વ મુક્તાવલીમાળા)	"
અ. રામનારાયણ પાઠક	વાદ્યતત્ત્વપણી	ઉમરેક. વિદ્યાર્થીમંડળ
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ	શ્રુતબોધ	"
કાવ્યપ્રકાશ લા. ૧ (ગૂજરાતી અનુવાદ	આત્મવાદ	"
અ. રામનારાયક પાઠક તથા	સિદ્ધાંતકૌમુદી	"
અ. રસિકલાલ પરીખ	મહાભારતસારમ્	"
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ૧-૮-૦	પંચદર્શી	"
સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાર્થ	રત્નમાલા	"
વલ્લભજી ભાણુજી મહેતા નવચેતન ઓફિસ	શ્રુતિરહસ્યમ્	"
પ્રણયનાદ વલ્લભજી ભાણુજી મહેતા "	વેદાંતસૂત્ર	"
કૈયટ વ્યાકરણ (હરતલિખિત)	પૂર્વમીમાંસા	"
રાષ્ટ્રીયશાળા હાલોલ	નવવાદટિપ્પણી	"
પાતંજલયોગસૂત્રીય	તર્કમંડહદીપિકા	"
તત્ત્વદીપિનિબંધ	ન્યાયસૂત્રાણિ	"
શ્રી સિદ્ધાંતકૌમુદી	અનુસ્મૃતિ	"
શ્રી ભાગવતમહાપુરાણ	ગંગલમહાત્મ્ય (ભારતેયુ)	"
પ્રાલંબન (પૃ. ૩૩ થી ૧૩૬)	વૈરાગ્યસતકમ્	"
નૈયમચરિતમ્ (પૃ. ૪૦)	ગ્રૈષ્મદીપત્તરહરણમ્	"
પદ્મકોશનાં સંગ્રહ:	સિદ્ધાંતકૌમુદી	"

કાલામિરદ્રોપનિપદ ઉમરેઠ વિદ્યાર્થી મંડળ	અંજુમાને તરકકીએ ઉર્દુ
નાદિકેશ્વરપુરાણ	તારીએ તમદુન લા; ૨
તત્ત્વબોધ	તારીએ એખલાકે યુરપ લેકીકૃત
દશમરકધ અધ્યાય રજવિવરણ	મોલવી અબ્દુલ મજીદ
આર્યાશતક	તારીએ યુનાને કદીમ
અસાનબોધિની	સૈયદ હાશમી ફરીદાબાદી
સૌંદર્યલહરિ	દિલસુફએ જુજલાત
વિદ્નમંડનમ્	મો. અબ્દુલમજીદ
પત્રાવલંબનમ્	રસાલએ ઇલમે નખાતાત
તુલસીમાલા ધારણુવાદ	મહમદ યુસફ સિદ્દિકા
ગાયત્રી અર્ચપ્રકાશકારિકા	વજ્યે ઉસતલાહલ
ચરિત્રચિંતામણિ	મો. સૈયદ વહીદ અલદીન
ભગવદ્ગીતાસુબોધિની	સરચુઝરે હયાત યા આપવીતી લા. ૧
માધસર્ગપ	નઝીરહસેન ફારુકી
નૃસિંહચંપૂ	દરિયાએ લતાફત
રુદ્રભાષ્ય (સાંયણુઆર્ચ)	સૈયદ ઈન્શાઅલ્લાખાન
લિંગાનુસાસનમ્	દેહલવી
ગીતગોવિંદ	મુશાહિરે યુનાન વ ફ્રીઆ વો. ૧
"	ખુટાર્ક કૃત લા. સૈયદ હાશમી
શ્રુતબોધ	ફરીદાબાદી
વેદસ્તુતિ	મુશાહિરે વો. ૨
સિદ્ધાંતબિંદુ	નિકાતે અલ શાયરા યાત્રી
વાક્યસુધા (સતીક)	તઝિકે શયરાએ ઉર્દુ
ગાયત્રીવિવૃત્તિ	નીઝામુદ્દીન હુસેન
મીમાંસાપરિભાષા	મુકદ્દમાતે અબ્તી આત
સ્વરોદય શાસ્ત્ર	મોલવી મિરઝામિહદી
કોશપ્રહયમ્	તઝિકે રાઝરાએ ઉર્દુ
ચ વે. ટીકા	મહમદ હબિબુલ રહમાન
ભાષાકુસુમમંજરી	ઈન્તખાબ કલામેમિર
દાનવીક્ષા	મોલવી અબ્દુલ લક
શાંતિપાઠ	દિબાએ સિહત
ચરણચિન્હ	હુસેનખાન ઝાકટર
નીતિશતક	તબક્કાલ અર્ઝ
સિદ્ધાંતમુક્તાવલી	મિરઝા મેહદીખાન
તારીએ તમદુન લા. ૧ અંજુમાને તરકકીએ ઉર્દુ	તારીએ ફલલ કદીમીઆ
મુન્શી અહમદઅલી	મહમદઅલીખાન

ધંધુલ માઈશત અંબુમને તરકી ઉદું	ખુદલયે સદારત જામે મિલ્લીઆ
મહમદુલ યાસખની	હકીમ અજમલખાન
ફિલેકે તાલીમ યાની એન્સુકેશન	કૌમીઆર ઇસ્લામી તાલીમકા
હર્બર્ટ રેપેન્સર	નિઝામ
જાપાન આરે ઉસકાતાલીમ વનુસક	ઇસ્લામી તહેલ્લુખઆર ડા. પી. સી. રાય,
સૈયદ રાસમસુદી	કૌમીતાલીમ
બિજલીક ક્રરમે લા. ૧	ઈન્તખાલે મુઝામીને જોહર
મહમદમાશુક હુસેનખાન	મૌ. મહમદઅલી
ઉદુંકા નયા કાયદા	ઇસ્લામિક કલ્ચર ડા. પી. સી. રાય
ફિલેકે કાયદા	બાદીયે મુઆશિત એકવિનકેનીત
અલકોલુલઅસહર	(Elements of Poli. Economy)
હકીમ અશુઅલી અહેમદ	આરંગજેગ આલમગીરખર
મજબુઅયે કક્ષામે જોહર	એક નજર પૌ. શીક્ષી
મૌ. મહમદઅલી જામેમિલ્લીઆ	તારીખુલ દોલતીન
અર્જે જોહર	મા. નયાસ ફતેહપુરી
મૌ. મહમદઅલી	તારીખુજ ઉમ્મત વો. ૧
તુકેકી કહાનીઆ	મહમદ અસલમ
મૌ. મહમદઅલી	વો. ૨
ઈન્તખાલેગીર	વો. ૩
મીર	વો. ૪
હમારે નખીર	વો. ૫
સૈયદ નવાખઅલી	ઝારાતું યુદ્ધ યાને કચ્છની
અઝ હાસલ અરજ	શૌર્યકથા
અશુ અખદુલ્લા મહમદખીન	સ્વદેશ ડાર્યાલય
યુસફ સુરતી	લે. સયામજી હરિરામ વઝીલ
ખુદલયે સદારત	
મહમદુલ હમન	

તૈયાર છે.

પુરાતરવતું પહેલું પુસ્તક: (પાકું પુકું) વિષયાતુકમ તથા શબ્દસૂચિ
સાથે રૂ. ૫-૧૨-૦ (પોસ્ટેજ જુદું)

પુરાતરવતું બીજું પુસ્તક: (પાકું પુકું) વિષયાતુકમ સાથે રૂ. ૫-૧૨-૦
(પોસ્ટેજ જુદું)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકાશિત પુરાતત્ત્વમંદિરમંથાવલી—
નવાં ખુલાર પડેલાં પુસ્તકો.

બૌદ્ધસંઘનો પરિચય. લે. અ. ધર્માનંદ કોસળી. ૨—૦—૦

સમાધિમાર્ગ. લે. " " ૦—૮—૦

સિદ્ધસેનદિવાકરકૃત.

સમ્મતિતક—

અભયદેવવિરચિત તત્ત્વબોધવિધામિની ટીકા સાથે ભા. ૧ કિ'. ૧૦—૦—૦

ધર્મપદ—[મૂળ દેવનાગરીમાં અનુવાદ, પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણ્યાદિ સાથે] ૧—૦—૦

અ. ધર્માનંદ કોસળી અ. રામનારાયણ વિ. પાકક.

કાવ્યપ્રકાશ—(ઉ. ૧-૬). ગૂજરાતી અનુવાદ ભા. ૧. ૧—૮—૦

અ. રામનારાયણ વિ. પાકક. અ. રસિકલાલ છો. પંરીખ

આર્યવિદ્યાત્યાખ્યાનમાળા: પુરાતત્ત્વમંદિર તરફથી અપાયલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ.

છોટની પટ્ટી કુ. ૨-૦-૦ ચામડાની પટ્ટી રૂ. ૨-૮-૦

પ્રાચીન સાહિત્ય: શ્રી. રતીન્દ્રનાથ ઠાકુરકૃત, અનુવાદક શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ અને

શ્રી. નરહરિ પરીખ (પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ) રૂ. ૦-૧૨-૦

બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ: લે. ધર્માનંદ કોસળી રૂ. ૨-૮-૦

તહેવારોનો ઇતિહાસ: લે. 'ઋગ્વેદી' રૂ. ૩-૮-૦

પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ: ગ્રં. મુનિ જિનવિજયજી રૂ. ૦-૧૨-૦

પાલીપાઠાવલી: ગ્રં. મુનિ જિનવિજયજી રૂ. ૦-૧૪-૦

ઉપનિષદપાઠાવલી: ગ્રં. અ. દત્તાત્રેય બા. કલેશકર. રૂ. ૦-૧૨-૦

અભિયંત્રમંથસંગ્રહો (બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ. મૂળ દેવનાગરી લિપિમાં)

સંપાદક. અ. ધર્માનંદ કોસળી રૂ. ૨-૦-૦

અભિધાનપદીપિકા: (પાલીકાથ) ગ્રં. મુનિ જિનવિજય - રૂ. ૫-૦-૦

ઉપાય છે

વેદિકપાઠાવલી

પ્રાકૃત ભાષાઓનું આકરણ. લે. પં. બેચરલાલ શ્રવણ દોશી

પુરાતત્ત્વસંદિરની યોજના

ઉદ્દેશો—

- (૧) સાધરણ રીતે આખા હિંદુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાહિત્ય, કળા ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનાં પરિણામો પ્રદર્શિત કરવાં.
- (૨) હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું રાષ્ટ્રીય તુલનામક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, લુની ગૂજરાતી, દારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અલગબગલ—દુર્લભ્ય ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંગ્રહીત—મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા દરાવવા.
- (૫) દેશ અને વિદેશની લુદ્ધી લુદ્ધી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસદાર્પમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ—વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી મત્તાદ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રખ્યાતસમિતિ—

(૧) મુનિ જિનવિજયજી	—આચાર્ય
(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બગવંત આહવાલે	
(૩) પંડિત મુખસીસજી	
(૪) અધ્યાપક દત્તાત્રેય બા. કોલેલકર.	
(૫) અધ્યાપક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૬) રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના.

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ સૂત્રને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખકે પોતાનું નામ અને કેશણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩', '૪' આદિ ક્રમાંકમાં ગોઠવવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેનાં લેખને નાપસંદ થતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવડલે બધા તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

વિષયાનુક્રમ.

૧.	બુદ્ધચરિત્રલેખમાળા. લેખાંક. ૬. ચતુર્થામ. અ. ધર્માનંદ કાસમ્બી.	...૪	૮૫
૨.	આયુર્વેદનો ઇતિહાસ. શ્રી. દુર્ગાચંદર કે. શાસ્ત્રી	૬૭
૩.	સૂત્રદ્વાતાંગમૂલમાં આવેલા કેટલાક પરમતોનો ઉદ્દેશ. પં. જયચંદ્રાસ દોશી.	૧૧૨	
૪.	ગૂજરાતના ઇરાજામી ઇતિહાસની ઇસજામી ગ્રંથમામધી. મો. અબુ. ઝ. નડવી.	૧૨૬	
૫.	સ્વપ્નવાસવદત્ત ઉપર નવો પ્રકાશ. શ્રી કેશવજ્ઞાન દ. દ્રવ.	૧૩૮	
૬.	પરમાર સીયક રાજનો બીજો એક તામ્રલેખ. શ્રી. દ. બ. ડીરકળકર	... ૧૪૩	
૭.	મંરંત નાટક સાહિત્ય. ૫. સ્વપ્નવાસવદત્તદિની નાટ્યકલા શ્રી. રસિકલાલ ડો. પરીખ.	૧૪૮	
૮.	લાસેનનો પ્રાચીન હિંદના વાણિજ્યનો ઇતિહાસ. અ. શ્યામલાલ દ. ભગવતી.	૧૫૫	
૯.	સ્વાધ્યાય ૧૭૩	
૧૦.	પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી. શ્રી ચુનીલાલ પુ. આરોટ.	... ૧૮૭	
૧૧.	સામાર સ્વીકાર ૧૯૬	

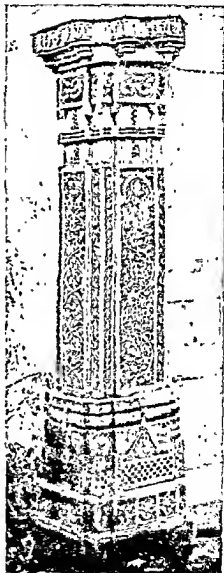
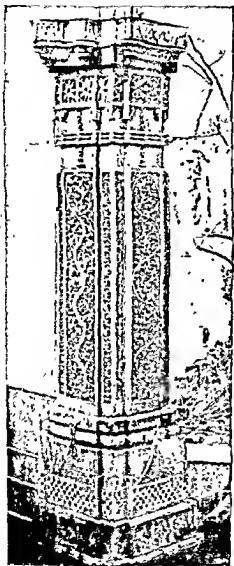

પુરાતત્વ.

[પુસ્તક ૩ ભૂ]

આવણ

[અંક ૩ ભે.

[આંખાનેરના એક શ્રેષ્ઠ મકામના સ્તંભો]

આંખાડક અને મકાશકઃ સમિતલાલ દોરાલાલ પરીખ.

ગુજરાતપુરાતત્વમંદિર અમદાવાદ.

૩. ઉત્પત્તિબીજઃ—કથાપદ્ધતિ મતબેદમાંથી જન્મે છે તેથી મતબેદ તેની ઉત્પત્તિનું પ્રાથમિક બીજ છે. પણ અમુક વિષયમાં બે વ્યક્તિઓનો મતબેદ થયો એટલે તે મતબેદ માંથી જ કંઈ બને જણ્યું તે વિષય ઉપર કથાપદ્ધતિદ્વારા વિચાર કરવા મંડી જતા નથી. પરંતુ જ્યારે એ મતબેદ પુષ્ટ બની માણસના ચિત્તમાં વ્યક્તરવરૂપ પામે છે ત્યારે પક્ષ-બેદનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને તે પક્ષબેદ પક્ષકારોને મતબેદના વિષયમાં કથાપદ્ધતિદ્વારા ચર્ચા કરવા પ્રેરે છે. આ પક્ષબેદ ઘણીવાર શુદ્ધ, કોઈપણ જાતની સાંપ્રદાયિક અસ્થિતાથી અદ્વિત હોય છે; તો ઘણીવાર કોઈને કોઈ જાતની અસ્થિતાથી દ્વિત થયેલો પણ હોય છે. શુદ્ધ પક્ષબેદમાંથી આશ્વતી કથાપદ્ધતિ અને દ્વિત પક્ષબેદમાંથી આશ્વતી કથાપદ્ધતિ વચ્ચે ઘણું જ અંતર હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે શુદ્ધ પક્ષબેદ હોય ત્યારે પક્ષકારોના મનમાં તત્ત્વનિર્ણય (સત્યજ્ઞાન) આપવાની કે મેળવવાની ઈચ્છા હોય છે, જ્યારે મલિન પક્ષબેદમાં તેમ નથી હોતું. તેમાં તો એક બીજાને જિતવાની અને જિતવાના અર્થાતિ પ્રાપ્ત કરવાની અગર બીજા કોઈ ભૌતિક લાભો મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે, તેથી મતબેદ એ કથાપદ્ધતિનું સામાન્ય કારણ અને તત્ત્વનિર્ણયની ઇચ્છા તથા વિજયની ઇચ્છા એ તેનાં વિશેષ કારણો છે એ સમજી લેવું જોઈએ.

૪. ઉત્પાદક પ્રસંગોઃ—માણસ એકલો મરી સમુદાયમાં મુકાયો એટલે તેનો કાંઈની સાથે મતબેદ તો થવાનો જ. જો કે મતબેદની પ્રેરક અને પોષક આંતરિક સામગ્રી (યોગ્યતા, વામના અને દષ્ટિબેદ) તો સર્વદેશ, અને સર્વકાળે મનુષ્યહૃદયમાં સમાન હોય છે, પણ તેના બાહ્ય પ્રસંગો દરેક દેશ, દરેક કાળ અને દરેક જાતના મનુષ્ય માટે કંઈ સરખા જ હોતા નથી. સોફિસ્ટીસ પહેલાંના ગ્રાચીન ગ્રીક અને ગ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યિક ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણી શકાય છે કે જો દેશના તે વખતના વિદ્વાનોની ચર્ચાપદ્ધતિના ઉત્પાદક બાહ્ય પ્રસંગો જુદા જ હતા. ગ્રીક વિદ્વાનો સામાજિક અને રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈ ચર્ચામાં ઉતરતા, અને વક્રત્વ કથાની દસરત કરતા;^૨ જ્યારે ભારતીય વિદ્વાનો ધાર્મિક ક્રિયાકલાપો, આધ્યાત્મિક તત્ત્વો, સામાજિક નીતિ પ્રથાઓ અને ધાર્મિક જીવન વગેરેના મતબેદથી ચર્ચા કરવા પ્રેરાતા.^૩ તેનું પરિણામ પણ જુદું જુદું આવેલું અને દેશના સાહિત્યમાં નજરે પડે છે. ગ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ ઉપનિષદોની દશામાં મૂકી શકાય એવા સાહિત્યના અભાવ ઉપરથી આ બેદ સ્પષ્ટે કળા સમય છે. સમય બદલાતાં વળી જો દેશના વિદ્વાનોની માનસચ્છિમાં ફેર પણ પડેલો જણાય છે. ચર્ચાની ભૂમિકામાં સોફિસ્ટીસનું પદાર્પણ થતાં જ ગ્રીક વિચારચ્છિનું વલણ સત્પર્યવન તરફ થાય છે;^૪ અને ભારતીય વિદ્વાનોનું માનસ સાંપ્રદાયિક અસ્થિતાથી વિશેષ દલ્બિત થતાં જ તેઓમાં શુદ્ધ, તર્ક, ઇજા અને વાગાડંબરરૂપિ વધે છે.

૨. જુઓ વિ-હસ્ટા-હની A His. of Philosophy પૃ.૮૭ વિભાગ ૮ અને આગળ.

૩ આ કથનનો પુરાવો બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદો, મંત્રો નૃન આગમો અને બૌદ્ધ તિપિ-૮૬ જેનાં સ્પષ્ટ મળી આવશે.

૪ જુઓ ફરનોટ ૨.

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

પુસ્તક ૩ જી]

આવણ

[અંક ૩ જો.

કથાપદ્ધતિનું સ્વરૂપ અને તેના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન

[પાંદિત મુખજીભાઈ.]

૧. પ્રાસ્તાવિક:—લેખનું નવા જેવું મધાળું જેમ કોઈ વાચક ન ભાડે, કારણ એમાં મનુષ્ય જાતિના એક જાતના કુદિયળ અને પૌરુષનો જ ઇતિહાસ છે. અલગત એ પૌરુષ શારીરિક પૌરુષ કરતાં કાંઈક જૂદી જાતનું તો છે જ. મનુષ્યજાતિએ રાજ્યવિસ્તાર કે મહત્તાની આકાંક્ષાથી અગર માનાપમાનની લાગણીથી અનેક યુદ્ધો ખેડ્યાં છે. તેના અનુભવે યુદ્ધનાં શાસ્ત્રો પણ તેણે રચ્યાં છે અને એ શાસ્ત્રીય નિયમાનુસાર તે વિષયની તેણે શિક્ષા પણ લીધી છે અને સે છે. તેના પૌરુષનું આ અર્થું પરિણામ ઇતિહાસે નોંધ્યું છે. તેવી રીતે તેણે પ્રતિજ્ઞાના ઉદ્દેશથી અને લાભની તૃષ્ણાથી વાણીનાં યુદ્ધો પણ ખેડ્યાં છે. તેના અનુભવે તરિપક્ષ નિયમોનાં શાસ્ત્રો પણ તેણે રચ્યાં છે અને તે શાસ્ત્રોની શિક્ષા પણ લીધી છે. આ લેખમાં મનુષ્યજાતિના એ બીજી જાતના પૌરુષનો જ ઇતિહાસ છે. એટલે એ વિષય નવો જણાવા છતાં વસ્તુતઃ ચિરપરિચિત જ છે.

૨. શબ્દાર્થ:—‘કથા’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘કથ્’ ધાતુમાંથી અનેલો છે. તેનો અર્થ ‘કહેવું’ અથવા ‘બોલવું’ એટલો છે. મનુષ્ય કાંઈ એકલો એકલો બોલતો નથી. તેને બોલવાનો પ્રસંગ સમૂહમાં જ મળે છે. સમૂહ મળવાનાં નિમિત્તો અનેક છે. સામાજિક અને ધાર્મિક ઉત્સવો, ઉપદેશપ્રવચ્ચ વગેરે એ જાતનાં નિમિત્તો છે. વીર અને આદર્શ પૂર્વ પુરુષોનાં ચરિત સાંભળવા લોકો એકઠા થતા. એ પ્રસંગ ઉપરથી ‘કથા’ શબ્દ તેવા ‘ચરિત’ અર્થમાં જ વપરાવા લાગ્યો. જેમકે ‘રામકથા’, ‘કૃષ્ણકથા’ ઇત્યાદિ. એટલું જ નહિ પણ તેના ચરિતની ખાસ વાચનપદ્ધતિના અર્થમાં પણ વપરાવા લાગ્યો; જેમકે ભારતની કથા થાય છે, રામાયણની કથા થાય છે ઇત્યાદિ. આવે પ્રસંગે એકત્ર થયેલ મનુષ્યોમાં વિવિધ ચર્ચાઓ પણ થતી. કોઈ વાર પ્રત્નોત્તર ચાલતા તો કોઈવાર અમુક વિષયપર મતભેદ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ ગોતપોતાના પક્ષની પુષ્ટિ અને બીજાના પક્ષનું ખંડન કરવા ચર્ચા પણ કરતા. આવી ચર્ચાના અર્થમાં પણ ‘કથા’ શબ્દ યોગ્યતા લાગ્યો. અને તે છેવટે એ અર્થમાં રૂઢ થઈ પારિભાષિક રૂપે દર્શન સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ થયો અને સચવાઈ રહ્યો. આ લેખમાં એ શબ્દ પોતાના પારિભાષિક અર્થમાં જ સમજવાનો છે. તેથી ‘કથા’ શબ્દનો ‘કોઈ પણ વિચારણીય વિષયમાં મતભેદ ધરાવનાર અને અભિપ્રાયોની નિયમસર ઉક્તિપ્રત્યુક્તિરૂપ ચર્ચા’ એવો એક અર્થ રૂઢ થયો છે.

૩. ઉત્પત્તિબીજ—કથાપદ્ધતિ મતભેદમાંથી જન્મે છે તેથી મતભેદ તેની ઉત્પત્તિનું પ્રાયશઃ બીજ છે. પણ અમુક વિષયમાં એ વ્યક્તિઓનો મતભેદ થયો એટલે તે મતભેદ માન્ય થી જ કાંઈ બને નહીં તે વિષય ઉપર કથાપદ્ધતિદ્વારા વિચાર કરવા મંડી જતા નથી. પરંતુ જ્યારે એ મતભેદ પુષ્ટ બની માણસના ચિત્તમાં વ્યક્તરવરૂપ પામે છે ત્યારે પક્ષભેદનું રૂપ ધારણ કરે છે. અને તે પક્ષભેદ પક્ષધારણે મતભેદના વિષયમાં કથાપદ્ધતિદ્વારા ચર્ચા કરવા પ્રેરે છે. આ પક્ષભેદ ધણીવાર શુદ્ધ, કોઈપણ જાતની સાંપ્રદાયિક અસ્થિતાથી અદ્વિત હોય છે; તો ધણીવાર કોઈને કોઈ જાતની અસ્થિતાથી દ્વિત થએલો પણ હોય છે. શુદ્ધ પક્ષભેદમાંથી ચાલતી કથાપદ્ધતિ અને દ્વિત પક્ષભેદમાંથી ચાલતી કથાપદ્ધતિ વચ્ચે ધણું જ અંતર હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે શુદ્ધ પક્ષભેદ હોય ત્યારે પક્ષધારણા મનમાં તત્ત્વનિર્ણય (સત્યજ્ઞાન) આપવાની કે મેળવવાની ઈચ્છા હોય છે, જ્યારે મહિન પક્ષભેદમાં તેમ નથી હોતું. તેમાં તો એક બીજાને જિતવાની અને જિતવાના પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરવાની અગર બીજા કોઈ લૌકિક લાભો મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે. તેથી મતભેદ એ કથાપદ્ધતિનું સામાન્ય કારણ અને તત્ત્વનિર્ણયની ઇચ્છા તથા વિજયની ઇચ્છા એ તેનાં વિશેષ કારણો છે એ સમજી લેવું જોઈએ.

૪. ઉત્પાદક પ્રસંગો:—માણસ એકલો મટી સમુદાયમાં મુકાયો એટલે તેને કોઈની સાથે મતભેદ તો થવાનો જ. જે કે મતભેદની પ્રેરક અને પોષક આંતરિક સામગ્રી (ચેતના, વાસના અને દૃષ્ટિભેદ) તો સર્વદેશ, અને સર્વકાળે મનુષ્યહૃદયમાં સંમાન હોય છે, પણ તેના બાહ્ય પ્રસંગો દરેક દેશ, દરેક કાળ અને દરેક જાતના મનુષ્ય માટે કાંઈ સરખા જ હોતા નથી. સોફિસ્ટ પહેલાંના પ્રાચીન ગ્રીક અને પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યિક ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણી શકાય છે કે જો દેશના તે વખતના વિદ્વાનોની ચર્ચાપદ્ધતિના ઉત્પાદક બાહ્ય પ્રસંગો જૂદા જ હતા. ગ્રીક વિદ્વાનો સામાજિક અને રાજકીય મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાઈ ચર્ચામાં ઉતરતા, અને વક્રત્વ કથાની દસરત કરતા; જ્યારે ભારતીય વિદ્વાનો ધાર્મિક ક્રિયાકલાપો, આધ્યાત્મિક તત્ત્વો, સામાજિક નીતિ પ્રથાઓ અને ધાર્મિક જીવન વગેરેના મતભેદથી ચર્ચા કરવા પ્રેરાતા. તેનું પરિણામ પણ જૂદું જૂદું આવેલું જોઈ દેશના સાહિત્યમાં નજરે પડે છે. પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઉપનિષદોની કક્ષામાં મટી શકાય એવા સાહિત્યના અભાવ ઉપરથી આ ભેદ સહેજે કળી શકાય છે. સમય બદલાતાં વળી જોઈ દેશના વિદ્વાનોની માનસંસ્કૃતિમાં ફેર પણ પડેલો જણાય છે. ચર્ચાની ભૂમિકામાં સોફિસ્ટનું પદાર્પણ થતાં જ ગ્રીક વિચારસંસ્કૃતિનું વધતું સત્યદર્શન તરફ થાય છે; અને ભારતીય વિદ્વાનોનું માનસ સાંપ્રદાયિક અસ્થિતાથી વિશેષ કલુષિત થતાં જ તેઓમાં શુદ્ધ, તર્ક, જીજ્ઞાસા અને વાગ્દાનરચિત્ત વધે છે.

૨. લુઓ વિન્ડસ્યાન્ડની A-His. of Philosophy પૃ. ૮૭ વિભાગ ૮ અને આગળ.

૩ આ કથનનો પુરાવો પાલણી, ઉપનિષદો, મત્રો જૈન આગમો અને બૌદ્ધ તિપિ-૮૬ જેતાં સહેજે મળી આવશે.

૪ લુઓ ફટનોટ ૨.

૫. પ્રશ્નોત્તરપદ્ધતિ અને કથાપદ્ધતિ:—પ્રશ્નોત્તર અને કથા (ચર્ચા) એ બે પદ્ધતિના મૂળમાં ઘણી આકર્ષક સમાનતા છતાં પણ તેના ગાજ સ્વરૂપમાં ભેદ છે. પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિમાં એક પૃષ્ઠે છે ને બીજે ઉત્તર આપે છે, એટલે એક શ્રોતાને અને બીજે વક્તાને પડે છે; જ્યારે ચર્ચાપદ્ધતિમાં વાદી પ્રતિવાદી બંને સમાન પડે છે. પ્રશ્નોત્તરપદ્ધતિમાં પ્રશ્નકર્તા અને ઉત્તરદાતા એ બંને પોતાની વાત દલીલ સિવાય મુદ્દા પૂરતી પણ કહી શકે, જ્યારે ચર્ચાપદ્ધતિમાં તેમ ન આવે; તેમાં તો વાદી પ્રતિવાદી બંનેને દાખલા દલીલ આપવા અનિવાર્ય થઈ પડે છે. પ્રશ્નોત્તરપદ્ધતિમાં બે વક્તા શ્રોતા વચ્ચે પક્ષભેદ અને સિદ્ધાંતભેદ હોવાનો કાંઈ નિયમ નથી, જ્યારે ચર્ચાપદ્ધતિમાં પક્ષભેદ અને સિદ્ધાંતભેદ હોવાનો જ. સારાંશ કે પ્રશ્નોત્તર-પદ્ધતિમાં પ્રશ્નકર્તા અને ઉત્તરદાતાની વાક્યરચના ન્યાય(પંચાવયવ)થી યુક્ત હોવાનો નિયમ નથી, જ્યારે ચર્ચાપદ્ધતિમાં વાદી પ્રતિવાદી બંનેની વાક્યરચના સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટરૂપે ન્યાયયુક્ત હોય છે જ. ગાજ સ્વરૂપમાં આવો ભેદ હોવા છતાં તેના ઉદ્દેશમાં તેવો ભેદ નથી. જેમ પ્રશ્નોત્તર એ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને જ્યેષ્ઠજામાંથી જન્મ પામે છે, તેમ ચર્ચા પણ તેમાંથી જ જન્મ પામે છે. જે વ્યક્તિ કોઈ વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન અગર વિશેષજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છે, તે જ બીજા તત્ત્વને પ્રશ્નો કરે છે. આ જ્ઞાનના પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ જિજ્ઞાસામાંથી હોય છે. વળી બીજી કોઈ વ્યક્તિ પોતે કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવા ખાતર નહિ, પણ સામાને ચૂપ કરી પરાગ્નિત કરવાની ઇચ્છાથી પ્રશ્નો કરે છે. આવા પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ જ્યેષ્ઠજામાંથી હોય છે. તેથી જ રીતે ચર્ચાની ગાજતમાં પણ છે. કોઈ ચર્ચાશરે જ્ઞાન (શુદ્ધજ્ઞાન) મેળવવાના ઇરાદાથી ચર્ચા કરવા પ્રેરાય છે, જ્યારે બીજાઓ કેટલાક અંદર અંદર એકબીજાને હાર આપવાના ઉદ્દેશથી ચર્ચા કરવા પ્રેરાય છે. આ રીતે પ્રશ્નોત્તર તથા ચર્ચાપદ્ધતિના ઉદ્દેશમાં જ્ઞાનેન્દ્રિય અને જ્યેષ્ઠજાનું તત્ત્વ સમાન હોવા છતાં એમના મૂળમાં એક સૂક્ષ્મ પણ બહુરા જેવો તફાવત છે. અને તે એ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયમૂલક અગર જ્યેષ્ઠજામૂલક કોઈ પણ જ્ઞાનનો પ્રશ્ન કરનાર માણસ પોતાના જ્ઞાન વિશે જોડેલો અસ્થિર અને અચોક્કસ સંભવી શકે, તેટલો વધારે રિયર અને વધારે ચોક્કસ ચર્ચા કરનાર હોય છે. સારાંશ કે પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિમાં (જ્યેષ્ઠજામૂલકપદ્ધતિ ગણા કરીએ તો) શ્રદ્ધા મુખ્ય હોય છે, અર્થાત્ તે ઉપદેશપ્રધાન બને છે; જ્યારે ચર્ચાપદ્ધતિમાં પ્રજ્ઞા અને તર્ક મુખ્ય હોય તે હેતુપ્રધાન બને છે. આ ઉપરાંત બીજે ધ્યાન દેવા લાયક તફાવત એ છે કે પ્રશ્નોત્તર-પદ્ધતિના મૂળમાં રહેલી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કથાના મૂળમાં રહેલી જ્ઞાનેન્દ્રિય એ બંને જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપે સમાન હોવા છતાં પણ કાંઈક જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. કારણ કે જે પ્રશ્નો વસ્તુના

૫ અહીંઆં પ્રશ્ન થશે કે એક ગાજુ પ્લેટોના જેવા સંવાદોનો અને બીજી ગાજુ હાલની ડીએટ પદ્ધતિનો શેમાં સમાવેશ થઈ શકે. પ્લેટોના સંવાદો એ પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ અને કથાપદ્ધતિનું વચણું સ્વરૂપ છે જ્યારે ડીએટ પદ્ધતિનો તો કથાપદ્ધતિમાં જ સમાવેશ કરવો જોઈએ. બે કે એમાં કોઈ પંચાવયવી અથવા ત્રિઅવયવી ન્યાયવાક્યનો સ્પષ્ટ રીતે ઉપયોગ નથી કરવું, છતાં પણ તેમાં તે ગર્ભિત રીતે તો હોય છે જ; અને કોઈ વાદીની ઇચ્છા થાય તો તે સ્પષ્ટ પણ કરવું પડે. સાધારણ રીતે હેતુકથનથી જ ચર્ચાની લેવાય છે.

અજ્ઞાનથી જન્મ પામે છે તે તેનું સામાન્ય જ્ઞાન મળતાં જ રમી જાય છે, પણ ચર્યામાં તેમ નથી હોતું. ચર્યામાં તો જને પદ્મકરને પોત પોતાના પદ્મનું અચુક અંશે નિશ્ચિત જ્ઞાન હોવા છતાં વિશેષ પ્રકારના તત્ત્વનિર્ણયની જ ધમ્મજા ચર્યાની ગ્રેરક હોય છે; એટલે ચર્યાના મૂળમાં રહેલી જ્ઞાનેચ્છા એ સામાન્ય જ્ઞાનેચ્છા ન હોતાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છારૂપ હોય છે. આટલો તદ્વાવત બાણી કીધા પછી આગળનું વિવેચન સમજાવું વધારે સરલ થશે.

૬. સમયવિભાગ:—અહીં જે કથાપદ્ધતિનો ઇતિહાસ આલેખવા ધાર્યો છે તેના બે અંશે છે. કથાના સ્વરૂપ (લક્ષણ)નો ઇતિહાસ અને તેના સાહિત્યનો ઇતિહાસ. આ બંને પ્રકારનો ઇતિહાસ જે સાહિત્યમાંથી તારવવાનો છે તે સાહિત્યના સમયને ત્રણ વિભાગમાં અહીં વહેંચી નાખીશું. આથી પ્રસ્તુત વિષયના ઇતિહાસમાં ઉત્તરોત્તર કેવાં કેવાં રૂપાન્તરો થતાં આવ્યાં છે, વિદ્વાનોની શાલ સૃષ્ટિ અને અન્ય લેખકોની માનસ સૃષ્ટિ કેવી કેવી બદલાતી ગઈ છે તે બાજુનું સુગમ ચરો. તે ત્રણ વિભાગો આ પ્રમાણે છે. (ક) વિક્રમ સંવત્ પહેલાનો સમય, (ख) વિક્રમની પ્રથમ સદીથી નવમી સદી સુધીનો સમય, (ग) નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી આજ સુધીનો સમય. આ ત્રણેને અનુક્રમે પૂર્વવર્તી સમય, મધ્યવર્તી સમય અને ઉત્તરવર્તી સમય એવાં નામોથી અહીં ઓળખીશું. આ ત્રણે વિભાગના સાહિત્યમાં વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું એટલે સમગ્ર ઉપલબ્ધ હિંદુ સાહિત્ય આવી જાય છે.

૭. મહર્ષિ ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રો:—અત્યારે ભારતવર્ષનું વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ત્રણ સંપ્રદાયોમાં વહેંચાયેલું જેટલું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, તેમાં કથાપદ્ધતિના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ હોય એવો સૌથી પ્રાચીન અન્ય મહર્ષિ અક્ષપાદ ગૌતમનો રચેલો છે. આ અન્ય ‘ન્યાયસૂત્ર’ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. અત્યારે તે જ ન્યાયદર્શનનો આદિ અન્ય લેખાય છે, અને તે પાંચ અધ્યાયમાં વહેંચાયેલો હોઈ ‘પંચાધ્યાયી’ પણ કહેવાય છે. દરેક અધ્યાયનાં બે એટલે કુલ તેનાં દસ આદિક છે. તેનાં સૂત્રો, પ્રકરણો, પદો અને અક્ષરોની સંખ્યા અનુક્રમે ૫૨૮, ૮૪, ૧૮૬, ૮૩૮૫, છે.

૮. કથાપદ્ધતિની જ મુખ્યતા:—કેટલાક વિચારકો આ ન્યાયસૂત્રોના સોળ પદાર્થોમાં પ્રમાણનું પ્રથમ સ્થાન જોઈ અને તેમાં પ્રમાણના નિરૂપણની અતિસ્પષ્ટતા જોઈ એ સૂત્રોને પ્રમાણપદ્ધતિના અન્ય તરીકે ઓળખે છે પણ એ સૂત્રોનો ટીકાકાર વાત્સ્યાયન તેને ન્યાય નામ આપે છે, અને ન્યાયપદ્ધતિના અન્ય તરીકે ઓળખવાની સૂચના કરે છે. બારીકાથી વિચારતાં એ સૂત્રોને કથાપદ્ધતિના અન્ય તરીકે જ ઓળખવામાં વિશેષ ઔચિત્ય છે.

પંચાવયવરૂપ ન્યાયની પ્રથમ યોજના અક્ષપાદે કરી છે. સોળ પદાર્થોમાંના ઘણાનો સંબંધ એ ન્યાય સાથે છે એની ધારણાથી કે વાત્સ્યાયને એને ન્યાય એ નામ આપ્યું હોય તો એ એક રીતે ઠીક છે. છતાં સોળ પદાર્થોના સંબંધ જેની રીતે કથાપદ્ધતિ સાથે બંધ બેસે છે તેવો તો ન્યાય સાથે બંધ નથી જ બેસતો. તેથી સૂત્રકારની દૃષ્ટિમાં કથાપદ્ધતિની જ પ્રધાનતા હોવાનો વધારે સંભવ છે. અર્થાત સૂત્રકારે પોતાના અન્યમાં સોળ પદાર્થોનું જે નિરૂપણ કર્યું છે તે કથાપદ્ધતિના જ્ઞાનની પરિપૂર્તિ માટે જ છે એમ માનવું જોઈએ.

૯. કથાપદ્ધતિ સાથે સોળ પદાર્થોનો સંબંધ:—પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દર્શાવ, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેતુવાલાસ, છલ, જાતિ અને નિગ્રહરચાન આ ન્યાય સૂત્રના સોળ પદાર્થો છે.

પાંચ અવયવ એ જ ન્યાય વાક્ય અગર પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે. ચારે પ્રમાણો તે ન્યાયવાક્યમાં સમાઈ જાય છે. પ્રમેય વિના તે ન્યાય ચાલી શકે જ નહિ. પ્રમેય એ ન્યાયનું પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ છે: સંશય, પ્રયોજન અને દર્શાવ ન્યાયના પૂર્વાંગ તરીકે મનાયાં છે, કારણ કે એ ત્રણ વિના ન્યાયનું ઉત્પાદન જ શક્ય નથી. સિદ્ધાન્ત એ ન્યાયનો આશ્રય છે, તર્ક અને નિર્ણયને ન્યાયના ઉત્તરંગ માનેલ છે. વાદ, જલ્પ અને વિતંડાની પ્રવૃત્તિ ન્યાયને આધારે ચાલે છે એમ કહ્યું છે. હેતુવાલાસ ન્યાયમાં જ ચાલે છે. છલ, જાતિ અને નિગ્રહરચાનનો સંબંધ પણ જલ્પદ્વારા ન્યાય સાથે છે. આ રીતે કાઠને કાઠ દષ્ટિએ પંદરે પદાર્થોનો સંબંધ અવયાવાત્મક ન્યાય સાથે જોડી શકાય છે. પણ ન્યાયનો ઉપયોગ શો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિચારતાં કહેવું પડે છે કે તે કયાને અર્થે છે. કાંઈ જાતની કથા હોય તેમાં ન્યાય સિવાય ચાલે જ નહિ એટલે ઉક્ત ન્યાયસૂત્રોમાં પ્રતિવાદિત સોળે પદાર્થોને કથાપદ્ધતિના જ્ઞાનની સામગ્રી જ સમજવા જોઈએ. આ સોળ પદાર્થોના પરિચય માટે અને જાણ કરી જાણ જાતિ અને નિગ્રહરચાનના વિશંષ યુક્તામાં માટે બુદ્ધિ પશ્ચિષ્ટ ૧

૧૦. ન્યાયસૂત્ર પહેલાંનું કથાપદ્ધતિવિષયક સાહિત્ય:—જો કે ઉપસબ્ધ સાહિત્યમાં કથાપદ્ધતિનો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ ગૌતમની પંચાધ્યાયી જ છે, પણ તેના પહેલાં તે વિષયના ગ્રંથ કે ગ્રંથો રચાયા નહિ હોય એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. તેથી ઉલટું આ પંચાધ્યાયી પહેલાં પણ તે વિષયના ગ્રંથો જરૂર રચાએલા હોવા જોઈએ એમ માનવાને નીચેનાં કારણો છે:—

(ક) ગૌતમની પંચાધ્યાયીમાં પદાર્થોનું વર્ણન જેટલું સ્પષ્ટ, નિશ્ચિત અને વ્યવસ્થિત છે તે પૂર્વકાલીન વિદ્વાનોના તે વિષયના દીર્ઘકાલીન અભ્યાસ અને ચિંતનનો વારસો સ્વીકાર્યા વિના એકાએક સંભવી ન શકે.

(ખ) ગૌતમનાં સૂત્રોમાં વાદ, જલ્પ અને વિતંડાનું સ્વરૂપ અને એમાં ચોજતાં છલ, જાતિ અને નિગ્રહરચાનનું સ્વરૂપ, તેની સંખ્યા અને ઉદાહરણો જે આપ્યાં છે તે પૂર્વકાલીન દાર્શનિક વિદ્વાનોની સાંઘાકાળની નિબ્રાણોષ્ઠી અને પારસ્પરિક વાદવિવાદની પ્રવૃત્તિ અને તત્સંબંધી શિક્ષણી પરંપરાનો વારસો માન્યા સિવાય એકાએક ન જ સંભવી શકે.

(ગ) એ સૂત્રોમાં જે અનેક મતમતાંતરો નોંધી તેનું નિરસન વાદપદ્ધતિએ કરવામાં આવ્યું છે તે લિખ લિખ દર્શનના પૂર્વકાલીન વિદ્વાનો એક ળીજના દર્શનનું જ્ઞાન કેટલું સાવધપણે મેળવતા અને તેનું નિરસન કરવા કેટલું ચિંતન કરતા, તથા પોતાનો પક્ષ બચાવવા કેટલી ચર્ચામાં જોતરતા એવું સ્પષ્ટ છે.

આ તર્કના સમર્થનમાં નીચેના પુરાવા ટાંકી શકાય એમ છે. નગ્ગવેદના અને અથર્વવેદના પ્રભાતમક અને કાયકા રજુ કરતા સૂક્તો, બ્રાહ્મણોની વિવિધ વિષયો

ઉપરની ચર્ચાઓ અને ઉપનિષદોનાં સંવાદો તત્કાલીન આર્યોની ચર્ચા પ્રવૃત્તિનો પુરાવો આપે છે. યારકાચાર્યનું નિરુક્ત તો વાદ પદ્ધતિથી લખાયેલો ગ્રંથ છે; એટલું જ નહિ પણ પોતાથી પૂર્વકાલીન વ્યવસ્થિત ચર્ચાઓનો સ્પષ્ટ છે.

આ ઉપરાંત બૌદ્ધ તિપિટક અને જૈન આગમોમાં જે અનેક પ્રતિપક્ષોના ઉલ્લેખો આવે છે તે પણ આ પ્રવૃત્તિનો જ પુરાવો આપે છે.^૬ જૈનોના આગમો પૈકી ઔપપાતિક નામના ઉપાંગમાં દીર્ઘ તપસ્વી મહાવીરના ૪૦૦ વાદકુશળ શિષ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^૭ કલ્પસૂત્રમાં પણ આ પરંપરા નોંધાઈ છે. તેમ જ રાયપસેણીય ઉપાંગમાં કેશી અને પ્રસેનજિત રાગનો સંવાદ ચર્ચાપદ્ધતિનું લાન કરાવે છે. બૌદ્ધોના સંયુત નિઘાપમાંના વંગીસ-સંયુત નામના પ્રકરણના બારમા મુતની અઢકથામાં વંગીસની માતા વાદપદ પરિવાજિકા હતી, એને પાંચસો જાતના વાદો આવડતા હતા અને એ સર્વ પરિત્રાજકોને હરાવતી એવો ઉલ્લેખ છે.^૮ બૌદ્ધસાહિત્યમાં વાદવિવાદમાં ચુંચાએલા રહેતા હત્યક શાક્યપુત્રનો ઉલ્લેખ છે. “બીજા પંથના પરિત્રાજકો સાથે વાદવિવાદ કરતી વખતે, એક વખત પોતાનો અમુક મુદ્દો છે એમ કહી બીજી જ ક્ષણે એ મુદ્દો પોતાનો નથી જ એવું પ્રતિપાદન કરતો; અથવા એ વાત ઉઘડી દઈ બીજી જ વાત કરવા માંડતો. અમુક વખતે અમુક કેકાણે વાદ માટે હાજર રહીશ એમ કહી તે વખતે હાજર થતો નહિ. ઇતર પંથના પરિત્રાજકો તેના આ વર્તન ઉપર ટીકા કરવા લાગ્યા.”^૯

ચાલુક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં આન્વીક્ષિકી વિદ્યાનો ઉલ્લેખ છે તે પૂર્વવર્તા ઘણા લાંબા સમયથી ચાલી આવતી અને બીજી વિદ્યાઓની પેઠે સ્થિરતા પામેલી આન્વીક્ષિકીનો જ સ્પષ્ટ છે.

આ પુરાવા ચર્ચાપ્રવૃત્તિના સ્પષ્ટ છે. તે ઉપરાંત જેમાં ચર્ચાને લગતા પદાર્થોનું એક અથવા બીજી રીતે વર્ણન હોય તેવા પણ પુરાવાનો અભાવ નથી. જૈન આગમોમાં પણ પ્રાચીન ગણાતા અગીઆર અંગો પૈકી સ્થાનાંગ નામના ત્રીજા અંગમાં કથા, દર્શન, હેતુ, વિવાદ અને દોષોનું જે વર્ણન છે તે નિવૃત્તિપરાયણ જૈન નિગ્ગન્ધોની કથાપદ્ધતિ-વિષયક અદ્ભુત માહિતીનો અને અક્ષપાદ ગૌતમથી વર્ણિત પદાર્થો કરતાં કથાપદ્ધતિના વિષયમાં બીજી કોઈ ભિન્ન પ્રાચીન પરંપરાનો પૂરાવો છે. સ્થાનાંગ નામના મૂળ આગમમાંનું એ વર્ણન વળી જૈનપરંપરા પ્રમાણે પ્રાચીન ગણાતા ભદ્રબાહુકૃત નિજજુતિ નામના ગ્રંથમાં પણ છે. સ્થાનાંગ અને નિજજુતિના એ વર્ણનથી એમ જણાય છે કે પ્રાચીન જૈન સાહિત્યમાં કથાપદ્ધતિવિષયક કોઈ ખાસ ગ્રંથ અથવા પ્રકરણ પડેલાં હોય જોઈએ. સ્થાનાંગના એ પદાર્થોની વિગત માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

૬. જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨. અં. ૧ અને પુ. ૩. અં. ૨.

૭. ઔપપાતિકં સુ. સુ. ૧૬.

૮. બૌદ્ધ સંધનો પરિચય પૃ. ૨૩૮.

૯. બૌદ્ધ સંધનો પરિચય પૃ. ૧૧૬.

જોઈ, સંપ્રદાયના પ્રાચીન ગણ્યતા ત્રિપિટક સાહિત્યમાં કથાપદ્ધતિવિષયક કોઈ ખાસ ગ્રંથ રચાયો હોય તેનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ અદ્યપિ મારી જણાઈ નથી. છતાં અશોકના સમયમાં રચાયેલ મનાતા કથાવત્થુનામક ગ્રંથમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેની વર્ણનપદ્ધતિ અને તેનું નામ એ બંને કથાપદ્ધતિનાં જ સૂચક છે. એટલું જ નહિ પણ તેમાં નિઝહરયાન શબ્દનો ઉલ્લેખ સુધ્ધાં છે અને તેનું વર્ણન મોટે ભાગે જળ, ખાસ કરી શબ્દ જળથી ભરેલું છે. એ બધું તે સમયના અને તેના પુરાવર્તી સમયના વિદ્વાનોની માનસિક સૃષ્ટિ, વિચાર દિશા અને લોકરુચિનું સૂચન કરે છે.

દૈદ્ય સાહિત્યમાં સૌથી પ્રાચીન ગણાતાં ચરકમાં કથાપદ્ધતિને લગતા પદાર્થોનું સંવિસ્તર અને તે સમયના વૈજ્ઞાનિક ઉદાહરણોથી ભરપૂર વર્ણન છે. આ ગ્રંથનો સમય જોઈ અનિશ્ચિત છે. ૧૦ તો પણ તેમાંનું પ્રસ્તુત વર્ણન માત્ર ગૌતમના ન્યાયસૂત્રનું જ અનુકરણ ન હોવાથી કાંઈક પૂર્વવર્તી લિન્ન પરંપરાનું સૂચક માનવું જોઈએ. આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલી ચર્ચાનું વધારે ઉપયુક્ત વર્ણન જોવા માટે જુઓ ધરિશિષ્ટ ૮.

૧૧. કથાનું વિશેષ સ્વરૂપ:—હવે આપણે જોઈએ કે ગૌતમ કથાના સ્વરૂપ વિશે શું લખે છે. તે કથાના ત્રણ ભેદ કરે છે: વાદ, જલ્પ અને વિતણા. અને દરેક ભેદનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે. (૧) જે વચનવ્યાપારમાં પક્ષ અને પ્રતિપક્ષનો સ્વીકાર હોય અર્થાત્ જેમાં એક જ પદાર્થના પરસ્પર વિરોધી એવા બે અંશોમાંથી એક એક અંશનો વાદીએ અને પ્રતિવાદીએ પોત પોતાના પક્ષ તરીકે નિયમપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો હોય અને તેથી જેમાં વાદી પ્રતિવાદી બંને પ્રમાણ અને તર્કદ્વારા પોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું નિરાકરણ કરતા હોય તેમ જ આ સાધન અને નિરાકરણનો પ્રકાર પ્રતિષ્ઠા વગેરે પાંચ અવયવરૂપ ન્યાયવાક્યથી યુક્ત હોય અને જે સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ ન હોય એવો વચનવ્યાપાર તે વાદ. (૨) વાદનો ઉક્ત બધાં લક્ષણો હોવા ઉપરાંત જેમાં જળ જાતિ અને નિઝહરયાનના પ્રયોગ નથી સ્વપક્ષનું સાધન અને પરપક્ષનું નિરાકરણ કરી શકાતું હોય તેવા વચનવ્યાપારને જલ્પ કહેવામાં આવે છે. (૩) એ જ જલ્પ પ્રતિપક્ષની સ્થાપનાને ખાદ કરી એ તો વિતણા કહેવાય છે. ૧૧.

૧૨. પરસ્પર સામ્ય વૈયમ્ય:—કથાકારોની નિયમપૂર્વક ચર્ચારૂપે તો વાદ જલ્પ વિતણા એ ત્રણ સમાન છે. છતાં તેઓમાં મોટી અસમાનતા પણ છે. વાદાત્મક ચર્ચા, તત્ત્વનિર્ણયની દૃષ્ટિમાંથી જન્મ લે છે અને જલ્પ અને વિતણાત્મક ચર્ચા વિજયની દૃષ્ટિમાંથી જન્મ લે છે. એટલે જલ્પ અને વિતણા એ બંને વિજિગીયુક્યારૂપે સમાન છે અને વાદ તેથી તત્ત્વનિર્ણયનીયુ ક્યારૂપે તે બંનેથી જૂદા પડે છે. વિજિગીયુ ક્યારૂપે સમાન હોવા છતાં જલ્પ અને વિતણા વચ્ચે એક તફાવત છે અને તે

૧૦. જુઓ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના લેખ. પુરાતત્ત્વ પુ. ૩. પૃ. ૧૦૭. “ચરક-સંહિતાનો દૃઢબલની અનુપ્રતિ વગેરેનો મૂળ ભાગ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સદાયથી ઈ. સ. પૂર્વે પહેલાં ચતુક સુધીમાં હોવો જોઈએ.”

૧૧. ન્યા. સૂ. અ. ૧. આ. ૨. સુ. ૧, ૨; ૩.

એ કે વિતપડામાં વૈતણિક વાદી સામાપક્ષનું ખંડન જ કરતો જાય છે અને પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરતો જ નથી. સામાનું ખંડન કરતાં અર્થાપત્તિથી તેનો અમુક પક્ષ ભલે માની લેવામાં આવે પણ તે વિધિરૂપે પોતાના પક્ષની સ્થાપના કરતો નથી અને તેથી તેને પોતાના પક્ષનું ખંડન કરવાની ફિરર હોતી જ નથી. ગમે તે રીતે વિપક્ષનું ખંડન કરવું એ જ તેનું ધ્યેય હોય છે. જ્યારે જલ્પમાં તેમ નથી હોતું. તેમાં તો જાને પક્ષકારોએ પોતપોતાના પક્ષ સ્પષ્ટ રૂપે જ સ્વીકારી તેને સાધવાનું જોખમ વહેરેલું હોય છે. જલ્પ અને વિતપડા બંને કથાનો ઉદ્દેશ ગમે તે રીતે વિજય મેળવવાનો જ હોવાથી તેમાં જાને પક્ષકારોને સત્યાસત્ય જોવાનું નથી હોતું. કાઠ પણ રીતે વિપક્ષીને પરાભવ આપવો એ એક જ વૃત્તિથી આ કથા ચાલતી હોવાને લીધે તેમાં જાને પક્ષકારો જાણી જોઈને છળ અને જાતિરૂપ અસદુત્તરનો પ્રયોગ સુદ્ધાં કરી શકે છે. અને દરેક જાતના નિઘ્રહસ્થાનોનું ઉદ્ભાવન કરી સામાને પરાજયની નજીક મારવાનો યત્ન પણ કરી શકે છે. વિજયેચ્છાથી ઉન્નત થએલ વાદીઓ કાંઈ પરાજય સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય એટલે જલ્પ અને વિતપડાત્મક કથાને પ્રમંથે અંકુશ મૂકે અને એક પક્ષને તેનો પરાજય સ્વીકારાવે તેવા પ્રભાવશાલી મધ્યસ્થ અને સહાસનોની પણ જરૂર હોય છે. પણ વાદમાં એમાંનું દૃશ્ય એ હેતુ નથી. વાદકથા તત્ત્વ નિર્ણયની ઈચ્છાથી પ્રેરાએલ એ અથવા વધારે સહાધ્યાયીઓ વચ્ચે અગર તો ગુરુશિષ્ય વચ્ચે ચાલે છે. તેથી તેમાં અસત્યને જાણી જોઈને અવકાશ નથી. એટલે વાદમાં છળ, તથા જાતિનો છુદ્ધિપૂર્વક પ્રયોગ અગર નિઘ્રહસ્થાનનું ઉદ્ભાવન સંભવતુ જ નથી.

૧૩. પ્રયોજન:—ઉપરના વર્ણનથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે વાદકથાનું પ્રયોજન તત્ત્વનો નિર્ણય અને જલ્પ તથા વિતપડાનું પ્રયોજન વિજયપ્રાપ્તિ એ છે. છતાં મહર્ષિ ગૌતમ પોતાના શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા સોળ પદાર્થ જેમાં છળ, જાતિ અને નિઘ્રહસ્થાનનો પણ સમાવેશ થાય છે, તેના તત્ત્વજ્ઞાનને મોક્ષપ્રાપ્તિનું અંગ માને છે એ એક જાતનો વિરોધ છે. ક્યાં તે છળ જાતિ અને નિઘ્રહસ્થાનરૂપ અસત્ પ્રમાણો, અને ક્યાં જલ્પ અને વિતપડામાં વિજયેચ્છાજનિત ચિત્તમાલિન્ય અને ક્યાં તેના જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ ! એ દેખીતો વિરોધ છે. પણ આ વિરોધ મહર્ષિ ગૌતમના ધ્યાન બહાર તો નથી જ. ન્યાય-શાસ્ત્રનો સૂત્રધાર એ મહર્ષિ ઉક્ત વિરોધનો પરિહાર કરવા જલ્પ અને વિતપડા કથાનો ઉપયોગ કથી રિચિતિમાં કરવો એ પણ જણાવે છે. તે કહે છે કે વિજયદ્વારા કાંઈ જૈનિક લાલ કે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવાના હોય તો તેનો વિજય મેળવવા જલ્પ અને વિતપડાનો પ્રયોગ ન કરવો. વિજયનું સાધ્ય પણ તત્ત્વનો નિશ્ચય જ હોવો જોઈએ, એટલે કે પોતાને અગર પોતાના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓને યજ્ઞમાં તત્ત્વ નિશ્ચય ઉપર કાંઈ બીજા વાદીઓ આવી આક્રમણ કરતા હોય અને તેવી રિચિતિમાં તત્ત્વનિશ્ચયમાં વિશેષ પડતો હોય તો તે તત્ત્વનિશ્ચયની રક્ષા કરવા અનિષ્ટ છતાં પણ જલ્પ અને વિતપડાનો વિવિગીયુભાવે જરૂર પ્રયોગ કરવો. આનું સમર્થન કરતાં તે એક મજ્જેદાર દાખલો આપે છે. તે કહે છે કે કાંટાઓ જાતે અનિષ્ટ હોઈ હેય છે. છતાં વાવેલ બીજની, અને અંકુરોની રક્ષા કરવા વાડ દ્વારા કાંટાનો પણ ઉપયોગ થાય છે.^{૧૨} આ દાખલામાં બીજોકુરની રક્ષા કરનાર કાંટાની વાડ સાથે તત્ત્વનિશ્ચયની રક્ષા કરનાર જલ્પવિતપડા-કથાની સરખામણી મહર્ષિની

સમર્થન કુશળતા સૂચવે છે. મહર્ષિ એમ સૂચવતા જણાય છે કે પ્રૌઢ દશાએ પહેલેથી અને દૃઢમૂલ થએલા વૃક્ષે માટે કાંઈ કાંટાની વાડની જરૂર નથી હોતી. તેણે વૃક્ષ તો પોતાના જાંડા મૂળને બળેજ કેવળ પશુઓથી નહિ પણ વાયુ અને મેઘના ભયંકર અપાટાથી સુદૃઢ સુરક્ષિત છે. તેવી રીતે જેઓને દૃઢ અને જાંડા તત્ત્વ નિશ્ચય થએલો હોય છે તેઓ કાંઈ પણ વિરોધીના ગમે તેવા આક્રમણથી ડગતા જ નથી એટલે તેઓને જલ્પ કે વિતણાની મદદ લેવાની જરૂર નથી. પણ એવા તત્ત્વનિશ્ચયવાળા ગણ્યા ગાંડ્યા હોય છે. સામાન્ય જન સંમુદાય તો હંમેશાં અમુક સંપ્રદાય પ્રમાણે તત્ત્વનિશ્ચય સ્વીકાર્યા છતાં ડગમગતી જ સ્થિતિમાં હોય છે, અને તેથી તેઓને તત્ત્વનિશ્ચય માત્ર ઝાંકુર જેવો કામળ અને અસ્થિર હોય છે. એટલે સંપ્રદાયના તેવા લેહિાને સ્થિર રાખવા ખાતર જલ્પ અને વિતણા કથા આવશ્યક છે અને તે રીતે તે મોક્ષનું અંગ પણ છે.

જલ્પ અને વિતણાના ઉપયોગની મહર્ષિની આ સૂચના એક બાલુ વિદ્વાનોમાં મનુષ્યસ્વભાવ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતી અધર્મિત વિદ્યાર્સપદ્ધા અને તન્નન્ય દુષ્પરિણામે ઉપર અંકુશ મૂકે છે અને બીજી બાલુએ તત્કાલીન તથા પૂર્વકાલીન વિદ્વાનોની વિદ્યાગોષ્ઠી અને સાંપ્રદાયિક આવેશમાંથી ચડસાચડસી કેવી થતી હોવી જોઈએ એ તરફ લક્ષ ખેંચે છે. મહર્ષિ જાણે છે કે સંપન્ન અને સંતતિની મમતા તો મનુષ્ય અને ઈતર પ્રાણી વચ્ચે એક સરખી સમાન છે જ; પણ મનુષ્યની વિશેષતા તેના વિચારની મમતામાં છે. મનુષ્ય જે વિચાર (પછી તે ગમે તેવો હોય) બાંધે અગર સ્વીકારે છે, તેમાં અહંત્વનો દૃઢ આરોપ થતાં તે તેને એકાએક છોડતો નથી. અને ધણીવાર તો સંપત્તિ, સંતતિ અને પોતાને ભોગે પણ તે પોતાના વિચારને વળગી રહે છે. મનુષ્યની આ વિશેષતાને લીધે જ સંપ્રદાયો બંધાય છે અને વિચારપરિવર્તન માટે મારામારી અને કાપાકાપી વિદ્વાનો સુદામાં ચાય છે. આવી સ્થિતિમાં જેમ તત્ત્વનિશ્ચયનું રક્ષણ આવશ્યક છે તેમ કેવળ લોભ અને ખ્યાલિથી પ્રેરાઈ વિજયની લાલસાથી બીજા ઉપર આક્રમણ કરી વૈરભાવ અને વિરોધ વધારી મૂકવો એ હાનિકારક પણ છે. તેટલા માટે જલ્પ અને વિતણાનો ઉપયોગ કરવાનું કહ્યા છતાં તેની મર્યાદા મહર્ષિએ સૂચવી છે.

૧૪. વખત સાથે વસ્તુસ્થિતિ કેવી બદલાય છે:—પૂર્વવર્તી સમયના સાહિત્યના અવલોકન ઉપરથી જણાય છે કે વિક્રમ પહેલાંના પાંચમા અને છઠ્ઠા એ બે સૈકાનો વખત કાંઈક જુદો જ હતો. એમાં તત્ત્વચિન્તા અને આત્મદર્શન, દીર્ઘ તપસ્યા અને ત્યાગ, ચિત્તશોધન અને સામાજિક પરિષ્કારની ભાવનાઓથી ભરેલું શુદ્ધ વાતાવરણ હતું. એ વાતાવરણને પ્રભાવે ભારતીય મનુષ્યોના હૃદયમાં દૈવી વૃત્તિઓને વેગ મળ્યો હતો. શ્રદ્ધા અને મેધાની પ્રતિષ્ઠામાં તર્કવાદની (ખાસ કરી કુતર્કવાદની) કિંમત ઘટી હતી. તેથી જ આંખે ઉપનિષદોના તત્ત્વચિન્તનમાં અને ઘટ્ટદર્શનમાં ક્ષત્રિયવૃત્તિ પ્રવાહણ અશ્વપતિ, અને અનતશત્રુ આદિની પાસે આસણિ ગૌતમ, અને દસ બાલાકિ જેવા અનેક બ્રાહ્મણુવૃત્તિ અન્યાયનમાની જનોને શિષ્યભાવે જતા જોઈએ છીએ. જેન આગેમાં દીર્ઘ તપસ્વી અને ત્યાગમર્તિ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર ક્ષત્રિય પાસે ઈન્દ્રજીતિ આદિ અનેક, બ્રાહ્મણોને પ્રતિસ્પર્ધા છોડી, શિષ્યત્વ સ્વીકારતા જોઈએ છીએ, તેમ જ પિટકમાં ધ્યાનપ્રમાના

પરમપૂજ્ય અને સામાજિક સમભાવના નિર્ભય સંચારક સિદ્ધાર્થ ગૌતમ પાસે ઉત્તરવિનીના પુરોહિતના પુત્ર મહાકાલ્યાણન, વાસેદ્ધ, કૃષિ હારદાજ, વગેરેને પોતાનું માન ગાળી છુદ્ધ સંરણ ગચ્છામિ, યમ્મં સંરણં ગચ્છામિ, સંઘં સંરણં ગચ્છામિ બોલતા બોધએ છીએ. આ ગુરુશિષ્યભાવનું વાતાવરણ તે વખતે કેટલું જામ્યું હતું તેની સાબીતી તે વખતની વસ્તુ-સ્થિતિ આલેખનારા સાહિત્યમાં મળે છે. ઉપનિષદોની, આગમોની અને પિટકોની વર્ણન-શૈલી જ શ્રદ્ધા અને વિનયભાવથી પૂર્ણ છે. તેમાં જ્યાં બુદ્ધો ત્યાં ગુરુશિષ્યભાવનાસુચક પ્રશ્નોત્તરને ક્રમે જ વસ્તુનું વર્ણન છે.

ક્યારે પણ એક વૃત્તિની પ્રધાનતાવાળા વાતાવરણમાં વિરોધી બીજી વૃત્તિનો સમજાવો ઉચ્છેદ તો નથી જ થતો; માત્ર તેમાં ગૌણત્વ આવે છે. તેથી તેવા શ્રદ્ધા અને જિજ્ઞાસાવૃત્તિની પ્રધાનતાવાળા સમયમાં પણ તર્ક અને પરાજયેચ્છારૂપ વિરોધી વૃત્તિઓવાળા વિનિગીયુ તે જ સાહિત્યમાં ક્યાંઈ ક્યાંઈ બોધએ છીએ. જનકની સલાના પરિચિત વિદ્વાન બ્રહ્મનિષ્ઠ યાતવલ્કયને ગોદક્ષિણા લઇ જતા બોધ અનેક પુરુષ વિદ્વાનોની જેમ વાચકનવી વિદુષી પણ પ્રતિસ્પર્ધાથી પ્રેરાઈ તીવ્ર વાણીમાં પ્રશ્નો કરે છે. તપસ્થા ઢાળતો પૂર્વ સહચર ગોશાલક અને પ્રોતાનો જમાતા તથા શિષ્ય ક્ષત્રિયપુત્ર જમાલી દીર્ઘતપસવી મહાવીર સામે વિરોધી ભાવે આવી ઉભા રહે છે. તેવી રીતે જ તથાગત ગૌતમ સામે તેનો પોતાનો સાળો અને શિષ્ય દેવદત્ત તથા બ્રાહ્મણત્વાલિમાની અંબુદ્ધ વગેરે અનેક વિદ્વાનો પ્રતિસ્પર્ધા કરે છે. પણ એ બે સદીના ઇતિહાસવાળા સાહિત્યમાં આવા દાખલાઓ ગણ્યાગાંડ્યા છે. મુખ્ય ભાગે તો તેમાં ટોળાબંધ માણસો આચાર્યો પાસે શિષ્યભાવે જ જાય છે અને કેટલાક પ્રતિસ્પર્ધા છુદ્ધિથી ગયેલા પણ છેવટે શિષ્યત્વ જ સ્વીકારે છે. તેથી એમ કહેવું બોધએ કે એ બે સદીના મહાપુરુષોએ વાતાવરણને એટલું નિર્મળ કરી મૂક્યું હતું કે જનસમાજનો સંસ્કારી વર્ગ પોતપોતાના સંસ્કાર પ્રમાણે ક્રિતા તત્ત્વચિંતા અને આત્મદર્શનને પથે, ક્રિતા ઉત્કટ તપ અને અહિંસાના પરમ ધર્મને પથે, ક્રિતા ચિત્તશુદ્ધિ અને સમાજ સંશોધનના પથે આપોઆપ વિચરતો. પરંતુ એ બે સદીઓનો સુવર્ણ યુગ જતાં જ પ્રાચીન અને નવીન અનેક સંપ્રદાયો નવનવે રૂપે અસ્તિત્વમાં આવ્યા. તેથી તેના વિસ્તાર અને રક્ષણનું કામ પાછળના અનુયાયીઓ ઉપર આવી પડ્યું. આ અનુયાયીઓ ગમે તેટલા પૌરુષવાહી હોય છતાં તેઓ પોતાના પૂર્વપુરુષની જાણમાં જ છવે તેવા હતા. એટલે તેઓ સર્વથા આપ બળી તો ન હતા. આ કારણથી દરેકને સંપ્રદાયના વિસ્તાર અને રક્ષણ માટે પરાત્રય જરૂરી હતો. રાજાઓની, અમલદારોની, ધનવાનોની અને બીજા પ્રભાવશાળી પુરુષોની મદદનો લાભ લેવા કાંઈ ન ચૂકતા જેનાં પૂર્વ પુરુષો આત્મજળની પ્રજળ ફુંકી જ કાંઈ પણ જાતની મદદ લેવા કદી રાજસભામાં નહિ ગયેલા, તેના અનુયાયીઓ દવે પ્રતિ-સ્પર્ધા સંપ્રદાયને ખસેડવા અને પોતાના સંપ્રદાયની વધારે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા રાજસભામાં જતાં નજરે પડે છે. અને વળી ફરી એકવાર દરેક સંપ્રદાયના વિદ્વાનોમાં તથા આચાર્યોમાં ઓછાવતા પ્રમાણમાં વિજયવૃજ્ઞાનું મોજું આવેલું દેખાય છે. ચંદ્રશેખરની વિશેષ સલાનુ-ભૂતિનો લાભ જેનાચાર્યોએ લીધો છે. ૧૭૦૨-૩૦ની વિચિત્રિતું પ્રતિજિજ્ઞા બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં

૧૩. જેનોની હુતપરંપરા પ્રમાણે વિન્ડેન્ટ સ્ત્રીય પણ આ પરંપરાનો અસ્વીકાર નથી કરતા. બુદ્ધો અર્ધી હીરડી ઝોડે ધન્ડીઆ.

વ્યક્ત થાય છે; અને બૌદ્ધ લિક્ષ્મણો સંપ્રદાયના પ્રસાર માટે તેના ઉપયોગ કરે છે. સંપ્રતિ રાજની સેવા જૈન નિગ્ગન્ધોની ધમ્મજાને અનુસરે છે. પુખ્તમિત્ર અને અમિત્રમિત્રની લક્ષિત બ્રાહ્મણોને ફરી તેજસ્વી બનાવે છે. એ બધું થોડે ઘણે અંશે પરાપેક્ષાનું પરિણામ છે.

એક બાજુ ત્રણ ચાર સૈદ્ધાંતો વિજયતૃષ્ણાને લીધે અનેક રાજ્યોની ચડતી પડતી અને ઉચ્ચપાથક થાય છે અને બીજી બાજુએ તે જ સૈદ્ધાંતોમાં લિખિત સંપ્રદાયોની ચડતી પડતીની તુલા ઊભીનીચી થાય છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં, સામાજિક પ્રદેશમાં અને ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં ત્યાં દેખો ત્યાં અંતર્મુખ કરતાં બહિર્મુખ વૃત્તિનું જ પ્રાધાન્ય થાય છે. અને ફરી તર્કવાદ તથા વિજયલાક્ષણી વાતાવરણ હરાઈ જાય છે. આનું પરિણામ માત્ર ગૃહસ્થ વિદ્વાનો ઉપર જ નહિ પણ ત્યાગી ગુરુઓ ઉપર સુદાં એટલું બધું ભારે આવે છે કે દરેક વિદ્વાનનું સાધ્ય કાઈ પણ રીતે પોતાના સંપ્રદાયને પરના આક્રમણથી બચાવી લેવો અને બની શકે તો સામાને પરાલભ આપી તેને સ્થાને પ્રતિષ્ઠા મેળવવી એ થઈ જાય છે. આ સાધ્યની ચિંતાને લીધે વિદ્વાનોના માનસ જગતમાં કેટલો ક્ષોભ થતો, દરેક વિદ્વાન ભણ્યા પછી પોતાની વિદ્વાનું સાધ્ય શું માનતો, તેમ જ વિવાદ તથા શાસ્ત્રાર્થના અખાડામાં ઉતરી પ્રતિવાદીને વાણીની મલ્લકુસ્તીમાં હરાવવા વાદપદ્ધતિનું જ્ઞાન કેટલું આવશ્યક સમજતો, અને તેથી વાદપદ્ધતિના દરેક નિયમ ઉપનિયમનું અને તર્કોનું જ્ઞાન કરાવી સભામાં વિજય અપાવે એવા અર્થોનું નિર્માણ કેવી રીતે થવા લાગ્યું હતું, તેમ જ અક્ષપાદ ગૌતમની લાલ અને ખ્યાતિ નિમિત્તે વિજયતૃષ્ણાથી પ્રેરાઈ વિવાદ ન કરવાની શિખામણ કેટલી બૂલી જવાઈ હતી, એ બધું આપણે મધ્યવર્તી સમયના સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

૨૫. વિજયવિસ્તાર:—મધ્યવર્તી સમયના સાહિત્ય તરફ વળતાં સૌથી પહેલાં જૈન સાહિત્ય અને તેમાંએ સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિઓ તરફ નજર દોડાવવી પડશે. દિવાકર એ જૈનપરંપરા પ્રમાણે વિક્રમની પ્રથમ સદીના વિદ્વાન છે. દિવાકર પૂર્વવર્તી આશ્રમને લીધે બ્રાહ્મણોની વિદ્યાગોષ્ઠીના અને પાછળના બદલાએલા શ્રવનને લીધે જૈન શ્રમણની નિવૃત્તિ-વૃત્તિના, એમ બંને સંસ્કારો ધરાવે છે. તેઓ ઉપાશ્રયમાં અનુયાયીઓને ધાર્મિક ઉપદેશ પણ આપે છે, અને વિક્રમની સભામાં અનેક પંડિતરત્નો વચ્ચે બહુ માનપૂર્વક આસન પણ લે છે. તેઓ સંપ્રદાયની રક્ષા અને પ્રતિષ્ઠા માટે સ્વપર અનેક દર્શનોનું જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક સમજે છે, અને તે માટેની અન્ય સામગ્રી પોતે જ તૈયાર કરે છે. દિવાકરનું જે થોડું ઘણું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેમાં જત્રીસ શ્લોકપ્રમાણ એક દ્વાત્રિશિકા એવી એકવીસ દ્વાત્રિશિકાઓ છે, અને એક ન્યાયાવતાર નામનો અન્ય પણ છે. આમાં સાતમી, આઠમી, અને બારમી એ ત્રણ દ્વાત્રિશિકા અને ન્યાયાવતાર એ ચાર કૃતિઓ પ્રસ્તુત વિષય માટે ખાસ ધ્યાન જોયે છે. વાદપદ્ધતિમાં કુલજતા મેળવવા ધમ્મજાને તેનાં જે રહસ્યોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ તે રહસ્યોનું વર્ણન સાતમી વાદોપનિષદ નામની દ્વાત્રિશિકામાં છે. વાદની ચિંતા અને વિજયની તૃષ્ણાથી વિદ્વાનો અને ત્યાગીઓની સ્થિતિ કેવી શોચનીય થઈ જાય છે તેનું ચિત્ર આઠમી વાદ દ્વાત્રિશિકામાં છે. બારમી ન્યાયદ્વાત્રિશિકામાં ન્યાય દર્શનના પદાર્થોનું અક્ષપાદના ન્યાયસૂત્રોને કાંઈક મળતું વર્ણન છે. ન્યાયાવતારમાં જૈન સંપ્રદાય પ્રમાણે ન્યાયવાક્યની પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું મુખ્યપણે વર્ણન છે. વિગત માટે જુઓ પરિશિષ્ટ. ૪.

એક બાબુએ, તે સમયના વિદ્વાનો રાજસભામાં વિજયપ્રાપ્તિ અને તદ્દ્વારા લાભ તથા ખ્યાતિ મેળવવી એને પોતાની વિદ્યાનું ખ્યે માનતા; અને તે માટે વિદ્યા મેળવવા નોંધતા શ્રમ ઉપરાંત વિજયસાધક વાદક્યામાં કુશળતા મેળવવા વાદવિપયક શાસ્ત્રોનો ખૂબ અભ્યાસ કરતા, અને તે અભ્યાસનો પ્રયોગ પણ કરતા; આ કારણથી વાદમાં વિજય અપાવે તેવા તેનાં રહસ્યોનું સંકેપમાં વર્ણન કરે એવા અન્યોને તેઓ આહતા, ભણુતા અને બનાવતા: બીજી બાબુ વિરક્તવૃત્તિના વિદ્વાનો આથી વિદ્યાગોષ્ઠીની એવી ધૂમાયમાન સ્થિતિ નોંધ, આધ્યાત્મિક વિદ્યાઓના દુરુપયોગની દ્વિધરથી નીસાસો મુક્તતા, અને વિજય માટે રાત દિવસ અથાગ શ્રમ કરતા તેમ જ રાજસભામાં દોડતા વિદ્વાનોને વિસ્મય અને પરિહાસની દૃષ્ટિએ જોતા. આ બંને બાબુનું પ્રતિબિંબ દિવાકરના પ્રતિભાશાલી હૃદય ઉપર પડ્યું અને તેઓએ તે પ્રતિબંબને પોતાની અખર કવિત્વ શક્તિદ્વારા મૂર્તરૂપ આપ્યું. દિવાકરશ્રીએ જોયું કે તર્કવાદ અને વિજયની તૃષ્ણા વિદ્વાનોને લક્ષ્યબ્રષ્ટ કરે છે અને તેનું પરિણામ સૌને માટે હાનિકારક છે તેથી તેઓએ તે સ્થિતિને વગોવી. પણ ન્યામુધી એ સ્થિતિ આત્મ રહે અને બીલકુલ ન જલ્લાય ત્યાંમુધી વિરક્ત યદ્ય એકાન્તમાં બેસી રહેવાથી સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ જોખમમાં આવે અને તેનાં દેટલાંક વિશિષ્ટ તત્ત્વો નામશેષ થાય એ કારણથી તેઓએ પોતાના જીવનના અનુભવમાં ઉતારેલ ઘણા વાદક્યાના દાવેપેચોની શિક્ષા આપવી પણ તેટલે જ અંશે ચોખ્ખી ધારી. તેમ જ જોન નિગ્ગન્દો, જેઓ ખાસ લાભ અને વિરક્તિને લીધે ન્યાયવિદ્યા અને વાદક્યાની વિશેષ ગરમચક્રમાં નહોતા પડતા તેઓને પણ પરપ્રીય અને સ્વપ્રીય ન્યાયવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવું આવશ્યક છે એમ તેઓએ જોયું. વિજયવૃત્તિપ્રધાન મધ્યવર્તી સમયના પ્રારંભમાં જ વિદ્વાનોના હૃદયમાં કેવી જતનાં બીજા રોપાયાં હતાં એ બધું આથી સૂચવાય છે.

આ બીજોને ઉત્તરોત્તર વિદ્યસતાં આપણે જોઈએ છીએ અને તેને પરિણામે સાંપ્રદાયિક દર્શનસાહિત્યનું મધુર અને દટુક મહાનવસ્થા ભારતવર્ષમાં ફાલેલું અને ફળેલું જોઈએ છીએ, જેનાં છટ અનિષ્ટ પરિણામો દેવળ ધર્મક્ષેત્રમાં જ નહિ પણ સામાજિક અને રાજકીય પ્રદેશમાં પણ આવેલાં ઇતિહાસે નોંધ્યાં છે.

કેમ જાણે દિવાકરની વાદોપનિયદના અભ્યાસથી જ વિજયક્યામાં કુશળ થયા હોય તેમ હવે પછીના જોનાચાણેને રાજસભામાં વિજય મેળવતા આપણે જોઈએ છીએ.

દિગ્ગજરાચાર્ય સમંતબ્રહ્મ વાદદ્વારા સભાઓ હતવા ક્યાં ક્યાં ક્યાં તેની નોંધ નીચેના શ્લોકમાં છે:—

કાઞ્ચ્યાં નગ્નાટકોઽહં મલમલિનતનુર્લામ્બુસે પાણ્ડુપિપ્પ્લઃ

પુણ્ડેણ્દ્રે નાકયમિહુર્દશપુરનગરે મિષ્ટભોજી પરિવ્રાટ ।

વારાણસ્યામભૂવં ગગધરધ્વજલઃ પાણ્ડુરાઙ્ગસ્તપસ્વી

રાંજન્ યસ્યાસ્તિ શક્તિઃ સ વદતુ પુરતો જૈનનિર્ગ્રન્યવાદી ॥

આચાર્ય પાદલિખના બ્રાહ્મણુ વિદ્વાનો સાથેના પાટલીપુત્રમાં થએલા વાદો, આચાર્ય મલ્લવાદીના ભરૂચ અને પાલીતાણામાં બૌદ્ધ વિદ્વાનો સાથે થએલા વાદો,^{૧૪} અક્લંક અને પ્રભાસદ્રનાં ખંડન મંડનો, તેમ જ વિદ્યાનંદીનું પાતકેસરીપણું એ બધું મધ્યવર્તી સમયના સાહિત્યે નોંધ્યું છે.^{૧૫}

બૌદ્ધ આચાર્યોની વાદકુશળતા અને તે વિષયની રસટૂતિ જેમ તેઓના પોતાના સાહિત્યમાં જોઈ શકાય છે, તેમ પ્રતિવાદી ગણાતા જૈન અને વૈદિક સાહિત્યમાં પણ તેઓ પ્રમાણપટુ તરીકે નોંધાયા છે. ચિત્રી યાત્રી હુએનસંગ પણ પોતાના શ્રદ્ધારૂપદ શુરુ બૌદ્ધ લિખણુઓની અનેક વાદકથાઓને અને તેમાં મળેલા વિજ્ઞાનોને નોંધે છે.

વૈદિક વિદ્વાનોમાં વાત્સ્યાયન પછી સખરસ્વામિ કુમારિલ ભટ્ટ અને ઉદ્યોતકર એ બંધાના સાહિત્યમાં વાદકથાનું જ બળ અને ખંડન મંડનની તૈયારી જણાય છે. શ્રીમાન શંકરાચાર્યનો તો વાદકથાદ્વારા થએલો દિગ્વિજય ચક્રવર્તીના શસ્ત્રદ્વારા થએલ દિગ્વિજય જેટલો જણાતો છે અને રસપૂર્વક ગવાય છે.^{૧૬}

૧૪. જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર.

૧૫. ભટ્ટારક અક્લંકદેવે વાદકથાના વિષયમાં ખાસ અંચ રચેા હોવો જોઈએ. કારણકે વાદી અને પ્રતિવાદી એ બંને કયે કમે એક બીજાને દ્વયણુ આપે અને હંતવા પ્રયત્ન કરે એ વિષયનો તેઓનો રચેશો એક શ્લોક વાદોદેવસૂત્રી વિરચિત “પ્રમાણુનય-તત્પાલોક્ષલંકાર” ની રત્નપ્રભકૃત રત્નાકરશવતારિકા દીક્રમાં ઉદ્કૃત છે. તે આ પ્રમાણુ:—

વિરુદ્ધં હેતુમુદ્ધાવ્ય યાદિનં જયતીતરઃ ।

આભાસાન્તરમુદ્ધાવ્ય પક્ષસિદ્ધિમપેક્ષતે ॥

રત્ના. પૃ. ૧૮૪. પરિચ્છેદ ૮. સૂત્ર ૨૨.

વિદ્યાનંદ સ્વામીનું તો જીવનકાર્ય જ વાદવિવાદમાં બીજાઓને જિતવાનું અને સ્વં-ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું હતું. તેઓએ અનેક રચેા પ્રતિવાદીઓને જિત્યાનો ઉલ્લેખ શિલાલેખ સુદ્ધામાં છે. તેઓની અંચરચના શૈલી પણ એ જ વાતની પોષક છે. તેમના પાતકેસરી નામમાં ખાસ એ જ ધ્વનિ છે. વિદ્યાનંદસ્વામીએ એક પત્રપરીક્ષા નામનો નાનકડો અંચ લખેલો છે. જેમાં પત્ર એટલે ન્યાયવાક્ય કેવું હોવું જોઈએ તેની ચીમાંસા છે. તે અંચમાં તેઓએ અક્ષપાદના પંચાવય વાક્યને અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયના અવયવ ત્રયાત્મક વાક્યને ખાસ દ્વિપિત કરી જૈન સંપ્રદાયને સંમત પત્ર (ન્યાય વાક્ય) ની સર્વ શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી છે અને બતાવ્યું છે કે ન્યાયવાક્યમાં બે ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ એ અનુક્રમે દશ સુધી અવયવો અધિકારી શ્રોતાની અપેક્ષાએ ચોજી શકાય છે. ન્યાયવાક્યમાં અમુક એક જ અવયવની સંખ્યા માનવી તે એકાન્ત છે એમ બતાવી તેઓએ ન્યાય-વાક્યમાં અવયવની સંખ્યા સુધ્ધામાં અનેકાન્તદષ્ટિ ગોઠવી છે.

તેઓએ પત્રપરીક્ષામાં કુમારનંદી ભટ્ટારકનાં કેટલાંક પદ્યો ઉદ્કૃત કર્યા છે અને તે બધાં ન્યાયવાક્યની પરીક્ષાને લગતાં છે. તેથી કુમારનંદી નામના કોઈ પ્રસિદ્ધ આચાર્ય જેઓ વિદ્યાનંદ પહેલાં થએલા તેઓએ પણ આ વિષયમાં અંચ લખ્યાનું સંપ્ત સ્મયન થાય છે.

૧૬. શંકરદિગ્વિજય આદિ અથો જોવાથી આ બાબત સ્પષ્ટ થશે.

આ સમયના જૈન બૌદ્ધ અને વૈદિક એ બધા સંપ્રદાયોના સાહિત્યની વર્ણનશૈલી પૂર્વવર્તી સમયનાં સાહિત્યની વર્ણનશૈલીથી બિલકુલ બદલાયેલી છે. આ વર્ણનશૈલીમાં વાદપદ્ધતિનું તત્ત્વ મુખ્ય છે. પૂર્વની પ્રશ્નોત્તરપદ્ધતિ નામશેષ છે, તર્કનું સામ્રાજ્ય છે અને શ્રદ્ધા ગૌણપદ છે. ધણાખરા ગ્રંથોના અને તદ્દગત વિષયોના પ્રકરણોનાં નામ સુદ્ધાં વાદ શબ્દ સાથે જોડવામાં આવ્યા છે. આ સમયનો દાર્શનિક કોઈપણ ગ્રંથ લ્યો તો તેમાં મોટા અને રસ ભરેલો ભાગ તો પરમતના ખંડનથી જ રોકાયેલો હશે. આજો મધ્યવર્તી સમય સામ્રાજ્યના અને સંપ્રદાયના વિસ્તાર માટેની વિજયવૃત્તિથી જ મુખ્યપણે અંકિત થયેલો ઇતિહાસના પૃષ્ઠ ઉપર નોંધાયેલો છે.

૧૬: છેલ્લો યુગ:—વિજયવૃત્તિની પ્રધાનતાનું તત્ત્વ મધ્યવર્તી અને ઉત્તરવર્તી એ બંને સમયના વિદ્વાનોમાં સમાન હોવા છતાં તેનું સાહિત્ય અમુક લક્ષણોથી ખાસ જૂદું પડે છે. મધ્યવર્તી સમયનું સાહિત્ય ખંડનમંડન પદ્ધતિથી ઉભરાય છે ખરું પણ તેમાં પ્રતિવાદીનું ખંડન કરતાં ભાષામાં એટલી કટુકરતા નથી આવી જેટલી ઉત્તરવર્તી સમયના સાહિત્યમાં આવી છે. તેમ જ તે મધ્યવર્તી સાહિત્યના લખાણમાં ભાષાનો પ્રસાદ અને અર્થનું ગાંભીર્ય હોય છે ન્યારે ઉત્તરવર્તી સમયના સાહિત્યમાં શાબ્દિક ચમત્કાર વધતો ગયો છે. અને પરિણામે ધણા ગ્રંથોમાં અર્થહીન શાબ્દિક પાંડિત્યને લીધે શુષ્કતા આવી ગઈ છે.

ઉત્તરવર્તી સમયના સાહિત્યમાં પણ મધ્યવર્તી સમયની પેઠે વાદપદ્ધતિ વિષે સૌથી પહેલાં જૈન સાહિત્ય જ ધ્યાન ખેંચે છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રસ્તુત વિષયને લગતું બૌદ્ધ સાહિત્ય તો આ સમયમાં અહીં રચાયું જણાતું નથી. બ્રાહ્મણ સાહિત્ય પુષ્કળ રચાયું છે ખરું, પણ તે મોટે ભાગે અક્ષપાદ ગૌતમના કથાપદ્ધતિવિષયક સૂત્રોની વ્યાખ્યા અને વૃત્તિરૂપે હોઈ નવી પરિસ્થિતિ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડતું નથી. ન્યારે જૈન સાહિત્યમાં વાદપદ્ધતિ-વિષયક કેટલીક ખાસ કૃતિઓ એવી છે કે જેનાથી એ વિષયમાં ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિ ઉપર થોડો પણ નવીન પ્રકાશ પડે છે.

આ સમયમાં મુખ્ય ચાર આચાર્યોએ વાદપદ્ધતિ વિષે લખ્યું છે. (૧) હરિભદ્રસરિ, (૨) વાદી દેવસરિ (૩) હેમચંદ્રસરિ અને (૪) વાયક યશોવિજય. વાયક યશોવિજયની કૃતિઓ—દ્વાત્રિંશિકાઓ—સ્વતંત્ર હોવા છતાં વસ્તુદષ્ટિએ તેને હરિભદ્રની કૃતિની સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત વ્યાખ્યા જ કહેવી જોઈએ. તેથી નવીનતાની દષ્ટિએ અહીં પ્રથમના ત્રણ આચાર્યોની કૃતિઓનો જ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

આચાર્ય હરિભદ્ર વિક્રમની નવમી શતાબ્દીના વિદ્વાન હતા. તેઓ પૂર્વાશ્રમમાં વૈદિક વિદ્વાન હતા. જે કે નિવૃત્તિપ્રધાન શ્રામણી દીક્ષા લેવાને લીધે તેઓની વૃત્તિ પ્રશમરસાભિસુખ હતી છતાં પૂર્વાશ્રમમાં વૈદિક વિદ્વાન તરીકેના વિદ્યાગોષ્ઠીનો વ્યાયામ અને વિજય-વૃત્તિના અદોલનવાળા સ્પર્ધાશીલ સંપ્રદાયોના વાતાવરણને લીધે તેઓમાં વિજયેચ્છા પણ ઉદભવેલી. જે કે અનિવાર્ય પ્રસંગ આવતાં તેઓ વાદના અખાડામાં ઉતર્યાં પણ છે અને રાજસભામાં વિજય મેળવ્યો છે, તેમ જ તેવા વિજયના ઉલ્લાસમાં ખંડનમંડનાત્મક ગ્રંથો લખી તેમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટવાદની જયપતાકા પણ ફરકાવી

+ સમયની દષ્ટિએ હરિભદ્રસરિને છેલ્લા યુગમાં મુકવા છે. પણ પ્રાસાદિકશૈલી અને અર્થગાંભીર્યની દષ્ટિએ તેમને મધ્યયુગના ગણવા જોઈએ. સં.

છે, છતાં તેઓની સહજ પ્રશમવૃત્તિ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ તેઓને વસ્તુ સ્થિતિનું જ્ઞાન પણ કરાવ્યું હોય તેમ પણ લાગે છે. તેઓને એવો જાતિઅનુભવ થયેલો લાગે છે કે વાદોમાં વિજયેશ્ચામૃદ્ધ વાદો જેને વિતણા કે જલ્પ કહીએ છીએ તે હિલચાલ પક્ષને હાનિકારક છે, અને વાદકથા કરવાનું જેટલું સામર્થ્ય હોય અને તે કરવી જ હોય તો તે નિર્ણયની ઇચ્છાથી જ કરવી.

વાદપ્રિય વિદ્વાનોના પરિહાસદ્વારા વાદકથાની હેયતાનું જે મૂલ્યન પોતાના પૂર્વજ અને શ્રદ્ધાસ્પદ આચાર્યે વાદદ્વાનિર્ણયકામાં કર્યું હતું તે જ મૂલ્યનને અત્યંત સ્પષ્ટ-શબ્દોમાં એક નાની કૃતિનું રૂપ આપી આચાર્ય હરિભદ્રે વાદપદ્ધતિ વિષે પોતાના વિચારો અતાવ્યા છે. આ આચાર્યે આઠ આઠ શ્લોક પ્રમાણુ અષ્ટક એવાં બેત્રીસ અષ્ટકોનો એક ગ્રન્થ લખ્યો છે. જેમાં અનેક પ્રશ્નો વિષયો ઉપર ગંભીર અને સમભાવ યુક્ત વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. એમાં ૧૨મું અષ્ટક વાદ વિષય ઉપર છે જેની અંદર વાદના શુષ્કવાદ, ત્રિવાદ અને ધર્મવાદ એવા ત્રણ ભેદ પાડેલા છે. જે કે આ ત્રણ નામો નવાં છે પણ તે અક્ષપાદની કથાપદ્ધતિના વિતણા, જલ્પ અને વાદના અનુક્રમે સૂચક છે. આ અષ્ટકમાંના નામકરણ અને વર્ણનમાં વિશેષતા એ છે કે તે ઉપરથી વિદ્વત્સમાજની પરિસ્થિતિનું ચિત્ર માનસ સામે આબેદુગ ખડું થાય છે. ત્રણે વાદનું સ્વરૂપ, પરિણામ અને હેયોપાદેયતા અષ્ટકમાં આ પ્રમાણે છે. (ક) અત્યંત માની, દૂર ચિત્તવાળા, ધર્મદ્રેષી અને મૂઢ એવા પ્રતિવાદીની સાથે એક સાધુ સ્વભાવવાળાનો જે વાદ તે શુષ્કવાદ. (જ) ભૌતિક લાભ અને ખ્યાતિની ઇચ્છા રાખનાર દરિદ્ર અને અનુદાર ચિત્તવાળા પ્રતિવાદીની સાથે જે જીજ્ઞાસુ પ્રધાન વાદ તે ત્રિવાદ. (ગ) પરલોકમાં માનનાર કદામહા વિનાના અને સ્વચાતુર્યના તત્ત્વોને બરાબર જાણનાર એવા હુદ્દિમાન પ્રતિવાદી સાથે જે વાદ તે ધર્મવાદ.

પરિણામ—(ક) શુષ્કવાદમાં વિજય અને પરાજય એ બંનેનું પરિણામ અનિષ્ટ જ છે. જે પ્રતિવાદી સમર્થ હોઇ તેનાથી વાદીને પરાજય મળે તો પરાજિતને નીચું જોવું પડે અને તેને લીધે તેના આખા સંપ્રદાયની લોકો નિંદા કરે. જે પ્રતિવાદી પોતે જ હારે તો તે અલગત અભિમાની અને દુષ્ટ સ્વભાવવાળો હોઇ જિતનારને કાઇને કાઇ ભયંકર આક્રમક નાખવાનો પ્રયત્ન કરે અથવા તો પોતે જ પરાજયને લીધે યનાર નિંદાના ભયથી પ્રાણુલાગ જોવું કાંઇક કરી બેસે. (જ) ત્રિવાદમાં પણ વિજય અને પરાજય બંને હાનિકારક છે. કારણ કે વિવાદ રાજસભા જેવા પ્રસિદ્ધ સ્થળોમાં લાભ કે ખ્યાતિને અર્થે થતો હોવાથી જે તેમાં પરાજય થાય તો પ્રતિજ્ઞા જાય છે અને વિજય તો સત્યવાદીને તેવા જીજ્ઞાસુ અને અસત્ય પ્રધાન વાદમાં સત્યને માર્ગે મળવો કઠણ છે. કદાચ સત્ય માર્ગે વિજય મળ્યો તોએ તે વિજય ધાર્મિક વ્યક્તિને ન મળે. કારણ પોતાના વિજયમાં સામાનો પરાજય સમાએલો છે અને સામાનો પરાજય એટલે તેની પ્રતિજ્ઞા અથવા આજીવિકાનો ઉચ્છેદ. આ રીતે પોતાના વિજયનું સામા ઉપર થતું અનિષ્ટ પરિણામ ધાર્મિક વાદીને તો અસહ્ય થઇ જ પડે છે. (ગ) ધર્મવાદમાં વિજય અને પરાજય બંને લાભદાયક હોય છે. જે વિજય થાય તો સામા પ્રતિવાદી યોગ્ય હોવાને લીધે વિજેતાનો ધર્મ સ્વીકારે છે અથવા તેનો ગુણગ્રાહી બને છે. અને જે પરાજય થાય તો પરાજિત વાદી યોગ્ય હોવાને લીધે પોતાનો ભ્રમ સુધારી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવે છે.

આ પ્રકારનું પરિણામ હોવાથી ધર્મવાદ જ ઉપાદેય છે અને બાકીના બે વાદો દેય છતાં કવચિત્ દેશકાલની દૃષ્ટિએ ઉપાદેય પણ છે. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હરિભદ્રે જે ત્રણે પ્રકારના વાદોના પરિણામોનું ચિત્ર આલેખ્યું છે તે ધર્મશીલ અને સત્યવાદી વિદ્વાનને અનુલક્ષી આલેખેલું છે.

તેઓ વિતરૂપાને શુદ્ધવાદ એવું નામ આપી મિથ્યા બકવાદની કોટિમાં મૂકે છે. જલ્પને વિવાદ કહી તેમાં વૃથા, કંઠશોષ સૂચવે છે અને વાદને ધર્મવાદ કહી તેની ઉપાદેયતા પ્રતિજોધે છે. સાથે જ આ બધો વિચાર તેઓએ તપસ્વી (ધર્મશીલ) વાદીને અનુલક્ષી કરેલો હોવાથી એમ સૂચવતા જણાય છે કે પહેલાંની લાંબા કાળથી ચાલતી અને જોશભેર વધતી વાદવિવાદની રચિએ વિદ્વાનોમાં દ્વેષ અને કલહનાં બીજ રોપ્યાં હતાં અને તેને લીધે ધાર્મિક વિદ્વાનોને સાંપ્રદાયિક જીવન શાંતપણે વ્યતીત કરવું બહુ જ ભારે થઈ પડ્યું હતું. વિદ્વાન થયો એટલે કોઈ પ્રતિવાદી સાથે વાદવિવાદમાં તે ન ઉતરે તો લોકો કાં તો તેને અશક્ત અને બીરુ ગણતા અને કાં તો સાંપ્રદાયિક પ્રેમ વિનાનો માનતા. આથી અનુયાયી લોકોની વૃત્તિ દરેક સંપ્રદાયમાં દદ થઈ ગઈ હતી (અદાપિ એમ જ છે), તેને બદલવા આચાર્ય હરિભદ્ર જેવા પ્રશમપ્રિય તપસ્વીએ ધર્મવાદને પ્રશસી, તેને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે.

સ્પષ્ટલાથી અને વિવેકી તે આચાર્યે ધર્મવાદને કર્તવ્ય બતાવીને તેમાં કયા વિષયોની ચર્ચા કરવી અને કયાની ન કરવી એનું નિર્ણય તે આ ધર્મવાદ અષ્ટકમાં કરેલું છે. તેઓ સંયમ અને ચારિત્રને જીવનની મુખ્ય વસ્તુ માનતા હોવાથી કહે છે કે ધર્મવાદમાં ધણુ પ્રમાણુ વગેરે અનુષયોગી વિષયો ઉપર વાદ ન કરવો. માત્ર સંયમનાં તરણે ઉપર ધર્મવાદ કરવો.

હરિભદ્ર પછી દેવસરિનું નામ આવે છે. તેઓ વાદોના વિશેષણથી પ્રસિદ્ધ છે. તેઓએ પણ રાજસભામાં શાસ્ત્રાર્થ કર્યો છે અને જયલાલ કર્યો છે. સિદ્ધરાજની સભામાં લઘુવયસ્ક હેમચંદ્રાચાર્યને મદદમાં રાખી તેઓએ કુમુદચંદ્ર નામના દિગમ્બરચાર્ય સાથે વાદ કર્યાનું અને તેમાં વિજય મેળવ્યાનું વર્ણન શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં છે. આ વિજય લાલ પછી તેઓએ એક મહાન ગ્રંથ લખ્યો છે. પરિમાણમાં તેની બરાબરી કરનાર સંસ્કૃત દર્શન સાહિત્યમાં બીજો કોઈ ગ્રંથ રચાયો હોય તેવું મારી જાણમાં નથી. વાદી દેવસરિનો એ, રયાદ્વાદરત્નાકર નામની વ્યાખ્યા સહિત પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકાલંકાર નામનો ગ્રંથ આડ પરિચ્છેદોમાં વહેંચાયેલો છે. તેમાં આડમો પરિચ્છેદ કેવળ વાદને લગતો છે અને તેમાં વાદને લગતાં વિષયોનું અસન્ત સ્પષ્ટ અને મનોરંજક વર્ણન છે. તે વાદકથાનો ઇતિહાસ જાણુવા ઇચ્છનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. તેમાં વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્યો અને સભાપતિ એ ચાર અંગોનું સાંગોપાંગ વર્ણન છે. વાદી અને પ્રતિવાદીના ભેદ પ્રભેદ કરી તેમાં સોળ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. અને તેમાં કઈ કઈ જાતના વાદોનો કઈ કઈ જાતના પ્રતિવાદી સાથે વાદ સંભવી શકે અને કઈ જાતના સાથે ન જ સંભવી શકે એ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં બતાવેલા વાદી અને પ્રતિવાદીના કુલ સોળ પ્રકારોમાં ફક્ત બાર પ્રકારોમાં જ અરઘપરઘ વાદકથા સંભવી શકે તેમ જણાયું છે. વાદી અને પ્રતિવાદી એ બંને વાદકથાના પ્રાણુ હોઈ તેઓનું શું શું કર્તવ્ય છે તે જણાયું છે. સાથે જ સભ્યો વિના વાદ-

કથા ન ચાલતી હોવાથી તેઓ કેવા પ્રકારની ચોગ્યતાવાળા હોવા જોઈએ અને તેઓનું સમ્ય તરીકે શું કર્તવ્ય છે તે બતાવ્યું છે. કાષ્ઠપણ વાદકથા સભામાં જ ચાલે અને સભા તો નાયક વિના ન જ હોય તેથી તેમાં શક્તિવાળો સભાપતિ હોવો જોઈએ અને તેનું સભાપતિ તરીકે શું કર્તવ્ય છે એ પણ તેઓએ વર્ણવ્યું છે. આ રીતે વાદકથાના ચાર અંગો, તેઓનું સ્વરૂપ અને કર્તવ્ય એ બધું ખુલાસાવાર બતાવ્યા બાદ છેવટે વાદકથાની કાળ મર્યાદા પણ બતાવવામાં આવી છે. વાદો વિજય અને નિષ્ફળ બંનેની ઇચ્છાથી ચાલે છે અને એ બધાની કાલ મર્યાદા સમાન ન જ હોઈ શકે તેટલા માટે વિવેકપૂર્વક દરેક જાતના વાદની જૂદી જૂદી કાલમર્યાદા નોંધી છે. આ રીતે જેમ આજકાલ સામાજિક અને રાજકીય વિષયોની નિયમબદ્ધ ચર્ચા થવા માટે સભાના નિયમ ઉપનિયમનું વર્ણન કરનારા પશ્ચિમીય પુસ્તકો હોય છે તેમ ધાર્મિક પ્રદેશમાંથી સૂક્ષ્મરૂપમાં જન્મ પામેલી ચર્ચાપદ્ધતિનો વિકાસ થતાં થતાં તેનું વિકસિત રૂપ ભારતવર્ષમાં કયાં સુધી પહોંચ્યું હતું તેનો કાંઈક ખ્યાલ વાદી દેવસરિના ચતુરંગ વાદના વિસ્તૃત વર્ણનથી આવી શકે છે. વધારે વિગત માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૫. વિભાગ ૧.

વાદી દેવસરિ પછી આચાર્ય હેમચંદ્ર આવે છે. આ આચાર્ય સાહિત્યની તત્કાલીન બધી શાખાઓમાં નિર્ભયપણે સંચાર કરનારા હતા. તેથી જ તેઓએ એકલે હાથે ભારતીય સરસ્વતી મંદિરની અનેક શાખાઓને પોતાની કૃતિઓથી અજળ રીતે દીપાવી છે. તેઓની કૃતિઓ ન હોય તો ગૂંજરાતનું સંસ્કૃતવાદ્યમય પોતાનું વિશિષ્ટ તેજસ્વીપણું ન જ બતાવી શકે અને જૈનોના ભંડાર તો એક રીતે સૂના જ દેખાય. રાજયુરુ, ધર્મપ્રસારક અને સાહિત્યપોષક એ ગહુચ્યુત લેખકનો એક ન્યાયવિષયક ગ્રંથ પણ ઉપલબ્ધ છે, જેનું નામ પ્રમાણુમીમાંસા છે.

અક્ષપાદ ગૌતમની પંચાધ્યાયી (ન્યાયસૂત્ર) ના જે એ અનુકરણો જોવામાં આવ્યા છે તેમાંની એક દિગંબરાચાર્ય અમૃતચંદ્રની અને બીજી શ્વેતાંબરાચાર્ય હેમચંદ્રની પંચાધ્યાયી છે. આ બંને પંચાધ્યાયીઓ પૂર્ણ ઉપલબ્ધ નથી. અમૃતચંદ્રની પંચાધ્યાયી પદ્યમય છે અને તેમાં માત્ર સાંપ્રદાયિક તરવો છે; જ્યારે હેમચંદ્રની પંચાધ્યાયીમાં સૂત્ર અને વ્યાખ્યાનો ક્રમ છે અને તેમાં પ્રમાણુ, પ્રમેય આદિ દાર્શનિક તરવો છે. તેથી તેનું નામ પ્રમાણુમીમાંસા રાખેલું છે. આ પ્રમાણુમીમાંસાનો દોઢ અધ્યાય એટલે ત્રણ આદિક પણ પૂરાં ઉપલબ્ધ નથી. છતાં સદ્ભાગ્યે એટલું કે ધર્માન્ધોની ક્રૂરતા અને અજ્ઞાનના સર્વનાશક પંજમાંથી જેટલો લાગ જમી ગયોલો રહ્યો છે તેમાં પ્રસ્તુત વિષય વાદને લગતું કેટલુંક વર્ણન સચવાઈ રહ્યું છે. હેમચંદ્રનું એ વર્ણન માત્ર ગ્રંથપાકનું પરિણામ નથી પણ તેની પાછળ જાગરૂક અનુભવ અને વહેલી પ્રતિભા છે. વિક્રમ સંવત ૧૧૮૧ માં અણહિલપુર પાટણ સુકામે થયેલા કુમુદચંદ્ર સાથેના દેવસરિના પ્રસિદ્ધ વાદ વખતે તરુણ હેમચંદ્ર હાજર હતા એ ઉપર જણાવ્યું છે. ત્યારબાદ રાજસભા અને ચર્ચાના અખાડામાં તે વિદ્વાને પંચાસથી વધારે વર્ષ સફળતાપૂર્વક કુસ્તી કરેલી. એનું અને તેઓના અદ્ભુત શાસ્ત્રવ્યાસંગત જ્ઞાન આ જયેશ પ્રમાણુમીમાંસાના દુકડાના વાક્યેવાક્યમાં ચાલે છે. પ્રમાણુમીમાંસા લખતી વખતે હેમચંદ્રના મગજમાં દાર્શનિક વૈદિક ગ્રંથો, બૌદ્ધગ્રંથો અને

પૂર્વવર્તી જૈન ગ્રંથો રમી રહ્યા હોય તેમ લાગે છે. જેમ બીજી કૃતિઓમાં તેમ પ્રમાણ-
મીમાંસામાં પણ હેમચંદ્રે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ દાખવ્યું છે.

હેમચંદ્ર જેમ પૂર્વવર્તી અલંકારશાસ્ત્રીઓએ માનેલા અલંકારોનું કાવ્યાનુશાસનમાં
કુકુ વર્ગીકરણ કરે છે તેમ તે અક્ષપાદે અને ચરકે વર્ણવેલી કથાઓની સાથે પ્રમાણ-
મીમાંસામાં વાંધો લઈ માત્ર એક વાદસ્થાને જ સ્વીકારે છે, અને અસદુત્તર એટલે
જાતિના પ્રયોગવાળા જલ્પને જુદું સ્થાન આપતા નથી. પરાજય અધિકરણની
સમીક્ષા કરતાં હેમચંદ્રે અક્ષપાદ અને તેના અનુગામી વાત્સ્યાયન તથા ઉદ્યોતકરે
સ્વીકારેલા નિગ્રહસ્થાનના સામાન્ય અને વિશેષ સ્વરૂપને અધૂરું બતાવ્યું છે, તેમ જ
ધર્મકીર્તિ આદિ બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ માન્ય કરેલ નિગ્રહસ્થાનના સ્વરૂપને પણ તેમણે
એકદેશીય સાબીત કર્યું છે; અને અક્ષકંઠ તથા વિદ્યાનંદી આદિ જૈનાચાર્યોએ વર્ણવેલ
નિગ્રહસ્થાનના સ્વરૂપને તેમણે માન્ય રાખેલું છે. વિદ્યાનંદીની પત્રપરીક્ષાનું સ્મરણ કરાવે
તેવું પત્રપરીક્ષણ હેમચંદ્રે આરંભ્યું છે પણ એ આરંભમાત્રમાં જ અંત અંકિત થઈ
ગય છે. વધુ વિગત માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૫ વિભાગ ૨.

ઉત્તરવર્તી બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં પણ એક એવો ગ્રંથ છે કે જે સ્વતંત્ર કૃતિ નથી
કિન્તુ પ્રાચીન ગ્રંથની વ્યાખ્યા છે. છતાં તેમાં ભારતીય વિદ્વાનોની કથાપદ્ધતિનાં નિયમ
ઉપનિયમોનું અને દરેક અંગોનું પ્રગતિ પામેલું વર્ણન છે. આ ગ્રંથ તે બંગાલી વિદ્વાન
વિશ્વનાથ તર્કપંચાનનની અક્ષપાદ ગૌતમના સૂત્રો ઉપરની વૃત્તિ. એ વૃત્તિમાં પણ
સભાપતિ કેવો હોવો જોઈએ, તેનું કર્તવ્ય શું, સભ્યો કેવા, અને શા કામ માટે હોવા
જોઈએ દરેક કથા કથે ક્રમે ચાલવી જોઈએ એ બધું વર્ણન વાઢી દેવસૂરિના વર્ણન જેવું
વિગતવાર છે.^{૧૭} વિગત માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૬. આ રીતે કથાપદ્ધતિના સ્વરૂપનો અને
તેના સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અક્ષપાદના મૂળ સૂત્રોથી શરૂ થઈ તેની જ વૃત્તિમાં
વિરમે છે.

પરિશિષ્ટ ૧

ન્યાયના સોળ પદાર્થો

છલ જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનોની સ્પષ્ટ માહિતી સાથે

૧. પ્રમાણુઃ—વ્યર્થ જ્ઞાનનું સાધનઃ તે ચાર છે—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ.
૨. પ્રમેયઃ—વ્યર્થ જ્ઞાનનો વિષય જની શકે તે. તે ચાર છે. આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, પ્રેક્ષમાત્ર, દોષ, ફલ, દુઃખ અને અપવર્ગ.
૩. સંશયઃ—એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી એવા બે અંશોને સ્પર્શ કરતું જ્ઞાન.
૪. પ્રયોજનઃ—જે (હિય અગર ઉપાદેય) વસ્તુના હિદેશથી પ્રવૃત્તિ થાય છે તે વસ્તુ પ્રયોજન.
૫. દષ્ટાન્તઃ—જે વિષે શાસ્ત્ર અને વ્યવહારમનો મતભેદ ન હોય. તે દષ્ટાન્ત.
૬. સિદ્ધાન્તઃ—અમુક વસ્તુ અમુક રૂપે છે એ રીતે જે સ્વીકારાય છે તે સિદ્ધાન્ત. તે ચાર છે, સર્વતન્ત્ર, પ્રતિતન્ત્ર, અધિકરણ અને અભ્યુપગમ.
૭. અપયયઃ—અનુમાન વાક્યના અવયવો. તે પાંચ છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન.
૮. તર્કઃ—જ્યારે કોઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ જ્ઞાત ન હોય ત્યારે તેનું સ્વરૂપ જાણવા માટે એક વસ્તુનું આપાદન કરી તેના ઉપરથી બીજી અનિષ્ટ વસ્તુનું આપાદન કરવું તે તર્ક.
૯. નિર્ણયઃ—સદેહ થયા પછી પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ દ્વારા બેમાંથી એક અંશનું નિર્ધારણ તે નિર્ણય.
૧૦. વાદ, ૧૧ જલ્પ, ૧૨ વિતરકાઃ—જુઓ પૃ. ૨૦૧.
૧૩. હેત્વાભાસઃ—જે સાચો હેતુ ન હોવા છતાં હેતુ જેવો જણાય તે હેત્વાભાસ. તે પાંચ છે. સમ્યક્ચાર, વિરુદ્ધ, પ્રકરણસમ, સાધ્યસમ, અને કાલાતીત.
૧૪. છલઃ—વક્તાના વિવક્ષિત અર્થથી જુદા અર્થની રૂપના કરી તેના વાક્યને દૂષિત કરવું તે છલ. તે ત્રણ જાતના છે. વાક્યજલ, સામાન્યજલ ઉપચારજલ.

વાક્યજલ—જેમકે “દેવદત્ત નવકમ્બલનું વાળો છે” એવું કાઠનું વાક્ય સાંભળી જલવાદી વક્તાના વિવક્ષિત અર્થ (નવીન કમ્બલવાળો) ની ઉપેક્ષા કરી એમ સાચું કહે કે “દેવદત્તની પાસે એક જ કમ્બલ છે—નવ કયાં છે?” આ વાક્યજલ. આમાં બોલનારે “નવકમ્બલવાળો” એ સામાન્ય પ્રયોગ કરેલો છે જેમાં બે અર્થો (નવીન અને નવ) નીકળે છે. તેમાંથી વક્તાના અભિપ્રાયથી અન્ય અર્થની રૂપના કરેલી છે.

સામાન્યજલઃ—“આ બ્રાહ્મણ વિદ્યા અને આચરણથી સંપન્ન છે” એમ કહેતાં જલવાદી કહે “બ્રાહ્મણમાં વિદ્યાચરણ સંભવે છે, ત્યારે પ્રાત્ય (વિદ્યાચરણહીન

* ચરકમાં ‘નવકમ્બલ’ને બદલે નવતન્ત્ર એવું વાક્યજલનું ઉદાહરણ છે.

— માત્ર જન્મથી જ્ઞાતશુ) પણ વિદ્યાચરણ્યપ્રેમ હોવો જોઈએ કારણ કે તે જ્ઞાતશુ છે. અહીં જ્ઞાતશુત્વનું વિદ્યા અને આચરણ સાથે સાદૃશ્ય માત્ર વિવક્ષિત હતું એને જસવાદીએ વધારે ખેંચી વિદ્યાચરણ્યની સાથે તેની વ્યાપ્તિ કહી તેને દૂષિત કરેલ છે.

ઉપચારજન:-જેમકે “ માંચાઓ ખૂમ પાડે છે ” એમ કહેતાં જસવાદી કહે કે “ માંચા ઉપર ખેસનારા ખૂમ પાડે છે. માંચાઓ ક્યાં ખૂમ પાડે છે ? ” એમ કહી વક્તાને ઉતારી પાડે તે ઉપચાર જન. આમાં લક્ષણાધી થએલા પ્રયોગમાં વાચ્યાર્થ કહી દોષ આપ્યો છે માટે ઉપચાર જન.

૧૫ જાતિ:-સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યદ્વારા (સાદૃશ્ય અને વૈસદૃશ્ય દ્વારા) અનિષ્ટ પ્રસંગ આપવો તે જાતિ. તે ચોવીસ પ્રકારની છે. સાધર્મ્યસમ, વૈધર્મ્યસમ, ઉત્કર્ષસમ, અપ-કર્ષસમ, વર્ણસમ, અવર્ણસમ, વિકલ્પસમ, સાધ્યસમ, પ્રાપ્તિસમ, અપ્રાપ્તિસમ, પ્રસંગસમ, પ્રતિદેશાન્તસમ, અનુત્પત્તિસમ, સંશયસમ, પ્રકરણસમ, હેતુસમ, અર્થા-પત્તિસમ, અવિશેષસમ, ઉપપત્તિસમ, ઉપસન્નિધસમ, અનુપસન્નિધસમ, નિસસમ, અનિત્યસમ, કાર્યસમ.

(૧) કોઈ વાદી ઘટને દર્શાવે કહી કૃતકત્વ હેતુથી શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરે ત્યારે એમ દ્વયજ્ઞ આપવું કે જો અનિત્ય ઘટના કૃતકત્વ સાધર્મ્ય (સમાનધર્મ) થી શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરવામાં આવે તો નિત્ય આકાશના અમૂર્તત્વ સાધર્મ્યથી શબ્દ નિત્ય પણ કેમ ન સિદ્ધ થાય ? આ રીતે સાધર્મ્યદ્વારા દ્વયજ્ઞ આપવું તે સાધર્મ્યસમ.

(૨) કોઈ વાદી કૃતકત્વ હેતુથી શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરતાં આકાશને વૈધર્મ્યદર્શાવે તરીકે મૂકી કહે કે જો અનિત્ય ન હોય તે કૃતક પણ ન હોય; જેમકે આકાશ ત્યારે વૈધર્મ્યદ્વારા દ્વયજ્ઞ આપવું કે જો નિત્યઆકાશના કૃતકત્વ વૈધર્મ્યથી અનિ-ત્યત્વ સિદ્ધ થાય તો અનિત્યઘટના અમૂર્તત્વ વૈધર્મ્યથી શબ્દ નિત્ય પણ સિદ્ધ થાય એ દ્વયજ્ઞ વૈધર્મ્યસમ.

(૩) કોઈ વાદી ઘટને દર્શાવે કહી તેના કૃતકત્વ સાધર્મ્યથી શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરતો હોય ત્યારે કહેવું કે જો કૃતકત્વ સાધર્મ્યથી ઘટની જેમ શબ્દ અનિત્ય સિદ્ધ થતો હોય તો ઘટની પેઠે જ તે મૂર્ત પણ સિદ્ધ થાય અને જો શબ્દને મૂર્ત ન માનો તો અનિત્ય પણ ન માનો. આ રીતે ઉત્કર્ષદ્વારા દ્વયજ્ઞ આપવું તે ઉત્કર્ષસમ.

(૪) પૂર્વોક્ત જ પ્રયોગમાં કહેવું કે જો કૃતકત્વ સાધર્મ્યથી ઘટની જેમ શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરો તો તે જ સાધર્મ્યથી શબ્દ ઘટની જેમ અશ્રાવણ (અવજેદ્રિયથી અપ્રાત) પણ સિદ્ધ થાય. અને જો શબ્દને અશ્રાવણ ન ગણો તો પછી ઘટદર્શાવે તેને અનિત્ય પણ ન માનો. આ રીતે અપકર્ષદ્વારા દ્વયજ્ઞ આપવું તે અપકર્ષસમ.

(૫-૬) વર્ણ એટલે વર્ણન કરના યોગ્ય સાધ્ય ધર્મ અને અવર્ણ એટલે વર્ણન કરવાને અયોગ્ય દર્શાવધર્મ. આ બંને વર્ણ અને અવર્ણ એવા સાધ્ય તથા દર્શાવ-ધર્મોના વિપર્યાય કરવાથી જ દ્વયજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય છે તે વર્ણસમ અને અવર્ણ-સમ જાતિ. આ બંનેનું ઉદાહરણ:-જેમકે કોઈ ઘટદર્શાવે કૃતકત્વ હેતુદ્વારા

શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરતો હોય ત્યારે કહેવું કે શબ્દમાં જેવું કૃતકત્વ છે તેવું કૃતકત્વ ઘટમાં નથી, અને ઘટમાં જેવું છે તેવું શબ્દમાં નથી. પણ અને દર્શનના ધર્મો તો સમાન જોઈએ. અહીં તો શબ્દ કરતાં ઘટનું કૃતકત્વ ભુદું છે. કારણકે ઘટ કુંભકાર વગેરે કારણોથી બને છે. અને શબ્દ કંઈ તાણુ આદિના વ્યાપારથી બને છે. આ રીતે દ્વપણુ આપતાં વર્ણ્યસમ અને અવર્ણ્યસમ બને જાતિ સાથે આવી જાય છે.

(૭) કોઈ ૩ વગેરે કૃતક વસ્તુ મુદ્દુ હોય છે તો કોઈ પત્થર વગેરે કૃતક વસ્તુ કઠિન હોય છે. આ રીતે જો કૃતક વસ્તુ બે પ્રકારની મળે છે તો પછી કોઈ ઘટાદિ કૃતક વસ્તુ અનિત્ય અને શબ્દાદિ કૃતક વસ્તુ નિત્ય એમ પણ હોય. આ રીતે વિકલ્પ દ્વારા દ્વપણુ આપવું તે વિકલ્પસમ.

(૮) જેવો ઘટ તેવો શબ્દ છે એમ કહેતા હો તો જેવો શબ્દ તેવો ઘટ એમ પણ પ્રાપ્ત થાય. અને તેમ થાય તો શબ્દ સાધ્ય હોઈ ઘટ પણ સાધ્ય જ ગણાય. હવે સાધ્યનું દર્શન સાધ્ય હોઈ શકે નહિ. દર્શન તો સિદ્ધ જ હોવું જોઈએ. જો દર્શનને સિદ્ધ માનો તો શબ્દ અને ઘટ વચ્ચે અસમાનતા આવવાથી તે બીજકુલ જ દર્શન ન થઈ શકે. આ રીતે દર્શનમાં સાધ્યના (પક્ષના) સામ્યનું આપાદન કરવું તે સાધ્યસમ.

(૯)-(૧૦) કૃતકત્વ હેતુ પોતાના સાધ્ય અનિત્યત્વને પ્રાપ્ત થઇને સિદ્ધ કરે છે કે અપ્રાપ્ત થઇને? જો પ્રાપ્ત થઇને સિદ્ધ કરે છે એમ કહો તો બંને વિષયગાનની જ પ્રાપ્તિ ઘટતી હોવાથી કોણુ સાધન અને કોણુ સાધ્ય એ નક્કી નહિ કરી શકાય. જો અપ્રાપ્ત થઇને સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે એમ કહો તો અપ્રાપ્ત હેતુ કદી જ સાધક ન હોઈ શકે. આ રીતે પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિનો વિકલ્પ કરી દ્વપણુ આપવાં તે અનુક્રમે પ્રાપ્તિસમ અને અપ્રાપ્તિસમ.

(૧૧) અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે કૃતકત્વને હેતુ કરવામાં આવે તો કૃતકત્વને સિદ્ધ કરવામાં હેતુ કયો? અને વળી તે કૃતકત્વસાધક હેતુને સિદ્ધ કરનાર બીજો હેતુ કયો? એ રીતે અનવરથાપ્રસંગનું આપાદન કરવું તે પ્રસંગસમ.

(૧૨) જો પ્રયત્ન પછી જ ઉપલબ્ધ (પ્રયત્નાનન્તરીયક) હોવાને લીધે ઘટની જેમ શબ્દ અનિત્ય હોય તો કૂપજનન આદિ પ્રસંગે પ્રયત્ન પછી જ ઉપલબ્ધ એવા આકાશની જેમ તે શબ્દ નિત્ય કેમ ન સિદ્ધ થાય? આ રીતે પ્રતિદર્શનત્થો (વિરોધી દર્શનત્થો) દ્વપણુ આપવું તે પ્રતિદર્શનસમ.

(૧૩) કૃતકત્વ હેતુથી શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરો છો પણ તે હેતુ શબ્દ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ક્યાં રહે? અને જો હેતુને રહેવાનો આશ્રય ન હોય તો હેતુના (કૃતકત્વના) અભાવને લીધે સાધ્ય જ સિદ્ધ ન થઈ શકે. એ રીતે અનુભૂતિ દ્વારા દ્વપણુ આપવું તે અનુભૂતિસમ.

- (૧૪) ઘટના સાધર્મ્ય કૃતકત્વથી શબ્દને અનિત્ય માનવો કે ઘટના વૈધર્મ્ય પણ આકાશના સાધર્મ્ય અમૂર્તત્વથી શબ્દને નિત્ય માનવો ? આ રીતે સંશયનું આપાદન કરવું તે સંશયસમ.
- (૧૫) જો કૃતકત્વ હેતુથી ઘટની જેમ શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરો તો શ્રાવણત્વ હેતુથી શબ્દત્વની પેઠે શબ્દને નિત્ય શા માટે સિદ્ધ ન કરાય ? આ રીતે સામે પીળ પક્ષનું ઉત્થાપન કરી દ્વયશુ આપવું તે પ્રકરણસમ.
- (૧૬) હેતુ એ સાધ્યનો પૂર્વકાલીન છે ઉત્તરકાલીન છે કે સમકાલીન ? જો પૂર્વકાલીન હોય તો હેતુ વખતે સાધ્ય ન હોવાથી તે કોનું સાધન થશે ? જો હેતુ સાધ્યનો ઉત્તરવર્તી હોય તો સાધ્ય પ્રથમથી જ સિદ્ધ છે એમ માનવું પડે અને જો તેમ માનો તો સાધ્ય સિદ્ધ હોવાથી તેના સાધન માટે હેતુ નકામો છે. જો સાધ્ય અને હેતુ બંને સમકાલીન હોય તો ડાબા અને જમણા બંને સમકાલીન શીંગડાઓની પેઠે કોઇ કોઇનું સાધક કે કોઇ કોઇનું સાધ્ય ન હોઇ શકે. સમકાલીન તો બંને સમાન જ હોવા જોઇએ. તેમાં એક સાધક અને બીજું સાધ્ય એવી કલ્પના જ અધર્મિત છે. આ રીતે ત્રણે કાળની અનુપપત્તિ ધારી હેતુને દ્વિધિત કરવો તે હેતુસમ.
- (૧૭) જો ઘટ આદિ અનિલ વસ્તુના કૃતકત્વરૂપ સમાન ધર્મથી શબ્દને અનિલ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો અર્થાપત્તિથી એમ પ્રાપ્ત થાય છે કે નિલ વસ્તુના સાધર્મ્યથી શબ્દ નિત્ય પણ સિદ્ધ થઈ શકે. આકાશ આદિ નિલ વસ્તુનું અમૂર્તત્વ રૂપ સાધર્મ્ય શબ્દમાં છે જ એટલે શબ્દ નિત્ય કાં સિદ્ધ ન થાય ? એ રીતે અર્થાપત્તિદ્વારા દ્વયશુ આપવું તે અર્થાપત્તિસમ.
- (૧૮) જો કૃતકત્વ એ ધર્મ શબ્દ અને ઘટનો સમાન (એક) માનવામાં આવે તો તે ધર્મદ્વારા શબ્દ અને ઘટ એ બંનેની જેમ અવિશેષતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ કોઇ પણ સમાનધર્મ દ્વારા સગર પદાર્થોમાં અવિશેષતા પ્રાપ્ત થાય. આ રીતે અવિશેષતાનું આપાદન કરી દ્વયશુ આપવું તે અવિશેષસમ.
- (૧૯) જો કૃતકત્વને લીધે શબ્દને અનિત્ય માનવામાં આવે તો અમૂર્તત્વને લીધે નિત્ય શા માટે ન માનવામાં આવે ? આ રીતે બંને ધર્મની ઉપપત્તિ હોવાથી છેવટે શબ્દ અમુક જ પ્રકારનો છે એવો નિશ્ચય નહિ થઈ શકે એમ દ્વયશુ આપવું તે ઉપપત્તિસમ.
- (૨૦) કોઇ એમ કહે કે શબ્દ અનિલ છે, કારણ કે તે પ્રયત્નાનન્તરીયક (એટલે પ્રયત્નની પછી જ થનાર) છે તો તેને એમ કહેવું કે સાધન તો તેને જ ઠહી રાકાય કે જેના વિના સાધ્ય ઉપસબ્ધ ન થાય. પરંતુ વિદ્યુત વગેરે વસ્તુઓ અનિલ છતાં પ્રયત્ન વિના જ ઉપસબ્ધ થાય છે. અગર સદ્ જ રીતે ભાગતાં લાકડાં વગેરેનો શબ્દ પણ અનિત્ય છતાં પ્રયત્ન વિના જ ઉત્પન્ન થતો દેખાય, છે. એટલે પ્રયત્નાનન્તરીયક પણ એ અનિત્યત્વનું સાધન કેવી રીતે થઈ શકે ? આ પ્રમાણે ઉપસબ્ધ દ્વારા દ્વયશુ આપવું તે ઉપસબ્ધસમ.

(૨૧) પૂર્વોક્ત જ પ્રયોગમાં એમ કહેવું કે શબ્દ પ્રયત્નનાનન્તરીયક હોવા છતાં અનિત્ય (જન્મ) તો નથી જ. કારણ કે તે શબ્દ ઉચ્ચારણવિષયક પ્રયત્નના પહેલાં પશુ છે જ, માત્ર આવરણ હોવાથી ઉચ્ચારણ પહેલાં તેની ઉપસન્ધિ થતી નથી. એટલે પ્રયત્નથી માત્ર આવરણનો જ ભંગ થાય છે. તેનાથી કંઈ શબ્દ ઉત્પન્ન થતો નથી. શબ્દ તો પ્રથમથી જ છે. આ રીતે અનુપલબ્ધિ દ્વારા દ્વયણ આપવું તે અનુપલબ્ધિસમ.

(૨૨) શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરનારને કહેવું કે અનિત્યતા પોતે અનિત્ય છે કે નિત્ય છે? જો અનિત્ય હોય તો તે અનિત્યતા પોતે જ નષ્ટ થવાની એટલે અનિત્યતાનો નાશ એ જ નિત્યતા. આ રીતે શબ્દની અનિત્યતાનો નાશ થવાથી શબ્દ નિત્ય થયો અને જો અનિત્યતા પોતે નિત્ય હોય તો તે નિત્ય અનિત્યતાને રહેવા માટે તેનો આશ્રયશૂલ શબ્દ પશુ નિત્ય હોવો જ જોઈએ. ત્યાં સુધી આશ્રય નિત્ય માનવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેના ધર્મને નિત્ય માનવાનો કંઈ અર્થ જ નથી, એટલે અનિત્યતાને નિત્ય માનવા જતાં પશુ શબ્દ નિત્ય જ સિદ્ધ થયો. એ પ્રમાણે સાધ્યને નિત્ય અને અનિત્ય માનવાનો વિરોધ કરી બંને રીતે નિત્યત્વ જ સિદ્ધ કરવું તે નિત્યસમ.

(૨૩) જો અનિત્યત્વ ધર્મ દ્વારા ઘટ અને શબ્દ વચ્ચે સાધર્મ્ય હોવાથી શબ્દને અનિત્ય માનવામાં આવે તો દરેક પદાર્થનું ઘટ સાથે કાંઈક તો સાધર્મ્ય છે જ. એટલે દરેક પદાર્થ ઘટની જેમ અનિત્ય સિદ્ધ કાં ન થાય? અને જો તેમ ન થાય તો પછી શબ્દને પશુ અનિત્ય કાં માનવામાં આવે? આ રીતે અનિત્યત્વ દ્વારા દ્વયણ આપવું તે અનિત્યસમ.

(૨૪) પ્રયત્નનાનન્તરીયક (પ્રયત્ન પછી થતો) હોવાથી શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરનાર પ્રત્યે કહેવું કે પ્રયત્નનાં કાર્ય અનેક પ્રકારનાં છે. કાષ્ઠ અસત્ (અવિદ્યમાન) વસ્તુ જ પ્રયત્નથી થાય છે જેમકે ઘટ વગેરે. બ્યારે કેટલીક વસ્તુઓ સત્ (વિદ્યમાન) છતાં પ્રયત્નથી માત્ર વ્યક્ત થાય છે. આ રીતે પ્રયત્નનું કાર્ય ઉત્પત્તિ અને વ્યક્તિ, એ બે પ્રકારનું દેખાય છે. તો પછી અહીં શબ્દને પ્રયત્નજન્ય માનવો કે પ્રયત્નઅન્ય માનવો? આ રીતે કાર્યનું નાનાત્વ બતાવી દ્વયણ આપવું તે કાર્યસમ.

૧૬ નિઘ્રહસ્થાનઃ—નિઘ્રહ (પરાજ્ય) ની પ્રાપ્તિનું સ્થાન (પ્રસંગ) તે નિઘ્રહસ્થાન. નિઘ્રહસ્થાનના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. (૧) વિપ્રતિપત્તિ (૨) અપ્રતિપત્તિ. જો વાદી પોતાના કર્તવ્યને વિપરીત (ઉલટી રીતે) સમજે તોય તે પરાજ્ય પામે છે અને જો પોતાના કર્તવ્યને બીજાકુલ સમજે નહિ તોય પરાજ્ય પામે છે. આ રીતે વિપરીત સમજ અને અણસમજ એ બે જ પરાજ્યપત્રી પ્રાપ્તિના પ્રસંગો હોવાથી મુખ્ય રીતે નિઘ્રહસ્થાન બે (વિપ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિ) કહેવામાં આવે છે. પરંતુ વિપરીત પ્રતિપત્તિ અનેક જાતની સંભવે છે અને અપ્રતિપત્તિ પણ અનેક જાતની છે. તેથી તે બંને મુખ્ય નિઘ્રહસ્થાનના વિસ્તાર રૂપે ૨૨ નિઘ્રહસ્થાનો ગણાવવામાં આવ્યાં છે. જેમાં

છં નિગ્રહસ્થાન અપ્રતિપત્તિ પક્ષમાં અને બાકીનાં સોળ વિપ્રતિપત્તિ પક્ષમાં આવે છે. તે બાવીસ આ પ્રમાણે. (૧) પ્રતિજ્ઞાહાનિ (૨) પ્રતિજ્ઞાન્તર (૩) પ્રતિજ્ઞા વિરોધ (૪) પ્રતિજ્ઞા સંન્યાસ (૫) હેત્વંતર (૬) અર્થાન્તર (૭) નિરર્થક (૮) અવિજ્ઞાતાર્થ (૯) અપાર્થક (૧૦) અપ્રાપ્તકાલ (૧૧) ન્યૂન (૧૨) અધિક (૧૩) પુનરુક્ત (૧૪) અનુભાવણુ (૧૫) અજ્ઞાન (૧૬) અપ્રતિભા. (૧૭) વિક્ષેપ (૧૮) મતાનુગા (૧૯) પર્યયુચોગ્યોપેક્ષણુ (૨૦) નિરનુચોગ્યપ્રયોગ (૨૧) અપસિદ્ધાન્ત (૨૨) હેત્વાભાસો. આમાં નંબર ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮ અને ૧૯ એ ૭ અપ્રતિપત્તિપક્ષીય છે. ૧ આ દરેકનું સોદાહરણ સ્વરૂપ નીચે મુજબ:—

- (૧) ધરને દૃષ્ટાંત અને ઐન્દ્રિયકૃત્વ (દ્રિયગ્રાહ્યતા) ને હેતુ રાખી શબ્દને અનિત્ય સિદ્ધ કરવાની વાદીએ પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેટલામાં પ્રતિવાદી કહે જે ઐન્દ્રિયકૃત્વ હેતુ તો સામાન્ય (જાતિ)માં છે જે કે નિત્ય છે. આ રીતે ઐન્દ્રિયકૃત્વ હેતુ વ્યભિચારી થાય છે. આ દ્વયણુ સાંભળતાં જ વાદી તેનો ઉદ્ધાર કરવાને બદલે (નિકાલ આણુવાને બદલે) એમ કહે “ત્યારે ભલે, સામાન્યની પેઠે શબ્દ નિત્ય સિદ્ધ થાય.” આમ કહેતાં તેણે નિત્યત્વ સ્વીકાર્યું એટલે પ્રથમ કરેલ અનિત્યત્વની પ્રતિજ્ઞા ગઈ. આ રીતે પ્રતિજ્ઞાહાનિ થવાથી તે પરાજય પામે છે. માટે તે પ્રતિજ્ઞાહાનિ નિગ્રહસ્થાન.
- (૨) પૂર્વોક્ત જ પ્રયોગ કરનાર વાદીને પ્રતિવાદી કહે જે ઐન્દ્રિયકૃત્વ સામાન્યમાં છે છતાં તે નિત્ય છે એટલે હેતુ વ્યભિચારી છે. આ પ્રમાણે પ્રતિવાદી દ્વારા અપાયેલ વ્યભિચાર દોષનો ઉદ્ધાર કરવાને બદલે વાદી એમ કહે જે સામાન્ય નિત્ય અને ઐન્દ્રિયક છે પરંતુ તે તો સર્વગત (સર્વવ્યાપી) છે અને શબ્દ તો અસર્વગત છે. આ પ્રકારે કહેવામાં પ્રથમની અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી ભિન્ન એવી શબ્દને અસર્વગત સિદ્ધ કરવાની અન્ય પ્રતિજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે પરાજય પામે છે. માટે આ પ્રતિજ્ઞાન્તર નિગ્રહસ્થાન.
- (૩) દ્રવ્ય ગુણોથી ભિન્ન છે કારણકે રૂપ આદિ ગુણોથી ભિન્ન એવી કોઈ વસ્તુની ઉપસંગ્રહિત થતી નથી. આ રીતે કહેનાર વાદીની પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ એ બંને વચ્ચે દેખીતો વિરોધ છે. જે દ્રવ્ય ગુણોથી ભિન્ન જ હોય તો રૂપાદિથી ભિન્ન વસ્તુની ઉપસંગ્રહિત થતી નથી એવો હેતુ સંભવે જ નહિ. કારણકે દ્રવ્ય પોતે જ ભિન્ન છે. અને જે ભિન્ન વસ્તુની ઉપસંગ્રહિત નથી થતી એ હેતુ જ સત્ય હોય તો ગુણોથી દ્રવ્ય ભિન્ન છે એ પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા છે. એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા (સામ્ય) અને હેતુના પારસ્પરિક વિરોધવાળું કથન કરવાથી વાદી પરાજય પામે છે. માટે તે પ્રતિજ્ઞાવિરોધ નિગ્રહસ્થાન.
- (૪) ઐન્દ્રિયકૃત્વ હેતુથી શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરનાર વાદીને પ્રતિવાદી પ્રથમની જેમ નિત્ય સામાન્યકારણ વ્યભિચારનું દ્વયણુ આપે ત્યારે વાદી તે દ્વયણુ દર

૧ આચાર્ય હેમચંદ્ર અને ગુણરત્નચરિત્ર મતાનુગા સિવાયનાં પાંચને જ અપ્રતિપત્તિમાં ગણે છે, જુઓ પ્રમાણમીમાંસા પૃષ્ઠ ૩૧ પૃષ્ઠ ૨. તથા પદ્ધર્તનસમુચય ટીકા પૃષ્ઠ ૩૬-૧ જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનનું વર્ણન સરળતા ખાતર ૫. સ. ની ગુણરત્નની ટીકામાંથી લીધું છે.

કરવાને બદલે એમ કહે જે કોણ શબ્દને અનિત્ય કહે છે? આ રીતે કહેવામાં પોતાની પ્રથમની પ્રતિજ્ઞાનો અપભ્રાપ (પરિભ્રામ) થતો હોવાથી તે પરાજય પામે છે. માટે તે પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ નિમ્નદરજ્યાન છે.

(૫) પૂર્વોક્ત જ ઉદાહરણમાં સામાન્યદ્વારા ઐન્દ્રિયકૃત્ય હેતુને વ્યભિચાર દ્વંષ્યુ આપતાં વાદી તે દ્વંષ્યુનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પ્રથમના હેતુમાં એક નવું વિશેષણ લગાડી કહે જે માત્ર ઐન્દ્રિયકૃત્ય એ અનિત્યત્વસાધક હેતુ નથી પણ નીતિવિશિષ્ટ ઐન્દ્રિયકૃત્ય અનિત્યત્વનો સાધક હેતુ છે. આમ કહેવામાં ખીજા જ હેતુનું ઉપાદન કરવાથી વાદી પરાજય પામે છે. માટે તે હેતુનંતર નિમ્નદરજ્યાન.

(૬) કૃતકૃત્યહેતુથી શબ્દને અનિત્ય (સદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી વાદી અપ્રાશંગિક કહેવા બેસી જાય (જેમકે) “ હેતુ એ હિ ધાતુ અને તુ પ્રત્યય ઉપરથી બનેલું પદ છે. પદ એ વ્યાકરણમાં નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ, અને નિપાત બેદથી ચાર પ્રકારનું બતાવવામાં આવ્યું છે.” વળી આગળ વંધી નામ આખ્યાત વગેરે વિશે પણ પોતાનું વ્યાકરણપણું દર્શાવવા બેસી જાય તો અપ્રસ્તુત બોલવાથી તે પરાજય પામે છે. માટે તે અર્થાનંતર નિમ્નદરજ્યાન.

(૭) કોઇ વાદી એમ કહે જે શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે “ ક ” એ “ ગ ” રૂપ છે. આમ કહેવામાં “ ક ” એ “ ગ ” રૂપ છે એનો કોઇ જ અથ નથી. એ રીતે નિરર્થક બોલવાથી તે નિરર્થક નામના નિમ્નદરજ્યાનને પામે છે. અને પરાજય પામેલો ગણાય છે.

(૮) વાદી પોતાના પક્ષનું સાધન કરતો હોય કે સામાના પક્ષનું દ્વંષ્યુ કરતો હોય પણ તે પોતાનું વક્તવ્ય ત્રણ વાર કહે છતાં તેને સલા કે પ્રતિવાદિ કોઇ ન સમજી શકે તો એ કથન કાંતો કિલ્લટ શબ્દવાળું હોવું જોઇએ. અથવા તેના શબ્દો સર્વપ્રસિદ્ધ ન હોવા જોઇએ—અને કાંતો તે અત્યંત ધીરથી બોલતો હોવો જોઇએ, ગમે તેમ હોય પણ ત્રણ વાર કહ્યા છતાં કોઇથી ન સમજાય તો તેવું બોલનાર વાદી પરાજય પામે છે અને તે અવિજ્ઞાતાત્થ નિમ્નદરજ્યાન કહેવાય છે.

(૯) દાડમ દસ, છ પુડાના, કુકું, અજયર્મ, અને માંસપિણ્ડ આ રીતે પરસ્પર સંગ્રહ વિનાનાં પદો ઉચ્ચારવાથી જ્યારે વાક્યનો અર્થ નિષ્પન્ન ન થવાથી વાદી પરાજય પામે ત્યારે તે અપાર્થક નિમ્નદરજ્યાન.

(૧૦) પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન એ ક્રમે બોલવા જોઇતા અનુમાન વાક્યનો વિપર્યાસ કરી ગમે તેમ આકુ અવળું બોલનાર વાદી અપ્રાસક્ષણ નાગનું નિમ્નદરજ્યાન પામે છે કારણ કે તે જે કોઇ બોલે છે તે કાળ પ્રાપ્ત થયા વિના જ બોલે છે.

- (૧૧) શ્રોતાને જ્ઞાન આપવામાં પાંચે અવયવો ઉપયોગી છતાં તેમાંથી એક પણ અવયવ ન જોડવામાં આવે તો તે ન્યૂન નિઘડરથાન.
- (૧૨) કોઇ પણ એક હેતુ કે ઉદાહરણથી સાધ્ય સિદ્ધ થતું હોય છતાં બીજા હેતુ કે ઉદાહરણોનો પ્રયોગ કરનાર અધિક નામના નિઘડરથાનથી પરાજિત ગણાય છે.
- (૧૩) અનુવાદના પ્રસંગ સિવાય પણ તે જ શબ્દને અગર તે જ અર્થને ફરી કહેવામાં પુનરુક્ત નિઘડરથાન પ્રાપ્ત થાય છે. એક વાર શબ્દ અનિત્ય છે એમ કહી ફરી તેમ જ કહેવું તે શબ્દપુનરુક્તિ-નિઘડરથાન. અને શબ્દ અનિત્ય છે એમ કહી શબ્દ વિનાશી છે એ રીતે બીજા વાક્યથી તે જ અર્થ કહેવો તે અર્થપુનરુક્ત. જ્યાં અનુવાદનો પ્રસંગ હોય ત્યાં પુનરુક્તિનિઘડરથાન નથી ગણાતું. જેમકે નિગમન વાક્યમાં હેતુ અને પ્રતિજ્ઞા વાક્યનો અનુવાદ માત્ર કરવામાં આવે છે.
- (૧૪) જે વાત ત્રણ વાર વાદીએ કહી હોય અને સભા પણ જેને સમજી ગઈ હોય છતાં પ્રતિવાદી તેનું પુનઃ ઉચ્ચારણ ન કરી શકે તો તે પ્રતિવાદી અનનુભાવણ નિઘડરથાનથી પરાજય પામે છે.
- (૧૫) વાદીએ કહેલ વસ્તુને સભા સમજી ગઈ હોય છતાં પ્રતિવાદી તેને ન જ સમજી શકે તો તે પરાજય પામે છે અને તે અજ્ઞાન નિઘડરથાન કહેવાય છે.
- (૧૬) વાદીનો પક્ષ સમજાયો પણ હોય અને તેનું પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું હોય છતાં ઉત્તર ન રુરે તો પ્રતિવાદી હારે છે ત્યાં અપ્રતિજ્ઞા નિઘડરથાન.
- (૧૭) સિદ્ધ કરવા પારિત્ય વસ્તુનું સાધન અશક્ય જણાવાથી કોઇ પણ બહાનું કહાડી અર્થનો લગ કરવામાં આવે જેમકે “ માફ અમુક ખાસ કામ રહી ગયું છે ” અગર “ માફ ગયું ખેસી ગયું છે ” ઇત્યાદિ. તો તે વિશેષનિઘડરથાન.
- (૧૮) કોઇ કહે જે તું (કોઇ નામીયા) પ્રસિદ્ધ ચોરની જેમ “ પુરુષ ” હોવાથી ચોર છે (કારણ પેલો ચોર પણ “ પુરુષ ” છે) ત્યારે તે દ્વપણ દર કરવાને બદલે સામાને કહેવું કે “ તું પણ પુરુષ ” હોવાથી તે પ્રસિદ્ધ ચોરની પેઠે ચોર છે. આ કથનમાં સામાને ચોર સામીત કરવા જતાં સામાએ પોતાના ઉપર મૂકેલો ચોરનો આરોપ સ્વીકારાઇ જાય છે. તેથી તે મતાનુગ્રા નિઘડરથાન કહેવાય છે.
- (૧૯) પોતાની સામે જોડનાર નિઘડરથાનને પ્રાપ્ત થયો હોય છતાં વાદી તેની ઉપેક્ષા કરે એટલે કે “તું અમુક નિઘડરથાનને પ્રાપ્ત થયો છે તેનું ઉલ્લાવન ન કરે તો તે પર્યંતુયોજ્યોપેક્ષણનિઘડરથાનને પ્રાપ્ત થઈ પરાજય પામે છે. આ નિઘડરથાનનું ઉલ્લાવન સભા કરે છે. કારણકે કોઈ પોતાની મેળે તો પોતાની હાર કશી પોતાની ઇજ્જતનો લગાટ ખુદલો કરવા તૈયાર ન જ હોય.
- (૨૦) નિઘડરથાનને નહિ પ્રાપ્ત થએલ જનાં તેને નિઘડરથાનથી દ્વિપિત કરવો તે નિર-નુંયોન્યાનુયોગ નામનું નિઘડરથાન.

(૨૧) જે સિદ્ધાંત સ્વીકારી ચર્ચાની શરૂઆત કરી હોય તે સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ ચર્ચા કરવી તે અપસિદ્ધાંત નિગ્રહસ્થાન. જેમકે: પૂર્વમીમાંસાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી ટ્રાઇ હહે કે અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગપ્રદ છે. ત્યારે બીજો ટ્રાઇ પૂછે કે અગ્નિહોત્ર તો ક્રિયાત્મક હોવાથી તે ક્રિયા પૂરી થતાં સત્વર નાશ પામે છે. અને નષ્ટ થએલ વસ્તુથી સ્વર્ગ કેવી રીતે સંભવે? ત્યારે તેનો ઉત્તર આપતાં એમ કહેવામાં આવે કે અગ્નિહોત્રદ્વારા પ્રસન્ન થએલ મહેશ્વર સ્વર્ગ આપે છે. આ ઉત્તર મીમાંસાશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. મીમાંસાના સિદ્ધાંતને મહેશ્વર માન્ય નથી. એટલે આવો ઉત્તર પ્રથમ સ્વીકારેલ સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ જતો હોવાથી અપસિદ્ધાંત નિગ્રહસ્થાન કહેવાય છે.

(૨૨) અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ આદિ પાંચ હેતુભાસો પણ નિગ્રહસ્થાન છે.

પરિશિષ્ટ ૨

જૈન આગામોમાં મળી આવતું કથાપદ્ધતિને લગતું વર્ણન

જૈન આગમ સાહિત્ય પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. (૧) સુત, (૨) નિબ્બુત્તિ, (૩) ભાષ્ય, (૪) ચૂર્ણી, (૫) ટીકા. આ પાંચ વિભાગ મળી પંચાંગી કહેવાય છે. સૂત્રમાંથી પ્રરુત વર્ણન સ્થાનાંગમાં છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

વિકથા અને ધર્મકથાના વર્ણનપ્રસંગે ધર્મકથાના ચાર પ્રકારો પૈકી વિશેષણી કથાના એટલે શ્રોતાને કુમાર્જેથી સુમાર્જે અને સુમાર્જેથી કુમાર્જે લાવે તેવી કથાના-ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે:—

(૧) સ્વસિદ્ધાંતને કહીને એટલે તેના ગુણોનું પ્રતિપાદન કરીને પરસિદ્ધાંત કહે-એટલે તેના દોષોનું દર્શન કરાવે.

(૨) પરસિદ્ધાંત કહીને સ્વસિદ્ધાંતનું સ્થાપન કરે.

(૩) સમ્યગ્વાદ કહીને મિથ્યાવાદ કહેવો. અર્થાત્ પરસિદ્ધાંતમાં રહેલું અવિરુદ્ધ તત્ત્વ બતાવી તેનું વિરુદ્ધતત્ત્વ પણ દોષદર્શનપૂર્વક બતાવવું.

(૪) પરસિદ્ધાંતમાં દોષો બતાવી પછી તેના ગુણો પણ બતાવવા.

જ્ઞાત એટલે દર્શાત ચાર પ્રકારનાં છે. (૧) આહરણ. (૨) આહરણુતદ્દેશ. (૩) આહરણુતદ્દોષ. (૪) હેપ-ન્યામોપનય. આ ચારેના ચાર ચાર પ્રકાર બતાવતાં આહરણુનો ત્રીજો ભેદ સ્થાપનાકર્મ અને એથી પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી એ બે ભેદ આવે છે. તે એક પ્રકારના ન્યાયવાક્યનાં અંગબુત દર્શાતા ન છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

કોઇ આરોપિત અનિષ્ટ પ્રસંગને જે દર્શાતદ્વારા દૂર કરી હટ તત્ત્વનું સ્થાપન કરવામાં આવે તે દર્શાત સ્થાપનાકર્મ.

પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી એટલે તત્કાળ જ પ્રાપ્ત થએલ અનિષ્ટ રિચિતિનો નાશ જે દર્શાત-દ્વારા કરવામાં આવે તે.

૧ ચિક્ષેયણી કદા ચડવિદ્ધા પયણતા સંજદ્ધા-સસમયં કહેદ્, સસમયં કહિત્તા પરસમયં કહેદ્, પરસમયં કહેત્તા સસમયં ટાર્યાત્તા ભવતિ, સમ્માયાતં કહેદ્ સમ્માયાતં કહેત્તા મિચ્છાયાતં કહેદ્, મિચ્છાયાતં કહેત્તા સમ્માયાતં ઠાવત્તિતા ભવતિ । સ્યા. સૂ. ૨૮૨ પૃ. ૨૧૦ આદિતિ આગમોદય શમિતિ.

૨ આહરણે ચડવિદ્ધે પં. સં. અયાતં, ઉયાતં, ઇચ્છાકમ્મે, પદુપ્પમ્મગિણાસી । સ્યા. સૂ. ૪૩૮ પૃ. ૨૫૨

આ બંનેનાં ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે.

(૧) સ્થાપનાકર્મ:-શબ્દને કૃતકત્વ હેતુથી અનિત્ય શિદ્ધ કરતા વાદીને કોઇ પ્રતિવાદી કહે કે વર્ણાત્મક શબ્દ તો નિત્ય છે, તેમાં કૃતકત્વ નથી. એ રીતે હેતુમાં વ્યભિચારનો અનિષ્ટ પ્રસંગ આવતાં જ તુરત વાદી ફરી હેતુનું સમર્થન કરી લે કે વર્ણાત્મક શબ્દ અનિત્ય છે; સાચી જે તે કારણની ભિન્નતાથી ભિન્ન દેખાય છે-ઘટની જેમ. આ રીતે કૃતકત્વરૂપ હેતુ ઉપર આવી પડેલ વ્યભિચારનો અનિષ્ટપ્રસંગ દૂર કરવા ફરી તે હેતુનું સમર્થન (સ્થાપન) ઘટ દર્શાવતી ચતુર્થ હોવાને લીધે તે સ્થાપનાકર્મ દર્શાવ કહેવાય.

(૨) પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી:-કોઇ કહે જે અમૂર્ત હોવાથી આકાશની જેમ આત્મા અકર્તા જ છે. આ, જ્ઞેનવાદીને અનિષ્ટ છે. તેનું તત્કાળ પ્રાપ્ત થએલું અનિષ્ટ દૂર કરવા તે કહે-આત્મા મૂર્ત હોવાથી દેવદત્તની પેઠે કથયિત્વ કર્તા છે. તો આ દેવદત્તનું દર્શાવ ઉક્ત અનિષ્ટનો નિવારક હોવાથી પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશી દર્શાવ કહેવાય.^૧

હેતુના ચાર પ્રકાર ત્રણ રીતે જતાવવામાં આવ્યા છે.^૨

(૧) યાપક, સ્થાપક, વ્યસક અને તુષક.

(૨) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ.

(૩) અસ્તિ તત્ અસ્તિ સઃ । અસ્તિ તત્ નાસ્તિ સઃ ।

નાસ્તિ તત્ અસ્તિ સઃ । નાસ્તિ તત્ નાસ્તિ સઃ ।

બીજી રીત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષાદિ ચાર હેતુઓ એટલે ચાર પ્રમાણો પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેમનું વર્ણન અનાવરણ્ય છે. બાકીનાનું નીચે પ્રમાણે:-

(૧) યાપક: પુષ્કળ વિશેષણોને લીધે જે હેતુ સમજાતાં પ્રતિવાદીને મુશ્કેલી આવે અને તેથી તે જલદી દ્વયજી ન આપી શકે એટલે વાદી કાળયાપન કરી શકે. આ પ્રમાણે જેનાથી કાળયાપન કરી શકાય તે યાપક.

આની બીજી વ્યાખ્યા ટીકાકારે એવી આપી છે કે જે હેતુની વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી વ્યાપ્તિસાધક અન્ય પ્રમાણની અપેક્ષાને લીધે સાધ્યસિદ્ધિમાં વિઘ્ન થાય તે હેતુ યાપક^૩.

(૨) પ્રસિદ્ધ વ્યાપ્તિને લીધે જે હેતુ જલદી સ્વસાધ્યનું સ્થાપન કરે તે સ્થાપક.

૧ જુઓ સ્થાનાંગ ટીકા પૃ. ૨૫૬.

૨ દેહ ચડવિયદે પં. તં. જાઘતં, યાઘતં, યેસતં, લૂસતં, અયયા દેહ ચડવિયદે પં. તં. પચ્ચક્કવે, અણુમાણે, ઓચમ્મે, આગમે, અહયા દેહ ચડવિયદે પં. તં. અત્થિતં અત્થિ સો દેહ, અન્થિતં જત્થિ મો દેહ, જત્થિતં અત્થિ સો દેહ, જત્થિતં જત્થિ સો દેહ । સ્થા. સૂ. ૩૩૮ પૃ. ૨૨૪

૩ જુઓ સ્થાનાંગ ટીકા પૃ. ૨૬૧.

(૩) જે હેતુ પ્રતિવાદીને વ્યામોહમાં નાખે તે વ્યસક. ૧

(૪) વ્યસક હેતુથી પ્રાપ્ત યજ્ઞેષ્ઠ અનિષ્ટને દૂર કરનાર હેતુ તે લૂપક. ૨

આ ચારેનાં ઉદાહરણો દીકામાં આપેલાં છે. તેમ જ તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવા દીકાકારે નિર્ણયિતને આધારે નાની નાની કથાઓ આપી છે, જે પ્રાચીનકાળમાં વાર્તાકારા વસ્તુ સ્વરૂપ સમન્વયવાતી પદ્ધતિની સૂચક હોઇ અહીં આપવામાં આવે છે.

(૧) કોઇ અસતી સ્ત્રીએ પોતાના પતિને એમ કહી ઉત્તમ્મન મોકલ્યો કે ત્યાં ઉત્તના એક એક લીંડાનો એક એક રૂપિયો ઉપજે છે. તેથી વેચવા જાઓ. લોભમાં પડેલા ધણીના ઉત્તમ્મન ગયા ત્યાં તેણીએ પોતાના જીર સાથે કાળ યાપન કર્યું. તેવી રીતે જે વાદી પ્રતિવાદીને મોહમાં નાખે તેવો હેતુ મૂકી તેના દ્વંષણથી ખચી કાળયાપન કરે ત્યારે તે હેતુ યાપક કહેવાય.

(૨) કોઇ ધૂર્ત પરિવાજક દરેક ગામમાં એમ કહી ફર્યા કરતો કે લોકમધ્યમાં આપેલું દાન ફળ આપે છે અને તે હું જાણું છે. આમ કહી તે લોકો પાસેથી દાન મેળવતો. આ જોઇ કોઇ આવક તેને કહ્યું કે લોકોનો મધ્યભાગ તો એક જ છે. તે અનેક ગામમાં ક્યાંથી ચંલવે? આ રીતે તે આવક સિદ્ધ કર્યું કે લોકોનો મધ્યભાગ એક છે તેથી પરિવાજકના કલા પ્રમાણે અનેક ગામમાં ન હોઇ શકે. તેવી રીતે જલદી જ સ્વપક્ષને સિદ્ધ કરે તે હેતુ સ્થાપક.

(૩-૪) દીપ—આ જે હેતુઓ માટે જે કથા આપવામાં આવે છે તેમાં રાષ્ટ્ર હળ છે. અને તેથી તેમાં હળવાળા જે શબ્દો આવે છે. (૧) શકટતિત્તિરિ અને (૨) તર્પણલોડિકા. આ બંને શબ્દના બળે અર્થ થાય છે. એટલે વક્તા જે અર્થ કહવા ધારે છે તેથી પ્રતિપક્ષી તેનો ઉલટો અર્થ લઇ તેને હળવા પ્રયત્ન કરે છે. એ અર્થો આ પ્રમાણે. (૧) શકટતિત્તિરિ એટલે (ક) ગાડામાં આણેલ તેતર (જ) ગાડા સહિત તેતર. (૨) તર્પણલોડિકા એટલે (ક) સક્રિયમાં (સાધવામાં) પાણી મેળવી આપવું તે. (એટલે કે અહિં આ પાણીમિશ્રિત સાધવો) (જ) તેવું મિશ્રણ કરતી સ્ત્રી.

:-તેતરવાળી ગાડી લઇ જતા કોઇ એક માણસને એક ધૂર્ત પૂછ્યું કે આ શકટ-તિત્તિરિનો શો ભાવ છે? પેલાએ ઉત્તર આપ્યો કે તર્પણલોડિકા. ધૂર્ત કેટલાકને સાક્ષીઓ તરીકે રાખી કહ્યું કે મને આ શકટતિત્તિરિ (શકટ સહિત તિત્તિરિ) તર્પણલોડિકાથી આપવાનું આ માણસ કહે છે. તે ક્રિમત આપના હું તૈયાર છું. માટે મને તે શકટતિત્તિરિ બંને મળવાં જોઇએ. આ સાંભળી શકટતિત્તિરિનો સ્વામી ગુચ્ચવણમાં પડ્યો. પણ પીઞ્ઞ ધૂર્તે તેને સમજાવી દીધો. અને તેના સમજાવ્યા પ્રમાણે તે માલિકે પ્રથમ ધૂર્તને કહ્યું “લલ્લે, તર્પણ-લોડિકા લાવો અને શકટતિત્તિરિ લો.” પ્રથમ ધૂર્તે પોતાની સ્ત્રીને તર્પણલોડિકા

આપી શકત તિતિરિ લઈ લેવા કહ્યું. સ્ત્રી ધૂર્તપતિની આત્મા પ્રમાણે સક્રિયમાં પાણી મેળવી દલાવી તર્પણલોડિયા તૈયાર કરવા બેસી. કે તરતજ પેલા માલીક સક્રિયમાં પાણી મેળવતી તે સ્ત્રીને ઉપાડી અને કહ્યું “ આ સ્ત્રી તર્પણલોડિયા છે એટલે તેને લઈ હું શકતિતિરિ આપી દઈશ. આ સાંભળતાં પ્રથમ ધૂર્ત સમજી ગયો અને ચૂપ થયો.

આ વાતમાં શબ્દચળ છે. માલીક શકતિતિરિ તર્પણલોડિયાથી મળે છે એમ કહ્યું ત્યારે તેનો આશય તો માત્ર ગાડામાં આણેલ તેતરના મૂલ્યનો જ હતો. પણ પ્રથમ ધૂર્ત શબ્દચળથી શકતિતિરિનો ગાડું અને તેતર એવો અર્થ લઈ તર્પણલોડિયાથી તે અને મળવાં નેદીએ એમ કહી તેના માલીકને મઝાઓ. અહીં સુધીનો ભાગ વ્યંસક હેતુનું સ્વરૂપ સૂચવે છે. વ્યંસક હેતુ પ્રતિવાદીને મુંઝવે તેવો હોય છે. બીજા ધૂર્તના શીખવવાથી પેલો માલીક પ્રથમ ધૂર્તપારો તર્પણલોડિયા માગે છે. દવે પ્રથમ ધૂર્ત પોતાની સ્ત્રીને તર્પણલોડિયા (જળ મિશ્રિત સક્રિય) આપવા કહ્યું. ત્યારે પેલો માલીક બીજા અર્થ પ્રમાણે તે મિશ્રણ કરનાર સ્ત્રીને જ ઉપાડવા લાગ્યો. એટલે પ્રથમ ધૂર્તની જાળમાં જ ઊપડી મઝા. વાર્તાનો આ પાછલો ભાગ લપક હેતુના સ્વરૂપને સમજાવે છે. જેમ પેલા માલીક તર્પણલોડિયાનો બીજો અર્થ સમજી પ્રથમ ધૂર્તની સ્ત્રી માગી એટલે તે આપો આપ શરમાઈ ચાડ્યો ગયો તેમ લપક હેતુ વ્યંસક હેતુદ્વારા આપાદિત અનિષ્ટને દૂર કરે છે.^૧

ત્રીજી રીત પ્રમાણે બતાવેલ ચાર હેતુઓની વ્યાખ્યા કરી રીકાકાર જે ઉદાહરણો આપે છે તે બધામાં વાંદિવચરિવર્ણિત હેતુના બધા પ્રકારો આવી જાય છે.^૨ આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે હેતુ એટલે અનુમાન હેતુઓની વિવિધતાથી ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખી અહીં ચાર હેતુઓ (અનુમાનો) કહેલ છે.

(૩) (ક):—અમુક એક પદાર્થ છે માટે અમુક બીજો પ્રદાર્થ છે જ એવું અનુમાન તે અસ્તિ તત્ત્વ અસ્તિ સઃ । જેમકે ધૂમ છે માટે અગ્નિ છે જ.

(ચ) અમુક એક પદાર્થ છે માટે તેનો વિરોધી બીજો પદાર્થ નથી જ એવું અનુમાન તે અસ્તિ તત્ત્વ નાસ્તિ સઃ । જેમકે અગ્નિ છે માટે શીત નથી જ.

(ગ) અમુક એક પદાર્થ નથી માટે તેનો વિરોધી પદાર્થ છે એવું અનુમાન તે નાસ્તિ તત્ત્વ અસ્તિ સઃ । જેમકે અગ્નિ નથી માટે શીત છે.

(ઘ) અમુક એક પદાર્થ નથી માટે બીજો અમુક પદાર્થ પણ નથી એવું અનુમાન તે નાસ્તિ તત્ત્વ નાસ્તિ સઃ । જેમકે અહીં વૃક્ષ નથી માટે રીસમ પણ નથી.

^૧ જુઓ ૨થા. ટી. પૃષ્ઠ ૨૬૨ ની સદ્ભાત.

^૨ જુઓ પ્રમાણનુવર્તવાલોડાકાંકાર. પરિચ્છેદ ૩ સુ. ૬૭ થી આગળ.

સ્થાનાંગમાં ૭ પ્રકારના વિવાદો જતાવ્યા છે. વિવાદને ટીકાકાર જલ્પકથા તરીકે ઓળખાવે છે અને તદ્દનુસાર ૭ એ બેદોની વ્યાખ્યા પણ આપે છે. તે જોઈએ.

- (૧) બોલવાની પૂરી તૈયારી ન હોય ત્યારે તે તૈયારી માટે જોઈતા વખત મેળવવા ખાતર ગમે તે બહાને વિશ્લેષ કરી જે વાદ થાય તે.
- (૨) પૂરતો અવસર મળવાને લીધે જ્યેષ્ઠ પોતે જ જેમાં ઉત્સુકતાપૂર્વક બોલે અગર પ્રતિવાદીને ઉત્સુક કરી જેમાં બોલે તે.
- (૩) સામનીતિથી સલાપતિને અનુકૂળ કરીને અગર થોડી વાર પ્રતિવાદીનો પક્ષ માની તેને અનુકૂળ કરી જેમાં બોલવામાં આવે છે.
- (૪) બોલવાનું સામર્થ્ય હોય તો સલાપતિને સુદ્ધાં અગર પ્રતિવાદીને જાહેરી જેમાં બોલવામાં આવે તે.
- (૫) અધ્યક્ષોને સેવીને-અનુસરીને જે વાદ થાય તે.
- (૬) પોતાના તરફદારો સાથે અધ્યક્ષોને મેળવી લઈ અગર અધ્યક્ષોને પ્રતિવાદીના વિરોધી બનાવી જે વાદ થાય તે.^૧

છેવટે સ્થાનાંગમાં જે દસ દોષો જતાવવામાં આવ્યા છે તેમાં પણ ઘણા દોષો વાદ-કથા સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. તેમનો સાર નીચે પ્રમાણે:-

- (૧) પ્રતિવાદી તરફથી થતા ક્ષોભને લીધે જે મોહું બંધ થાય તે તત્કાલત દોષ.
- (૨) બોલતાં વિસ્મૃતિ થાય તે સ્વમતિભંગ દોષ.
- (૩) મર્યાદા સાચવનાર અધ્યક્ષ દોષ પણ કારણથી વાદી ઉપર દ્રેષ કરી કે તેના વિષયમાં બેદરકાર રહી પ્રતિવાદીને જગ્યા આપે અગર તેને સ્મૃતિની તક આપે તે પ્રશસ્તદોષ.
- (૪) વાદીએ મૂકેલા દોષનો જોડી રીને પરિહાર કરવો તે પરિહરણ દોષ.
- (૫) સાધ્યવિકલત્વ—આદિ દર્શનદોષ તે સ્વલક્ષણદોષ.
- (૬) સાધ્યના પ્રત્યે સાધનમાં જે વ્યભિચારદોષ આવે તે કારણદોષ.
- (૭) અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ આદિ હેત્વાભાસો તે હેતુદોષ.
- (૮) પ્રતિવાદીના મતમાં આવી જવું તે સંક્રમણદોષ. તેને પરમતાબ્ધનુગા પણ કહે છે.
- (૯) જળ આદિદ્વારા જે પરાજયના પ્રસંગો આવે તે નિગ્રહદોષ.
- (૧૦) પક્ષના બાધિતત્વ આદિ દોષો તે વસ્તુદોષ.

૧ જુઓ સ્થા. ટી. પૃષ્ઠ ૩૬૫.

૨ દસધિહે દોસે પં. તં. તજ્ઞાતદોસે, મતિભંગદોસે, પસત્યારદોસે, પરિહરણદોસે, સલક્ષણ, ઘનરણ, હેઝદોસે, સંક્રામણ નિગ્રહવસ્તુદોસે ॥ સ્થા. સૂ. ૭૪૩.

કથાપદ્ધતિ અને તદ્દતર્જત ન્યાયવાક્યને લગતું જે વર્ણન સંક્ષેપમાં ઉપર રૂમાનીંગ-માંથી આપવામાં આવ્યું છે તે બધું વર્ણન શ્રીમદ્ભગવાદુક્ત ગણાતી દર્શવૈકલિક નિર્યુક્તિમાં આપેલું છે.^૧ નિર્યુક્તિકારે એ બધું વર્ણન કરીને તેની સાથે ન્યાયવાક્યનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય તે પણ બતાવ્યું છે. દર્શવૈકલિકના પ્રથમ અધ્યયનમાં ધર્મનું વર્ણન છે. તેથી નિર્યુક્તિકારે તે જ વસ્તુ લઈ તેમાં ન્યાયવાક્યનો ઉપયોગ સ્ફુટ રીતે કરેલો છે. તે કહે છે કે ક્યાંઈ પાંચ અવયવરૂપ અને ક્યાંઈ દશ અવયવરૂપ ન્યાયવાક્યનો પ્રયોગ કરાય છે.^૨ આમાંના પાંચ અવયવો તો ગૌતમના ન્યાયસૂત્રમાં વર્ણિત પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન એ જ છે.^૩ નિર્યુક્તિકારે એ પાંચ અવયવોનો ઉપયોગ કરી ધર્મની સૂત્રોક્ત મંગળમયતા સિદ્ધ કરી બતાવી છે.^૪

ત્યારબાદ તેઓએ દશ અવયવથી ઘટિત ન્યાયવાક્યનો પ્રયોગ પણ કરી બતાવ્યો છે; અને તે દશ અવયવો બે રીતે ગણાવ્યા છે. પ્રતિજ્ઞા, પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિ, હેતુ, હેતુવિશુદ્ધિ, દર્શાંત, દર્શાંતવિશુદ્ધિ, ઉપસંહાર, ઉપસંહારવિશુદ્ધિ, નિગમન અને નિગમનવિશુદ્ધિ. એ એક પ્રકાર.

બીજા પ્રકારમાં દશ અવયવો આ પ્રમાણે છે: (ગાથા ૧૩૭) પ્રતિજ્ઞા, પ્રતિજ્ઞા-વિલંકિત; હેતુ, હેતુવિલંકિત, વિપક્ષ, પ્રતિષેધ, દર્શાંત, આશંકા, તત્પ્રતિષેધ, અને નિગમન. આ બંને પ્રકારના ન્યાયનો પ્રયોગ ગાથા ૧૩૮ થી ૧૪૮ સુધીમાં છે. વિશેષતા એ છે કે પ્રથમ પ્રકારના દશ અવયવો કાંઈ એક જ ગાથામાં સંકલિત ન કરતાં માત્ર તેનાં નામો પ્રયોગમાં જ આવી જાય છે જ્યારે બીજા પ્રકારના દશ અવયવો એક જ ગાથામાં ગણી બતાવ્યા છે અને પછી પ્રયોગમાં તેઓને સમજાવ્યા છે. ધ્યાન ખેંચે એવી એક જાણત એ પણ છે કે અક્ષપાદે નિગમનનું દેત્વપદેશાત્ પ્રતિક્ષાયાઃ પુનર્વચનં નિગમનં (૧-૧-૩૬) એવું જ લક્ષણ કહ્યું છે એ જ નિર્યુક્તિમાં થોડાક ફેરફાર સાથે આ પ્રમાણે દેખાય છે. દસમો ઘસ અવયવો, પદ્મદેવ પુણ્યવર્ણ ૧. (ગાથા. ૧૪૪, પૃ. ૭૬). સારાંશ એ છે કે દર્શવૈકલિક મૂળસૂત્રમાં જે ધર્મો મૂળમુક્તિ એ સૂત્રથી ધર્મની મંગળમયતા અને ઉદ્દેશતા કહેવામાં આવી છે તેને સિદ્ધ કરવા નિર્યુક્તિકારે ન્યાયવાક્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને તે ન્યાયવાક્ય જેટલી રીતે સંભવી શકે તે બધી રીતે બતાવી તેના ઉપયોગદ્વારા ધર્મની મંગળમયતા આદિ વ્યવસ્થિત રીતે સાધ્યું છે. આ પ્રથમ અધ્યયનની નિર્યુક્તિ મુખ્ય ભાગે ન્યાયવાક્ય અને તેના ઉપયોગના નિરૂપણમાં જ રોકાયેલી છે, જેના

૧ કત્યહ પંચાવયવં દસહા વા સજ્વહા ન પદ્ધિસિદ્ધં । નં ચ પુણં સર્વં મળ્લહં દંદી સવિહારમક્ષાયં ॥ દં.વૈ.નિ. ગા. ૬૦ જુઓ: પા. ૩૨ ગાથા. ૪૬ થી ૮૮.

૨ જુઓ ગાથા. ૫૦

૩ પાંચ અવયવોના નામોના સંબંધમાં પણ બે પરંપરા દેખાય છે. એક તો ન્યાય-સૂત્રની અને બીજી પ્રશસ્તપાદભાષ્યની અને માંડરજીતિમાં મતાન્તરે તરીકે નોંધાયેલી. તે આ પ્રમાણે- 'અયંચાઃ પુનઃ પ્રતિક્ષાપદેશનિર્દેશનાનુસંધાનમત્યામ્નાયાઃ' પ્ર: પા. બાં. ૫. ૩૩૫. બના. સં. રી. ની આદિતિ તથા માંડરજીતિ. ૫. ૧૨.

૪ જુઓ ગાથા: ૮૬ થી ૯૧

ઉપરથી જાણી શકાય છે કે જૈન સંપ્રદાયમાં પ્રાચીનકાળમાં પણ કથાપદ્ધતિ અને તેને લગતી અન્ય બાબતોનો વિચાર કેવો થતો અને પરંપરા કેવી ચાલતી.

પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે દશ અવયવો નિર્ચુકિતમાં બતાવ્યા છે તેથી જુદા પણ મળે છે. ન્યાયસૂત્રના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને પણ પોતાના ભાષ્યમાં મતાંતરથી ચાલતા દશ અવયવો બતાવ્યા છે. તેમાંના પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ તો નિર્ચુકિતમાં પણ છે. પરંતુ બાકીના પાંચ એ નિર્ચુકિતમાં નથી. તે પાંચ આ છે: જિજ્ઞાસા, સંશય, શક્યપ્રાપ્તિ, પ્રયોજન, અને સંશયવ્યુદ્ધસ. આ પાંચ અવયવોને ન્યાય-વાક્યના અંગ તરીકે સ્વીકારવાની વાત્સ્યાયન ના પાડે છે અને ફક્ત પંચાવયવાત્મક ન્યાય-વાક્ય જ ન્યાયસૂત્રમાં કહેલ છે તેનું જ સ્થાપન કરે છે.

વાત્સ્યાયને કહેલ દશ અને નિર્ચુકિતમાં બે પ્રકારે વર્ણવેલ દશ દશ, એમ કુલ ત્રણ પ્રકારના દશ અવયવો અત્યારે આપણને મળે છે. આ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે દશ અવયવાત્મક ન્યાયવાક્યની પરંપરા પ્રાચીન હતી. લાલે તે જૈનશ્રધ્ધામાં અન્યરૂપે અને વાત્સ્યાયનભાષ્યમાં અન્યરૂપે દેખાય. પરંતુ અક્ષપાદે તે પરંપરામાં સુધારો કર્યો અને પંચ અવયવની જ આવશ્યકતા સ્વીકારી. જૈનશ્રધ્ધામાં તો પોતાના સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત પ્રમાણે અપેક્ષાવિશેષની દૃષ્ટિએ પંચ અવયવાત્મક અને દશ અવયવાત્મક બંને પ્રકારના ન્યાય વાક્યનો સ્વીકાર કરી બંને પરંપરા સાચવવામાં આવી છે. અને આગળ જતાં જૈન તર્ક સાહિત્યમાં જોઈએ છીએ કે તેમાં તો એક અવયવવાળાં અને બે અવયવવાળાં ન્યાયવાક્ય સુદ્ધાંતું સમર્થન અપેક્ષાવિશેષથી કર્યું છે.^૧ જ્યારે કેટલાક બૌદ્ધ વિદ્વાનો ત્રણ અવયવોનો જ પ્રયોગ આવશ્યક સમજી^૨ અને કોઇ બૌદ્ધો^૩ માત્ર હેતુનો જ પ્રયોગ આવશ્યક સમજી વધારે

૧ પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકાલંકાર પરિચ્છેદ ૩. સૂત્ર ૨૩:—પક્ષહેતુષ્વચનાત્મકં પરા-
ર્થમનુમાનમુપચારાત્ ।

સૂત્ર ૨૮:—પક્ષહેતુષ્વચનલક્ષણમવયવદ્વયમેવ પરપ્રતિપક્ષેરક્તં, ન દુષ્ટાન્તાદિષ્-
ચનમ્ । સૂત્ર. ૪૨:—મન્દમર્તીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દુષ્ટાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ
પ્રયોજ્યાનિ ॥ તથા અતિવ્યુત્પન્નમતિ-પ્રતિપાધાપેક્ષયા તુ ધૂમોત્ર દૃશ્યતે इत्यादि
हेतुष्वचनमात्रात्मकमपि तद्भवति । (પરિ. ૩. સૂ. ૨૩. સ્વાકારાવતારિકા ટીકા.)

‘નનુ પ્રયોગ इति विप्रतिपद्यन्ते चादिनः, तथाहि, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानीति
व्यवयमनुमानमिति साङ्ख्यः [સાંખ્યકારીકા ‘પ’માં ‘ત્રિવિધમ્’ શબ્દ છે તેની માફક-
વૃત્તિમાં ‘અવયવમ્’ એમ વાખ્યા કરી છે.] સહોપનયેન ચતુરવયવમિતિ મીમાંસકાઃ,
સહ નિગમનેન પચ્ચાવયવમિતિ નૈયાયિકાઃ, તદેવં વિપ્રતિપક્ષો કોદશોડનુમાનપ્રયોગ
इत्याह । एतावान् प्रेक्षप्रयोगः ॥ २-१-९ ॥ प्रमाणमीमांसा पृ. ३. । द्वि. पं ८ ॥

૨ જુઓ દિહનાગનાં ન્યાયપ્રવેશસૂત્રો નં. ૧૦. તથા પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકાલંકાર.
પરિ. ૩. સૂ. ૨૩. સ્યાદાદરત્નાકરટીકા તથા “અષ્ટસહસ્રી” પૃષ્ઠ ૮૩.

૩ બૌદ્ધ માન્યતા વિષે હેમચંદ્ર આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે:—

‘यथाहुः सौगताः, विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि कैवलः’ ॥ प्रमाणमीमांसा
अ. २ आ. १ सू. ९ वृत्तिः ॥

અવયવોના પ્રયોગને અધિક નામનું નિગ્રહસ્થાન માનતા. તેમ જ સાંખ્યો પ્રથમના ત્રણ અને મીમાંસકો ઉપનય સુધીનાં ચાર અવયવોનો જ પ્રયોગ માનતા. ત્યારે જ્ઞેન તાદ્રિકાએ કહ્યું કે અપેક્ષાવિશેષથી એ પાંચ અને દશ અવયવ સુધીં ચોછ શકાય છે. તેમાં કંઈ દ્રવ્ય નથી. આ વિષયના લાંબા શાસ્ત્રાર્થો એ કથાપદ્ધતિના અંતર્ગત ન્યાયવાક્ય ઉપરનો વિદ્વાનોનાં શુદ્ધિવ્યાયામ સૂચવે છે.

ભાષ્ય:—નિર્યુક્તિ પછી આપણે લાખ્ય ઉપર આવીએ છીએ. નિર્યુક્તિમાં વર્ણવેલ વસ્તુ લાખ્યમાં આવે તે સ્વાભાવિક છે. અને તેથી જ પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિ, હેતુવિશુદ્ધિ આદિ અવયવો કેવી રીતે ઘટાવવા એ દશર્વકાલિકનિર્યુક્તિના લાખ્યમાં બતાવ્યું છે (પૃ. ૬૩). તે ઉપરાંત કથાપદ્ધતિને લગતું વધારે વર્ણન લાખ્યમાં હોવું જોઈએ એનું પણ સૂચન મળે છે. આચાર્ય હરિભદ્રના વાદનામક બારમા અષ્ટક ઉપરની જિતેશ્વરસૂત્રિની ટીકામાં એક પ્રાકૃત ગાથા છે. મેલવત; આ ગાથા કોઈ લાખ્યની હશે. તેમાં કાની સાથે વાદ કરવો અને કાની સાથે ન કરવો તથા ક્યારે કરવો અને ક્યારે ન કરવો એ પ્રસંગમાં જણાવેલું છે કે: “ધનવાન, રાજા, પક્ષવાન, (લાગવગવાળો), બળવાન, ઉગ્ર, ગુરુ, નીચ, અને તપસી” એટલાની સાથે વાદ ન કરવો. લાખ્યોના વધારે અવલોકનથી આ વિષયમાં વધારે પ્રકાશ પડવાનો એકસ સંભવ છે.

ચૂર્ણિ:—લાખ્ય પછી ચૂર્ણિ આવે છે. જે નિર્યુક્તિ અને લાખ્યમાં હોય તે ચૂર્ણિમાં આવે જ. નિર્ધીયચૂર્ણિમાં આ વિષયને લગતું વધારે વર્ણન છે એમ આચાર્યશ્રી જિન-વિજયજી મહારાજ તરફથી મને માહિતી મળી છે. પણ તે ચૂર્ણિ હસ્તલિખિત અને વિસ્તૃત હોઇ અત્યારે તુરત તેનો પાક આપવો કે પૃથ અંક સૂચવવો શક્ય નથી.

• **ટીકા:**—સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, લાખ્ય અને ચૂર્ણિ એ ચાર પ્રવાહોમાં એકત્ર થએલું વિચારાત્મક જળ ટીકાની ગંગામાં વહે છે. તેથી જ આપણે સ્થાનાંગની ટીકામાં કથા-પદ્ધતિને લગતું નિર્યુક્તિ, લાખ્ય આદિનું વર્ણન એક અગર બીજે રૂપે જોઈ શકીએ છીએ.

પરિશિષ્ટ ૩

ચરકમાંથી મળતી કથાવિષયક માહિતી

અત્રે એ જણાવી દેવું જોઈએ કે ચરકમાંનું પ્રસ્તુત વર્ણન અત્યંત સ્પષ્ટ, મનોરંજક અને કદપનોત્તેજક છે. તેમજ અક્ષપાદના ન્યાયસૂત્રમાં વર્ણવેલી ચર્યાપદ્ધતિની પરંપરા કરતાં અત્યંત સિદ્ધ નહિ એથી, છતાં પ્રાચીન કાળથી આવી આવતી કાંઈ બીજી વ્યવસ્થિત ચર્ચાની પરંપરાનું સૂચક છે. પણ તે અતિ લાંબુ હોવાથી વિસ્તારભયને લીધે અહીં તેનું અર્ધ મૂળ અક્ષરશઃ આપવાનો લોભ અનિચ્છાએ રોકવો પડે છે. વિશેષાર્થો તો તે મૂળ જ જોઈ લે. અહીં નેનો સાર માત્ર આપ્યો છે. આ સારમાં જ્યાં જ્યાં ન્યાયદર્શન સાથે તુલના કરી છે ત્યાં ત્યાં વિશેષાર્થોએ મૂળ ન્યાયદર્શન અગર તો પરિશિષ્ટ ક્રમાંક (૧) જોઈ લેવું.

ચરક એ વૈદ્યકનો ગ્રંથ છે છતાં તેમાં કેટલીયે ન્યાયશાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રસામાન્યને લગતી કોમતી માહિતી છે. આ સ્થળે વાદને લગતી માહિતી પ્રસ્તુત હોવાથી ખીજી કેટલીક સામાન્ય છતાં અતિ ઉપયોગી માહિતી ઉપર વાચકોનું માત્ર લક્ષ જ ખેંચવું યોગ્ય ગણાયશે.

કોઇ પણ વિષયનો અભ્યાસ કરવો હોય ત્યારે તે વિષયનું ગમે તે પુસ્તક ન લેતાં ખાસ પરીક્ષા કરીને જ તે વિષયનો ગ્રંથ પસંદ કરવો જોઇએ જેથી અભ્યાસીનાં બહુ-મૂલ્ય ગ્રંથ, સમય અને શક્તિ વધારે સફળ થાય એ સૂચવવા ચરકમાં શાસ્ત્રપરીક્ષાના ઉપાયો જતાવ્યા છે. યોગ્ય શિક્ષકને અભાવે ક્ષેત્ર ગ્રંથની પસંદગી પણ નિષ્ફળ જવાની. તેથી તેમાં આચાર્યની પરીક્ષા કરવાનું પણ જતાવવામાં આવ્યું છે. યોગ્ય શિક્ષક છતાં પણ જો અભ્યાસ દંઢપણે કરવામાં ન આવે તો પરિણામ શૂન્યવત્ આવે છે, તેથી તેમાં શાસ્ત્રની દંઢતાનાં ઉપાયો પણ જતાવવામાં આવ્યા છે. ચરકમાં આવેલ શાસ્ત્રાભ્યાસની દંઢતાનાં ત્રણ ઉપાયો વર્ણવે છે. (૧) અધ્યયનવિધિ, (૨) અધ્યાપનવિધિ, અને (૩) તદ્વિદ્યસંભાષાવિધિ. અધ્યાપન વિધિમાં શિષ્યનાં લક્ષણો, અધ્યયન શરૂ કર્યા પહેલાંનું શિષ્યનું કર્તવ્ય અને શિષ્ય પ્રત્યે શિક્ષકે કરવો જોઇતો ઉપદેશ એ ત્રણ બાબતો ખાસ આવે છે. આ બધી મહત્વપૂર્ણ બાબતો માટે જુઓ વિમાનસ્થાનમાંનું શેગલિપ્તગ્નિતીય વિમાન (અધ્યાય ૮.)

ત્રીજા ઉપાય તરીકે જે તદ્વિદ્યસંભાષાવિધિ ચરકમાં વર્ણવી છે તે જ મુખ્યપણે અહીં પ્રસ્તુત છે. તદ્વિદ્યસંભાષા એટલે સમાન વિદ્યાવાળાની અંદરોઅંદર વિદ્યાગોષ્ઠી અગર ચર્ચા. એ જ અર્થમાં ન્યાયસૂત્રકાર અક્ષપાદ ‘તદ્વિષયેષ્ઠ સદ્ સંવાદઃ’ એવું વચન ઉચ્ચારે છે (જુઓ ન્યા. સૂ. અ. ૪ આ. ૨ સૂ. ૪૭) ચરકકાર તદ્વિદ્યસંભાષાને બે પ્રકારની વર્ણવે છે. (૧) સંધાયસંભાષા અને (૨) વિગૃહ્યસંભાષા. સંધાયસંભાષા એટલે મૈત્રી-પૂર્વક ચર્ચા કરવી અને વિગૃહ્યસંભાષા એટલે વિરોધપૂર્વક ચર્ચા કરવી. અક્ષપાદ સંધાય-સંભાષાને વાદ અને વિગૃહ્યસંભાષાને જલ્પ અને વિતરણને નામે ઓળખાવે છે. અક્ષપાદ અને ચરકકારનો કથાવિષયક વિભાગ કેટલેક સ્થાને માત્ર શબ્દથી જ જુદો પડે છે. અક્ષપાદનું ત્રિવિધ કથા વિષેનું વર્ણન અને ચરકકારનું દ્વિવિધ સંભાષા વિષેનું વર્ણન એ બંને એક બીજાની આવશ્યક પૂર્તિરૂપે હોઇ કથાપદ્ધતિના અભ્યાસીનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. અક્ષપાદ જેટલું જલ્પ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનનું વિસ્તૃત વર્ણન ચરકકારે નથી કર્યું પણ કેવા કેવા પ્રતિવાદી સાથે સંધાયસંભાષા કે વિગૃહ્યસંભાષા કરવી, કયે પ્રકારે કરવી, પહેલાં કેવી તૈયારી કરવી, કયા જાતની સલામમાં કરવી, વગેરે અનેક બાબતોનું જે મનોરંજક અને અનુલવસિદ્ધ વર્ણન ચરકકારે આપ્યું છે તે અક્ષપાદના સૂત્રોમાં કે તેના ભાષ્યમાં નથી. ખીજી ખાસ વિશેષતા એ છે કે અક્ષપાદનો અનુગામી વાતસ્થાપન કોઇ પણ દાર્શનિક વિષય લઈ અનુમાનવાક્ય યોગે છે, જે ઘણાને નીરસ પણ લાગે, જેમ કે ‘આત્મા નિત્ય છે; કારણ કે તે જન્ય છે.’ ત્યારે ચરકકાર વૈદ્યકના વિષયમાંથી અનુમાનવાક્ય ઘડે છે, જે ખાસ આકર્ષક લાગે છે. જેમકે ‘અમુક વ્યક્તિમાં જળ છે, કારણકે તે વ્યાયામ કરી શકે છે,’ તેમ જ ‘અમુક વ્યક્તિમાં જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત છે, કારણકે તેને ખાધેલું જરે છે,’ ઇત્યાદિ.

ચરકકારે જે દ્વિવિધ સંભાષાનું ચિત્ર આપ્યું છે, તેનો મુદ્દાવાર કુંડમાં સાર નીચે મુજબ:-

સંભાષણ(ચર્ચા)થી થતા કાયદા:—જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો આનંદ અને પ્રતિવાદી ઉપર આક્રમણ કરવાનો આનંદ; પાણ્ડિત્ય, વાકપટુતા, યશોજ્ઞીભૂ; પ્રાથમિક અભ્યાસ વખતે, રહી ગયેલા સંદેહનું નિરાકરણ અને જે તે વખતે સંદેહ ન રહ્યો હોય તો પણ તે વિષયનું દલીલકરણ, પહેલાં કદી નહિ સાંભળેલી એવી વાતોનું શ્રવણ, વિજયેશ્વરના રસને લીધે પ્રતિવાદી તરફથી મૂઢાતી ગૂઢમાં ગૂઢ દલીલો જે તેણે બહુ શ્રમે શુરૂપસાદ્યી મેળવી હોય તેનો અનાયાસ લાભ. આ બધાં સુંદર પરિણામો ચર્ચાનાં છે અને તેથી જ વિદ્વાનો તેને પ્રશંસે છે.

૧.

સંધાયસંભાષણના અધિકારીઓનું સ્વરૂપ:—જેને ચર્ચારૂપે વિષયનું જ્ઞાન અને અન્ય વિષયની માહિતી હોય, જે પોતાનો પણ રજુ કરવા તથા સામાને ઉત્તર આપવાને સમર્થ હોય, જેને શરૂઆત ન હોય, જેની વિદ્યા અધૂરી કે વિકૃત ન હોય, જે શુદ્ધિથી ન હોય, જે પોતે સમજી શકે તેવો હોય અને બીજાને પણ સમજાવી શકે તેવો હોય, જે સહિષ્ણુ અને પ્રિયલાષી હોય તેવાની જ સાથે સંધાયસંભાષણ થાય છે.

સંધાયસંભાષણ કરતી વેળાની ફરજો:—વિશ્વસ્ત થઈને ચર્ચા કરવી, સામાને વિશ્વસ્ત થિતે પૂછવું, અને વિશ્વસ્ત થિતે પૂછતાં સામા પ્રતિવાદીને પોતાનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટપણે કહેવું; પરાજયના ભયથી ગભરાવું નહિ અને સામાને પરાજિત કરી ખૂશ ન થવું, સામે બોલનારાઓ વચ્ચે આત્મસ્થાપના ન કરવી. અજ્ઞાનથી એકાન્તગ્રાહી (એકતરફી જ) ન થવું. અજ્ઞાત વસ્તુ ન કહેવી. પ્રતિવાદીના અનુનય (સમજાવટ)થી બરાબર સમજી જવું. પ્રતિવાદીને પણ વખતે અનુનય કરવો. આ બધાં કર્તવ્યોમાં સાવધાન રહેવું. અહીં સુધી અનુભોમ (સંધાય)સંભાષણ વિધિ થઈ.

૨.

વિગ્રહસંભાષણ (વિજયેશ્વરમૂલક ચર્ચા):—જે પોતામાં વિદ્યાનો ઉત્કર્ષ વગેરે શુદ્ધો જેવામાં આવે તો જ વિગ્રહસંભાષણમાં ઉતરવું. આ ચર્ચાના અધિકારીનું સ્વરૂપ સંધાયસંભાષણના અધિકારીના ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપથી તદ્દન વિપરીત સમજવું. એટલે કે અધૂરા જ્ઞાનવાળો, ક્રોધી અને હઠીલો હોય તે આ ચર્ચાનો અધિકારી હોય છે. વિગ્રહસંભાષણ (જરૂર કે વિતરણ) શરૂ કર્યા પહેલાં પ્રતિપક્ષીની ભાષણવિષયક વિશેષતાઓ, તે પ્રતિપક્ષી પોતાથી ચડીઆતો છે કે ઉતરતો છે એ વિશેષતાઓ અને ખાસ સહાની વિશેષતાઓ એ બધાની પરીક્ષા કરી લેવી. કારણ કે સાચી પરીક્ષા જ બુદ્ધિમાનને કાંઈ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા કે નિવૃત્ત થવા પ્રેરે છે.

પરીક્ષા કરવાના શુદ્ધો:—શાબાબ્યાસ, તેનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન, યાદદાસ્તી, પ્રતિભા, વાકસક્તિ, આ ઉચ્ચ શુદ્ધો છે.

શરૂઆત, અનિયુજ્ઞતા, બીકણપણું, વિરમરણશીલતા, અસાવધાનપણું, આ હલકા મતના શુદ્ધો છે.

આ બંને પ્રકારના શુદ્ધોને પારખી સમજી તે બાજતમાં પોતાની અને પ્રતિવાદીની તુલના કરવી કે કેનામાં ક્યા ક્યા શુદ્ધો ઓછાવત્તા છે.

પ્રતિવાદીના પ્રકારો:—પ્રતિવાદી ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (૧) પર (પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ) (૨) પ્રત્યવર (પોતાથી કનિષ્ઠ), (૩) સમ (પોતાની બરાબરનો). આ ત્રણ પ્રકારો ઉપરુક્ત ગુણોની દૃષ્ટિએ સમજવા; નહિ કે ઉમર, વૈભવ આદિ સર્વોશે.

પરિપદના પ્રકારો:—સલાના જ્ઞાનવંતી અને મૂઢ એવા બે પ્રકારો મુખ્ય છે; અને એ બેના પણ મિત્ર શત્રુ અને હિદાસીન એ ત્રણ પ્રકારો છે.

જલ્પને યોગ્ય અને અયોગ્ય પરિપદ:—જ્ઞાનશક્તિ સંપન્ન હોય કે મૂઢ હોય, કોઈ પણ જાતની શત્રુસલા જલ્પને અયોગ્ય છે. મિત્રસલા કે હિદાસીનસલા બે મૂઢ હોય તો તે ગમે તેવાની સાથે અને ગમે તેવી સ્થિતિમાં જલ્પ કરવાને યોગ્ય જ છે.

વિગૃહ્યસંભાષા કરતી વખતનાં કર્તવ્યો:—કંઈક અને લાંબાં લાંબાં ન સમજાય તેવાં વાક્યો બોલવાં, અસંત હર્ષમાં આવી પ્રતિવાદીનો ઉપદ્રાસ કરતા જવું, આકૃતિથી સમાર્પું વલણું જેતા જવું, અને પ્રતિવાદી બોલવા લાગે તો એને અવકાશ જ ન આપવો. ક્લિષ્ટ શબ્દો બોલતાં બોલતાં સામાને એમ પણ કહેવું કે ‘તું તો ઉત્તર જ નથી આપતો,’ અથવા ‘તારી પ્રતિજ્ઞા તૂટી.’ પ્રતિવાદી જે ફરી વાદ માટે આહ્વાન કરે તો તેને કહેવું કે ‘અત્યારે આટલું જ બસ છે. એક વર્ષ ફરી શુરુસેવા કર,’ એમ કહી ચર્ચા બંધ રાખવી. કારણ કે એકવાર હાર્યો તે હંમેશાને માટે હાર્યો એમ વિદ્વાનો કહે છે. એ હારેલ પ્રતિવાદીનો ફરી સંબંધ પણ ન કરવો. આ બતાવેલ રીતે જલ્પ પોતાનાથી શ્રેષ્ઠની સાથે પણ કરવો એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. જ્યારે બીજા વિદ્વાનો તેથી ઉલટું કહે છે. તેઓ કહે છે કે પોતાથી કનિષ્ઠ કે પોતાના સમાન પ્રતિવાદી સાથે મિત્ર કે હિદાસીન પરિપદમાં જલ્પ કરવો ઘટે છે. આ જલ્પ કરતી વખતે પોતાનું અને પ્રતિવાદીનું બલાબલ જોઈ જે બાબતમાં પ્રતિવાદી ચઢીચાતો હોય તે બાબતની પોતાની અયોગ્યતા પ્રકટ કર્યા સિવાય જ કોઈ પણ રીતે તે બાબતને ટાળી દઈ, તેમાં જલ્પ ન કરવો; અને જે બાબતમાં પ્રતિવાદી હુર્બલ હોય, તે જ બાબતમાં તેને જલ્પદ્વારા શીઘ્ર હરાવવો.

દુર્બલને જલ્પી પરાજિત કરવાના ઉપાયો:—જેને શાસ્ત્રપાઠ વાદ ન હોય તેને મોટા મોટા સૂત્રપાઠ ગગડાવીને, જે અર્થજ્ઞાન વિનાનો હોય તેને ક્લિષ્ટ શબ્દવાણાં વાક્યો બોલીને, જેની ધારણાશક્તિ ઓછી હોય તેને મોટાં મોટાં વાક્યો ઉચ્ચારીને, જેમાં પ્રતિલા ન હોય તેને અનૈકાર્યક શબ્દવાણાં અનેક જાતનાં વચનો ઉચ્ચારીને, વાક્યપટુ ન હોય તેને અર્ધવાક્ય અધ્યાહત જેવું રાખીને, જેણે પહેલાં સલા ન જોઈ હોય તેને કે પડિત ન હોય તેને લજ્જાજનક વાક્ય સંભળાવીને, ક્રોધીલાને ચક્રાને, બિચળને ડરાવીને, અને અસાવધાનને નિયમના પાશમાં નાખીને હરાવવો.

વાદ શરૂ થયા પહેલાં કરવાની ખટપટ. ગમે તે રીતે પરિપદને મળી જઈ તેની મારફત પોતાને શરણ અને પ્રતિવાદીને અતિ કંઈક એવા વિષયમાં ચર્ચાની રજા મળે તેવી ગોઠવણ કરવી. આ પ્રમાણે પરિપદને ખાનગી રીતે મળી નક્કી કરી લીધા પછી કહેવું કે આપણાથી ન કહી શકાય માટે આ પરિપદ જ યથાયોગ્યવાદનો વિષય અને વાદની મર્યાદા ઠરાવશે, એમ કહી ચૂપ રહેવું, અને પોતાને અભિમત બધું પરિપદને મોટે જ નક્કી કરાવવું.

વાદમર્યાદાનું સ્વરૂપ:—આ બોલવું, આ ન બોલવું, આમ થાય તો હારેલો ગણાય છેવાદિ વાદમાર્ગના યાન માટે જાણુવી જોઈતી વસ્તુઓ:—(૧) વાદ, (૨) દ્રવ્ય, (૩) ગુણો, (૪) કર્મ, (૫) સામાન્ય, (૬) વિશેષ, (૭) સમવાય, (૮) પ્રતિજ્ઞા, (૯) સ્થાપના, (૧૦) પ્રતિજ્ઞાપના, (૧૧) હેતુ, (૧૨) દર્શાંત, (૧૩) ઉપનય, (૧૪) નિગમન, (૧૫) ઉત્તર, (૧૬) સિદ્ધાંત, (૧૭) શબ્દ, (૧૮) પ્રત્યક્ષ, (૧૯) અનુમાન, (૨૦) ઐતિહ્ય, (૨૫) ઔપમ્ય, (૨૨) સંશય, (૨૩) પ્રયોજન, (૨૪) સત્યલિચાર, (૨૫) જિજ્ઞાસા, (૨૬) વ્યવસાય, (૨૭) અર્થપ્રાપ્તિ, (૨૮) સંભવ, (૨૯) અનુયોજ્ય, (૩૦) અનનુયોજ્ય, (૩૧) અનુયોગ, (૩૨) પ્રત્યનુયોગ, (૩૩) વાક્યદોષ, (૩૪) વાક્યપ્રશંસા, (૩૫) છળ, (૩૬) અહેતુ, (૩૭) અતીતકાળ, (૩૮) ઉપાસંભ, (૩૯) પરિહાર, (૪૦) પ્રતિજ્ઞાહાનિ, (૪૧) અભ્યનુસાર, (૪૨) હેત્વંતર, (૪૩) અર્થાન્તર, (૪૪) નિગ્રહસ્થાન.

ચરકમાં (૧) વાદ (વિગૃહ્ણસંભાષા)ના જલ્પ અને વિતરણ એ બે બેદ છે અને તેનાં લક્ષણો ન્યાયસૂત્રમાં આપેલા લક્ષણો જેવાં જ છે. (૨) થી (૭) સુધીના છ પદાર્થો કણુદર્શિત છે તત્ત્વો જ છે. ચરકમાં (૮) પ્રતિજ્ઞાનું સ્વરૂપ ન્યાય જેવું જ છે. પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચાર્યા પછી તેને સિદ્ધ કરવા હેતુ, દર્શાંત, ઉપનય અને નિગમન એ ચાર અવયવો કહેવામાં આવે છે તેને ચરકકાર (૯) સ્થાપના કહે છે. એક અનુમાન સામે ખીલું વિરોધી અનુમાન તે (૧૦) પ્રતિજ્ઞાપના, જેને નૈયાયિકા પ્રતિપક્ષ કહે છે. (૧૧) થી (૧૪) હેતુ, દર્શાંત, ઉપનય અને નિગમનની વ્યાખ્યા ન્યાયસૂત્રના જેવી જ છે. ન્યાયશાસ્ત્રની ‘જાતિ’ એ જ ચરકનું (૧૫) ‘ઉત્તર’ તત્ત્વ છે. ફેર એટલો છે કે ચરકમાં ન્યાયદર્શન જેવા ચોવીસ બેદો નથી અને ઉદાહરણો દાર્શનિક ન આપતાં ચિકિત્સાશાસ્ત્રનાં આપેલાં છે. (૧૬) સિદ્ધાંતની વ્યાખ્યા અને સર્વતન્ત્ર વ્યાદિ ચાર બેદો એ બધું ચરકમાં ન્યાય જેવું જ છે. (૧૭) થી (૨૩) સુધીના બધા પદાર્થો ન્યાય પ્રમાણે જ છે. ચરકનું (૨૪) સત્યલિચાર તત્ત્વ ન્યાયના અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસને સ્થાને છે. ચરકમાં (૨૫) જિજ્ઞાસા અને (૨૬) વ્યવસાયને અનુક્રમે પરીક્ષા અને નિર્ણય કહે છે. દાર્શનિકોની અર્થોપત્તિ એ જ ચરકની (૨૭) અર્થપ્રાપ્તિ છે. ચરકનું (૨૮) સંભવતત્ત્વ એટલે કારણ; તેમાં દાર્શનિકોના સંભવ પ્રમાણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ચરક જે વાક્યમાં વાક્યના દોષો હોય તે વાક્યને (૨૯) અનુયોજ્ય અને જેમાં ન હોય તેને (૩૦) અનનુયોજ્ય કહે છે. ચરક પ્રશ્ન અને પ્રતિપ્રશ્નને અનુક્રમે (૩૧) અનુયોગ અને (૩૨) પ્રત્યનુયોગ કહે છે. ચરકમાં ન્યૂન, અધિક, અનર્થક, અપાર્થક અને વિરુદ્ધ એ પાંચ (૩૩) વાક્યદોષો જતાં છે, જેમાંના પ્રથમ ચાર તો બાવીસ નિગ્રહસ્થાનો પૈકી (૧૧) (૧૨) (૭) અને (૯) નિગ્રહસ્થાનો જ છે. અને વિરુદ્ધ એ અક્ષપાદનો બીજો હેત્વાભાસ છે. ન્યૂનાદિ ઉક્ત પાંચ દોષો ન હોય એવા વાક્યને ચરક વાક્યપ્રશંસા કહે છે. ચરકમાં વાક્યછળ અને સામાન્ય છળ એ બે જ (૩૫) છળ છે. તેમાં ન્યાયનું ઉપચાર છળ નથી. ચરકમાં (૩૬) અહેતુ (હેત્વાભાસ)ના પ્રકરણસમ, સંશયસમ, અને વર્ણસમ એ ત્રણ બેદો છે, જે અનુક્રમે, ન્યાયસૂત્રના પાંચ હેત્વાભાસ પૈકી, પ્રકરણસમ, સત્યલિચાર અને સાધ્યસમને સ્થાને છે. ચરકના (૩૭) અતીતકાલ અને ન્યાયના કાલાતીત (કાલાત્યયાપદિષ્ટ) વચ્ચે ખાસ સામ્ય નથી, હેત્વાભાસોનું ઉદ્ભાવન કરવું તે (૩૮) ઉપાસંભ અને એનું સમાધાન કરવું તે (૩૯) પરિહાર. (૪૦) થી (૪૩) સુધીનાં

બધાં ચરકકથિત તત્ત્વો ન્યાયનાં નિમ્નહર્યાનો જ છે. ફેર એટલો છે કે ન્યાયની મતાનુ-
જ્ઞાને ચરક અભ્યનુસાર કહે છે. (૪૪) નિમ્નહર્યાન એ ન્યાયનું સામાન્ય નિમ્નહર્યાન છે.
એના ન્યાયદર્શનવર્ણિત બાવીસે ભેદો ચરકમાં નથી પણ ઉપર બતાવેલા ન્યૂન, અધિક
આદિ અને પ્રતિસાદાનિ આદિ થોડાક જે ભેદો ચરકમાં દેખાય છે.

ઉપર પ્રમાણે ૪૪ તત્ત્વો કહ્યા જ્યાં ચરકકાર વાદનો ઉપસંહાર કરતાં જે બલામણુ
કરે છે તે કોઇ પણ શાસ્ત્રના વાદીને કામની છે. તે કહે છે કે મૂળધ વિનાનું, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ,
પરીક્ષા વિનાનું, અસાધક, બુદ્ધિને બામેદમાં નાંખે તેવું અને કાંઇપણ બોધ ન કરે તેવું
વાક્ય વાદી ન જ બોલે. તે જે બોલે તે હેતુયુક્ત જ બોલે, કારણ કે હેતુયુક્ત વાદવિગ્રહો
વિશદ હોઇ, બુદ્ધિને પ્રશસ્ત બનાવે છે અને એવી પ્રશસ્ત બુદ્ધિ જ દરેક કાર્યની સિદ્ધિ
કરે છે. આ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક પ્રકરણો ચરકમાં વર્ણવ્યાં છે, જે અહીં વિસ્તારભયથી
ન આપી શકાય, પણ એ બધું ચરકનું વર્ણન એટલું બધું સ્પષ્ટ રાચક અને અનુભવસિદ્ધ
છે કે તે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ ખાસ ભેવા જેવું છે. જુઓ ચરક, વિમાનસ્થાન અધ્યાય ૮
શેશલિપયગ્નિતીયવિમાન.

પરિશિષ્ટ ૪

વિભાગ ૧

સિદ્ધસેનદિવાકરકૃત દ્વાત્રિંશિકાઓ

વાદોપનિપદ્ દ્વાત્રિંશિકા

ધર્માર્થકીર્ત્યધિકૃતાન્યપિ શાસનાંનિ ન હ્રાનમાંત્રનિયમાંત્ પ્રતિભાંન્તિ લંઘ્યં ।
સંપાદયેન્નૃપસભાસુ વિચ્છન્તાનિ ચેનાધ્વના તમભિધાતુમવિગ્નમસ્તુ ॥ ૧ ॥
જે દ્વારા ધર્મ, અર્થ અગર કીર્તિ મેળવવી ઈષ્ટ હોય એવાં શાસનો (માનપત્ર,
દાનપત્ર અને આત્માપત્ર આદિ કરમાનો) કેવળ સ્પર્ધાને લીધે કાંઇ શોભતાં નથી; તેથી જે
માર્ગે રાજસભાઓમાં વિચ્છદ કરીને તેવાં શાસનો સંપાદન કરવાં થયે તે માર્ગનું (વાદનું)
કથન કરવામાં નિર્વિગ્નતા હો. ॥ ૧ ॥

पूर्व स्वपक्षरचना रभसः परस्य वक्तव्यमार्गमनियम्य विजृम्भते यः ।
आपीड्यमानसमयः कृतपौरुषोऽपि नोच्चैःशिरः स वदति प्रतिभानवत्सु ॥ ७ ॥
પ્રથમ જ પોતાના પક્ષની સ્થાપનામાં તત્પર એવા પ્રતિવાદીના વક્તવ્યમાર્ગ ઉપર
અંકુશ મૂક્યા સિવાય જે વાદી વાક્યેષ્ટ કરે છે, તે પીરપવાન જતાં પોતાનો
અવસર ગુમાવેલો હોવાથી વિદ્વાનોની સભામાં બેસું મસ્તક કરી બોલી શકેતા નથી. ॥ ૭ ॥
नावैमिं किं वदसि कस्य कृतान्त एष सिद्धान्तयुक्तमभिधत्स्व कुदैतदुक्तम् ।
ग्रन्थोऽयमवधारय नैष पन्थाः क्षेपोऽयमित्यविशदांगमनुष्वन्धः ॥ ८ ॥
નાવૈમિં કિં વદસિ કસ્ય કૃતાન્ત એષ સિદ્ધાન્તયુક્તમભિધત્સ્વ કુદૈતદુક્તમ્ ।
ગ્રન્થોઽયમવધારય નૈષ પન્થાઃ ક્ષેપોઽયમિત્યવિશદાંગમનુષ્વન્ધઃ ॥ ૮ ॥

“તું શું બોલે છે તે નથી સમજતો. આ તે કોનો સિદ્ધાંત છે? સિદ્ધાંતયુક્ત બોલ, આ ક્યાં કહ્યું છે? આ ગ્રંથ રહ્યો. અર્થ નહીં કર. આ માર્ગ (રીત) નથી. આ પ્રક્ષેપ છે.” એ રીતે અસ્પષ્ટ-આગમવાળા પ્રતિવાદીનું મુખ બંધ કરાય છે. ॥ ૮ ॥

આમ્નાયમાર્ગસુકુમારકૃતાભિયોગા ક્રૂરોત્તરૈરભિહતસ્ય વિલીયતે ધીઃ ।

નીરાજિતસ્ય તુ સભામટસંકટેષુ શુદ્ધમહારવિભવા રિપવઃ સ્વપન્તિ ॥૨૧॥

કોરં ઉત્તરોવડે જે પુરુષ આઘાત પામી જાય છે તેની શુદ્ધિ જે આમ્નાયમાર્ગને અનુસરી સુકુમાર અભિયોગ કરનારી હોય છે તો તે વિલીન થઇ જાય છે. પણ જે પુરુષ એવા કોર ઉત્તરોવડે ઉત્તેજિત થઈ જાય છે, તેના શત્રુઓ સલા ભટોથી ભરેલા રણ-ગણમાં ચોકબો માર ખાઈ શકે જાય છે. ॥ ૨૧ ॥

કિં મર્મ નામ રિપુષુ સ્થિરસાહસસ્ય મર્મસ્વપિ પ્રહરતિ સ્વવધાય મન્દઃ ।

આશીવિપો હિ દશનૈઃ સહજોગ્રવીચૈઃ ક્રીડન્નપિ સ્પૃશતિ યત્ર તદેવ મર્મ ॥ ૨૬ ॥

જેનું સાહસ સ્થિર છે તેને માટે શત્રુના વિષયમાં મર્મસ્થાન શું બોવાનું હોય? અને જે મંદ છે તેના માટે તો પોતે મર્મ ઉપર કસેલો પ્રહાર સ્વનાશનું કારણ થઈ જાય છે. કારણ કે સહજ અને પ્રયત્ન વીર્યવાળા ઘંટો વડે કીડા કરતો આશીવિપ સર્પ ન્યાં સ્પર્શ કરે તે જ મર્મ થઈ જાય છે. ॥ ૨૬ ॥

મન્દોપ્યહાર્યવચનઃ પ્રશમાનુયાતઃ સ્ફીતાગમોઽપ્યનિમૃતઃ સ્મિતવસ્તુ પુંસામ્ ॥

તસ્માત્ પ્રવેષ્ટુમુદિતેન સભામનાંસિ યત્નઃ શ્રુતાચ્છતગુણઃ સમ એવ કાર્યઃ ॥ ૨૭ ॥

મંદ, અસ્પષ્ટવાચી પણ જે શાંત ચિત્તવાળો હોય છે તો તેનું વચન અખંડનીય થાય છે. તેથી ઉદ્ધતું બહુ અભ્યાસી પણ જે અશાંતચિત્ત હોય છે તો તે પુરુષોમાં ઉપહાસપાત્ર બને છે. તેટલા માટે સૂચ્યોના મનમાં સ્થાન મેળવવા તત્પર થનારે શાસ્ત્ર કરતાં પ્રશમના વિષયમાં જ સૌ ગણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

આક્ષિપ્ય યઃ સ્વસમયં પરિનિષ્ક્રાન્તઃ પશ્યત્યનાહતમનાશ્ચ પરમવાદાન્ ।

આક્રમ્ય પાર્થિવસમાઃ સ વિરોચમાનઃ શોકપ્રજાગરકૃશાન્ દ્વિપતઃ કરોતિ ॥૨૮॥

જે પોતાના સિદ્ધાંતનું સ્થાપન કરી નિર્ભય મન અને નિષ્ક્રાન્તવાળો થઈ પ્રતિ-વાદીઓ સામે જુએ છે તે રાજ્યસલા ઉપર કાળ મેળવી તેજસ્વી બનેલો પોતાના શત્રુઓને શોક અને જાગરણના દુઃખથી દુર્બળ કરી મૂકે છે. ॥ ૨૮ ॥

કિં ગર્જિતેન રિપુષુ ત્વમિતોમુલ્લેપુ કિં ત્વેવ નિર્દયવિરૂપણિતપૌરુષેષુ ।

વાગ્દીપિતં તૃણકૃશાનુચલં હિ તેજઃ કલ્પાત્યયસ્થિરવિભૂતિપરાક્રમોત્થમ્ ॥ ૨૯॥

સંમુખ થઈ બેઠેલા શત્રુઓમાં ગર્જન કરવાથી શું થવાનું છે? તેમ જ નિર્દયભાવે જેઓ પૌરુષ નિહાળી રહ્યા હોય તેમની વચ્ચે પણ ગર્જન કરવાથી શું થવાનું છે? કારણ કે વાણીથી પ્રકટાવેલું તેજ માત્ર વામના અગ્નિ જેટલું બળ ધરાવે છે. કલ્પાંત મુધી સ્થિર રહે તેનું તેજ તો પરાક્રમથી જ પ્રક્ટી શકે છે. ॥ ૨૯ ॥

પરિચિતનયઃ સ્ફીતાર્યોઽપિ શ્રિયઃ પરિસંગતાં
 ન નૃપતિરલં ભોક્તું કૃત્સ્નાં કૃશોપનિપદ્બલઃ ।
 વિદિતસમયોઽપ્યેવં વાગ્મી વિનોપનિપક્ત્રિયાં
 ન તપતિ યથા વિજ્ઞાતારસ્તાથા કૃતવિગ્રહાઃ ॥ ૩૨ ॥

જેમ, સમૃદ્ધિશાળી અને નીતિત હોવા છતાં પણ જે ગુણ રહસ્ય બળથી દુર્બળ હોય છે તે તે પ્રાપ્ત થએલી સંપૂર્ણ સંપત્તિને બોગવી શકતો નથી; તેમ શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા હોવા છતાં (વાદના) રહસ્યને ન બળ્યતો હોય તે તે (જનસમૂહમાં) દીપી હોતો નથી. કારણ કે જે (વાદી અથવા રાજા) જે રીતે જ્ઞાતા હોય તે રીતે તે વિગ્રહ કરી શકે. ॥ ૩૨ ॥

વાદદ્વાત્રિંશદા

ગ્રામાન્તરોપગતયોરેકામિપસંગજાતમત્સરયોઃ ।

સ્યાત્ સૌ (? સ)લ્યમપિ શુનોઽભ્રાતોરપિ વાદિનોનૈ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

જ્યાં જ્યાં ગામથી આવી ચડેલા અને એક જ માંસના દુકાડા ઉપર તાકી રહેવાથી પરસ્પર મત્સરી બનેલા એવા જે જ્ઞાતાનું પણ કદાચિત્ સમ્યક્ સંભાવે ખરું; પરંતુ વાદીઓ બે બે મુઠા ભાઈ હોય તે પણ તેઓનું પરસ્પર સમ્યક્ રહેતું અસંભવિત છે. ॥ ૧ ॥

ક્વ ચ તત્ત્વાભિનિવેશઃ ક્વ ચ સંરમ્ભાતુરેક્ષણં વદનમ્ ।

ક્વ ચ સા દીક્ષા વિશ્વસનીયરૂપતાનૃજુર્વાદઃ (?) ॥ ૨ ॥

ક્યાં તે તત્ત્વનો આગ્રહ અને ક્યાં આવેશથી આતુર (ચક્રેત) આંખવાળું (વાદીનું) મુખ ? ક્યાં તે વિશ્વાસની ભર્તિસભી દીક્ષા અને ક્યાં એ કુટિલ વાદ ? ॥ ૨ ॥

તાવદ્ વક્રમુગ્ધમુલ્લસિઘ્વિતિ યાવન્ન રંગમવતરતિ ।

રંગાવતારમત્તઃ કાકોદ્ધતનિષ્કુરો ભવતિ ॥ ૩ ॥

ત્યાં મુઠી રંગ (વાદચલી)માં નથી ઉતરતો ત્યાં મુઠી વાદી બગલા જેવો મુગ્ધ દેખાય છે. પણ રંગમાં ઉતરતાં જ તે મત્ત યત્ત કાગડા જેવો ઉદ્ધત અને ક્રોર થઈ જાય છે. ॥ ૩ ॥

ક્રીડનકમીશ્વરાણાં કુર્કુટલાવકસમાન(?)ચાલેભ્યઃ ।

શાસ્ત્રાણ્યપિ દાસ્યકયાં લઘુતાં વા સુલ્લકો નયતિ ॥ ૪ ॥

ક્રીડક વાદી કુદક અને તેતરની પેઠે પૈસાદારોનું રમકડું બની પોતાનાં શાસ્ત્રોને બાગમે મારફત ઉપદાસ અને લઘુતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥ ૪ ॥

અન્યૈઃ સ્વચ્છારચિતાનર્થવિશેષાન્ શ્રમેણ વિજ્ઞાય ।

કૃત્સ્નં વાદ્મયમિત્ત ઇતિ સ્વાદત્પંગાનિ દર્પણ ॥ ૫ ॥

બીજાઓએ (અન્ય વાદીઓએ) સ્વેચ્છાપૂર્વક રચેલા વિશિષ્ટ અર્થોને કટપૂર્વક મળીને વાદી, જાણે અદી જ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રો છે એમ દર્શવડે અજાણે કરડે છે. ॥ ૫ ॥

અન્યતઃ એવ શ્રેયાંસ્યન્યતઃ એવ વિચરન્તિ વાદિવૃષાઃ ।

વાક્સંસ્પર્શઃ ક્વચિદપિ ન જગાદ મુનિઃ શિવોપાયમ્ ॥ ૭ ॥

કલ્યાણી બીજી જ તરફ છે, અને વાદીવૃષભો બીજી જ તરફ વિચરે છે; મુનિઓએ તો વાણીના યુદ્ધને ક્યારે કલ્યાણનો ઉપાય કહ્યો નથી. ॥ ૭ ॥

યદ્યકલહાભિજાતં વાક્છલરંગાવતારનિર્વાચ્યમ્ ॥

સ્વસ્થમનોભિસ્તત્ત્વં પરિપીમાંસેન્ન દોષઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥

વાકછલશ્લી રંગશ્લૂભિમાં ઊતરીને જેનું નિર્વાચન કરવાનું છે, એવા તત્ત્વની જો સ્વચ્છ મન વડે, અકલહથી સુંદર અને તેમ જો વિચારણા કરવામાં આવે તો તેમાં કશો દોષ ન થાય. ॥ ૮ ॥

સાધયતિ પક્ષમેકોઽપિ હિ વિદ્વાન્ શાસ્ત્રવિત્પશમયુક્તઃ ।

ન તુ કલહકોટિકોટયાઽપિ સમેતા (શંસંગતા) વાક્યલાલભુજઃ ॥ ૯ ॥

શાસ્ત્ર જાણનાર વિદ્વાન જો શાંત હોય તો તે એકલો છતાં પણ પોતાનો પક્ષ સાધે છે, પરંતુ વાક્યોની લાગ આટનારા અનેક વિદ્વાનો એકા યદને કલહ-પ્રધાન એવી કરોડો કાટિઓથી પણ પોતાનો પક્ષ સાધી શકતા નથી. ॥ ૯ ॥

આર્તધ્યાનોપગતો વાદી પ્રતિવાદિનસ્તથા સ્વસ્ય ।

ચિન્તયતિ પક્ષનયહેતુશાસ્ત્રવાગ્વાણસામર્થ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

વાદી દુઃખાનમાં પડી પ્રતિવાદીના અને પોતાના પક્ષવિપયક, નયવિપયક, હેતુવિપયક, શાસ્ત્રવિપયક અને વચનગ્રાણવિપયક સામાર્થ્યની જ ચિંતા કરતો રહે છે. ॥ ૧૦ ॥

हेतुविदसौ न शब्दः (शब्दः) शब्दोऽसौ न तु विदग्धहेतुकथः ।

उभयज्ञो भावपटुः पटुरन्योऽसौ स्वमतिहीनः ॥ ११ ॥

અમુક વાદી હેતુક (તર્કક) છે તો શબ્દશાસ્ત્ર નથી જાણતો. વળી અમુક બીજો વાદી શબ્દશાસ્ત્ર છે તો તર્કકયામાં કુશળ નથી. ત્રીજો વળી તર્ક અને શબ્દશાસ્ત્ર બંને જાણતો છતાં લાવ પ્રકટ કરવામાં પટુ નથી. તો બીજો વાદી પટુ છે પણ તેને પોતાની ભુદ્ધિ નથી. ॥ ૧૧ ॥

सा नः कथा भवित्री तत्रैता जातयो मया योज्याः ।

इति रागविगतनिद्रो वाग्मुखयोग्यां । निशि करोति ॥ १२ ॥

‘અમારા વચ્ચે તે કથા યવાની છે તેમાં મારે આ જાતિઓ (અસલ ઉત્તરો) થોળવાની છે.’ આવા પ્રકારની ચિંતાથી નિદ્રાહીન યદ વાદી રાત્રિને વખતે વચન અને મુખની કસરત કરે છે. ॥ ૧૨ ॥

अथुभवितकैविधूमितहृदयः कृत्स्नां क्षपामपि न शेते ।

कुण्ठितदर्पः परिपदि वृथात्मसंभावनोपहतः ॥ १३ ॥

સભામાં જેનો ગર્વ તૂટી ગયો છે એવો વાદી પોતાની મિથ્યા આત્મસંભાવનાથી આઘાત પામી આખી રાત અશુભ વિતર્કથી ઘેરાએલા હૃદયવાળો થઈ બેઠો રહેતો નથી. ॥ ૧૩ ॥

यदि विजयते कथञ्चित्ततोऽपि परितोपभग्नमर्यादः ॥

स्वगुणविकત્યનદુપિક(?)स्त्रीनपि लोकान् खलीकुरुते ॥ १५ ॥

उत जीयते कथञ्चित् परिपत्परिवादिनं स कोपान्वहः ॥

गलगर्जेनाक्रामन् बलक्षयविनोदनं कुरुते ॥ १६ ॥

જે વાદી કોઈ પણ રીતે હારે તો તેથી ઘની ખુશીમાં તે મર્યાદા તોડી આત્મપ્રશંસાથી ફરાઈ જઈ ત્રણે લોકોની અવમા કરે છે. પરંતુ જે હારે તો તે વાદી કોઈપણ યજ્ઞ સભા અને પ્રતિવાદી ઉપર હાડી મર્જનાદ્વારા આક્રમણ કરતો પોતાની આંખપને દૂર કરે છે. ॥ ૧૫ ॥ ॥ ૧૬ ॥

वादक्यां न क्षमते दीर्घं निःश्वसिति मानभंगोष्णम् ।

रम्येऽप्यपरतिज्वरितः मुहृत्स्वपि वज्रीकरणवाक्यः ॥ १७ ॥

જ્યારે વાદી વાદકથા નથી સૂઝી શકતો ત્યારે માનભંગના લયથી ગરમ અને લાંબો નીશ્વાસો મૂકે છે. અને તે રમ્યસ્થાનોમાં પણ એકેનીથી સંતપ્ત થએલો હોઈ મિત્રોના પ્રત્યે પણ વજ્ર જેવાં તીક્ષ્ણ વચનો બોલવા લાગે છે. ॥ ૧૭ ॥

दुःखमहंकारमभवमित्ययं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।

अथ च तमेवारुढस्तच्चपरीक्षां किल करोति ॥ १८ ॥

સર્વ શાસ્ત્રકારોનું એ મત છે કે અહંકાર એ જ દુઃખનું મૂળ છે, છતાં તે જ અહંકારનો આશ્રય લઈ વાદી તત્ત્વની પરીક્ષા કરવા ઇચ્છે છે. ॥ ૧૮ ॥

ज्ञेयः परसिद्धान्तः स्वपक्षवलनिश्चयोपलब्ध्यर्थम् ।

परपक्षक्षोभणमभ्युपेत्य तु सतामनाचारः ॥ १९ ॥

પોતાના પક્ષખગના નિશ્ચયની ઉપગ્રંથિ (ખાતરી) માટે જ જીજ્ઞાસુનો સિદ્ધાંત જાણી લેવો આવશ્યક છે; પરંતુ સામાના પક્ષને ક્ષોભ પમાડવાના ઉદ્દેશથી તેનો સિદ્ધાંત જાણવો એ તો સત્ત્વનો માટે અનાયાર જ છે. ॥ ૧૯ ॥

स्वहितार्थवोत्थेयं को नानामतिविचेतनं लोकम् ॥

यः सर्वज्ञैर्न कृतः शक्यति तं कर्तुमेकमतम् ॥ २० ॥

પોતાના હિતની દૃષ્ટિએ જ પરાક્રમ કરવું હવિત છે. કારણ કે અનેક મતભેદોથી જાન્યથેય આ જગત સર્વજ્ઞોથી પણ એકમત ન થયું તો પછી તેને કયો વાદી એકમત કરી શકે ? ॥ ૨૦ ॥

; सर्वज्ञविषयसंस्थांश्छन्नस्थो न प्रकाशयत्यर्थान् ।

नाश्रयमेतदत्यद्भुतं तु यत्किञ्चिदपि वेत्ति ॥ २१ ॥

સર્વજ્ઞના જ વિષયભૂત એવા પદાર્થોને જે છદ્ધસ્થ (અપજ્ઞ) મનુષ્ય પ્રકટ કરી શકતો નથી, તે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. એવા અપજ્ઞો જે કાંઈ થોડું જાણી શકે છે તે જ આશ્ચર્ય માનવું નેહ્યંએ. ॥ ૨૩ ॥

પરુપવચનોદ્યતમુરૈઃ કાહલજનચિત્તવિભ્રમપિગ્નાચૈઃ ।

ધૂર્તેઃ કલહસ્ય કૃતો મીમાંસા નામ પરિવર્તઃ ॥ ૨૪ ॥

પામરજનોનાં ચિત્તને ભરમાવવા માટે પિશાચ જેવા અને કુદાર વચન બોલવા માટે જ જેઓનાં મુખ તત્પર હોય છે એવા ધૂર્તજનોએ કલહને મીમાંસાના નામમાં બદલી નાખ્યું છે.

પરનિગ્રહાધ્યવસિતથિતૈકાગ્ર્યમુપયાતિ તદ્વાદી ।

યદિ તત્સ્યાદ્વેરાગ્યે ન ચિરેણ શિવં પદમુપયાતુ ॥ ૨૫ ॥

ખીનજોને નિગ્રહ આપવાના નિશ્ચયથી વાદી ચિત્તની જે એકાગ્રતા ભેળવે છે તેથી જે દ્વેરાગ્યમાં ભેળવે તો તે વાદી વગર વિલંબે મુક્તિ પામે. ॥ ૨૫ ॥

एकमपि सर्वपर्ययनिर्वचनीयं यदा न वेत्त्यर्थम् ।

मां प्रत्यहमिति गर्वः स्वस्थस्य न युक्त इह पुंस ॥ ૨૬ ॥

અહીં—આ લોકમાં—ભૂતારે મનુષ્ય સર્વ અંશોથી નિર્વચન કરવા થોડાં એવી એક પણ વસ્તુને પૂરી જાણી શકતો નથી તો પછી ‘હું!’ કે ‘મારા પ્રત્યે!’ એવા પ્રદારનો ગર્વ કરવો ક્યા સ્વસ્થ પુરુષને થોડાં હોઈ શકે? ॥ ૨૬ ॥

ન્યાયદાત્રિંશિકા

दैवखातं च यदनं आत्मायतं च बाह्मयम् ।

श्रोतारः सन्ति चोक्तस्य निर्लज्जः को न पण्डितः ॥ ૧ ॥

મોહું દેવે જોદ્યું છે (જનાની રાખ્યું છે) અને બાહ્યમય પોતાને આધીન છે; જે કાંઈ પણ કહેવામાં આવે તેને સાંભળનાર પણ મળી જ આવે છે; એવી સ્થિતિમાં કયો નિર્લજ્જ પંડિત ન જની શકે? ॥ ૧ ॥

द्वितीयपक्षप्रतीयाः सर्वे एव कथापथाः ।

अभिधानार्थविभ्रान्तैरन्योऽन्यं विप्रलप्यते ॥ ૭ ॥

સર્વે કથા(વાદ)માર્ગો પરપક્ષના ધાતમાટે જ રચાયેલા હોય છે; છતાં રાખ્દ અને અર્થમાં વ્રાન્ત થએલા વાદીઓ અંદરે અંદર વિપ્રલપ્ત કરી જ કરે છે. ॥ ૭ ॥

एकपक्षहता बुद्धिर्जल्पवाग्यन्त्रपीडिता ।

શ્રુતસંભાવનાયેરી વૈરસ્યં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

જેપક્ષ વચનયંત્રમાં પીડિત થએલી બુદ્ધિ એક પક્ષમાં હણાઈ જાય છે; અને શાસ્ત્ર-પ્રેક્ષાવના (બુદ્ધિમાન)ની શત્રુ જની નીરસપણું પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

ન નામ દૃઢમેવેતિ દુર્વલં ચોપપત્તિઃ ।

વક્તૃશક્તિવિશેષાત્ તત્તદ્ભવતિ વા ન વા ॥ ૨૮ ॥

ઉપપત્તિ (યુક્તિ)થી કાંઈ બળવાન કે દુર્બળ છે જ નહિ; વક્તાની વિશિષ્ટ શક્તિને લીધે જ તે તેમ બને અથવા ન બને. ॥ ૨૮ ॥

તુલ્યસામાધુપાયાસુ શક્તયા યુક્તો વિશેષ્યતે ।

વિજિગીપુર્યયા વાગ્મી તથાભૂયં (?) શ્રુતાદપિ ॥ ૨૯ ॥

સામ આદિ ઉપાયો સમાન હોવા છતાં જેવી રીતે શક્તિશાલી વિગ્રહેષ્ઠુ ચઢી જાય છે તેવી રીતે વક્તા પણ શાસ્ત્ર ક્ષરતાં શક્તિના યોગે ચઢી જાય છે. ॥ ૨૯ ॥

પાશ્નિકેશ્વરસૌમુલ્યં ધારણાક્ષેપકૌશલમ્ ।

સહિષ્ણુતા પરં ધાટ્યમિતિ વાદચ્છલાનિ પટ્ ॥ ૩૧ ॥

સમ્ય અને સભાપતિનો સદલાવ, ધારણાશક્તિ અને આક્ષેપશક્તિનું કૌશલ, સહન-શીલતા અને પરમધૃષ્ટતા—આ ૭ વાદચ્છલ કહેવાય છે. ॥ ૩૧ ॥

વિભાગ ૨

હરિભદ્રસૂરિનાં વાદ અને યમ અષ્ટકો.

ઉપર પૃ. ૨૦૯ માં જે અષ્ટકોનો સારાંશ આપવામાં આવ્યો છે, તે અષ્ટકો સંક્ષેપ તેમ જ પાંચ હોવાથી નીચે તેનું મૂળ માત્ર આપવામાં આવે છે:—

શુષ્કવાદો વિવાદશ્ચ ધર્મવાદસ્તથાપરઃ ।

इत्येष त्रिविधो वादः कीर्तितः परमर्षिभिः ॥ ૧ ॥

अत्यन्तमानिना सार्धं क्रूरचित्तेन च दृढम् ।

धर्मद्विष्टेन मूढेन शुष्कवादस्तपस्विनः ॥ ૨ ॥

विजयेऽस्यातिपातादि लायवं तत्पराजयात् ।

धर्मस्येति द्विधाप्येष तच्चतोऽनर्थवर्धनः ॥ ૩ ॥

लब्धिल्यात्यर्थિना तु स्वाद्भुःस्थितेनाમहात्मना ।

छलजातिमधानો यः स विवाद इति स्मृतः ॥ ૪ ॥

विजयो . एव સન્નીત્યા દુર્લભસ્તત્ત્વવાદિનઃ ।

તદ્ભાવેઽપ્યન્તરાયાદિદ્રોષો દૃષ્ટવિધાતકૃત્ ॥ ૫ ॥

परलोकप्रधानेन मध्यस्थेन तु धीमता ।
स्वशास्त्रज्ञाततत्त्वेन धर्मवाद उदाहृतः ॥ ६ ॥
विजयेऽस्य फलं धर्मप्रतिपत्त्याद्यनिन्दितम् ।
आत्मनो मोहनाशश्च नियमात्तत्पराजयात् ॥ ७ ॥
देशाद्यपेक्षया चेह विज्ञाय गुरुलाघवम् ।
तीर्थकृज्ज्ञातमालोच्य वादः कार्यः विपश्चिता ॥ ८ ॥

विषयो धर्मवादस्य तत्तत्तत्रव्यपेक्षया ।
प्रस्तुतार्थोपयोग्येव धर्मसाधनलक्षणः ॥ १ ॥
पंचैतानि पवित्राणि सर्वेषां धर्मचारिणाम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् ॥ २ ॥
क्व खल्वेतानि युज्यन्ते मुख्यवृत्त्या क वा न हि ।
तत्रे तत्तत्रनीत्यैव विचार्य तत्त्वतो हृदः ॥ ३ ॥
धर्मार्थिभिः प्रमाणादेर्लक्षणं न तु युक्तिमत् ।
प्रयोजनाद्यभावेन तथा चाह महामतिः ॥ ४ ॥
“प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।
प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम्” ॥ ५ ॥
प्रमाणेन विनिश्चित्य तदुच्येत न वा ननु ।
अलक्षितात् कथं युक्ता न्यायतोऽस्य विनिश्चितिः ॥ ६ ॥
सत्यां चास्यां तदुत्तया किं तद्वद्विषयनिश्चितेः ।
तत एवाविनिश्चित्य तस्योक्तिर्ध्यान्यमेव हि ॥ ७ ॥
तस्माद्यथोदितं वस्तु विचार्य रागवर्जितैः ।
धर्मार्थिभिः प्रयत्नेन तत इष्टार्थसिद्धितः ॥ ८ ॥

પરિશિષ્ટ ૫

વાદી દેવસૂરિનો તથા આચાર્ય હેમચંદ્રનો વાદવિચાર

વિભાગ ૧.

વાદસ્વરૂપ^૧ પરપર વિરુદ્ધ એવા બે અંશોમાંથી એક અનિષ્ટ અંશનું નિરાકરણ કરી બાકીના બીજા અંશનું સ્થાપન કરવા માટે વાદી અને પ્રતિવાદી બે પોત પોતાના પક્ષનું સાધન અને સામેના પક્ષનું નિરસન કરે છે તે વાદ. આ લક્ષણમાં અસપાદના વાદ અને જલ્પનો સમાવેશ થાય છે; વિતણાનો નહિ.

હેમચંદ્ર કહે છે કે પ્રાશ્નિક (સમ્ય), સભાપતિ અને પ્રતિવાદીની સમક્ષ તત્ત્વનિશ્ચયની રક્ષા માટે પોતાના પક્ષનું સાધન અને પરપક્ષનું દૂષણ કહેવું તે વાદ.^૨ હેમચંદ્ર પણ પોતાના એ વાદના લક્ષણમાં અસપાદકયિત વાદ અને જલ્પ એ બંને કથાનો સમાવેશ કરે છે અને લાંબી ચર્ચા પછી કહે છે કે વાદથી જલ્પની કાંઈ ભિન્નતા નથી. વિતણા માટે તો તે કહે છે કે પ્રતિપક્ષસ્થાપના વિનાની વિતણા એ તો કથા જ નથી; કારણકે વૈતણિક પોતાનો પક્ષ લઈ તેને સ્થાપન ન કરતાં બે કાંઈ પણ બોલી પરપક્ષને જ દૂષિત કરે તો તેનું કથન કાણુ સાંભળે? તેથી વૈતણિક પોતાના પક્ષનું સ્થાપન તો કરવું જ રહ્યું; અને એમ કરે એટલે તેની કથામાં વિતણાપણું રહેતું જ નથી. કાંતો તે કથા વાદ અને કાંતો જલ્પ બની જાય છે. માટે જ વિતણા એ કથાકાંટિમાં આવી શકતી નથી.^૪

વાદી (પ્રારંભક) પ્રતિવાદી (પ્રત્યારંભક) વાદી બે પ્રકારના હોય છે. એક વિજયેચ્છુ અને બીજો તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ. તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુના વળી બે પ્રકારો છે. કાંઈ પોતે જ તત્ત્વનિર્ણય મેળવવા ઇચ્છે છે. તે સ્વાત્મનિ તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ કહેવાય બ્યારે બીજો સ્વયં નિર્ણયવાન હોઈ બીજાને તત્ત્વનિર્ણય કરાવી આપવા ઇચ્છે છે તે પરત્રતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ કહેવાય. આ બેમાંથી પરત્રતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુના પણ બે પ્રકાર સંભવે છે. એક અસર્વજ્ઞ અને બીજો સર્વજ્ઞ. આ રીતે (૧) વિજયેચ્છુ (૨) સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ (૩) અસર્વજ્ઞપરત્રતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ (૪) સર્વજ્ઞપરત્રતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ, એમ ચાર પ્રકારના વાદી થયા.

૧. વિરુદ્ધયોર્ધર્મયોરેકધર્મવ્યવચ્છેદેન સ્વીકૃતતદન્યધર્મવ્યવસ્થાપનાર્થ સાધનદૂષણવચનં વાદઃ । પ્રમાણનયતત્ત્વા. પરિ. ૮, સૂ. ૧.

૨. તત્ત્વસંરક્ષણાર્થ પ્રાશ્નિકાદિસમક્ષં સાધનદૂષણવદનં વાદઃ । પ્રમાણ-મીમાંસા ॥ ૨-૧-૩૦ ॥

૩. તન્ન વાદાત્ જલ્પસ્ય કથિદ્વિશેષોઽસ્તિ । પ્રમાણમીમાંસા.

૪. પ્રતિપક્ષસ્થાપનાહીનાયા વિતંણયા કયાત્વાયોગાત્ । વૈતણિકો हि स्वपक्षमभ्युपगम्यास्थापयन्यत्किञ्चिद्वादेन परपक्षमेव दूषयन् कथमवबोधेयवचनः । પ્રમાણમીમાંસા.

પ્રતિવાદી પણ ઉપરની રીતે જ ચાર સંભવી શકે. તેમાંથી કયી કયી જાનના વાદીનો કયી કયી જાનના પ્રતિવાદી સાથે વાદ સંભવે અને કયી જાનના સાથે ન સંભવે એનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વિજયેચ્છુ વાદીનો સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ પ્રતિવાદી સાથે (૨) સ્વાત્મનિતત્ત્વ-નિર્ણયેચ્છુ વાદીનો વિજયેચ્છુપ્રતિવાદી સાથે (૩) સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ વાદીનો સ્વાત્મનિ-તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ પ્રતિવાદી સાથે અને (૪) પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ સર્વજ્ઞ વાદીનો પરત્વતત્ત્વ-નિર્ણયેચ્છુ સર્વજ્ઞ પ્રતિવાદી સાથે આ પ્રમાણે ચાર વાદ ન સંભવે.

જે (વાદ) સંભવે તે આ પ્રમાણે:—

(૧) વાદી અને પ્રતિવાદી બંને વિજયેચ્છુ. (૨) વાદી વિજયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી અસર્વજ્ઞ પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ (૩) વાદી વિજયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી સર્વજ્ઞપરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ (૪) વાદી સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી અસર્વજ્ઞ-પરત્વ-તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ (૫) વાદી સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી સર્વજ્ઞ-પરત્વ-તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ (૬) વાદી અસર્વજ્ઞ-પરત્વ-તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી વિજયેચ્છુ. (૭) વાદી અસર્વજ્ઞ પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ. (૮) વાદી અસર્વજ્ઞ પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી અસર્વજ્ઞ-પરત્વ તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ. (૯) વાદી અસર્વજ્ઞ પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી સર્વજ્ઞપરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ. (૧૦) વાદી સર્વજ્ઞ-પરત્વ-તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી વિજયેચ્છુ (૧૧) વાદી સર્વજ્ઞ પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ (૧૨) વાદી સર્વજ્ઞપરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અને પ્રતિવાદી અસર્વજ્ઞ પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ.

અંગ નિયમ. વાદ કથાનાં ચાર અંગો માનવામાં આવ્યાં છે. (૧) વાદી (૨) પ્રતિ-વાદી (૩) સભ્ય (૪) સલાપતિ. વધારેમાં વધારે આ ચાર જ અંગો વાદ માટે આવશ્યક છે. પણ વાદી પ્રતિવાદીની વિશેષતાને લક્ષને કેટલાક વાદો એવાં અંગોથી પણ ચાલે છે. તેથી વાદને લગતો અંગનો નિયમ પણ જતાવવામાં આવ્યો છે. જેમકે વાદી અને પ્રતિવાદી વચ્ચે વાદના જે ઉપર્યુક્ત બાર પ્રકાર જતાવવામાં આવ્યા છે તેમાંથી વિજયેચ્છુ વાદી સાથે (૧) વિજયેચ્છુ પ્રતિવાદીનો (૨) અસર્વજ્ઞ પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ-પ્રતિવાદીનો તથા (૩) સર્વજ્ઞ પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ પ્રતિવાદીનો એ પ્રમાણે ત્રણ વાદો બને છે. તે વાદો પૂર્વોક્ત ચારે અંગ હોય તો જ ચાલી શકે. કારણકે જ્યાં વાદી કે પ્રતિવાદી-એમાંથી એક પણ વિજયેચ્છુ હોય ત્યાં સભ્ય અને સલાપતિ સિવાય વ્યવસ્થા રહી શકે જ નહિ. જ્યારે સ્વાત્મનિતત્ત્વ-નિર્ણયેચ્છુ વાદીનો અસર્વજ્ઞ પરત્વતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ પ્રતિવાદી સાથે વાદ ચાલે છે ત્યારે તેમાં એ અથવા ત્રણ અંગ હોય છે. જો વાદી અને પ્રતિવાદી બંને અંદરે અંદર સમજી શકે તો તે ચોતે જ એ અંગ અને જો પ્રવલ્ન કર્યા છતાં પણ પ્રતિવાદી વાદીને ન સમજવી શકે તો સભ્યની આવશ્યકતા પડે એટલે ત્રણ અંગ થયાં. એમાં વાદી પ્રતિવાદી બંને નિર્ણયેચ્છુ હોવાથી કલ્પ આદિનો સંભવ ન હોવાને કીલે સલાપતિ રૂપ અંગ આવશ્યક જ નથી.

પરંતુ જો સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ વાદીનો સર્વજ્ઞ-પરત્ત-તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ પ્રતિવાદી સાથે વાદ હોય તો તેમાં સમ્યગ્ની આવશ્યકતાનો પ્રસંગ ન પડવાથી વાદી અને પ્રતિવાદી બે જ અંગો હોય છે.

અસર્વજ્ઞ પરત્તતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ વાદીનો વિજયેચ્છુ પ્રતિવાદી સાથે વાદ હોય તો તેમાં ચારે અંગ જોઈએ. પણ જો તે અસર્વજ્ઞપરત્તતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ વાદીનો સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ પ્રતિવાદી સાથે અથવા પરત્તતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અસર્વજ્ઞ પ્રતિવાદી સાથે વાદ હોય તો તેમાં બે (વાદી પ્રતિવાદી) અગર ત્રણ જ અંગ જોઈએ (સભાપતિ નહિ). પણ જો એ અસર્વજ્ઞ પરત્તતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ વાદીનો સર્વજ્ઞ પ્રતિવાદી સાથે વાદ હોય તો તેમાં બે જ અંગ હોય.

સર્વજ્ઞ વાદીનો વિજયેચ્છુ પ્રતિવાદી સાથે વાદ ચાર અંગવાળો જ હોય. પણ તે સર્વજ્ઞ વાદીનો સ્વાત્મનિતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ પ્રતિવાદી સાથે અથવા પરત્ત-તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અસર્વજ્ઞ પ્રતિવાદી સાથે વાદ હોય તો બે જ અંગ આવશ્યક છે. વાદમાં વાદી કે પ્રતિવાદી કોણ પણ રૂપે વિજયેચ્છુ દાખલ થયો એટલે કલહ આદિ દૂર કરવા, વ્યવસ્થા રાખવા, સમ્ય અને સભાપતિ આવશ્યક હોય જ એ ઉપર ઠહેવામાં આવ્યું છે.

અંગોનું સ્વરૂપ અને કર્તવ્ય:—(૧) વાદ કથામાં બે પક્ષકારો હોય છે. તેમાં એક વાદી અને બીજો તેની સામે થનાર તેની અપેક્ષાએ પ્રતિવાદી; તેવી રીતે બીજાની અપેક્ષાએ તેની સામે પડનાર પહેલો પ્રતિવાદી કહેવાય છે. વાદી અને પ્રતિવાદી બંનેનું કામ પ્રમાણપૂર્વક પોત પોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને પરપક્ષનું ખંડન એ છે.

(૨) વાદી અને પ્રતિવાદી બંનેના સિદ્ધાન્તોના રહસ્યનું જ્ઞાન, ધારણાશક્તિ બહુ-શ્રુતપણું, ક્ષમા, મધ્યસ્થપણું, એ ગુણોને લીધે જેઓ વાદી અને પ્રતિવાદી બંનેને માન્ય થઈ શકે તે સમ્ય. તેઓનું કામ નીચે પ્રમાણે:—

વાદી અને પ્રતિવાદીને ચોક્કસ પક્ષનો સ્વીકાર કરાવી તેઓને જે પદ્ધતિએ ચર્ચા કરવાની હોય તે પદ્ધતિનો પણ સ્વીકાર કરાવવો; પહેલો કોણુ બોલશે અને પછી કોણુ બોલશે તે ઠરાવવું; વાદી અને પ્રતિવાદીએ પોતપોતાના પક્ષના સાધનમાં અને વિરુદ્ધ પક્ષના નિરાકરણમાં જે કહ્યું હોય તેના ગુણ અને દોષોનો નિશ્ચય કરવો; વખત આવ્યે સસ (તત્ત્વ) પ્રકાશન કરી ચર્ચાને બંધ કરવી અને યથાર્થપણે સભામાં ચર્ચાનું રૂપ (જય અગર પરાજય) નિવેદન કરવું.

સભાપતિનું સ્વરૂપ અને તેનું કાર્ય:—પ્રજ્ઞા (વિવેકશક્તિ) આજ્ઞા, ઐશ્વર્ય, (પ્રભાવ) ક્ષમા, અને મધ્યસ્થતા (નિષ્પક્ષપણું) એટલા ગુણોથી સુસ્ત-હોય તે સભાપતિ થઈ શકે.

તેનું કાર્ય બંને વાદીઓ અને સમ્યોએ જે કહ્યું હોય તે સમજી લેવું અને તકરારનો નીવેડો લાવવો વગેરે હોય છે.

૧. વાદિપ્રતિવાદિસિદ્ધાન્તતત્ત્વનિર્ણયત્વધારણાવાહુશ્રુત્યપ્રતિમા-ક્ષાન્તિમાધ્યસ્થ્યૈરુભયામિમતાઃ સમ્યાઃ । પ્રમાણનયત્ત્વા. પરિ. ૮ સૂ. ૧૮ ।

સમ્યના સ્વરૂપવિષે હેમચંદ્રે આપેલું નીચે એક સુંદર પદ્ય છે:

સ્વસમયપરસમયજ્ઞાઃ કુલજાઃ પક્ષદ્વયેષ્વિતાઃ ક્ષમિણઃ ।

વાદપથેષ્વભિયુક્તાસ્તુલાસમાઃ પ્રાશ્નિકાઃ પ્રોક્તાઃ ॥ પ્રમાણમીમાંસા પૃ. ૩૮. પ્ર. પં. ૧

કાળમર્યાદા:—જો જ્યેષ્ઠ વાદીઓની ચર્ચા હોય તો તેનો સમય સભ્યોની ઇચ્છા અને બોલનારની સ્ફૂર્તિ (કથનસામર્થ્ય) ઉપર આધાર રાખે છે; અને જો તત્ત્વનિર્ણયજ્ઞોની ચર્ચા હોય તો તેનો સમય તત્ત્વનિર્ણયના અવસાન અને બોલનારની સ્ફૂર્તિ ઉપર અવલંબે છે.

જોકે દેવસૂરિના ઉપરોક્ત વર્ણન જેટલું વિસ્તૃતવર્ણન બીજા કોઈ ગ્રંથમાં અઘાપિ જોવામાં નથી આવ્યું છતાં અક્ષપાદના ન્યાયસૂત્ર ઉપરની વિધનાય તર્કપંચાનનકૃત વૃત્તિમાં થોડુંકે આને લગતું જણવા જેવું વર્ણન છે. દેવસૂરિ અને તર્કપંચાનન બંનેનું વર્ણન ધણે અંશે એક બીજાની પૂર્તિ રૂપ હોઇ તેને અહીં જ આપી દેવું યોગ્ય છે. વૃત્તિમાંથી ચાર મુખ્ય બાબતો અહીં નોંધવા જેવી છે.

- (૧) ચર્ચા સામાન્યના અધિકારીઓ કેવા હોવા જોઇએ તે.
- (૨) વાદકથાના (વિશિષ્ટ ચર્ચાના) અધિકારીઓ કેવા હોવા જોઇએ .
- (૩) સભા કેવી હોવી જોઇએ તે.
- (૪) ચર્ચાનો ક્રમ કેવો હોવો જોઇએ.

કથાધિકાર (વાદી પ્રતિવાદી)નું સ્વરૂપ:—

તત્ત્વનિર્ણય અગર વિજય એ બેમાંથી કોઇ પણ એકની ઇચ્છા રાખનાર, સર્વજન સિદ્ધ અનુભવની અવગણના ન કરનાર, સાંભળવા વગેરે કામમાં પડું; તકરાર નહિ કરનાર અને ચર્ચામાં ઉપયોગી થાય તેવું પ્રવર્તન કરવામાં સમર્થ વાદી પ્રતિવાદી હોવા જોઇએ.

વાદાધિકારી:—

તત્ત્વજ્ઞાનને ઇચ્છનાર, પ્રસ્તુત વિષય સાથે સંગૃહ જ બોલનાર, નહિ કંઈનાર, યથાસમયસ્ફૂર્તિવાળા, અપેક્ષા (લાભેચ્છા) વિનાના, અને હુકિતયુક્ત વાતનો સ્વીકાર કરનાર—વાદકથાના અધિકારી હોય.

સભા: —

સ્થેયાન (મધ્યસ્થ) એવા અનુવિધેય (રાજનદિ સમાપતિ) તથા સમ્યથી યુક્ત સભા હોય પણ વીતરાગકથા (વાદ)માં તે આવશ્યક નથી. તે માત્ર વાદી અને પ્રતિવાદીથી પણ ચાલી શકે છે.

ક્રમ: —

વાદી સ્વપક્ષનો સાધકહેતુ મૂકી, આ મારો હેતુ હેત્વાભાસ નથી એમ સામાન્ય રીતે અને આ અસિદ્ધ વગેરે હેત્વાભાસ નથી એમ વિશેષ રીતે દ્વપણ્ણો ઉદ્ધાર કરે એટલે પ્રતિવાદી વાદીના કથનનો અનુવાદ કરી યથાસંભવ હેત્વાભાસ વડે વાદીના કથનને દ્વિપિન કરી સ્વપક્ષનો ઉપન્યાસ કરે; ત્યાર પછી ત્રીજી કક્ષામાં વાદી, પ્રતિવાદીના કથનનો અનુવાદ કરી પ્રતિવાદીએ આપેલ દ્વપણ્ણ ઉદ્ધરી યથાસંભવ હેત્વાભાસ દ્વારા પ્રતિવાદીનો પક્ષ દ્વિપિત કરે. આ સાધન અને દ્વપણ્ણો જે ક્રમ આપ્યો છે તે પ્રમાણે ચર્ચાનો

વ્યવસ્થા ક્રૂપા ત્યારે જ રહી શકે છે—ત્યારે વાદી અગર પ્રતિવાદીને કોઇ નિગ્રહસ્થાન ન મળે અને તે દ્વારા વિપક્ષને પરાભવ આપવાની તક ન મળે. જો વાદી અગર પ્રતિવાદીને એવું નિગ્રહસ્થાન મળી આવે કે જેનાદ્વારા વિપક્ષને પરાજિત કરી શકાય તો તે પોતાના પક્ષનું સાધન અને સામાના પક્ષનું દુષણ અગર સામા પક્ષકારે આપેલ દુષણ ઉદ્ધરવાની ખીજ કોઇ ભાંગડામાં ન પડતાં તે નિગ્રહસ્થાનદ્વારા જ સામાને પરાજિત કરી દે છે. આ સ્થિતિ જલ્પ અગર વિતણડાની હોય છે—નહિ કે વાદની. (ન્યા. સ. ૧. ૨. ૧. ખીજ વિગતો માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૬)

આ પ્રમાણેનો ક્રમ વૃત્તિમાં આપેલો છે. પણ ક્રમનું વિશેષ સ્વરૂપ વાદી દેવસરિએ પોતાના અંતમાં વર્ણવ્યું છે તે પણ જિજ્ઞાસુએ જોવા જેવું છે. તેમાં વાદી અને પ્રતિવાદી-ઓએ કેવી રીતે દાવપેચ ખેલવા અને જય પ્રાપ્ત કરવો એનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે. (જુઓ: પરિચ્છેદ ૮. સ. ૨૨. રત્નાકરાવતારિકા વીક્ર)

વિભાગ ૨

અર્થામાં છલ અને જાતિનો પ્રયોગ કરવા વિષે મતભેદ

વાદ અને જલ્પકથા વચ્ચેનું અંતર જતાવતા અક્ષપાદનો અનુગામી કોઇ કહે છે કે વાદમાં તો છલ અને જાતિ અસત્ય ઉત્તર રૂપ હોવાથી નથી યોગ્યતા, પણ જલ્પમાં તે યોગ્ય છે; કેમકે દુઃશિક્ષિત, કુતર્કથી વાચાળ, અને વિતણડાકુશળ પડિતો છલ આદિ ભસવાય ખીજ રીતે કેમ જીતી શકાય? તેટલા માટે અને ગતાનુગતિક સાધારણ જનતા તેવા વિતણડાકુશળ પડિતોથી ક્યાઇ કુમારે ન જય એમ વિચારી કારણિક મુનિએ જળ, જાતિ વગેરેનો ઉપદેશ કર્યો છે.

આના ઉત્તરમાં હેમચંદ્ર કહે છે કે અસત્ય ઉત્તરથી પ્રતિવાદીનું ખાંડન કરવું એ યોગ્ય નથી. કારણ કે મહાત્માઓ અન્યાય વડે જય કે યશ મેળવવા ઇચ્છતા નથી. માટે છલાદિનો પ્રયોગ કરવો અનુચિત હોવાથી જલ્પ એ વાદથી જુદી કથા સિદ્ધ થતી નથી. આજ વાત તેણે છલ જાતિ આદિના ઉપદેશક અક્ષપાદનો પરિહાસ કરતાં અન્ય-યોગ્યવચ્છેદદ્વારિત્રિકામાં રૂપાન્તરથી કહી છે:

૧. નનુ છલજાતિપ્રયોગોઽસદુત્તરચાદ્રાદે ન ભવતિ જલ્પે નુ તસ્યાનુ-
જ્ઞાનાદસ્તિ ષાદજલ્પયોર્વિશેષઃ, યદાદ્ય. “દુઃશિક્ષિતકુતર્કશલેશ્વચાલિતાનનાઃ
શક્ત્યાઃ કિમન્યથા જેતું વિતણ્ડાટોપપણ્ડિતાઃ ॥ ૧ ॥ ગતાનુગતિકો લોકઃ
કુમાર્ગ તત્પ્રતારિતઃ ૧” મો ગાદિતિ છલાદોનિ પ્રાહ કારણિકો મુનિઃ ॥ ૨ ॥
પ્રમાણમીમાંસા પૃ. ૩૮ દ્વિ. પં. ૨

૨. નૈવમ્, અસદુત્તરૈઃ પરપ્રતિક્ષેપસ્ય કર્તુમયુક્તત્વાત્ ન દ્વન્યાયેન જયં યશો
ધનં વા. મહાત્માનઃ સમીહન્તે । પ્રમાણમીમાંસા પૃ. ૩૮ દ્વિ. પં. ૬

૩. સ્વયં વિવાદગ્રહિલે વિતણ્ડાપાણ્ડિત્યકણ્ઠલમુખે જનેઽસ્મિન્ । માયો-
પદેશાંપરમર્મ ભિન્નદ્રહો ચિરક્તો મુનિરન્યદોયઃ ।

‘પ્રાકૃત લેખો સ્વભાવથી જ વિવાદ્યેલા હોય છે તેમાં વળી તેઓને જ્ઞ, જ્ઞાતિ અને નિગ્રહસ્થાન જેવાં માયિક તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરવો અને તે વડે પ્રતિવાદીના મગેનો ભેદવાનું સાધન પૂરું પાડવું એ અક્ષપાદમુનિની ખરેખર વિચિત્રતા છે !’

હેમચંદ્રનો આ ઉત્તર ઉપર અક્ષપાદનો અનુગમી આગળ વધી દલીલ^૧ કરે છે કે કોઇ પ્રયજ્ઞ પ્રતિવાદીને જોવાથી અગર તેના જળને લીધે થતા ધર્મનાશની સંભાવનાથી પ્રતિભા કામ ન કરે ત્યારે ધૂળની પેઠે અસત્ય ઉત્તરો ફેંકવામાં આવે, તે એવી ભુદ્ધિથી કે તદ્દન હાર, કરતાં. સંદેહદશામાં રહેવું એ ઠીક છે તો એમાં શો દોષ? આ દલીલનો ઉત્તર હેમચંદ્ર આપે છે કે આવી રીતે અસત્ય ઉત્તરનો પ્રયોગ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ જેઠં અપવાદ-રૂપે વાદમાં પણ વિરુદ્ધ નથી. આ ઉત્તર આપતાં જો કે હેમચંદ્ર જલ્પને વાદ્યી જૂદી કયા રૂપે નથી સ્વીકારતા, છતાં જ્ઞ, જ્ઞાતિના પ્રયોગ કરવા વિષેના અક્ષપાદના મતને તો તે કોઇ ને કોઇ રીતે સ્વીકારી જ લે છે.

નિગ્રહનું સ્વરૂપ:—ન્યાયદર્શન વિપ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિને નિગ્રહ કહે^૨ અને જ૞દ્ધ વિદ્વાનો સાધનાંગના અકથન અને દોષના અપ્રદર્શનને નિગ્રહ કહે^૩ છે. ત્યારે જોન તાર્કિકો પરા-જલ્પને જ નિગ્રહ માને^૪ છે અને પરાજલ્પનું સ્વરૂપ જતાવતાં કહે છે કે પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ ન થવી એ જ પરાજલ્પ છે.

૧. અય પ્રયલપ્રતિવાદિદર્શનાત્ તઙ્ગયે ધર્મખંડસર્સભાવનાતઃ પ્રતિભાક્ષયેજ સમ્યગુત્તરસ્યાપ્રતિભાસાદસદુત્તરૈરપિ પાંશુભિરિયાષકિરન્નેકાન્તપરાજયાઘ્રં સન્દેહ इति धिया न दोषमावहतीति । प्रमाणमीमांसा पृ. ૩૮ દ્વિ. પં. ૬

૨. ન, અસ્યાપવાદિકસ્ય જ્ઞાત્યુત્તરપ્રયોગસ્ય કયાન્તરસમર્થનસામર્થ્યા-ભાવાત્ યાદ ઇવ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનુસારેજ યથસદુત્તરં કથચ્ચન પ્રયુજ્ઞોત કિમેતાયતા કયાન્તરં પ્રસજ્ઞેત તસ્માજ્જલ્પવિત્પઢાનિરાકરણેજ યાદ ઇવેકઃ કયાપ્રયાં લભત इति स्थितम् । प्रमाणमीमांसा पृ. ૩૮ દ્વિ. પં. ૭

૩. વિપ્રતિપત્તિરપ્રતિપત્તિઃ નિગ્રહસ્થાનમ્ । ન્યાયદ. અ. ૧ આ. ૨ સૂ. ૧૧

૪. આ વિપત્તિની ચર્ચા અકલંકે અદ્યક્ષીમાં અને વિધાનદોષે અદ્યક્ષસીમાં સંવિસ્તર કરી છે. જુઓ અદ્યક્ષસી પૃ. ૮૧. અકલંક અને વિધાનદોષો એ શાસ્ત્રાર્થને હેમચંદ્ર સત્રજલ્પ કરી તેની વિસ્તૃત ટીકા પણ લખી છે:

નાપ્યસાધનાદ્ગ્રથચનાદોપોદ્ભાવને ॥ ૨-૧-૩૫ ॥ સ્વપક્ષસ્યાસિદ્ધિરેવ પરાજયો નાસાધનાદ્ગ્રથચનમદોપોદ્ભાવનં ચ, યયાહ ધર્મકોતિઃ, “અસાધનાદ્ગ્ર-થચનમદોપોદ્ભાવનં દ્વયોઃ । નિગ્રહસ્થાનમન્યતુ ન યુક્તમિતિ નેષ્યતે. ॥” પ્રમાણ-મીમાંસા પૃ. ૪૨ દ્વિ. પં. ૧૬ વિશેષાર્થીએ આ ત્રણે અર્થો સરખાવવા. અહીં વિસ્તાર-ભવથી બધા પૂર્ણ ઉલ્લેખો ન આપી શકાય.

૫. અસિદ્ધિઃ પરાજયઃ ॥ પ્રમાણમીમાંસા ૨-૧-૩૨; સ નિગ્રહો યોદિપ્રતિ-વાદિનોઃ ॥ પ્રમાણમીમાંસા ૨-૧-૩૩

પરિશિષ્ટ ૬

વિભાગ. ૧

ન્યાયસૂત્રવૃત્તિમાંનું કથાપદ્ધતિવિષયક કેટલુંક વર્ણન.

ગૌતમના ન્યાયસૂત્ર ઉપર બે વૃત્તિનામક ગ્રંથો મળે છે. તેમાં પહેલો ગ્રંથ જ્યંતની ન્યાયમંજરી અને બીજો વિશ્વનાથની ન્યાયસૂત્રવૃત્તિ. આ બેમાં ન્યાયમંજરી, પ્રાચીન છે. પહેલાં તેનો પઠનપાઠનમાં વધારે પ્રચાર હતો એમ લાગે છે કારણ કે સ્વાદ્વાદરત્નાકરરત્નાકરાવતારિકા, સ્વાદ્વાદમંજરી આદિ જૈન ગ્રંથોમાં ન્યાયમંજરીનો અનેકવાર ઉલ્લેખ આવે છે. પણ હમણાં તે પ્રચારમાં નથી. આગકાલના અભ્યાસક્રમમાં વિશ્વનાથની ન્યાયસૂત્રવૃત્તિ નિયત હોવાથી તેનો જ પઠનપાઠનમાં પ્રચાર છે. આ રથે બેમાંથી જ કથાપદ્ધતિને લગતા કેટલાક મુદ્દા ઉપરનું વર્ણન હુકમાં આપવા ધાર્યું છે.

કથાનું લક્ષણ—તત્ત્વનિર્ણય અગર વિજયને લાયક એવી જે ન્યાયવાક્યયુક્ત વચનરચના તે કથા.

કથાના અધિકારીઓ—જેઓ તત્ત્વનિર્ણય અગર વિજયને ઇચ્છતા હોય, સર્વજનસિદ્ધ અનુભવની અવગણના કરનાર ન હોય, સાંભળવા આદિ (સમજવા, ઘોષવા)ની ક્રિયામાં પડુ હોય, ક્ષલહકારી ન હોય, અને ચર્ચામાં ઉપયોગી થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવામાં સમર્થ હોય તે કથાના અધિકારી યથ શકે.

વાદ, જલ્પ અને વિતણડા એ ત્રિવિધ કથામાંથી દ્રક્ત વાદના અધિકારીઓ—જેઓ તત્ત્વ (સત્ય)ના જિજ્ઞાસુ હોય, ચાલુ વિષયને લગતું જ ઘોષનાર હોય, કુગનાર ન હોય, વખતસર વિચારની સ્ફુરણાવાળા ખ્યાતિ કે લાભની ઇચ્છા વિનાના અને યુક્તિયુક્ત વાતો સ્વીકારનાર હોય, તેઓ વાદ કરી શકે.

સભાનું સ્વરૂપ અને તેની આવશ્યકતા જેમાં રામ્મ આદિ પ્રભાવશાલી વ્યક્તિ અનુવિધેય (શાસનકારી) હોય અને નિષ્પક્ષ સભ્યો હોય તે જ સભા ચર્ચાને યોગ્ય સમજવી. આવી સભા પણ વાદકથામાં આવશ્યક નથી. કારણ એ કથા નિર્માત્સર વાદીઓ વચ્ચે ચાલે છે. પણ મત્સરી વાદીઓ વચ્ચે ચાલતી જલ્પકથામાં તો તે આવશ્યક છે જ.

ચર્ચાના ક્રમનું સ્વરૂપ—સૌથી પહેલાં વાદી પોતાના પક્ષનો સાધક હેતુ મૂકે. બાદ આ હેતુલાભાસ નથી એમ કહી સામાન્ય રૂપે તેમ જ અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ આદિ હેતુલાભાસ નથી એમ કહી વિશેષ રૂપે પોતાના પક્ષના દ્વષણનો ઉદ્ધાર કરે. અહીં સુધી પહેલી કક્ષા યથ. ત્યાર બાદ વાદીએ કહેલું બધું પોતે સમજી ગયો છે એમ જણાવવા પ્રતિવાદી સભા વચ્ચે વાદીના બધા કથનનો અનુવાદ કરી જાય. અને વાદીને પરાજિત કરવાનું કાષ્ઠ નિગ્રહસ્થાન ન જુએ તો છેવટે હેતુલાભાસ વડે વાદીના સાધનને દૂષિત કરી પોતાનો પક્ષ રજુ કરે—અહીં સુધી બીજી કક્ષા યથ. ત્યારપછી ત્રીજી કક્ષામાં આવી વાદીપ્રતિવાદીના બધા કથનનો અનુવાદ કરી જાય અને પોતાના પક્ષ ઉપર પ્રતિવાદીદ્વારા મૂકાયેલ દ્વષણનો ઉદ્ધાર કરે; તેમ જ બીજું કાષ્ઠ નિગ્રહસ્થાન ન જુએ તો છેવટે હેતુલાભાસ વડે પણ પ્રતિવાદીની સ્થાપનાને દૂષિત કરે આ રીતે ત્રીજી કક્ષા પૂરી થાય. ત્યાર પછી સભામાં ચર્ચાનું હારજિત રૂપ પરિણામ પ્રકાશિત થાય.

નિગ્રહ સ્થાનનો પ્રકાર—અત્રાન, અનનુભાવણ, અને અપ્રતિભા, એ ત્રણ નિગ્રહસ્થાન અનુક્રમશઃ એટલે ન બોલવાથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં છે. અપ્રાપ્તજ્ઞાન, અર્થાન્તર, નિરર્થક, અપાર્થક એ ચાર નિગ્રહ-સ્થાન ઉચ્ચમાનગ્રાહ એટલે બોલતાં જ પકડાય તેવા છે. પ્રતિગાહાનિ, પ્રતિગાન્તર, પ્રતિગાવિરોધ, પ્રતિગાસંન્યાસ, હેત્વન્તર, અવિગ્નાતાર્થ, વિક્ષેપ, મતાનુગ્રા, ન્યૂન, અધિક, પુનરુક્ત, નિરનુયોજ્યાનુયોગ, અપસિદ્ધાન્ત એ તેના નિગ્રહસ્થાન ઉક્તગ્રાહ એટલે બોલ્યા-માંથી પકડાય તેવાં છે.

ઉપર કહેલ અનુક્રમગ્રાહ ઉચ્ચમાનગ્રાહ અને ઉક્તગ્રાહ એ વીસ નિગ્રહસ્થાનોનું વાદી ઉદ્ભાવન કરી વાદી પ્રતિવાદીને અગર પ્રતિવાદી વાદીને પરાજિત કરી શકે. ન્યારે આ વીસમાંથી એક પણ નિગ્રહસ્થાનના ઉદ્ભાવનનો સંભવ ન હોય ત્યારે વાદી કે પ્રતિવાદી સામેના પક્ષને હેત્વાભાસનું ઉદ્ભાવન કરી દ્વિપિત કરે. પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ નિગ્રહસ્થાન તો વાદી કે પ્રતિવાદીદ્વારા ઉદ્ભાવિત થતું નથી કારણકે મધ્યસ્થ એવા સબ્યો વડે જ ઉદ્ભાવિત થઇ શકે છે.

વિભાગ ૨

નીલકંઠદીક્ષિતનું કલિવિરમ્બન.

અપ્પદીક્ષિતના ભત્રિજા અને નારાયણ દીક્ષિતના પુત્ર નીલકંઠદીક્ષિતે હૃદયહારી અનેક શતકો લખ્યાં છે. જેમાં એક કલિવિરમ્બન શતક પણ છે. આ શતકમાં ન્યોતિધી, નૈમિત્તિક, વૈદ્ય, માત્રિક, પણ્ડિત, ધનિક આદિનો ખૂબ મનોરમ પરિહાસ કર્યો છે. તેમાં વાદીને પણ હોડયો નથી. એ વાદીનો પરિહાસ નજીવના યોગ્ય હોવાથી નીચે આપ્યો છે.

ન મેતવ્યં ન વોદ્યવ્યં ન શ્રાવ્યં વાદિનો વચઃ ।

ઙ્ઙતિતિ પ્રતિવક્તવ્યં સમાસુ વિજિગીપ્સુભિઃ ॥ ૧ ॥

વિજયેશ્વરે ૩૨૫ નહિ, સમજવું નહિ, વાદીનું વચન સાંભળવું નહિ, અને જલદી જ સભામાં ઉતર આપી દેવો.

અસંભ્રમા વિલજ્જત્વમવજ્ઞા પ્રતિવાદિની (!)

હાસો રાજઃ સ્તવથેતિ પદ્ધેતે જયહેતવઃ ॥ ૨ ॥

સ્વસ્થતા, લગ્નનો ત્યાગ, પ્રતિવાદીની અવજ્ઞા, હાસ્ય, અને રાજસ્તુતિ એ પાંચ જય પ્રાપ્તિનાં નિમિત્તો છે.

ઉચ્ચૈરુદ્યોપ્ય જેતવ્યં મધ્યસ્થથેદપણ્ડિતઃ ।

પણ્ડિતો યદિ તત્રૈવ પક્ષપાતોડધિરોપ્યતામ્ ॥ ૩ ॥

જો મધ્યસ્થ પડિત ન હોય તો ઊંચેસ્વરે ઘોષણા કરીને અર્થાત્ ખૂમરાણુ કરી મુકીને જય મેળવવો; અને જો મધ્યસ્થપડિત હોય તો તેના ઉપર પક્ષપાતનો આરોપ મુકવો.

લાભો હેતુર્ધનં સાધ્યં દૃશ્યન્તસ્તુ પુરોહિતઃ ।

આત્મોત્કર્ષો નિગમનમનુમાનેષ્વયં વિધિઃ ॥ ૪ ॥

લાભ એ હેતુ, ધન એ સાધ્ય, પુરોહિત એ દૃશ્યન્ત, અને આત્મોત્કર્ષ એ નિગમન (ખસ) અનુમાનોમાં આ વિધિ છે.

+અલભ્યં શાસ્યમાનેન તત્ત્વં જિજ્ઞાસુના ચિરમ્ ।

જિગીષુણાં દ્વિયં ત્યક્ત્વા કાર્યઃ કોલાહલો મહાન્ ॥ ૫ ॥

જયની ઇચ્છાવાળા વાદીએ શરમ છાડી મોટો કોલાહલ કરવો.

બુદ્ધચરિત્રલેખમાલા

લેખાંક ૭ મો

[અ. ધર્માનંદ કોસમ્બી]

જાતિભેદ

બુદ્ધ વેદનિદ્ધ નહોતા, પણ યજ્ઞયાગમાં થતી જનનવરોની હિંસાથી વિરુદ્ધ હતા એ છઠ્ઠા લેખમાં જતાવામાં આવ્યું છે. જાતિભેદ સંબંધે બુદ્ધ ભગવાનનું શું માનવું હતું એનો વિચાર આ લેખમાં કરવાનો છે. તે કયાં પહેલાં બુદ્ધના સમયમાં જાતિ-ભેદ કયા પ્રકારનો હતો એનું દિગ્દર્શન અપ્રસ્તુત નહીં થાય.

બૌદ્ધ સાહિત્યનું જેણે થોડું ઘણું પણ પરિશીલન કર્યું હશે તેના ધ્યાનમાં આવ્યા વગર નહિ જ રહ્યું હોય કે તેમાં બ્રાહ્મણોને જલ્દી ક્ષત્રિયોને શ્રેષ્ઠતા આપવામાં આવ્યું છે.^૧ પણ એટલા ઉપરથી આખા મધ્ય દેશમાં ક્ષત્રિયો જ શ્રેષ્ઠ મનાતા એમ માનવાની આવશ્યકતા નથી. સાક્ય કે વલ્લભ જેવાં મણુસત્તાક રાજ્યોમાં ક્ષત્રિયો પ્રથમ ધિક્કિતના ગણાતા હતા. પરંતુ કોસલ કે મગધ દેશમાં-જ્યાં એકસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ દૃઢમૂલ થઈ હતી એવી જગ્યાએ-બ્રાહ્મણોનું વચસ્વ વધવા માંડ્યું હતું, અને ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણમાં કાણુ શ્રેષ્ઠ, એ સંબંધે વાદવિવાદ શરૂ થયો હતો. તો પણ સાધારણ રીતે વિચાર કરતાં બ્રાહ્મણવર્ગમાં જાતિભેદને મહત્ત્વ મળતું જતું હતું એમ દેખાઈ આવે છે. આ સંબંધમાં દીધનિકાયમાંના સોણુદંડસુતમાંના બુદ્ધ ભગવાન અને સોણુદંડનો સંવાદ ઉદાહરણ તરીકે અહીં આપું છું.

એક વાર બુદ્ધ ભગવાન મોટા લિશ્તુ-સંધસહિત અંગ દેશમાં પ્રવાસ કરતા કરતા ચંપાનગરીમાં આવ્યા. ત્યાં તે ગર્ગરા રાણીએ જાણવેલા તળાવને કડિ રહેતા હતા. તે સમયે સોણુદંડ બ્રાહ્મણ ચંપાનગરીમાં રહેતો હતો. મગધ દેશના મિંગિસાર રાજાએ આ ગામ તેને બ્રહ્મદેવ^૨ તરીકે ધનામ આપ્યું હતું. ચંપાનગરીમાંના બ્રાહ્મણો બુદ્ધ ભગવાનની કીર્તિ સાંભળીને તેમના દર્શનાર્થે જવા તૈયાર થયા. સોણુદંડે પોતાના દ્વારપાલ મારફત એ લોકો ક્યાં જાય છે તેની તપાસ કરાવી, અને તે પણ તેમના દર્શનાર્થે જવા તૈયાર થયો. તે વખતે બીજા રાજ્યોમાંથી આવેલા ૫૦૦ બ્રાહ્મણો ચંપાનગરીમાં રહેતા હતા. તેમણે સોણુદંડને બુદ્ધ-દર્શન માટે ન જવા ખૂબ સમજાવ્યો, પણ સોણુદંડે બુદ્ધ ભગવાનનાં ગુણગાન કરીને, અને તે પોતાના અતિથિ છે, એમ કહી તેમનું સમાધાન કર્યું.^૩ એટલે તે બ્રાહ્મણો પણ તેની સાથે બુદ્ધ ભગવાનનાં દર્શન કરવા ગયા.

૧ ચક્ષિયો સેટ્ટો જાને તર્હિમ ચે મોત્તપટિત્તારિન્નો । સંયુત્ત. ભાગ ૨ પૃ. ૧૬૩, ભાગ ૨ પૃ. ૨૮૪. દોષ ૦ ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૯૯.

૨ શ્રેષ્ઠ દાન. કેવળ નિરપેક્ષ બુદ્ધિથી બ્રાહ્મણને આપેલી ધનામી જમીન.

૩ પાછળના લેખમાંના ચોથા ઉત્તરમાં કૂટદંત અને બીજા બ્રાહ્મણો વચ્ચેનો આવી જ જાતનો સંક્ષિપ્ત સંવાદ આપેલો છે, પણ અહીં તે મૂકવામાં આવ્યો નથી.

સોણદંડ આત્મણુ, શુદ્ધ ભગવાન પાસે જઈને તેમને કુશલ સમાચાર પૂછી એક બાળુએ બેઠો. તેની સાથે આવેલા આત્મણુમાંના કેટલાકે શુદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો, કેટલાકે કુશલ સમાચાર પૂછ્યા, કેટલાકે અંજલિ કરી.

કેટલાકે પોતાનું નામગોત્ર જણાવ્યું, અને કેટલાકે મૂળા મૂળા જ બેસી ગયા. બધા આત્મણુ નીચે બેઠા પછી શુદ્ધ ભગવાને સોણદંડને કહ્યું, “ કયા શુણો વડે આત્મણુ કહી શકાય, આત્મણુત્વનાં મુખ્ય અંગો કયાં ? ” પોતાને ગમતો જ પ્રશ્ન પૂછવા માટે સોણદંડ ખૂશ થયો અને બોલ્યો, “ ભો ગોતમ, આત્મણુત્વનાં આ પાંચ અંગો છે; સાત પેઢી સુધીની તેની જાતિ (જન્મ) શુદ્ધ હોવી જોઈએ; તે ત્રણે વેદ અને વેદાંગમાં પારંગત હોવો જોઈએ; લવ્ય હોવો જોઈએ; સુશીલ હોવો જોઈએ; અને પ્રતાવાન હોવો જોઈએ. આ પાંચ આત્મણુત્વનાં મુખ્ય અંગો છે. ”

શુદ્ધ ભગવાને પૂછ્યું, “ આ પાંચમાંનું એકે અંગ ગૌણ છે ખરું ? ” સોણદંડે જવાબ આપ્યો, “ આમાંથી લવ્યરૂપતા બાદ કરી શકાય એમ છે. બાકીનાં ચાર અંગો પૂરતાં છે. ” “ આ ચારમાંથી પણ એકાદુ અંગ ઝોાણું કરી શકાય એમ છે ? ” એવું શુદ્ધ ભગવાને પૂછતાં, વેદ પારંગતતા છોડી દઇ શકાય એમ છે, એવો સોણદંડે જવાબ આપ્યો. બાકીનાં ત્રણ અંગો વૈકી પણ એકાદ અંગ બાદ કરી શકાય કે કેમ એ પ્રશ્નના જવાબમાં, જાતિ બાદ કરી શકાય એવો ઉત્તર સોણદંડે આપ્યો. આ વખતે બધા આત્મણુએ તેનો પુષ્કળ વિરોધ કર્યો. તેઓને ભગવાને કહ્યું, “ સોણદંડ વાદવિવાદ કરવા અસમર્થ છે એમ તમને જે લાગતું હોય તો આ બાબતમાં તમે મારી સાથે ચર્ચા કરો. અને જે તે સમર્થ છે એમ તમને લાગતું હોય તો તેને જ મારી સાથે બોલવા દો. ”

ત્યારે સોણદંડે કહ્યું, “ ભો ગોતમ, આપ સ્વરથ રહો. આ બાબતમાં હું જ તેમની સાથે વાત કરીશ. ” પછી તેણે આત્મણુને કહ્યું, “ હું લવ્યરૂપતા, વેદપારંગતતા અને જાતિનો નિષેધ કરું છું, એમ ન સમજતા. પરંતુ આ મારો ભત્રિજો (અંગક) અહીં બેઠો છે તેના તરફ જુઓ. એ લવ્ય છે, વેદપારંગત છે, અને સાત પેઢી સુધીની તેની જાતિ શુદ્ધ છે. પરંતુ એ પ્રાણધાત કરવામાં પાણું વાળી જોતો નથી, પરદારગમન કરવામાં, ખોટું બોલવામાં, કે મદ્યપાન કરવામાં પણ કંઈ બાધી રાખતો નથી. અહીં તેની લવ્યરૂપતા, વેદપારંગતતા કે જાતિ શું કરી શકે ? માટે શીલ અને પ્રતા બે જ આત્મણુત્વનાં મુખ્ય અંગો ગણી શકાય. ”

શુદ્ધ ભગવાને સોણદંડને સલાહ કર્યો, “ આ બેમાંથી એકાદુ અંગ ઝોાણું કરી શકાય એમ છે ? ”

સોણદંડે જવાબ આપ્યો, “ ના, પ્રતા શીલવડે પરિશુદ્ધ થાય છે, અને શીલ પ્રતા વડે પરિશુદ્ધ થાય છે. પ્રતા અને શીલનો સમાન વિદાર થવો જોઈએ. આ બે ગુણ આ લોકમાં ઔષ્ઠ છે. ”

બુદ્ધ ભગવાન બોલ્યા, “ હે બ્રાહ્મણ તાર્ક કહેતું ચોખ્ખ છે. પ્રજા શીલ વડે પરિશુદ્ધ થાય છે અને શીલ પ્રજા વડે પરિશુદ્ધ થાય છે. પ્રજા અને શીલનો સંમાન વિકાસ થવો જોઈએ. આ બે શુભ આ લોકમાં ટ્રેષ્ઠ છે. ”

શીલ અને પ્રજાનું ટ્રેષ્ઠત્વ બતાવવા માટે આ સંવાદ છે. તો પણ બ્રાહ્મણ વર્ગમાં જાતિને (જન્મને) કેમ મહત્ત્વ મળવા લાગ્યું તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. સામાન્ય બ્રાહ્મણોમાં અતુલોમ વિવાહપદ્ધતિ પૂર જોસમાં ચાલુ હતી. પણ અત્રણી લેણી એનો નિષેધ કરતા હતા. સુત્તનિપાતમાંના બ્રાહ્મણધર્મિકસુતમાં પ્રાચીન બ્રાહ્મણની સ્તુતિ કરતાં એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે, ‘ન બ્રાહ્મણા અઙ્ગમગમ્યું ન પિ મરિયં કિણિસુ તે । સમ્પિયેનેવ સંવાસં સંગન્ત્વા સમરોચયું ॥ (અર્થ-તે (પ્રાચીન) બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ-તર સ્ત્રીની સાથે સંબંધ રાખતા નહિ, અને સ્ત્રીને વેચાતી લેતા નહિ. પ્રેમપૂર્વક ખાંધેલો વિવાહસંબંધ જ તેમને પ્રિય હતો) ’. અંતરરનિધાયના પંચકનિપાતમાં બ્રાહ્મણચાંડાલ ક્યારે કહી શકાય એવું વર્ણન છે. તેમાં આ ઉતારો મળી આવે છે—

સો બ્રાહ્મણિં પિ ગચ્છતિ, સ્વત્તિયિં પિ ગચ્છતિ, વેસિંસ પિ ગચ્છતિ, સુદિં પિ ગચ્છતિ, ચણ્ડાલિં પિ ગચ્છતિ, નેસારિં પિ ગચ્છતિ, વેણિં પિ ગચ્છતિ, રથકારિં પિ ગચ્છતિ, પુકુસિં પિ ગચ્છતિ, ગન્ધિભિં પિ ગચ્છતિ, પાયમાનં પિ ગચ્છતિ, હતુનિં પિ ગચ્છતિ, અનુતુનિં પિ ગચ્છતિ ।

આ ઉપરથી બુદ્ધસમકાલીન બ્રાહ્મણો દ્વિતીય ચાતુર્વર્ણ્ય સ્ત્રી સાથે જ નહિ પણ ચાંડાલાદિ જાતિની સ્ત્રીઓ સાથે પણ સંબંધ રાખતા હતા એમ જણાય છે. પણ સમાજમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા ન હતી, અને તેમની નિંદા થતી. આટલા માટે જ અતુલોમ પદ્ધતિને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન ધર્મસૂત્રકારોએ કર્યો હોવો જોઈએ.

ક્ષત્રિયવર્ગમાં જાતિભેદને મહત્ત્વ નહતું એમ નથી. પરંતુ તેનું પ્રાબલ્ય બ્રાહ્મણો જેટલું તો ચોક્કસ ન હોતું. બુદ્ધ કૃષ્ણ વાસુદેવે જાળવતી નામની ચાંડાલકન્યા સાથે વિવાહ કર્યો અને તેના પુત્ર શિષિ રાજાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો એવો ઉલ્લેખ જ્ઞાતકમાં મળે છે.^૧ લક્ષિતવિસ્તરમાં ક્રોસલ દેશના રાજકુલને તો ‘ માતંગચ્યુત્યુપપન્ન ’^૨ કહેવામાં આવ્યું છે. પણ આવા સંબંધ અપવાદ ગણવા જોઈએ. સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, આ ત્રણ વર્ગોમાં જાતિભેદ દૃઢ થવા લાગ્યો હતો એમ સમજવું જોઈએ.

૧. યં યં કામો કામયતિ અપિ ચાંડાલિકં અપિ ।

સદ્વેદિ સદિસો હૌતિ નતિથ કામે અસદિસો ॥

અતિથ જમ્વાવતી નામ માતા સિન્ધિસ રાજિનો ।

સા મરિયા વાસુદેવસ્સ કણ્ઠસ્સ મહેસી પિયા ॥

—જા. અટ્ઠકથા, ભાગ ૩. પૃ. ૬૨૧—

૨. આ માલાનો પહેલો લેખ જુઓ.

કેટલાક એમ કહે છે કે, બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ ઓછું કરવા માટે જ શુદ્ધનો અવતાર થયો. પણ આ સમજ સાચી ભૂલભરેલી છે. એક તો શાક્ય લોકોના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ જરાએ ન હોતું, અને ખ્રીષ્ટ, શુદ્ધ ભગવાનના મુખ્ય શિષ્યોમાં ઘણા બ્રાહ્મણો હતા. આ માણના ખીજા લેખમાં જતાં છું કે “સદાતા જતા ખાખોગીયામાંની માંછલીઓ જેમ તરફડે છે, તેમ એક ખીજા સાથે વિરોધ કરી તરફડતી જનતા જોઈને મારા અંતઃકરણમાં ભય પેદા થયો”. શુદ્ધના ગૃહત્યાગનું મુખ્ય કારણ આ હતું. ચોથા લેખમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે, આવા લોકોમાં શાંતિ સ્થાપન કરવા માટે જ શુદ્ધ ભગવાને શોધેલા મધ્યમ માર્ગ હતો. અર્થાત્ જાતિભેદ વડે મનુષ્ય મનુષ્યમાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરવાતું તેમને ગમતું ન હોતું; અને આ દૃષ્ટિએ તેમણે અનેક સુત્રોમાં જાતિભેદનો નિષેધ કર્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે વાસેદસુત^૧ લઈએ. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે—

એક વાર શુદ્ધ ભગવાન ઇન્દ્રજાનંગલ નામના ગામ પાસે આવેલા ઇન્દ્રજાનંગલ નામના ઉપવનમાં રહેતા હતા. તે કાળે પુષ્કળ પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો એ ગામમાં રહેતા હતા. એક દિવસ વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ નામના બે તરુણ બ્રાહ્મણો વચ્ચે, માણસ જન્મથી શ્રેષ્ઠ થાય છે કે કર્મથી શ્રેષ્ઠ થાય છે, એ સંબંધે વાદ ઉત્પન્ન થયો.

ભારદ્વાજે પાતાના મિત્રને કહ્યું. “બો ! વાસિષ્ઠ, જેની માતા તરફની સાત પેઢી અને પિતા તરફની સાત પેઢીઓ શુદ્ધ હોય, જેના કુલમાં સાત પેઢી સુધીમાં વર્ણસંકર ન થયો હોય, તે જ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ ગણાય.”

વાસિષ્ઠે કહ્યું, “હે ભારદ્વાજ ! જે માણસ શીલસંપન્ન અને કર્તવ્યદક્ષ હોય તેને જ હું બ્રાહ્મણ ગણું છું.”

પુષ્કળ અર્થાં આલી, તો પણ તે બન્ને પરસ્પરનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ. ત્યારે વાસિષ્ઠે કહ્યું, “હે ભારદ્વાજ, આપણો આ વાદ આ રીતે બંધ નહિ થા. આ શ્રમણગોત્રી આપણા ગામ પાસે જ રહે છે. તે શુદ્ધ છે પુણ્ય છે અને બધા લોકોનો ગુરુ છે, એની તેની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાયેલી છે. આપણે તેની પાસે જઈ આપણો મતભેદ તેમને કહીએ, અને તે જ કહે તે આપણે માન્ય કરવું.”

ત્યારે તે બન્ને શુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા અને કથન સમાચાર પૂછીને એક બાજુએ બેસા. વાસિષ્ઠે બોલ્યો, “હે ગોત્રી, અમે બન્ને સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણકુમાર છીએ. આ તારુક્ષ્યનો શિષ્ય છે, અને હું પૌષ્કરસાદોનો શિષ્ય છું. અમારે જાતિભેદ સંબંધે વિવાદ ઉત્પન્ન થયો છે. આ કહે છે, ‘જન્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે.’ અને હું કહું છું: ‘કર્મથી બ્રાહ્મણ થાય છે.’ આપની ખ્યાતિ સાંભળીને અમે આપની પાસે આવ્યા છીએ. તો અમારામાંના કોણ કહેવું સચ છે અને કોણ અસત્ય છે, એ આપ સમજાવો.”

ભગવાન બોલ્યા “વાસિષ્ઠ ! તુલ્ય, વ્યવ વગેરે વનસ્પતિમાં જૂદી જૂદી જાતિ નજરે આવે છે. તેમ જ કીડા, કીડીઓ, વગેરે નાનાં નાનાં પ્રાણીઓમાં પણ જાતિ નજરે પડે છે. સર્પની અનેક જાતિઓ છે. આપણી જાતિઓ પણ અનેક છે. પાણીમાં રહેતાં માછ-

લાઓમાં અને આકાશમાં ઉડતાં પક્ષીઓમાં પણ અનેક જાતિઓ જણાય છે. આ બધાં પ્રાણીઓમાં જૂદી જૂદી જાતિના ભેદ બતાવનારાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાય છે; પણ એવાં ચિહ્નો મનુષ્યમાં જણાતાં નથી. વાળ, ડાન, આંખો, મોઢું, નાક, હોઠ, લવાં, ડોક, પેટ, પીઠ, હાથ, પગ વગેરે બધા અવયવોમાં એક માણસ ખીજા માણસથી સાવ ભિન્ન હોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ પશુપક્ષીઓમાં જેમ આકારાદિથી ભિન્ન જાતિઓ જણાય છે તેમ મનુષ્યમાં જણાતી નથી. બધા મનુષ્યોના અવયવો લગભગ સરખા જ હોવાથી મનુષ્યમાં 'આકાર વડે જાતિભેદ ઠરાવવો અશક્ય છે. પરંતુ કર્મ ઉપરથી જાતિભેદ ઠરાવવો સુલભ છે. કોઈ બ્રાહ્મણ ગાય પાણીને તેના ઉપર નિર્વાહ કરતો હોય તો તેને ગોવાળ જ (ભરવોડ જ) કહી શકાય, બ્રાહ્મણ નહિ કહી શકાય; જે કોઈ શિલ્પકળાથી ઉપજીવિકા ચલાવે તેને કારીગર જ સમજવો જોઈએ, જે વ્યાપાર કરે તે વાણીયો, જે દૂતનું કામ કરે તે દૂત; જે ચોરી કરીને ગુજરાન ચલાવે તે ચોર; જે યુદ્ધકલા ઉપર જીવન ગુજારે તે યોદ્ધો; જે યજ્ઞયાગ કરીને ઉપજીવિકા મેળવે તે યાજક; અને જે રાષ્ટ્ર ઉપર સ્વામિત્વ ચલાવે એને રાજા સમજવો જોઈએ. પરંતુ આ બધા ફક્ત જન્મથી જ બ્રાહ્મણ નહિ ગણી શકાય.

“ બધાં સંસારબંધનો છોડીને જે કોઈ પણ પ્રાપચિક દુઃખથી બ્હીતો નથી, કોઈ વસ્તુ ઉપર જેને આસક્તિ નથી, તેને હું બ્રાહ્મણ ગણું છું. ખીજાએ દીધેલી ગાળો, વધ, બંધ, વગેરે જે સહન કરે છે, ક્ષમા એ જ જેનું ગુણ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ ગણું છું. ’ કમલપત્ર ઉપરનાં પાણીના ઝિંદુ માફક જે આ લોકના વિપવસુળથી અલિપ્ત રહે છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ ગણું છું.

“ જન્મથી બ્રાહ્મણ થતો નથી કે અબ્રાહ્મણ થતો નથી. કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે કે અબ્રાહ્મણ થાય છે. ખેડૂત કર્મ વડે થાય છે. કારીગર કર્મથી થાય છે, ચોર કર્મથી થાય છે, સિપાઈ કર્મથી થાય છે, યાજક કર્મથી થાય છે, અને રાજા પણ કર્મથી જ થાય છે. કર્મથી જ આ જગત ચાલે છે. ધરી ઉપર જેમ રથ અવલંબે છે તેમ બધાં પ્રાણીઓ પોતાના કર્મ ઉપર અવલંબે છે. ”

આ શુદ્ધ ભગવાનને ઉપદેશ સાંભળી વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ શુદ્ધના ઉપાસક થયા.

આ બૌદ્ધ મતમાં અને જૂના રીતરિવાજોને વળગી રહેવાની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણોના મતમાં અર્થાત્ જ ભેદ ઉત્પન્ન થતો અને તેથી આવા ઘણા બ્રાહ્મણો શુદ્ધ ભગવાન પાસે વાદવિવાદ કરવા આવતા. આવા વાદવિવાદ ઘણાં સુત્રોમાં મળી આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે તેમાંના એસુકારી^૧ અને આશ્વલાયન બ્રાહ્મણો સાથે થએલા વાદોના સારાંશ અહીં આપું છું.

(૧) એક વાર ભગવાન શ્રાવસ્તીમાં જોતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે તેમની પાસે એસુકારી નામનો બ્રાહ્મણ આવ્યો અને કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાણીએ બેઠો, અને બોલ્યો, “ હે જોતમ, બ્રાહ્મણો ચાર પરિચર્યા બતાવે છે. બ્રાહ્મણોની પરિચર્યા ચારે વર્ણો દરી શકે છે. ક્ષત્રિયોની પરિચર્યા ત્રણ વર્ણો દરી શકે છે; બ્રાહ્મણ દરી શકતો નથી. વૈશ્યોની પરિચર્યા વૈશ્ય અને શૂદ્ર જ દરી શકે. અને શૂદ્રોની પરિચર્યા ફક્ત શૂદ્ર જ દરી શકે. આ સંબંધે આપણું માનવું શું છે ? ”

લગવાને પૂછ્યું, “પણ બ્રાહ્મણોના આ કથનને બધા લોકો સંમતિ આપે છે? આવી પરિચર્યા બતાવવાનો લોકોએ તેમને અધિકાર આપેલો છે?”

એસુકારી—“એવું કાંઈ નથી.”

શુદ્ધ—“તો પછી લોકોની સંમતિ વગર તે આવી જાતનો અધિકાર લઈ લે છે એમ ન કહી શકાય? આ સંબંધે મારું કહેવું એવું છે કે, માણસ ગમે તે વર્ણનો હોય, જેની પરિચર્યા કરવાથી કલ્યાણ થાય છે, અકલ્યાણ થતું નથી, તેની જ પરિચર્યા કરવી યોગ્ય છે.....”

એસુકારી બ્રાહ્મણે કહ્યું, “બ્રાહ્મણો આ ચાર ધનો કહે છે. ભિક્ષાચર્યા એ બ્રાહ્મણોનું સ્વકીય ધન છે. તેનો જો તે અતિક્રમ કરે તો અકૃત્યકારી બને છે. ધનુષ્યબાણ ક્ષત્રિયોનું સ્વકીય ધન છે, તેનો અતિક્રમ કરવાથી તે અકૃત્યકારી કરે છે. વૈશ્યનું ધન રૂપિ અને ગોરક્ષા છે. તેનો જો અતિક્રમ કરવામાં આવે તો તે અકૃત્યકારી કરે છે. દાતરડુ અને કાવડી [સેવા] શૂદ્રનું સ્વકીય ધન છે. તેનો અતિક્રમ કરવાથી તે અકૃત્યકારી કરે છે. આ સંબંધે આપનું શું કહેવું છે?”

શુદ્ધ લગવાને સવાલ પૂછ્યો, “આ ધનોનું પ્રતિપાદન કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણોને બધા લોકોએ આપ્યો છે?”

એસુકારી બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો, “ના, નથી આપ્યો, હું જોતમ!”

શુદ્ધ—તો પછી આ અધિકાર લોકોની સંમતિ વગર બ્રાહ્મણોએ જાતે જ લઈ લીધો, એવું નથી લાગતું?.....

(૨) એક વાર શુદ્ધ લગવાને શ્રાવસ્તીના અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે જુદા જુદા દેશોમાંથી પાંચસો બ્રાહ્મણો કંઈ કારણસર શ્રાવસ્તીમાં આવ્યા હતા. તે બ્રાહ્મણોમાં એવા પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે, “આ શ્રમણજોતમ, ચારે વર્ણો મોક્ષ મેળવી શકે છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેનો સાથે આ બાબતમાં વાદવિવાદ કરવા દેણું સમર્થ છે? અતે આશ્વજાયન કુમારે શુદ્ધ લગવાનની સાથે વાદ કરવો, એમ નક્કી થતું.

આશ્વજાયન કુમારનું અધ્યયન હમણા જ પૂરું થતું હતું. નિયંત્રે, હંદઃશાસ્ત્ર વગેરે વેદોમાં સહ ચારે વેદ તેને હંકર્ય હતા. તો પણ શુદ્ધની સાથે વાદવિવાદ કરવો એ અધર્મ છે એમ તે જાણતો હતો. પોતાનો અગ્રણી થવા બદલે બ્રાહ્મણોએ તેને વિનંતી કરી, ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું, “હું બ્રાહ્મણો, શ્રમણજોતમ ધર્મવાદી છે. ધર્મવાદી લોકો સાથે ચર્ચા કરવી એ સાધારણ કામ નથી. હું વેદોમાં પારંગત હોવા છતાં જોતમ સાથે વાદવિવાદ કરવા સમર્થ નથી.”

ધણે કાળ હા! ના થયા ત્યાં તે બ્રાહ્મણોએ આશ્વજાયનને કહ્યું. “હે આશ્વજા-

૧. મૂળ શબ્દ ‘અસ્તિત્વ્યામહી’ એવો છે. અદૃશ્યમાં તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—‘તિણ્ણાયનઅમિતં ચેય કાજં ચ.’ કાજ એટલે કાવડ. આ બન્ને સેવાનાં મુખ્ય સાધનો ગણાતાં હોય એવું લાગે છે.

યન ! તેં પરિત્રાજક ધર્મનેા અભ્યાસ કર્યો છે; અને યુદ્ધ વગર પરાજિત થવું તને શામે નહિ. ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ ગોતમ સાથે વાદ કરવો એ ને કે કડિન છે, તો પણ તમારા આગ્રહથી હું તમારી સાથે આવું છું. ”

પછી તે બ્રાહ્મણ સમુદાયની સાથે આશ્વલાયન બુદ્ધ ભગવાન પાસે આવ્યો, કુશલ સમાચાર પૂછાયા બાદ તે એક બાલુએ બેઠો.

પછી તેણે ભગવાનને પૂછ્યું, “ હે ગોતમ ! બ્રાહ્મણોનું કહેવું એવું છે કે, ‘ બ્રાહ્મણ વણુ જ શ્રેષ્ઠ છે, બીજા વર્ણો હીન છે; બ્રાહ્મણ વર્ણુ જ શુદ્ધ છે, બીજા વર્ણો કૃષ્ણ છે; બ્રાહ્મણને જ મોક્ષ મળે છે, બીજાને નથી મળતો; બ્રાહ્મણો બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થએલા તેના ઔરસ પુત્રો છે; અર્થાત્ તે જ બ્રહ્મદેવના દાયાદ છે. ’ હે ગોતમ, આ બાબતમાં આપનું કહેવું શું છે ? ”

ભગવાને જવાબ આપ્યો, “ હે આશ્વલાયન, બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ ઋતુમતી થાય છે, ગર્ભવતી થાય છે, પ્રસૂત થાય છે, અને છોકરાને ધવરાવે છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની સંતતિ બીજા વર્ણોની માફક જ માતાના ઉદરમાંથી જન્મેલી હોવા છતાં બ્રાહ્મણો પોતે બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા એમ કહે, એ તને આશ્ચર્યકારક નથી લાગતું ? ”

આશ્વલાયને કહ્યું, “ હે ગોતમ, આપ ગમે તે કહેતા હો; પરંતુ, પોતે બ્રહ્મદેવના દાયાદ છે, એ બાબત ઉપર બ્રાહ્મણોને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. ”

ભગવાને પૂછ્યું, “ હે આશ્વલાયન, યૌન, કંબોજ અને બીજા સરહદ ઉપરના પ્રદેશોમાં આર્ય અને દાસ એવા બે જ વર્ગો છે, અને કાંઈ કાંઈ વાર આર્ય દાસ થાય છે તેમ જ દાસ આર્ય થાય છે, એવું તારા સાંભળવામાં આવ્યું છે ? ”

“ હા એવું મેં સાંભળ્યું છે. ” આશ્વલાયને જવાબ આપ્યો.

બુદ્ધ ભગવાન—“ ને એમ હોય તો, બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણોને જ ઉત્પન્ન કર્યા અને તેઓ જ સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ છે એ કથનને આધાર શું છે ? ”

આશ્વલાયન બોલ્યો, “ આપ ગમે તેમ કહેા, પરંતુ બ્રાહ્મણો ચોક્કસ માને છે કે, બ્રાહ્મણ વર્ણુ જ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા વર્ણો હીન છે. ”

ભગવાન—“ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ને ચોરી કરે, બળિયાર કરે, અસત્ય બોલે, ચાડી ખાય, વૃથા બળગાટ કરે, લોકોના ધન ઉપર દષ્ટિ રાખે, દ્રેષ્યશુદ્ધિ વધારે, નારિતકતા સ્વાકારે, તો તે જ શૂદ્ર નરકે જાય; પણ ને બ્રાહ્મણ આ બધાં કર્યો કરે તો તે નરકે નહિ જાય, એમ શું તને લાગે છે ? ”

આશ્વલાયન—“ હે ગોતમ, ગમે તે વર્ણુનો મનુષ્ય આ પાપો કરે તો નરકમાં જાય. બ્રાહ્મણ શું કે અબ્રાહ્મણ શું દરેકને પોતાનાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવું જ પડે છે. ”

...બુદ્ધ ભગવાન—કાંઈ બ્રાહ્મણ પ્રાણુધાતમાંથી નિવૃત્ત થાય, ચૌર્યકર્મમાંથી નિવૃત્ત થાય, બળિયારમાંથી નિવૃત્ત થાય, અસત્ય ભાષણમાંથી નિવૃત્ત થાય, ગાળો ભાંડવામાંથી

નિવૃત્ત થાય, ટ્યાગાપમાંથી નિવૃત્ત થાય, પરધનના લોભમાંથી નિવૃત્ત થાય, દ્વેષમાંથી નિવૃત્ત થાય અને નાસ્તિકત્વમાંથી નિવૃત્ત થાય, તો તે જ ફક્ત દેહાવસાન થયા પછી સ્વર્ગને પામે; પણ જો વર્ણના લોકો આ પાપકર્મોમાંથી નિવૃત્ત થાય તો પણ તેઓ સ્વર્ગે નહિ જાય, એમ તને લાગે છે ? ”

આશ્વલાયન—“ ગમે તે વર્ણનો માણસ આ પાપકર્મોથી નિવૃત્ત થાય તો સ્વર્ગે જાય; પુણ્યાચરણનું ફળ આપણે તેમ જ આલ્લેખિતરને સરખું જ મળે છે. ”

શુદ્ધ—“ આ પ્રદેશમાં જ આલ્લેખ જ દ્વેષવૈરવિરદિત મૈત્રીભાવના કરી શકે છે; ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર કરી ન શકે, એવું તને લાગે છે ? ”

આશ્વલાયન—“ ચારે વર્ણો મૈત્રીભાવના કરે શકે છે ”

શુદ્ધ—“ આમ હોવા છતાં, આલ્લેખ જ શ્રેષ્ઠ વર્ણ છે અને બીજા વર્ણો હીન છે એવું માનવાને શું આધાર છે ? ”

આશ્વલાયન—“ આપ ગમે તે કહેા. પરંતુ આલ્લેખો પોતે શ્રેષ્ઠ છે એવું માને છે. અને બીજાને હીન માને છે, એ વાત સત્ય છે. ”

શુદ્ધ—“ હે આશ્વલાયન, કોઇ મૂર્ધાભિષિપ્ત રાજા જમી જાતના સો માણસોને ભેગા કરે તેમાંના ક્ષત્રિય, આલ્લેખ અને રાજકુળમાં જન્મેલાને તે એમ કહે કે—‘ અરે ! અહીં આવો, અને શાક કે ચંદનવૃક્ષ જેવા ઉત્તમ વૃક્ષની ઉત્તરારણિ લઇને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’ પરંતુ તેમાંનાં ચાંડાલ, નૈપાદ, વગેરે હીન કુળમાં જન્મેલાને એમ કહે કે ‘ અરે ! અહીં આવો, અને કૃતરાને ખાવા આપવાની કુંડીમાં, હુકરને ખાવા આપવાની કુંડીમાં, કે રંગવાની કુંડીમાં એરંડાની ઉત્તરારણિ લઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરો. ’ હે આશ્વલાયન, આલ્લેખો ઉચ્ચ વર્ણો જે અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો તે જ લાસ્વર અને તેજસ્વી થશે, ચાંડાલાદિ નીચ વર્ણોથી ઉત્પન્ન થએલ અગ્નિ એવો નહિ થાય અને તેનાથી અગ્નિનાં કાર્યો નહિ થાય, એમ તને લાગે છે ? ”

આશ્વલાયન—“ હે ગોતમ ! મમે તે જાતના માણસો સારા કે નરસા લોકોની ઉત્તરારણિ લઈ ગમે તે જગ્યાએ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરે, તો પણ તે એવો જ તેજસ્વી થશે; અને તેનાથી એવી જ જાતનાં અગ્નિકાર્યો પણ થશે. ”

શુદ્ધ—“ કોઇ ક્ષત્રિયકુમાર આલ્લેખકન્યા સાથે સંબંધિત થઈ અને તે સંબંધથી તેને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો તે પુત્ર તેની માતા જેવો અને તેના પિતા જેવો જ માણસ થશે એમ તને નથી લાગતું ? તે જ પ્રમાણે કોઇ આલ્લેખ કુમાર ક્ષત્રિયકન્યા સાથે સંબંધિત થઈ જાય તો તે સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારો પુત્ર તે જન્મે જેવો ન થતાં કોઇ જાતી જ જાતનો થશે, એમ તને લાગે છે ? ”

આશ્વલાયન—“ આવા મિત્રવિવાદથી ચનારા પુત્ર તેના માતાપ પ્રમાણે જ મનુષ્ય થશે. તેને આલ્લેખ કહી સકાય અને ક્ષત્રિય પણ કહી સકાય. ”

શુદ્ધ—“ પણ આશ્વલાયન ! કોઇ ઘોડી અને ગધેડાના સંબંધથી જે સંતાતિ પેદા થશે તેને તેની માતા કે તેના પિતા જેવી કહી સકાશે ખરી ? તેને ઘોડો કે ગધેડો કહી સકાશે ખરું ? ”

આશ્વજ્ઞાયન—“ હે ગોતમ, તેને ઘોડો કે ગધેડો કહી નહિ શકાય. તે ત્રીજી જ જાતનું પ્રાણી થશે. તેને આપણે ખચ્ચર નામ આપીએ છીએ. પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલા પુત્રમાં એવો જનાવ નજરે પડતો નથી. ”

બુદ્ધ—“ હે આશ્વજ્ઞાયન, બે બ્રાહ્મણ ભાઈઓમાં એક વેદપઠન કર્યું હોય એવો, સારો, સુશિક્ષિત હોય અને બીજો અશિક્ષિત હોય, તો તેમાંના કયા ભાઈને બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધ કે યજ્ઞમાં પ્રથમ આમંત્રણ કરશે ? ”

આશ્વજ્ઞાયન—“ જે સુશિક્ષિત હશે તેને જ પ્રથમ આમંત્રણ કરવામાં આવશે. પછી બાકી તે ઉમ્મરે નાનો હોય. ”

બુદ્ધ—“ હવે એમ માન કે, તે બન્નેમાં એક જણ ખૂબ વિદ્વાન છે પણ અત્યંત દુરાચારી છે. બીજો બહુ વિદ્વાન નથી પણ અત્યંત સુશીલ છે. તો આ બેમાં પ્રથમ કોને આમંત્રણ આપવામાં આવશે ? ”

આશ્વજ્ઞાયન—“ હે ગોતમ, જે શીલવાન હશે તેને જ પ્રથમ આમંત્રણ આપવામાં આવશે. દુરાચારી માણસને આપેલા દાનથી શું ફલ મળવાનું ? ”

બુદ્ધ—“ હે આશ્વજ્ઞાયન, પ્રથમતઃ તે જાતિને મહત્ત્વ આપ્યું, પછી વેદપઠનને મહત્ત્વ આપ્યું, અને હવે તો તું શીલને મહત્ત્વ આપે છે. અર્થાત્ હું જે ચાતુર્વર્ણી શુદ્ધિનો ઉપદેશ કરું છું તેનો જ તેં પણ અંગીકાર કર્યો છે ? ”

આ બુદ્ધ ભગવાનનું ભાષણ સાંભળીને આશ્વજ્ઞાયન માયું નોયું ગાળી મૌન બેસી રહ્યો. આગળ શું બોલવું એ જ તેને સંશય નહિ !

આ સુતમાં “ આ શ્રમણગોતમ આરે વર્ણોને મોક્ષ મળે છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે (અર્થ સ્વો સમણો ગોતમો વાતુષણિં સુદ્ધિ પઞ્જાપેતિ)”, એ જે બ્રાહ્મણોનો બુદ્ધ ભગવાન ઉપર આરોપ હતો તે ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે. કર્મવડે મનુષ્ય મનુષ્યમાં ભેદ પડે છે, અને અષ્ટાંગિક માર્ગનું પાલન કરવાથી જ્યાં વર્ણોને સરખો જ મોક્ષ મળે છે, એવું બુદ્ધ ભગવાન કહેતા. પણ બ્રાહ્મણો જાતિને મહત્ત્વ આપતા અને શ્રદ્ધાદિ છીનવર્ણોને મોક્ષ નથી મળતો એમ સમજતા હિંસા ન કરતાં ઘી, માખણ વગેરે પદાર્થોવડે જ યજ્ઞ કરવો એમ બુદ્ધ ભગવાનનું કહેવું હતું. એટલે નિરુપદ્રવી રૂપમાં યજ્ઞયાગની સંસ્થા

૧ તસ્મિં સ્વો બ્રાહ્મણ યજ્ઞે નેઘ ગાયો હઙ્ગિસુ, ન અજેલકા હઙ્ગિસુ, ન કુવકુટસૂકરા હઙ્ગિસુ, ન ધિવિધા પાળા સંઘાતં આપઙ્ગિસુ, ન રક્ષા છિઙ્ગિસુ યૂપત્યાય, ન દઙ્ગા લૂયિસુ વગ્ગિહિસત્યાય, યે પિસ્સ અહેસુ. દાસા તિ વા પેસ્સા તિ વા કમ્મકરા તિ વા તે પિ ન દણ્ડતઙ્ગિતા, ન મયતઙ્ગિતા, ન અસ્સુમુલા રુદમાના, પરિકમ્માનિ અકંસુ. અય સ્વો યે હચ્છિંસુ તે અકંસુ. યે ન હચ્છિંસુ તે ન અકંસુ, યં હચ્છિંસુ તં અકંસુ, યં ન હચ્છિંસુ, ન તં અકંસુ. સપ્પિતેલનવનોત્તદધિમધુફાણિતેન યેઘ સો યજ્ઞો નિઘ્ઘાનમગમાસિં. આતું રૂપાંતર છઠ્ઠા લેખમાંના ચોથા ઉતારામાં આપેલું છે,

ચાલુ રાખવામાં તેમને હરકત નહોતી. પણ જાતિભેદનું એવું નહોતું. તે અષ્ટાંગિક માર્ગની સાવ વિરુદ્ધ જનારો હોવાથી શુદ્ધ ભગવાનને જરાએ ખંદ નહોતો. એને માટે જ ઉપર આપેલા ઉતારામાં અને બીજી જગ્યાએ પણ જાતિભેદની ટૂંકિમતા વિશદ દરી બતાવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. મહાકાવ્યાયન જેવા શુદ્ધ ભગવાનના આલણ શિષ્યોએ પણ જાતિ-ભેદનું પોગળ ખુદ્દું કરી બતાવ્યો. વારંવાર પ્રયત્ન કરેલો જેવામાં આવે છે. મધુસૂતા અવતિપુત્ર રામને મહાકાવ્યાયન કહે છે, “યોસો ચેવ સો ઘસો મહારાજ લોકસ્મિં, બ્રાહ્મણા ય સેત્ત્વો વણ્ણો, હોતો અઙ્ગો વણ્ણો; બ્રાહ્મણા ય સુક્કો વણ્ણો, કણ્ઠો અઙ્ગો વણ્ણો; બ્રાહ્મણા ય સુઙ્ગન્તિ ન અબ્રાહ્મણા; બ્રાહ્મણા વ્રહ્મણી પુત્તા ઓરસા મુખતો જાતા વ્રહ્મજા વ્રહ્મનિમ્મિતા વ્રહ્મદાયાદા।”

(અર્થ—હે મહારાજ, આલણ જ શ્રેષ્ઠ વર્ણ છે, અન્ય વર્ણ હીન છે; આલણ શુક્લ વર્ણ છે, અન્ય કૃષ્ણ વર્ણ છે; આલણ જ પાવન થાય છે, આલણેતર પાવન થતા નથી; આલણો અભદેવના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, અઙ્ગનિર્મિત, અભદેવના દાયાદ, અભદેવના ઓરસ પુત્ર છે, એ ખાલી થાય (ધોંધાટ) છે.)

પરંતુ શુદ્ધ પછી એક બે સૈદ્ધ બૌદ્ધમંથ તરફથી જાતિભેદનો તીવ્ર નિષેધ થયો હોય એમ લાગતું નથી. અરોહ રાજ્યે યજ્ઞયાગમાં પશુહિંસાનો નિષેધ કર્યો. ઉદ્દેશ તેના પહેલા જ શિક્ષાનેષમાં છે.^૧ પણ આલણોનું માન તેણે એણું ન કરતાં વધાર્યું. બધા પાસિ-સાહિત્યમાં ‘સમણબ્રાહ્મણા’ એવો સમાસ નજર આવે છે. પણ અરોહના શિક્ષાનેષમાં તે ‘બ્રાહ્મણસમણા’ એવો છે. ઉદાહરણાર્થ, ‘બ્રાહ્મણસમણાને સાધુ દાને।’ અરોહ કાશથી યજ્ઞયાગમાં યનારી પશુહિંસા આલણોએ બંધ ન કરી હોય તો પણ તેનું પ્રમાણ ઘણું ઘટી ગયું હોવું જોઈએ. પણ તેથી જાતિભેદને વિશેષ મહત્ત્વ મળ્યું. પૂર્વ આલણ તેમજ શ્વરનું અન્ન એક જ જાતનું હતું. પણ આલણોએ દિંસા ડોડી દીધાથી અથવા તો એાછી કરવાથી તે વધારે આલણેટ પાળતા થયા. બૌદ્ધસંધમાં, જાતિભેદ બીજાકુલ પાળવામાં આવતો નહિ, પરંતુ લિસુસંધની બહાર બૌદ્ધ ગૃહસ્થોમાં જાતિભેદ બંધ કરવાનો પ્રયત્ન બૌદ્ધલિસુઓએ કર્યો હોય એમ લાગતું નથી. આ સંબંધમાં દિવ્યાવદાનમાંના યજ્ઞ અમાત્યની વાત અહીં આપવી યોગ્ય છે.

અરોહ રાજ્ય તાજેતરમાં જ બાદ થયો હતો, અને બધા લિસુઓને પગે યડેતા તે જોઈને યજ્ઞ નામના તેના અમાત્યે કહ્યું, “મહારાજ, આ શાક્ય શ્રમણોમાં બધી જાતિના લોકો ભરેલા છે. માટે બધાને પગે પડતું આપને યોગ્ય નથી.” અરોહ રાજ્યે કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, અને કેટલાક દાળ પછી પોતાના અમાત્યો પાસે તેણે બકરાં, ઘેરા વગેરેનાં માથાં કપાવી લાવીને તેમને તે વેચવા બેસાડ્યા. પણ યજ્ઞને માણસનું માથું લાવીને તે વેચવાનું કહ્યું. શ્રીજાં પ્રાણીઓના માથાની કંઈ ને કંઈ કિંમત મળી, પરંતુ મનુષ્યના માથાની કંઈ કિંમત મળી નહિ. ત્યારે કાંઈ પણ માણસને તે મફત આપી દેવાનો દુઃખ કર્યો. પણ ને મફત લેનારે માણસ પણ યજ્ઞને મળ્યો નહિ. ત્યારે અરોહ પૂછ્યું, “આ મનુષ્યનું માથું મફત આપતાં છતાં પણ લોકો કેમ લેતા નથી?” યજ્ઞ—

“કારણ તેનાથી લોકો કંટાળે છે.” અશોક—“આ જ માણુમના માથાથી તેઓ કંટાળે છે કે બધાં જ મનુષ્યના માથાનો તેઓ તિરસ્કાર કરશે?” યશ—“મહારાજ, ગમે તે માણુ-સનું માથુ કાપીને લઈ જવામાં આવે તો પણ તેનાથી તેઓ કંટાળશે.” અશોક—“મારા માથાથી પણ તેઓ કંટાળશે શું?” આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં યશ ગભરાયો. પણ અશોકે અલયદાન આપ્યા પછી તે બોલ્યો, “મહારાજ, આપના માથાથી પણ લોકો આમ જ કંટાળશે.” અશોક—“તો પછી હું આપું માથું ભિક્ષુઓના પગ ઉપર મૂકી તેમને માન આપું તો તેમાં તને શા મટે માહું લાગવું લેખએ?”

આ સંવાદ પછી કેટલાક શ્લોકો છે. તેમાંનો આ મહત્વનો છે.

આચાર્યકાલેડય વિવાહકાલે જાતે: પરીક્ષા ન તુ ધર્મકાલે ।

ધર્મક્રિયાયા હિ ગુણા નિમિત્તા ગુણાશ્ચ જાતિં ન વિચારયન્તિ ॥

અર્થ—પુત્ર અને પુત્રીના લગ્નમાં જાતિની પરીક્ષા કરવી યોગ્ય છે. ધર્મક્રિયા જાતિની પરીક્ષા કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે, ધર્મકૃત્યમાં ગુણ જોવા પડે છે અને ગુણ જાતિ ઉપર આધાર રાખતા નથી.

એટલે ગૃહકૃત્યમાં જાતિભેદની જરૂર છે. પણ તે ધર્મકૃત્યમાં ન હોવો લેખએ. બૌદ્ધ-સંઘમાં કોઈ પણ જાતિનો ભિક્ષુ આવે તો પણ તેને દરેક માન આપવું યોગ્ય છે, પણ જાતકર્માદિ ગૃહસંસ્કારોમાં બ્રાહ્મણ જ લેખએ, આ પરંપરા બ્રહ્મદેશ અને ત્રાયામમાં દેખ પણ આકુ છે. ભિક્ષુનું માન પુષ્ટ છે, તો પણ આવાહવિવાહાદિ પ્રસંગોએ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણી તેની મારફતે વિધિ કરવો પડે છે. બ્રહ્મદેશનો રાજા હજારો બ્રાહ્મણોને ભોજન આપતો, અને આજે સવામનો રાજા પણ બ્રાહ્મણોને આ રીતે જ બહુમાન આપે છે. એટલે અશોકથી શ્રીહર્ષ સુધી હિંદુસ્થાનમાં યહ ગએલા બૌદ્ધ રાજાઓ બ્રાહ્મણોને કેટલો આદર આપતા એ સમજવું મહેલું છે.

પરંતુ હિંદુસ્તાનના સમાજ ઉપર આ જાતિભેદનું પરિણામ વિપરીત થયું. બૌદ્ધ-સંઘનો પ્રભાવ જેમ જેમ લોકો ઉપરથી ઝાઝો ચવા લાગ્યો તેમ તેમ જાતિભેદ જોરમાં આવતો ગયો. ચાર વર્ણની સેંકડો જાતિઓ થઈ, અને અંત્યજને તરફનો તિરસ્કાર વધતો ગયો. યજ્ઞયાગમાં થતી હિંસા વિરુદ્ધ બૌદ્ધસંઘે જે પ્રયાસ કર્યો તેને ઇતર શ્રમણ પંથોની મદદ મળવાથી તે સિદ્ધ થયો. પરંતુ જાતિભેદ નાશ કરવા માટેનો તેમનો પ્રયાસ તેટલા પૂરતો જ હોવાથી (નહિ જેવો જ હોવાથી) સંઘની બહાર તેનો પ્રભાવ ન પડ્યો; અને તેથી એક પ્રકારે સંઘ દુર્બળ થયો. બુદ્ધ ભગવાનના મૂળ ઉપદેશો જોતાં યજ્ઞયાગ કરતાં જાતિભેદ તરફ તેમનો કટાક્ષ વધારે હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કારણ તે અષ્ટાંગિક માર્ગને ખરેખરો બાધક છે.

સ્વાધ્યાય

જ્યોતિષ વેદાંગ. આ મથાળા નીચે 'પુરાતત્ત્વ' પૃ. ૧, અં. ૩ માં મેં લેખ લખ્યો હતો. હમણાં જ ઉમરેઠની એક હસ્તલિખિત પ્રત મારા જોવામાં આવી, તેમાં એક બે સારા પાઠાન્તર મળ્યા તે નીચે આપું છું.

ઉક્ત અંક પૃ. ૨૯૦ શ્લો. ૨ માં બ્રાહ્મણેન્દ્રાણાં સંમતં છે તેને બદલે ઉક્ત પ્રતમાં સંમતં બ્રાહ્મણેન્દ્રાણાં છે. અહિં શબ્દો તેના તે જ છે, પણ તેમની આ ગોઠવણ છંદઃશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વધારે યોગ્ય છે.

તે જ પ્રમાણે શ્લો. ૩ માં તસ્માદિદં કાલવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમ્ ને બદલે તસ્માદિદં કાલવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમ્ છે, તે પણ છંદઃશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વધારે યોગ્ય છે.

આ ઉપરાંત ૩૯૧ અને ૪૪૫ શ્લોક વચ્ચે નીચેના નવો શ્લોક આપ્યો છે:—

ये बृहस्पतिना भुक्ता मीनात्प्रभृति राशयः ।

त्रिवृत्ताः पञ्चभिर्हृता यः शेषः स परिग्रहः ॥

આનો અર્થ આમ થાય:—“મીનથી માંડીને જેટલી રાશિઓ બૃહસ્પતિએ. ભોગવી હોય તેને ત્રણે ગુણીને પાંચે ભાગવાથી જે શેષ વધે તે ‘પરિગ્રહ’ સમજવો”.

આ શ્લોક તો પ્રસિદ્ધ જ લાગે છે, કારણકે ‘વેદાંગ’માં ક્યાંયે મૂર્ધ અંક સિવાયના ગ્રહોની વાત નથી. વળી મીનમેષાદિ રાશિઓના નામ મૂળે ભારતવર્ષનાં છે કે પરદેશી અહિં આવ્યા છે એ વિવાદાત્મક હોવા છતાં એટલું તો ખરું છે કે મહાભારતરચનાકાળ સુધી તો તેઓ અહિં પ્રચલિત નહોતાં જ. કેમ કે મહાભારતમાં તેમ જ તે પહેલાના કાષ્ઠ પણ ગ્રંથોમાં ક્યાંયે એમનો ઉલ્લેખ નથી. આ સંદર્શન શ્લોક સિવાય ખુદ ‘વેદાંગ’માં પણ ક્યાંયે રાશિઓનો ઉલ્લેખ નથી. બધી ગણતરીઓ નક્ષત્રોમાં જ આપી છે.

ઉપર ‘પરિગ્રહ’ કહ્યો છે તે શું હશે તે જરાબર સમજાવું નથી. બૃહસ્પતિ એક રાશિ એક વર્ષમાં ભોગવે છે, પણ તે સમય જરાબર એક વર્ષ નથી, તેથી અમુક બૃહસ્પતિ-સંવત્સરો ગયા પછી એક બૃહસ્પતિ-સંવત્સર કમી કરવાનો રિવાજ અગાઉ હતો. આમ બૃહસ્પતિની એક રાશિ અને એક વર્ષ વચ્ચેના તફાવતને કદાચ ‘પરિગ્રહ’ કહ્યો હશે. જેમ દર માસે ‘અધિકમાસ-શેષ’ કાઢવામાં આવે છે અને આ શેષ એક માસની જરાબર ચતાં જેમ અધિક માસ ઉમેરવામાં આવે છે, તેમ આ ‘પરિગ્રહ’ દર વરસે કાઢવામાં આવતો હશે; અને આ ‘પરિગ્રહ’ એક વર્ષની જરાબર ચતા એક બૃહસ્પતિ-સંવત્સર કમી કરવામાં આવતો હશે એમ અનુમાન કરી શકાય. આ પરિગ્રહ રાશિને ત્રણે ગુણીને પાંચે ભાગવાથી એટલે રાશિનો ફે લેવાથી ફરી રીતે આવે તે સમજાવું નથી. પણ જે વખતે એ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હશે તે વખતે બૃહસ્પતિ-સંવત્સરનો ‘પરિગ્રહ’ કાઢવાની ઉપરના જેવી રીત કદાચ હશે. આ ઉપર કોઈ વિદ્વાન વિશેષ પ્રકાશ પાડશે તો ઉપકાર થશે.

હરિહર પ્રા. બટ.

સંમતિતર્ક અને ભામહુ. સંમતિતર્ક—પ્રકરણની બીજી ગાથાની દીકામાં શબ્દાર્થના સ્વરૂપને લગતી સવિસ્તર ચર્ચા છે, તેમાં શબ્દાર્થરૂપે અપોહને માનનારાના મતને પણ પૂર્વપક્ષરૂપે ચર્ચેલો છે. આ પ્રકરણમાં દીકાકારે વાજ્ઞધ્યાયન વગેરે અનેક ગ્રંથકારોનાં અવતરણોને ઉતારેલાં છે (આ સંબંધમાં કોઇવાર પ્રસંગે કહીશું). પ્રસ્તુતમાં તો નીચે જણાવેલા ત્રણ શ્લોકો સંબંધે ચર્ચા કરવાની છે:—

“૧” યદિ ગૌરિત્યયં શબ્દઃ સમર્થોઽન્યનિવર્તને ।
જનકો ગવિ ગોબુદ્ધેર્મૃગ્યતામપરો ધ્વનિઃ ” ॥

“નનુ જ્ઞાનફલાઃ શબ્દા ન ચૈકસ્ય ફલદ્વયમ્ ।
અપવાદ—વિધિજ્ઞાનં ફલમેકસ્ય વઃ કથમ્ ” ॥

“પ્રાગગૌરિતિ વિજ્ઞાનં ગોશબ્દશ્રાવિણો ભવેત્ ।
યેનાગોઃ પ્રતિષેધાય પ્રવૃત્તો ગૌરિતિ ધ્વનિઃ ” ॥

(સંમતિતર્ક—પ્રકરણ)

અમારી શોધનપદ્ધતિ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં આવતા દરેક અવતરણનું મુખ્ય સ્થળ આપવા બનતી કોશીય કરવી પડે છે. એથી આ ત્રણ શ્લોકો કોના છે અને કયા ગ્રંથમાં આવેલા છે એની તપાસ કરતાં પ્રથમ તો એ ત્રણ શ્લોકો અવતરણરૂપે રતત્વસંગ્રહમાં જડી આવ્યા.

૧ “ યદિ ગૌરિત્યયં શબ્દઃ કૃતાર્થોઽન્યનિરાકૃતૌ ।
જનકો ગવિ ગોબુદ્ધેર્મૃગ્યતામપરો ધ્વનિઃ ” ॥

“અર્થજ્ઞાનફલાઃ શબ્દાઃ ન ચૈકસ્ય ફલદ્વયમ્ ।
અપવાદવિધિજ્ઞાને ફલે ચૈકસ્ય વઃ કથમ્ ” ॥

“પુરા(ઽ)ગૌરિતિ વિજ્ઞાનં ગોશબ્દશ્રવણાદ્ ભવેત્ ।
યેનાઽગોપ્રતિષેધાય પ્રવૃત્તો ગૌરિતિ ધ્વનિઃ ” ॥

(મામહાર્લંકાર, પરિચ્છેદ ૬, શ્લોક. ૧૭-૧૮-૧૯)

૨ “ યદિ ગૌરિતિ શબ્દોઽયં ભવેદ્(અન્ય)નિરાકૃતૌ ।
જનકો ગવિ ગોબુદ્ધેર્દૃશ્યતામપરો ધ્વનિઃ ” ॥

“ ન તુ જ્ઞાનફલાઃ (શબ્દા ન ચૈકસ્ય ફલદ્વયમ્) ।
અપવાદવિધિ(જ્ઞાનં ફલમેકસ્ય વા કથમ્) ” ॥

આ તત્ત્વસંગ્રહના પ્રણેતા બૌદ્ધાચાર્ય શ્રીશાંતિરક્ષિત^૧ છે. એમનો સમય લગભગ ઇ. સ. ૭૪૯ ની આસપાસનો ગણાય છે. એમણે એ આખો ગ્રંથ પ્રાસાદિક કારિકાઓમાં રચેલો છે. એમના એ મહાન ગ્રંથ ઉપર એમના જ સમસમયી અને નાલંદા વિદ્યાપીઠના તંત્રશાસ્ત્રના અધ્યાપક આચાર્ય રુદ્રમલશીલે પંચિકા બનાવેલી છે. ઉપયુક્ત ત્રણ શ્લોકોની ઉત્થાનિકામાં આચાર્ય રુદ્રમલશીલ જણાવે છે કે, “યદિ ગૌઃ” इत्यादिना श्लोकत्रयेण भामहस्य मतेन प्रतीत्यादिबाधामुद्भावयति ”-तत्त्वसंग्रहपञ्जिका પૃ. ૨૯૧ પં. ૮.

અર્થાત્ એ ત્રણ શ્લોકોમાં લામહે બૌદ્ધોએ માનેલા અપોદના સિદ્ધાંતની સામે વિરોધ પ્રકટ કરેલો છે. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે, તત્ત્વસંગ્રહના મૂળ પ્રણેતા આચાર્ય શાંતિરક્ષિતે જે એ ત્રણ શ્લોક પોતાની કૃતિમાં મૂકેલા છે તે મૂળ લામહના છે. એથી શાંતિરક્ષિતે કરેલા આ લામહના ઉતારાને આપણે લામહનો સમય નક્કી કરવામાં જરૂર વાપરી શકીએ.

શાંતિરક્ષિતે કરેલા આ લામહના ઉતારાને વાપરતાં પહેલાં ફરી પણ એક વાર આપણે ખાતરી કરી લઈએ કે, ‘એ શ્લોકો લામહના જ છે કે બીજા કોઈના.’ આ સંબંધમાં વિશેષ તપાસ કરતાં જણાઈ આવ્યું કે, લામહે કરેલા લામહાલંકારના છાં પરિચ્છેદમાં મૂળમાં આ જ શ્લોકો અક્ષરે અક્ષર ૧૭-૧૮-૧૯ શ્લોક રૂપે નોંધાયેલા છે. જે પાક ફર છે તે આગળ જણાવેલો છે.

આ એક જ ઉતારા ઉપરથી લામહને શાંતિરક્ષિતની થોડાક પહેલાં તો મૂળી શકાય. વળી, આચાર્ય શાંતિરક્ષિત અપોદના વિરોધી મતો જણાવતાં જેમ લામહનો મત જણાવે છે તેમ કુમારિલનો મત પણ જણાવે છે. એ બે મતોમાં ૫ પહેલાં લામહનો મત મૂકે.

“ પ્રાગર્ગૌરિતિ વિજ્ઞાનં મોશ્વદ્વઞ્ચાવિજ્ઞો મયેત્ ।

યેનાગોઃ પ્રતિવેધાય પ્રવૃત્તો ગૌરિતિ ઘ્યનિઃ ” ॥

તત્ત્વસંગ્રહકારિકા ૯૧૨-૯૧૩-૯૧૪ પૃ. ૨૯૧.

તુરી ગણેલા પાઠોને તત્ત્વસંગ્રહના સંશોધક નવા કંપીને () આ નિશાનમાં મૂકેલા છે.

૧ શાંતિરક્ષિતના જ્ઞાતાંત માટે જૂઓ આચાર્ય શ્રી સતીશચંદ્રનો ન્યાયશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૨૩ અં. ૧૨૧.

૨ રુદ્રમલશીલના જ્ઞાતાંત માટે એ જ પુસ્તક જૂઓ. પૃ. ૩૨૭ અં. ૧૨૨.

૩. પુઃ સંમતિતર્કના દીક્ષાકરે એ શ્લોકોને “નનુ ‘જ્ઞાનફલાઃ શબ્દાઃ’ इत्यादिकुमारिलयचनम्” કહીને કુમારિલના જણાવ્યા છે અને એથી જ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયેન્દ્રએ લામહના એ શ્લોકોને કુમારિલના કલા છે. “ एतेन यदुक्तं कुमारिलेन ” આમ લખીને નીચે શ્લોકો લખ્યા છે. જૂઓ શાસ્ત્રવાર્તાશુભ્યયની એમની દીક્ષા પૃ. ૪-૨૦ પેઢી પાનુ પં. ૫-૧૦. (૬૦ લા. ૪૦). પણ આ ઉદ્દેશમાં સંમતિના દીક્ષાકરની સરતચૂક થતી હોય એમ લાગે છે.

છે અને પછી કુમારિલનો મુકે છે. આમ એ બન્ને મતોનો યથાવદ્ નિર્દેશ કરીને એ મહાતાકિક ગ્રંથકાર ભામહ અને કુમારિલનું પૌર્વાપર્ક પશુ સૂચવતા જણાય છે.

અધ્યાપક હેર્માન યાકોબી પોતાના ‘રજામહ અને દંડી’ના ગવેષણાપૂર્ણ લેખમાં ભામહને કુમારિલ અને ગુરુ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા પ્રભાકરનો પુરોગામી જણાવે છે; તથા ભામહના સમયની પૂર્વસીમા ઈ. સ. સાતમા સૈકાની છેલ્લી પચ્ચીસી અને ઉત્તરસીમા આઠમા સૈકાની છેલ્લી પચ્ચીસી જણાવે છે. પશુ શાંતિરક્ષિતે કરેલા આ ભામહના ઉતારા-દ્વારા તો આપણે કુમારિલના મતનો ઉલ્લેખ કરનારા શાંતિરક્ષિત કરતાં ભામહને જરૂર પહેલો મૂકી શકીએ. અર્થાત્ ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકાની છેલ્લી પચ્ચીસી અને સાતમા સૈકાની પહેલી પચ્ચીસીમાં ભામહનું હોવું ઉપર્યુક્ત શાંતિરક્ષિતે કરેલા ઉતારા ઉપરથી કદપી શકાય.

૧ “‘અગોનિવૃત્તિઃ’ इत्यादिना कुमारिलमतेन प्रतिज्ञादोषमुद्ध वयति”
તત્ત્વસં. પગ્ગિકા પૃ. ૨૯૨ પં. ૨. આ ઉત્થાનિકા પછી તત્ત્વસંગ્રહમાં જે કેટલીક કારિકાઓ આવે છે તે બધી કુમારિલે કરેલા શ્લોકવાર્તિકામાં પૃ. ૫૬૬ થી શરૂ થતાં અપોહવાદમાં અક્ષરે અક્ષર નોંધાયેલી છે.

૨ જૂઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૮૧-૮૯.

શ્રીમદ્દરાજવ્યંકજ્ઞાનસંહારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના

પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી લન્ડન, ૧૯૨૫

[૧] નદપાન અને શકસંવત. ભા. ૨.

લે. આર. ડી. જેનરલ

[૨] ભારતીય ભાષાની શીલ્પમુદ્રીમાં અર્થપ્રયક્ષરણ.

લે. સિદ્ધેશ્વર વર્મા

[૩] મર્તિની સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા કરવાની એશિયોનીઆ વિધિ

લે. એમ. રમીથ

[૪] પુરોષીયન સંગિતના સિદ્ધાંતપર થએલી અરખી અસર નો પત્તો (clues)

લે. એચ. ઇ. ફાર્મર

[૫] વિક્રમાદિત્યનો સંવત અને ગર્દભિલાસ તથા મુસન્નાસનો વંદા

લે. આર. શામશાસ્ત્રી

[૬] 'સીંધીમાં મુર્ધન્ય કરવાની ક્રિયા' વિષે નોંધ

આર. એલ. ટર્નલર

[૭] શીતી ભાષામાં આ ચાર વ્યંજનમાળાઓ (આગળનો ત, દ, ર, ન) પાછળનો ટ, ડ, ર, ણ, મહાપ્રાણ અને અદ્યપ્રાણ) છે ?

લે. એદામ બેલી

[૮] સમસુદુનનું સીંધવણું લેખપત્ર.

લે. સી. જે. જેડ

[૯] સ્વપ્નવાસવદત્તનો ક્તો કાળ ?

લે. એમ. ડી. બાર્નેટ

[૧૦] ધર્મોપદેશરીપણાનું વેચાણ.

લે. ઇ. આર. ડી

[૧૧] ભાસકૃત સ્વપ્નવાસવદત્ત.

લે. એફ. હાલ્ડુ. થોમસ

[૧૨] ભાસ અને આગિ અંતગામાં પુરિસ્ક્રમ દિનીયા વિભક્તિનાં બદલવચને.

લે. એફ. હાલ્ડુ. થોમસ.

[૧૩] ગ્રામીન ખોલનમાં ચીનાળો.

લે. એફ. હાલ્ડુ થોમસ.

- [૧૪] મહર્ષિ ડૉ. હેઝ્બર્નલની હસ્તલિખિત ગ્રંથ
[૧૫] નેતિપકરણ, પદ્મના (મહાપકરણ) કરતાં પૂર્વતર પુસ્તક
લે. પોલ પેલ્લીઅટ.

એપ્રિલ, ૧૯૨૫.

- [૧] પ્રાકૃતિકા. લે. જી. એ. ગ્રીઅરસન
[૨] સકર. લે. જી. ચાર્લ્સ-ન્ડીઅર
[૩] ચીની ગ્રંથોમાં ઇટલાક પરદેશી પક્ષીઓ અને પશુઓ. લે. એ. સી. મીલે
[૪] નલોદયનું કર્ત્તવ્ય. લે. એ. આર. આમ્પર.
[૫] હેરીઅન વિષે નોંધ. લે. ઇ. બરોઝ.
[૬] Lei Feng Tea લેઇ ફેંગ તા (એક દેવાલય) લે. એ. સી. મીલે
[૭] પુરુષરણ ધરાની નોંધો.
[૮] અરબસ્તાનમાં નબોનિડસના વિજયો
[૯] એસીરીઆના પુરાતત્વ વિષે નોંધો: ઇસરહેડ્ડન [Esarhaddon] વહી
લે. એસ. સ્પીથ
[૧૦] ૯ મી સદીમાં બાઇબેલીઆઇ વાજીત્રો
લે. એચ. જી. કાર્મર
[૧૧] શીન 'મુર્ધન્યો' વિષે ફરીથી
લે. જી. એ. ગ્રીઅરસન
[૧૨] ઔરંગઝેબ અને અકબરનો નાણું-ભંડાર
લે. ડબ્લ્યુ. ફ્રેટ.

જુલાઇ, ૧૯૨૫.

- [૧] દીરાહી વિષે નોંધો, દીરાહી બોલનારા
લે. એ. સ્ટીન
[૨] દીરાહી ભાષા વિષે. લે. જી. એ. ગ્રીઅરસન
[૩] અરબી કવિતાની ઉત્પત્તિ
ડી. એસ. માર્ગોલ્લોથ
[૪] લીપિમાં ફેરફાર અને એથી થતાં સૂચનોનો ગોટાળો (પ્રાચીન અને અર્વાચીન
ચીની દસ્કતોનો અભ્યાસ.) લે. એલ. સી. હે.પટ્ટીન્સ
[૫] વેદાંતી સંન્યાસીઓનું સંગઠન.
લે. જી. એન. ફરકુહર.
[૬] ઉર-નિનુર્ત-સ્તોત્ર લે. એસ. લેન્ગડન
[૭] શીની ભાષામાં દંતરથાની અને મુર્ધન્ય વ્યંજનો.

[૮] 'નાલે' અને 'ટુઆર'

લે. એફ. ડબલ્યુ. થોમસ

[૯] મી. ક્રીથે મહાભાષ્યના એક ફકરાના કરેલા અર્થ વિષે કેટલીક નોંધો.

લે. કે. જી. સુબ્બાસ્વમી

[૧૦] કેન્થીંગ ઓન્સન્ટ હીસ્ટ્રી વો. ૧. પર એક વિશેષ નોંધ.

લે. એ. એમ. બ્લેકમેન.

[૧૧] મોક્ટમ. ડી. એસ. માર્ગોલીઓથ.

[૧૨] એસીરીઆરાધ પુરાતત્ત્વવિદ્યા વિષે નોંધો, અદુમ્ (Adumu) અદુમ્મતુ (Adummatu) લે. એસ. રમીથ.

[૧૩] દશમા શ્રેણીની ચીની મુદ્રણકલા. લે. એલ. બેઇલ્સ.

[૧૪] ટબરીની એક સેળબેળીઆ વાર્તા (Conylate Story).

લે. એ. એસ. દ્રીદન.

[૧૫] બડૌન કે બડાયુન ?

લે. એ. એસ. બીવરીંગ.

ઇન્ડીઅન એન્ટીકવરી, એ, ૧૯૨૫.

[૧] અન્દામાન નિવાસીઓ અને એમના દેશેા વિષે નોંધો.

લે. મર. રિચર્ડ ટેમ્પલ.

[૨] ચેઝીદી લોકો અથવા મોસલનાં જૂત મેતના પૂજારીઓ.

લે. એચ. સી. લ્યુક.

પૂર્તિ.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંની લોકવાર્તાઓ.

એ. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ

જુન, ૧૯૨૫.

[૧] સીમલાના પહાડોમાંની દેવદેવતાઓની ગાથાઓ.

એ. પંડિત સુખચૈન તથા એચ. એ. રાજ.

[૨] ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત મહાન પુરુષો વિષેના ગીતો અને કહેવતો.

એ. ડો. ડબલ્યુ. કુદ.

પૂર્તિ.

ગુજરાત અને દ્રાહીઆવાડમાંના અગત્યનાં પ્રાચીન ગામો અને શહેરોનો ઇતિહાસ

લે. અનન્ત મહાશિવ અટ્ટેકર. પૃ. ૨૫ થી ૩૦

જુલાઈ, ૧૯૨૫.

[૧] દ્વિનિશ્ચયન ઉત્પત્તિ વિષે વેરેલ્સ.

લે. મર. રિચર્ડ ટેમ્પલ

- [૨] ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત મહાપુરુષો વિષેનાં ગીતો અને કહેવતો.
સં. ડો. કબલુ કુક.
[૩] સીમલાના પહાડોમાંની દેવદેવાલાંની ગાથાઓ
સં. પં. સુખચૈત તથા એચ. એ. રોઝ
પ્રતિ.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિંદનો ભૌગોલિક શબ્દકોશ.

લે. નન્દલાલ દે. પૃ. ૧૯૯ થી ૨૦૬.

ધી ક્વાર્ટર્લી જર્નલ ઓફ ધી મિથિક સોસાયટી. એપ્રિલ, ૧૯૨૫.

- [૧] પુરુ મન્તપમમાંના મદુરાના નાપકોના ખાવલાં.

લે. રેવ. એચ. હેરાસ.

- [૨] ધરાની પયર્ગબર જરથોસ્ત શ્રીમદ્વાસના સમકાલીન હતા કે નહિ ?

લે. વી. એચ. વેડર.

- [૩] પ્રાચીન હિંદુઓનું નિવાસસ્થાન અને જાતીય એકીકરણની પદ્ધતિ.

લે. ડો. આર. શામશાસ્ત્રી.

- [૪] બેન્ગલોરનો સ્થાપનાર

લે. એસ. કે. નરસિમિયા રાજમૂલ્ય.

રેવ. એ. એસ. દબ્બરની પ્રતાવના સાથે.

- [૫] પુરાણોના સમઘીપ.

લે. વેંકટચેલ્લમ આપ્પર.

- [૬] પક્ષીઓ વિષેની દંતકથાઓનાં અધ્યયનો (૬).

લે. શરચંદ્ર મિત્ર.

- [૭] શુદ્ધકાલીન સાહિત્યેતિહાસમાં વિશેષ ડાકીયાં.

લે. રન્ગાસ્વામી સરસ્વતી.

જુન. ૧૯૨૫.

ક્વાર્ટર્લી જર્નલનાં વો. ૧ થી ૧૫ ની વિષયસૂચિ.

જુલાઈ, ૧૯૨૫.

- [૧] વાંદાઓ વિષેની પુરાણ કથાઓ અને લોકવાર્તાઓ.

લે. કે. રામવર્મા રાજ.

- [૨] કલહસ્તિ અને એનાં લેખપત્રો.

લે. વી. ચેંકટ સુબા આપ્પર.

- [૩] પ્રથમ મતુ (સ્વયંભૂ)નો યુગ અથવા પાંખડ મતોની પુરાતનતા.

લે. કે. રામવર્મા રાજ.

- [૪] હિંદુસ્તાનનાં હાલરેડાં.

લે. સી. હયવદનરાવ.

[૫] શિલાલેખોમાં ત્રાવણકોરના રાગઓ.

લે. એસ. રામનાથ. આપ્પર.

[૬] અર્થશાસ્ત્રનો કાળનિર્ણય.

લે. એ. રંગાસ્વામી સરસ્વતી.

[૭] ધરાની પથગંબર જરથોસ્તના ગ્રીમફ્લ્યાસ સમકાલીન હતા કે નહિ ?

લે. વી. એચ. વેડર.

ધી ઈન્ડીઅન હિસ્ટોરીકલ ક્વાર્ટર્લી, વો. ૧.

[૧] ઉત્તર તરફનો ખોદધર્મ.

લે. મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી.

[૨] પુષ્પમિત્ર અને એના સામ્રાજ્ય વિષે કેટલાક વિચારો.

લે. અ. રમેશચંદ્ર મજુમદાર.

[૩] આપા પમાતી કથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સાચી છે ?

લે. પ્રો. સુવિમલ ચંદ્રદત્ત.

[૪] રામરાય, ત્રિશ્યનગરનો રાગની વતીનો અધિકારી.

લે. રેવ. એચ. હેરાસ.

[૫] શુદ્ધ, એક સ્થાપત્યશાસ્ત્રી તરીકે.

લે. ડૉ. ડી. એમ. બક્ષા.

[૬] સમુદ્રગુપ્તના અસ્થાબાદના સ્તંભપરના લેખમાં આવતા રાગઓ. અને પ્રદેશોની.

ઓળખાણ. લે. ડી. આર. ભાંડરકર.

[૭] સુચંદુ, નાટ્યશાસ્ત્રવિષયક એક પ્રાચીન લેખક.

લે. એ. રંગાસ્વામી સરસ્વતી.

[૮] ગિલકતનો હિંદુ સિદ્ધાંત.

લે. જી. એન. સી. ગંથુલી.

[૯] વિચિત્ર નાટક.

લે. ઇન્દુભૂપણ બેનરજી.

[૧૦] ચાંદુક્ય ઉપનિષદ અને ગૌડપાદ દારિદ્ર્યઓ.

લે. અ. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય.

[૧૧] દગાની બંગાળી શાળા.

લે. અ. મતીરાયચંદ્ર મિત્ર.

[૧૨] કાલદાસનો કાલનિર્ણય.

લે. કે. જી. ચંદર.

[૧૩] બ્રિટિશ સંપ્રદરયાનમાંની કેટલીક જુની બંગાળી ચોપડીઓ અને સામયિકો.

લે. ડૉ. એસ. કે. કે.

[૧૪] મહાભારતમાં રાજકારણ અને રાજકારણી ઇતિહાસ.
લે. નારાયણચંદ્ર. બેનરજી.

[૧૫] ભાસવાળો કાયડો.

લે. અ. કે. આર. પીંછરોડી.

[૧૬] પ્રાચીન ભારતનું સ્તોત્રસાહિત્ય.

લે. અ. શિવપ્રસાદ ભટ્ટાચાર્ય.

પરચુરણ

[૧] ભાસવાળો કાયડો.

લે. કે. જી. શેષ આચર.

[૨] ત્રાયણિકારમાં ઐતિહાસિક સંશોધનની પ્રગતિ.

લે. સી. જી. ત્રિનિવાસચારિ.

[૩] સીઆમમાંના લેખપત્રો

[૪] બુદ્ધધર્મ વિશે નોંધો.

લે. અ. લુધ ડીલાવલ્લી પૌંસાં.

[૫] ભાસવાળો કાયડો-ન્યાય.

લે. જી. હરિહર શાસ્ત્રી.

[૬] હિંદુ સિદ્ધાંતો તથા રાજપદનું મૂળ. શ્રી. અને કે. પી. જયસ્વાલ. લે. જી.

[જ] કે. પી. જયસ્વાલનાં 'હિંદુ રાજ વ્યવહારણ'.

વો. ૧ અંક ૩.

[૧] હૈદય રાજા મુસ્લિમ પીળનાં સેદી સાલ ૯૦૦ અને ૯૦૫ નાં બે તામ્રપત્રો.

લે. રામભદ્રાદુર હીરાલાલ.

[૨] કનિષ્ઠની સાલ. લે. આર. ટીમુર.

[૩] ધર્મસમુચ્ચય. લે. ધર્માદિત્ય ધર્માચાર્ય.

[૪] સુરંગા અને કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર.

લે. પ્રો. એમ. વિન્ટરનિસ.

[૫] માગધી પ્રાકૃત અને બંગાળી.

લે. મહમ્મદ રહીદુલા.

[૬] પ્રાચીન બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં 'ઈન્ડ્રાસકિત' (Will).

લે. મીસીસ સી. એ. એફ. રીઝ ડેવીડ્ઝ.

[૭] રસાતલ અથવા પાતાલની દુનિયા.

લે. નન્દલાલ દે.

[૮] ઉત્તર તરફનો બૌદ્ધધર્મ. લે. મહામહોપાધ્ય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી.

[૯] પ્રાચીન દક્ષીણ હિંદના ઇતિહાસનો એક પ્રશ્ન.

લે. કે. જી. શેષઆચર.

[૧૦] પાણિનિનો વાસુદેવપૂજા વિષે પૂરાવો.

લે. ઉમેશચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યજી.

[૧૧] મહાભારતમાં રાજકારણ અને રાજકારણી ઇતિહાસ.

લે. નારાયણચંદ્ર બેનરજી.

[૧૨] પાક્ષી, દક્ષિણના બૌદ્ધોની ભાષા.

લે. અ. એ. ઘેરીએડેલ કીય.

[૧૩] ભાટી રજપુતો.

લે. કુંવર શિવનાથસીંગ સેન્ગર.

[૧૪] ગ્રામીન ભારતમાં સચિવો.

લે. રાધાગોવિંદ બસક.

[૧૫] શાસ્ત્રિહોત. લે. ડા. ગિરીન્દ્રનાથ મુકરજી.

[૧૬] એક નવી જડેલી વિષ્ણુમૂર્તિના આસન પરના લેખપત્રો.

લે. હરિદાસ મિત્ર.

[૧૭] ઇટલીની ભાષામાં હિંદુ રાજકારણ.

અ. બિનોયકુમાર સરકાર.

પરચુરણ

[૧૮] આંધ્ર અને તેલુગુગોષ્ઠી.

લે. એમ. વેંકટરંગયા.

કલકત્તા રિવ્યુ વો. ૧૬ અં. ૬

[૧] મોત વિષે વિચારો લે. મારીસ એ. કેમી.

[૨] એક અગત્યનું રાજપ્રીય તથા ધર્મવિષયક લેખપત્ર

લે. આર. સામયારી

[૩] હિન્દુ રાજપદ્ધતિમાં ચારણતિ

લે. દેમચંદ્ર રે

વો. ૧૬, અં. ૨.

[૧] હિન્દુ રાજ્યપદ્ધતિમાં ચારણતિ,

લે. દેમચંદ્ર રે.

[૨] સંસ્કૃત વ્યાકરણનો વિકાસક્રમ

લે. પ્રભાતચંદ્ર ચક્રવર્તી.

જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એન્થ્રોપોલોજીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ગ્રેટબ્રિટન
એન્ડ આયર્લેન્ડ વો. ૫૫, ૧૯૨૫.

- [૧] દક્ષિણ સુદાનની કેટલીક અલ્પજ્ઞતા ટોળાઓ.
 - [૨] કટન્ડાં (આસ્ટ્રે)ની પુરાતનતાઓ.
લે. ડા. એલેક્ઝેન્ડર.
 - [૩] ડાઇરી સરિત્તટપ્રદેશ (barat) (પ્રાકૃતિક મનુષ્યશાસ્ત્ર અને ઓલી બહેચેણી વિષે અભ્યાસ.
લે. આઇ. સી. પીએટ.
 - [૪] દર્શક તરીકે વાપરવાનું હાડકું.
લે. જી. રોહેર્મ.
 - [૫] (Eoliths)ના અભ્યાસમાં એક સહાયકૃત ઉમેરો.
લે. એફ. ડબ્લ્યુ. જોન્સ અને કેમ્પબેલ.
 - [૬] ઓસ્ટ્રેલીઆના અમુક ભાગોમાંના પથરીની નિયમબદ્ધ વ્યવસ્થા.
લે. એફ. ડબ્લ્યુ. જોન્સ.
 - [૭] ૧૯૧૩ માં ટ્રાંસવાલ, બાસ્કોપમાં જડેલા કલ્કેરીઆ અને કોમ ગનાર્ડ અને નીશોઇડ .
ખોપરીઓ સાથેના એના મુબંધ વિષે.
લે. ડબ્લ્યુ. પી. પાઇકાફટ.
- જર્નલ ઓફ ધી એશિઆટિક સોસાયટી ઓફ બેંગાલ વો. ૨૦, અં. ૧.
- [૧] ખરોબી લેખપત્રોની યાદી.
લે. એન. જી. મન્નમુદાર.
 - [૨] ગોરીસાના પીર નરસિંહદેવના ૧૧ મા વર્ષની સાતવાણું જીવનશ્રેણીમાં મળેલું એક લેખપત્ર.
લે. ગણપતિ સરકાર.
 - [૩] પ્રાચીન ભારતમાં અસ્મકો અથવા અસ્મકો.
લે. વિમલચરણ લો.
 - [૪] વાકાટક રાણી પ્રભાવતી ગુપ્તની રિદ્ધપુરવાગાં લેખપત્રો: ૧૯ મું વર્ષ.
લે. વાય. આર. ગુપ્તે.
 - [૫] ક્રમ્પે ૧૦, ૪૦, ૧૦.
લે. બીજવાલ મુદરજી.
 - [૬] સત્તરમા અને અઠારમા સૈકાનાં કેટલાંક મૈથિલી નાટકો.
લે. કુમાર ગંગાનંદ સિંહ.
 - [૭] અર્ધેનારીશ્વર વિષે નોંધ.
લે. એ. એમ. ગુપ્તનાથ આયર.

[૮] : પન્નાયુગ.

લે. વિશ્વવર ભટ્ટાચાર્ય.

વો. ૨૦. અં. ૨.

[૧] અરબી સાહિત્યમાં હદીથ શબ્દાનુક્રમશ્ચિપ્રતો વિકાસ (ઇલ્મુલ અન્નાહ).

લે. એમ. હીદાયત હુસેન.

[૨] સર્મદતું હુંક જીવનટતાંત.

લે. મૌલવી અબ્દુલ વલી ખાનસાહેબ.

[૩] સુરીવાદનો એક લઘુ ગ્રંથ.—અલ ફુતુહાતુલ્લા હીયતુદ્દી નફી અર્વાહીધ—ધવાતી ઈ—
ધન્સાતીયતી

લે. એ. એચ. દાર્વી.

વો. ૨૦, અં. ૪.

[૧] પેનાંગની બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની વસાહત માટે પાડેલા ચક્ષુષી નાણા
વિધે (૧૭૮૬ થી ૧૮૨૮).

લે. એચ. નેક્સન રાઇટ અને એચ. આર. નેવીલ.

એશિયા મેજોર, વો. ૨ અં. ૧.

[૧] ભવભૂતિ અને વાકપતિરાજ વિષે એક નોંધ લે. જી. હર્ડલ

[૨] પ્રાચીન તુર્કસ્તાનની લોકકવિતા લે. સી. ઐદિસમાન

[૩] પૂર્વકાલીન ભારતીય જૌદ્ધ સંપ્રદાયોનું મૂળ અને સિદ્ધાંતો, યવનચંચનાં વસ
મિત્રના ગ્રંથના ભાષાંતરનો અનુવાદ. લે. જી. મસુદ.

[૪] પાક સંબંધી તથા ઉચ્ચતર વિવેચનના ફેટલાક નિયમોનો કાલીદાસના સાંકુતલ
વિષે ઉપયોગ લે. એમ. કે. બેલ્લકર.

[૫] માધનું શિશુપાલવધ. લે. કેન. ઇ. હચેક.

[૬] હુન યુ બીજો. ૧૬. લે. એ. કેર્ક

[૭] હુઆપનાત્સેનું 'ચાઉયિનથી' (ગુપ્ત અગ્યાસીને પાછા બોલાવવા)

સં. અને અનુવાદક એ. ઈ. અર્કસ

[૮] પ્રાચીન ચીનના સ્વરશાસ્ત્રની સમાલોચના

લે. લીન યુ ટાંગ

[૯] મધ્ય અને પૂર્વ એશિયાની સંસ્કૃતિ અને ધર્મોના ઇતિહાસ સંબંધી જાપાનમાંની
શાસ્ત્રીય મદદ

લે. એફ. એન. ટ્રાઉલસ

વિશ્વભારતી વો. ૨. અં. ૪.

[૧] હિંદી આર્થોમાં ધાર્મિક વિચારનો વિકાસ.

લે. રોન કેનોવ.

[૨] પૂર્વકાલીન ચીની સાહિત્યનું 'કુંકું' સિંહાવલોકન.
લે. ગો. ચંગલીપ.

વો. ૩ અં. ૧

[૧] હિંદી આર્યોમાં ધાર્મિક વિચારોનો વિકાસ.
લે. સ્ટેન. કોનોવ.

મોડર્ન ઇન્ડિયુ લુલાઇ ૧૯૨૫.

[૧] બેંગલ સમરૂની રાજ્યવસ્થા અને રાજ્યનીતિ.
લે. ગજેન્દ્રનાથ બેનરજી.

ચિત્રમયજગત, મે, ૧૯૨૫

[૧] નિરુક્તપરિચય. લે. સદાશિવ વિશ્વનાથ બર્વે

[૨] ભારતીય-ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ. લે. વાસુદેવ ગોવિંદ આપ્ટે.
જુન, ૧૯૨૫.

[૧] નિરુક્તપરિચય લે. સદાશિવ વિશ્વનાથ બર્વે.
જુલાઈ, ૧૯૨૫.

[૧] નિરુક્ત પરિચય. લે. સદાશિવ વિશ્વનાથ બર્વે.

[૨] ખડકીની કલા. લે. શિવરામ મહાદેવ પરાંજપે.

વિવિધજ્ઞાનચિન્તાર એપ્રિલ, ૧૯૨૫.

[૧] શિવજયંતીની તિથિ. લે. દ. વિ. આપ્ટે.

[૨] પાશ્ચાત્ય વાસ્તુશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ પ્રાચ્ય વાસ્તુશાસ્ત્રમાં વતુઓનું શું છે ?
લે. ફ. વિ. વઝે.

(૩) શુદ્ધ લે. વિ. મો. મહાજનિ.

મે, ૧૯૨૫.

[૧] શુદ્ધચરિત્રલેખમાલા (લેખાંક ૫ મો) (મૂળ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩ અં. ૧)
લે. અ. ધર્માનંદ કોસળી.

[૨] અધ્યાત્મ રામાયણ આસનું નથી.

[૩] શુદ્ધના ધર્મસિદ્ધાંત લે. વિ. મો. મહાજનિ.

[૪] મળગાંવનો શિલાલેખ. લે. મ. પાં. સચ્ચનીસ.

જુલાઈ, ૧૯૨૫.

[૧] શ્વેતના અધિકાર અને વર્ણબેદની ઉત્પત્તિ.
લે. શારદાશ્રમવાસી.

[૨] શિવજન્મતિથિ-નિર્ણય.

લે. વિનાયક સ. વાકસડર.

[૩] શુદ્ધચરિત્રલેખમાલા (૬) (મૂળ પુરાતત્ત્વ પુ. ૩ અં. ૨)

વિજ્ઞાન ભાગ. ૨૧ અં. ૨

[૧] મૂર્ત્યસિદ્ધાંત. લે. શ્રી. મહાવીર પ્રસાદ શ્રી વાસ્તવ.

ભાગ. ૨૧; અ. ૩, ૪.

[૧] મૂર્ત્યસિદ્ધાંત લે. શ્રી મહાવીર પ્રસાદ શ્રી વાસ્તવ.

માધુરી, પૈશાખ, ૩૦૧ (પુ. મં.)

અવેસ્તાના દેવ. લે. શંકરારાઈ જોશી.

જ્યેષ્ઠ, ૩૦૧.

[૧] બાહ્યસંધ. લે. જનાર્દન ભટ્ટ.

અપાદ, ૩૦૧

[૧] ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર એક નવીન પ્રકાશ
લે. ધનરાજસિંહ ચૌધરી.

[૨] તર્કભાષા. લે. વિશ્વનાથ સહાય.

બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૧૯૨૫

[૧] શ્રીહર્ષની કાર્ત્તિકીનો રાજકીય ઇતિહાસ.

લે. રમણિકલાલ જ. દલાલ.

સાખરમતી પુ. ૪. અં. ૧

[૧] મંગળાયરણ. લે. હિમેશભાઈ નારણભાઈ પટેલ.

સાહ્યાર સ્વીકાર

આંકડાસાહ્યારનાં મૂળતત્ત્વો	ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ	૧-૪-૦
અણ્વીયોર	"	
પ્રાકૃતિક ભૂગોળ	"	૦-૧૨-૦
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ વિસ્તારન	"	૧-૮-૦
વાર્તાનું સાહ્યાર	દક્ષિણમૂર્તિલવન	૧-૨-૦
ગિજુભાઈ	"	
નરસિંહભાઈ	"	૦-૬-૦
હરિશંકર ત્રિવેદી	"	
આર્ય. વો. ૧ ડો. માધવજી બી. મન્જર		
" વો. ૨	"	
" વો. ૩	"	
(આર્યના અંક સિવાય)	"	
" વો. ૪	"	
" વો. ૫	"	
" વો. ૬	"	
" વો. ૭ (અંક ૧-૬)	"	
ટોક્ષરોય અને શિક્ષણ દત્તાત્રેય બા. કાલેશકર		૦-૮-૦
મૂળ લે. એન સ્ટ્રોકોસખી		
ત્યારે કરીશું શુ	"	૦-૧૨-૦
ટોક્ષરોય.		
અનુવાદક પાંડુરંગ વિદ્યુલ વળામે		
ધી નૈન કીલાસોશી આગમોદય સમતિ		૧-૦-૦
લે. વી. આર. ગાંધી		
ધી યોગ શીલસોશી	"	૦-૧૪-૦
લે. વી. આર. ગાંધી.		
ધી કર્મ શીલસોશી	"	૦-૧૨-૦
લે. વી. આર. ગાંધી.		
રાજપ્રશ્નીયસૂત્રમ્	"	૧-૮-૦
નન્દીસૂત્રમ્	"	૨-૪-૦
મલ્લયગિરિઆચાર્યની ટીકા ગ્રાથે		
અનુયોગદાર	"	૨-૮-૦

૨. છો. પરીખ

મંત્રી ગૂ. પુરાતત્ત્વશાસ્ત્ર

નોંધ.

આ અંક પ્રકટ કરવામાં થયેલા વિલંબ માટે અમે અમારા આહુકોની
ક્ષમા ચાચીએ છીએ.

એથો અંક કાર્તિક પૂર્ણિમા ઉપર પ્રકટ કરવાની આશા રાખીએ છીએ.

સંપાદક.

પુરાતત્ત્વમંદિરની યોજના

ઉદ્દેશ—

- (૧) સાધારણ રીતે આખા હિન્દુસ્તાનના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ સાહિત્ય, કળા, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયોની શોધખોળ કરવી અને તેનાં પરિણામો પ્રકાશિત કરવાં.
- (૨) હિન્દુસ્તાનનાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને દર્શનશાસ્ત્રોનું તેમ જ સંસ્કૃત, પાલી આદિ ભાષાઓનું-રાષ્ટ્રીય અને ગુલનાત્મક પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું.
- (૩) શોધખોળના વિષયમાં રસ લેનારા શોધકોના ઉપયોગ માટે એક સારું પુસ્તકાલય બનાવવું જેની અંદર પ્રાચીન વિદ્યાને લગતું આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલું સમગ્ર સાહિત્ય સંગ્રહીત કરવામાં આવે.
- (૪) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અપભ્રંશ, જૂની ગૂજરાતી, ફારસી, અને અરબી આદિ ભાષાઓમાં લખાયેલા અશ્વમ્ભ—કુર્લમ્ભ ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સંશોધિત—મુદ્રિત કરી પ્રકટ કરવા—કરાવવાં.
- (૫) દેશ અને વિદેશની જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા પુરાતત્ત્વવિષયક સાહિત્યને ગૂજરાતી ભાષામાં ઉતારવું.
- (૬) શોધખોળના વિષયના અભ્યાસીઓને તેમના અભ્યાસકાર્યમાં દરેક પ્રકારની સાહિત્ય સંબંધી સહાયતા આપવી.
- (૭) દેશ—વિદેશના વિદ્વાનોને પુરાતત્ત્વના વિષયમાં યથાસાધન સાહિત્ય સંબંધી સલાહ અને સહાયતા આપવા એક મંડળ તરીકે કામ કરવું.

૨ પ્રમુખસમિતિ—

(૧) મુનિ જિતવિજયજી	—આચાર્ય
(૨) અધ્યાપક રામચંદ્ર બક્ષત આઠવડે	
(૩) પંડિત મુખલાલજી	
(૪) અધ્યાપક દત્તાત્રેય બા. કાલેસકર	
(૫) અધ્યાપક રામનારયણ વિશ્વનાથ પાઠક	} મંત્રીઓ
(૬) રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ	

લેખકોને સૂચના.

૧. 'નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્' એ મુત્તને અનુસરી લેખો લખી મોકલવા વિનંતી છે.
૨. કાગળની એક જ બાજુ ઉપર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખેલા લેખો તરફ જ ધ્યાન આપવામાં આવશે.
૩. લેખક પોતાનું નામ અને ઠેકાણું લેખ સાથે મોકલવાં.
૪. લેખની નીચે આપવાનાં પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાં અને '૧', '૨', '૩', છત્યાદિ ક્રમાંકમાં ગોઠવવાં.
૫. પોસ્ટેજ સાથેનાં લેખને નાપસંદ યતાં પાછો મોકલવા પ્રયત્ન થશે. લેખ ગેરવલ્લે જાય તે માટે સંપાદક જવાબદાર નથી.
૬. પ્રત્યેક લેખને માટે તેનો લેખક જવાબદાર રહેશે.

તૈયાર છે.

પુરાતત્ત્વનું પહેલું પુસ્તક: (પાકં પુકું) વિષયાનુક્રમ તથા શબ્દમુખિ સાથે રૂ. ૫-૧૨-૦
(પોસ્ટેજ જુદું)

પુરાતત્ત્વનું બીજું પુસ્તક: (પાકં પુકું) વિષયાનુક્રમ સાથે રૂ. ૫-૧૨-૦
(પોસ્ટેજ જુદું)

વિષયાનુક્રમ.

૧. કથાપદ્ધતિનું સ્વરૂપ અને તેના સ્પષ્ટિત્વનું દિગ્દર્શન. ...	૫.	૧૯૫
પરિચિટ ૧ ન્યાયના સોળ પદાર્થો.	૨૧૩
પરિચિટ ૨ જોન આગભોમાં મળી આવતું કથાપદ્ધતિને લગતું વર્ણન.	૨૨૨
પરિચિટ ૩ ચરકમાંથી મળતી કથાવિષયક માહિતી	૨૨૬
પરિચિટ ૪ મિદ્ધસેન દિવાકરદત્ત દ્વારિચિક્ષાઓ તથા હરિભટ્ટમૂર્તિના વાદ અને પદ્ય અટકો.	૨૩૪
પરિચિટ ૫ વાદો દેવમુરિ તથા આચાર્ય હેમચંદ્રનો વાદવિચાર.	૨૪૨
પરિચિટ ૬ ન્યાયમૂલરત્તિમાંનું કથાપદ્ધતિવિષયક કેટલુંક વર્ણન તથા નીલકંઠે દર્શિતનું કીર્તિવડંચન.	૨૪૮
લે. પં. મુખસાવણ		૧
૨. જુદચરિત્ર લેખમાળા. ૭. નતિમેદ અ. ધર્માનંદ કોમળી.	૨૫૧
૩. શ્રાધ્ધાપ.	૨૬૨
૪. પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી.	૨૬૬
૫. સામાર સ્ત્રીદાર....	...	૨૭૭
૬. નોંધ.	૨૭૮

卐 પુરાતત્ત્વ 卐

પુસ્તક ૩૭૭]

આશ્વિન

[અંક ૪થો]

જૂના ગજરાતીમાં એક જૈન ઐતિહાસિક ચર્ચા

આચાર્ય—શ્રીજિનવિજયજી

અભયદેવસરિ નામના એક પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય ૧૧ મા સૈકામાં થઇ ગએલા છે. જૈન આગમ ટ્રયોગાં મુખ્ય જે ૧૧ અંગ ગણાય છે તેમાંના ૬ અંગ ઉપર એ આચાર્યે સંસ્કૃત દીકાઓ લખી છે; તેથી એમના નામ પાછળ નવાંગી ધૃત્તિકાર એવું વિશેષણ ખાસ કરીને લગાડવામાં આવે છે. પોતાના સમયમાં એ આચાર્ય બહુ સમર્થ વિદ્વાન અને આદર્શ સંપન્ન મનાતા હતા; તેથી જૈન સમાજમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી ઉંચી હતી. એમના સમયમાં જૈન ધર્મશુદ્ધિના મોટા ભાગની રચિતિ કાંઈક વિચિત્ર હતી. જૈન ભિક્ષુઓના ભાગનો જે પ્રાચીન આદર્શ જૈન આગમોમાં વર્ણવેલો છે, તે ઘણા ભાગે એ સમયમાં બહુ શિથિલ થઇ ગએલો હતો. ચર્ચાર્થ નિર્ણય માર્ગ તો ઘણા સૈકાઓ પહેલાં જ જૈન ધર્મશુદ્ધિમાંથી લુપ્ત પ્રાય: થઇ ગયો હતો. દેશકાવળી પરિસ્થિતિને લઇને વનવાસી ભિક્ષુઓ પ્રથમ વસતિવાસી બન્યા હતા. તે પછી બૌદ્ધ ગંધર્વી જળરહસ્ય અસરને લીધે, ધીમે ધીમે જૈન સાધુઓ પણ, વિહારવાસી બન્યા. એ વિહારવાસના પરિણામે અર્ધમુખ્ય જૈન ચૈત્યો રચાયાં; અને એ ચૈત્યોના મધ્યે કારભાર, આસ્તે આસ્તે, એ જૈન યતિઓના હાથમાં પડવાથી, તેઓ આખરે ચૈત્યવાસી બન્યા.

જેનોમાં ત્યાગ અને વ્રેરાજ્ય તો મૂળથી જ ખૂણ ખીણેલાં હતાં. તેમાં ચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠાના યોગે લક્ષિતભાવનો પણ વિકાસ થવા લાગ્યો અને એના પરિણામે ચૈત્યોના ભંડારોમાં અદ્ભુત સંપત્તિ ભેગી થવા લાગી. એ સંપત્તિના મોઢે ચૈત્યવાસી યતિઓમાં અધિકાર લાવવા ઉત્પન્ન કરી અને એ લાવણાના પરિણામે જૈનમંથમાં અનેક ગચ્છો અને પક્ષો બંધાયા. ગચ્છના મમત્વને લઇને પરસ્પર ખૂણ રાગ-દ્વેષ ભરેલો વ્યવહાર વધવા લાગ્યો. એક બીજાની પ્રવૃત્તિઓ નિંદાવા લાગી. જાહેર રીતે વાદ-વિવાદ થવા લાગ્યા અને તેના અંગે ખેડન-ખેડનના ગ્રંથોની સૃષ્ટિ પણ વિકસાવા લાગી. દરેક ગચ્છનાણાને પોતપોતાના ગચ્છની ઉન્નતિ અને સુરિચિતિની પણ વધારે ચિંતા થવા લાગી. તેના માટે ગચ્છનાયક યતિઓ લોકાવજનના અનેક ઉપાયો વિચારવા અને કરવા લાગ્યા. સાધારણ જનતાને તો જે ધર્મ ઐહિક મદદ આપે અને જીવનનિર્વાહનો માર્ગ સરલ કરવા સહાયતા કરે તે જ ધર્મ ઉપર તેની પ્રથમ પ્રીતિ અને પછી શ્રદ્ધા ભરે છે. એ જનસ્વભાવને લદવમાં લેધને, એ

જૈન યતિઓ જ્યોતિષ, નિમિત્ત, વૈદ્યક વિગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી તેના પ્રયોગો વડે અનેક મનુષ્યોને પોતાના અનુયાયી બનાવવા લાગ્યા. એ અનુયાયીઓમાં કેટલાંએ સત્તાધારી અને રાજ્યાધિદારી પણ હજતા, અને એ રીતે એ ગૃહો ખૂબ સમર્થ બની જતા; તેના પરિણામે ક્યારે ક્યારેક ગૃહની પક્ષપક્ષીમાં પણ વધારે કડવારા અને વધારે તીવ્રતા પ્રકટી આવતી.

જૈનધર્મના મૂળભૂત અને સર્વોત્કૃષ્ટ અહિંસાતત્ત્વના સિદ્ધાન્તને લીધે, જો કે જૈન-રાધમાં હિંસાલાવ જાહેર રીતે વ્યાપક બની શકે તેમ થયું તો અસંભવતિ જ હતું પણ પરસ્પરની આવી દુડતા એ પણ જૈનતત્ત્વને તો સંપૂર્ણ કલંક લગાડનારી જ હતી એમાં તો દર્શા શંકા નથી. ભગવાન મહાવીરના સાક્ષાત્ શિષ્ય નિર્મજીનાં જીવનમાં અને આ ચૈત્યવાસી યતિઓનાં જીવનમાં દક્ષિણ-ઉત્તર ધ્રુવ જેટલું અંતર પડી ગયું હતું. ધર્મની ઉન્નતિના બહાને માત્ર અભિમાન, દંભ અને બાલઆડંબરની જ ઉન્નતિ થઇ રહી હતી. સાધુજીવનમાંથી શાંતિ, શુચિતા, ક્ષમા અને આધ્યાત્મિકતા હુમ મઇ ગયાં હતાં. ન્યાં જુઓ લો દેહરા, પ્રતિષ્ઠા, ઉપધાન અને ઉજમણાના નામે ધર્મગુરુઓ પોતાના અહંદાર અને અભિલાષને જ પોષી રહ્યા હતા. સમતા, સંવેગ, નિર્વેદ અને અનુકંપા આદિ ઉદાત્ત તત્ત્વોનાં તો માત્ર વ્યાપ્તિનો જ વંચાતાં. જેમ સદા અને સર્વત્ર બને છે, તેમ એ સમયમાં પણ કેટલાક એવા અંતરંગ ત્યાગી પુરુષો નિકળ્યા જેમને એ બધી ધર્માત્મ અવનતિકારક લાગી અને તેથી એ પ્રવાહપતિત સમુદાયથી લિપ્ત થઇ તેમણે પોતાનો આચાર-માર્ગ ફરી જુદો ચાલુ કર્યો. વિક્રમના ૧૦ મા ૧૧ મા સૈદાની આસપાસની આ હકીકત છે.

એવા ત્યાગી યતિઓમાં વર્ધમાનસુરિ નામના આચાર્ય અગ્રગણ્ય થયા. મૂળ એ કોઇ ચૈત્યવાસી ગુરુના શિષ્ય હતા. પણ સ્વભાવથી જ વૈરાગ્ય તરફ વિશેષ રુચિ હોવાથી, ચૈત્યનો ઉપાધિભરેલો ધારહાર અને સહવાસિઓનો અસમાધિકારક આચાર-વ્યવહાર એમને રુચિકર ન થયો. તેથી એ પોતાના મૂળ ગુરુને છોડીને ઉદ્યોતનસુરિ નામના એક તપસ્વી, સંયમી અને સમાધિશીલ યતિવરના એ ફરી શિષ્ય બન્યા. પૂર્વપ્રાપ્ત બધા પરિગ્રહનો એમણે ત્યાગ કર્યો અને કોઇએક ઠેકાણે નિયતવાસી તરીકે ન રહેતાં ભ્રમણશીલ વિશ્વમાર્ગ સ્વીકાર્યો. લોકો આગળ એમણે પ્રાચીન બિહુજીવન અને પ્રવર્તમાન યતિજીવનનું અંતર સમજાવવા માંડ્યું. જૈનધર્મનો મૂળ આધ્યાત્મિક ત્યાગમાર્ગ અને ચાલુ દેખાતો આડંબર-પૂર્ણ વિકૃતમાર્ગ એનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. એમના શાન્ત ત્યાગી જીવનથી કેટલાક સુમુક્તિઓ એમના શિષ્ય બન્યા; જેમાં જિનેશ્વર અને યુદ્ધિસાગર નામના બે બ્રાહ્મણ બંધુઓ આગળ જતાં ઘણા પ્રભાવશાલી સાધુ બનાયા.

વર્ધમાનસુરિના આવા આચાર-વ્યવહારથી ચૈત્યવાસી વર્ગ ધણે હુબ્ધ થયો. એમણે જે વિચારો લોકો આગળ મૂક્યા માંડ્યા તેથી એ વર્ગને ભય લાગવા માંડ્યો અને પોતાની માન-પૂજના પ્રવાહમાં એમની પ્રવૃત્તિ રોધક સમજાવાથી એ રૂઢિપ્રિયવર્ગ એમના તરફ તિરસ્કાર દેખાવવા શરૂ કર્યો. પોતાના અંધ અનુયાયિઓના બળે સંધ્યહાર તો થું પણ નગરબહાર અને દેશબહાર કરવાના ઉપાયો પણ એમણે લેવા માંડ્યા. ગૂજરાતમાં અને ખાસ કરીને તેની ઉત્કર્ષવતી રાજધાની પાટણમાં, કહે છે કે, તે વખતે ચૈત્યવાસિ-ઓની ભારે સત્તા હતી. વર્ધમાનસુરિ જેવા સુધારક પુરુષને એ પ્રદેશમાં પગ મૂકવો કઠણ

હતો. વર્ધમાનસૂરિ જ્યારે માલવામાં ફરતા હતા ત્યારે ગૂજરાત પાસે હોવાથી જિનેશ્વર અને છુદ્ધિસાગરને એ દેશ તરફ જવાની ઇચ્છા થઈ. ગુરુએ શિષ્યોને કહ્યું કે-ગૂજરાતમાં ચૈત્યવાસિઓનું ખૂબ જોર છે. તેઓ આપણા વિચારોના વિરોધી હોવાથી આપણને સમાધિપૂર્વક રહેવા દે તેમ નથી. જિનેશ્વર અને છુદ્ધિસાગર બ્રાહ્મણપુત્ર હોવાથી શાસ્ત્રોમાં ખૂબ પ્રવીણ હતા અને વાદ-વિવાદમાં પણ કુશલ હતા. તેથી તેમણે ચૈત્યવાસિઓના વિરોધનો ભય ન રાખતાં, ગુરુપાસેથી ગૂજરાતમાં જવાની આગ્રહપૂર્વક રજા મેળવી અને કેટલાક બીજા શિષ્યોની સાથે તેઓ પાટણ પહોંચ્યા. તેઓ તદ્દન નવીન જ આવેલા હોવાથી તેમના ક્રોધ ભક્ત શ્રાવકો તો પાટણમાં હતા જ નહિ; તેથી તેઓ જુદા જુદા ગમ્મના ચૈત્યોમાં પોતાને ઉતરવામાટે યોગ્ય જગ્યા મેળવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. પણ વર્ધમાનસૂરિ જેવા સુધારક સાધુના શિષ્ય હોવાથી, જૈનધર્મની રાજધાની જેવી મનાતી અને સેંકડો ચૈત્યો અને ઉપાશ્રયોથી સંકીર્ણ ગણાતી એ પાટણનગરીમાં, તેમને એક રાત પડી રહેવા જેટલું પણ સ્થાન ક્યાંએ મળ્યું નહિ! એકરીતે કહીએ તો જેમની શિષ્યસંતતિના પુરુષાર્થને પ્રતાપે જ આજ લગભગ એક હજારવર્ષ થયાં જૈનધર્મ પોતાનું વર્તમાન સ્વરૂપ બળવી રહ્યો છે તે જ જિનેશ્વર અને છુદ્ધિસાગરને એક દિવસે જૈનોની જૂની રાજધાનીમાં ક્રોધએ લિહા પણ ન આપી હતી! આમ જૈનોને ત્યાં અત્ર ક સ્થાન કશું ન મળવાથી આખરે એ બંને બંધુઓ રાજપુરોહિત બ્રાહ્મણને ઘેર ગયા. પોતે વેદ-વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા તેથી વેદની કેટલીક મહત્ત્વની ઋચાઓનો ઘોષ કરી એ બ્રાહ્મણને પ્રસન્ન કર્યો અને એને ત્યાં સ્થાન અને અન્ન મેળવ્યાં.

પાટણની ગાદી ઉપર, એ વખતે દુર્લભરાજ ચાલુક્ય રાજ્ય કરતો હતો. એના પુરોહિતને ત્યાં નવા આવેલા ભિક્ષુઓએ આશ્રય મેળવ્યો છે, એ હકીકત બહુ ચૈત્યવાસિઓ મનમાં ચમક્યા અને રાજાને કાંતે ખોટી-સાચી વાતો નાખી તેમણે પુરોહિતને ત્યાંથી એ નવીન સાધુઓને હાંકી કઢાવવાની બાજી રચી; પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા. જિનેશ્વર અને છુદ્ધિસાગરે રાજસભામાં ચૈત્યવાસિઓનો મોટો પરાજય કર્યો, એના પરિરિણામે કેટલાક શ્રાવકો એમના ભક્તો બન્યા. ધીમે ધીમે એમનો પક્ષ પ્રબળ થતો ગયો અને થોડાં જ વર્ષોમાં, બીજા ગમ્મોની માફક એમના સમુદાયનું પણ પાટણ એક કેન્દ્રસ્થાન બની ગયું.

જિનેશ્વર અને છુદ્ધિસાગરસૂરિએ સંઘસુધારણાની સાથે સાહાય-વિકાસની પ્રજ્ઞાત પણ સારી પેઢે ચાલુ કરી. એ બંને બ્રાતાઓએ વ્યાકરણ, ન્યાય, કથા, કાવ્ય અને બીજા પ્રકીર્ણ વિષયો ઉપર સારશૂત ગ્રંથો લખ્યા. એમની શિષ્યસંખ્યા પણ ઘણી મોટી થઈ અને તેમાં અનેક પ્રતિભાશાલી અને પ્રભાવશાલી વ્યક્તિઓ નિકળી. એમના જ એક શિષ્ય, આ લખાણની શુદ્ધાતમાં જણાવેલા નવાગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ. પોતાના ગુરુઓની માફક એ અભયદેવ પણ ઘણા પ્રખ્યાત વક્તા બાસ કરીને નવ આગમે ઉપર ટીકા કરવાને લીધે તેમની મહત્તા ખૂબ વધી. તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી થઈ. એ શિષ્યસંતતિની અનેક શાખાઓ ચાલી. તેમાં ખરતરગમ્મ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી એક મોટી શાખા કે જે આજલગી ચાલી આવી છે તેનોપણ સમાવેશ થાય છે. કર્નલ ટોડે-રાજ-સ્થાનમાં લખ્યા પ્રમાણે રાજપૂતાનામાં લગભગ એક લાખ કરતાં વધારે અનુયાયીઓ એ

ગચ્છના છેલ્લા સૈદ્ધમાં વિદ્યમાન હતા. મુસલમાની અમલ દરમ્યાન, રાજપૂતાના, સિંધ, દિલ્હી અને પંજાબના ભાગોમાં એ ગચ્છને માનનારા ઘણા ધનવાન અને સત્તાવાન શ્રાવકો થઈ ગયા. પાટણ, અમદાવાદ અને ખંભાતમાં પણ એ ગચ્છના મંદિરો, ઉપાશ્રયો અને અનુયાયીઓ સારી સંખ્યામાં હતા. તપાગચ્છનું જોર વધતાં ગૂજરાતમાંથી અને સ્થાનિકવાસિ-ઓનું જોર વધતાં રાજપૂતાનામાંથી એ ગચ્છાનુયાયીઓની સંખ્યામાં ઘણી ન્યૂનતા આવી છે. છતાં, હજી ખાસી ઉલ્લેખનીય સંખ્યા મળી આવે છે.

એ ગચ્છને ખરતર એવું નામ ક્યા કારણથી અને ક્યા પુરુષથી લાગુ પડ્યું, એ પ્રશ્ન જ્ઞેનત્વેતાંજર સંપ્રદાયોમાં ઘણો ચર્ચાસ્પદ થઈ પડ્યો. ખરતરગચ્છના અનુયાયીઓ પોતાની ગુરુપરંપરા ઠેક, ઉપર વર્ણવેલા જિનેશ્વરસરિ સુધી પહોંચાડે છે અને પાટણના દુર્લભરાજ ચાલુક્યની સલામાં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ આચાર્ય ચૈત્યવાસિઓને વાદ-વિવાદમાં હરાવ્યા અને આચરણમાં પોતાનું ખડતર—કડિનતર તપસ્યા કરવા-પણું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. તેથી રાજાએ એમને ખરતરનું બિરુદ આપ્યું; પણ બીજા કેટલાક ગ્રંથકારો એ બાબત માનતા નથી. ખરતરગચ્છની અમુક ક્રિયા-વિધિ અમુક ગચ્છવાળાઓને માન્ય નથી અને તેથી તેઓ એ ક્રિયા-વિધિના ખંડન-મંડન પ્રસંગે, એ ગચ્છના મૂળ પુરુષનો પ્રશ્ન ઉઠાવી તેની આમતા-અનામતાના આધારે પોતાના મત બ્યતો ઊઠાપોઠ કરે છે.

અકબરના રાત્નવખતે આ પ્રશ્ને ઘણું કડવાશ ભર્યું રૂપ પડ્યું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ સમયમાં ગૂજરાત બહારના દેશોમાં જેમ ખરતરગચ્છ મહત્તા ભોગવતો હતો તેમ ગૂજરાતમાં તપાગચ્છ મહત્તા ભોગવતો હતો. હીરવિજયસરિ નામના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય એ ગચ્છના તત્કાલીન સમર્થ નાયક હતા. તેમની સાચી સાધુતાની ખ્યાતિ મુગલ સમ્રાટ અકબરના જ્ઞાન સુધી પહોંચી અને તેથી તે ધર્મજિજ્ઞાસુ બાદશાહે ઘણા માનપૂર્વક એ સરિને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા; અને એમનાં જ્ઞાન અને સંયમથી સંતુષ્ટ થઈ તેણે એમને જગદ્ગુરુના પદે સ્થાપ્યા. એ સરિના સહપાઠી એક ધર્મસાગર નામના પ્રયંત પંડિત યતિ હતા. તે સ્વભાવે ખુબ ઉગ્ર, વાચાલ, સ્વપક્ષાભિમાની અને પરમતઅસહિષ્ણુ હતા. પાંડિ-ત્યનું અભિમાન અને વડત્વનું અપહસ એ બે ગદ્ગતવર્દક શુણ્ણના લીધે એ યતિવર જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં અન્ય ધર્મો અને સંપ્રદાયો સાથે પ્રાચઃ હંમેશાં દંદ યુદ્ધ રચ્યાં કરતા. જે સમયે એમના ગચ્છનાયક હીરવિજયસરિ અકબરના દરબાર તરફ રહેતા હતા તે વખતે એ ધર્મસાગર યતિ-જે ઉપાધ્યાયના પદથી અલંકૃત હતા-એક વર્ષ પાટણમાં ચાતુર્માસ રહેતા આવ્યા. એ જ વખતે ખરતરગચ્છના આચાર્ય પણ ત્યાં ચાતુર્માસ કરવા આવ્યા. જસ પછી શું પૂછ્યું? ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે વાદ-વિવાદનું રણક્ષેત્ર સારી પેઠે તૈયાર કર્યું. સામે પણ પણ તેમનાથી ઉતરે તેમ ન હતો; તેથી એ વાદવિવાદનું પરિણામ તો છેવટ ગાળો, લાતો અને લાડકિઓથીએ આગળ વધીને રાત્નસત્તાના દંડયોગ સુધી જઈને અટક્યું. એ વાદ-વિવા-દનો મુખ્ય વિષય હતો-ખરતર ગચ્છનો પ્રાદુર્ભાવક પુરુષ દ્રોણ. ખરતર ગચ્છની માન્યતા પ્રમાણે એ મૂળપુરુષ જિનેશ્વરસરિ હતા અને એમની જ શિષ્યપરંપરામાં નવાંગર્જિત-કાર અભયદેવસરિ તથા તેમના શિષ્ય જિનવલ્લભસરિ યથા : જિનવલ્લભસરિની પાટે

જિનદત્તસૂરિ થયા. તેમનાથી એ ગચ્છનું બીજું નામ વિધિમાર્ગ પડ્યું. માટે ખરતર ગચ્છનો આશ્રાય એ અભયદેવ જેવા સર્વગચ્છસમ્મત એવા સુવિહિત પુરુષથી અનુમત છે. તપાગચ્છના ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયનું કથન છે કે ખરતર ગચ્છના પ્રવર્તક મળ જિનેશ્વરસૂરિ નહિ પણ જિનવલ્લભસૂરિ છે; અને તે જિનવલ્લભ અભયદેવસૂરિના શિષ્ય નહિ પણ દોષ ચૈત્યવાસી યતિના શિષ્ય છે. તે અભયદેવસૂરિ પાસે શિષ્યભાવ સ્વીકારવા આવ્યા હતા ખરા પણ અભયદેવસૂરિએ તેમનો તે રીતે સ્વીકાર કર્યો ન હતો. તેથી જિનવલ્લભ પ્રચારિત ખરતર આશ્રાય એ અભયદેવસૂરિથી અનુમત મનાય નહિ; અને તેથી જ એ ગચ્છની પરંપરા ઠેક જિનેશ્વરસૂરિ સુધી લઇ જઇ શકાય નહિ. 'ધર્મસાગર' ઉપાધ્યાયે પ્રવચનવરીક્ષા નામનો એક મોટો ગ્રંથ લખ્યો છે, એ ગ્રંથમાં જૈનસંપ્રદાયમાં ચાલતા દેટલાક જુદા જુદા ગચ્છોની પરંપરા અને માન્યતાના સંબંધમાં ખૂબ ખંડન મંડનાત્મક વિવેચન કરેલું છે. એ જ ગ્રંથને લઈને પાટણમાં ઉપર્યુક્ત વાદ-વિવાદ મચ્યો હતો. એ ગ્રંથના પ્રત્યુત્તર રૂપે ખરતર ગચ્છ તરફથી, પણ એવી જ કોટિનાં લખાણો લખાયાં હતાં. એ બધાં લખાણો મોટે ભાગે સંસ્કૃતમાં છે. તેથી ગૂજરાતી ભાષા ગણના-રાઓ માટે, (ધર્મસાગરના એક શિષ્ય પં. લખ્મીસાગરે આ નીચે આપેલો નિબંધ તૈયાર કર્યો હોય તેમ લાગે છે)

(આ નિબંધ એ રીતે મનન કરવા લાયક છે. એક તો વિક્રમના ૬૭ માં સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં ગૂજરાતી ભાષાનું શિષ્ટ ગદ્ય કેવા પ્રકારનું હતું તેનો આ નિબંધ એક ઉત્તમ આદર્શ રજૂ કરે છે.) નિબંધકાર મોટે ભાગે પાટણ, અમદાવાદ અને સૂરત જેવા ગૂજરાતના પાટનગરોમાં રહ્યાં કરતા હતા; તેથી આ ગદ્ય શુદ્ધ નાગરિક ક્લી શકાય. નિબંધની ભાષા મુસંગદ અને વ્યાકરણશુદ્ધ છે. અલગત, એમાં વર્ણવેલી ચર્ચા ખાસ સાંપ્રદાયિક છે, તેથી જૈન સંસ્કારની છાયા ક્યાંક ક્યાંક ભાષામાં સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે ખરી. છતાં એમાં સર્વસાધારણગમ્ય સરલતા અને પ્રવાહની અસ્ખલિતતા જાણે જ સરસ રીતે સચવાયેલી છે. નિબંધનો વિષય શાસ્ત્રીય હોવાથી તે જાતની ભાષાપદ્ધતિનો પ્રયોગ એ આવશ્યક જ છે અને તેથી વિષયના અપરિચિતને ભાષા જરા કઠણ પડે એ પણ સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ તેથી ભાષાની ઉચ્ચતામાં કંઈ ન્યૂનતા આવતી નથી. (બીજું ઐતિહાસિક વિષયની ચર્ચવાની જૂની પદ્ધતિનો પણ આ નિબંધ એક ઉત્તમ આદર્શ રજૂ કરે છે. આખો નિબંધ ઐતિહાસિક સમાલોચના તરીકે જ રચવામાં આવ્યો છે.) ઐતિહાસિક અન્વેષણ અને હાદ્યોદ્ધારની જે આપણી આધુનિક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ છે તે જ પદ્ધતિનો સંપૂર્ણ રીતે આમાં ઉપયોગ થયેલો દેખાય છે. એક ઐતિહાસિક પ્રશ્નને અંગે જે પૂર્વોપર અને સાધક-આધક પ્રમાણેનું મરીક્ષણ આવશ્યક હોય છે તે આ નિબંધમાં ઘણી સ્પષ્ટ રીતે મળી આવે છે. સાંપ્રદાયિક વાદ-વિવાદના પરિણામે જૈન લેખકોમાં ઘણા જૂના સમયથી ઐતિહાસિક આલોચનાની દષ્ટિ ઉદ્ભવેલી જેવામાં આવે છે અને તેના લીધે આ જાતના અનેક નિબંધો-ગ્રંથો જૈન સામયમાં મળી આવે છે. આવા લેખોના પ્રકાર નથી, ઇતિહાસના લોકોમાં ઘણી શ્રદ્ધ થઇ શકે છે—એ પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને કંઈ વધારે નિગતથી સમજાવવાની આવશ્યકતા નથી.

અસલ નિબંધની નકલ

॥ ૬૦ ॥ ૐ નમઃ ॥ શ્રી ગુરુભ્યો નમઃ ।^૧

અથ નવાંગી શ્રુતિકારક શ્રીમદ્ અભયદેવસુરિ ખરતર ગચ્છી હુઆ એહવું ખરતર લાપઇ. તપા પ્રમુખ શ્રી અભયદેવ સુરિ ખરતર નહી એહવું લાપઇ. એહવઇ વિવાદ બપનઇ ખરતર પ્રતિ તપા પ્રમુખઇ બોલ આરિ પૂજવા. તથાહિ—

૧. પ્રથમ બોલિ ખરતર મતની ઉત્પત્તિ કિમ હુઇ, અનઇ કૃષ્ણિ સંવત્સારિ હુઇ ધમ તિયાર કરિયું. તિલાં તપા પ્રમુખનઇ અથે જિમ હુઇ તિમ લિખીઇ હઇ.

હું નેદ્રેન્દ્રિયરુદ્ર ૧૧૫૯ કાલજનિતઃ પક્ષોઽસ્તિ રાકાંકિતો
વેદાભ્રારુણ ૧૨૦૪ કાલ ઔષ્ટ્રીક ભવો વિશ્વાર્ક ૧૨૧૩ કાલેઽચલઃ ।
પદ્મ્યર્કેષુ ચ ૧૨૩૬ સાર્દ્ધપૌર્ણિમ ઇતિ વ્યોર્મેન્દ્રિયાર્ક ૧૨૫૦ પુનઃ
કાલે ત્રિસ્તુતિકઃ કલૌ જિનમતે જાતાઃ સ્વકીયાગ્રહાત્ ॥

-ઇતિ શ્રીશ્રાદ્ધવિધિવિનિશ્ચયે સમ્મતિતયા મદર્શિતં । તથા-

વત્સરેદ્વાદશશતેશ્વતુર્ભિરધિકૈર્ગતૈઃ ।

ભાવી ત્રિક્રમતો ગચ્છઃ રુચાતઃ સ્વરતરાગ્ન્યયા ॥

-ઇતિ જિનસુંદરમૂરિકૃતદીપાલિકાકાલ્પે ।

અત્ર મંવત્ ૧૨૦૪ ખરતર મતની ઉત્પત્તિ કહી. અનઇ વક્ષી ઔષ્ટ્રીક એહવઇ નામનઇ કહિવઇ સીનઇ જિનપૂજા નિપેધવઇ સંધનઇ લઇ પાટણુ ચિકુ ઉટિ બધ્સી જિનદત્તાચાર્ય જાહહુરિ આવ્યુ. તેહ બણી ઔષ્ટ્રીક એહવું લોકઇ કહિઉં. અનઇ સીનઇ જિનપૂજનઇ બિયાપવઇ ઉત્સવભાષી અનઇ અનંત સંસારી શ્રી ગુનિસુંદર સરઇ ચિક્ષતિત્રિદશતરંગિણી નઇ વિવઇ કલા હઇ. તથાહિ—

આજ્ઞાભંગાંતરા યોત્યાનંતસંસારનિર્ભયૈઃ ।

સામાચાર્યોપિ પાશ્ચાત્યૈઃ પ્રાયઃ સ્વૈરં પ્રવર્તિતાઃ ॥ ૧ ॥

ઉપધાનમતિક્રાંતિજિનાર્ચાદિનિપેધતઃ ।

ન્યૂનિતા દુઃપમાદોપાત્ પ્રમત્તજનતામિયાઃ ॥ ૨ ॥

૧. પ્રજા લખનારે આ ૧૬મી પ્રકરણમાં આપ્યા થયે ધર્મસાગર ગણી ગુરુભ્યો નમઃ આમ લખ્યું હતું પણ પાછળથી કોઇએ આગળના શબ્દો ઉપર હસ્તાક્ષર મારી દીધી છે.

યત્તત્પ્રાસુકમિષ્ટાંબુપ્રવૃત્ત્યાદિસુલાવહા । ઇત્યાદિ અનેક ગ્રંથનંધ વિષય જિહાં ખરતરની ઉત્પત્તિ કહી છંધ તિહાં સંવત્ ૧૨૦૪ વર્ષે કહી. અનંધ કલિકાલનંધ દોષર્થે જિમ આંચસિઆ પ્રમુખ આપણા કલગ્રહચિત્રી બિપના તિમ, ખરતરંધ પશ્ચિ બિપના કલા. અનંધ શ્રીઅભયદેવસરિં નવાંગી વૃત્તિ ૧૧૩૦ માહિં કીધી છંધ, અનંધ નવાંગી વૃત્તિની પ્રશસ્તિનંધ વિષય શ્રીઅભયદેવસરિં. આપણુ ચંદ્ર ગચ્છ કાંહિં છંધ. ઇત્યાદિક યુક્તિં શ્રીઅભયદેવસરિનંધ ખરતર એહવા કલંકનુ ગંધન સંભવં. ઇલાં કણિ ખરતર ઇમ કહંધ જે તપાના કીધા ગ્રંથ તે અભારંધ પ્રમાણુ નહી. જેહ કારણુચિકુ જેહ ગ્રંથમાહિં જે દુખ્યા હુઈ તે ગ્રંથ તેહનંધ પ્રમાણુ કિમ ચાઇ. જિમ શ્રી આવસ્યક નિર્ણુકિત દિગં-ખરનંધ પ્રમાણુ નહી. જે તુલે કહિંકે એહ ગ્રંથ રાગદેવના. તે તુ તંધ અસત્ય બોલ્યું. જેહ કારણુચિકુ તુલે ખરતરની ઉત્પત્તિ સંવત્ ૧૦૨૪ વર્ષ તથા સં ૧૦૮૦ વર્ષે દુર્લભરાજ સલાઇં ચૈત્યવાસીસ્થું વાદ કરી જય પાગીનંધ શ્રીજિનેશ્વરસરિં ખરતર એહવું બિરૂદ પામ્યું ઇમ કહિંકે છંધ. એહવા અક્ષર સં. ૧૨૦૪ વરિસ પહિલા નીપના અનંધ વર્તમાન કાલંધ ગચ્છવાસી ગીતાર્થનંધ સમ્મત હુઇ તે ગ્રંથમાહિં દેષા (ખા) કુ તુ અભે પશ્ચિ દીવાલીકલ્પ પ્રમુખ ગ્રંથના કરણુદાર રાગદેવેી સદ્દલીઇ. અભારંધ એ વાતનુ કલગ્રહ કાંધ નથી. તેહવા ગ્રંથ નહી દેષાકુ તુ તુલાઈં જ વચન રાગદેવનું જાણીસ્પર્ધ. વલી કા એક ધર્માર્થે ચર્ધ નર્ધ પૂછંધ તુ તેહનંધ ખરતરને ગ્રંથે, તથા અનેરાને ગ્રંથે જણુઇ કાલિ પાટણુનંધ વિષય શ્રીજિનેશ્વરસરિં વસતિવાસ મોકલુ કીધુ તિવારંધ ખરતર બિરૂદનું નામંધ નથી. એહવા અક્ષર દેષાડીઇ. કાણુક ધર્મનુ અરથી ચર્ધ પૂછંધ તેહ ગ્રંથ કીલા ૧. તિવારંધ તેહનંધ કહીઇ—રે દેવાણુપિઆ સાંભલિ. શ્રી હેમાચાર્યનુ બણાવિઉ શિખ શ્રીપ્રભાચંદ્રસરિ તેહનું કીધું પ્રભાવક ચરિત્ર તેહમાહિં શ્રીઅભયદેવસરિના ચરિત્રનંધ વિષય શ્રીજિનેશ્વરસરિ પાટણુ આવ્યા. પુરોહિતનંધ ધરિ રલા. પુરોહિતર્ધ રાજનંધ વીનતી કીધી. રાજનંધ પશ્ચિ ચૈત્યવાસીનંધ વિનય કરી આજા માગી. જિનેશ્વરસરિ [નર્ધ] રહિવાની આજા દીધી. પશ્ચિ રાજસલાઇં ચૈત્યવાસીસ્થું મિલ્યાઇ નથી તુ ગ્રામો નાસ્તિ કુતઃ સોમા ઇતિ ન્યાયાત વાદ અનંધ ખરતર એહવું બિરૂદ કેહનંધ બોલીઇ. ઇમ દર્શનસત્તરીની વૃત્તિમાહિં જાણિવું. અનંધ ખરતરનું કીધું જે ગણધરહુદસદ્દ તેહમાહિં બીજું આલગલ ધણુંધ બોલ્યું છંધ પશ્ચિ ખરતર બિરૂદ કિલાં ન કહિંકે તે વિચારવું. વલી કાણુક કહસ્યંધ તુ ખરતર એહવું બિરૂદ કિમ દુઈ તે અભનંધ કહુ. તિવારંધ તેહનંધ કહીઇ—રે દેવાણુપિઆ જગનંધ વિષય ઉત્તમ શબ્દ સમસ્તનુ દુકાલ પડિઉ હુઇ તુ હજ ખરતર એહવું બિરૂદ સંભવીઇ, તેહ બણી ખરતર એહવું બિરૂદ ન કહિંકે. અનંધ ઔષ્ટિક નામની પરંધ ખરતર એહવા નામનું કારણુ રાગદેવે મુંડીનંધ તુલે જ વિચારી જોજો. ધર્મનુ અરથી નિપુણ હુઇ તે શોડં કહંધ ધણું ઇ જાણુઇ.

इति प्रथमप्रश्नः ।

૨. હવંધ બીજુ બોલ લિખીં છંધ. નવાંગવૃત્તિકારક શ્રી અભયદેવસરિનંધ પાટિઇ. શ્રીજિતવલ્લભ ઇમ ખરતર કહંધ. તિવારંધ તેહનંધ પૂછીઇ—રે દેવાણુપિઆ ! પટ્ટોધરંપણું તુ ગચ્છના સંબંધ વિના સંભવં નહી. ગચ્છનુ સંબંધ તુ ગચ્છાંતરના સાધુનંધ તથા વેપધરનંધ દિગંધાદિક વિધિં કરી સંભવં, ચદુકાં—

ગણસંઠિએ જહતિ જામમેગે જો ધમ્મસંઠિએ । ઈત્યાદિકે ઠાણાંગની ચતુર્લગીનઇ વિપદા અતેરા ગચ્છતુ યાધુ દિગ્ગધાદિકઇં કરી આપણા ગચ્છતુ કરિવુ કહિઉં. તુ તુલે વિચારી નેએા. સપરિગ્રહી ચૈત્યવાસીનુ શિષ્ય જિનવલ્લભ તેહનઇ દીધ્યા(સા)પૂર્વક દિગ્ગધાદિકે કીધા વિના ગચ્છતુ સંબંધ કિમ યાઇ. કોણેક કહસ્યઇ તે કિમ જાણીઇ. તિવારઇ તેહનઇ કહીઇ—રે દેવાણ્પિઆ ગણુધરહુદસઇઆની વડી જ્ઞતિ, તેહમાહિં શ્રીઅભયદેવસરિઇ ઇમ મનમાહિં ચિંતવિઉં જે એહ જિનવલ્લભ ચૈત્યવાસીનુ શિષ્ય મહારા ગચ્છનઇ સમ્મત નહી યાઇ ઇમ ચીંતવીનઇ આપણી પાટિ શ્રીવર્દમાનાચાર્ય ચાપિઉ. જિનવલ્લભનઇ ઇમ કહિઉં તું મહારી આગાઇ પ્રવર્તજે. ઇણુઇ પ્રકારઇ ઉપસંપદા આપી શીય(ખ) દેઇ આપણી ઇચ્છાઇ પ્રવર્તાવિઉ. ઇહાં કણિ જાણુ હુઇ તે રાગદ્વેષ મુંકી વિમાસી નેએા, જુ જિનવલ્લભનઇ ગચ્છતુ સંબંધ કીધુ હુત તુ ચૈત્યવાસીનુ શિષ્ય ન કહુત. તથા આપણુઇ પાસિ રાણુ(ખ)ત. અથવા શ્રીવર્દમાનાચાર્યનઇ લલાવુત. તે તુ ન કહિઉં. અનઇ આપણી ઇચ્છાઇ પાટણુનઇ પાસિ વિહાર કરતાં મન હામિ ન રહિઉ. પછઇ ચિત્રોડિ જઇ સાધારણ પ્રમુખ શ્રાવક ૯ પ્રતિજોધી, ૭૩૭ કલ્યાણુક યાપી નવું મત માડિઉં. તિવારઇ મનનઇ વિપદા મમાધિ જોપની. એહવું ગણુધરહુદસઇઆ ગાહિ કહિઉં દીસઇ ઇઇ. કોણેક કહસ્યઇ જિનવલ્લભ શ્રી અભયદેવસરિની આગાઇ આપણી ઇચ્છાઇ વિહાર કીધુ. તિવારઇ તેહનઇ કહીઇ—રે દેવાણ્પિઆ ! લોકનઇ વિપદા 'તુલે પધારઉ. તુલે અભારઇ વડા ભાઇ છું. ઘર તુહારે ઇઇ' . ઇત્યાદિકે મનોહર ઉપચાર વચને કરી બોલાવઇ ઇઇ. પણિ એહવે વચને ધરવું ધણી થઇ સકઇ નહી. તિમ જિનવલ્લભનઇ પણિ શ્રીઅભયદેવસરિનાં ઉપચાર વચન વિસર્જવાનાં જાણિવાં. પણિ આપણી નિશાઇ શિષ્ય કીધાનાં ન હુઇ. શિષ્ય કીધુ હુઇ તુ આપણી ઇચ્છાઇ ઠાણુઇ ૨ જનજીવ લગઇ પરિભ્રમણુ કિમ કરઇ. અનઇ ગૂજરાતિનઇ વિપદા કોણુઇ તેહવુ પ્રતિજોધાઇ નહી જેણુઇ માહરે મન હામિ રહઇ, એવડી ચિંતા હાં વહઇ. ગૂજરાતઇ શ્રીઅભયદેવસરિનુ સમુદાય થણુઇ ઇઇ. કોણે કહસ્યઇ તે મહાનુભાવ પર પ્રતિજોધવાનઇ ઇમ ચિંતા કીધી. તિવારઇ તેહનઇ કહીઇ—રે દેવાણ્પિઆ ! મુધર્મસ્વામિયિકુ માંડીનઇ આજ દિન લગઇ કોણુઇ આચાર્યનઇ એવડી ચિંતા જોપની નહી. જે કોણુઇ પ્રતિજોધાઇ નહી તુ માહરે મન હામિ રહઇ નહી. અનઇ જિનવલ્લભનઇ એવડી ચિંતા જોપની તુ જાણીઇ ઇઇ. મર્વઇ આચાર્યયિકુ જિનવલ્લભ જ કચ્છાસમુદ દીસઇ ઇઇ. તેહ લણી એહવી વચનની ચાતુરી આપણી સ્ત્રી આગિલિ કરવી યુગતી. પણ પંડિત જાણુ પુરુષ આગિલિ કરતાં પંડિતનઇ હાસ્ય યાઇ. અનઇ એહવું બોલણુહાર લધુતા પામઇ. તેહ લણી ઇમ જાણિવું, જે જિનવલ્લભનઇ આજીવિજાની ચિંતા તુ હજ જોપની જુ ગચ્છતુ સંબંધ નથી. અનઇ ગચ્છના સંબંધ વિના ગચ્છનઇ સમ્મત પદોધર કિમ યાઇ. વળી કોણેક કહસ્યઇ શ્રીઅભયદેવસરિઇ શ્રીપ્રસન્નચંદ્રાચાર્યનઇ જાનમાહિં કહિઉં હવઉં. જે તું જિનવલ્લભનઇ માહરઇ પાટિ ચાપજે. તેહનઇ પાટિ ચાપવાનુ પ્રસ્તાવ મિત્યઉ નહી. પછઇ અંતકાલિ દેવલદ્રાચાર્યનઇ જાનમાહિં કહિઉં. પછઇ તીણુઇ પ્રસ્તાવ નેઇ ચિત્રોડિ જઇ આચાર્યપદ દેઇ પાટણિ પાણુ આચુ. તિવારઇ તેહનઇ કહીઇ—રે દેવાણ્પિઆ ! એવડું યીગડું તુ અતિમદ હુઇ તેહઇ ન નેઇ. એહવી ઘટના તુ ગોવાલીઆઇ આગિલિ કરતાં ગોવાલીઆઇ વારઇ. અનઇ કર્ણવળ અસંભવી તુઇ તુહારઇ કહણુઇ લાજઇ કરી

અહીં અંગીકાર કરે. પણ, અહનનં કોણેક પૂછે. તુલે કર્ણુળપકિમ સદ્દહિઉ. તિવારણં તેહનંઃ. કિસ્થુ ઉત્તર દીજન. જણુ જણુ પ્રતિઈ અહન ધીજ કરી સમ્રાજ નહી. તેહ લણી તુલે જ ધીજ કરી અહનનં વિશ્વાસ ઊપજવુ. તુ અહન તેહનં કહીય—રે દેવાણુપિઆ ! અહનનં ધીજ કરી મનામનાવિઉં. એહુ તેહનં ઉત્તર દીજન. નહીં તરિ અહે કર્ણુળપની વાંતાઈ કરતાં લાભું. અનં વલી જિમ પ્રસન્નચંદ્રનં કાનમાહિં કહિઉં તિમ શ્રી વર્ધમાનાચાર્યનં જ કાનમાહિં કાંઈ ન કહિઉં—જે માહરણ પાટિ જિનવલ્લભનં ચાપજે. જેહ કારણુથિકુ શ્રીવર્ધમાનાચાર્યનં ચાપિઉ ગચ્છનં સમ્મત પણિ ચાઇ. અનં માહોમાહિં કલહ પણિ ન જીપજનં. અનં જિનવલ્લભનં કાનાસોરીય આચાર્યપદ પણિ શ્રીચ્છલયદેવસરિ દિવંગત હંઆ પછી વર્ષ ૩૦ તથા ૩૫ નં માજનનં ગઈ હૂતઈ ચિત્રોડિ જઈ દેવભદ્રં આચાર્યપદ દીધું તે જિનવલ્લભ-શ્રીચ્છલયદેવસરિના ગચ્છનુ ધણી પણિ ન ચયુ. અનં સાધારણુ પ્રમુખ આપણુ જ સમવાયનુ ધણી થઈ રહિઉ; તુ શ્રીચ્છલયદેવસરિના પદોધર થયાનું ફલ કિસ્થું. તે નિપુણુમતઈ વિચારતાં ઈદ્રજલની પરિઈ વિસરાલ ચઈ જનં છઇ. અનં વલી જિનવલ્લભના આચાર્યપદનં, કોનિઈ શ્રીચ્છલયદેવસરિ પ્રસન્નચંદ્રનં કાનમાહિં કહઇ તેહનું પ્રયોજન કિસ્થું. જેહ, કારણુથિકુ ગચ્છનુ આધાર શ્રીવર્ધમાનાચાર્ય આપણિ પાટિ ચાપિઉ. છઇ. જિનવલ્લભનં તુ આચાર્યપદ માસ ૪ પણિ ન રહિઉં. જિનવલ્લભનં પણિ કોણુઈ આપણુ પાટિ ચાપીનં આપણી પરંપરા વધારી નહી. તેહ કારણુથિકુ તેહનું આચાર્યપદ કાસકુસુમનં શરીયું નિષ્ફલ હુઉં. તુ તે આચાર્યપદનં નિમિત્તઇ શ્રી ચ્છલયદેવસરિ કાનમાહિં છાનું કહી કાંઈ દેવરાવઇ. અનં જિનવલ્લભ આચાર્યપદનં ચોગ્ય જ હુઇ, અનં ગચ્છનં આધારભૂત આચાર્યની પ(ખ)પ ન હુઇ તઉ આપણુપછી જ તેહનં આચાર્યપદ દેઈ કાંઈ ન વિસર્જઇ. તિહાં ગચ્છના સમ્મતપણુનું પ્રયોજન પણિ કાંઈ નહી. અનં પછઇ પણિ ગચ્છનુ આધાર ન ચયુ તુ આચાર્યપદ દેવરાવિઉં તુ પ્રયોજન કિસ્થું તે વિચારી જોયો.

અનં વલી ખરતરનં પૂછીય—રે દેવાણુપિઆ ! શ્રીચ્છલયદેવસરિનં દિવંગત ચથા પછી વર્ષ ૨૮ તથા ૩૦ ના માજના પછી તુલે જિનવલ્લભનં આચાર્યપદ કહુ છુ તે તહુ કાલ. જિનવલ્લભ કુણુ આચાર્યની નિશાઈ પ્રવર્તિઉ. જુ કહઈ તે મહાનુભાવનં આચાર્યની નિશા કિસી. તિવારં તેહનં કહીય—રે દેવાણુપિઆ ! આપણુ ગચ્છના આચાર્યનુ વિચોગ થયુ હુઇ તુ સુવિહિત ખીજ ગચ્છના આચાર્યની નિશા કરિવી. પજૂસણુ પડિક્કમીનં રહિઉ હુઇ તુહઇ પણિ આમાનુઆમ પ્રતિં વિહાર કરિવા કહપઇ.

યદુક્તં-પંચર્હિ ઠાળેર્હિ કપ્પતિ નિગંથાણ વા ૨ ગામાણુગામં દુદ્ધજિત્તપ્પ । તં ૦ । ણાણદ્વયાપ્પ । દંસણદ્વયાપ્પ । ચરિત્તદ્વયાપ્પ । આયરિયવજ્ઞાણ્પ સે વિસુંખેજ્ઞા । આયરિયવજ્ઞાણાણં વહિઆ વેયાવચ્ચકરણાપ્પ ત્તિ-શ્રીસ્થાનાંગે ।

ઇલાં કણિ ચઉથઇ બોલિ નિજ ગચ્છના આચાર્ય ઉપાધ્યાય શરીરથિકુ જૂઆ ચથા હુઇ તુ એતેરા ગચ્છના આચાર્યની નિશા કરિવી. ચઉમાસામાહિં વિહાર કરિવુ કહપઇ ઇમ કહિઉં. તેહ કારણુભણી વિચારી જોઉં. જિનવલ્લભ સુવિહિત આચાર્યની નિશા વિના વર્ષ ૨૮ તથા ૩૦ લગઇ વિહાર કીધુ તુ તીર્થકરની આગ્રાઈ કિમ પ્રવર્તિઉ. જુ કહઇ તેણુઇ કલઇ ધણાઇ આચાર્ય છઇ. ફૂલેકની નિશાઈ જ વિહાર કીધુ.

હુસ્મધ. તિવારઈ તેહનઈ કહીઈ—રે દેવાણ્પિઆ ! જુ શ્રીઅભયદેવસરિનઈ પાટઈ જિન-
વલ્લભનઈ. ચાપવા હોંકુ છુ તુ શ્રીઅભયદેવસરિનઈ પાટિ શ્રીવર્દમાનાચાર્ય. તેહનઈ મુંડી
અનિષ્ટ પણુઈ અવ્યક્ત આચાર્યનું નામ કાંઈ સિદ્ધિ. જુ કહઈ શ્રીવર્દમાનાચાર્યની નિશાઈ
જ વિહાર કીધુ તુ કહીઈ—રે દેવાણ્પિઆ ! જિનવલ્લભ શ્રીવર્દમાનાચાર્યનઈ પાટિ યાઇ.
પણિ શ્રીઅભયદેવસરિનઈ પાટિ ન યાઇ. અનઈ વહી કાણુઈ ગ્રંથનઈ વિપષ તથા પરંપરાઈ
પણિ ઇમ નથી જાણિઉં જે જિનવલ્લભ શ્રીવર્દમાનાચાર્યની નિશાઈ પ્રવર્તિઉં. તથા
તેહના ગમ્મ સાચિઈ મંડ્યાદિકતુ સંબંધ કીધુ. અથવા તેહની આજ્ઞાઈ વિહાર કીધુ. તુ
તેહની નિશા કિમ કહીઈ. અનઈ વહી જિનવલ્લભ શ્રીવર્દમાનાચાર્યની નિશાઈ પ્રવર્તતુ
હુઈ તુ દેવલદાચાર્ય જિનવલ્લભનઈ આચાર્યપદ દેઈ શ્રીઅભયદેવસરિનઈ પાટિ કિમ ચાપી
સકઈ. જુ કહઈ પરંપરાઈ શ્રીઅભયદેવસરિના કહણુભણી દીધુ. તિવારઈ કહીઈ—રે દેવાણ્-
પિઆ ! મહારા ગમ્મનઈ સમ્મત નહી હુઈ ઇમ ચિત્તવીનઈ શ્રીઅભયદેવસરિઈ આચાર્ય
પદ ન દીધું. અનઈ દેવલદાચાર્ય ગમ્મનઈ સમ્મત કરી અનઈ ગમ્મનઈ શ્રીઅભયદેવસરિનું
કહણુ જણુવીનઈ આચાર્યપદ દીધું હુત. અનઈ ગમ્મ જિનવલ્લભની આજ્ઞાઈ પ્રવર્તત.
તુ જાણુત જે જિન (? દેવ) ભદ્રઈ આજ્ઞા પાલી. અનઈ વહી જિમ શ્રીઅભયદેવસરિઈ
પ્રસન્નચંદ્રનઈ જાનું કહિઉં તિમ આપણુઈ પાટિ ચાપિઉં જે વર્દમાનાચાર્ય તેહજનઈ
કાઈ ન કહિઉં—જે સમ્મત સંધનઈ સમ્મત કરી માહરઈ પાટ જિનવલ્લભનઈ ચાપજો.
જેઠ કારણુચિકુ શ્રીવર્દમાનાચાર્યનું ચાપિઉં ગમ્મનઈ સમ્મત પણિ યાઇ. જુ કહઈ શ્રી
અભયદેવસરિનઈ પાટિ જિનવલ્લભનઈ ચાપી આપણુ ગમ્મ ભલાવઈ એવકુ અભિમાન
શ્રીવર્દમાનાચાર્યઈ કિમ જાપાઈ. તિવારઈ તેહનઈ કહીઈ—રે દેવાણ્પિઆ ! ગમ્મતુ અસં-
બંધી અતેરુ આચાર્ય જિનવલ્લભનઈ આચાર્યપદ દેઈ શ્રીઅભયદેવસરિનઈ પાટિ ચાપઈ તેહનું
ફલ ફિરચું. નિપુણુમતઈ વિચારી જોતાં જિમ કાણેક મદિરાપાન કરી વિકલ થયુ
આપણા આત્માનઈ પ્રેમિવીપતિ કરી જાણુઈ તિમ જિનવલ્લભઈ જાણુજો. કાણેક કહઈ-
રયઈ એહવું કિમ કહી સકાઈ, તિવારઈ તેહનઈ કહીઈ—રે દેવાણ્પિઆ ! જિનવલ્લભ
આચાર્ય ચઈ તઈ શ્રીઅભયદેવસરિના ગમ્મતુ ધણી ન થયુ. અનઈ નવુ ચાપિઉં જે મંદ
તેહનઈ માસ ૩ દિન ૨૦ આચાર્યપદ પણુઈ રહિઉં. અનઈ ગણિપણુઈ પણિ વિહાર
કરતાં કાણુઈનઈ દીખ્યા (ક્ષા) દેઈ શિષ્ય-શિષ્યિણી કીધા નહી. કાણુઈ ૨ વિહાર કીધુ તેહની
નિશાઈ ચતુર્વિધ સંધનું નામઈ ન થયું. કૂણુઈ સંવેગી ગમ્મની નિશાઈ પણિ વિહાર ન કીધુ.
ઇત્યાદિક યુગતિઈ વિચારતાં જિનવલ્લભનઈ ગમ્મચારીપણુઈ ન સંભવઈ તુ સંવેગીતું
પદોધર કિમ યાઈ.

કાણેક ખરતર પૂછઈ-જિનવલ્લભનુ કીધુ સાર્દશતક કર્મગ્રંથ તેહની દીક્ષા સં. ૧૧૭૧
વર્ષે શ્રી ધનેશ્વરસરિઈ કીધી. તેહમાદિ શ્રીઅભયદેવસરિનુ શિષ્ય જિનવલ્લભ કહિઉં છઈ.
તિવારઈ તેહનઈ કહીઈ—રે દેવાણ્પિઆ ! તે જિનવલ્લભ પાંચ કલ્યાણુકવાદી ગુહારા
જિનવલ્લભચિકુ જુઓ આગિસિ કહીરયઈ. અનઈ પદ કલ્યાણુકવાદી જિનવલ્લભ
અષ્ટશક્તિકાનઈ વિપષ ઇમ કહીઉં જે મૂઢ શ્રીઅભયદેવસરિચિકુ શ્રુત પામિઉં. તેહનઈ
અમે સિદ્ધાંતશ્રુત સદ્દર્શ નહી. જેઠ કારણુચિકુ સંવેગી શ્રી અભયદેવસરિ સપરિચરી ચેત-
વાસીના શિષ્યનઈ દીખ્યા યોગાદિ વિના સિદ્ધાંત વાચના દિઈ નહી. ઇહાં કણિ ધણુ વિચારવું
છઈ. અનઈ ગુહારા કહણુનઈ મેલઈ પણિ વિચારતાં કદાચિત વ્યાકરણુદિક શ્રુતનુ ઉપાર

કીધુ. હુધ તેહનઇ' શિષ્ય કહતાં હપણુ નહી. તેહ ન બણી શ્રીઅભયદેવસુરિ પ્રમુખઇ
આવકનઇ પણિ શિષ્ય કહ્યા છઇ. તથાહિ—

શ્રીમહાવાદિશિષ્યથ શ્રાદ્દેસ્યેશ્વરામિધઃ ।

મહિપાલ્યપુરાવાસઃ સમાહ્વાયિ ધિયાંનિધિઃ ॥ ૧ ॥

—ઇતિ પ્રભાવકચરિત્રે ।

‘તથા, દ્રવ્યસ્તવાદિ શ્રાવકધર્મપ્રરૂપણં ચ યતિધર્માસમર્થસ્યૈવ શિષ્યસ્ય
વિધેયમિતિ ।—શ્રીર્પચાશકવૃત્તો ।

તથા—ચંપાણ પાલિણ નામ સાવણ આસિ વાંણિઅણ ।

મહાવીરસ્સ ભગવઓ સીસો સો ડ મહપ્પણો ॥ ૧ ॥

ઇતિ ઉત્તરાધ્યયન ૨૧ ।

ઇહાં કણિ પાલિત નામ સાર્થવાહ શ્રીમહાવીરનુ શિષ્ય કહિઉ. તેહ બણી શિષ્ય
કહઇ કાંઇ પટ્ટોધર ન યાઇ. અનઇ વહી ખરતરે એંગીકરિઉ છટ્ટા કસ્યાણુકનુ ચાપણુહાર
ને જિનવલ્લભ તેણુઇ કિલાંઇ ઇમ નથી કહિઉં ને માહરુ શુરુ નવાંગી વૃત્તિકારક શ્રી
અભયદેવસુરિ. સાહમું મહારુ શુરુ શ્રી જિનેશ્વરસુરિ કૂચ્છપુર ગચ્છનુ ઇમ કહિઉં. યદુક્ત—

લોકાર્ચ્યકૂચ્છપુરગચ્છમહાધનોસ્થ—

મુક્તાફલોજ્જ્વલજિનેશ્વરસુરિશિષ્યઃ ।

પ્રાપ્તઃ મયાં ભુવિ ગણિર્જિનવલ્લભોડગ્ર

તસ્યોપસંપદમવાપ તતઃ શ્રુતં ચ ॥ ૧ ॥

ઇતિ સંવત ૧૧૬૪ વર્ષની કીધી અષ્ટમસતિકા જિનવલ્લભીય પ્રશસ્તૌ. ઇહાં કણિ
આપણુ શુરુ ચૈત્યવાસી કૂચેરા ગચ્છનુ જિનેશ્વરસુરિ કહિઉ. અનઇ શ્રી અભયદેવસુરિ
ધિકુ ઉપસંપદા અનઇ શ્રુત પામિઉં કહિઉં. અનઇ ઉપસંપદા તુ તેહનઇ ન કહીઇ ને
અનેરા ગચ્છનુ આવી ચાનાદિકનુ અભ્યાસ કરી પાણુ નઇ. યદુક્ત—

અઞ્ચુદ્ધાણં નવમં દસમં ઉવસંપયા

ઇત્યાદિ ઉત્તરાધ્યયન ૨૬. એહની વડી વ્રત લિખીઇ છઇ—

‘સન્નિધાવવસ્થાને, ઉપસામીપ્યેન સંપદનં, સંપાદિત્વાત્તિવપિ ઉપસંપદ્ ।
ઇયન્તં કાલં ભવદન્તિકે વસિતત્ત્વમેવંરૂપા । ઇયં જ્ઞાનાર્થતાદિભેદેન ત્રિધા—
ઇત્યાદિ ।

ત્રે આરિત્ર સંપદાઇ વેઆવચ્ચ અનઇ તપ આશ્રયી ૨ ભેદે કહી છઇ. યદુક્ત—

દુવિહાં યઃ ચરિત્તમ્મિ વેઆવચ્ચે તદેવ સ્વર્ગે અ । ઇત્યાવચ્ચકનિર્ણુત્તિઃ

અનંત ઉપસંપન્ન શિષ્ય વિસર્ગપુ પશ્ચિ કહિલે ઇષ. યદુક્તં ચ—ઉવસંપન્નોઃ જ
કારણં તુ તં કારણં અપૂરંતો, અદવા સમાણિયમ્મિ સારણયા વાવિસગ્ગો વા
॥ ૧ ॥ इति श्री आचश्यक० ।

તથા પ્રશ્ન એક પશ્ચિશતક નંબ વિષય જિનવલ્લભ આપણુ શુર જિનેશ્વરસરિ
કહિલે. યદુક્તં—

કઃ સ્યાદમ્બુધિવારિયાયસચિતે કવ દ્વીપિનં હન્ત્યયં
લોકઃ પ્રાહ હયં પ્રયોગનિપુણેઃ કઃ શબ્દધાતુઃ સ્મૃતઃ ।
ઘ્રૂતે પાલયિતાઽઞ્ચ દુર્દરતરઃ કઃ ક્ષુભ્યતેઽમ્મોનિયે—
ઘ્રૂહિ ત્વં જિનવલ્લભસ્તુતિપદં કીદગ્વિધાઃ કે સતામ્ ॥૧॥

એતલાં પ્રશ્નુ ઉત્તર મદ્ગુરવો જિનેશ્વરસૂરયઃ ઇષ જિનવલ્લભ દીધુ. તથા—

પાકે ધાતુરવાચિકઃ કવ ભવતાં ભીરોર્મનઃપ્રીતયે
સાલંકારવિદગ્ધયાવદકયા રજ્યન્તિ વિદ્વજ્જનાઃ ।
પાળૌં કિં મરુજિદ્ વિભર્તિ શુભિં સં ધ્યાયન્તિ કે વા સદા
કે વા સદ્ગુરવોઽઞ્ચ ચારુચરણશ્રીસુશ્રુતા વિશ્રુતાઃ ॥૧ ॥

એતલાં પ્રશ્નુ ઉત્તર શ્રીમદ્ભયદેવાચાર્યાઃ ઇષ જિનવલ્લભ દીધુ. પશ્ચિ ઇષ ન
કહિલે માહુર શુર શ્રી અભયદેવસરિ. તથા જિનવલ્લભીય પ્રશસ્તિનંબ વિષય શ્રી અભય-
દેવસરિનુ ગચ્છ ચંદ્ર એહવધ નામિ કહી તેહના શિષ્ય શ્રી પ્રસન્નચંદ્રાચાર્ય શ્રી વર્દમા-
નાચાર્ય પ્રમુખ કલા પશ્ચિ હું તેહનુ શિષ્ય ઇષ ન કહિલે. અનંત શ્રી અભયદેવસરિઈ
પશ્ચિ કિલાઈ ઇષ નથી કહિલે જે જિનેશ્વરસરિનુ શિષ્ય માહારઈ પાસિ ચારિત્ર દીધું,
તથા મહાર શિષ્ય યદુ. સાહમું ઇષ ન કહિલે જે જિનવલ્લભ ચૈત્યવાસીનુ ચેલુ. એહવધ
વર્તાતે ઇતથ હંતર્થ કર્મચંચની દીક્ષ માદિં શ્રી અભયદેવસરિનુ શિષ્ય જિનવલ્લભ કહિલે
તેહ લણી ઇષ નણીઈ ઇષ કર્મચંચાદિક પ્રશ્નુનુ કરણુદાર પંચકલ્યાણુકવાદી શ્રી
અભયદેવસરિનુ દીપ્તુ કોણુક જિનવલ્લભ જૂઓ ઇષ; અનંત પદકલ્યાણુકનુ પ્રકાસણુદાર
ચૈત્યવાસીનુ ચેલુ નવું મત માંડ્યા લણી સંઘનાલ કીધુ તે જિનવલ્લભ જૂઓ.

કોણુક કહયચંચ તે કિમ નણીઈ? તિવારઈ તેહનઈ કહીઈ—૨ દેવાણુપિઆ ।
જિનવલ્લભનુ કીધુ ઘાસીલે કર્મચંચ તેહની ચૂર્ણિ જિનવલ્લભનુ શિષ્ય જે રામદેવ તેહની
કીધી ઇષ. અનંત જિનવલ્લભનુ કીધું જે કલ્યાણુકનું સ્તવન તેહ માદિં શ્રીતીરનાં પાંચ
કલ્યાણુક કહિયાં. તે ગિહંધ વાનાં, ખરતરે ઓળીકરિલ જે જિનવલ્લભ તેહનઈ સંભવઈ
નહી. જેહ કારણુકિદ ચૂર્ણિદાર સરીપુ શિષ્ય ઇતથ જિનવલ્લભ પરલોકિ ગઈ ચર્ચ ૨
પાટસનુ રહઈ, અનંત દેવભદ્રાચાર્ય અનેરાનુ શિષ્ય આણી આચાર્ય પદ દેઈ તેહનઈ
પ્રાંટિંચંપઈ એવડી વાત કિમ સંભવઈ. અનંત રામદેવ એહવધ નામઈ જિનવલ્લભનુ
શિષ્ય ખરતરે કિલાઈ કહિલે નથી. એહ જ જિનશેખર એહવધ નામઈ વેઆવચ્ચનુ કર-

ભુલાર. મોકલિલે હતુ તેહ જ કહિલે છઠ. અનધ જિનવલ્લભની નિશાઈ, ચુલ્લિંકાર સરીયા શિષ્ય હુધ તિવારઈ ખીખઈ શિષ્ય ધણા સંભવઈ. તિવારઈ સતા સખરીના હાટની પરિઈ જિનવલ્લભનુ પાટ ગૌરવણુ લંબકણીદિક અનેક દ્રવ્યલિંગીએ મિલીનઈ લુસાઈ નહી. અનધ ગણધરકુહસઈઆનઈ મેલ્યઈ તુ લુસાણુ છઠ. અનયા દેવલદાયાર્યઈ સોમચંદ્રનઈ આચાર્યપદ દેઈ જિનવલ્લભ નામઈ સમુદાયતુ ધણી, સમુદાયનઈ અણુભણુઈ કરી સકાઈ નહી. કોણેક કહસઈ ગણધરકુહસઈઆમાહિં કર્મઅંથાદિક પ્રકરણુ તુ પદ કલ્યાણુકવાદી જિનવલ્લભનાં કાપાં કહિઆં છઠ. તિવારઈ તેહનઈ કહીઈ—રે દેવાણુપિઆ ! છણુઈ મહાનુભાવિઈ શ્રી અભય-દેવસરિતુ સંતાન થાવાનઈ કાંતાસોરી વાતઈ કરી સાંધુ મેલ્યુ છઠ તે મહાનુભાવ અનેરા જિનવલ્લભનાં કાપાં કર્મઅંથાદિક પ્રકરણુ આપણા જિનવલ્લભનઈ ચકાવઈ એહ વાતતું કિસું આશ્ચર્ય. અનઈ વલી કર્મઅંથેની દીદા માહિ ચેત્યવાસી જિનેશ્વરસરિતુ શિષ્ય તથા કૂચ્યપુરીય ગચ્છતુ તથા છઠા કલ્યાણુકતુ આપણુહાર ઇત્યાદિક ચિન્હઈ કરી કહિલે હુત, તઈ જાણુત ને ખરતરનુ અંગીકરિલે જિનવલ્લભ. તેહ લણિ જિમ એકઈ કાલઈ રા જિનેશ્વરસરિ તિમ જિનવલ્લભ ૨ જાણિવા.

વલી, કોણેક કહઈસઈ જિમ શ્રીઅભયદેવસરિઈ જિનવલ્લભનઈ ઉપસંપદા દીધી તિમ દીખ્યાઈ દીધી હુસઈ. તિવારઈ તેહનઈ કહીઈ—રે દેવાણુપિઆ ! દીખ્યા શિષ્યનઈ ઉપસંપદા દીધી ઇમ કોણુઈ અંધનઈ વિષઈ નથી. ઉપસંપન્ન તેહનઈ જ કહીઈ ને ગચ્છાંતરતુ સાધુ યાનાદિકતુ અભ્યાસ કરી આપણુઈ ગચ્છિ જાઈ. તે તુ પૂર્વઈ કહિલે. તેહ લણી ગચ્છાંતરતુ સાધુ દિગ્મધાદિક વિધિઈ કરી શિષ્ય કાધુ હુઈ તુ શિષ્ય જ કહીઈ, પણિ ઉપસંપન્ન ન કહીઈ. જિમ સંપ્રતિ કાલઈ હુંકામતતુ ધણી અઃ ક્રમેણ તોણુઈ તપાગચ્છાધિપતિ શ્રીહીરવિજયસરિનઈ પાસિ દીખ્યા લીધી, તેહનઈ શિષ્ય કહીઈ પણિ ઉપસંપન્ન ન કહીઈ. અનઈ કોણેક પૂછઈ. તુભાર દેણુ-ગચ્છ અનઈ કૂણુ ચુર. તિવારઈ ઇમ કહઈ ગચ્છ તુ તપાગચ્છ ચુર તુ શ્રી હીરવિજયસરિ. પણિ ઇમ કૂણુઈ ન કહઈ ને માહરુ ગચ્છ હુંકાનુ અનઈ ચુર ઝઠ કુંચરજ. તેહ લણી દિષુ શિષ્ય જિનવલ્લભ ન હુઈ. અનઈ વલી ઉપસંપદાઈ જી દીખ્યા શિષ્ય કહીઈ તુ જિનવલ્લભઈ સં. ૧૧૬૪ કાપી ને પ્રસારિત તેહ માહિ આપણુ-ગચ્છ કૂચ્યવર નામઈ કહિલે તે કિમ સંભવઈ. જેહ કારણુ ચિકુ શ્રીઅભયદેવસરિઈ આપણુ ચંદ્રગચ્છ કહિલે છઠ તેહ જ ગચ્છ જિનવલ્લભ કહુત. તે તુ કહું નહી. તેહ લણી ઇમ જાણિતું ને જિનવલ્લભ કૂચ્યવર ગચ્છ મુંકીનઈ અનેરા ગચ્છની નિશા પડવજી નહી. આપણુપઈ મતપણિ વિધિ-ધર્મ-વિધિમાર્ગ ઇત્યાદિ નામઈ પ્રકાશિલે. તેહ લણી શાસ્ત્રનઈ મેલઈ વિચારતાં ખરતરે અંગીકરિઆ જિનવલ્લભ ચિકુ કર્મઅંથાદિક પ્રકરણુનુ કરણુહાર ભિન્ન જાણીઈ છઠ. અનઈ ખરતરના ગોલ્યા તથા લિખ્યાનુ પણિ વીસાસ જાપજઈ નહી. જેહ કારણુચિકુ જેસલમેરુનઈ પ્રાસાદ ખરતરગચ્છઈ શ્રી ઉલ્લોતનસરિ શ્રીવર્દમાનસરિ શ્રી જિનેશ્વરસરિ ઇત્યાદિક પાપાણુની શિલા. કોરીનઈ લિખ્યું છઠ. તે તુ ખરતરઈ ઇમ જ કહઈ ને તે અયુ-ગતું. તથા આવક પડિકમણુ સૂત્રની વૃત્તિ ને તપાની કાપી તેહમાહિં નવાંગચૃત્તિ-કારક શ્રીઅભયદેવસરિ એતલું જ લિખ્યું છઠ. તિહાં ખરતરે ખરતરધુરીણુ શ્રીઅભયદેવ-સરિ ઇમ લિખ્યું. ઇમ અનેક સ્થાનકિ શ્રીઅભયદેવસરિનઈ ખરતરે કરિઆ. ખરતરને

પૂર્વસિધ્ધિ આચાર્યધ્ધિ તથા સંપ્રતિજ્ઞાને આચાર્યે ખરતર પદ દેહનધ્ધિ લિખ્યા છધ્ધિ. લંકારે લિખી ધાલીનધ્ધિ ધમ કહધ્ધિ છધ્ધિ “અહારધ્ધિ જૂના અક્ષર છધ્ધિ.” તેહલણી ખરતરતુ વિશ્વાસ ગણુ હુધ્ધિ તે ન કરધ્ધિ. ઇહાંકણિ કાણેક મધ્યસ્થપણુધ્ધિ પૂછધ્ધિ—જે શ્રીવર્દ્ધમાનસરિનધ્ધિ પાટિ શ્રીજિનેશ્વરસરિ, તેહનધ્ધિ પાટિ શ્રીજિનયંદ્રસરિ, તેહનધ્ધિ પાટિ શ્રીઅભયદેવસરિ, તેહ- નધ્ધિ પાટિ શ્રીજિનવલ્લભસરિ ધમ ખરતરની પટ્ટાવલી લિખી છધ્ધિ તે સત્ય કિંવા નહી? તિવારધ્ધિ તેહનધ્ધિ કહીધ્ધિ—રે દેવાણ્ણપિઆ એહ પટ્ટાવલી મૂલયિકુ જ અસત્ય. જેહ કારણુયિકુ શ્રીજિનેશ્વરસ- રિધ્ધિ શ્રી જિનયંદ્રસરિ અનધ્ધિ શ્રીઅભયદેવસરિ એ બિહુંધ્ધિ દીધ્યા અનધ્ધિ આચાર્યપદ પણિ દીધાં. ધમ કરતાં શ્રીઅભયદેવસરિ શ્રીજિનેશ્વરસરિનધ્ધિ પાટિ કહીધ્ધિ પણિ શ્રીજિનયંદ્રસરિ- નધ્ધિ પાટિ નહી. જુ કહધ્ધિ શ્રીજિનયંદ્રસરિધ્ધિ જ શ્રીઅભયદેવસરિનધ્ધિ ગમ્મ લલાવિઉ તેહ લણી શ્રીજિનયંદ્રસરિનધ્ધિ પાટિ શ્રીઅભયદેવસરિ કહીધ્ધિ. તેહધ્ધિ પણિ અયુગતું. ગમ્મ લલા- વધ્ધિ પટોધર ન યાધ્ધિ. જિમ ગૌતમાદિક ગણુધરે શ્રીસુધર્મસ્વામિનધ્ધિ નિજ નિજ ગમ્મ લલાવ્યા પણિ ગૌતમાદિકનધ્ધિ પાટિ સુધર્મસ્વામિ ન કહીધ્ધિ. શ્રીમહાવીરના શિષ્યલણી, અનધ્ધિ શ્રીમહાવીરધ્ધિ આચાર્યપદ દીધા લણી શ્રીમહાવીરનધ્ધિ જ પાટિ કહીધ્ધિ. અનધ્ધિ જે કાહઉ ગમ્મ લલાવિઉ તે પણિ અયુગતું. કૂણુધ્ધિ અંચનધ્ધિ વિપધ્ધિ ધમ કહીઉ નથી. પણિ શ્રીજિનયંદ્રસરિધ્ધિ આપણિ પાટિ પ્રસન્નયંદ્ર યાપિઉ તિહાયિકુ માંડીનધ્ધિ સં. ૧૨૯૪ લગધ્ધિ શ્રીસુનિસુવ્રતસ્વામિના ચરિત્રનધ્ધિ વિપધ્ધિ અચ્છિન પાટપરંપરા લિખી દોસધ્ધિ છધ્ધિ. અનધ્ધિ શ્રીઅભયદેવસરિધ્ધિ પણિ આપણિ પાટિ શ્રીવર્દ્ધમાનાચાર્ય યાપિઉ તિહાયિકુ માંડીનધ્ધિ સં. ૧૩૮૪ લગધ્ધિ તુ જિનપ્રભસરિધ્ધિ તીર્થકલ્પનધ્ધિ વિપધ્ધિ અચ્છિનપરંપરા કહીધ્ધિ છધ્ધિ. તે અકિખર ધમ જાણિવા—

જઓ ડ સેરોસયપુરે નવંગવૃત્તિકારસાહાસમુખ્યયેહિં સિરિદેવિંદસૂરીહિં ચ-
ત્તારિ મહાવિવાદં દિવ્યસત્તોષ ગયણમગ્ગેણ આણિયાણિ સિ ।

તથા—સં ૧૨૯૩ ઘરેં કૃત્યાદિયાયત્ત નવાંગવૃત્તિકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિસં-
તાનીયેઃ શ્રીધર્મઘોષસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીશાંતિનાયચિમ્બ્વમિત્તિ । શ્રીઅર્જુનયલ-
તીર્થનધ્ધિ વિપધ્ધિ શ્રીનેમિનાયનધ્ધિ પ્રાસાદિ પથિમનધ્ધિ પાસિ ૧૪ દેહરીધ્ધિ આરણા ઊપરિ
લિખિઉં છધ્ધિ. અનધ્ધિ શ્રી અભયદેવસરિના સંતાનનધ્ધિ છત્રાઉલા ગમ્મની રથાપના થયી છધ્ધિ.
જેહ કારણુયિકુ હતાવલ્લીઅસિરિદેવિંદસૂરિણો ઉક્કરદિઅટ્ટાણે કાઠસ્સગ્ગે કરે-
સુ સ્તિ તીર્થકલ્પનધ્ધિ વિપધ્ધિ કહીઉ. છત્રાઉલુ ગમ્મ તુ આગળ પણિ છધ્ધિ. ઇહાં કણિ જાન
દષ્ઠિધ્ધિ વિચારી જેઉ. શ્રી જિનયંદ્રસરિ અનધ્ધિ શ્રી અભયદેવસરિ તે બિહુની પદ પરંપરા
વિધમાન જતધ્ધિ હુતધ્ધિ અવકાશ વિના જિનવલ્લભ સરિયુ મોટુ પુરુષ અણુમાતુ વિચાલધ્ધિ
કિમ પધ્ધિ. અનધ્ધિ કૂણુતુ પટોધર થયુ. ઇહાં કણિ તુ ન્યાયનું કરિવું ગોવાલીઆનધ્ધિ
સુગમ છધ્ધિ તુ કાંધ નિરર્થક વિવાદ કું.

હવધ્ધિ ઇહાંકણિ લોકનધ્ધિ ગ્રીહવવાનધ્ધિ નિમિત્ત લૌકિક દષ્ટાંત દેવાડીધ્ધિ છધ્ધિ. કાણેક
નગરનધ્ધિ વિપધ્ધિ એ ૦ પુણ્યપાલ નામધ્ધિ વ્યવહારીઉ વસધ્ધિ છધ્ધિ. તેહનધ્ધિ મોમપાલ પ્રમુખ
પુત્રાદિક કુટુંબ ધનધાન્યાદિક સંપદા ધણીધ્ધિ છધ્ધિ. વાણુત્ર પુરુષ પણિ તેહનધ્ધિ ધણાધ્ધિ છધ્ધિ.
તેહ માદિં કૃષ્ણદાસ નામધ્ધિ એક વાણુત્ર વાતાદિક રોગધ્ધિ વિદ્ધ યયુ છધ્ધિ. તેહવધ્ધિ પ્રસ્તાવિ

એં પુણ્યપાત્ર સોમપાલ પુત્રનંધ ધરભાર દેઇ દિવંગત દુઝ્યો. તિવારં કૃષ્ણદાસનંધ કોણેક એં પુણ્યપાલનુ ગોત્રી અનંધ સોમપાલનુ મત્સરી એક. રામદાસ નામંધ ધૂર્ત મિલિઉ. તીણુધ ધૂર્તાંધં કરી વિપ્રતારવાની જુદિધં ધમ કહિઉં ને હું તુઝંનંધ એં પુણ્યપાલના ધરનુ સ્વામી કરું. જુ તું મુઝંનંધ એતલુએક દ્રવ્ય આપઇ, અનંધ લોક આગિલિ ધમ કહેસ્ય ને મુઝંનંધ એં પુણ્યપાલં કાનમાહિં ધમ કહિઉં હંતઉં ને હું કૃષ્ણદાસનંધ ધરભાર દિઉં. પણિ અનેરાના પુત્ર ભણી માહરા પુત્રપુત્રી પ્રમુખ કુટુંબ- નંધ સમ્મત નહી યાઇ. તેહ ભણી મંધ ધરભાર સોમપાલ પુત્રનંધ દીધુ ઇઇ. હવંધ તુ મહારંધ કામિ બધસારી ધરભાર કૃષ્ણદાસનંધ દેઝ્યો. તેહ ભણી મંધ કૃષ્ણદાસનંધ એં પુણ્યપાલનંધ કામિ યાપિઉ. તિવારં કૃષ્ણદાસં રામદાસ ધૂર્તનું કહણુ કીધું. પછં રામદાસ ધૂર્તંધ ધમ સીય દીધી—ને આજ પછી મંધ તુઝંનંધ એં પુણ્યપાત્ર ધરનુ ધણી કીધુ ઇઇ. હવંધ ને કોઇ પૂછંધ તેહ આગિલિ ધમ કહજ્યે ને હું એં પુણ્યપાલના ગોત્રીં રામ- દાસંધ એં પુણ્યપાલના ધરનું ધણી કીધુ છું. અનંધ તાહરંધ જ ધરિ બધહુ મનમાહિં ધમ ચિંતવજ્યે, ને હું એં પુણ્યપાલના ધરનુ ધણી છું. પછં તે કૃષ્ણદાસ વિઠલાંધં કરી તથા- બાલતુ અનંધ તથાચિંતવતઉ, જુ એં પુણ્યપાલના ધરનુ ધણી યાઇ, તુ જનવલ્લભ શ્રી અભયદેવસુરિનુ પદોધર ચાઇ. છલાં કણિ ઉપનય ધમ મેલીં. એં પુણ્યપાલનંધ સરીપુ શ્રી અભયદેવસુરિ, સોમપાલપુત્ર સરીપુ શ્રીવર્દમાનાચાર્ય, કૃષ્ણદાસ વાણિત્રનંધ સરીપુ જિનવલ્લભ, સગોત્રી રામદાસનંધ સરીપુ શ્રીદેવભદ્રાચાર્ય, કુટુંબ સરીપુ સાધુસાધ્વી આવક આવિકાનું સમુદાય જાણિવુ. પોતાનંધ ધરિ બધસવાનંધ સરીપુ સાધારણ પ્રમુખ આવકનુ જ સમુદાય ને સ્વયં કીધુ તેહજનંધ વિયંધ રહિવું ધ્યાનિક યોજના કરી પ્રીછવજ્યો. એહ દર્શતની યોજના જિનદત્તાનાં અપત્ય સંપ્રતિ લાપઇ ઇઇ તેહનંધ કહી જાણવી. જેહ કારણુધિકુ જિનવલ્લભં આપણુધ મુખંધ ધમ નથી કહિઉં ને હું શ્રીઅભયદેવસુરિનુ પદોધર. અથવા હું તેહનુ શિષ્ય. તેહ ભણી જિનવલ્લભનંધ એહ દર્શત કહીનંધ કાઇં દુઝ્ય જાપજનીં. કોણેક ધર્મથીં ચઇં પૂછં—દેવભદ્રાચાર્યં ધમ કહીનંધ આચાર્ય પદ દીધું તે કિમ સંભવં ? તિવારં તેહનંધ કહીં—રે દેવાણુપિઆ ! કાનમાહિં જાનું કહિઉં. ધમ કરીનંધ સાંધુ મિલ્યુ તે તુ ખરતરમતનુ સ્ત્રધાર ને જિનપતિસુરિ તીણુધ “ અહો શ્રીઅભયદેવસુરિની શાખાના ” ધમ કહિવાનંધ કહીનંધ જોડિઉં ઇઇ. આચાર્યપદ તુ દ્રવ્યં કરી ઘણુધ દ્રવ્યલિંગી દિઇં ઇઇ. જિમ આંચલિઆ મતનુ કાઢણુહાર નરસિંહોપાધ્યાય તેહનંધ નાદી આવિકાંધં દ્રવ્ય આપીનંધ નટપદ્રીય ચૈત્યવાસી પાઇં આચાર્યપદ દેવંરવિઉં. તથા સંપ્રતિ પાસચંદ્રનંધ પણિ દીધું. ધમ દેવભદ્રં આચાર્યપદ દીધું સંભવં. પણિ તીણુધ કાલિ શ્રીવર્દમાનાચાર્યં જતંધ શ્રીઅભયદેવસુરિનંધ પાટિ ધમ કહી ન સકાઇ. તેહ ભણી કેતલાએક કાલ પછી શ્રીઅભયદેવસુરિનુ સંતાન યાવાનંધ કાજિ કાનની વાર્તાં કહી નંધ લિખી ઇઇ. કોણેક કહંધસ્યં અજતાં સંતાન કિમ થવરાઇ. તિવારં તેહનંધ કહી- ધ—રે દેવાણુપિઆ ! જિનદત્તાચાર્ય જિનવલ્લભનું અપત્ય કિમ થયુ. તિમ લોભના અરથી લોકનંધ બ્રમ પાડિવા અજતાઇ મોટાંના અપત્ય ચાઇં તેહ વાતનું આશ્ચર્ય કાઇં નહી. પણિ અજતા પિતાનંધ પિતા કહિ તુ લોકનંધ વિપંધ નીચ કહિવરાઇ. તે તુ લોભનુ અરથી વિચારં નહી. જિમ લુકા “ પોયાં યિજી અમ્હે ધર્મ પામિઉ ” ધમ સ્થાપના અણુમા- નતાંધ અજવ પોયાનંધ શુરુ કહતા લાજં નહી. ધ્યાનિક અનેક યુગતિ લિખતાં. પાર આવં નહી. નિપુણ થોડં કહંધ [ઘણું] જાણં.

इति द्वितीयप्रश्नः समाप्तः ॥

અથવા સોમચંદ્ર' જ તે સમુદાય સાથિય વિચારી દેવભદ્રાચાર્યનું મન મનાવી આચાર્ય યઈ તે સમુદાયનું ધણી થયું. છતાં કશું જાણુ પુરવઠું ઇમ વિચારવું જે ગણધરકુલ સંપ્રજ્ઞાનનું મેલનું જિનદત્ત કાંઈ પાધરસી મનુષ્ય નહી. તે આપણુ ગચ્છ સમુદાય સંધા-ગાનુ પ્રતિજ્ઞા મુંડી દૂષ્યચર ગચ્છનુ ચૈત્યવાસીનુ ચેલુ જે પછ કલ્યાણકંવાદી સંધ્યાલ કીધુ જિનવલ્લભ તેહનુ કીધુ જે સમુદાય તેહનું રાજ્ય પામવાનનું 'હું જિનવલ્લભનુ શિષ્ય' ઇમ અલીક શિષ્ય યઈ, તેહનનું પાટિ કિમ બધું ? એવડી વાત કિસ્યન હેતનું દૂષ. ઇમ વિચારતાં શ્રી મહાવીરના તીર્થનુ ગંધન ન સંભવન. જેહ દારણ્યિકુ શ્રી મહાવીરનનું પાટિ વેચાતા લીધા તંયા રડવડતા આવ્યા, અવચિન્ન આચાર્યનાં સંતાન યતીનનું બધસી સકન નહી.

॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

હવનું અઉચઈ જોલિ શ્રીહરિલક્ષ્મરિ શ્રીઅભયદેવસરિ પ્રમુખના કીધા અંચર્યું વિરુદ્ધ પ્રકરણુ કરી વિરુદ્ધ માર્ગ પ્રકાસનું જઈ, તે પૂછવું. કાણેક પૂછનું 'તે વિરુદ્ધ કીહા ?' તિવારનું તેહનનું કદીન—સી જિન પૂન નિષેધ. ૧. માસકલ્પ વ્યુચ્છેદ. ૨. આદ્યપ્રતિમા નિષેધ. ૩. સસાધુ સાધ્વી વિહાર નિષેધ. ૪. ચતુષ્પર્થા વિના પૌપથ નિષેધ. ૫. પદ કલ્યાણક પ્રરૂપણ. ૬. પ્રાસુક શીતલ જલ ગ્રહણ. ૭. વાસી વિદલ પોસિકા ગ્રહણ. ૮. ચતુર્દશી ક્ષયે પૂર્ણિમા ગ્રહણ. ૯. ઈર્ષાપચિકા પ્રતિક્રમણવિના સામાયિક ગ્રહણ. ૧૦. આદ્યનનું રજોહરણ નિષેધ. ૧૧. પોપથમાહિં ભોગન નિષેધ. ૧૨. આંબિલમાહિં દ્રવ્ય ર ઉપરાંત નિષેધ. ૧૩. માસકલ્પ આપણુ માસિ પર્થુપણા કરણ. ૧૪. લેકિત્તર મિ-ધ્યાત્વ ન હુઇ ઇમ પ્રરૂપણ ૧૫. શ્રી જિનેશ્વરચરિતનનું રાજસભાનું ખરતર બિરુદનું લા-પણ. ૧૬. ઇત્યાદિક અનેક જોલ શાસ્ત્રચું વિરુદ્ધ જઈ. તેહ વિચારતાં, તથા તેહ સામા-ચારી વિચારતાં જૈન પંથ ચિકુ વિપરીત દીસન જઈ. તે જાણવાનું જે અરથી હુઇ તે મહોપાધ્યાય શ્રી ક ધર્મસાગર ગણિનુ કીધુ જે કુમતકૌશિક સદ્વલકિરણ ગુરુદત્ત નામ પ્રવચનપરીક્ષા તેહની ટીકા લેજ્યો.

જેણુનું પ્રશ્નનું જે ચ્ચારિ પ્રશ્ન તેહના જુ અરતર નિર્ણય આપી મકનું તુ અરતર-રતી જૂની પરંપરા થપાઇ. અન્યથા પાસચંદ્રાદિકની પરિ સંવત ૧૨૦૪ જિનદત્તાચાર્ય ચિકુ નવું મત કીપનું એહવું તપાપ્રમુખ ગચ્છવાસી કદનું તેહ જ સત્ય જાણિવું.

॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

હતિ *મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગર ગણિ શિષ્ય પં. લબ્ધિસાગર ગણિનું અરતર પ્રતિનું પૂજવાનનું ૪ જોલ કિષ્કા જઈ ॥ ૭ ॥ શુભ ભવતુ શ્રીશ્રમણ સંધાય ॥છા

ભારતીય સંગીતનું ઐતિહાસિક અવલોકન⁺

રામાયણ, મહાભારત અને હરિવંશ*

[અધ્યાપક નારાયણ મો. ખરે]

રામાયણમાં જે સંગીતના ઉલ્લેખો મળ્યા આવે છે તે ઉપરથી જોતાં વૈદિકકાળ કરતાં રામાયણ કાળમાં આપણા પૂર્વજ સંગીતની બાબતમાં આગળ વધેલા હતાં એમ જ જણાયે. સંગીતની માર્ગી અને દેશી એ બન્ને પદ્ધતિઓ બહુ જ પ્રાચીન કાળથી પ્રચારમ હતી; અને વાદ્યોકિના સમયમાં પણ તે જ સ્થિતિ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. રામચંદ્રન જે પુત્રો-કુશ અને લવ એ સંગીતમાં બહુ જ નિષ્ણાત હતાં એમ રામાયણમાં કહ્યું છે. એ બન્ને જણાએ રામાયણ કાવ્યનું ગાયન “માર્ગ” પદ્ધતિમાં કર્યું એમ વાદ્યોકિએ કહ્યું છે. જેમકે—

તતસ્તુ તૌ રામવચઃ પ્રવોદિતાવગાયતાં માર્ગવિધાનસંપદા ।

સ ચાપિ રામઃ પરિપદ્ધતઃ શનૈર્વભૂપયાસક્તમના વભૂવ ॥ વાલકાણ્ડ સર્ગ ૪ શ્લોક ।

આ શ્લોકમાં માર્ગવિધાનસંપદા એવું પદ છે. માર્ગવિધાન એટલે સંગીતની માર્ગી પદ્ધતિ. કુશે અને લવે માર્ગી પદ્ધતિમાં ગાયન કર્યું. તે ઉપરથી માર્ગી પદ્ધતિ

+ પુરાતત્ત્વના દ્વિતીય પુસ્તકના પહેલા અંકમાં મેં જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી સંગીતના ઉલ્લેખો આપીને તેમાંની સંગીતવિષયક માહિતી આપી હતી. ત્યાર પછી ભાવનગરના જૈનાચાર્ય પૂજ્ય શ્રી આનંદસાગર મહારાજે કૃપાકરી મારા મિત્ર શ્રી. હિરાનાથ અમૃતલાલ શાહ માર્ગે જૈન ગ્રંથોમાંથી કેટલાક સંગીતવિષયક ઉલ્લેખો મેળવ્યા હતાં. મહારાજશ્રીની આ તસદી માટે હું તેમનો ઉપકાર માનું છું. તેમના ઉલ્લેખો ઉપરથી એ જણાય છે કે જૈનોએ સંગીતને યોગ્ય સ્થાન આપ્યું છે. જૈનોના ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જે ઉલ્લેખો મળ્યા આવે છે તે ઉપરથી આત્મિક વિકાસ માટે તેઓ સંગીતનો ઉપયોગ કરતા હતા એમ જણાય છે. જેમ હિન્દુઓએ ઉપાસનામાં, યજ્ઞકરણમાં, અને વિવાહાદિ અનેક મંડલ ઉત્સવોમાં સંગીત દાખલ કર્યું તેમ જૈનોએ પણ કર્યું છે. અને તેઓ ધાર્મિકદષ્ટિથી જ સંગીત તરફ જોતા હતા.

* પ્રો. મેકડોનલ્ડના અભિપ્રાય પ્રમાણે રામાયણનો મૂળ ભાગ ઇ. પૂ. ચોથા સૈકાનો અને હાલનું પરિમાણ ઇસ્વીસનના ખ્રીખ સૈકાના છેવટના ભાગના સમયનું ‘મનાય છે. પ્રો. યાદાબી કુદ્દપૂર્વકાદીન માને છે. જુઓ એન. સાયકલોપીડીઆ ઓફ રીશીજઅન એથીક્સ હોપકીન્સના મત પ્રમાણે મહાભારતના સમય ઇ. પૂ. ખ્રીખ સૈકાથી તે ઇસ્વીસનના ખ્રીખ સૈકા સુધી. ખ્રીખ વિદ્વાનોના મતે ઇ. પૂ. ૪૦૦ થી ઇ. સ. ૪૮૦ સુધી. શ્રી વૈદ્યાના મતે હાલનું મહાભારત ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ થી ૨૦૦ ના સુમારનું છે. ઇ. પૂ. ૧૦૫ મ. ભા. નો ઉપસંહાર. હરિવંશ મહાભારતની સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૧ જુઓ બાલકાણ્ડ, સર્ગ ૪ શ્લોક ૪, ૫,

૨ સંગીતની જે પદ્ધતિ પૂર્વે હતી એમ સંગીતના જુના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે.

જેમ— “માર્ગો દેશીતિ તદ્દેધા તત્ર માર્ગઃ સ ડચ્યતે ॥

યો માર્ગિતો ચિરંચ્યાયૈઃ પ્રયુક્તો ભરતાદિભિઃ ॥

દેવસ્ય પુરતઃ શંભોનિયતામ્યુદયપ્રદઃ ॥

દેશે દેશે જનાનાં યદ્વચ્યા હૃદયરંજકમ્ ॥

ગાતૃ ચ વાદતં નૃત્યં તદ્દેશોત્યમિધીયતે ॥ સંગીતરત્નાકર

સ્વરાચ્યાયઃ પદાર્થસંપ્રદારઘ્યં પ્રથમત્તરણમ્ શ્લોક ૨૧-૨૩

રામાયણના સમયમાં પ્રચારમાં હતી એમ લાગે છે. માર્ગીપદ્ધતિનું ગાયન સાંભળી લગવાન રામચંદ્રનું મન આસક્ત થયું.

કુશે અને લવે પાઠ્ય અને ગેય એટલે પકન અને ગાયન કરી પૌલસ્ત્યવધ^૧ એટલે રામાયણનું ગાયન કર્યું. પાઠ્ય એટલે ખાલી શ્લોકો મોટથી બોલવા તે અને ગાયન એટલે તાન આલાપ સાથે ગાવું તે. એ બન્ને રીતમાં કુશે અને લવે બહુ જ મીઠા આવાજમાં ગાયું. જ્યારે પકન અને ગાયન ચાલતું હતું ત્યારે તે ત્રણ પ્રમાણોથી યુક્ત હતું. પ્રમાણ એટલે દ્રુત, મધ્ય, વિલંબિત એ ત્રણે લયોથી યુક્ત. તેમ જ સાત જાતિઓથી યુક્ત હતું—એટલે તેમાં માર્ગીપદ્ધતિને અનુસરીને સસંગીતિઓનું પ્રદર્શન થતું હતું તેમ જ તે વીણાના સ્વર અને લયને મળતું એ હતું; જેમકે:—

પાઠ્યે ગેયે ચ મધુરં પ્રમાણૈસ્ત્રિભિરન્વિતમ્ ॥

જાતિભિઃ સપ્તભિર્યુક્તં તંત્રીલયસમન્વિતમ્ ॥ વાલ્મીકીય સર્ગ ૪ શ્લોક ૮

આ શ્લોકમાં પાઠ્ય, ગેય, પ્રમાણ, જાતિ (સપ્ત) તંત્રી, લય, એટલા પરિભાષિક શબ્દો છે, અને તે વિચારમાં લેતા જાતિઓનું ગાયન તે વખતમાં પ્રચારમાં હતું એમ લાગે છે. જાતિઓ^૨ માર્ગીસંગીતમાં ગવાતી હતી એમ લાગે છે.

અત્યારે કોઈ ગાયક ગાય તો તેણે અમુક એક રાગ ગાયો એમ કહેવામાં આવે છે. એટલે રાગ શબ્દ હાલમાં જે ૨૬ અર્થમાં છે તે જ અર્થમાં પૂર્વે જાતિઓ હતી એમ લાગે છે. જેમ જેમ માર્ગી સંગીત, પાછળ પડતું ગયું તેમ તેમ દેશીસંગીતની પરિભાષા ચાલુ થઈ. રામાયણમાં એક દેશીએ “રાગ” શબ્દ આવેલો છે—પણ તે શબ્દ હાલના ૨૬ અર્થમાં નથી જેમકે:—

ન યાસ્યયઃ શ્રમં વત્સૌ મક્ષયિત્વા ફલાન્યય ॥

મૂલાનિ ચ મુષ્ટાનિ ન રાગાત્પરિહાસ્યથઃ ॥ ઉત્તરકાણ્ડ સર્ગ ૧૩ શ્લોક ૮

“એ અતિશય મીઠા ફળો અને મૂળો ખાવાથી તમને જરાપણ થાક લાગશે નહિ અને તમારો રાગ (કંઠમાધુર્ય) પણ બગડશે નહિ” આ પ્રમાણે વાલ્મીકિએ પોતાના શિષ્યોને—કુશ અને લવને—રામચરિત્રનું ગાન કરવાની આજ્ઞા આપતા કહ્યું. અહીં રાગ એ શબ્દ—“કંઠમાધુર્ય” એ અર્થમાં છે. સ્ત્રીકાકાર પણ એવો જ અર્થ કરે છે. કંઠમાં ફેરવું હોય તો એ છે કે અત્યારની રાગની વ્યવસ્થા રામાયણ કાલમાં નહોતી. તેથી તે શબ્દ રામાયણમાં નથી. એ ઉપર કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે રામાયણ એ કંઈ

૧ કાવ્યં રામાયણં કૃત્સ્વં સીતાયામ્મરિતં મદત્ ॥

“પૌલસ્ત્યવધ”મિત્યેયં ચકાર ચરિત્રવ્રતઃ ॥

વાલ્મીકીય, સર્ગ ૪, શ્લોક ૭

૨. ભરત નાટયશાસ્ત્ર અને સંગીતરત્નાકરમાં જાતિઓ આપેલી છે. શુદ્ધજાતિ ૭ તથા મિશ્રજાતિ ૧૧ મળી ૧૮ જાતિઓ છે. જુઓ ભરત નાટયશાસ્ત્ર અધ્યાય; ૨૮, ૨૯, અને સંગીતરત્નાકર—જાતિપ્રકરણ.

સંગીત ગ્રંથ નથી. પરંતુ આનો જન્મ એટલો જ છે કે સંગીતના એટલા બધા પારિભાષિક શબ્દો રામાયણમાં આવ્યા છે કે-તે ઉપરથી કદ જાતનું સંગીત પ્રચારમાં હતું તેની કલ્પના બરાબર આવી શકે છે, તો તેમાં “રાગ” શબ્દની પ્રાચીન કલ્પના આપનાર શબ્દ હોવો જ જોઈએ. અને તે “ગતિ” શબ્દ છે એમ મને લાગે છે. મેં ઉપર કહ્યું જ કે ગતિઓનું ગાયન-એ માર્ગી પ્રકારમાં હોય છે.

હવે આગળના શ્લોક જુઓ:

તૌ તુ ગાન્ધર્વ-તત્ત્વજ્ઞૌ સ્થાનમૂર્છનકોવિદૌ ॥

આતરૌ સ્વરસંપન્નૌ ગન્ધર્વાવિવ રુપિણૌ ॥ સર્ગ ૪ શ્લોક ૧૦

આ શ્લોકમાં-ગાંધર્વતત્ત્વજ્ઞૌ, સ્થાનમૂર્છનકોવિદૌ, આ બે શબ્દો ખાસ મહત્વના છે. ગાંધર્વ એટલે ગંધર્વોનું ગાયન તે. ગંધર્વો માર્ગી ગાયન ગાતા. સંગીતરત્નાકરના પ્રબંધાધ્યાયના આરંભમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરેલી છે. જેમકે:—

રંજકઃ સ્વરસંદર્ભો ગીતમિત્યભિધીયતે ॥

ગાંધર્વગાનમિત્યસ્ય મેદઢ્યમુદોરિતમ્ ॥

અનાદિસંપ્રદાયં યદ્ગંધર્વેઃ સંપ્રયુજ્યતે ॥

નિયતં શ્રેયસૌ હેતુસ્તદ્ગાન્ધર્વ જગુર્બુધાઃ ॥

યત્તુવાગ્મેયકારેણ રચિતં લક્ષણાન્વિતં ॥

દેશીરાગાદિપુ પ્રોક્તં તદ્ગાનં જનરંજનમ્ ॥ શ્લોક ૧-૨-૩

આ ઉપરથી જણાશે કે “ગાંધર્વ” એટલે “માર્ગી” ગાયન અને “ગાન” એટલે દેશી ગાયન: હવે ગાંધર્વતત્ત્વજ્ઞઃ-એટલે માર્ગીગાયનના તત્ત્વો જાણનારા કુશળ અને કવે માર્ગપદ્ધતિનું ગાયન કર્યું હતું એટલે જ “ગાંધર્વ” શબ્દ અહીં આવેલો છે.

હવે “સ્થાનમૂર્છનકોવિદ” એટલે સ્થાન અને મૂર્છનાને જાણનાર: શાંઙિ-સ્વસૂત્ર તથા સંગીતના બીજા ગ્રંથો પણ મંદ્ર મધ્ય અને તાર એવા ત્રણ સ્થાનો માને છે.

“મૂર્છના” એટલે થાટ અથવા સ્વરમેલ. જેમકે સિતારમાં જુદા જુદા થાટોમાંથી જુદા જુદા રાગો ઉત્પન્ન થાય છે-તે થાટ.

૧ ડરઃ કંઠઃ શિરશ્ચેતિ તત્ પુનઃશિવિધં મન્વેત્

મંદ્રં મધ્યં ચ તારં ચ'.....ઇતિ શાંઙિહ્યઃ (રામાયણટીકા)

સર્ગ ૪ બ્રાલકાણ્ઢ

૨ વ્યવહારે ત્વસૌ વ્રેધા દ્વાદિ મંદ્રોભિધીયંતે ॥

કંઠે મધ્યો મૂર્છિત તારો દ્વિગુણઘોત્તરોત્તરઃ ॥ સંગીતરત્નાકરઃ સ્વરા-

ધ્યાય પ્રકરણ ૩ શ્લોક ૭

પ્રાચીનકાલમાં મૂર્છનાનો ઉપયોગ જુદી જુદી જાતિઓનું ગાયન અથવા વાદન કરતી વખતે થતો હતો. કેમકે કોઇપણ જાતિ, મૂર્છના કાયમ કર્યા વગર ઉત્પન્ન થતી નહોતી.

આ પ્રમાણે મૂર્છના શબ્દ ઉપર વિવેચન થયું. હવે સ્થાન અને મૂર્છના જાણનાર તે સ્થાનમૂર્છનકોવિદ. કુશ અને લવ એ બંને સંગીતમાં અત્યંત પ્રવીણ હતા તેથી સ્થાનમૂર્છનકોવિદ એ વિશેષજ્ઞ બરાબર જ છે.

હવે વાદ્ય-રામાયણમાં બાલકાંડ સર્ગ ૪ તથા ઉત્તરકાંડ સર્ગ ૯૪ માં સંગીત વિષયક જે પારિભાષક શબ્દો આવેલા છે તે નીચે અર્થ સહિત આપું છું.

૧ કુશીલવ, એટલે ગાયક. ૨ સ્વરસંપન્ન=સ્વરયુક્ત. ૩ પાઠચ=પઠન કરવાના શ્લોકો. ૪ ગેય=આલાપ સહિત ગાયું તે (ગાન.) ૫ પ્રમાણ=સ્થ (દ્રુત, મધ્ય, વિલંબિત). ૬ સત્તજાતિ=જાત જાતિ-પાઢજી, આર્યમી, ગાંધારી, મધ્યમા, પંચમી, ધૈવતી, નૈપાદી. ૭ તંત્રી=વીણા, તાર. ૮ હય=તાલની ગતિ. ૯ ગાંધર્વ=માર્ગી ગાન. ૧૦ સ્થાન=જણ સ્થાનો-મંદ્ર, મધ્ય, તાર. ૧૧ મૂર્છના=ધાટ, મેલ. ૧૨ ગાંધર્વ=માર્ગી ગાન ગાનાર. ૧૩ મધુર=મીઠું. ૧૪ રક્તમ=વાદના સ્વર સાથે જેનો બરાબર મેળ છે તેવું. ૧૫ સ્વરસંપદ=પૂર્ણ આદિ સ્વરોથી યુક્ત. ૧૬ માર્ગવિધાન=માર્ગી ગાન પદ્ધતિ. ૧૭ પૂર્વાચાર્યચિનિર્મિતામ્ (અપૂર્વા પાઢયગતિનું વિશેષજ્ઞ) એ શબ્દ ઉપરથી પ્રાચીન સંગીતાચાર્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે. સરળ અર્થ=પૂર્વે થઇ ગયેલા આચાર્યોએ નિર્માણ કરેલી. ૧૮ નૃત્ત=કેવળ હાવલાવવાળું નર્તન. ૧૯ કલા=એક માત્રાનો એક સૂક્ષ્મ વિભાગ. ૨૦ માત્રા=તાલ માપવાનું એક સ્થૂળ માપ. ૨૧ સમ=સામ્ય લાવવું તે.

આ પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય સંગીતના શબ્દો ઉપર આપ્યા છે. તે ઉપરથી સંગીતશાસ્ત્ર પણ ફેટલું પરિપક્વ થઇ ગયું હતું તેનો ખ્યાલ આવશે.

હવે જે સંગીત વાદ્યોનો ઉલ્લેખ રામાયણમાં મળી આવે છે તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય વાદ્યોની યાદી નીચે આપું છું.

બાલકાંડ.

- ૧ તંત્રી (વીણા)
- ૨ કુંદમિ
- ૩ ઘીના
- ૪ મૃદંગ
- ૫ વણઘ (નાગર)
- ૬ શંખ.

૫ મહુફ

૯ શંખ

૬ પળવ

૧૦ મુરજ

૭ ડિંદિમ

૧૧ મેરિ

૮ આઠંવર

વાદ્યોમાં “ વિપચિ ” વાદ્યનો ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો છે (સંસ્કૃતકાવ્ય સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૪૧). વિપચિ એ વીણા વાદ્ય છે.

સંગીતરત્નાકરમાં વીણા વાદ્યના પ્રકારો આપ્યા છે. તેમાં વિપચિ વીણાનું લક્ષણ આપ્યું છે. કુલ વીણા વાદ્ય પ્રકારો આપેલા છે તે આ પ્રમાણે:—

... પિંજરકઃ પ્રોક્તા ઘોષકથૈકતંત્રિકા ॥ ૧૦૫

તંત્રીદ્વયેન નકુલઃ, સ્યાદન્વર્ધા ત્રિતંત્રિકા ॥

તંત્રિભિઃ સપ્તભિશ્ચિત્રા, વિપંચી નવભિર્મતા ॥ ૧૦૮

કોણાંગુલીવાદનીયા ચિત્રા તદ્વદ્વિપંચિકા ॥

ક્રમાદન્યે ડગુલીકોણવ્યવસ્થામૂચિરે તયોઃ ॥ ૧૦૯

ચિત્રાયામંગુલીમાત્રં વિપંચ્યામુભયં પરે ॥

તંત્રીણામેકવિંશત્યા કીર્તિતા મત્તકોકિલા ॥ ૧૧૦

સંગીતરત્નાકર, વાદ્યાધ્યાય.

આ શ્લોકો ઉપરથી વિપંચી વીણા નવ તંત્રની હશે એમ જણાય છે અને તે ટાણુ વડે વગાડાય છે. તેમ જ તેમાં એ આંગળીઓ ઉપયોગ થાય છે. અત્યારે કનાર્ટક તરફના રુદ્ર વીણા અથવા તો આપણા તરફ ખીન વાદ્યમાં પણ ડાંડી ઉપર ચાર તાર અને બન્ને બાજુમાં ત્રણ મળીને સાત તાર તો સાધારણતઃ હોય છે. વિપંચી વીણામાં એ તાર વધારે કલા છે. તે બ્યાનમાં લેવાજેવી વાત છે. આવા વાદ્યને સૂક્ષ્મતાથી જ વાદન થાય તો તે સારું લાગે છે. વિપંચી વીણા ઉપરથી રામાયણ કાલમાં આપણા સંગીત વાદ્યોની કેટલી પ્રગતિ હતી તેનો ખ્યાલ આવે છે. ખીજે ઉલ્લેખ કિન્નરી વાદ્યનો આવે છે એ પણ તંતુવાદ્ય છે. સંગીતરત્નાકરમાં એ વાદ્યનું પૂરું વર્ણન છે. એ ઉપરાંત ખીજાં કેટલાંક વાદ્યોનો, વંશ, પટહ, ડિંદિમ જેવાનો ઉલ્લેખ છે. તેને માટે હું વિશેષ કહતો નથી.

એ ઉપરાંત મેરી, મૃદંગ, પટહ, પળવ વગેરે રણવાદ્યો છે. રામાયણકાલમાં ગાયક વાદક તથા નતર્કના ધંધા કરનાર લોકો હતા એમ જણાય છે:—

નટનર્તકસંઘાનાં ગાયકાનાં ચ ગાયતામ્ ॥

અયોધ્યાકાણ્ડ સર્ગ ૬ શ્લોક ૭૪

... .. નટનર્તકસંકુલાઃ ॥

વાલકાંડ સર્ગ ૭૮-૭૯

તેમ જ રાવણની લંકા નગરીમાં અને સુગ્રીવની હિંદિષ્ઠમાં અનેક ગાયક વાદકોના સંઘ રહેતા હતા એવા ઉલ્લેખો છે.

રાજાઓ તથા પ્રજાના રંજન માટે સાર્વજનિક નૃત્યશાળા, અથવા સંગીતશાળાઓ ધણી હતી.

કુશ અને લવનું ગાયન સાંભળી રામચંદ્રે પોતાના અધિકારીઓને તેમને અદાર હનર સુવર્ણ મુક્રા ધનામ આપવાનો હુકમ કર્યો. તે ઉપરથી ગાયકોને ધનામ આપવાની પદ્ધતિ રાજાઓમાં રૂઢ હતી એમ લાગે છે. સંગીતવિષયક જોટલા ઉલ્લેખો રામાયણમાં ઉપર આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી મને લાગે છે કે પૂર્વકાલના લોકો સંગીતનો ઉપયોગ જેમ ધાર્મિક કામમાં કરતા હતા તેમ તેનો ઉપયોગ વિલાસમાં પણ કરતા હતા. લંકામાં હનુમાન રાવણનાં મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અથવા તો લક્ષ્મણ સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જ સંગીતનું દ્રશ્ય તેમના જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી ચોખ્ખામાં અંધારો, સંગીતનું અત્યંત અધીલ સ્વરૂપ રાવણના મહેલમાં મળે છે.

ખુદ રામાયણકર્તા વાલ્મીકિ સંગીતમાં બહુ જ નિપુણ હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. નહિ તો આ વિષયનું સૂક્ષ્મ વર્ણન શી રીતે કરી શકે? વાલ્મીકિમાં સંગીતની રસિકતા જોઈને ઉચ્ચ દરજ્જાની હતી તે તીએના શ્લોકો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે જેમ:—

વિશિષ્ણુ વિવિધાઃ શાખાઃ નગાનાં કુસુમોત્કટાઃ ॥

મારુતથલિતસ્થાનૈઃ પટપદૈસ્તુગીયતે ॥

મત્તકોકિલસન્નાદૈર્નર્તયન્નિવ પાદપાન્ ॥

કિષ્કિંધાકાન્ઢ સર્ગ ૧.

પટપાદતંત્રીમધુરાભિધાનં

પ્લવંગમોદીરિતકણ્ઠતાલમ્ ॥

આવિષ્કૃતમેઘમૃદંગનાદૈ

ર્વનેષુ સંગીતમિવ પ્રવૃત્તમ્ ॥

ક્વચિત્પ્રનૃત્તૈઃ ક્વચિદુન્નદન્તિઃ

ક્વચિચ્ચ વૃક્ષાગ્રનિષ્પન્નકાયૈઃ ॥

વ્યાલમ્બવર્હાભરણૈર્મયૂરે

ર્વનેષુ સંગીતમિવ પ્રવૃત્તમ્ ॥

કિષ્કિંધાકાન્ઢ સર્ગ ૨૮ શ્લોક ૩૬, ૩૭.

અર્થ:—હે લક્ષ્મણ! એ વાયુ ત્યારે ત્યારે પુષ્પોથી ભરેલી વૃક્ષોની શાખાઓને કંપાવે છે ત્યારે ત્યારે પુષ્પો ઉપરથી ઉડેલાં જામરો વાયુના સુસવાટની સાથે ગાયન કરે છે

(* જુઓ ઉત્તરકાન્ઢ સર્ગ ૯૪, શ્લોક ૭૧-૭૭.)

(ગુન્નરવંદરે છે), પર્વતોની ગુફામાંથી સુસવાટભરે નિકળતો વાયુ મદોન્મત કોકિલાના દોકાથી જાણે વૃક્ષોને નચાવતો હોય અને પોતે ગાયન કરતો હોય એવો જણાય છે !

હે લક્ષમણ ! સાંભળ તો ખરો. આ વનને વિષે ભ્રમરોના ગુન્નરવંદરે વીણાનું મધુર ગાન ચાલે છે, અને તેની વચ્ચે વચ્ચે બોલતાં દેડકાંઓ ગાયકની પેઠે તાલબદ્ધ ગાયન કરે છે. મેઘોની ગર્જના મૃદંગવાદન જેવી લાગે છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે વનમાં સંગીત શરૂ થયું છે.

આ વનને વિષે કોઈક સ્થળે મધુરનાદ કરતાં, તથા કોઈક સ્થળે વૃક્ષોની ટોચો પર બેઠેલા અને મુંદર ચંદ્રિકાવાળા લાંબા પિન્છેથી અન્નકૃત થએલા મધુરોએ તો ખરેખર સંગીત મચાવી મુક્યું હોય એમ જણાય છે.

વાલ્મીકિના કાવ્યમાં સ્થળે સ્થળે આવી રીતે સંગીતનો અનુભવ થાય છે. સંગીતની દૃષ્ટિએ રામાયણનું આટલું વિવેચન યસ છે. ઉપર જે ઉલ્લેખો આપવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી મારા અનુમાન પ્રમાણે ત્રીજે પ્રમાણે નિષ્કર્ષ નીકળી શકે છે:—

- ૧ સંગીતનો શોખ સાર્વત્રિક હતો.
- ૨ રાજરજવાડાઓમાં સંગીતની પ્રતિષ્ઠા હતી.
- ૩ સંગીતનું ધાર્મિક તથા સામાજિક સ્વરૂપ વધ્યું હતું.
- ૪ સંગીતની ખાગી પદ્ધતિ પ્રચારમાં હતી.
- ૫ સંગીતની પરિભાષા નક્કી થઈ ગઈ હતી. સંગીતનું શાસ્ત્ર ઉત્તત અવસ્થામાં હતું.
- ૬ ગાયક, વાદક તથા નર્તકના ધંધા કરનારા લોકો હતા.
- ૭ સંગીતશાળા, વૃત્તશાળા જેવાં સાર્વજનિક સ્થાનો લોકરંજન માટે હતા.
- ૮ ગાયકોને ધનામ આપવાની રાજાઓની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી.

મહાભારત

રામાયણ પછી હવે આપણે મહાભારત ઉપર આવીએ. રામાયણ કરતાં મહાભારતના કાળમાં સંગીતનો ફેલાવો વિશેષ નજરે પડે છે. રામાયણમાં જે મહત્ત્વના પારિભાષિક શબ્દો મળી આવ્યા તેવા મહાભારતમાં નથી. મહાભારતના સંગીતના ઉલ્લેખો ઉપરથી અમુક એક વિશિષ્ટ સંગીતપદ્ધતિનો નિર્દેશ જણાતો નથી; પણ સમાજમાં સંગીતનો ઉપયોગ કેવી રીતે થતો હતો તેની સારી પેઠે કલ્પના આવે છે.

આદિપર્વ, અધ્યાય ૭૦ માં કય અને દેવયાનીની કથા આવે છે. તેમાં “ગાયત્ર્યન્વાદ્યંચ દેવયાનીમતોષયત્” એવું કયનું વર્ણન કરેલું છે. તે ઉપરથી કય ગાયન વાદન તથા નર્તનમાં પ્રવીણ હતો એમ લાગે છે. તેમ જ દેવયાની વિષે:—

દેવયાન્યપિ તં વિદ્રં નિયમવ્રતધારિણમ્ ।

ગાયન્તી ચ લલન્તી ચ રહઃ પર્યચરત્તયા ॥

દેવયાની પણ નિયમ અને વ્રતધારી એવા તે વિદ્વાન્ (કવિ) આગળ એકાંતમાં ગાયન કરતી તથા લાડ લાડતી તેની સેવા કરતી હતી,

ખીલે ઉદ્દેષ્ય નિતનુ રાગની કન્યા ભૌમાશ્વી વિષે છે. તે આ પ્રમાણે—

વીણેવ મધુરાવા ગાંધર્વસ્વરમૂર્છિતા ।

ઉત્તમા સર્વનારીણાં ભૌમાશ્વી દ્યુમવત્તદા ॥

આદિપર્વ અધ્યાય ૨૧૪ શ્લોક ૪૧

ગાંધર્વસ્વર (એટલે સંગીતનો સ્વર) જેમાંથી નીકળે છે એવી વીણા જેવો ભૌમાશ્વીનો ટંક હતો એમ કહ્યું છે. આ રીતે આ શ્લોકમાં વીણાનો ઉદ્દેષ્ય પણ છે.

સભાપર્વ અધ્યાય ૭, શ્લોક ૨૪-૨૫ માં

તથૈવાપ્સરસો રાજન્ રમ્ભોવૈશ્યથ મેનકા ।

ઘૃતાચી પંચચૂડા ચ વિપ્રચિત્તિપુરોગમાઃ ॥

વિદ્યાધરાથ રાજેન્દ્ર ગંધર્વાથ મનોરમાઃ ।

નૃત્યવાદિત્રગીતૈશ્ચ હાસ્યૈશ્ચ વિવિધૈરપિ ॥

આમાં ઇંદ્રમલાનું વર્ણન આપતાં તેમાં ક્યા ક્યા ગન્ધર્વો તથા અપ્સરાઓ હતી. તેનું વર્ણન આપ્યું છે.

સભાપર્વ, અધ્યાય ૧૦ માં—કુબેરની સભામાં, વિશ્વાવસુ, હાહા, હુહુ, તુંડુરુ, પર્વત, શૈલુપ, ગાનત્ર ચિત્રસેન, ચિત્રરથ અને ખીળ સેકડો ગન્ધર્વો પોત પોતાના સાહિત્યો સહિત રહેતા હતા એવું વર્ણન છે. જેમકે:—

ગંધર્વાણાં ચ પતયો વિશ્વાવસુર્હહાહુહઃ ।

તુંડુરુઃ પર્વતશ્ચૈવ શૈલુપથ તથાપરઃ ॥

ચિત્રસેનથ ગીતજ્ઞસ્તથા ચિત્રરથોપિ ચ ॥

એ ઉપરાન્ત યમ, વરુણ, અને ક્ષત્રદેવની સભાના વર્ણનમાં પણ ગાયન વાદન નૃત્ય યાત્રાનું હતું અને ત્યાં સેકડો ગાયકવાદક હાજર હતાં એવું વર્ણન છે:

ધર્મરાજાએ કરેલા રાજસૂયયજ્ઞનું વર્ણન વિસ્તારથી સભાપર્વમાં અધ્યાય ૭૧ માં આપ્યું છે. તેમાં પણ ઇંદ્ર, કુબેરાદિ સભાના ગર્ધર્વો અને અપ્સરાઓ હાજર હતાં. તેમ જ મેરી, મુન્નજ, મહુક, ગોમુલ, શંલ, વંશ, યોળા વગેરે વાદ્યો જગાડવામાં આવતા હતાં વગેરે ઉદ્દેષ્ય છે. +

આદિ અને સભાપર્વના ઉદ્દેશો ઉપરથી સંગીતનો ઉપયોગ તે સમયના લોકો કેવી રીતે કરતા હતાં તેનો ખ્યાલ આવશે. હવે વિરાટપર્વ ઉપર આવીશું.

વિરાટપર્વમાં અર્જુન પોતે પંઢ બની સ્ત્રીરૂપમાં નર્તકાનું કામ કરવા માટે વિરાટ રાજાને ત્યાં હતો અને વિરાટરાજાની કન્યા ઉત્તરાને ગાયન, વાદન, નૃત્ય એ ત્રણે કલા શિખવાડતો હતો એવો ઉલ્લેખ છે. અર્જુન કહે છે:—

મતિજ્ઞાં પંઢકોઽસ્મીતિ કરિષ્યામિ મહીપતે ॥

ગીતં નૃત્યં વિચિત્રં ચ વાદિત્રં વિવિધં તથા

શિક્ષયિष્યામ્યહં રાજન્ વિરાટસ્ય પુરસ્ત્રિયઃ ॥ વિરાટપર્વ અધ્યાય ૩

પછી વિરાટરાજાની આગળ અર્જુન પોતે શું કામ કરશે તે બાબતમાં કહે છે:—

“નૃત્યામિ ગાયામિ ચ વાદયામ્યહં પ્રાનર્તને કૌશલનૈપુણં મમ ।

તદુત્તરાયાઃ પરિધત્સ્વ નર્તને ભવામિ દેવ્યા નરદેવ નર્તકી ॥

શ્લોક ૧૮, અધ્યાય ૧૧ વિરાટપર્વ.

કન્યાકની અભિલાષા. દ્રૌપદી ઉપર હતી તેથી તે દ્રૌપદીને વારંવાર સતાવતા હતા. એક વખત દ્રૌપદીએ બીમસેનની પાસે ક્ષ્યાદ કરી. તે વખતનો દ્રૌપદીનો કંઈ દેવો હતો તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

વીણેવ મધુરાલાપા સ્વરં માન્ધારમાશ્રિતા ॥

વિરાટપર્વ અધ્યાય ૨૨ શ્લોક ૧૨

“ગાંધાર સ્વરનો આશ્રય કરનારી (અર્થાત્ જે વીણાના સુરમાંથી ગાંધાર સ્વર સારી રીતે સંભળાય છે એવી) વીણાના જેવા મધુર આલાપવાળી દ્રૌપદી” આવું વર્ણન છે. એ જ શ્લોકનો બીજો પછુ પાઠ છે. તે આ પ્રમાણે છે:

વીણેવ મધુરાલાપા ગાંધારં સાધુ મૂર્છતી ॥

અહીં “ગાંધારં સાધુ મૂર્છતી” એ પદ ઉપરથી વીણાના (તારના) સુરમાંથી મૂર્છનાથી ગાંધાર સ્વર નિકળે છે એવા અર્થ થાય છે. (વીણાના મંદ્ર પડેલા તારમાંથી “ગાંધાર” સ્વર નિકળે છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે જ.)

બીજો ઉલ્લેખ નર્તનાગાર અથવા નર્તનશાળાનો છે.

યૈષા નર્તનશાલેહ મત્સ્યરાજેન કારિતા ।

દિવાઽન્ન કન્યા નૃત્યન્તિ રાત્રૌ યાન્તિ તથા ગૃહં ॥

વિરાટપર્વ. અધ્યાય ૨૬ । ૩

અથવા

યદેતન્નર્તનાગારં માત્સ્યરાજેન કારિતમ્

દિવાન્ન કન્યા નૃત્યન્તિ રાત્રૌ યાન્તિ સ્વકં ગૃહમ્ ॥

વિરાટપર્વ, ૨૬ । ૨૧

આ શ્લોક ઉપરથી રાજાએ નર્તકાલય જેવું સ્થાન લોકાના સંગીતશિક્ષણ માટે રાખતા હોય એમ લાગે છે. તેમજ કુત્સીન સ્ત્રીઓ પણ તેમાં નર્તન શીખતી હોય એમ

જણાય છે. વિરાટ નગરની સ્ત્રીઓ અર્જુન પાસે નૃત્ય શીખવા જતી હતી તે ઉપરથી “નતર્ન” કલા વિષે તે વખતનો સન્માન્ય લોકોનાં પણ અભિપ્રાય કેટલો બધો હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે; જે કે અત્યારે નૃત્યકળા વિષે સન્માન્ય લોકોના અભિપ્રાય સારો નથી.

એ ઉપરાન્ત વાલોના નામો જેમાં આવેલાં છે તેવાં ઉલ્લેખના શ્લોકો નીચે આપું છું.

ભૈર્યશ્ચ તૂયાર્ણિ ચ વારિજાશ્ચ । વૈર્ષેઃ પરાધ્યૈઃ પ્રમદાજનાશ્ચ ॥

વૈદિપ્રવાદાઃ પળવાદિકશ્ચ । તથૈવ વાદ્યાનિ ચ વૈશશબ્દાઃ ॥

કાંસ્યં સતાલં મધુરં ચ ગીતમાદાય નાર્યો નગરાન્નિરીયુઃ ॥

વિરાટપર્વ, અધ્યાય-૭૦. ૩૩-૩૪

આ શ્લોકમાં ભેરી (નૌખત) તૂર્ય (હુતારી) શંખ, પળવ એ વાલોનો ઉલ્લેખ છે.

ઉદ્યોગપર્વમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે.

તતસ્તુ સ્વરસંપન્ના વહ્નઃ સૂતમાગધાઃ

શંખદુંદુભિનિર્ધોર્ષઃ કેશવં પ્રત્યવોધયન્ ॥

ઉદ્યોગ, અ. ૧૪ શ્લો. ૪

લીખ, દ્રોણ, કૃષ્ણ, શક્યપર્વ, ગદાપર્વ વગેરે પર્વોમાં રજુવાદના ધણા ઉલ્લેખો આવે છે. તેમાંથી થોડાક નીચે ટાંકું છું.

તતઃ શંખાશ્ચ ભૈર્યશ્ચ પળવાનકર્ગોમુલાઃ ગીતા ૧-૧૩

આમાં શંખ, ભેરી પળવ, આનક, ગોમુખ વાલોના ઉલ્લેખ છે.

જુદા જુદા યોદ્ધાઓ પોતપોતાના શંખોને જુદાજુદા નામો આપતા હતા, જેમ કે,

પાંચજન્યં હૃષીકેશો, દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌંડ્રં દ્ધર્મા મહાશંખં ભીમકર્મા યુકોદરઃ ॥

અનંતવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુયોપમણિપુષ્પકૌ ॥

શ્રીકૃષ્ણનો પાંચ જન્ય શંખ, અર્જુનનો દેવદત્ત, ભીમસેનનો પૌંડ્ર, ધર્મનો અનંત વિજય, નકુલનો સુયોપ, સહદેવનો મણિપુષ્પક. એ ઉપરાન્ત પેશ્ય, કૃત્ય, ગોવિષાકૃત, (ગાયના શિંગડાનું જનાવેલું) કક્ષા—(કંઠા) ઇત્યાદિ રજુવાલોનો ઉલ્લેખ આવે છે.

દ્રોણપર્વમાં—દ્રોણાચાર્યને સેનાપતિ કરવામાં આવ્યા ત્યારે જે મંત્રલક્ષિણિ કરવામાં આવ્યો તેમાં ગાયકોનું ગાયન તથા સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનું નૃત્ય મધું એવો ઉલ્લેખ છે—

તતો વાદિત્રયોપેણ શંખાનાં ચ મહાસ્વનૈઃ ।

તતઃ પુણ્યાહયોપેણ સાશીર્વાદસ્વનેન ચ ॥

જયશર્વદ્વિજાગ્રયાણાં સુભગાનર્તિતૈસ્તથા ।

સત્કૃત્યવિધિના દ્રોણં મેનિરે પાંડવાઞ્જિતાન્ ॥ દ્રોણપર્વ અધ્યાય ૭

શ્લોક ૬-૭-૯

સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ - લૌકિક સમારંભમાં નર્તન કરી શકતી હતી તે ઉપરથી નૃત્ય-કળા તરફ કેટલો ઉંચો ભાવ હતો તે સિદ્ધ થાય છે.

દ્રોણપર્વ અધ્યાય ૫૭ માં “ નટનર્તકાઙ્ઘર્વપૂર્ણકૈર્વેધમાનકૈઃ ”, આમાં પૂર્ણક એટલે પાણીથી ભરેલા વાસણો માથા ઉપર લઈ નર્તન કરનાર લેશ્વરિણી ઉલ્લેખ છે.

દ્રોણપર્વમાં—સોળ રાગની કથાઓ આવેલી છે. તે કથાઓ ધર્મરાજને નારદે સંભળાવેલી. તેમાં દ્વિતીય રાગની કથામાં—તેણે કરેલા યજ્ઞોમાં—એટલે યજ્ઞમંડપોમાં, ૬૦૦૦ અશ્વરાઓનું ગાયન આશરું હતું એવો ઉલ્લેખ છે. અધ્યાય-૬૧. ઉ. ત.—

નૃત્યન્ત્યપ્સરસો યત્ર પટ્સહસ્રાણિ સપ્ત ચ ॥

યત્ર વીણાં વાદયતિ પ્રીત્યા વિશ્વાવસુઃ સ્વયમ્ ॥

તેમ જ નાભાગ અંશરિપતી કથામાં

માદનીયાનિ પાનાનિ વિદિત્વા ચાત્મનઃ સુખમ્ ।

અપિવેત યથાકામં પાનપા મીતવાદિતૈઃ ॥ શ્લોક ૧૦ અધ્યાય ૬૪

ગાયકે તથા વાદકો (યજ્ઞવાયાળા) સુરાપાન કરી મત્ત થતા. અને રાગના શુભગાન ગાતા. ગાયક વર્ગમાં કેટલી વિદ્યાશ્રિતા આવી હતી તેનો ખ્યાલ એ શ્લોક ઉપરથી આવે છે.

નૃત્ય એ વિશ્વાસનું બાણું સાધન છે એમ તે કાળે માન્યતા પ્રસરેલી હતી તે નીચેના શ્લોક ઉપરથી સમજાશે. જેમકે:—

નાનાવર્ણવિરાગાભિઃ શુશુભુઃ સર્વેતો દૃતાઃ ॥

પતાકાશ્ચ તત્સ્તાસ્તુ શ્વસનેન સમીરિતાઃ ॥

નૃત્યમાનાં વ્યદ્દન્ત રંગમધ્યે વિલાસિકાઃ ॥ દ્રોણ ૦ અ. ૧૦૬ શ્લોક ૬

ઉપલા શ્લોકમાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને—ભુદા ભુદા પ્રકારની શ્વસનનું વર્ણન કરતા કહે છે:—હે ભરતર્પણ-ધૃતરાષ્ટ્ર, પવનથી પ્રેગએલી શ્વસનની પતાકાઓ ફાલતી હતી. તે ચિત્ર વિચિત્ર રંગવાળી હતી. રણુરૂપી રંગભૂમિ ઉપર વિલાસિની સ્ત્રીઓનું નૃત્ય આશરું હતું એમ ભાસતું હતું.

‘દ્રોણ પર્વમાં નીચેના વાદ્યોના તથા ધ્વજાવાજાઓનો ઉલ્લેખ આવે છે:—જેમકે.

નર્તકાશ્ચાપિ નૃત્યન્તિ જગુર્ગીતાનિ ગાયકાઃ ।

કુરુવંશસ્તવાર્થાનિ મધુરં રક્તકંઠિનઃ ॥

મૃદગાક્ષર્ષરામૈર્યઃ પણવાનકગોમુખાઃ ।

આઢંવરાશ્ચ શંખાશ્ચ દુંદુભ્યશ્ચ મહાસ્થનાઃ

વાદયન્તિ સ્મ સંહ્રદ્યાઃ કુશલાઃ સાધુશિક્ષિતાઃ ॥+

મૃદંગ, ઝરૂર, બેરી, પણવ, આનક, ગોમુખ, આડંબર, શંખ, દુંદુભી ઇત્યાદિ વાદ્યો સારી રીતે વાદ્યો વગાડતા હતા એમ જણાવ્યું છે.

કર્ણ પર્વમાં સંગીતનું અશ્લીલ સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે: મદ દેશનો રાજા શત્પ કર્ણનું સારથિપણ કરતો હતો તે વખતે કર્ણ શત્પને સંબોધિને કહે છે “મેં સાંભળ્યું છે કે વાહિક અને મદ દેશના લોકોમાં સ્ત્રીઓ મદ પી ગમે તેવી સ્થિતિમાં (નમ સ્થિતિમાં) ગાયન અને નૃત્ય કરે છે. આવી સ્થિતિમાં તેઓ ગમે તેવા અશ્લીલ ગાયનો ગાય છે. તેમનું ગાયન સાંભળી ઉંટ અથવા ગર્દભનું રમરણ થાય છે, નગરમાં વસનાર લોકો દારૂ પીને પછી ગાયન કરે છે. તેમ જ મનોહર સ્ત્રીઓ મુખોપભોગ માટે મૃદંગ આનક, શંખ મર્દલ વગેરે વાદ્યોના સ્વર અને તાલમાં મસ્ત રહી જોરજોરથી ઉચો સાદ કાઢી ગાય છે. તેમનું આ ગાયન શાલે છે ત્યારે જાણે વચ્ચે ગર્દભ, ખેચર, ઉંટ વગેરે જનનવરો પણ પોતાના સાદવડે તેમનો સાથ કરે છે એવું લાગે છે. કર્ણપર્વ અધ્યાય ૩૭.

શાન્તિપર્વ—શાન્તિપર્વમાં સંગીતના ઉલ્લેખો જાડુ જ થોડા છે. ધર્મરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે તે સમારંભમાં ગર્ધવ અપ્સરાઓ આગ્યાં હતાં. તેઓએ ત્યાં ગાયનવાદન કર્યું એનો ઉલ્લેખ છે: રાજા યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણને જગાડવા માટે વેદલી સવારે ગાયકો ઉઠીને ગાયન કરવા લાગ્યા; હજારો લોકો શંખ અને મૃદંગ વગાડવા લાગ્યા, વીણા પણવ અને મુરલી ઇત્યાદિ વાદ્યોના અત્યંત ચિત્તાકર્ષક ધ્વનિ ત્યાં ઉત્પન્ન થયો. જેમકે—

ગાયન્તિ ગાયનાઃ ॥

શંખાનય મૃદંગાંશ્ચ પ્રવાદ્યન્તિ સહસ્રશઃ ॥

વીણાપણવવેણનાં સ્વનશ્રાંતિ મનોરમઃ ॥ અધ્યાય ૫૨ શ્લોક ૪-૫

+ મહારાષ્ટ્રીય પંડિત કે. શશીનાથ શાસ્ત્રી કહે પોતાના મહાભારતના લાપાન્તરમાં ઉપસા વાદ્યોના નામોનાં નીચે પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રીય શબ્દ મુકે છે. જેમ:—

મૃદંગ, કાંજ, નૌવદ, મુરજ, પદ્મમ, સંઘડ, દલયા શંખ નગારા ઇત્યાદિઃ (લેલે કૃત મહાભારત ભાષાન્તર)

ત્યારે શુક જન્મ થયો ત્યારે હાહા હુહુ ચિત્રસેન ચિત્રરથ વિદ્યાવસુ ઇત્યાદિ ગર્ધવોએ ગાયન કર્યું. દક્ષકૃત મહાદેવની સ્તુતિમાં અધ્યાય ૨૯૦ માં નીચેના વિશેષણો મહાદેવને આપ્યા છે. જેમાં સંગીતના લગતા વાદ્યોનો ઉલ્લેખ આવે છે:—

૧ નર્તનશીલાય=નર્તન કરનારને

૨ મુખવાદિત્રવાદિને=મુખવાદ્ય નામનું વાદ્ય વગાડનારને

૩ ગીતવાદ્યપરાયણે=ગાયન તથા વાદ્ય વગાડવામાં પ્રવીણને

૪ મીમંદુંદુભિદ્વાસા=નગારો વાદ્ય જેનું પ્રચંડ હાસ્ય જેનું છે તે

૫ તુંબીવીણામિયા=તુંબડાની વીણા જેને પ્રિય છે તે

૬ સ્ફર્ષરી=ઝરૂરી વાદ્ય

આમાં મુખવાદ્ય એટલે વાંસળી, મુરલી, બન્સી વગેરે વાદ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ પ્રમાણે શાન્તિપર્વમાંથી સંગીતના ઉલ્લેખો છે. આ અધ્યાય પર્વોમાં જે જે ઉલ્લેખો આવ્યા છે તે ઉપરથી જે સાર નિકળે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ગાયન વાદન તથા નૃત્ય કળામાં ધણા લોકો વિદ્વાન હતા. તેમ જ સંગીતની પ્રત્યેક શાખામાં વિદ્વાન તથા ધંધા કરનાર લોકો હતા.

૨ નૃત્ય કળાને ઉચ્ચે વર્ગના સ્ત્રી પુરુષોમાં પણ સ્થાન હતું. નૃત્ય કળા તરફ લોકો સારી દષ્ટિ રાખતા હતા.

૩ ગાયન વાદન તથા નર્તનના શિક્ષણ માટે રાજાઓએ પોતાની રાજધાનીમાં નૃત્ય શાળા કાઢેલી હતી જેમાં નગરનાં સ્ત્રીપુરુષો શિક્ષણ લેવા જતા હતાં.

૪ સંગીતના પવિત્ર અને વિદ્વાસી બન્ને સ્વરૂપોનું દર્શન મહાભારતમાં થાય છે.

૫ વાદ્યોના ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે વાદ્ય બનાવવાની કળા તેઓ સારી રીતે જાણતા હશે.

૬ યજ્ઞયાગ, વિવાહપ્રસંગ, રાજ્યાભિષેક જેવા સાર્વજનિક પ્રસંગોમાં સંગીત ભરપૂરે આલતું હતું. રણભૂમિમાં પણ રણગીતો ગાવામાં આવતાં હતાં. જાત જાતના રણવાદ્યો ખુબ જોડાઈ વગાડવામાં આવતા હતાં વગેરે જેવી સારી બાબતો છે તેવી જ ગર્વયા તથા બજર્વયાઓ મદ્ય પીને અપેય અને અભક્ષ્યનું સેવન કરીને મસ્તીમાં વાદ્યોના સર તથા તાલ સાથે નાચતા હતા ઇત્યાદિ સંગીતની અધોગતિનું ચિત્ર પણ આપણી આગળ ઉભું થાય છે.

હરિવંશ

હરિવંશને મહાભારતનો જ એક વિભાગ માનવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાંક વિદ્વાનોનો એવો અભિપ્રાય છે કે હરિવંશ એ સ્વતંત્ર પુરાણ છે.

હરિવંશ પુરાણમાં જેટલા સંગીતના સંદર્ભો આવેલા છે તે ઉપરથી જોતાં સંગીતની સામ્રાજીય પારલાપા વિષે કંઈક થોડો ખ્યાલ આવે છે. અને તે સમયમાં સાંપ્રત ઇત્યાદિની સંગીતની પ્રથા અસ્તિત્વમાં હતી એમ લાગે છે. હવે આપણે એકેક સંદર્ભ લઈ તેની ઉપર ચર્ચા કરીશું.

સંગીતના ત્રણે વિભાગમાં હરિવંશના સમયના લોહા કુશળ હોવા જોઈએ તે વિષે ઘણા ઉલ્લેખો હરિવંશમાં મળી આવે છે. તેમજ વાદ્યોના ઘણા નામો પણ જોવામાં આવે છે.

કાલનેમિ અને વિષ્ણુના સુદ્ધવર્ણનમાં નીચેના શ્લોક છે:—

હતં વિષ્ણું સમાશાય શશ્વં દધ્મો સ દાનવઃ ।

મૃદંગાંશ્ચ ત્રિધા તત્ર વાદયન્તો મહાસુરઃ ।

તાલાશ્રયાથ નનૃતુર્મહોત્સવ ઇવાવમૌ ॥ પર્વ ૧ અ. ૪૮ શ્લો. ૩૬

નારદના હાથમાં “ વદલકી ”* નામની વીણા હતી તે વીણા વગાડતાં વગાડતાં નારદ બ્રહ્મદેવ પાસે ગયા તે સમયનું વર્ણન:—

વલ્લક્ષી યાદમાનો દિ સતસ્વરચિમૃદિતાન્

એમાં વદલકી* વીણાનો ઉલ્લેખ છે. વલ્લક્ષી વીણામાંથી સાત સ્વરો મળ્યા વડે નીકળતા હતા એવું વર્ણન છે.

છાલિક્ય ક્રીડા વર્ણનનો અધ્યાય મહત્ત્વનો છે (પર્વ ૨ અધ્યાય ૮૧). એમાં સંગીતના પારિભાષિક શબ્દો ઘણા આવેલા છે. યાદવો જલદીડ કરવા માટે સમુદ્ર કિનારે ગયા ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે વેશ્યાઓ, નર્તકીઓ, તથા ગાનાર અને વગાડનાર ગાયકવાદકોને લઈ ગયા હતા. તેમજ તે ક્રીડામાં મંચેરવં અને અપ્સરાઓ પણ જોવામાં તે વખતે “ છાલિક્ય ” નામનું ગાયન ગાવા માટે શ્રીકૃષ્ણે તેમને આજ્ઞા કરી. તે મુજબ તે ગાન કરવા લાગ્યા. સાથે સાથે નાના પ્રકારના વાદ્યો પણ વગાડવામાં આવ્યા તે વાદ્યોમાં જલદદુરં નામના એક વાદ્યનો ઉલ્લેખ છે. કૃષ્ણાવતારની જેટલા લીલાઓ થયેલી તેટલી લીલાઓનું વર્ણન જેમાં છે તેવા ગીતો અલિનવતી સાથે સ્ત્રીઓએ ગાયાં. જલદીડ સમાપ્ત થઈ ત્યારે વધેચ્છ બોજન કર્યા બાદ તેઓ ફરી ગાન કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણે પણ પણ પોતે તેમાં ભાગ લીધો અને બધાએ છાલિક્ય ગાન શરૂ કર્યું. તે છાલિક્ય ગાનનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

* વલ્લક્ષીનો નિર્દેશ સંગીતસાર-સંગ્રહ ગ્રંથમાં આવ્યો છે. લુઓ પાન ૧૮૪ વાંઘાધ્યાય.

† દેહાના આધાર જેવું વાદ્ય હશે એમ લાગે છે.

આજ્ઞાપયમાસ-તતઃ સ તસ્યાં
 નિશિ મહદ્દ્યો ભગવાનુપેન્દ્રઃ ।
 છાલિક્યગેયં વહુસન્નિધાનં
 યદેવ ગાંધર્વમુદાહરન્તિ ॥ ૬૭ ॥

જગ્રાહ વીણામય નારદસ્તુ
 પદ્મગ્રામરાગાદિસમાધિયુક્તામ્ ।
 હલીસકં તુ સ્વયમેવ કૃષ્ણઃ
 સવંશઘોપં નરદેવ પાર્યઃ ॥ ૬૮ ॥

મૃદંગવાદ્યાનપરાંશ્ચ વાદ્યાન્
 વરાપ્સરાસ્તા જટુહુઃ પ્રતીતાઃ ।
 આસારિતાંતે ચ તતઃ પ્રતીતા
 રમ્ભોત્થિતા સામિનયાર્થતઃજ્ઞા ॥ ૬૯ ॥

એ છાલિક્ય નામનું ગાયન પુષ્કળ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો મળીને કરતા હતાં એમ લાગે છે. એ ગાયનનો પ્રયોગ ત્યારે આશરો હતો ત્યારે નારદ વીણા વગાડતા હતા, જે વીણા ઉપર ૭ ગ્રામ રાગોના સ્થાનો નિયત હોવાથી-તેમાંથી નિકળતા અવાજ ત્રણે ચિત્તનું આકર્ષણ થતું હતું. હૃદલીસક શબ્દ માટે ત્રણ પાક મળે છે. હૃદલીસક, ઋદલીસક અને ત્રીજો ઝદલીસક. આ ત્રણે પાકોના લુદા લુદા અર્થ છે.

હૃદલીસકઃ—એટલે (વહુભિઃ સ્ત્રીભિઃ સહ નૃત્યમ્) ધ્રુવી સ્ત્રીઓની સાથે એક પુરુષ નૃત્ય કરે તે.

ઋદલીસકઃ—એક વાદનું નામ છે.

ઝદલીસકઃ—(નિષાદર્પભાદિસતસ્વરયુતં વાગવિશેષમ્) એટલે નિષાદ ઋષભાદિ સત સ્વરોથી યુક્ત એવું વાદ. (એ વાદમાં લુદા લુદા સ્વરોના પડદાઓ અથવા તાર ગોડવાયેલા હોય એમ લાગે છે.)

(મને આ ત્રણે પાકોમાં ઋદલીસક અથવા ઝદલીસક કરતાં હૃદલીસક એ જ પાક ઠીક લાગે છે.)

શ્રીકૃષ્ણે હૃદલીસક નામનું નૃત્ય કરવાનું કણ્વકર્તૃ અને હાથમાં મુરલી લીધી. અર્જુને મૃદંગ લીધું અને બીજાં અપ્સરાઓએ નાનાં પ્રકારના વાદો હાથમાં લીધાં.

પછી-આસારિતાને અંતે-નર્તકીના પ્રવેશનો સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે રંભા અભિનય કરવા માટે ઉઠી. તે નેર્ધ કૃષ્ણ અને બલરામને સ્તોત્ર ગાયો. બીજા કટલીક અપ્સરાઓ

ત્યાં આવેલી તેઓએ પણ તે નૃત્યમાં ભાગ લીધો અને પોતાના અભિનય ગાયન અને નૃત્ય વડે બધાને આનંદ આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણે તે બધી અપ્સરાઓને ધનામો આપ્યાં. પછી તે છાલિકૃત્ય ગાન કરી શ્રીકૃષ્ણે પોતે ગાયું ત્યારે બલરામ પ્રહુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સાંભ, ઇત્યાદિ યાદવ ધીરોએ ગાયું.

એ છાલિકૃત્ય ગાન વિશે એમ કહ્યું છે કે દૈવત નામનો એક રાજા તે ગાયન સાંભળી બહુ જ લુબ્ધ થયો એટલે કે તે પોતાનું જ્ઞાન બૂલ્યો અને તે જ અવસ્થામાં તેને ચાર સદસ યુગો એક ક્ષણ જેવા લાગ્યાં, જેમકે:—

છાલિક્યગાન્ધર્વમુદારકીર્તિ—

મેને કિલૈકં દિવસં સહસ્રપ્ત ।

ચતુર્યુગાનાં નૃપરેવતોય

તતઃ પ્રવૃત્તા ચ કુમારજાતિઃ ॥

શ્લોક ૭૮

આ છાલિકૃત્ય ગાન ઉપરથી જ કુમારજાતિ, ગાંધર્વજાતિ, ઇત્યાદિ બીજા ગાંધર્વના ભેદો થયા, જેમ એક દીપથી બીજા સેંકડો દીપો પ્રજ્વલિત થાય છે તેમ છાલિકૃત્ય ગાન ઉપરથી ગાયનની બીજી જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ જેમકે:—

તતઃ પ્રવૃત્તા ચ કુમારજાતિઃ ॥ (ઉપલા શ્લોકની ઉલ્લી લીરી)

ગાંધર્વજાતિશ્ચ તથા પરાપિ

દીપાઘયા દીપશત્તાનિ રાજન્ ।

ત્રિવેદ કૃષ્ણશ્ચ સનારદશ્ચ

પ્રદ્યુમ્નમુરઘ્યૈર્નૃપભૌમમુરઘ્યૈઃ ॥

શ્લોક ૭૯

આ જાતિઓનું જ્ઞાન પણ નારદ કૃષ્ણ, અને પ્રદ્યુમ્ન પ્રજ્વલિત મુખ્ય મુખ્ય ઇતર યાદવોને જ થયું. એ છાલિકૃત્ય ગાનનાં શુભ તથા ક્ષત્રે એક દિમાલય પર્વત નજીવો સમર્થ છે; બીજો કોઈ એ ગાયન જાણવો સમર્થ નથી જેમકે એ છાલિકૃત્ય ગાનમાં છ ગ્રામ રાગની મૂર્છનાઓ આવે છે અને તેને યથાર્થાન ગોડવદા માટે તથા ગાવા માટે ઉદ્દેશ તપશ્ચર્યાની જરૂર છે, (એટલે જે માણસ પૂરેપૂરો અભ્યાસી તથા હાથની તૈયારી વાળો હોય તે જ માણસ એ છાલિકૃત્ય ગાન ગાઈ અથવા વગાડી શકે). જેમકે—

જ્ઞાતું સમર્થો હિમવાન્ ગિરિર્વા

ફલાગ્રતો વા ગુણતોય વાપિ ।

શવ્યં ન છાલિક્યમૃતે તપોભિઃ

સ્થાને વિધાનાન્યય મૂર્છનામ્ ॥ ૮૧ ॥

પદ્મ-ગ્રામરાગેષુ ચ તત્ર કાર્ય

તર્પકદેશવયેન રાજન્ ।

લેશાભિધાનાં સુકુમારજાતિં

ઙ્ઘાં છુદુઃસ્વેન નરાઃ પ્રયાંતિ ॥ ૮૨ ॥

એ શ્લોકોમાં “વદ્ગ્રામરાગેષુ” એ ૫૬ મહત્ત્વનું છે. તે ઉપરથી ગ્રામરાગો તે વખતમાં પ્રચારમાં હોવા જોઈએ.

“છાલિક્ય” ગાન વિષે જે વર્ણન હરિવંશમાં આવેલું છે તે જોતાં એમ લાગે છે કે ગાંધર્વ-ગાયનનો (માર્ગી સંગીતનો) આ એક પ્રકાર હતો; અને આગળ જતાં એ ગાયનમાંથી ઘણા પ્રકારો ઉત્પન્ન થયા અને તે પ્રચારમાં આવ્યા. ત્યારે મૂળ છાલિક્યને લોકો બૂલી ગયા અને તે તેથી જ “શક્યં ન છાલિક્યમૃતે તપોભિઃ” એવું કહેવામાં આવ્યું હતું.

હવે “આસારિત” એ શબ્દ ઉપર પણ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. “આસારિત” શબ્દ નૃત્યને લગતો છેઃ ભરતમુનિએ આસારિત નૃત્યના ચાર ભાગ કહ્યા છેઃ ૧ પ્રથમ નર્તકીપ્રવેશ, ૨ અર્ધાનુકૂલ અભિનય, ૩ તાલને અનુરૂપ એવો અંગવિક્ષેપ અને ૪ કોઇપણ દેવતાનું ચિન્હ ધારણ કરી નૃત્ય કરવું તે.

વદ્ગ્રામરાગાઃ એટલે જ ગ્રામરાગો. પ્રાચીન કાલમાં જ મુખ્યો રાગો માની પછી બાકી રહેલા બીજા રાગોને તે મુખ્ય જ રાગોના ભાર્યા અને પુત્ર તરીકે માનતાં. રાગોનું આવું વર્ગીકરણ બહુ જ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલું છે. અસારે જે કે એ વર્ગીકરણ હુમ થઇ ગયું છે, તેાપણ અત્યારના રાગોનું મૂળ આ ગ્રામ-રાગપદ્ધતિમાં જ રહેલું છે એમાં કંઈ પણ શંકા નથી. અહીં ગ્રામરાગનો ખુલાસો કરવો ધટે છે. “સંગીતરત્નાકર” તથા “મકરંદ”માં ગ્રામ શબ્દ આવેલો છેઃ “ગ્રામઃ સ્વરસમૂહઃ સ્વાન્મૂર્છનાદેઃ સમાશ્રયઃ” ॥ એ ગ્રામ શબ્દની વ્યાખ્યા છે. સ્વરસમૂહ એટલે જ ગ્રામ. એ જ ગ્રામશબ્દનો વિશેષ ખુલાસો આગળ આવે છેઃ તે મૂર્છનાદેઃ સમાશ્રયઃ એ શબ્દોમાં છે. એટલે મૂર્છના આદિ-ઓનો સમાશ્રય (આશ્રયસ્થાન) જે છે તે. (મૂર્છનાદિ=અહિં આદિ શબ્દ ઉપરથી—કંમ, તાન, વર્ણ, અલંકાર, જાતિ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે) એટલે ગ્રામોમાંથી જ મૂર્છના અને બધા પ્રકારો નીકળે છે.

હવે પર્વ ૨ અધ્યાય ૯૩ ઉપર આવીશું. આ અધ્યાયમાં યાદવોએ વજ્રપુરમાં રાજ્ય વજ્રનાથ આગળ જે નાટક ભજવ્યું તેનું વર્ણન છેઃ તેમાં પણ છાલિક્ય ગાનનું વર્ણન છે. ગંગાવતરણની કથાનું અનુસંધાન લઈ યાદવોએ તે આખ્યાનને ગીતના રૂપમાં ગાઇ બતાવ્યું. આમાં જે સંગીત હતું તેનું આવી રીતે વર્ણન છેઃ—

આગાંધારગ્રામરાગં ગંગાવતરણં તથા ।

વિદ્ધમાસારિતં રમ્યં જગિરે સ્વરસંપદા ॥

લયતાલસમં શ્રત્વા ગંગાવતરણં શુભં ॥ શ્લોક ૨૪-૨૫

આગાંધારગ્રામરાગં એટલે જેમાં ગાંધાર ગ્રામ રાગ મુખીના રાગો આવેલા છે તેનું ગીત. એ ગીત ગંગાવતરણ નામનું હતું. તેમ જ તે સુંદર સ્વરો, ક્ષય, તાલ, સમ ઇત્યાદિથી યુક્ત હતું. તે સાંભળી રાજા આનંદિત થયો વગેરે ભાગ આગળ આવેલો છે. આ માં ગાંધારગ્રામનો જે ઉલ્લેખ છે તે મહત્ત્વનો છે.

આગળ જતાં નાંદિ નામના વાદ્યનો ઉલ્લેખ આવે છે જેમકે:—

“નાંદિં ચ વાંદયામાસં પ્રદ્યુમ્નો ગદ્ એવ ચ” શ્લોક ૨૬

આમાં પ્રદ્યુમ્ને “નાંદિ” નામનું વાદ્ય વગાડ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે. “નાંદિ” વાદ્ય ઉપર “ટીકાકાર” કહે છે કે—“નાંદિં નંદિકેશ્વરંમુસં ચર્મકોશમયં ઘાણ-વિશેષમ્, દ્વાદશપટંહશબ્દો નંદિરિત્યન્યે, નાંદિમિતિ પાઠે નાંદિદેવઘ્રિજાદોનાં શુભશંસિનીં ષંઘાભિર્દશભિર્વાં અવાન્તરવાક્યયુક્તોં પૂર્વરંગપ્રધાનાં વાક્યાવલીં વાંદયામાસ પપાઠેતિ કેચિત્ ॥ હરિવંશ—ટીકા

એ ઉપરથી નાંદિ વાદ્ય બળંદના મોઢાના આકારનું અને ચામડાથી મઢાયેલું અને બાર પડઘમના અવાજ જેટલા અવાજવાળું હોય એમ લાગે છે:

એ ઉપરાન્ત વાદ્યના ચારે પ્રકાર જેમાં કહેલા છે એવો પણ એક શ્લોક મળી આવે છે. જેમકે:—

તતો ધનં સમુપિરં મુરજાનકંભૂપિતમ્ ।

તંત્રીસ્વરગણૈર્વિદ્વાનાંતોદ્યાનન્વવાદયન્ ॥ પર્વ ૨, અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૨૨

હરિવંશમાંના સંગીતના ઉલ્લેખો ઉપરથી હું નીચે પ્રમાણે નિષ્કર્ષ કાઢું છું:—

- ૧ હરિવંશના સમયમાં સંગીતની પરિભાષા નક્કી થઈ ચુકી હતી.
- ૨ સંગીતનાં ચારે પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડવામાં લોકો કુશળ હતા.
- ૩ આમરાગપદ્ધતિ તે સમયમાં પ્રચારમાં હતી. સંગીતમાં મૂળ ગ્રામોના સપ્તસ્થાઈ પ્રત્યેક સ્વરને પણ કહી તેના આગળના બીજા સ્વરોને અનુક્રમે “રી ગ મ પ ધ ની” માની જે નવું સપ્તક થતું હતું તેને મૂર્છના કહેતા. આથી રીતે પશ્ચ, મધ્યમ ગાંધાર એ ત્રણે ગ્રામની પ્રત્યેકની ૭ મૂર્છના પ્રમાણે એકવીસ મૂર્છનાઓની વ્યવસ્થા ગ્રામીન કાલમાં હતી.
- ૪ “છલિક્ષ” ગાનનું વર્ણન જે હરિવંશમાં આવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી તે ગાન માર્ગસંગીતનો જ એક પ્રકાર હોવો જાણ્યે એમ લાગે છે. કારણ કે તે ગાનને ગાનાર ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ જ હતાં. એ ગાન બહુ જ કડક હોવાથી અને તે ગાવા માટે જોઈતી તપશ્ચર્્યા કોઈની ન હોવાથી તેનો પ્રચાર ત્યાર પછીના કાળમાં બંધ પડ્યો. તથાપિ પણ તેના અવશેષો માત્ર થોડા કાલ સુધી રતા હતા.
- ૫ માલવોએ કૃષ્ણલીલા તથા રંગભા-ઉર્વશીની કથાને નાટકરૂપમાં બજાવતી વખતે સંગીતનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તે ઉપરથી કહી શકાય કે નાટકમાં ગોચ્ય લાગે તેટલો સંગીતનો ઉપયોગ થતો હતો. એવી રીતે નાટ્ય અને સંગીતનું મીલન હરિવંશમાં આપણને મળે છે.
- ૬ ઉપાસના કરતાં વિવાહના પ્રસંગે જ હરિવંશમાં પણ મળે છે. તેથી સંગીતનું વિવાહી સ્વરૂપ સારી રીતે માલુમ પડે છે.

અરબસ્તાન અને હિંદનો પ્રાચીન સંબંધ

[મોસવી અબુ અંદર નદ્વી]

ગૂજરાતની કુદરતી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એના પશ્ચિમ ભાગને અરબી સમુદ્ર ઘેરે છે, અને તેની સામે ઓમ્માન^૧ છે. જમણી બાજુએ ધરાની અખાત અને ડાબી બાજુએ એડનનો અખાત છે. તેની સામે જ આફ્રીકા છે. એડન યમનનું^૨ પ્રાચીન બંદર છે અને હઝરમૌત^૩ ગૂજરાતની સામે આવેલું છે. આ કુદરતી સરળતાએના કારણે એક બીજા વચ્ચે વેપારી સંબંધો થાય એ અનિવાર્ય હતું. ઇતિહાસની માફીથી એની પૂર્ણ સાબીતી મળે છે. અરબદેશમાંથી ખાસ કરીને યમન અને હઝરમૌતનો ગાઢો સંબંધ હિંદુસ્તાનના મલબાર અને ગૂજરાત પ્રાંત સાથે હતો. આ અરબો દરિયાઈ રસ્તેથી આવતા જતા હતા કેમકે એ લોકો વહાણવટામાં ધણા પ્રવીણ હતા અને આજ સુધી હઝરમૌતના અને યમનના લોકો નૌકા હાંકવાના કૌશલ્યમારે પ્રખ્યાત છે. અરબોના વેપાર વિષે માહિતી કંઈક અંશે ખ્રીસ્તીઓના જૂના કરારમાંથી અને સારી રીતે ગ્રીક અને હીબ્રુ લોકોના ઇતિહાસમાંથી જડે છે. આ ઇતિહાસોથી એમ માલમ પડે છે કે અરબ વેપારીઓ ઇસ્વી. પૂ. ૨૦૦૦ વરસથી આ કામ પૂરી રીતે બજાવતાં હતાં અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સાંકળે હતાં. હિંદુસ્તાનથી વેપારી માલ દરિયાઈ રસ્તાથી આવી યમન અને હઝરમૌતના કિનારા ઉપર ઉતરતો અને અહિંથી જમીન માર્ગે લાલ સમુદ્રને કાંઠે યધને સીરીયામાં પહોંચતો; અને ત્યાંથી પછી મધ્ય સમુદ્રમાંથી નીકળી યૂરોપ પહોંચી જતો, અથવા સીરીયાની સરહદથી ઇજીપ્ત અને એલેક્ઝાંડ્રીયામાં જઈને યૂરોપ પહોંચતો હતો. આ રસ્તો ગ્રીક બતલીમુસો (Ptolemaeus) ના કબજા સુધી આબાદ રહ્યો. પરંતુ વેપારી સ્પર્ધાના કારણે બતલીમુસની સલ્તનતે ઇજીપ્તથી હિંદ સુધીનો સીધો જળમાર્ગ ઉપયોગમાં લીધો, કેમકે જમીન માર્ગ આ અરબસ્તાનના સળાકામના વેપારીઓના કારણે સલામત નહોતો. તે દિવસથી અરબ વેપારીઓનું આવવું આવું યથ મયું.

એનસાઇક્લોપેડીયા ઓફ બ્રીટાનીકા આગતિ ૧૧ માં “અરબ” ઉપરનો લેખક લખે છે કે “પશ્ચિમ-દક્ષિણ અરબસ્તાન (યમન અને હઝરમૌત)ની આબાદી અને સમૃદ્ધિનું મોટું કારણ તે જમાનામાં એ હતું કે ઇજીપ્ત અને હિંદ વચ્ચેનો વેપારી માલ પહેલાં જળ માર્ગે અહિં આવતો હતો, અને પછી જમીનમાર્ગે પશ્ચિમના કિનારા ઉપર જતો હતો. આ વેપાર હવે આ કાળમાં બંધ થઈ ગયો છે. કેમકે ઇજીપ્તના બતલીમુસ પાદશાહોએ હિંદુસ્તાનથી એલેક્ઝાંડ્રીયા સુધીનો એક રસ્તો બનાવી લીધો છે.”

૧ અરબસ્તાનનો દક્ષિણ પૂર્વનો પ્રાંત. ૨ યમન અરબસ્તાનની દક્ષિણ પશ્ચિમે આવેલો છે. ૩ આ શહેર ઓમ્માનની નીચે અરબસ્તાનના દક્ષિણ પૂર્વમાં દરિયાના કિનારા ઉપર આવેલું છે. ૪ અરબોમાંની જે કામ જે યમનમાં રહેતી હતી અને હિંદ જોડે વેપાર કરતી હતી તે.

યમામાની રાજધાની “ કરયા ” હઝરમૌતનું બંદર “કાના” અને મધ્ય અને એક સખાના વેપારીઓના મુખ્ય મથક હતાં. આ અરબ વપારીઓ નીચે જણાવેલી વસ્તુઓનો વેપાર કરતા હતા:- ૧) ખાવતો મસાલો ૨) સુગંધીદાર વસ્તુઓ ૩) સોનું ૪) જવાહીર ૫) લોહું ૬) કપડાં ૭) ચામડાં ૮) ઘેટાં ૯) બકરાં ૧૦) છત્રપોશ વગેરે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦માં જે અરબ વેપારીઓ ઇશ્તખાનમાં જતા ઇતિહાસમાં નજરે પડે છે તે મોટે ભાગે આ વસ્તુઓના વેપારી હતા. ઇ. પૂ. ૧૦૦૦ માં હઝરત દાઉદન સખા (યમની અરબ) પાસેથી સોનું માગે છે. ઇ. પૂ. ૬૫૦માં સખાની રાણી હઝરત સુલેમાનન પાસે બેટા મુકે છે. તેમાં સુગંધીદાર વસ્તુઓ સોનું અને ઝવેરાત હતાં. અશ્વમેધા નખીનાન વખતમાં (ઇ. પૂ. ૭૦૦) યમનથી સીરીયામાં પોલાદ તેજપાત (તજ) અને મસાલો જતો હતો. ઉત્તમ ખુશ્કુ જવાહીરો અને સોનું હારાન, કાના અને એકનના રસ્તેથી સીરીયામાં આવતું હતું. ઇ. પૂ. ૪૦૦. ૫૦૦ થી ઇ. પૂ. ૧૦૦ સુધી ઇશ્તખાનમાં ગ્રીકોનું રાજ્ય હતું અને ઇશ્તખાન અને અરબસ્તાનનો હમેશાથી નીકટ સંબંધ રહેલો છે. તેથી તે, અરબો અને તેમાં ખાસ કરીને સખા કોમથી સારી રીતે વાકિફ હતા. તેથી ઇ. પૂ. ૧૬૪ માં ગ્રીક ઇતિહાસકાર અરાટુસથીનીસ અરબસ્તાનના સંબંધમાં લખે છે “ અરબની છેલ્લી હદ ઉપર સમુદ્રની પાડોશમાં સખાના લોકો છે જેમની રાજધાની મા-આરીબ છે. આ પ્રદેશ ઇશ્તખાન નીચેના ભાગથી વિશાળ છે. ઉનાળામાં વરસાદ થાય છે અને નદીઓ વહે છે, જે તળાવો અને મેકાનોમાં પહોંચીને સુકાઈ જાય છે. આ કારણથી જમીન એટલી બધી ફળદ્રુપ છે કે ત્યાં ખેતી વરસમાં બે વખતે થાય છે. હઝરમૌતથી સખા સુધી ૪૦ દિવસનો રસ્તો છે અને મધનથી વેપારીઓ ૮૦ દિવસમાં જલા (અકબા) પહોંચે છે. હઝરમૌત, મધ્ય અને સખાના પ્રદેશો આબાદ અને સુખી છે અને બાદશાહી મકાનો અને બાવલાંઓથી શણગારેલાં છે.”

આના ૫૦ વરસ પછી એક ખીન્ને ગ્રીક ઇતિહાસકાર ‘ અગાથરસીદસ ’ ઇ. પૂ. ૧૪૫ માં અરબ સંબંધી નીચેલી બાબતો આપણને જણાવે છે. ‘સખા (કોમ) અરબસ્તાનમાં રહે છે જ્યાં ઘણી ઉત્તમ પ્રતિના અસંખ્ય ફળો ઉત્પન્ન થાય છે. સમુદ્રના કિનારા ઉપર જમીન છે તેમાં “ બલ્સાન ” અને ઘણા ખુબસુરત ઝાડો થાય છે, જે જોવામાં ઘણા સારા માલમ પડે છે. આ જમીનામાં દેશમાં બખુરાત (ધૂપ) દારૂનીની અને છુહારા (ખારેક)ના ઘણા ઉંચા ઝાડોના ગાદા જંગલો છે; અને ઝાડોમાંથી ઘણી મીઠી સુગંધિ પ્રસર્થા કરે છે. ઝાડોની જતો અસંખ્ય હોવાને લીધે દરેકના નામ આપવા એ મુશ્કેલ છે. જે સુગંધ આ ઝાડોમાંથી ઉડે છે તે સ્વર્ગના ખુશ્કુથી ઉતરતી નહિ હોય અને તેની પ્રશંસા શબ્દોમાં કરી શકાતી નથી; આની ખુશ્કુ જ્યારે દૂર દૂર સુધી જાય છે ત્યારે લોકો જે દૂર હોય છે તે પણ તેની સુગંધથી આનંદિત બની જાય છે. આ ઝાડોને ત્યાં કાપતા નથી, પરંતુ તે ખીલેલાં અને તાજ રહે છે, તેથી માણસો જે ત્યાંથી જાય છે તે અમૃતજળના જેવો આનંદ હાવે છે. આ ઉપમા પણ પૂરતી નથી. આખા જગતમાં સખા સૌથી વધારે સમૃદ્ધિવાન લોકો છે. ’ ચાંદી અને સોનું અસંખ્ય પ્રમાણમાં દરેક બાલુથી લાવવામાં

+ સીરીયામાં યહુદી લોકો હતા તેમના આ બધા પયગમ્બરો છે.

આવે છે. દૂર હોવાથી કોઈએ એને તાબે કર્યો નથી. તેથી તેની રાજધાનીમાં ખાસ કરીને સોના ત્યાંની વાસણો છે. તખ્ત અને પેશગાહો છે. તેના સ્તંભો સોનાની નક્શીથી શણગારેલા છે. મહેલો અને દરવાજા સોના અને જવાહીરથી જડેલા છે. આવી જાતના અલંકારો અને શણગારો માટે તેઓ કૌશલ્ય અને ધણી મહેનત વાપરે છે.”

આના પાંચ વરસ પછી જ્યારે સમ્રાટો વેપાર ભાંગી પડ્યો ત્યારે પરદેશ આવવું જવું બંધ થઈ ગયું હશે. દેશમાં સુધારા અને સંસ્કૃતિના રોજોએ પ્રસરી લોકોને આળસુ અને નાહિંમતવાન બનાવી દીધા હશે. ફક્ત થોડા જ વેપારીઓ રહ્યા છે, અને તેઓ નાહિંમતના કારણે દરના દેશોમાં જતા નથી, પરંતુ ફક્ત એખીસીનીયાથી સીરીયા સુધી સુસાઈરી કરે છે, આની કથા ગ્રીક ઇતિહાસકાર “આરટીમીડોરસ” (૪, ૫, ૧૦૦) પાસેથી સાંભળવા લાયક છે. તે કહે છે કે—

“સમ્રાટો પાદશાહ અને તેના મહેલો ‘મા આરીય’ માં છે. તે પાદશાહ એક ઝાડોથી બરેલા પહાડ ઉપર સુખચેનની છાંદગી ગુજારે છે. લોકો વિશ્વાસમાં છાંદગી ગાળે છે. મેવા બરપૂર હોવાને કારણે લોકો આળસુ અને પુરુષાર્થ વિનાના થઈ ગયા છે; સુગંધિ ઝાડોની છાયામાં પડી રહેલા હોય છે. બાળવાનાં લાકડાંને બદલે દારૂની અને ખુશબોદાર લાકડીઓ બાળે છે. કેટલાક લોકોને ધંધો ખેતીનો છે ને કેટલાક દેશી પરદેશી મસાલાનો વેપાર કરે છે. આ મસાલા, સામેના એખીસીનીયાના કિનારેથી લાવવામાં આવે છે. ત્યાં સર્ખોના લોકો ચામડાની હોડીઓમાં ખેસી સમુદ્રપાર જાય છે. નજીકના કબાલાઓ પાસેથી સખા લોકો વેપારી સામાન ખરીદે છે, અને પોતાના પાડોશીઓને વાપે છે. એવી રીતે એ માલ એકથી બીજા દ્વારે સીરીયા અને હીપકલ્પ સુધી પહોંચી જાય છે.”

અરબોની આ હકીકત લખવાનો મારો ઉદ્દેશ વાંચકોને એ જણાવવાનો છે કે યમની અરબની સખા કામ એક વેપારી કામ હતી, અને તે હિંદથી લઇને એલેક્ઝાંડરીયા સુધી વેપારી બજારોની માલીક હતી.^૧ હું ઉપર ઇતિહાસના પૂરાવાથી સાબીત કરી ચુક્યો છું કે અરબો કઈ કઈ વસ્તુનો વેપાર કરતા હતા. હવે ફક્ત મહત્ત્વનો સવાલ એ છે કે આ બધી વસ્તુઓ ક્યાંથી આવતી હતી. આનો જવાબ ગ્રીક, રોમન અને અરબ ઇતિહાસકારો એ વાપે છે કે આ વસ્તુઓમાંથી કેટલીક ચીજો હિંદથી ને કેટલીક આફ્રીકાના કિનારાથી આવતી હતી અને બાકીની ખુદ અરબદેશમાં ઉત્પન્ન થતી હતી. આનું વર્ણન ઉપર ગ્રીક ઇતિહાસકારોનાં ઉતારામાં થઈ ગયું છે. વળી એક અરબ ઇતિહાસકાર હમદાનીએ તે અરબોમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓ અને ઝાડોનું વર્ણન લંબાણ પૂર્વક કર્યું છે. લોખાન અને જફરાન સંબંધી લખે છે કે તે આ જગ્યાએથી તમામ દુનીયામાં જાય છે. લિન્ન લિન્ન જાતના ફુલો અને વસ્ત્રો યમનમાં અને નજદમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અરબસ્તાનમાં ઘણી સંખ્યામાં સોનું અને જવાહીરોની ખાણો હતી અને હજી પણ છે. હમેદાનીએ એક એક વસ્તુનું નામ ગણાવ્યું છે. પરંતુ જે જમાનાનું આપણે વર્ણન કરીએ છીએ તે એવો જમાનો હતો કે જ્યારે આખું જગત દેવતાઓની પૂજા કરતું હતું. આ દેવતાઓ માટે મોટા મોટા મહેલ અને મંદિર તૈયાર થતા હતા; અને જે વસ્તુઓ ચઢાવતાં હતાં

તેની સાથે લોખાન બાળવામાં આવતો હતો. સુગંધિ લાકડીઓ ઉદ્ધ અને મંદલ (ચન્દન) જેવી દરેક વખતે બળતી રહેતી હતી. આ કારણથી હિંદી લઇને યુરોપ સુધી તેની માંગણી હતી. પરંતુ અરબ વેપારીઓ આખા જગતની માંગણીને ફક્ત પોતાના જ ઘરથી પૂરી કરી શકે નહિ તેથી કુદરતી રીતે તેઓએ શોધવા માંડ્યું કે આ માંગણીને બીજા કંઈ જગ્યાએથી પૂરી કરી શકાય. આ પ્રયત્નનું એ પરિણામ આવ્યું કે હિંદુસ્તાન સાથે તેમનો વેપારી સંબંધ ચાલુ થયો.

લોખાન, હળદર, લવંગ, ઇલાયચી, મરીઆં, તજ, સોપારી, નાળાયર, આંબલી, કપર, ચન્દન જાડફળ. આ વસ્તુઓ ખાસ કરીને અરબો દક્ષિણ કિનારા અને હિંદના ટાપુઓમાંથી યમન લઇ જતા હતા. ઉપરની ઐતિહાસિક સાખીતીઓ સિવાય જીવતો દાખલો આજે પણ છે કે આ વસ્તુઓ બધી દુનીયામાં આ જગ્યાએથી જાય છે. આ સિવાય બીજા એક મોટી સાખીતી એ છે કે આ વસ્તુઓના ધણાખરાં નામો સંસ્કૃતમાંથી અરબીમાં આવેલાં છે. દાખલા તરીકે મુરક (કર્તાર) શીલશીલ, (મરીઆં) કાપુર (કર્પૂર) સંદલ (ચન્દન) નારજલ (નારિકેલ) કરનફલ (કર્ણપુલ્લ) જાડફળ (ખતિફલ) વગેરે. એવી જ રીતે કેટલાક નામો સાથે “હિંદી” શબ્દ લગાડી ઉપયોગ કરે છે. દાખલા તરીકે ઉદહિંદી હુસતેહિંદી તમરેહિંદી વગેરે. ઉત્તમ પોલાદ અને ઉત્તમ તલવારો હિંદમાંથી જ જતી હતી તેથી અરબીમાં “હિંદી” મોહન્નદ વિશેષણ તરીકે તેની સાથે બોલતા, અને આજે પણ સિરાહી એને માટે પ્રખ્યાત છે.

અરબ ઇતિહાસકાર હમદાની પોતાના પુસ્તક “સીફતો જઝી રતીલ અરબ” માં અરબસ્તાનની સંખ્યાબંધ ખાણોનું વર્ણન કરે છે;—ફક્ત યમામા અને નજ્દમાં સોનાની ૭ ખાણો હતી—સોના સિવાય ચાંદી, ત્રાણ, અને અકીકની પણ ખાણો દેખાડી છે. આખા પુસ્તકમાં ૧૭ ખાણોનું વર્ણન છે. આ ઉલ્લેખની વારતવિકતા વિષે મારે કંઈ કહેવાનું નથી. પરંતુ એટલું જ જણાવા માયું છે કે માંગણીના કારણે સોનું, ચાંદી, અને અકીક હિંદી જતાં હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી આજે પણ અકીક ખંભાતથી મોટા પ્રમાણમાં પરદેશમાં જાય છે. અને હિંદુસ્તાનમાં ચાંદી અને સોનાની ખાણો હોવા છતાં પણ અમેરિકા અને આફ્રિકાથી હિંદુસ્તાનમાં ચાંદી અને સોનું મોટા પ્રમાણમાં આવે છે. જેવી રીતે અશએયા નખીના વખતમાં ઉત્તમ ખુશખુ, ઝવાહીર, અને સોનું યમનના બંદર એડન અને હઝરમૌતના બંદર કાનાથી સીરીયામાં જતું નજરે પડે છે.

એવી રીતે કપડાનો વેપાર પણ અરબોને પ્રિય ધંધો હતો અને યમન તેનું મુખ્ય મથક હતું. યમનની ચાદરો ઇસ્લામના વખત સુધી પ્રખ્યાત હતી તેથી એમાં શંકા નથી કે યમનમાં કપડાના કારખાનાં હશે. પણ કેટલાંક નામ મળે હિંદના હોવાથી એમ ભરોં-સાથી કહી શકાય છે કે હિંદુસ્તાનથી પણ કપડાં જતાં હશે. એમાં ‘મલમલ’ અને ‘ચારખાના’ નોંધવા યોગ્ય છે, જેને અરબીમાં “શાસ” ને “ફતા” કહે છે.

કહેવાય છે કે હજમની મીઠીઓ ઉપરનાં કેટલાક હિંદમાંના વણાયેલા કપડાં છે. (શું બંગાળના જનુગરની અમર મીસરના દેવતાઓ ઉપર પણ થઈ હતી ?) ખુદ બર યમાં પણ ઇ. સ. પહેલાં સાગ્ર કપડાં વણાતા હતા. આ પહેલી સદી સુધીની દુર્ગીકત

યર્ધ. પહેલી સદીનો પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર પ્લેની રૂમી એક જગ્યાએ ફરીઆદ કરે છે કે રોમની ૨૦ લાખ પાઉંડ સમૃદ્ધિ દર વરસે માલને બદલે હિંદમાં જાય છે. +

આની ૧૦૦ વરસ પછી ઇ. સ. ૨૦૦ માં બતલીયુસ નામના પ્રખ્યાત ભૂગોળ લખનારે અરબ સંબંધી જે સંકીર્ણ લખી છે તેનો ઘણો ભાગ એણે અરબો કે જે વેપારીઓ હતા તેમની પાસેથી સાંભળ્યો છે. કેમકે તે વખતે પણ એલેક્ઝાંડ્રિયા અરબ વેપારીઓનું મુખ્ય મથક હતું. રૂમીઓના કારણે તેમનો વેપાર ઠંડો થઈ ગયો હતો પણ નાશ નહોતો પામ્યો. ત્રીજી સદીથી છઠી સદી સુધી રોમન લોકોના કારણે એટલી બધી રાજકીયિઓ થઈ કે પરદેશના વેપારને સખત નુકશાન પહોંચ્યું એટલું જ નહિ પણ ખુદ અરબસ્તાનમાં પણ સુલેહ જળવાઈ રહી નહિ. અને આ રીતે અરબોનો વેપાર ઘણો ઓછો થઈ ફક્ત અરબસ્તાન સુધી જ મર્યાદિત થઈ ગયો; એટલે કે અરબ વેપારી યમનથી માત્ર લઈ સીરીયામાં વેચીને પાછા ફરતાં. અરબોની સખા કામ ઘણીખરી બરબાદ થઈ ગઈ હતી. તેથી તે વેપારને હીમયરના ખાનદાનના અરબોએ કંઈક જળવી રાખ્યો. પરંતુ “તયા-બેસ” ના વખતમાં યમનના વેપારીઓ રાજકારણમાં ઘણા મશગુલ રહ્યા અને રોમન લોકોએ તેમનો રસ્તો બંધ કરી દીધો. વળી રાજકીય અને ધાર્મિક સ્પર્ધાના કારણે વેપારમાં વધારે ચઢતી કરી શક્યા નહિ. કેમકે એક તરફ યહુદી [યમનના યહુદી] અને ઇસાઈઓ [રોમન અને એબીસીનીયાના લોકો] વચ્ચે ઝગડો હતો અને બીજી તરફ સીરીયા ઇજિપ્ત અને એબીસીનીયા ઉપર રોમનલોકોના કબજાથી રસ્તા બંધ થયા; તેથી પરદેશનો વેપાર બંધ થઈ ગયો, એટલું જ નહિ પણ દેશની અંદરનો વેપાર પણ યમનના લોકોના હાથમાંથી નીકળી હેબત્રી લોકોના હાથમાં ગયો; અને આવી રીતે હિંદુસ્તાન સાથેના વેપારનું બળ ઘટી ગયું, અને તેનો વેપાર પણ ઓછો થયો. પરંતુ બ્યાંકતગત વેપાર બાકી હતો, અને તેની સાખીતી મળે છે.

અહીં સુધી જે લખવામાં આવ્યું છે તે દક્ષિણી અરબોના [યમનના] સંબંધમાં છે. ઇ. પૂ. ત્રીજી સદીમાં ગ્રીકોએ હિંદુસ્તાનથી જમીન માર્ગનો રસ્તો ધૂરોપ સુધી ઉઘાડી દીધો હતો. અને તે રસ્તેથી દિવસે દિવસે વેપાર વધતો જતો હતો. ઇ. સ.ની ત્રીજી સદીમાં આ વેપાર ઘણો વધ્યો જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે યમનનો વેપાર ભાંગી પડ્યો પણ ઓમાનનો વેપાર વધવા માંડ્યો. ભરૂચની પડતી થઈ હતી. પરંતુ “સોપારા” જે થાણા પાસે એક બંદર હતું તે ઘણું આગળ વધી ગયું. અહિંથી માત્ર જમીનમાર્ગે ઇરાન જતો, અને ઇરાનથી ઓમાનમાં. ઓમાનથી કુરેશી અથવા હબ્શાની વેપારીઓ માત્ર સીરીયા સુધી પહોંચાડતા. કેમકે આ સદીઓમાં અરબોનું નામ કોઈ જગ્યાએ નથી આવતું. એમને બદલે ઇરાની અને ગ્રીકોનું નામ ઘણી જગ્યાએ આવે છે. તેથી એવું અનુમાન કરાડવામાં આવે છે કે હિંદથી પરાક્ષ રીતે અરબોના વેપારી સંબંધી તૂટી ગયા હશે. પરંતુ હું એમ ધારૂં છું કે યમનના નાશ પછી હિંદીઓએ યમનના બદલે ઓમાનમાં પરાક્ષ રીતે વહાણો મોકલવા શરૂ કર્યા હશે. રાતા સમુદ્રની જોખમ ભરેલી મુસાફરી પૂરી કરી સીરીયા અને ઇજિપ્તમાં. વહાણો લઈ જવા કરતાં હિંદીઓ માટે આ વધારે સલામત રસ્તો હતો કે હિંદનું કાંઠે

કાંઠે જમ પોતાના વહાણો ઓમ્માનમાં લંબર કરે. આ મત ઝડા ઉત્સાહિત હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં લખેલા છે. પણ મારા મત પ્રમાણે ગૂજરાતથી બે કાફલાં જતાં હશે. પહેલાં કાફલા જમીન માર્ગે ઇરાન થઈ યુરોપમાં જતા હશે અથવા ઇરાનમાં માલ વેચી પાછા આવતાં હશે, ઇરાનીઓ માલ યુરોપ પહોંચાડતા હશે.

ખીજ કાફલાં જળ માર્ગે જતાં એટલે કે ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડને કાંઠે કાંઠે જઈ ઓમ્માન માલ ઉતારતાં હશે. સાંથી કુરેશ (મક્કાના લોકો) અને ખીજ વેપારીઓ માલ લઈ આખા અરબસ્તાન અને સીરીયામાં માલ વેચતા હશે. મારા મત પ્રમાણે આ કાલ ઇસ્લામ પ્રગટ થયો ત્યાં સુધી ધરાળર રહ્યો. હવે પ્રશ્ન એ રહ્યો કે તે જમાનાના ઇતિહાસમાં અરબોનું નામ કેમ નથી આવતું? એનું કારણ એ હશે કે પહેલાં યમનના અરબ પોતાની જાતે હિંદ આવતા હતા અને તેમના વધારે સમાગમ અને મળવાના કારણે તેમનું નામ ઇતિહાસમાં આવતું હતું, પણ હવે તેઓ આવતા નહોતા; પણ અહિંથી વહાણો ઓમ્માનમાં જતાં હતાં તેથી ઓછા સમાગમના કારણે તેમનું નામ આવતું નથી.

બુદ્ધચરિત્રલેખમાલા

લેખાંક ૮ મો

માંસાહાર

[અ. ધર્માનંદ કોસરખી]

બૌદ્ધધર્મના વિરોધી લોકો એવી ટીકા કરે છે કે, પરિનિર્વાણ ચતા પહેલાં ચુંદ હાકારને ઘેર બુદ્ધ ભગવાને હુકમનું માંસ ખાધું, અને તેથી અબ્ધર્ષી ચનાથી તે મરણ પામ્યા. હાલ હિંદુસ્તાનમાં માંસાહારના સંબંધમાં પ્રતિકૂલ મત હોવાથી, આવી ટીકા વાંચતાં વાર જ સાધારણ લોકો બુદ્ધને અને તેના ધર્મને તિરસ્કાર કરે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં માંસાહારની પ્રથા કેટલા પ્રમાણમાં હતી અને આ વિરોધી ટીકાકારોના કથનમાં તથ્યાંશ કેટલો છે એ આ લેખમાં બતાવવાનું ધાર્યું છે.

બુદ્ધના સમયમાં યત વખતે ગાયો, બળદો વગેરે સેંકડો પ્રાણીઓની હિંસા કેમ ચતી હતી એ છઠ્ઠા લેખમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરાંત ખાટકી લોકો ગાયો મારીને તેનું માંસ ઔટામાં વેચતા હતા.^૧ એટલે માંસભોજનની પ્રથા સર્વસામાન્ય હતી. કેાઇ પણ શ્રમણપંથમાં માંસાહારનો વિરોધ હોય એવું જણાતું નથી. હાલના જૈન લોકો માંસાહારને અત્યંત નિષિદ્ધ સમજે છે. પરંતુ બુદ્ધ સમકાલે જૈનશ્રમણ માંસાહાર કરતા હતા એવું આચારાંગસૂત્રમાંના નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાશે.

સે ભિક્ષુ વા ભિક્ષુણી વા સેજ્ઞં પુણ જાણેજ્ઞા વહુઅદ્વિયં મંસં વા, મચ્છં વા વહુકંટકં, અર્હિસં સ્વલુ પઢિગાહિતંસિ અપ્પે સિયા મોયણજાણ વહુ-
 ઝજ્ઞિયધમ્મિણ. તહપ્પગારં વહુઅદ્વિયં વા મંસં, મચ્છં વા વહુકંટકં લામે વિ સંતે
 ણો પઢિગાહેજ્ઞા. સે ભિક્ષુ વા ભિક્ષુણી વા ગાહાવડ્ઢુલં પિંદવાયપઢિયાણ
 અણુપવિટ્ટે સમાણે પારો વહુઅદ્વિયણ મંસેણ મચ્છેણ ઉવણિમંતેજ્ઞા, આરસંતો સમણા
 અભિકંઠસિ વહુઅદ્વિયં પઢિગાહેત્તણ ? ઇયપ્પગારં ણિગ્ધોસં સોચ્છા ણિસમ્મ સે
 પુન્નાસેવ આલોણ્ણા આરસોત્તિ વા મહ્ણીત્તિ વા ણો સ્વલુ મેકપ્પડ વહુઅદ્વિયં
 મંસં પઢિગાહેત્તણ, અભિકંઠસિ મે દાર્ઠં જાવડ્યં તાવડ્યં પોગ્ગલં દલયાહિ મા
 અદ્વિયાઈ. સે સેવં વદંતસ્સ પારો અમિહદ્ધુ અંતો પઢિગ્ગહગંસિ વહુઅદ્વિયં મંસં
 પરિમાણ્ણા ણિહદ્ધુ, દલણ્ણા તહપ્પગારં પઢિગ્ગહગં પરહત્યંસિ વા પરપાયંસિ વા
 અફાસુયં અણેસણિજ્ઞં લામે વિ સંતે ણો પઢિગાહેજ્ઞા. સે આહચ પઢિગાહિણ

૧. સેવ્યથા પિ ભિક્ષવે દક્ખો ગોઘાતકો વા ગોઘાતકન્તેવાસી વા ગાર્ધિ
 વધિત્વા ચાતુમ્મહાપથે ચિલસો પઢિવિમજ્જિત્વા નિત્તિન્નો અસ્સ. —સંતિપંકાનસુત.

સિયા તં ણોહિત્તિ વણ્જા, અણોવત્તિ વણ્જા । સે ત્તમાયાય એગંતમવક્કમેજ્જા ।
 અવક્કમેત્તા અહેઆરામંસિ વા અહેઙ્ગવસ્સયંસિ વા અપ્પહણે જાવ સંતાણે મંસંગં
 મચ્છંગં મોચ્છા અદ્ધિયાઈ કંટણે ગહાય સે ત્તમાયાય એગંતમવક્કમેજ્જા । અવક્કમેત્તા
 અહેજ્જામયંઢિલંસિ વા અદ્ધિરાસિંસિ વા કિદ્ધિરાસિંસિ વા તુસરાસિંસિ વા ગોમ-
 યરાસિંસિ વા અણ્ણયરંસિ વા તહપ્પગારંસિ યંઢિલંસિ પઢિલેહિયં પઢિલેહિય
 પમજ્જિય પમજ્જિય તઓ સંજયામેવ પમજ્જિય પમજ્જિય પરિટ્ઠવેજ્જા ।

અર્થ—ફરી વાર તે લિક્કુ કે તે લિક્કુણી બહુ અસ્થિમય માંસ કે બહુ કંટકમય
 મત્સ્ય મળતાં જાણે છે કે, આમાં ખાવાનો પદાર્થ ઓછો છે; અને ફેંદ્રી દેવાનો વધારો
 છે. આવી જાતનું બહુ અસ્થિમય માંસ કે બહુ કંટકમય મત્સ્ય મળે તો તેણે તે લેવું
 નહિ. તે લિક્કુ કે તે લિક્કુણી શુદ્ધસ્થને ઘેર ગયો હોય કે ગઈ હોય, અને તે શુદ્ધસ્થ -તેને
 પૂછે કે, આયુષ્માન્ શ્રમણુ આ બહુ અસ્થિમય માંસ લેવાની તારી ઇચ્છા છે? આવી
 જાતનું ભાષણ સાંભળીને પહેલાં જ તેણે કહેવું કે, હે આયુષ્માન્ અથવા [ખાઈ હોય તો]
 ભગિની, આ બહુઅસ્થિમય માંસ લેવું મને યોગ્ય નથી. જો તારી ઇચ્છા હોય તો કેવળ
 માંસ જ આપ. હાડકાં ન આપ. આમ કહેવા છતાં પણ જો તે શુદ્ધસ્થ બળભેરીથી
 તૈયાર થાય તો તે અયોગ્ય સમજીને લેવું નહિ. તે જો તે પાત્રમાં નાખે તો એક બાજુએ
 લઈ જવું. અને આરામમાં કે ઉપાશ્રયમાં જ્યાં અલ્પઅંક હોય તેવી જગ્યાએ ખેસીને
 માંસ અને મત્સ્ય ફક્ત ખાઈને હાડકાં અને કાંટા એક બાજુએ લઈ જવા. ત્યાં જઈને
 બાળેલી જમીન ઉપર, હાડકાના રાશિ ઉપર, કાટ ખાઈ ગયેલા લોખંડના જૂના કટકોના
 ઢગલા ઉપર, તુસરાશિ ઉપર, યાળના ઢગલા ઉપર અથવા એવી જ જાતના બીજા યંડિલ
 ઉપર (ઉંચાણવાળી જગ્યા ઉપર) જગ્યા બરાબર સાફ કરીને સંયમપૂર્વક તે ત્યાં મૂકવું.

આનો જ અનુવાદ દશવૈકલિક સત્રમાંની નીચેની ગાથાઓમાં સંક્ષેપથી કરવામાં આવ્યો છે.

વહુઅદ્ધિયં પુમ્મલં અણિમિસં વા વહુકંટયં ।

અચ્છિયં તિંદુયં વિહં, ઉચ્છુલ્લખં વ સિંવલિં ॥

અપ્પે સિઙ્ગા મોઅણજ્જાણ, વહુહિજ્જિયવમ્મિયં ।

દિત્તિર્થં પઢિઆહક્સે, ન મે કપ્પઈ તારિસં ॥

અર્થ—બહુ અસ્થિમય માંસ, બહુ કંટક મત્સ્ય, અસ્થિષ્ટશૂદ્ધ, ખીલીપત્રનું ફળ, શેરડી.
 શાદમસિ, આવી જાતના પદાર્થ—જેમાં ખાવાનો ભાગ ઓછો અને ફેંદ્રી દેવાનો વધારો
 હોય—આપનારીને, તે મને યોગ્ય નથી, એવું કહીને પ્રતિગ્રાહ કરવાનું.

+ આ ઉલ્લેખોમાં આવતા 'મંસં મચ્છં' શબ્દોના અર્થ વિવાદાસ્પદ છે. આ
 ભાગ ઉપર પ્રાચીન ગૃંજરાનીમાં જે ટિપ્પણો છે તે આ શબ્દોને અમુક પ્રકારની વત-
 રપતિના અર્થમાં લે છે. હાલના જમાનામાં આ ચર્ચા ઉત્પન્ન થતાં વેદક નિધણક વગેરેની
 મંદદૃષ્ટી જોઈને વિદ્વાનો પણ એ જ અર્થ ઘટાડવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ વિષે પ્રાચીન
 લોકાકાંરોનો અર્થ તે તે ભાગ ઉપરની નીચે આપેલી લોકાઓથી સમજાશે.

: આ ઉતારાઓ ઉપરથી તે સમયે જૈન સાધુઓમાં માંસાહારની પ્રથા હતી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. શુદ્ધ ઉપર તેમનો એવો આરોપ હતો કે, બીજાઓના ધરતું આમંત્રણ સ્વીકારીને પણ તે માંસાહાર કરે છે. આ મંત્રધે અંગુત્તરનિકાયના અદ્વૈતનિપાતમાંના સીંહસુતનો (નં. ૧૨) દાખલો ઉપયોગી થાય એવો છે. તેનો સારાંશ-

એક વાર શુદ્ધ ભગવાન વેશાલીમાં મહાવનમાં રહતા હતા. તે વખતે કેટલાક પ્રખ્યાત લિચ્છવી રાજાઓ સંયાગારમાં (નગરમદિરમાં) કોઈ કારણસર ભેગા થયા હતા. ત્યારે શુદ્ધના મંત્રધેમાં વાતો નીકળી. તેમાંના લગભગ બધાએ શુદ્ધ ભગવાનની ખૂબ સ્તુતિ કરી. તે સાંભળીને સિંહસેનાપતિને શુદ્ધદર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ તે નિર્ઋથેનો ઉપાસક હોવાથી નિર્ઋથેના મુખ્ય ગુરુને-નાથપુત્રને-મળ્યા સિવાય એકદમ શુદ્ધને મળવું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તે નાથપુત્ર પાસે જઈને બોલ્યો, “ લલેત ! હું શુદ્ધ ભગવાનને મળવા ઇચ્છું છું. ”

નાથપુત્રે કહ્યું. “ હે સિંહ, તું અક્રિયાવાદી છે શું ? ગોતમ પાંડા અક્રિયાવાદી છે; અને તું ક્રિયાવાદી હોવા છતાં તેને મળવા માગે છે એ યોગ્ય નથી. ”

આ પાતાના ગુરુનું લાપણું માંભળીને શુદ્ધદર્શને જવાનો વિચાર સિંહે માંડી વાળ્યો. પુનઃ એક બે વાર સંયાગારમાં તેણે શુદ્ધની સ્તુતિ સાંભળી. પરંતુ નાથપુત્રના આગ્રહને લેધને શુદ્ધદર્શને જવાનો વિચાર ફરી વાર માંડી વાળવો પડ્યો. અંતે નાથપુત્રને પૂછ્યા વગર જ શુદ્ધ ભગવાનને મળવાનો સિંહે નિશ્ચય કર્યો અને મોટા સરંજામ સહિત આવીને શુદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર કરી એક બાલુએ આસન ઉપર બેઠો. પછી શુદ્ધ ભગ-

આચારાંગના ઉલ્લેખને શીલક નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે. “ **પર્વ માંસસૂત્રમપિ નેયમ્ । अस्य चोपादानं क्वचिद् लुताद्युपशमनार्थं सत्रैषोपदेशतो बाह्यपरिभोगेन स्वेदादिना ह्युपकारकत्वात् फलवद् दृष्टम् । मुजिष्ठात्र वहिःपरिभोगार्थेन अभ्यवहारार्थे पदातिभोगवदिति छेदसूत्रेण्वभिप्रायाद् द्रष्टव्यम् ॥** ” શ્રુતસ્કંધ. ૨. પૃ. ૮૧ બાલુની આગૃહિતિ. એટલે કે આ ટીકાકાર માંસમત્સ્ય શબ્દો સાધારણ અર્થમાં લે છે, પણ ‘ મુજ્ ’ ધાતુને છેદસૂત્રોના આધારે પરિભોગના (બાહ્ય ઉપયોગના) અર્થમાં લે છે. હુના નામના રોગને શાન્ત કરવા આ પદાર્થોને મસળવા માટે લેતા હશે એવો ટીકાકારનો અભિપ્રાય છે.

દર્શવેદાલિકના ઉતારા ઉપર હરિભદ્રચરિત્રની ટીકા નીચે મુજબ છે. **वह्नास्थि पुद्गलं मासमनिमिपं वा मत्स्यं वा बहुकण्टकम् । अयं किल कालाद्यपेक्षया ग्रहणे प्रतिषेधः । अन्ये त्वभिदधति-वनस्पत्यधिकारात् तथाविधफलाभिधाने एते ।**

એટલે કે-હરિભદ્રચરિત્ર આ અર્થનો ઉપર કર્યો છે એવો અર્થ કરે છે અને એ રીતે ધટાપે છે કે કાલાદિ અપેક્ષાએ (દુષ્ટાગ વગેરે) કદાચિત તે પદાર્થોના ગ્રહણનો પસંગ આવતાં અહુ-અસ્થિક માંસ અને બહુકંટકમત્સ્યનો નિષેધ કર્યો છે. પણ બીજા મત પ્રમાણે ‘ વનસ્પતિનો આધાર ચાલતો હોવાથી તે જાતના ફળો ’ એવો અર્થ આપે છે. સં.

વાનને પૂછ્યું, “ ભદ્રંત, ધણા લોકો આપને અક્રિયાવાદી કહે છે. તેમના કહેવા મુજબ શું આપ ખરેખર અક્રિયાવાદી છો ? ”

શુદ્ધ—“ હે સિંહ, એક રીતે મને અક્રિયાવાદી કહી શકાય એમ છે. પાપવિચારોની ક્રિયા કરવી નહિ, પાપવિચારોનો નાશ કરવો. પાપવિચાર મનમાં પણ ન આવવા દેવા, એવો હું ઉપદેશ કરું છું. આ દષ્ટિએ જોતાં હું અક્રિયાવાદી છું.

“ પણ ખીજો કોઈ જો મને ક્રિયાવાદી કહે તો તેનું કથન પણ ખોટું નહિ કહી શકાય. કારણ કે પુણ્યપ્રદ વિચારોની ક્રિયા કરવી, કુશલ મનોવૃત્તિઓની અભિવૃદ્ધિ કરવી, સંદેહોને અનુસરીને વર્તન કરવું એવો હું ઉપદેશ કરું છું. આ રીતે જોતાં હું ક્રિયાવાદી છું.

“ હે સિંહ, ખીજો કોઈ મનુષ્ય મને ઉચ્છેદવાદી કહી શકશે. કારણ કે, અકુશલ મનોવૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ કરવાનો હું ઉપદેશ કરું છું. આ રીતે જોતાં હું ઉચ્છેદવાદી છું.”

સિંહ—“ ભગવન, આપના માટે મારી અસંત ગેરસમજણ થઈ હતી, પણ આપનો આ મધુર ઉપદેશ સાંભળીને તે ગેરસમજણ દૂર થઈ છે. આજથી હું આપને, આપના ધર્મને અને સંધને શરણે જાઉં છું. ઉપાસક તરીકે આપ મારો અંગીકાર કરો, ”

શુદ્ધ—“ હે સિંહ, તારે જે કંઈ કરવું હોય તે વિચાર કરીને કર કારણ કે તારા જેવો પ્રસિદ્ધ મનુષ્ય વિચારપૂર્વક વર્તન કરે એ વધારે યોગ્ય છે. ”

સિંહ—“ ભદ્રંત, ખીજા પંથના પ્રવર્તકોનો જો હું શિષ્ય થયો હોત તો તેમણે તો આ વૈશાલીમાં વિજયપતાકા જ ફરકાવી હોત ? પણ વિચારપૂર્વક વર્તન કરવાનું આપ મને સૂચવો છો તેથી આપના ઉપર મારી શ્રદ્ધા વધારે દઢ થઈ છે. ”

શુદ્ધ—“ હે સિંહ, આજ મુઘી તું નિર્ઐયોનો શ્રાવક હતો, માટે જો તેઓ તારે ઘેર ભિક્ષા માટે આવે તો તેમને પણ તારે વિમુખ પાછા મોકલવા ન જોઈએ. ”

સિંહ—“ ભગવન, ખીજા પંથના શ્રમણોને દાન ન આપવું, પોતાના જ પંથના ભિક્ષુઓને દાન આપવું, એવો ઉપદેશ આપ કરો છો, એમ મેં સાંભળ્યું હતું; પણ આજે એથી ઉલટું જ હું અનુભવું છું. ભગવન, આ આપની ઉદારતાને લીધે આપને વિધે મારી ભક્તિ દઢ બધાઈ છે. ”

ખીજો દિવસે શુદ્ધ ભગવાનને અને ભિક્ષુસંઘને નિમંત્રણ આપીને સિંહે તે બધાં પૂજ્ય આદરપૂર્વક સંતર્પણ કર્યું. પણ નિર્ઐયોને આ વાત ગમી નહિ. વૈશાલીમાં તેમણે એવી અશ્વા દેશાવી કે, ‘ સિંહે મોટો પશુ^૧ મારીને શુદ્ધને અને ભિક્ષુસંઘને મિજબાની આપી છે; અને શુદ્ધને આ વાતની ખબર હોવા છતાં તેણે સિંહે આપેલા ભોજનનો

૧. ‘ શુલ્કપત્તુ ’ એવું મૂળ વાક્ય છે. મનોરથપૂરણીમાં આનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે—“ શૂલ્ક-મહાસરીરં ગોકર્ણમહિસસૂક્ષ્મકરસંસ્વાતં પત્તું । આ ઉપરથી તે કંઈ જાતનું પશુ હતું તે સ્પષ્ટ થતું નથી. ઉદ્દિસકટં તિ અત્તાનં ઉદ્દિસિત્વા કતં, મારિતં તિ અત્યો ।

સ્વીકાર કર્યો !' આ અશ્વઘા એક જણે આવીને સિંહને બીતાં બીતાં કાનમાં કહી, તારે તે બોલ્યો, “આમાં કંઈ માલ નથી, બુદ્ધ ભગવાને વગોવવામાં જ નિર્ઘેયોને આનંદ આવે છે. પરંતુ હું જાણી જોઈને મિજબાની માટે પ્રાણીની હિંસા કરું એ તદ્દન અસંભવનીય છે.”

આ સુતમાં, બુદ્ધ ભગવાન ઉપર કરેલા એ આરોપોનું નિરસન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. યજ્ઞયાગમાં થતી હિંસા બુદ્ધને પમંદ નહોતી, અને તે નિષ્ક્રાંત છે, એવું તેઓ પ્રતિપાદન કરતા. તે ઉપરથી બ્રાહ્મણ લોકો તેમને અક્રિયાવાદી (નાસ્તિક) કહેતા હોય તો તેમાં નવાઇ નથી. તે જ પ્રમાણે પોતાથી પરોક્ષ કે અદેહુપૂર્વક થએલી હિંસા એ હિંસા નથી, એમ બુદ્ધ ભગવાન કહેતા. દાખલા તરીકે, આપણે દીવો દરીએ અને તેના ઉપર પડીને છવડાં મરી જાય તો તે હિંસા નથી થતી, એમ તેમનું કહેવું હતું. તે ઉપરથી જૈનશ્રમણો પણ તેમને નાસ્તિક (અક્રિયાવાદી) કહેતા. બીજે તેના ઉપર એ આરોપ હતો કે, લોકોને ધેર આમંત્રણે સ્વીકારીને પણ તે માંસભોજન કરે છે. અને ગૃહસ્થ લોકો પ્રાણીઓનો વધ કરીને તેમને માટે ભોજન તૈયાર કરે છે. જૈનશ્રમણ બીજના ધરતું આમંત્રણ બીલકુલ સ્વીકારતા નહિ. ગમે તે અન્ન તેમને માટે જો તૈયાર કરવામાં આવ્યું હોય (હૃદિકકટં) તો તેને તેઓ નિષિદ્ધ ગણતા, અને હજી પણ ગણે છે. કારણ કે, તે તૈયાર કરતી વખતે અગ્નિને લીધે થોડી ઘણી પણ હિંસા થાય છે જ, અને તેના સ્વીકાર કરવાથી શ્રમણે તે હિંસાને અનુમોદન આપ્યા જેવું થાય. અહિંસાની આ વ્યાપક વ્યાખ્યા બુદ્ધ ભગવાનને પમંદ નહોતી. જાણીજોઈને ક્રૂરતાથી પ્રાણીઓનો વધ ન કરવો જોઈએ, એટલું જ તેમનું કહેવું હતું; અને ગૃહસ્થો તેમને આમંત્રણ કરે તો તે ત્યાંજઈને ભોજન કરતા. પણ પોતાને માટે ખાસ પણ મારીને ભોજન તૈયાર કરવાની તેમણે પોતાના ઉપાસકોને સખ્ત મનાઇ દરી હતી.^૧ તો પણ જૈનશ્રમણો તેમના ઉપર ઉપરનો આરોપ મૂકતા હતા. એટલે બધી જાતના શ્રમણોને માંસાહાર ગમતો હતો. આમંત્રણ સ્વીકારીને માંસ ખાવું કે યદ્યપ્યથા મળેલું માંસ ખાવું, એટલો જ દ્વિત તેમનામાં મતભેદ હતો.

બ્રાહ્મણ લોકો માંસાહાર કરતા, એટલું જ નહિ પરંતુ યજ્ઞયાગમાં સ્વહસ્તે પણ હિંસા કરતા. તો પણ તેમાંથી રડ્યોખડ્યો કોઈ અમુક કાળપર્યંત તપશ્ચર્યા ખાતર માંસાહારનો ત્યાગ કરતો, એમ મન્નિઝમનિકાયમાંના આમગંધસૂત્ર ઉપરથી જણાય છે. આમાં એક બ્રાહ્મણનો અને ગોતમબુદ્ધની પૂર્વે થએલા કાશ્યપબુદ્ધનો સંવાદ આપેલો છે. કાશ્યપબુદ્ધને માંસાહાર કરતાં જોઈ તે બ્રાહ્મણે પૂછ્યું, “આમગંધ યોગ્ય નથી એમ તું કહે છે, અને માંસાહાર તો કરે છે. તો પછી તારો આ આમગંધ કઈ જાતનો ?” કાશ્યપબુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “પ્રાણુધાત, વધ, ઉદ, બંધન, ચોરી, અસત્ય ભાષણ, લોકોને હનના, મંત્રાંત્ર કરવા, પરદારાગમન કરવું, આનું નામ આમગંધ છે. માંસભોજન એ આમગંધ નથી.”

૧. મન્નિઝમનિકાય, છવકસુત (નં. ૫૫) સુત્રે.

૨. ‘વસામગંધો ન હિ માંસભોજનં !’ આ પાદ વારંવાર સાત આધ્યાયોના અંતમાં આવેલું છે.

અહીં દ્રુત આ સંવાદનું દિગ્દર્શન કરાવેલું છે. તેના ઉપરથી એટલું જ અનુમાન કરવાનું કે, કેટલાક લોકો, પરિવાજક સ્થિતિમાં માંસાહાર ત્યાજ્ય છે, એમ સમજતા હતા. પણ આ નિયમ કોઈ પણ એક પંથ કે વર્ગને બંધનકારક ન હોતો.

મારું માનવું એવું છે કે સૌથી પ્રથમ ગોમાંસાહારના નિષેધ માટે ચળવળ શરૂ થઈ હશે. અને તેની શરૂઆત બુદ્ધ ભગવાનથી થઈ. બ્રાહ્મણધર્મિક સુત્રમાંની બે ગાથાઓ છૂટા લેખમાં આપવામાં આવી છે. બુદ્ધ ભગવાને ગોહત્યાના નિષેધની શરૂઆત કેમ કરી એ સ્પષ્ટ કરવા માટે તે જ સુત્રમાંની બીજી બે ગાથાઓ અહીં આપું છું:

ન પાદા ન વિસાળેન નાસ્તુ હિંસન્તિ કેનચિ ।

ગાવો ઇલકસમાના સોરતા કુમ્ભદૂહના ।

તા વિસાળે ગહેત્વાન રાંજા સત્યેન ઘાતયિ ॥

તતો ચ દેવા પિતરો ઇન્દો અસુરરવસા ।

અધમ્મો ઇતિ પક્કન્દું યં સત્યં નિપતી ગવે ॥

અર્થ—થેટાં જેવી નત્ર અને ઘડો ભરીને દૂધ દેનારી ગાયો પગ વડે, કે શિંગડાં વડે કે બીજા કોઈ પણ અવયવથી બીજા કોઈની પણ હિંસા કરતી નથી. તેને [બ્રાહ્મણોના કહેવાથી] ઇક્ષ્વાકુ રાજા મારવા લાગ્યો. ત્યારે દેવ, પિતૃઓ, ઇન્દ્ર, અસુર અને રાક્ષસો, ગાયો ઉપર શસ્ત્રપ્રહાર થવાથી ‘અધર્મ થયો’ એમ બોલીને આક્રોશ કરવા લાગ્યા.

યતયાગ કરનારા બ્રાહ્મણોમાં ગોમાંસાહારનો નિષેધ યતાં પુષ્કળ સમય ગયો હશે. ૧. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર અને ૨. આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર ઉપરથી જણાય છે કે ગોમાંસાહારનો રિવાજ બ્રાહ્મણોમાં પુષ્કળ કાળ સુધી હતો. પણ પછી ઘણા સમય પછી ગોમાંસનો નિષેધ થયો હોવાનું^૩ ગૌતમધર્મસૂત્ર ઉપરથી દેખાય છે. તો પણ ગૌતમસૂત્રના સમયે પણ ગોવધનો પૂર્ણપણે નિષેધ થયો નહિ હોય. પરંતુ મનુસ્મૃતિના વખતમાં ગોવધ પ્રાયશ્ચિત્તાર્હ છે એમ મનાવા લાગ્યું હતું.^૪ અને પૌરાણિક કાળમાં ગોહત્યા એ અનેક મોટાં પાપોમાંનું એક પાપ મનાવા લાગ્યું.

૧...મધુપર્કો ગૌ...અ. ૧, ખંડ ૨૧ સૂ. ૬. આ સિવાય ચોથા અધ્યાયનો ૧૦ મો ખંડ જુઓ. આમાં શકગવ નામનો યજ્ઞ બતાવવામાં આવ્યો છે.

૨. પ્રશ્ન ૧ પટલ ૫ ખંડિકા ૧૭ સૂત્ર. ૩૦-૩૧. આ ઉપર હરદત કહે છે—
અનુદુહં માંસં ન કેવલં મક્ષ્યં । કિં તર્હિ । મેઘ્યમપોતિ વાજસનેયિતઃ સમામનન્તિ ।

૩. અધ્યાય ૮ સૂત્ર. ૭૦. આ ઉપર હરદત કહે છે—ધેન્વનદુહૌ ચામધ્યૌ ।

૪. ઉપપાતકસંયુક્તો ગોઘ્નો માંસં યવાન્પિવેત્ ।

કૃતવાપો ઘસેદ્ગોષ્ઠે ચર્મણા તેન સંવૃતઃ ॥ મનુ, અધ્યાય, ૧૧, શ્લોક ૧૦

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણવર્ગમાં ગોહત્યાનો પૃથ્વી નિષેધ થતાં ધણો સમય ગયો હોય તો પણ ખીજા વર્ગોમાં તો આ નિષેધ અશોકના સમય પહેલાં જ થયો હોવો જોઈએ. અશોકની પાકશાલામાં મારવામાં આવતાં પ્રાણીઓમાં ગાયોનો ઉલ્લેખ નથી. એટલું જ નહિ, હરણ જેવાં પ્રાણીઓને પણ આહાર માટે મારવા નહિ, એવો અશોકે પ્રથમ કરેલો જણાય છે. અને ત્યારથી જ માંસભોજનના આત્મીય તક નિષેધની શરૂઆત થઈ હશે, એવું અનુમાન કરી શકાય છે. ગમે તેમ હો, પણ મુખ્ય હકીકત એ છે કે, બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં અને ત્યાર પછી ઓછામાં ઓછું એક સૈદ્ધ મુદ્ધી તો જમણુ બ્રાહ્મણાદિ બધા વર્ગોમાં દરેક જાતનો માંહાસાર પ્રચલિત હતો, અને બુદ્ધ ભગવાન પણ તેને અપવાદ રૂપ ન હોતા.

હવે પરિનિર્વાણ પહેલાં બુદ્ધ ભગવાને અજીર્ણ થાય એટલું સૂકરમાંસ ખાધું અને તેથી તે મરણ પામ્યા, આ કથનમાં કેટલું તથ્ય છે તેનો વિચાર કરીએ. મહાપરિનિષ્કાનસુતમાંના આ પ્રસંગના વર્ણનમાં ભગવાને ‘સૂકરમાંસ’ ખાધું હોવાનો ઉલ્લેખ છે, તે શબ્દ ઉપરની અઢકથા નીચે પ્રમાણે છે—

સૂકરમદ્દવં તિ નાતિતરુણસ્સ નાતિજિણ્ણસ્સ એકજેટ્ટકસૂકરસ્સ પવત્તમંસં ।
તં કિર મુદું ચેવ સિનિદ્ધં ચ હોતિ । તં પટિયાદાપેત્વા સાધુકં પચાપેત્વા તિ
અત્યો । એકે મળન્તિ સૂકરમદ્દવં તિ પન મુદુબોદનસ્સ પન્નગોરસયૂસપાચનવિ-
નસ્સ નામમેતં યથા મવપાનં નામ પાકનામં તિ । કેચિ મળન્તિ સૂકરમદ્દવં નામ
રસાયનવિધિ । તં પન રસાયનતથે આગચ્છતિ, તં ચુન્દેન મગ્ગતો પરિનિબ્બાને ન
મવેદ્યા તિ રસાયનં પટિયત્તં તિ ।

અર્થ—સૂકરમદ્દવ એટલે એકદમ તરુણ નહિ તેમ જૂદ નહિ, પણ જે તદ્દન નાના બાળકથી વયમાં મોટું હોય એવા હુકરનું પક્ષવેલું માંસ. તે મુદુ અને સિનિદ્ધ હોય છે. તે તૈયાર કરીને એટલે ઉત્તમ રીતે રાંધેલું, એવો અર્થ સમજવો. ખીજા કેટલાક કહે છે કે જેમ મવપાન એ એક વિશિષ્ટ પદવાનું નામ છે તેમ પન્નગોરસમાંથી તૈયાર કરેલા મુદુ અન્નનું આ નામ છે. વળી કેટલાક એમ કહે છે કે, સુકરમદ્દવ નામનું એક જાતનું રસાયન. રસાયનાર્થે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ભગવાનનું પરિનિર્વાણ ન થાય માટે ચુન્દે તે ભગવાનને આપ્યું.^૧

૧. સૂકરમદ્દવં તિ સૂકરસ્સં મુદુસિનિદ્ધં પવત્તમંસં તિ મહાઅર્ટુકયાયં વુત્તં । કેચિ પન સૂકરમદ્દવં તિ ન સૂકરમંસં, સૂકરેદિ મહિતવંસકઙ્કીરો તિ વદન્તિ । અઙ્ગે સૂકરેદિ મહિતપદેસે જ્ઞાતં અદિચ્છત્તકં તિ । અપરે પન સૂક-
રમદ્દવસંજ્ઞાતં એકં રસાયનતં તિ મણિસુ । તં દિ ચુન્દો કમ્મારપુત્તો અજ્ઞ-મગ્ગયાં પરિનિબ્બાવિસ્સતી તિ સુત્વા અપ્પેચ નામ નં પરિમુજિત્વા વિરતરં તિદ્દેવ્યા
તિ સત્થુ ચિરજીવિતકમ્પતાય અદાસી તિ વદન્તિ । આ ઉત્તારો ઉદાન—અઢક-

અહીં સકરમદ્વનો મુખ્ય અર્થ સકરમાંસ જ કરવામાં આવ્યા છે. તેનાં પશુ તે પદાર્થ કંઈ જાતનો હતો એ બુદ્ધધોવાચાર્ય પશુ જાણતા ન હોતા એમ લાગે છે; તેના અર્થ સંબંધે ખૂબ મતભેદ હતો એ તો ચોક્કસ જ છે. આ ઉપરથી બુદ્ધ ભગવાન સ્ફુરમાંસ ખાતા જ ન હોતા એમ સમજવાનું નથી. ઉગ્ર (ઉગ્ર) ગૃહપતિએ આપેલું પક્ષ સકરમાંસ બુદ્ધે સ્વીકાર્યાનો ઉલ્લેખ અંત્યુત્તર નિકાયના પંચકનિપાતમાં આવે છે.^૧ એટલે ભગવાને પરિનિર્વાણ પહેલાં પશુ સકરમાંસની ભિક્ષા લીધી હોય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ તેમણે તે અતિશય લીધું એ કથનને જરા પશુ આધાર મળતો નથી. તે કૃત્તિત લોકાએ દુષ્ટ બુદ્ધિથી કરેલી દીકા છે એમ સમજવું જોઈએ. બુદ્ધ ભગવાન કદી પશુ હદ ઉપરાંત ખાતા નહિ. અને આ પ્રસંગે પશુ તેમણે આ પદાર્થ પ્રમાણસર જ લીધો; પશુ વધાતીત થયા હોવાથી, અને ત્રણ મહિના અગાઉ જ વૈશાલીમાં તેઓએ પુષ્કળ માંદગી ભોગવી હોવાને લીધે, આ પદાર્થ તે પંચાવી શક્યા નહિ, અને તે રાત્રે તેઓ પરિનિર્વાણ પામ્યા.

પરિનિર્વાણ પહેલાં બુદ્ધ ભગવાન આનંદને કહે છે, “ હે આનંદ, ‘ હે સુન્દ, તથાગત તારો પિંડપાત ખાઈને પરિનિર્વાણ પામ્યા એમાં તારી ખૂબ દાનિ છે ’ એમ સુન્દ કર્મકારને કહી દૌર્ભનસ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે, તો તમે તેનું દૌર્ભનસ્ય આ પ્રમાણે નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરજો. તેને કહેજો કે, ‘ હે સુન્દ, તને આ ખરેખર લાભદાયક છે, કારણ કે તારો પિંડપાત ખાઈને તથાગત પરિનિર્વાણ પામ્યા. અમે તથાગત પાસેથી જ સાંભળ્યું છે કે, આ એ પિંડપાત બીજા લોકોએ આપેલી ભિક્ષા કરતાં વધારે ફલદાયક અને પ્રશંસનીય છે. તે કયા કયા ? જે પિંડપાત ગ્રહણ કરીને તથાગત સંખોધિગ્ધાન મળવે છે તે, અને જે ગ્રહણ કરીને તે પરિનિર્વાણ પામે છે તે. સુન્દ જે કૃત્ય કર્યું છે તે આયુષ્ય, વર્ણ સુખ, યશ, સ્વર્ગ અને સ્વામિત્વદાયક છે એમ સમજવું. અને આ પ્રમાણે સુન્દનું દૌર્ભનસ્ય દૂર કરવું. ”

બીજા લોકો સુન્દ ઉપર ગમે તે આરોપ ન મૂકે માટે આ તથાગતની કેટલી કાળજી! પરંતુ કૃત્તિત દીકાકારના ખ્યાનમાં પશુ આ ગુણો ક્યાંથી આવી શકે? ધરતી સંપત્તિનો લાભ કરીને બુદ્ધે ભિક્ષાચર્યાનો અંગીકાર કર્યો અને આમરતું મને તે જાતિના લોકોએ આપેલા અન્ન ઉપર પોતાનો ચરિતાર્થ ચલાવ્યો. મરણ વખતે પશુ એક શ્રદ્ધાળુ લોકારે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપેલા અન્નનો તેમણે નિષેધ કર્યો નહિ; અને તે અન્ન ખાવાથી પોતાનું મરણ જો થાય, તો સામાન્ય લોકો સુન્દને દોષિત ન કરાવે એટલા માટે પૂરતી કાળજી લીધી. આમાં એનો દોષ છે કે ગુણ છે એનો વિચાર દેશકાળ જાણનાર વિદ્વાનો જ કરશે.

થામાંથી લીધેલો છે. આમાં સકરમદ્વના વંસકલીરવાંસનો ફળગો, અને અહિચ્છત્તક બિલાડીનો ટોપ, એવા બે અર્થો વધારે આપેલા છે. પશુ આ અદ્વક્યાકારે પશુદોષનિવાર અદ્વક્યાને જ મહત્ત્વ આપ્યું હોવાથી તે જ ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે.

૧. ઉગ્રગૃહપતિ કહે છે—મનાપં મે મન્તે સંપન્નવરસૂકરમંસં તં મે મગ્ધા પટિગ્ગહાતુ અનુકમ્પં ઉપાદાયાતિ ॥ પટિગ્ગહેસિ મગ્ધા અનુકમ્પં ઉપાદાય ॥

સંસ્કૃતનાટકસાહિત્ય

૬

સ્વપ્નવાસવદત્તાદિનાટકચક્ર

બાલચરિત

[રસિકલાલ છા. પરીખ]

આ નાટકનો વિષય કૃષ્ણના બાલચરિતો છે. અનેક ચરિતોનું વર્ણન કરતા કથાવસ્તુને નાટકમાં ગોઠવવાનું કાર્ય ઘણું કઠિન હોય છે. સાધારણ રીતે નાટકમાં કથાવસ્તુના ભિન્ન ભિન્ન અંશો એક મુખ્ય કાર્યના સાધક હોય છે; પણ જ્યાં પ્રત્યેક ચારત સ્વપર્ણિત હોય ત્યાં નાટકના કાર્યની એકતા સાધવી દુર્ઘટ હોય છે. આ બધા ચરિતોમાં જે કાંઈ સંબંધ હોય છે તે ફક્ત તેના કર્તાનો જ હોય છે. પ્રત્યેક ચરિત એક બીજા સાથે સંકળાએલું હોતું નથી. આવા ચરિતોવાળું વસ્તુ વર્ણનક્રમક આખ્યાન કે કથા માટે વધારે અનુકૂળ પડે પણ બીજા અંકુર અને ફલના ન્યાયથી વિકાસ પ્રાપ્તતા કાર્યનું નિરૂપણ કરતા નાટક માટે તદ્દન પ્રતિકૂળ નહિ તો પણ વિશિષ્ટ પ્રકારની સંવિધાન શક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. આ નાટકમાં નાટકકાર માટે મુખ્ય પ્રસ્તુત કૃષ્ણના બાલચરિતોને નાટકને અનુરૂપ એક કાર્યમાં ઘડવાનો છે. આ કરવામાં કવિને બે બાબતો ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપવાનું હોય છે. એક, ચરિતોને એવી રીતે ગોઠવવાં કે જેથી તે કોઈ મહાન કાર્યમાં કારણભૂત બને, અને બીજું, નાયક જેટલું જ કથાવસ્તુને મહત્ત્વ મળે. આ જાતના નાટકોમાં આ બીજી બાબત સમર્થ રીતે સાધવી ધણી અઘરી હોય છે; તેમાં ધણીવાર એવું બની જાય છે કે નાયકના પાત્રનિરૂપણ આગળ કથાવસ્તુ તદ્દન ઉપેક્ષ્ય બની જાય છે. આ નાટકમાં કવિ આ બંને બાબતો ઢેઢલી નિપુણતાથી સાધે છે તે જોઈએ.

સૂત્રધાર આશીર્વાદ આપી વિસ્તાપન કરે છે એટલામાં નેપથ્યમાં 'હું ગગન સંચારી' એવા શબ્દો સંભળાય છે, અને સૂત્રધાર પુષ્પદ્રષ્ટિ આદિ ચિન્હો જોઈ નિવેદન કરે છે કે 'કૃષ્ણકુળમાં જન્મેલા દરિને જોવા નારદ ઉતરે છે. નારદ આવે છે અને 'પોતાને વેદનું અધ્યયન, વીણાનું વાદન અને લોકોમાં કળ્યા જોવા પ્રિય છે' એમ જણાવે છે. 'કલહપ્રિય' નારદને દેવાસુરોના વિગ્રહની શાન્તિ પછી 'નિત્યપ્રશાન્ત અન્તરિક્ષમાં' ગમતું નથી. પણ હવે ભગવાન વિષ્ણુ લોકમાં ઉતર્યા છે, એટલે કાંઈક ચરો એ આશાથી નારદ 'લોકના હિત માટે કંસનો વધ કરવા' યાદવકુળમાં જન્મેલો નારાયણનું દર્શન કરવા આવ્યા છે. ત્યાં 'માયાથી શિશુત્વ પ્રાપ્તેના ત્રિલોકેશ્વરને હાથમાં લઈ વસુંદેવ સાથે પ્હાર નીકળતાં દેવકીને તે જુએ છે. 'શોકાર્ત' પણ પ્રશાન્ત ચતિવદના દેવકી મન્દરગિરિ ભરે. હાથથી ઉચકતી હોય'. એમ બાલસ્વરૂપ ભગવાનને હાથમાં લઈને આવતાં દેખાય છે. ભગવાન નારાયણને જુએ છે અને વર્ણવે છે; અને પુરા ચંદ્ર જાય છે—'હન્તૈતદુત્પન્નં કલહસ્ય મૂલમ્' 'હાં હાં—આ કલહનું મૂળ પેદા થયું.' ભગવાનની પ્રદિશ્ણા કરી અને નમસ્કાર કરી નારદ બલ્લલોક પાછા સીધાં છે.

સૌથી પ્રથમ નારદને રંગભૂમિ ઉપર મૂકી કવિ બેઠાશું અર્થ સાધે છે. આ વીણા-પ્રવીણ અને કલહપ્રિય ઋષિ પ્રેક્ષક વર્ગમાં પોતાના વર્ણનથી રમુજ પેદા કરી લોકહિતાર્થે કંસવધ કરવા ભગવાને જન્મ લીધો છે એમ જણાવી આ નાટકનું વસ્તુ 'કંસવધ' છે એવું સૂચન કરે છે; દેવકી અને બાલકૃષ્ણનું વર્ણન કરી પ્રેક્ષકોમાં ભક્તિભાવનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરી આગળના દ્રશ્યનું સૂચન કરે છે. નાટકને અન્તે ઋષિનું પુનર્દર્શન આ કંસ-વધરૂપી કાર્યની સફળતા બતાવવા માટે છે તે તે રથાને જણાશે. અંહીઆ આપણે એ લક્ષ્યમાં લેવાનું છે કે કવિ કૃષ્ણના અનેક બાલચરિતોમાંથી કંસવધને નાટકનું પ્રધાન કાર્ય બનાવે છે.

નારદના વર્ણન પ્રમાણે હાયમાં બાળક લઇ દેવકી પ્રવેશ કરે છે. પુત્રનું મહાનુભવ-પણું સૂચવે એવા જન્મ સમયે મહાનિમિત્તો વેળા છતાં દેવકીને કંસના ધાતકીપણાનો વિચાર આવતાં સારા ભાવીની ખાત્રી થતી નથી. પોતાના પતિને શોધે છે એટલામાં 'હર્ષ' અને વિસ્મયથી વિહસિત નયનવાળા' વસુદેવ આવે છે; અને જન્મ સમયે થએલા મહા નિમિત્તોનું વર્ણન કરે છે. દેવકીને કહે છે 'દેવકી મધરાત ચાલે છે. મયુરામાં બધાં ઉઘી ગયા છે. તેથી કાંઈ ન જુએ એટલામાં બાળકને લઇ ચાલ્યો જઈ.' દેવકી- 'ક્યાં લઇ જશે અને આર્થપુત્ર?' વસુદેવ ખીચારો જણાવતો નથી. 'આખી દુનીઆમાં કંસની આણુ વર્તે છે.' પણ બને એટલી ત્વરાથી કંસને પ્રસવની ખબર પહેાંચે તે પહેલાં-બાળકને આ જોખમવાળી જગ્યાએથી ખસેડી લેવો એ જ તત્કાલિક અને મુખ્ય ધરાદો હોવાથી સ્થાનના વિચારમાં વિશ્લેષ કરવાનું છોડી દઈ 'ત્યાં દેવે નિર્માણ કર્યું હશે ત્યાં બાળકને લઇ જઈશ' એમ કહી બાળક લેવાની તત્પરતા બતાવે છે. પણ દેવકી માતા છે; 'અચ્ચરુત્ત ઇચ્છામિ દાવ ણં સુદિદ્ધં કર્તુ' આર્થપુત્ર તો આને સારી પેઠે જોઈ લેવા ઇચ્છું છું.' વસુદેવ પુરુષની પેઠે જ જવાજ આપે છે. 'જોયે શું વળવાનું છે? એને જોઇશ તો પણ કંસ એનું મૃત્યુ થવાતો છે.' દેવકી કહે છે 'કાંઈ પણ રીતે નહિ થાય.' આ બે વાક્યોમાં આ સમર્થ કવિ માતૃભાવ હૃદયબેદક રીતે વ્યક્ત કરે છે. વસુદેવ, 'તમારું કહ્યું સર્વ દેવોનું કહ્યું થાઓ.' એમ કહી બાળક માંગે છે. દેવકી આપે છે. બાળકનો આર અનુભવી વસુ-દેવ આશ્ચર્ય પામે છે. દેવકીને અંદર જવાનું કહે છે. દેવકી જાય છે. વસુદેવને જોઈ રહે છે. નવા જન્મેલા બાળકને એના ભણા માટે પણ છોડી દેવો એ આ માતાને કેટલું વસરું લાગ્યું હશે એની કલ્પના વસુદેવના નીચેના શ્લોકથી કાંઈક આવશે.

હૃદયેનેહ તત્રાક્ષિદ્ધિમામૃતેવ ગચ્છતિ ।

યથા નભસિ તોયે ચ ચન્દ્રલેલા દ્વિધાકૃતા ॥

'હૃદય અંહીઆ અને અંગ ત્યાં એમ બે જગ્યાએ જાણે બહેચાઈ ગઈ હોય એમ જાય છે; જેમ આકાશમાં અને પાણીમાં (એમ) બે જગ્યાએ બહેચાઈ ગએલી ચંદ્રલેખા (જય તેમ). દેવકીના અંતઃપુરમાં દાખલ થઈ ગયા પછી વસુદેવ નગરદ્વાર તરફ પ્રયાણ કરે છે. આજના નાટકલેખનની શૈલીએ અંહી એક દ્રશ્ય પૂરું થાય.

આ કવિના નાના નાટકોમાં સંવાદના સંદર્ભોથી રસ નિષ્પન્ન કરવાની કુશળતાનો પરિચય થયો છે. આ સંદર્ભમાં એ સિદ્ધહરતતાથી માતૃસ્નેહનો આદ્ય અનુભવ દરાવ્યો

છે. એ નળાણી શીક્રી થઈ ગયેલી બાળકને સોંપતી હૃદય ત્યાં મૂકી શરીરથી અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરતી દેવકીનું યથોચિત દર્શન કરાવવા કોઈ કુશળ નટ કે નટીની અપેક્ષા છે.

વસુદેવ નગરમાં પ્રવેશ કરે છે. આખું મથુરા લિધે છે; નગરમાંથી વસુદેવ બહાર નીકળી નાથ છે. નગરમાંજે અંધારૂં તો હશે પણ વસુદેવ નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી જ કહી શકે છે કે ‘અહો જાણે અંધારૂં છે.’ અને એ શ્લોકોથી* આજી દેતા અંધકારનું વર્ણન કરે છે. વસુદેવને રસ્તો સુઝતો નથી. ‘નાદં ગન્તું સમર્થઃ’ એટલામાં દીવાનું અજવાળું દેખાય છે. આ અજવાળાથી વસુદેવ કેટલો ગભરાયો હશે એની વાચક કલ્પના કરી લે. પણ કટોકટીના પ્રસંગની બેપરવાઈથી—થર થઈ વસુદેવ કહે છે કે ‘શું દુરાત્મા કંસ મને નાહો જાણી દીવીએ લઈ પકડવા આવે છે? ભલે! હું એના દર્પને તાઢો પાડીશ’ એમ કહી તરવાર બહાર કાઢે છે. પણ કોઈ દેખાતું નથી, અને રસ્તો દેખાય છે એટલે કુમારે જ એને માર્ગ બતાવ્યો એમ માની આગળ ચાલે છે; અને યમુનાને કાઢી આવી ઉભો રહે છે. યમુના શી રીતે ઝાળંગતી એનો વિચાર કરે છે; નદી માગ આપે છે અને સામે કાઢી આવી ઉભો રહે છે. એટલામાં હોંકારોનો અવાજ આવે છે. એ ઉપરથી પોતે નેહડા સમીપ છે એમ અનુમાન કરી લે છે; કારણ હજીએ ઘોર અંધારૂં જ છે. નેહડા પાસે છે એમ સમજતાં નેહડામાં પોતાનો મિત્ર નન્દગોપ રહે છે એનું સ્મરણ થાય છે; પણ સાથે સાથે કંસની આઘાતી એને બેડી ઘાલી ચાલુકથી માર્યો હતો એ હકીકત પણ યાદ આવે છે. નેહડામાં દાખલ થવાનું ધારે છે, પણ રાતે દાખલ થવાથી ગોવાળીઆઓ ભડકશે એમ ધારી ન્યમ્રોધના ઝાડ નીચે રાત પૂરી કરવાના વિચારથી બેસે છે.

ખીજી બાજુથી હાયમાં મુએલી છોકરી લઈ નન્દગોપ દાખલ થાય છે. નન્દગોપ શોકથી બાકુલ છે. છોકરી ઉપરથી નજર ખસેડી આકાર સામું જુએ તો ત્યાં ‘સો પાડાના સમુદાય જેનું’ ભારે અંધારૂં દેખાય છે. ‘વાદળાને લીધે ચંદ્રનું તેજ દેખાતું નથી અને બધી દિશાઓ એક સરખા અંધકારથી ઢંઢાઈ ગઈ છે, એથી રાત્રિ કાળા વજ્રવાળી ઝોડીને સ્તેલી ગોપી જેવી દેખાય છે.’ x

* લિમ્પતીઘ તમોઽજ્ઞાનિ વર્ષતીષાઙ્ગનં નમઃ ।

અસત્પુહપસેવેચ દષ્ટિર્નિષ્ફલતાં ગતા ॥

આ શ્લોક દરિદ્રચારુદત્ત, અને મૃચ્છકટિકમાં પણ આવે છે. ૬૯૪ીએ પણ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ ‘અસત્ પુરુષની સેવા જેમ દષ્ટિ નક્ષત્રી થાય છે.’ એ પંક્તિમાંની ઉપમા વસુદેવ માટે જોટલી બંધ બેસે છે તેટલી તે ખીજા સ્થળે બંધ બેસતી નથી; તેથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ શ્લોક મૂળ આ નાટકનો જ હોય.

ખીજો શ્લોક આ પ્રમાણે છે.

અપ્રકાશા ઇય દિશો ધનીમૂતા ઇય દૂમાઃ ।

સુનિષિદસ્ય લોકસ્ય કૃતો રૂપધિપર્યયઃ ॥

x જન્માષ્ટમીની રાત્રે આ સમયે ચંદ્ર હોય છે એ હંકીકત કવિના લક્ષ્યમાં છે.

‘ અમારી ધરવાળી જશોદાએ મધરાતે એક છોકરીને જન્મ આપ્યો અને જન્મી એવી જ ખીચારી મરી ગઇ. આવતી કાલે નેહડાને ઉચિત ઇન્દ્રયજ્ઞ નામે ઉત્સવ છે. તેથી ગોવાળીઆઓ આ દુઃખને ન અનુભવે એવી હું એકલો બેઠીથી પગ ભારે છે (છતી) આ છોકરીને લઇ ખજાર નીકળ્યો છું. જશોદા ખીચારી બળુતી નથી કે છોકરો કે છોકરી અવતરી છે, એવી બેલાન યધ ગઇ છે. ’ પોતાનો વૃત્તાન્ત જણાવી નન્દગોપ ‘ દીકરી દીકરી ’ એમ પોક મૂકી રૂએ છે. આ પોક સાંભળી વસુદેવ નન્દગોપને ઝાળખે છે અને તેને સાદ કરી બોલાવે છે; પણ નન્દગોપ સરસ્વતીમાં સહજ રીતે ભૂત પિશાચની બીકથી ગભરાય છે. વસુદેવ એના લય દર કરી એને પોતાની પાસે બોલાવે છે. નન્દગોપ આવવાનું કરે છે પણ વસુદેવે કરેલી શિક્ષા યાદ આવતાં જતાં અચકાય છે. પણ ગોવાળીઆને સહજ સરળતાથી તેનાં પૂર્વ ગુણો અને મૈત્રી યાદ કરી છોકરીને ઢાંકી તેની પાસે જાય છે. વસુદેવ રાજપુરુષને સહજ કુશળતાથી ‘ આ શું સંતાડ્યું છે ? એમ વાત શરૂ કરી, નન્દગોપના મુખે પહેલાં આરી ગએલા શબ્દોમાં જ બધી હકીકત સાંભળી, તેને આશ્વાસન આપે છે; અને લાહડા જેની યધ ગએલી છોકરીને મૂકી દેવા કહે છે. નન્દગોપ કચવાતો, રોતો મૂકે છે. અને નન્દગોપ ‘ હવે આપના દાસને શું કરવાનું કરમાન છે ’ એમ કહેતાં પોતાનો સ્વાર્થ જણાવે છે. તેને સમજાવી પટ્ટાવી બાળકનો સ્વીકાર કરવા તેને તત્પર કરે છે. આ ક્ષણે ગરુડ અને ચક્ર આદિ પાંચ આયુધો પ્રવેશ કરે છે અને પ્રત્યેક પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી બધા ‘ ભગવાન વિષ્ણુના બાલચરિત્રને અનુચરવા ગોવાળી-આઓના વેષે નેહડામાં ઉતરે છે. x વસુદેવ બાળક નન્દગોપને સોંપે છે અને નન્દગોપ બાળકને કેરી રીતે રાખશે એની ખાત્રી કરી લઇ તેને વિદાય કરે છે. પોતે પાછો ફરે છે એટલામાં પેલી છોકરી રૂએ છે. ‘ આને લઇ દેવકીના હાથમાં મૂકી દુરાત્મા કંસને છેતરું ’ એવો વિચાર કરી છોકરી લઇ આવ્યો હતો એ રસ્તે પાછો પોતાના સ્થાને જાય છે. વસુદેવને કંસનું ગૃહ જલ્દી બેબેબાધિષ્ઠિત, અને પોતાનું લક્ષ્મીથી અધિષ્ઠિત દેખાય છે. અહીંઆ પહેલો અંક પૂરો થાય છે.

બીજો અંક પહેલા અંકને સમયની દૃષ્ટિએ લગભગ અડોઅડ છે. જન્મ સમયના ઉત્પાત ચિન્હોના સમાન ઉદ્ભવેખથી આ હકીકત જણાય છે. વસુદેવ બાળકનો વિનિમય કરી આવે છે તે સમયે કંસ જે વિલક્ષણ રિયતિ અનુભવે છે તેનું આ અંકમાં નિરૂપણ છે.

કંસ એક અતિ બળવાન અને પ્રતાપી રાજા છે. જગતના ધણા અસાધારણ પુરુષોની જેમ તેણે પોતાના સ્વાર્થ ખાતર સાધારણ માણસો જેને પાપ ગણે છે એવાં કૃત્યો કરવામાં પાપપુણ્યની સાધારણ માણસોને સહજ, મનોનિર્જનતાને આડે આવવા દીધી નથી. આ ઉપરથી તેનાં ત્રણ કૃત્યો પાપી કે હલકાં હતા એમ માનવાનું કારણ નથી. વિષ્ણુ-પત્ની લક્ષ્મી એ ‘ બલવાન ગુણ સમુદાયવાળો હતો ’ એની સાખ પૂરે છે. પણ એના અંગત સ્વાર્થ માટે જ્ઞેનનાં કુમળાં છોકરાને મારી નાખતાં એ અચકાતો નથી. આમ કરતાં એનામાં સાધારણ માણસને સહજ દયા, અને દયાહીન તરફ મૂંઝાના ભાવો પેદા નહિ થતાં હોય

એમ નહિ હોય-પેદા થતા દશે એનો આ અંકમાં જ પૂરાવો આપણને મળશે;-પણ સાધારણ માણસોની જેમ દયાના ભાવથી નક્કી કરેલા ધ્યેયને છોડી દેવા એ તૈયાર નહોતો. આ અંકમાં અનેક અતિમાનુષ્ય અપદ્મીયો કર્યાના સંસ્કારપુંજ નીચે દમોએનો કંસરાગ્ન દર્શવાનો છે.

અંકની શરૂઆતમાં ‘ચણ્ડાલયુવતિઓ’ પ્રવેશ કરે છે. સ્થાન રાગનો મહેલ છે. “આવ ભર્તા આવ, અમારી દન્યાઓનો તારી સાથે વિવાહ થાઓ!” ભાં રાગ કંસ ઉત્પાતનિમિત્તોનો ઉદ્દેશ્ય કરતો અને એથી શી મચના થાય છે તેનો વિચાર કરતો પ્રવેશ કરે છે. ચણ્ડાલયુવતિઓ કંસને કહે છે ‘આવ ભર્તા આવ, અમારી દન્યાઓનો તારી સાથે વિવાહ થાઓ!’ કેવી વિશ્વક્ષણ માગણી! કંસ મુઝાય છે. એને સમગ્નતું નથી કે ‘શું બહાર ચોખ્ખીદારો નથી કે દીવાવાળો સ્ત્રીઓ ફરતી નથી કે આ કાળો ભયંકર, શ્વપા-ક્રીઓ (ચણ્ડાલસ્ત્રીઓ) મારા ઘરમાં પેસી ગઈ? એ શ્વપાક્રીઓ ફરી એના એ શબ્દોમાં એ જ માગણી કરે છે. કંસ વધારે મુઝાય છે-‘મારો સત્ત્વપણ હંમેશાં ક્રોધથી નાશ પામે છે. સૂર્ય સંધી અને અગ્નિ મારે વશ છે. હું જે જન્મનો પણ જન્મ અને ભયનો ભય તેવા મને આ ધૂષ્ટ (?) ચણ્ડાલયુવતિઓ અપવાદ વચનથી અપમાને છે.’ ચણ્ડાલયુવતિઓ એનું એ ફરીથી બોલવા જાય છે-‘આવ ભર્તા આવ-’ ભાં કંસ ‘સા સ્વદ્યંમાઃ’ કહી તેમની મામે થવા જાય છે. ત્યાં બધી એકદમ અદસ્ય થઈ જાય છે. ‘કયં સદસ્ય નટાઃ?’ કંસ અંતઃપુરમાં દાખલ થવા જાય છે. ત્યાં શાપ દાખલ થાય છે. શાપ-‘હું હવે ક્યાં પેસે છે? આતો મારું ઘર થયું.’ કંસ પાછો ફરી જુવે છે. ‘આ આંજણના દગલા જેવો હાથમાં મસાલ ઝાંઝી ભયંકર અને ઉગ્ર દાદ અને મોઢાવાળો સર્પના જેવી પીળો આંખવાળો મહેશ્વરના મુખમાંથી નીકળેલા ક્રોધ સ્ત્રોતો’ કાષ્ઠ ભેદ કંસ પણ આતો બની જાય છે; અને પૂછે છે ‘કો મવાનુ’ ‘આપ કાણુ છો?’ એ મધુક્ર ઋષિનો વચ્ચાદુ નામે શાપ છે. કંસરાગ્નના હૃદયમાં પેસવા એ સ્મરાનમાંથી આવ્યો છે. કંસ પોતાની સહજ નિહરતા પાછી પ્રાપ્ત કરી લે છે અને એને જવાબ આપે છે. ‘અસંભવિત વસ્તુને તું ક’ય છે. કાગડાની પાંખનો પવન મેઠુ પર્વતને હલાવતો નથી. બોખાથી તોફાની સમુદ્રને પીવાની ઇચ્છા કરતો તું હસવા થોડા છે.’—

સૌવર્ણકાન્તતરકન્દરકૂટકુડં

મેરં ન કમ્પર્યાત વાયસપસવાતઃ ।

હાસ્યોસિ મોઃ સમકરણુભિતોર્મિમાલં

પાતું ય ઇચ્છસિ કરાગ્નિલિન્ગ સમુદ્રમ્ ॥

શાપ જવાબ આપે છે ‘વેળાએ જાણીશ’. શાપ દેખાતો નથી એટલે ‘પયારીમાં પડી આંખ મળે એમ કહું’ એમ કહી કંસ સુવે છે.

શાપ પોતાનાં લક્ષ્યને-અલક્ષ્મી, ખલતી, કાલરાત્રિ, મહાનિદ્રા, પિંગલાક્ષી વગેરેને બોલાવી અંદર દાખલ થવા જાય છે એટલામાં રાગસ્ત્રી પ્રવેશ કરી તેમને જતાં અટકાવે છે. શાપ પૂછે છે ‘આપ કાણુ છો?’ શ્રી-‘શું મને નથી ઓળખતો? હું તો એની લક્ષ્મી

હું' શાપ રાજસક્ષીને દૂર ખસી જવા વિનવે છે. 'હંકા જેવા આ મારા ઘરમાં વિચાર કર્યા વિના હે મૂઢ મારી અવગણના કરી કેના આશ્રયથી દાખલ થાય છે?' સક્ષી શાપના સામી થાય છે. શાપ વિષ્ણુની આજ્ઞાથી કંસના શરીરમાંથી નીકળી જવા વિનવે છે. વિષ્ણુની આજ્ઞા તો કેમ લોપાય? પણ 'હંકા' નિવાસથી રાગને હું છોડી શક્તિ નથી. અનેક ગુણોના સંગ્રહ આ બલવાન મને તાવે છે':—

न चाहं चिरसंवासात् त्यक्तुं शक्नोमि पार्थिवम् ।

बलवान् गुणसंग्राहो दृढं तपति मामयम् ॥

સક્ષી કથવાતા મને એને છોડી જાય છે. શાપ તેના લશ્કરને સ્વભતિ સદશ ક્રીડા કરવાનું કહે છે. અહાં આજ્ઞાથી 'ધર્મચારિત્ર વિનાનો યા' એમ કહી એ 'નિત્ય અધર્મ. પરાયણ' રાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે.

[અહીંથી આ ગ્રંથની વાચના તુડી ગઇ હોય અને બ્રહ્મ થઇ ગઇ હોય એમ લાગે છે. કંસ અને પ્રતિહારીના શરૂઆતના વાક્યોના સંબંધ સ્પષ્ટ નથી. માતંગીપ્રવેશ આદિના સંસ્કારો ઉધર્માં સ્વપ્નરૂપે જાગવાથી રાજા ઝખડી ઉડી બેઠો થયો હશે એવી કાંઈક હકીકત દર્શનાથી અહીં પૂરતી જરૂરની છે.]

રાજા ઉધર્માંથી જાગી પ્રતિહારીને પૂછે છે 'યશોધરા તેં માતંગીએને દાખલ થતી નહોતી જોઈ?' પ્રતિહારી અજાણ્ય થઇ જવાજ્ઞ આપે છે 'હં! માતંગીએ! ભર્તાના પગ આગળ નિત્ય રહેતા લોકોને પણ અંધીઆ પ્રવેશ દુર્લભ છે તો પછી માતંગીએનો પ્રવેશ શી રીતે થાય?' કંસ સ્વગત ઉક્તિ કરે છે. 'કિં સ્વપ્નો નુ મયાનુમૂતઃ' 'શું ત્યારે મેં સ્વપ્ન અનુભવ્યું?'

આ ઉક્તિ ચાણક્ય યુવતિઓના દર્શન સંબંધે છે. સંભવ છે કે તેના મનમાં આ આખું અલૌકિક સત્ત્વોનું દસ્ય હોય. પ્રતિહારીનો ઉત્તર તેણે જે કાંઈ જોયું તેની વાસ્તવ વિસ્તાનો નિષેધ કરે છે; છતાં એણે એ બધું જોયું તે વિષે તો તેને સંદેહ હોય નહિ—એટલે એને બળવાન શંકા થાય છે કે આ બધું સ્વપ્ન હતું? આ ઉક્તિ મુદ્રી કવિ એમ સૂચવવા માગે છે કે કંસે જે કાંઈ જોયું એ એના મનની સૃષ્ટિ હતી? અને શું આ દસ્યમાં કવિ આપણને કંસના ચિત્તના સંસ્કારોના કાંઈ અત્યાગ પરિપાકને મર્ત સ્વરૂપ આપી તેને દર્શિગોચર કરે છે? કંસ અને કવિ બન્ને અલૌકિકમાં નદિ માનતા હોય એમ આપણે મ્હી શકતા નથી. તો શું કવિ પોતાની એવી માન્યતા સૂચવવા માગે છે કે આવા અતિમાનુષ્ય પાપી માણસને તેના નાસ પહેલાં જગતના પ્વસંક અલૌકિક સત્ત્વો પ્રકટ થઈ સ્વસ્થતાનો ભંગ કરે છે?

ચાણકીએ પોતાની કન્યાઓના તેની સાથે વિવાહ કરવાની માગણી કરે છે; ત્યાર પછી શાપ અને એનું લશ્કર અલક્ષ્મી, કાલરાત્રિ, મદાનિદ્રા આદિ—એના દીકરામાં દાખલ થાય છે. આ પ્રસંગથી કવિનો આશય શું એમ સૂચવવાનો દરો કે કંસરાગ તોના વર્તનથી ચાણક્યોદ્ધારનો થઇ ગયો છે? અને આ રીતે એની ધર્મમજ્જતા સૂચવવા પછી શાપને અવકાશ આપી, અને અંકને અન્તે તેના દાયે બાલિકાની હત્યા કરાવી કવિ તેના અધઃ પાતનો ક્રમ સૂચવવા માગે છે?

નાટકના સંવિધાનની દૃષ્ટિએ કયા અભિપ્રાયથી આ દસ્ય યોગ્ય હશે ? કંસની આ શંકાથી એક તો એ સૂચિત થાય છે કે આ અનુભવથી એ ધીર અને વીર પુરુષનું ચિત્ત અતિશય વિદ્યવલ અને વ્યઞ્ચ યથ ગયું હશે; આથી અત્યાર સુધી કયાંય પરાજય નહિ પામેલા અને કોઇ પણ લૌકિક વસ્તુથી ન હરે એવાના દીક્ષમાં સ્વનાશની શંકાનો કંટક રોપાયો છે. અને છતાં એ અનુભવની વાસ્તવિકતા વિષે તેના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન કરી તેને ઉત્સાહ રહિત થતાં અટકાવ્યો છે. એટલે નાટ્યકલાની દૃષ્ટિએ આ પાત્રની રચના અતિનિપુણતાથી સાધવામાં આવી છે. એ વિનાશના માર્ગ ઉપર છે એ વિષે એના ચિત્તમાં શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે, પણ જે અનુભવો ઉપર એ શંકા મધ્ય છે એ એટલા બધા અવાસ્તવિકતાના ધુમ્મસમાં ઘેરાએલાં છે કે તેની બચત સુદિને એની ખાત્રી થતી નથી—મનભયયુક્ત ભારે રહે, પણ છતાં એનું સુદ્ધિ કારણ ન આપી શકે અને એ બધું સ્વપ્ન-વત ગણી પોતાના પ્રયોજન તરફ નિત્યની માફક વળે આવું કાંઈક કંસના ચિત્તનું નિરૂપણ છે.

કંસ બાલાકિ નામના કંસુકાને બોલાવી સાંવત્સરિક અને પુરોહિતને રાતે થએલાં ઉત્પાતોનો અર્થ પૂછાવે છે. તેઓ જણાવે છે કે, ‘કોઇ નબસ્તલ નિવાસી સત્ત્વ કાર્ય માટે આ માનવી લોક ઉપર અવતર્યું છે. તેના જન્મને લખને આ વિશેષકર દેરેશ્વર થયો છે.’ કંસનું તુરત ખબર પૂછાવે છે કે કોના ત્યાં પુત્રજન્મ થયો ? કંસુકા ખબર લાવે છે કે દેવકીએ છોકરીને જન્મ આપ્યો છે. કંસ વસુદેવને બોલાવે છે. ‘કંમ્ભને આ વિષે કાંઈ મંદેહ ઉત્પન્ન થયો હશે. ‘વસુદેવ ધર્મશીલ અને સસવાદી છે. અને વળી મારી સમક્ષ તે જૂઠું નહિ બોલે. તે શું કહે છે તે કાંબળાએ.’ વસુદેવ પ્રવેશ કરે છે. ‘હું સુતોના નાશના શોકથી દુર્બળ શરીરવાળો, અકરુણ રાજા બોલાવતાં નોકરની જેમ પરત-ત્ર, હું જાઉં છું.’ કંસ પાસે જાય છે. કંસ બેસાડે છે; વસુદેવ બેસે છે અને પૂછે છે કે ‘અમને કેમ બોલાવ્યા ?’ કંસ—‘યાદવીમાતઃ ! (યાદવી જેની માતા છે એવા—યાદવીના પુત્ર) દેવકીને પ્રસવ થયો ?’ વસુદેવ—‘હા પ્રસવ થયો.’ રાજા—‘શું અવતર્યું ?’ વસુદેવ જૂઠું બોલે છે, સ્વગત અફસોસ કરે છે અને અસત્ય વાણીને સુદ્ધિના ઝીણવટથી ઘટારી કહે છે, ‘તેને છોકરી અવતરી.’ કુંડા કુંડા ઉક્તિઓવાળા આ કુંડા સંવાદનું સ્વારસ્ય વાંચક સહેલાઈથી સમજી શકશે. હા હોદ્દાર મારનાર કંસ સાતમાના જન્મ વિષે તેના પિતા પાસે ખબર માગે આ વસ્તુસ્થિતિ જ પોતાનું સ્વારસ્ય સમજાવે છે. કંસ પોતાનું ભારી દૈવને સોંપવા તૈયાર નથી. પુત્ર અવતર્યો નથી એટલે ભયનું સ્પષ્ટ કારણ નથી. (પણ ઉડે ઉડે એના દીક્ષમાં એ જેને સ્વપ્ન જાણે છે એ અનુભવના સંરેકારો ભય પેદા કરતા હશે.) પણ શાપ એવો છે કે દેવકીનું સાતમું બાળક તેનો નાશ કરશે, એટલે કદાપિ છોકરી એ નાશનું કારણ થાય. એવા અકસ્માતને શા માટે અકવાશ આપવો ? કંસ એનો ભયંકર નિશ્ચય જાહેર કરે છે..

દારિકા વા કુમારો વા હન્તવ્યઃ સર્વથા મયા ।

દૈવં પુરુષકારેણ વશ્યયિષ્યામ્યહં ધ્રુવમ્ ॥

+ અહીંથી તે વસુદેવને બોલાવે ત્યાં સુધીની વાચના પ્રખટ થઇ ગયેલી છે. તુટેલા પાઠો ઉપરથી આ તાત્પર્ય કદાચુ છે.

આ નિશ્ચયની ઘોષણા કરે છે એટલામાં પ્રતિહારી આવી દેવડાની વિનંતી બહાર કરે છે 'છાકરી છે—અને નાની છે—એટલે મહારાજે એના ઉપર દયા કરવી.' વસુદેવ સમર્થન કરે છે—'ખીયારી દેવડાનું વચન રાખો. છાકરીઓમાં સ્ત્રીઓને વધારે સ્નેહ હોય છે.' કંસ રાજા દુકામાં જ પતવે છે 'આપને કરાર યાદ છે? તે મધુકે અધિનો શાપ સાંભળી તે સમયે મારી સાથે કરેલો કરાર—'દેવડાએ ધારણ કરેલા ગર્ભને આપીશ.' વસુદેવ ચૂપ થઈ જાય છે. કંસ પ્રતિહારીને જણાવે છે કે દેવડાને કહો કે 'આપારે આજીજી કરવી યોગ્ય નથી. ખીણું વધારે પ્રિય કરીશ.' વસુદેવના મનમાં પારકું બાળક હજારો એ વિચારથી પાપની લાગણીપૂર્વક ઉદ્ભવ યાય છે. અને 'ત્યારે કુમારને લાવી સોંપી દઉં'—એવો એમને વિચાર થઈ આવે છે પણ ફરીથી રાજપુરુષને સહજ શુદ્ધિની શીલ વટથી સ્વાર્થ ગમે તે રીતે સમાધાન કરાવે છે* અને મનનો વિચાર મનમાં જ રાખે છે.

દારિકાને લઈ ધાત્રી અને રક્ષિપુરુષો પ્રવેશ કરે છે.

સર્વે—'ધીમે ધીમે આર્યા ! આ મધ્યમદ્વાર આર્યા પ્રવેશ કરો.

ધાત્રી—જય ભર્તા. અમે આ દારિકાનું લાંબા કાળથી રક્ષણ કર્યું છે. [આ વાક્યમાં પાઠાન્તરની અપેક્ષા છે.]

રામ—અહો—રાજાને જોવા લાયક દારિકા છે ! મારે પણ સ્ત્રીવંશ કરવો પડે છે. !

ધાત્રી—ધીમે ધીમે ભર્તા.

રામ—આ કંસથીલા. ત્યારે સાહસ કરૂં. ઋષિના શાપના બલથી ઉત્પન્ન થએલો આ સાતમે ગર્ભ નાશ પામતાં મને શાન્તિ થશે.

अयं नृ सप्तमो गर्भं ऋषिशापचलोत्पितः ।

अस्मिन् नाशं गते गर्भे मम शान्तिर्भविष्यति ॥

કંસ પોતાની શાન્તિ માટે તેના જીવનનું છેલ્લું અધાર કૃત્ય કરે છે !

બાલિકાને પછાડતાં તેમાંથી કંસ કાઢી સ્ત્રીને તીક્ષ્ણાગ્ર ચૂક લઈ રોદ્રવેશે પ્રકટ થતી જુએ છે. વિનાશકાલે આવી પહોંચતા હિમ્વી યત્રી દાશરાત્રિ જેવી લાગે છે.

तीक्ष्णाग्रं शूलमालम्ब्य रौद्रवेपेण जम्भते ।

विनाशकाले संमाप्ते कालरात्रिरिवोत्थिता ॥

શાન્તિની આશાથી કરેલા કૃત્યનું ફળ !

સામાજિકો માટે કાલાપની કુણ્ડોદર, મનોજવ આદિ પરિવાર સાથે પ્રવેશ કરે છે. પ્રત્યેક પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન સામાજિકોને આપી પ્રથમ અંકમાંના વિધ્વનનાં અભની જેમ 'વિધ્વનું બાલચરિત અનુભવવા ગોવાળીઆના વેરે નેહડામાં' જાય છે.*

* દારિકેય મૃતા પૂર્ણ પુનરેય સમુત્થિતા ।

अस्य यालस्य माहात्म्याग्निपा यधमवाप्स्यति ॥

* આ દિવ્ય અસોનું રંગશ્રુતિ ઉપર દર્શન જે આમાં અને દત્તવાક્યમાં આવે છે તે સામાજિકો માટે છે. આ ભાગ બળવનારાઓએ દાખલ કરેલો ન હોય !

રાગ—‘અયે પ્રભાતા રજની !’ કોઇ ભયંકર સ્વપ્નના ભારથી દબાએલો માણસ સવાર ચતાં જાગી જઈ જે મુક્તિની ભાવનાથી બોલે એ રીતે કંસ આ વાક્ય બોલ્યો હશે. કંસે કાલરાત્રિ જેવું કાંઈક ભ્રેષ્ઠ ખરૂં-પણ શાન્તિની ઇચ્છાથી, -હવે એ આકાંક્ષા અનેક ધણી યદ્ય હોવી જોઈએ—શાન્તિકર્મ કરવા ઉતાવળો થાય છે.

અતઃ પ્રવિશ્ય શાન્ત્યર્થ શાન્તિકર્મોચિતં શુદ્ધમ્ ।

કરોમિ વિપુલાં શાન્તિં મમ શાન્તિર્ભવિષ્યતિ ॥

કોઈ અતિ તૃપ્તાતુર માણસ જેમ પાણી પાણી કરે એવા કાંઈક ભાવથી આ અશાન્ત રાગ ‘શાન્તિ શાન્તિ.’ કરે છે. બીજને એક પૂરો થાય છે.

પહેલા બે અંકા સમયની દૃષ્ટિએ અડોઅડ છે. પણ ત્રિજા અંકમાં તો કૃષ્ણનાં બાલચરિતો કવિ દેખાડે છે. આ બાલચરિતો કોઈ નાના બચ્ચાનાં નથી; પણ મોટી ઉંમરના યુવાવસ્થાને પેલાંચવાની તૈયારીવાળા છેડરાનાં તોફાનો અને પરાક્રમો છે.

ત્રીજા અંકમાં એક વૃદ્ધ ગોવાળીઓ બીજા ગોવાળીઆને બોલાવતો દાખલ થાય છે; દામકને બોલાવે છે. દામક આવે છે. દોડરાનો જનમ થયા પછી નન્દગોપને ત્યાં થએલી તૃણાદિકની વૃદ્ધિનું અને સર્વત્ર સુખશાન્તિનો વિસ્તાર થયાનું વર્ણન કરે છે. વૃદ્ધ ગોવાળીઓ નન્દગોપના પુત્રે કરેલાં પરાક્રમો વર્ણવે છે. “આ એક બીજું આશ્ચર્ય ! દસરાતનો કયો એટલામાં, પૂતના નામની દાનવી વિષથી સ્તનભરી નન્દગોપીનું રૂપ લઈ આંવી; પછી એણે બાળકને લઈ ધવડાવવા માંડ્યો. તેને ઝાળખીને પાડી નાખી, અને તે દાનવી તરીકે ઉધાડી પડી તુરંત જ મરી ગઈ.”—એ રીતે શકટ નામના દાનવનો કેવી રીતે નાશ કર્યો એ વર્ણવે છે; અને પછી ગોવાળીઆના ઘરમાંથી કેવી રીતે એ દૂધ, દહિ માંખણ છાશ ખાંધ જાય છે એનું વર્ણન કરે છે; નન્દગોપીએ કેવી રીતે દોરડાથી એને બાંધ્યો, યમલ; અર્જુન નામના દાનવોનો કેવી રીતે સંહાર કર્યો, ત્યાર પછી એનું નામ દામોદર પડ્યું, ઈન્દ્રાદિ જણાવે છે, અને પ્રથમ નામના કેસી નામના ઇન્દ્રાદિ દાનવોનો કેવી રીતે સંહાર કર્યો વગેરે પરાક્રમોનું વર્ણન કરે છે. ડોસાની આ લાંબી લાંબી વાતો સાંભળી અધીરાઇથી દામક કહે છે ‘મામા એ બધું ભલે રહ્યું. આજે ભાર્તા દામોદર આ જન્મવાનમાં ગોપકન્યાઓ સાથે હાલીસક રમવાને આવે છે.’ ડોસો હાલીસક જેવાની ઇચ્છાથી દામક સાથે જાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રવેશકમાં કૃષ્ણનાં કેટલાંક બાલચરિતોનું વર્ણન થઈ જાય છે. વૃદ્ધ ગોવાળીઓ ‘અમૃતપૂર્ણ’ જગતની માતાઓ ગાયોને વન્દન કરવાનું કહેતો પ્રવેશ કરે છે. ગોપકન્યાઓને બોલાવે છે—‘ધીપસુન્દરિ, વનમાદ્રી, ચન્દ્રેષે, મૃગાક્ષિ-આવો આવો’ બધાં આવે છે અને મામાને નમસ્કાર કરે છે. દામોદર ગોવાળીઆથી ઘેરાએલો સંકર્ષણ સાથે આવે છે.

દામોદર—અહો પ્રકૃતિથી રમણીય ગોપકન્યાઓનું વસ્ત્રપરિધાન !

एताः प्रफुल्लकमलोत्पलवस्त्रनेत्रा

गोपाङ्गनाः कनकचम्पकपुष्पगौराः ।

નાનાચિરાગવસનાઃ મધુરપ્રલાપાઃ

ક્રીડન્તિ વન્યકુસુમાકુલકેશહસ્તાઃ ॥

સંકર્ષણ ગોપદારકાનું વર્ણન કરે છે. બધા તૈયાર છે એમ જાણી દામોદર ધોપ-
સુંદરી ઇત્યાદિને ‘ધોપવાસને અનુરૂપ હલીસક નૃત્યબન્ધ કરો.’ એમ કહે છે. સંકર્ષણ
દામક વગેરેને વીણા વગાડવા કહે છે. દોસો કહે છે ‘તમે બધા હલીસક રમો છો, પણ
હું અંહીઆ શું કરું?’ દામોદર—આપ તો પ્રેક્ષક છો !’ નૃત થાય છે; ડોસો ખુશખુશ થઈ
જાય છે. એટલામાં એક ગભરાએલો ગોવાળીઓ આવે છે. દામોદર કારણ પૂછે છે. ગો-
વાળીઓ અરિષ્ટર્થલ નામનો દાનવ આવ્યાની ખબર આપે છે. દામોદર સંકર્ષણને ગોપ-
કન્યાઓને લઈ પર્વતના શિખર ઉપર ચઢી જવાનું કહે છે; અને પોતે અરિષ્ટવૃક્ષની
સામે થવા સજ્જ થાય છે. એટલામાં એ વૃક્ષ પોતાનું વર્ણન કરતો આવે છે. ‘બન્ને
વૃક્ષ પહેલાં બોલાબોલી અને પછી યુદ્ધ થાય છે. દામોદર એને પોતાનો પગ ખસેડવા
કહે છે; એમ કરતાં અરિષ્ટર્થલ મૂર્છા ખાઈ પડે છે. દામોદર એને આશ્વાસન આપે છે,
અને કહે છે ‘અનેન યીર્યેણ મધાન્ મર્ચિતઃ’ અરિષ્ટર્થલ આ અઘોરિક બાળને ઝાળખી
મૃત્યુ છે. પણ એની સાથે ફરી લઢવાને તૈયાર થાય છે, અને લઢતાં લઢતાં; હણાય છે.
એટલામાં દાગક આવેને ખબર આપે છે કે—‘સંકર્ષણ બાપુ જમનાના ધરામાં કાલિય
નામનો મંહાનાગ ઉત્પન્ન થયો છે એમ સાંભળી પર્વત ઉપરથી ઉતરી તેની તરફ ગયા
છે. બાપુ તમે સંકર્ષણને વાદો.’ દામોદર એ પત્રગપતિના દર્ષને રામાવવા જાય છે. અંહી
ત્રિલો અંક પૂરો થાય છે. આ અંકમાં કવિએ વૃક્ષ અને દામોદરનું યુદ્ધ, આ જાતના
બનાવોમાં આપણને પરિચિત થઈ ગએલી, તેની સહજ નિપુણતાથી વર્ણવે છે.

ચોથા અંકમાં દામોદર પોતાને રોકતી ગોપીઓનું વર્ણન કરતો દાખલ થાય છે,
તેની પાછળ ગોપીઓ આવે છે; દામોદર એ બધાને આશ્વાસન આપે છે. સંકર્ષણ પણ
તેઓને દામોદરના બલવીર્યનું સ્મરણ કરાવી શાન્ત પાડે છે. દામોદર ધરામાં ઉતરે છે.
સર્વે—“હા હા—ધૂમાડો નીકળ્યો.” દામોદર ધરાનું વર્ણન કરતો એમાં ફૂલકી મારે છે.
એટલામાં વૃદ્ધ ગોવાળીઓ એને રોકવા જમનાના ઝેરી જંગલી ભયંકરતાનું વર્ણન કરતો
દાખલ થાય છે. પણ દૃષ્ટ્યને ક્યાંઈ ન બેધ રાકવાથી એક ઝાડ ઉપર ચઢીને બેસે છે.
ઘોડીકવાર પછી સંકર્ષણ ગોપીઓને કહે છે, ‘તમે જુઓ

દામોદરોયં પરિવૃલ્લ નાગં

વિક્ષોભ્ય તોયં ચ સમૂલમસ્ય ।

ભોગે સ્થિતો નીલમુજદ્રમસ્ય

મેવે સ્થિતઃ શક્ર દ્વાવમાતિ ॥’

દામોદર તે સર્પના ‘માથા ઉપર પાંદો પગ નથી તેની કૃષ્ણા ઉપર સજ્જલિત સુંદર
હલીસક કરતો,’ ‘હલીસકોં સંલલિતં ચેચિરં ઘટામિ’ હોય એમ બદાર આવે

છે; કાલિયની પાંચ કૃષ્ણાઓ ઉપર હૃદીસક કરતો દામોદર, નાગને પગ નીચે દબાવતો યમુનામાંથી કમળો ચુટે છે. કાલિય દ્વલ્લભો છંછેડતો તેને 'સ્વર્ગે પ્લેંગ્યાડવાં મથે છે.' ઝાક ઉપર બેડેલો વૃદ્ધ ગોવાળાઓ 'દામોદર આપુને પુષ્પ જેવા પગલાંથી જમનાના ધરાની મૃતિરૂપ મહાનાગને દબાવતો જોઇ' સાચ્ચાંનન્દ પામે છે. પોતે તેની પાસે જવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ લય લાગવાથી પાછો ફરી આ વૃત્તાન્ત નન્દગોપને કહેવા ઉપડે છે.

એટલામાં દામોદર અને કાલિય વચ્ચે ટપાટપી થાય છે, અને કાલિય 'ઘણ ત્યાં મસ્મીકરોમિ'—આ હું તને ખાખ કરી નાખું' એમ કહી વિધામિ મૂકે છે. પણ તેના પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતાં તે નારાયણ સ્વરૂપ દામોદરને ઓળખે છે અને કૃપા પામે છે. ગરુડથી બીને પોતે યમુનાના ધરામાં ભરાઇ બેઠો છે એમ જણાવતાં દામોદર અનુગ્રહ કરે છે કે 'તારા માથા ઉપર મારા પગલાંનું ચિન્હ જોઇ ગરુડ તને નહિ સતાવે,' અને તેને ગોબ્ધાભણુપુરઃસર સર્વ પ્રભુ વિષે સાવધાનીથી વર્તવાનું કહે છે. કાલિય પોતાનું વિષ ખેંચી લઇ યમુનામાંથી નીકળી ચાલ્યો જાય છે. દામોદર બહાર નીકળી યમુનામાંથી ચુટેલા પુષ્પો ગોપકન્યાઓને આપે છે, પણ તેઓ 'સધે પૂરે નહિ ચુટેલા, ચન્દ્રસ્પર્શનાં કિરણો પણ જોને નહિ અડેલાં એવા આ' પુષ્પો લેતાં બીએ છે; પણ દામોદર તેમને લઇ દૂર કરી 'મારા કરના સ્પર્શથી હવે તે સૌભાગ્યવાળા થયા છે' એમ કહી આપે છે.

એટલામાં એક ભટ-કંસરાગ્નનો દત્ત આવે છે અને પૂછે છે કે એ નન્દગોપનો પુત્ર ક્યાં ગયો છે. દામોદર પાસે જઇ તેને કહે છે કે કંસરાગ્નની આઠા છે કે 'દામોદર અને સંકર્ષણે પોતાના પરિજન સાથે મથુરામાં 'ધનુર્મહ' નામનો મહોત્સવ છે તે અનુભવવા આવતું.' દામોદર સંકર્ષણને 'અયં નનુ દેવરહસ્યકાલઃ' કહી જવાનું સ્વીકારે છે. ગોયો અંક પૂરો થાય છે.

પાંચમા અંકમાં શક્રઆતમાં કંસરાગ્ન પ્રવેશ કરે છે; ક્રિ એના મોઢામાં જે શ્લોક મૂકે છે તેથી આખી વસ્તુસંકલ્પના સુધટિત થઇ જાય છે. 'અતિશય પરાક્રમ, અને વીર-સત્ત્વવાળા દામોદરને બલદેવની સાથે મજ્જમાં ફરતો સાંભળીને તેને ધનુષના બીજાને અંદી બોલાવી અખાડમાં મૂક પાસે તેના હાથ પાત કરાવું' એમ કહેતો કહેતો કંસરાગ્ન આવે છે.

શ્રુત્વા વ્રજે ત્રિપુલવિક્રમવીર્યસત્ત્વં

દામોદરં સહ વલેન સમાચરન્તમ્ ।

આદિશ્ય કાર્મુકમહં તમિહોપનીય

મહ્તેન રંગગતમય તુ ઘાતયામિ ॥

ધાત્રી પાસેથી કન્યાને લઇ તેને મારી નાખતાં કંસે જે કાલિરાત્રિ જેવું જોએલું તેથી તેના મનમાં હંમેશને માટે લય તો દાખલ થઇ ગયો હશે, અને પોતે દેવના હાથમાં ક્યુ પણ છોડવા તૈવાર નહિ હોવાથી લયના બધા કારણો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હશે. આથી જ્યારે મજ્જમાં આ અતિશય વીર્યશાલી છોકરાએ કરેલા પરાક્રમે તેના કાને આવ્યાં હશે ત્યારે એને લયનું કારણ લાગ્યું હશે અને તેથી તેના ઘાત કરાવાની આ પેરવી તે રચે છે.

ણુતાં અકસ્માતથી એ રાજ્ય હણાય છે. (સામે કોઇ ન. યદ્ય. શકે એટલું જોને. બળ વધાર્યું હોય તેને મારવાની નિયતિની આ રીત હશે ? મને તેમ હોય. ધૃષ્ટ્ય લોકની દષ્ટિ જોને અન્યાય ગણે છે એ રીતે શત્રુઓને મારવાની શરૂઆત કરી દીધી.) દામોદર કહે છે. **ए-प एप दुरात्मा कंसः**

विस्तीर्णलोहितमुखः परिवृत्तनेत्रो

भग्नसंकण्ठकटिजानुकरीरुजङ्घः ।

विच्छिन्नहारपतिताङ्गदलम्बसूत्रो

वज्रप्रभश्चिखरः पतिता यथाद्रिः ॥

નેપથ્યમાં 'હા-હા મહારાજ'નો અવાજ આવે છે. ધૃષ્ટ્યોએનું સૈન્ય તૈયાર રાખવાની કંસે આજ્ઞા કરી રાખી જ હતી; તેને રોકવા મંદર્ધણુ બલદેવ જાય છે. પણ એટલામાં વસુદેવ દાખલ થાય છે; રાજ્યના ખૂનથી આખા શહેરમાં ખળભળાટ થયો હતો; અને લોકો ખુની ઉપર ધસી આવતા હશે. વસુદેવ આ શૈતને શાન્ત પાડે છે; એ બન્નેને પોતાનાં બાળકો તરીકે જોળખાવે છે; બન્ને છોકરાઓ બાપને મળે છે; વસુદેવ મહાદેવ બસેડાવે છે. બધાં ગોવંદીઓ આ કહે છે "હી હી ગોવંદીઓનું ગળ્ય થયું." વચમાં આ એક વાક્ય મૂકી દઈ કવિએ જે નિપુણતા બતાવી છે તે વાંચકોના ધ્યાનમાં આવી જાય એવી છે. તે દામોદરના આદેશથી મહારાજ ઉગ્રસેનને કેદમાંથી છૂટા કરી, તેમનો અભિષેક કરી ત્યાં લાવવાં અનાદૃષ્ટિને કહેવા ભટને આજ્ઞા કરે છે; અને એ રીતે દીકરા પછી પાછો આપ ગાદીએ આવે છે. મહારાજ ઉગ્રસેનના શાસનની વસુદેવ લોકોમાં ઘોષણા કરે છે. સર્વે—“હવે ધૃષ્ટ્યોએનું રાજ્ય પ્રતિષ્ઠિત થયું !” ઉગ્રસેન દાખલ થાય છે; અને એટલામાં નારદ, જેનું નાટકના પ્રારંભમાં દર્શન થયું હતું તે અત્યારે નાટકના અંતે પાછા દાખલ થાય છે. પોતાના આવવાનું પ્રયોજન કંસ હણાતાં વિષ્ણુને પૂજવા દેવાના શાસનથી પ્રોત્તે આગ્રા છે એમ નારદ જણાવે છે. દામોદર એમને સ્વાગત કરી અર્ધપાછા આપે છે. નારદ તે સ્વીકારી કહે છે—“ગન્ધર્વો અને અપ્સરાઓ ગાય છે

“नारायण नमस्तेऽस्तु प्रणमन्ति चे देवताः ॥

अनेनासुरनाशेन मही च परिरक्षिता ॥

દામોદર પોતાનો સંતાપ જાહેર કરે છે અને; ‘બીજુ શું પ્રિય કરે’ એમ પૂછતાં નારદ વિષ્ણુધાવાસમાં જવાની રજા માગે છે. હારત વાક્યથી નાટક પૂરે થાય છે.

આ નાટકમાં બે વિશેષતાઓ તરફ હું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છુ છું. એક તો આ લેખની શરૂઆતમાં જે પ્રશ્ન રજુ કર્યો છે તે વિષે એટલે કે વસ્તુનું સંવિધાન; અને બીજું; કંસનું

ખપણુ અહીં આ રાંકા થાય કે કંસ ધૃષ્ટ્યનો શત્રુ શા માટે ? પ્રશ્ન આવી શંકા હિંદુ સમાજના સર્વસાધારણ વિચારોથી અપરિચિત હોય તેને જ થાય. આ નાટકના લેખકના સમયમાં તો એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે જ નહિ, એટલે કવિએ આ વસ્તુનું જ્ઞાન સામાજિકોમાં સ્વીકારી લાઈને જ નાટક રચ્યું છે.

પાત્રવિધાન. આ બીજી વિશેષતા વિષે તો બીજા અંકની ચર્ચામાં જો કહ્યું છે તે બસ છે એટલે એની અંહી પુનરુક્તિ કરતો નથી. પહેલી વિષે જ સ્પષ્ટતા ખાતર થોડુંક જણાવું.

આ પાંચે અંકાના વસ્તુને ચાર અંશમાં બહેંચી શકીએ. પહેલામાં બાલકૃષ્ણ નન્દ-ગોપને સોંપાય છે અને બદલામાં બાલિકા સવાય છે; બીજામાં પાપના પુંજનીયે દયાએલો પરાક્રમી રાજા કંસ અઘોષિક સત્ત્વને જોઈ વિહવલ થાય છે; અને હૃદયનો આંચકો આવતા છતાં તેનું હેલ્લુ અધાર કૃત્ય સ્ત્રોહત્યા બાલિકાને મારવાથી થાય છે. ત્રિજા અને ચોથા અંકમાં કૃષ્ણનાં બાલચરિતો—અથવા બાલપરાક્રમોનું નિરૂપણ થાય છે; અને કંસનું ધનુર્મ-હોત્સવને જોવા આવવાનું કહેણ આવે છે; પાંચમામાં જોને મારવાનો હતો તે જ કંસ ન કલ્પે એવી રીતે, પોતે યુદ્ધ જોવામાં વ્યગ્ર છે એ સમયે આવી તેને મહેલ ઉપરથી પછાડી મારી નાખે છે. અને આખા આ કાર્યને એકત્વનું સ્વરૂપ આપતું નાટકના આદિ અને અન્તમાં નારદનું આગમન થાય છે.

પહેલા અંકમાં, છ બાળકોના નાશથી મહારાએલા દેવકી અને વસુદેવ પુત્ર જન્મતાં વેંત તેને બચાવા કોશિશ કરે છે. પ્રસૂતિ પછી તુરત જ પોતાની સ્થિતિની પરવા કરાવ્યા વિના દેવકીને બહાર લાવવામાં દિવિનો હેતુ બાળકને બચાવવાની તેની અત્યંત ઉત્કંઠા! સ્ત્રવવાનો દરો; જોકે બાળક આપતાં તે પુત્રવત્સલ માતૃહૃદયને પીડા થાય એ સહજ છે. વસુદેવની આતુરતા, બાળકને કયાં મૂકવો એનો પણ વિચાર કયાં વિના—અને વસ્તુસ્થિતિ જોતાં એને વિચાર કરવાનો વખત પણ ન હોય એ સમજાય એવું છે—તે તેને સહ જાય છે એમાં જણાય છે. આ રીતે બાળકને લયસ્થાનથી ખસેડવામાં કંસવધનું—જે આ નાટકનું મુખ્ય કાર્ય છે—બીજા રોપાય છે. કારણકે બાળક ત્યાં રહે અને કંસને ખબર પડે તો તે બાળકને મારી નાખે અને કંસવધ અશક્ય થાય.

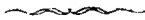
બીજામાં કંસ શી રીતે વધ્ય છે એ બતાવ્યું છે. નાટકમાં કેવળ કાર્યના વેગની અપેક્ષા રાખનારને આ વસ્તુ સમજાય એવી નથી. પણ જેઓ કાર્યને ઘટાવવા કાર્યનાં કારણ અને હેતુ (અંગ્રેજીમાં કહું તો cause અને reason) બનેલી અપેક્ષા રાખે છે તેને આ અંકમાં દિવિનું ધર્મદ્રષ્ટા તરીકે મહત્ત્વ સમજશે. કંસ ખરાબ રાજા નથી; હૃદય-હીન કેવળ જડ નથી. પણ અંગત સ્વાર્થની અને દ્વિતની મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાતાં ધર્મ અધર્મને બાલુ ઉપર મૂકી દે એવી અતિમાનુષ વ્યક્તિ છે. એણે બહેનનાં છ બાળકો માર્યા છે તે પહેલા અંકમાંથી જ જાણીએ છીએ. આ રાજાને કૃષ્ણજન્મની રાતે કવિ અઘોષિક સત્ત્વનું દર્શન કરાવે છે; પણ રાજાને એ બધું સ્વપ્ન લાગે છે. પણ કદાપિ પહેલી વાર જીવનમાં એ વિદુલ થયો દરો—ગજરાયો દરો; એ જ રાતે છેવટનું અધાર કૃત્ય કરતાં તેને કાકરાત્રિ ઉત્થિત થતી દેખાય છે. આ રીતે પોતાનાં પાપાથી નુજો થઈ જતો કંસ બીજા અંકમાં દેખાય છે; અને એટલી સાથે તેની વધ્યતાનું આદિ કારણ અને અન્તિમ હેતુ આપણને કવિ દેખાડે છે. આ રીતે બીજો અંક કંસવધના કાર્યને પુટ કરે છે.

પણ એને મારનાર ત્રજમાં પડ્યો. એનો અને કંસનો ભેટો કેવી રીતે થાય? એ બાળકને શુભ રાખવાની દરેક પેરવી વસુદેવે કરી દરો. કવિ એને એના પરાક્રમો ત્રિજા

અને ચોથા અંકમાં વર્ણવી જાણીતો કરે છે. કંસ જેવા સાવધાન રાજાના કાને આ હકીકત આવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એ રીતે ઉપલક્ષિતિ આ દૃષ્ટિએ અસંબંધ લાગતા બાલચરિત્રોને કવિ નિપુણતાથી મુખ્ય કાર્ય સાથે સાંધે છે. વળી ત્રીજા અને ચોથા અંકમાં દામોદરની શક્તિનો ખ્યાલ પણ સામાજિકોને આવી જાય છે; તેથી કંસને મારવામાં તેની યોગ્યતા માટે કેવળ તેની દૈવી શક્તિ ઉપર સામાજિકોને શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર રહેતી નથી. આ રીતે આ બન્ને અંકોનું સ્વારસ્ય છે.

આ રીતે પુષ્પ થતું કાર્ય પાંચમામાં પરિણમે છે. કંસ જેવા સાવધાન રાજાને— પોતાના પુરુષકારમાં માનનારને—તેના પુરુષકારને અવકાશ આપ્યા વિના મારી નાખવામાં કવિ વિધિની અદૃષ્ટતા અને વિપત્તિ જતાવે છે. એ રીતે પાંચમા અંકમાં કંસવધ થાય છે. કોઈ કહેશે કે ત્યાર પછીના કાર્યની શી આવશ્યકતા છે. આ સમજવા માટે કાર્ય અને ફળનો સંબંધ સમજવો જોઈએ. કંસવધ એ આ નાટકનું કાર્ય ખરું—અને એ દૃષ્ટિથી એનું નામ કંસવધ રાખ્યું હોય તો પણ ખોટું નહિ—પણ એનું ફળ તે સાગ્રા રાજ્યની સ્થાપના. ભારતના પ્રાચીન નાટકકારો કેવળ ખર્ચને પોતાના નાટકોના કાર્યનું ફળ ગણતા નથી. અને એ લોકો ખીજનું પરિણામ અથવા વિકાસ જ્યારે ફળ આવે ત્યારે પૂરો થયો સમજતાં. એટલે કેવળ કંસવધથી જો નાટક અટકે તો તેમની દૃષ્ટિએ અધૂરું ગણાય.

આ રીતે કવિ વિષ્ણુના બાલચરિત્રોમાંથી કંસવધને પ્રધાનપદ આપી બીજાઓને તેના પોપક સ્થાને મૂકી સ્પષ્ટિત રીતે વસ્તુ સંકલ્પના કરે છે. આમ કરવામાં કવિને એ ચરિત્રોની એકતા તેના કર્તાને વધારે પડતું મુખ્ય સ્થાન આપી સાધવી પડી નથી. આ દૃષ્ટિએ તો કંસ અને કૃષ્ણ એ બન્ને લગભગ સરખી રીતે આપણી દૃષ્ટિને રોકે છે.*

*આ નાટકમાં જો ક્યા છે તે દરિવંશ વગેરે ત્રણમાં છે. પણ નાટકને ઉચિત સંકલનવાળી આ કથા એ બધાંથી એટલા બધા સુધારા વધારાવાળી છે કે તે ખતાવવાને બીજો એક લેખ જોઈએ. એટલે આ લેખમાં એ ફરકારો જનાવ્યા નથી.

અર્ધભાગધી ભાષા

[પં. બેચરદાસ છ. દાશી]

જૈનસૂત્રોમાં કેટલેક ઠેકાણે અર્ધભાગધીને ભાષા તરીકે જણાવી છે અને સાથે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘ ભગવાન મહાવીર અર્ધભાગધી ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા. ’

અર્ધભાગધીને લગતા જૈનસૂત્રોના ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે:

“ ભગવં ચ ણં અદ્ધમાગદ્ધીય ભાસાપ
ધમ્મમાહ્વલ્લહ ”

“ ભગવાન અર્ધભાગધી ભાષા દ્વારા
ધર્મને કહે છે. ”

(સમવાય-અંગમુત્ર પૃ. ૬૦ નં. આ.

સમિતિની આદૃતિ)

પ્ર૦-“ દેવા ણં મંતે ! કયરાપ ભાસાપ
ભાસંતિ ? કયરા વા ભાસા ભાસિ-
જ્ઞમાણી વિસિસ્સતિ ?

“ હે ભગવન ! દેવો કય ભાષામાં બોલે
છે ? અથવા બોલાતી ભાષામાં કય ભાષા
વિશિષ્ટ છે ?

ઉ૦-ગોયમા ! દેવા ણં અદ્ધમાગદ્ધાપ
ભાસાપ ભાસંતિ, સા વિ ય ણં અદ્ધ-
માગદ્ધી ભાસા ભાસિજ્ઞમાણી વિસિસ્સહ ”

હે ગૌતમ ! દેવો અર્ધભાગધી ભાષામાં
બોલે છે અને બોલાતી ભાષામાં પણ તે જ
ભાષા-અર્ધભાગધી ભાષા-વિશિષ્ટ છે. ”

(ભગવતી-અંગમુત્ર શ૦ ૫ ઉ૦ ૪

પૃ૦ ૧૮૧ પ્રશ્ન-૨૦ રાપ૦ અને સમિતિ

પૃ૦ ૨૩૧ સુ૦ ૧૯૧)

“ તપ ણં સમણે ભગવં મહાવીરે
કુણિમસ્સ મંભસારપુત્તસ્સ અદ્ધમા-
ગદ્ધાપ ભાસાપ ભાસંતિ ”

“ ત્યાર પછી ભગવાન મહાવીર ભંભસાર
પુત્ર કોણિકને અર્ધભાગધી ભાષામાં ધર્મ
કહે છે. ”

(ઔપપાતિક-ઉપાંગમુત્ર પૃ૦ ૭૭ સમિતિ)

પ્ર૦-“ સે કિં સં ભાસારિયા ?

“ ભાષાની દૃષ્ટિએ આર્યો કોને કહેવાય ?

ઉ૦-ભાસારિયા જે ણં અદ્ધમાગદ્ધાપ
ભાસાપ ભાસંતિ ”

જેઓ અર્ધભાગધી ભાષામાં બોલે છે તેઓને
ભાષાની દૃષ્ટિએ આર્યો સમજવા. ”

(પ્રતાપના-ઉપાંગમુત્ર પૃ૦ ૫૬ સમિતિ)

આ ઉપરથી ‘ અર્ધભાગધી ’ ને ભાષા તરીકે અને ‘ મહાવીર અર્ધભાગધી ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા ’ એ બન્ને વાનો સ્વીકારી સકાય એવી છે. પણ ‘ અર્ધભાગધી ’ ના ભાષા તરીકેના ઉલ્લેખ માત્રથી જ કંઈ એનું વ્યાકરણ+ લખી સકાય નહિ.

વ્યાકરણ લખવા માટે તો એના વિપુલ સાહિત્યને સામે રાખવું જોઈએ જેથી બીજા ભાષાઓ કરતાં અર્ધભાગધીની જે ખાસ વિશેષતાઓ હોય તે બધી સાધી સકાય. કંઈ જે ચાર રૂપોની વિશેષતાને લીધે કોઈ એક ભાષાને બીજા ભાષાથી છુટી પાડી સકાય નહિ તેમ જ જે ચાર રૂપોને સાધવા માટે જુદું વ્યાકરણ પણ લખી સકાય નહિ, જો ફક્ત બે

+ આ લેખ પ્રાકૃતવ્યાકરણના પ્રવેશમાંથી ઉદ્ભૂત કરેલો છે.

ચાર રૂપોની જ વિશેષતાને લીધે એક ભાષાને બીજી ભાષાથી ભુદી ગણાવી શકતી હોય અને એનું વ્યાકરણ પણ લખી શકાતું હોય તો ભાષાઓનો અને વ્યાકરણોનો અંત જ કેમ આવત ?

આ સંબંધમાં આચાર્ય હેમચંદ્રનું જ ઉદાહરણ બસ છે: શ્રીહેમચંદ્રે પ્રાકૃત, શૌર-સેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશનાં વ્યાકરણો લખ્યાં છે તેમ સાથે સાથે આર્ય પ્રાકૃતને પણ લીધું છે. સાધારણ પ્રાકૃત કરતાં આર્યપ્રાકૃતમાં કાંઈક વિશેષતા જરૂર છે પણ તે એટલી નહીં છે કે, તેનું ભુદું વ્યાકરણ કરવું તેમને યોગ્ય નથી જણાયું, આ જ કારણથી સાધારણ પ્રાકૃતના પેટામાં આર્ય પ્રાકૃતને પણ એમણે બેળવી દીધું છે.

હેમચંદ્ર જેવા જૈન વૈયાકરણ શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી જેવી પ્રાયઃ સર્વ સાધારણ ગ્રંથોમાં વિશેષ વપરાએલી કે નાટકીય ભાષાઓનું વ્યાકરણ લખવા પ્રેરાય અને જૈન આગમોની ભાષાનું વ્યાકરણ ન લખે એ કાંઈ અર્થ વિનાની વાત નથી.

જૈન પરંપરામાં અર્ધમાગધીના સાહિત્ય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલું સમસ્ત આગમ સાહિત્ય એમની સામે જ હતું, એ વિષેનો ભાષાનો અને ભાવનો એમનો અભ્યાસ પણ ગંભીર હતો; છતાં ય એમણે એ સાહિત્યને લગતું એક ભુદું વ્યાકરણ કેમ ન લખ્યું ? એ પ્રશ્ન એમને મારે થવો સહજ છે.

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની કૃતિ દ્વારા જ આપી દીધેલો છે. આપણે જેમ આગળ જોઈ ગયા કે, આર્યપ્રાકૃતમાં ભુદું વ્યાકરણ કરવા જેવી ખાસ વિશેષતા ન જણાયાથી જેમ એને સાધારણ પ્રાકૃતના પેટામાં સમાવી દીધું છે તેમ આગમ સાહિત્યની ભાષામાં પણ એ બન્ને પ્રાકૃતો કરતાં એવી વિશિષ્ટ વિશેષતા ન જ જણાયાથી એમણે એ ભાષાને એ બન્ને પ્રાકૃતોમાં બેળવી દીધી છે અને એ જ કારણથી એનું ભુદું વ્યાકરણ કરવા તેઓ પ્રેરાયા પણ નથી.

એમના સમયનું વાતાવરણ જોતાં તો જરૂર એ, પાણિનિએ જેમ વેદિક પ્રક્રિયાને પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં લીધી છે, તેમ જૈન આગમોની ભાષાની પ્રક્રિયાને પણ વ્યાકરણમાં લેવા પ્રેરાયા હોત.

જૈન પરંપરામાં આચાર્ય હેમચંદ્ર જ એક એવા પ્રતિષ્ઠાપક પુરુષ છે જેમણે જૈનોની સાહિત્યને લગતી પ્રતિષ્ઠા ગ્રાયવવાનો લગીરથ પ્રયત્ન સેવ્યો છે. નવું વ્યાકરણ, નવું ઇંદ્ર:શાસ્ત્ર, નવું અક્ષંકાર શાસ્ત્ર, નવું ધાતુપારામણ્ય, નવા કોશો, નવો નિર્ધંડુ, નવું પુરાણ અને નવું યોગશાસ્ત્ર વગેરે એ બધું જૈનોની વિશેષતાને ખાતર નવું નવું લખ્યા છતાં આગમોની ભાષાના જ પ્રસંગમાં એમણે જદ્દપ્રવાદની સામે પણ જે મૌન બતાવ્યું છે તે જ આપણા એ પ્રશ્નના પૂર્વેકા ઉત્તર માટે પૂરતું છે.

વળી, આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતે એમ પણ માનતા લાગે છે કે, આગમોની ભાષા અર્ધ-માગધી તો જરૂર કદી શકાય પણ જો એમાં 'અર્ધમાગધી' નામને યોગ્ય દેટકીક વિશેષતાઓ માગધી ભાષાની પણ લગેલી હોય. આ વિશેષતાઓ તપાસતાં એમને તો ફક્ત માગધીની એક જ વિશેષતા મુખ્યપણે જણાણી છે, તે વિશેષતા—પ્રથમાના એકંદ્રવચનમાં માગધીના 'ષ' પ્રત્યયનો પ્રયોગ. જેમકે; જીવે, સજીવે, લોષ, સલાષ, આસવે, સંઘવે,

વંધે, મોકલે વગેરે. પણ આ એક જ વિશેષતાને લીધે તેઓ આગમોની લાપાને અર્ધમાગધી કહેવી યોગ્ય ધારતા નથી અને પ્રાકૃત કે આર્ષપ્રાકૃતથી જુદી પણ ગણી શકતા નથી. માટે જ એમણે આગમોની લાપાને માટે પોતાના વ્યાકરણમાં કોઇ ખાસ સ્થાન આપેલું નથી. સાથે સાથે એટલું પણ જણાવી દેવું જોઈએ કે, હેમચંદ્રના ધ્યાનમાં આવેલી એ એક વિશેષતા પણ કાંઈ આગમોની લાપામાં વ્યાપક રીતે આવેલી નથી, એમાં તો ‘વ’ ના પ્રયોગની પેઠે પ્રાકૃતના ‘ઓ’ પ્રત્યયવાળાં પણ ઘણાં રૂપો—તે પણ આચાર્ય જેવા પ્રાચીન સૂત્રમાં ય મળી આવે છે. જેમકે: નિકલ્લંતો, ઉદ્દેસો, અપ્પમાઓ, નિરામગંધો, ઉવરઓ, ઉવેહમાળો, આલીણગુત્તો, નાળાગમો, સંઘવો, દોંસો, હવ્યવાદો, દુરણ-ચરો, મગ્ગો વગેરે. (આચાર્ય સૂત્ર ૫૦ ૪૧-૧૨૪-૧૨૭-૧૩૦-૧૫૫-૧૬૮-૧૮૩-૧૮૪-૧૮૫-૧૯૦-૧૯૨ સમિતિનું) એમણે જ આ સંબંધમાં એમ જણાવ્યું છે કે, “પ્રાયોઽસ્યૈવ વિધાનાત્ ન વક્ષ્યમાણલક્ષણસ્ય” (પ્રાં બ્યાં ૫૦ ૧૫૬ સૂત્ર ૨૮૭) અર્થાત્ “આર્ષપ્રત્યયનમાં પ્રાયઃ માગધીના ‘વ’ પ્રત્યયનું જ વિધાન છે, પણ માગધીનાં બીજાં બીજાં લક્ષણોનું. નથી.” આ ઉદ્દેશમાં વપરાયેલી ‘પ્રાયઃ’ શબ્દ આગમોમાં ‘વ’ પ્રત્યયની વપરાશનો પણ સંકેત બતાવે છે અને એથી જ એમ જણાવ છે કે ઉપર્યુક્ત ‘ઓ’ પ્રત્યયની વપરાશનું આગમિક ક્ષેત્ર પણ કાંઈ હેમચંદ્રના ધ્યાન બહાર છે એમ નથી.

સાર એ છે કે આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાને ઉલ્લેખના જોન આગમોની લાપાને લગતા પ્રશ્નનો ખુલાસો આમ બે રીતે કરી બતાવ્યો છે:

એક તો જોન આગમોની કહેવાતી અર્ધમાગધીને પોતાની કૃતિમાં ખાસ જુદું સ્થાન નહિ આપીને; બીજું—એમાં નંધએ તેટલા પ્રમાણમાં માગધીની વિશેષતાઓ ન હોવાનું જણાવીને.

‘આ આગમોની લાપા અર્ધમાગધી નથી પણ પ્રાકૃત કે આર્ષપ્રાકૃત છે’ એમ ૨૫૫ શબ્દોમાં કહેવા જેવું જોન પ્રમાણનું વાતાવરણ અત્યારે પણ નથી તો સંપ્રદાય-લક્ષિતના બારમા સૂત્રમાં નો સી રીતે હોય ? છતાં ય એક જવાબદાર અને પ્રામાણિક વૈચારણ્ય તરીકે આચાર્ય હેમચંદ્રે ઉપર્યુક્ત સાદી દલીલોને પણ આગળ જણાવેલી ભાગિએ આપાદ રીતે જણાવેલી છે અને સાથે યદ્યપ્રવાદના અનુસંધાનની યુક્તિ પણ બતાવેલી છે. આ સંબંધમાં એમનો આખો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે છે: “યદપિ” પોરાણમદ્દમાગધમાસાનિયયં દયદ્ મુક્તં “૧” इत्यादिना आर्षस्य अर्धमागधभाषा-नियतत्वमाप्तायि वृद्धस्तदपि प्रायोऽस्यैव विधानात् न वक्ष्यमाणलक्षणस्य”

[પ્રાં બ્યાં ૫૦ ૧૫૬ સૂં ૨૮૭]

૧ આ ઉદ્દેશ નિરીયર્થિમાં છે. જુઓ લિખિત પ્રતિ પાં ૩૫૨. પૃના ભા. એ. રી. છ:નો પ્રતિસંપ્રદ. એ ઉદ્દેશમાંના ‘અદ્દમાગધ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રી નિનદામ-ગંદતરે જણાવ્યું છે કે “મગદ્દવિમયમાસાનિયદ્ અદ્દમાગધ” અથવા “અદ્દારસદ્-સીમાસાનિયતં અદ્દમાગધ” આ પ્રમાણે એમણે ‘અર્ધમાગધ’ શબ્દની બે વ્યાખ્યા કરી છે. પહેલી—મગધ દેશની અડધી લાપામાં નિયત તે અર્ધમાગધ. બીજી—અદાર બતાવી

દેશી ભાષામાં નિયત તે અર્ધમાગધ. વર્તમાન આગમોની ભાષામાં પહેલી વ્યાખ્યા તો ઘટતી નથી એમ હેમચંદ્ર પોતે કહે છે.

ખીજી વ્યાખ્યા પણ જો આગમોની ભાષામાં ઘટી શકે તેવી હોત તો જરૂર તેને પ્રધાનપદ આપી આચાર્ય હેમચંદ્ર એ વિષે કાંઈક જુદું લખત અને એ રીતે વૃદ્ધપ્રવાદનું જ સમર્થન કરત. પણ એ પ્રખર વૈચારણ્ય એ વ્યાખ્યા તરફ ઉદાસીન રહ્યા છે એથી જણાય છે કે, એ વ્યાખ્યા પણ આગમોની ભાષામાં ઘટતી નહિ હોય અથવા એ વ્યાખ્યામાં કહેલા અદાર દેશ કયા સમજવા ? એ પ્રશ્ન જ ચૂંચવાળો છે.

રાગકુમારેના વિદ્યાભ્યનના પ્રશ્નગમાં ‘અઠારસદેસીભાસાવિસારપ’ શબ્દ જૈન સૂત્રગ્રંથોમાં મળે છે. ત્યાં તેનો અર્થ ‘અદાર (જાતની) દેશી ભાષામાં વિસારદ’ થાય છે. એ શબ્દના સંબંધમાં એ સિવાય ખીજી કશી ખીજી રીકાકારોએ આપી નથી; તેમ અદાર જાતની દેશી ભાષાને અર્ધમાગધી તરીકે ઓળખાવી પણ નથી.

‘અઠારસદેસીભાસાવિસારપ’નો ઉલ્લેખ યાતાસૂત્રમાં અને ઔપપાતિક સૂત્રમાં મળે છે.

“તત્તે જં સે મેહે કુમારે ચાવત્તરિકલાપંડિપ અઠારસવિહિપ્પગારદેસીભાસાવિસારપ”

“ત્યાર પછી તે મેઘકુમાર બોલેર કળામાં પ્રવીણ થયો અને અદાર પ્રકારની દેશી ભાષામાં નિપુણ થયો.”

(યાતાસૂત્ર પૃષ્ઠ ૩૮ સમિતિની આદૃત્તિ
દીકા ૫૦ ૪૨)

[રીકાકારના મત પ્રમાણે ‘અદાર જાતની દેશી ભાષામાં’ નહિ પણ ‘અદાર જાતની લિપિમાં’ પ્રવીણ થયો. આ અદાર જાતની લિપિનો ઉલ્લેખ પ્રતાપના સૂત્રમાં અને નંદી સૂત્રમાં મળે છે.]

“તપ્પ જં સે દદ્ધપદ્ધણે દારપ ચાવત્તરિકલાપંડિપ અઠારસદેસીભાસાવિસારપ,”

“ત્યાર પછી તે દદ્ધપ્રતિગ્ધ નામનો કુમાર બોલેર કળામાં પ્રવીણ થયો અને અદાર પ્રકારની દેશી ભાષામાં નિપુણ થયો.”

(ઔપપાતિક સૂત્ર પૃષ્ઠ ૬૮ સમિતિની આદૃત્તિ)

સૂત્રના એ ઉલ્લેખો જોતાં અદાર દેશને લગતી આપણી એ ચુંચ ઉકલી શકતી નથી; પણ એટલું કહી શકાય છે કે, કદાચ આ ઉલ્લેખોને જોઈને જ શ્રીજિનદાસમહત્તરે પોતાની ચૂંચિમાં અદાર જાતની દેશી ભાષાને ‘અર્ધમાગધી’નું નામ આપ્યું હોય.

વિરહાંક હરિભદ્રના વિદ્યાથી અને સમસમયી તથા તત્ત્વાદિત્ય શીલાંકના શિષ્ય શ્રીદક્ષિણ્યાંક ઉદ્ધોતન સૂરિએ બનાવેલી ‘પ્રાકૃતકુવલયમાલા’ને જોતાં અદાર દેશને લગતી આપણી એ ચુંચ કદાચ ઉકલી શકે, પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, પ્રસ્તુત અર્ધમાગધીની ચર્ચા સાથે કુવલયમાલામાં આવતા અદાર દેશને લગતા એ ઉલ્લેખનો કશો જ

મંથન થી.

કુવલ્યમાળામાં એ દેશોની ગણના આ પ્રમાણે કરેલી છે:

“ લાઢા કત્રાઢા વિય માલવિયા કન્નુજ્જ ગોહયા ।

કરય મરહટ્ટ ય સોરઢા ઢઢા કિરિ અંગ સંધવયા. ”

૩૦ લિ૦ પ્રતિ ૫૦ ૭૫ પેકી બાલુ ૫૦ ૫, પૂના.

“ લાટદેશ, કણ્ઠાટદેશ, માલવદેશ, કનોજદેશ, ગોહદેશ, કર્ય (કારવાડ?) દેશ, મહા-રાષ્ટ્રદેશ, સોરઠદેશ, ઢઢદેશ, કિરદેશ, અંગદેશ અને સિંધદેશ ”

આ ઉલ્લેખમાં માત્ર બાર દેશોને ગણાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આ પછીના એક બીજા ઉલ્લેખમાં એથી વધારે દેશોને મુદ્દા છે. આ નીચેના ઉલ્લેખમાં દેશોનાં નામો સાથે તે તે દેશના મુખ્યોત્તો સ્વભાવ અને ભાષાના એક બે રાષ્ટ્રોને પણ મુદ્દામાં આવ્યા છે અને છેવટે ઉપસંહારમાં જણાવેલું છે કે,

“ ઇય અદ્વારસદેસીમાસાઢ પુલહઝ્જ સિરિદત્તે ।

અન્ને ઇય પુલહતી જવસ-પારસ-ચઢ્વરાતીપ ॥ ”

“ એ પ્રમાણે શ્રીદત્ત નામનો કોઇ મુદ્દસ અદાર દેશની ભાષાઓને જોઇને (સાંભળીને) બીજાઓની પણ-એટલે અનાયો પેકી જવસ, પારસ અને અર્ધર લોકોની પણ-ભાષાને જુએ છે (સાંભળે છે). ”

અંધકારે આમ ઉપસંહારમાં અદાર દેશી ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને દેશોની ગણનાના પ્રસંગમાં માત્ર સોળ દેશો જ જણાવેલા છે. તેનું કારણ સમજાવું નથી.

જે ઉલ્લેખમાં એ દેશોને જણાવેલા છે તે ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:—

“ તત્થ ય પવિસમાણેણં દિટ્ઠા અણેય-
દેસમાસાલક્ષિપ દેસવણિપ । તં જહા
કસિણા નિટ્ઠુરચયણે

વહુકસમર (?) મુંજપ અલજ્જે ય ।

‘ અરઢે ’ ત્તિ ઉહવંતે

અહ પેચ્છઈ ગોહપ તત્થ ॥

ળયનોઈસંધિવિગ્ગહ-

પહુપ વહુજંપપ ય પયઈપ ।

‘ તેરે મેરે આઢ ’ ત્તિ

જંપિરે મજ્ઞદેસે ય ॥

ત્યાં પ્રવેશ કરતાં શ્રીદત્તે અનેક દેશની ભાષાના જણકાર તે તે દેશના વાણિયાઓને ભેળા. તે જેમકે;

પ્રથમ ગોહદેશના લોકોને ભેળા, એ લોકો નિહુર ભાષી, કાળા, સમરબોગી (?) અને નિર્વજ હોય છે. તથા ‘ અરઢ ’ એવું બોલનારા હોય છે.

પછી મધ્યદેશના લોકોને ભેળા, એ લોકો નય, નીતિ, શંધિ અને વિમ્મહમાં સ્વપુર જાડુ બોલા અને ‘ તેરે મેરે આઢ ’ એવું બોલનારા હોય છે.

પછી મગધના લોકોને ભેળા, એ લોકો દુર્વર્ણ, મોટા પેટવાળા, મુરતપ્રિય અને ‘ એમેલે ’ એવું બોલનારા હોય છે.

નીહરિયપોટ્ટ—દુવત્ર

મહહપ સુર્યકેલિતલ્હિચ્છે ।

‘ પસેલે ’ જંપુલ્લે

અહ પેચ્છઈ માગહે કુમરો ॥

કવિલે પિંગલનયણે
લોચણકહદિન્નમેત્તવાવારે (?) ।
'કિં તે કિં મો' પિય
જંપિરે ચ અંતવેષ ચ ॥

ઉતુંગથૂલઘોણે
કળયઘન્ને ચ ભારવાહે ચ ।
'સરિ પારિ' જંપિરે
અવરે કોરે કુમારો પલોપદ ॥

દક્ષિણદાણપોરુત્ત—
ચિન્નાણદયાચિવજ્ઞિયસરીરે ।
'પદં તેદં' ચવંતે દક્ષે ઉણ
પેચ્છદ્ કુમરો ॥

સલલિયમિડમદ્વપ
ગંધન્વપિય સપસગયચિત્તે ।
'ધં સે દ્વજો' મળિરે
સુદત્તે અદ સંધવે દિદ્ધે ॥

કવેંજહે (?) ચ જહે
વહુમોઈ કદ્ધિણપીણરૂણને ।
'અપ્પાં તુપ્પાં' મળિરે
અદ પેચ્છદ્ કારુપ તત્તો ॥

ઘયલોણિયપુટ્ટંગે
ધમ્મવરે સંધિવિગ્ગહે નિડણે ।
'ન ઉરે મહ્ઠં' મળિરે
અદ પેચ્છદ્ ગુજ્જરે અઘરે ॥

ળહાઓલિત્તવિલિત્તે
કવસીમંતે સોદિયંગત્તે ।
'અમ્મં કાઉં તુમ્મં' મળિરે
અદ પેચ્છદ્ લાદે ॥

તણુસામમદ્દદેદે
કોવણપ માણજોવણે રોદે ।
'માદ્ ચ મદ્ધો તુમ્મે'
મળિરે અદ માલવે દિદ્ધે ॥

પછી અંતવેષદિના એટલે ગંગા જમનાની
વચ્ચેના પ્રદેશમાં રહેનારા લોકોને જોયા, એ
લોકો વર્ણે કપિન્ન, માંજરી આંખવાળા અને
'કિંતે કિંમો' એવું બોલનારા હોય છે.

પછી કીરદેશના લોકોને જોયા, એ લોકો
વર્ણે કનકવર્ણા, ઉચ્ચા અને જાડી નાસિકા-
વાળા, ભાર વહનારા અને 'સરિપારિ' એવું
બોલનારા હોય છે.

પછી ઠક્કદેશના લોકોને જોયા, એ લોકો દા-
ક્ષિણ્ય, દાન, પૌરુષ, વિજ્ઞાન અને દયા વિ-
નાના હોય છે અને 'એહું તેહું' એમ
બોલનારા હોય છે.

પછી સિન્ધના લોકોને જોયા, એ લોકો સ-
ક્ષિત, શુદ્ધ, ગાંધર્વપ્રિય, સ્વદેશપરાયણ, હસમુખા
અને 'વંમેદ્ધણુ' એમ બોલનારા હોય છે.

પછી કાઙ્કદેશના લોકોને જોયા, એ લોકો
કપિન્નલ (?) જડડ, બહુભોજી, કઠણ અને
પુષ્ટ અંગવાળા તથા 'અપ્પાં તુપ્પાં' એમ
બોલનારા હોય છે.

પછી ગુજ્જર લોકોને જોયા, એ લોકો ઘી
અને માખણથી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધર્મપરાયણ,
સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ અને 'ન ઉરે ભદ્ધિ' એમ
બોલનારા હોય છે.

પછી લાટના લોકોને જોયા, એ લોકો (માથામાં)
સેંથો પાડનારા, લેપન કરનારા, સુશોભિત
શરીરવાળા અને 'અમ્મં કાઉં તુમ્મં' એમ
બોલનારા હોય છે.

પછી માળવાના લોકોને જોયા, એ લોકો,
કાળા અને નાના શરીરવાળા, કોપી, અભિ-
માની, રોદ અને 'ભાઈ ચ ભદ્ધી તુમ્મે' એમ
બોલનારા હોય છે.

હવે 'વર્તમાન' જોઈને આગમોને મહાવીરભાષિત સમજીને કોઈ એ આગમોની જ ભાષાને અર્ધભાગધી કહે અને એ ઉપરથી જ એનાં વ્યાકરણ અને કોય બનાવે તો ન બની શકે? એ પ્રશ્નનું સમાધાન આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની કૃતિદ્વારા અને ઉપર્યુક્ત ઉદ્દેશ-દ્વારા પણ કરી નાંખ્યું છે એથી આ આગમોની ભાષાને અર્ધભાગધી સમજવી કે એમ સમજી એ વિષેનાં પુસ્તકો લખવાં એ ભાષાના ઇતિહાસમાં ગોટાલો કરવા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે?

ઉક્કઢદન્ને પિયમો-

હજો ય રોહે પયંગવિત્તી ય ।

'અહિપાંહિરમરે' મળિરે

પેચ્છઈ કન્નાહપ અળે ॥

પછી કણ્ઠાટકના લોકોને જોયા, એ લોકો

દર્પવાળા, મોહવાળા, રોદ્ર, ચંચળ અને

'અહિપાંહિ રમરે' એમ બોલનારા હોય છે.

કુપ્પાસપાહયંગે

માસણઈ (?) પાળમયણતલ્લિચ્છે ।

'અસિ કિસિ મણિ' મળમાળે

અહ પેચ્છઈ તાહપ અવરે ॥

પછી તાઈ લોકોને જોયા, એ લોકો કંચુક

પહેરનારા અને 'અસિ કિસિ મણિ' એમ

બોલનારા હોય છે.

સઘવકલાપઢમટ્ટે

માળી પિયકોવળે કઠિણદેહે ।

'જલ તલ લે' મળમાળે

કોસલપ પુલહપ અવરે ॥

પછી કોશલદેશના લોકોને જોયા, એ લોકો

'મર્વકલાહીન, માની, કોપી અને 'જલ તલ લે'

એમ બોલનારા હોય છે.

દદમઢહસામલંગે

સહિય અહ માળકલહસીલે ય ।

'દિન્નલ્લે મહિયલ્લે'

ઉહાવિરે તત્થ 'રહટ્ટે' ॥

પછી મહારાષ્ટ્રના લોકોને જોયા, એ લોકો

શરીરે દદ, કૃશ અને કાળા હોય છે તથા

સ્વસ્થિતામાં માની, કલહશીલ અને 'દિન્નલ્લે

મહિયલ્લે' એમ બોલનારા હોય છે.

પિયમહિલાઙ્ગામે

સુંદરગોત્તે ય માયળે રોહે ।

'અટ્ટિ મટ્ટિ' મળતિ

અયરે અંધે કુમારો પલોપ્પ ॥

પછી આંધ્રના લોકોને જોયા, એ લોકોને

સ્ત્રી અને સંત્રામ બંને પ્રિય હોય છે, એમ-

નાં ગોત્રો સુંદર હોય છે, અને એ લોકો

રોદ્ર તથા લયંકર અને 'અટ્ટિ મટ્ટિ' એમ

બોલનારા હોય છે.

ઉપરના ઉદ્દેશમાં ગોત્ર (ગૌડ?) મધ્યદેશ, મગધ, અન્તર્વેદિ, કીર, દક્ષ, સિંધ, કાંર (કારવાડ), ગુર્જર, લાટ, માલવ, કણ્ઠાટક, તામ્રચ ? કોશલ, મહારાષ્ટ્ર અને આંધ્ર એમ સોળ દેશોને ઇશ્વારેષા છે.

કુન્નયમાલાનો આ ઉદ્દેશ અહીં એટલા મારે આપ્યો છે કે, એમાં એ દેશોની ગણના એ રીતે કરેલી છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રના પૂર્વવર્તી અને અંગસૂત્રોના દીકાકાર આચાર્ય અભયદેવે પણ અર્ધમાગધી નામ ધરાવતી ભાષાને પ્રાકૃતલક્ષણની બહુલતાવાળી જણાવી છે. તેમણે લખ્યું છે કે:

“‘ર-સોલ-શૌ માગધ્યામ્’ इत्यादि यत् मागधभाषालक्षणम् तेन अपरिपूर्णा प्राकृतभाषालक्षणबहुला अर्धमागधी ”

(ઔપચારિક દીકા પૃ ૭૮ સમિતિ)

અભયદેવે આગમોની ભાષા ઉપરથી નક્કી કરેલું અર્ધમાગધીનું સ્વરૂપ જોતાં તો ‘અર્ધમાગધી’ નામ ‘દિવાદાર’ ના ‘રજુછેડ’ (ઋણુને છોડનાર) નામ જેવું લાગે છે. તેઓ સાફ સાફ કહે છે કે, આગમોની ભાષા પ્રાકૃતલક્ષણની બહુલતાવાળી છે અને એક લક્ષણ સિવાય માગધીનાં બીજાં ખાસ લક્ષણોને એમાં કાંઈ સ્થાન નથી, એથી જ વાંચનાર સમગ્ર શકશે કે, વર્તમાન આગમોની ભાષાને અર્ધમાગધી કહેવી કે પ્રાકૃત કહેવી ?

‘આગમો પ્રાકૃત છે’ એ મત તો આજ ઘણા સમયથી ચાલ્યો આવે છે અને એ મતને હેમચંદ્ર અને અભયદેવ કરતાં ય પ્રાચીન અને પ્રામાણિક આચાર્યોએ સ્વીકારેલો છે:

એ સંબંધમાં આચાર્ય હરિભદ્ર જણાવે છે કે,

× “‘પ્રાકૃતનિવન્ધોऽपि वालादिसाधारणः’” इति

આટલું લખ્યા પછી એ આચાર્યવર “उक्तं च” કહીને પોતાના ઉલ્લેખના પોપ-ણમાં એક જૂના સંવાદને ટાંકી બતાવે છે—

“‘वालहीमूढमूर्खाणां नृणां चारित्रकाक्षिणाम् ।

अनुग्रहार्थं तच्चज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः^१ कृतः ॥”

(દર્શવૈકલિક દીકા પૃ ૧૧૩ બાજુ)

× દર્શવૈકલિકની દીકામાં જે પ્રસંગે આચાર્ય હરિભદ્રે આ ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રસંગ આ છે;

“‘દર્શનાચારના આક પ્રકાર છે, તેમાં પહેલો પ્રકાર નિઃશકિત રહેવું તે, ‘નિઃશકિત’ નું વિવરણ કરતાં કહ્યું છે કે, શંકાના બે પ્રકાર છે—સર્વશંકા અને અંશશંકા. તેમાં ‘સર્વશંકા’નું સ્વરૂપ બતાવતાં જણાવ્યું છે કે,

“‘सर्वशङ्का तु प्राकृतनियद्धत्वात् सर्वमेवेदं परिकल्पितं भविष्यतीति ।”

અર્થાત્ ‘પ્રાકૃત ભાષામાં રહેલું હોવાથી આ બધું ય બનાવટી કેમ ન હોય ?’ આવી જે જિનાગમ પ્રત્યે શંકા કરવી તે સર્વશંકા. આનું સમાધાન કરતાં હરિભદ્રે ઉપ-સૂક્ત ઉલ્લેખને ટાંકી બતાવ્યો છે.

૧ ઉપરના બધા ઉલ્લેખોમાં વપરાયેલો ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પ્રાકૃત ભાષાનો સૂચક છે; અનુયોગકાર સૂત્રમાં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પ્રાકૃત ભાષાના અર્થમાં વપરાયેલો છે. (રૂ. ૧૩૧ સં ૦) વૈયાકરણ વરુણિના સમયથી તો એ શબ્દ એ અર્થમાં વપરાતો આવ્યો છે, અને

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, આપણો આ મત દરિભદ્ર કરતાં ય જૂનો હશે.

જે પ્રસંગમાં દરિભદ્રે ઉપયુક્ત ઉદ્દેષને મૂકેલો છે તે જ પ્રસંગમાં વાદિ દેવસુરિના ચુરુ આચાર્ય મુનિચંદ્ર પણ એ જ ઉદ્દેષને (દરિભદ્રના ધર્મખિંદુની ટીકામાં) મૂકે છે:- ધર્મખિંદુ પૃ ૭૭ દ્વિતીય અધ્યાય આત્માનંદ સલાની આદિતિ.

આચાર્ય મહાયગિરિ પણ પ્રગાપનાની પોતાની ટીકામાં એવા જ પ્રસંગમાં એ જ વાતને જણાવે છે:-પ્રગાપનાસૂત્ર ટીકા સંમિતિનું પૃ ૬૦.

હેમચંદ્ર પંડી થયેલા આચાર્યો દ્વારા પણ એ જ મતને ટેકા આપવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય પ્રભાચંદ્રે બનાવેલા અને શ્રીપ્રદ્યુમ્નસુરિએ શોધેલા પ્રભાવચ્ચરિનમાં (પૃ ૯૮-૯૯) જણાવ્યું છે કે,

“ અન્યદા લોકવાક્યેન જાતિમત્યયતસ્તથા ।

આવાલ્યાત્ સંસ્કૃતાભ્યાસી કર્મદોષાત્ પ્રવાધિતઃ ॥ ૧૦૯ ॥

સિદ્ધાન્તં સંસ્કૃતં કર્તુમિચ્છન્ સંયં વ્યજિજ્ઞપત્ ।

પ્રાકૃતે કેવલજ્ઞાનિભાપિતેઽપિ નિરાદરઃ ॥ ૧૧૦ ॥

+ + + + +

યદિ (ઈદં) વિશ્રુતમસ્માભિઃ પૂર્વેષાં સંપ્રદાયતઃ ।

ચતુર્દશાપિ પૂર્વાણિ સંસ્કૃતાનિ પુરાઽભવન્ ॥ ૧૧૪ ॥

મજ્ઞાતિશયસાધ્યાનિ તાન્યુચ્છિન્નાનિ કાલતઃ ।

અધુનૈકાદશાઙ્ગયસ્તિ મુયર્મસ્વામિભાપિતા ॥ ૧૧૫ ॥

વાલ્મીકીમૂલમૂર્ખાદિજનાનુગ્રહણાય સઃ ।

પ્રાકૃતાં તામિહાઽકાર્પીદનાસ્યાઽઞ્ચ કથં હિ વઃ ” ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થાત્ “ સિદ્ધસેન દિવાકર નામના મુગ્ધસિદ્ધ જોનાચાર્યે પ્રાપ્ત જોન આગમોને અંરેદૃતમાં કરવાની ઇચ્છા કરી. ” આટલું જણાવી અંચકાર પોતાના તરફથી વધુ જણાવતાં હશે છે કે, “ બાલ, સ્ત્રી, મૂઢ અને મૂર્ખ વગેરેની મુગ્ધહતાને માટે પૂર્વ પુરુષોએ એ આગમોને પ્રાપ્તમાં રચ્યાં છે, તો એમાં આપણે શામાટે અનારથા કરવી ? ”

“ યત્ ઉક્તમાગમે ” અર્થાત્ ‘આગમમાં કહ્યું છે કે’ એમ લખીને કીર્તિજ્ઞાનંદસુરિ પોતાના તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદમાં જણાવે છે કે,

“ મુત્તૂળ દિદ્ધિવાયં કાલિય-ઝકાલિયંગસિદ્ધંતં ।

ધીવાલવાયણત્યં પાયયમુદ્યં જિણવરેદિ ” ॥

અને સાચે દરિભદ્રે ઉદ્દેશે! શોક પણ ટોકે છે. (ખરી રીતે તો આ પ્રાપ્ત એ પંડીના આચાર્યોએ પણ એ શબ્દને એ જ અર્થમાં વાપરેલો છે. માટે કાલએ ખરી એ શબ્દને મરડવો નહિ.

ગાથાને હરિભદ્રની પહેલાં જ મૂકવી જોઈએ પણ મને એનું મૂળ સ્થાન ન જાણવાથી એના ઉદ્ધૃત કરનારના કાળક્રમમાં એને મૂકવામાં આવી છે.)

અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે,

“સકયા પાયયા ચેવ મર્ણિર્ઐઓ હોતિ દોળિગ્ગા”

(૫૦ ૧૩૧ સમિતિ)

અર્થાત્ ‘સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બે ભાષાઓ છે.’

આ ઉલ્લેખ ગીતની ભાષાના પ્રસંગમાં છે. આ ઉપરથી એટલું તો જાણ્ય તારવી શકાય કે, અનુયોગદ્વારના સમયમાં અર્ધમાગધીને પ્રાકૃતથી જુદી જ ગણવામાં આવતી હોત તો સૂત્રકાર પ્રાકૃતની સાથે જ પોતાની પ્રિય અને દેવભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી અર્ધમાગધીને પણ સૂચવવી જોઈ જમરા ?

આ પ્રમાણે એક નહિ પણ અનેક જોનાચાર્યોએ વર્તમાન આગમોની ભાષાને સ્પષ્ટ શબ્દમાં પ્રાકૃત કહેલી છે માટે અમે પણ અહીં એ જ મતને સ્વીકાર્યો છે.

આ તો જોનાચાર્યોની જ દૃષ્ટિએ આગમોમાં આવેલી ભાષાના સંબંધમાં ચર્ચા થઇ, તદુપરાંત બીજી ત્રણ દૃષ્ટિએ પણ અર્ધમાગધી ભાષાની ચર્ચા થઇ શકે છે: તેમાં—

પહેલી દૃષ્ટિ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રની,

બીજી દૃષ્ટિ પ્રાકૃતભાષાનાં વ્યાકરણોની

અને ત્રીજી દૃષ્ટિ અશોકની ધર્મલિપિઓની.

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

“ચેટાનાં રાજપુત્રાણાં શ્રેષ્ઠિનાં ચાર્ધમાગધી”

ભરતના ૦ અધ્યાય ૧૭ શ્લોક ૫૦

નાટકોમાં પાત્ર તરીકે આવતા ચેટા, રાજપુત્રો અને શેકિયાઓ અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે. ભરતના આ ઉલ્લેખથી આપણે નાટકોનાં તે તે પાત્રોની ભાષાદ્વારા અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને કળી શકીશું.

નાટકોની ભાષાના નમૂના—

[ભાસનું પ્રતિજ્ઞાયોગધરાયણ]

મટ:—કો કાલો અહં મટિદારિઆઈ વાસવદત્તાઈ ઉદઈ કોઝિદુકામાઈ
મદ્વદીપરિચારઅં ગત્તસેવઅં જ પેવલામિ । મારવ પુષ્પદંતઅ ગત્તસેવઅં
જ પેવલસિ । કિં મળાસિ ઇસો ગત્તસેવઓ કણ્ડિઝ્ઝમુંદિગિળીઈ ગેદં
પવિસિઅ મુરં પિવદિ ત્તિ । ૫૦ ૧૦૨

મટ:—સન્વં દાવ ચિદ્દુ । રાઅડલે મદ્વપીઠિઅં જ ણિકમિઅ કુદો અઅં
આહિન્દિ ત્તિ । ૫૦ ૧૦૬

મટ:—કિં જુ સુ ઇદં x દોદુ, ઇમં વુત્તત્ત અમચ્ચસ્સ જિવેદેમિ । ૫૦ ૧૧૨

[ભાસનું ચારુદત્ત]

ચેટઃ—અમ્મો અચ્ચમેત્તેઓ ।

ચેટઃ—અમ્મો મદ્દિદારઓ । ૫૦ ૬૭

ચેટઃ—સુહૌદેસુ પાદેસુ ભૂમીય પજ્ઞોદ્ધિદન્વં । ૫૦ ૬૮

[ભાસનું રત્નપ્રવાસવદત્ત]

મટો—ઉસ્સરહ ઉસ્સરહ અચ્ચા ઉસ્સરહ । ૫૦ ૮

ચેટી—एदु एदु મદ્દિદારઆ રૂદં અસ્સમપદં પવિસદુ । ૫૦ ૧૫

ચેટી—અત્થિ રાઆ પજ્ઞોદો ણામ ઉજ્જહ્ણીય સો દારઅસ્સ કારણાદો
દૂદસંપાદં કરેદિ । ૫૦ ૧૭

[ચરુદત્તનું મુચ્છક્રિક્રિક]

ચેટઃ—અજ્જુય ચિટ્ટ, ચિટ્ટ ।

ઉત્તાશિતા ગચ્છશિ અંતિકા મે

શંપુણ્ણપુચ્છા વિઅ મિમ્મમોરી ।

ઓચગ્ગદી શામિઅ મટ્ઠકં મે ।

વળે ગડે કુમ્મરશાવક ઘ ॥ ૫૦ ૨૭

ચેટઃ—લામેહિ અ લાઅવલ્લહં તો સ્વાહીશિ મચ્છમંશકં ।

एदेहि मच्छमंशकेहि शुणआ मटअं ण शेवंदि ॥ ૫૦ ૩૧

આ ખખા ભાખા ચેટાની છે.

શાન્તપુત્રની ભાખા આ પ્રમાણે છે:

[કાલિદાસનું શાકુન્તલ]

વાલઃ—જિમ્મ જિમ્મ દંદ્રાણિ તે ગણહસ્સં । ૫૦ ૨૯૫

વાલઃ—ચલ્લિઅં મીદમ્હિ ૫૦ ૨૯૬

વાલઃ—ઇમિણા એવ દાવ કીલ્લિસ્સં ૫૦ ૨૯૮

તે ચેલિયાએની ભાષાને નમુને.

[ચરુદત્તનું મુચ્છક્રિક્રિક]

ચન્દનદાસઃ—જેદુ અજ્ઞો ।

ચન્દનદાસઃ—કિં ણ જાણાદિ અજ્ઞો જર અણુચિદો ઉવઆરો પરિવાદો
વિ મહંતં દુઃસં ઉપ્પાદેદિ । તા રૂદ ય્યેવ ઉચિદાણ ભૂમીય ઉવવિસામિ ।

ચન્દનદાસ:—અહુ ઇં અજ્જસ્સ પ્પસાણ અસ્થિહિદા વણિજ્ઞા । પૃ૦ ૧૪
 ચન્દનદાસ:—આણવેદુ અજ્જો કિં કેત્તિઅં ઇમાદો જણાદો ઇચ્છીઅંદિ ત્તિ ।
 ચન્દનદાસ:—અજ્જ અલિઅં એદં કેણવિ અણજ્ઞેણ અજ્જસ્સ ણિવેદિદં । પૃ૦ ૧૫
 ચન્દનદાસ:—ફલેણ સંવાદિદં સોહદિ દે વિકત્તિદં । પૃ૦ ૧૭

નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરતના ઉલ્લેખ પ્રમાણે ચેટ, રાજપુત્ર અને શેકની ભાષાને અર્ધ-ભાગધી કહેવામાં આવે છે. એના નમુના ઉપર આપવામાં આવ્યા છે. ઉપરના નમુનાની ભાષા સાથે આપણે આગેભીની ભાષાને સરખાવીએ તો કેવળ સાંભળવા માત્રથી જ શું નથી જણાતું કે એ નાટકોનાં પાત્રોની ભાષામાં અને આગેભીની ભાષામાં ઘણા તફાવત છે ?

હવે આપણે જોઈએ કે પ્રાકૃત વ્યાકરણોની દૃષ્ટિએ આગેભીની ભાષાને અર્ધ-ભાગધીનું નામ આપી શકાય કે કેમ ?

પ્રાકૃત વ્યાકરણો તો ઘણાં છે, એ બધાં પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં વરસ્યિનો પ્રાકૃતપ્રકાર વધારે પ્રાચીન છે. એમાં 'ભાગધી'ની પ્રકૃતિ તરીકે શૌરસેનીને કહી છે અને શૌરસેની કરતાં જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે બતાવી છે:—

- ૧ ભાગધીમાં 'પ' અને 'સ' ને બદલે 'શ' બોલવો.
- ૨ " 'જ' ને બદલે પ્રાય: 'ય' બોલવો.
- ૩ " ચવર્ગના કોઈ અક્ષરનો લોપ ન કરતાં જેમ હોય તેમ જ બોલવું.
- ૪ " 'ય' અને 'ઘ' નો 'ધ્ય' બોલવો.
- ૫ " 'ક્ષ' ને બદલે 'સ્ક' બોલવો.
- ૬ " અકારાંત શબ્દના પ્રથમાના એકવચનમાં 'ઇ' અને 'એ' પ્રત્યય વાપરવો.
- ૭ " અકારાન્ત ભૂતકૃદંતના પ્રથમાના એકવચનમાં ઉપરના બે પ્રત્યયો ઉપરાંત 'ઉ' પ્રત્યય પણ વાપરવો.
- ૮ " પછીના એકવચનમાં 'હ' પ્રત્યય વાપરવો.
- ૯ " સંબોધનના એકવચનમાં અન્ત્યે 'અ' નો 'આ' કરવો.
- ૧૦ " 'સ્થા'ને બદલે પ્રાકૃતમાં વપરાતા 'ચિટ્ટ' ના સ્થાનમાં ચિષ્ઠ ધાતુ વાપરવો.
- ૧૧ " 'કૃત' ને બદલે 'કહ' 'મૃત' ને બદલે 'મહ' અને 'ગત' ને બદલે 'ગહ' રૂપો વાપરવાં.
- ૧૨ " સંબંધક ભૂતકૃદંતને સૂચવવા 'ત્યા' પ્રત્યયને બદલે 'દાણિ' પ્રત્યય વાપરવો.
- ૧૩ " 'હૃદય' ને બદલે 'હૃદય્ઃ', 'અદં' ને બદલે 'હકે' 'હમે' 'અહકે' અને 'શમાલ' ને બદલે 'શિઆલ' તથા 'શિઆલક' શબ્દો વાપરવા.

૧ ભાગધીને લગતું સ્વરૂપ અને ઉદાહરણો માટે જુઓ પ્રાકૃતપ્રકાર પૃ૦ ૧૨૮ થી ૧૩૧ તથા ૧૩૨ થી ૧૩૭ અથવા ૧૧ મો પરિચ્છેદ અને બારમો પરિચ્છેદ.

વરરચિએ બતાવેલું, માગધીનું સ્વરૂપ, ઉપર પ્રમાણે છે, આ સિવાય ચૌરસેનીના જે નિયમો વરરચિએ આપેલા છે તેમાંના નિરપવાદ નિયમો માગધીમાં પણ ઉમેરી લેવાના છે. આગમેની^૧ લાપાને જોતાં તેમાં દ્વિત વરરચિએ બતાવેલી ૬ દ્વી વિશેષતાનો ૫ અમુક અંશ ('એ' ની વપરાશ) જોવામાં આવે છે, તે માગધીના એક જ અંશની વપરાશને લીધે આગમેની લાપા અર્ધમાગધી કહેવાય ખરી ?

અશોકની ધર્મલિપિઓ

‘વર્તમાન આગમેની લાપામાં માગધી લાપાનું સ્વરૂપ કેટલે અંશે દેખાય છે’ એ પ્રશ્નની પરીક્ષા કરતાં આપણે ભાસ વગેરેનાં નાટકો જોયાં, પ્રાચીન વૈયાકરણ વરરચિને તપાસ્યો, હવે અશોકની ધર્મલિપિની લાપાને પણ આપણે જોઈ જઈએ. ‘એ લિપિની લાપાને કંઈ લાપા કહેવી’ એ પ્રશ્ન હજી વિવાદાસ્પદ છે. તેમાંથી એને ‘પ્રાચીન માગધી’ કહેવામાં કંઈ દોષ જણાતો નથી. જોદોના ત્રિપિટકની ભાષા એ લિપિઓની સાથે સરખામણીમાં આવી શકે એવી છે. ત્રિપિટકમાં પણ માગધી લાપાનો ઉપયોગ થવાનું જણાવેલું છે.^૨

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં વપરાયેલી લાપાનું અંધારણ તપાસતાં આ નીચે જણાવેલા મુખ્ય નિયમો ઉપજી શકે છે.

૧ અદ્વિભાવ (વર્ણનું નહિ બેવડાનું)

‘સંયુક્ત અક્ષર અનાદિમાં હોય અને એ સંયુક્ત અક્ષરમાંના એક અક્ષર લોપાય ત્યારે જે શેષ અક્ષર હોય છે તે બેવડાય છે અથવા સંયુક્ત અક્ષરની પટેક્ષિની દ્વિત્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે.’ પ્રાકૃત લાપાઓનો આ એક સાધારણ નિયમ છે.

અશોકની ધર્મલિપિઓની લાપામાં એ નિયમ ક્વચિત્ જ સચવાયેલો જોવાય છે. પણ જૈન આગમેની લાપામાં પ્રાકૃતનો એ નિયમ બરાબર સચવાયેલો છે.

લિપિઓની લાપામાં વપરાયેલાં એવાં દ્વિભાવ વિનાનાં અને દીર્ઘસ્વર વિનાનાં રૂપો^૩ આ પ્રમાણે છે:

લિપિઓની ભાષા	આગમ ભાષા	સંસ્કૃત
અપ	અપ્પ	અલ્પ
કપ	કપ્પ	કલ્પ

૧. આગમેની લાપાનાં ઉદાહરણો માટે જુઓ, ‘જૈન આગમ સાહિત્યની મૂળ ભાષા કંઈ’ એ લેખ (જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૧ અં. ૧ પૃ. ૩૧ થી ૩૭)

૨ “સા માગધી મૂલમાસા નરા યાયાડ્ડલિકપ્પિકા ।

પ્રાદુનો ચસ્સુતાલાપા સંયુદ્ધા વાઙ્ગિ માસરે ” ॥

૩ આમાં અશોકની ધર્મલિપિમાંથી જે રૂપો આપ્યાં છે તે ઉદાહરણ રૂપે છે; એને મળતાં બીજાં અનેક રૂપો છે. પણ બધા અહીં વિસ્તારભયથી આપ્યાં નથી. ખ્રીષ્ટ એ એકવાત લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે અશોકના લેખો હિન્દુચાનના લિન્ન લિન્ન પ્રાંતોમાં છે. તેથી અહીં આપેલાં રૂપોના પ્રાંતીય પાદભેદ પણ કેટલેક ઠેકાણે છે; જે કે ‘મે’ બને ત્યાંમુધી સર્વસાધારણ રૂપો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સિં	આં	મં
પુત	મુત	મુત
નિષ્પમ	નિષ્પમ	નિષ્પમ
વસ્ત્રાન	વસ્ત્રાન	વસ્ત્રાન

૨ 'ર'ના પૈઃસ્વિપઃ 'ર'

અગોત્રી સિપિઓમાં 'ર'ને સ્થાને સ્વરૂપ 'લ'ના પ્રયોગ પૈઃસ્વિપઃ રીને યદ્યોઃ રેવાય ઇ. ત્યારે કૌન આગ્રમેમાં પ્રાકૃતભાષાના ધીરજૂની પો 'ર' નો બ પ્રયોગ કાયમ રહેશે ઇ.

સિપિઓની ભાષા	આગ્રમ ભાષા	સીકુન
માદિકલે } આદિકલે }	માદમકલે } આદમકલે }	માદિકલે:
પરિણા } પરિણા }	પરિણા	પરિણ
પરણમ્ } પરણમ્ }	પરણ	પરણમ્
દિરણ } દિરણ }	દિરણ	દિરણમ્
મરણમ્ } મરણમ્ }	મરણ	મરણમ્

મરણ

અગ્રે ભાષા ઇ.

સિં	આં	મં
સુષ્ટમ્	સુષ્ટમ્	સુષ્ટમ્
મિમે	મિમે	મિમે:
રુષાપુષ્ટંદો	રુષાપુષ્ટંદો	રુષાપુષ્ટંદો:
મમાજ્ઞિ	મમાજ્ઞિ	મમાજ્ઞિ
વમે	વમે	વમે
વિષાદે	વિષાદે	વિષાદે:
વાપુજ્ઞિ	વાપુજ્ઞિ	વાપુજ્ઞિ

મરણ

લિ०	આ०	સં०
પશુ } પસુ }	પસુ	પશુ
શત } સત }	સય	શત
દોસ } દોષ }	દોસ	દોષ
ઓપદિનિ } ઓસધાનિ }	ઓસદ્વાણિ	ઔપધાનિ
સાર } શાલ }	સાર	સાર
પંચસુ } પંચપુ }	પંચસુ	પઞ્ચસુ

૫ વિભત્તીય સંયુક્ત વ્યંજનોનો ઉપયોગ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં વિભત્તીય સંયુક્ત વ્યંજનોની વૈદિક વપરાશ ઘણી છે; ત્યારે જોન આગમોની લાપામાં પ્રાકૃત લાપાના બધારણુ પ્રમાણે એ વપરાશ જ નથી.

લિ०	આ०	સં०
પ્રાણ } પાન }	પાણ	પ્રાણ
દિવ્યાનિ } દિવિયાનિ }	દિવ્યાઈ	દિવ્યાનિ
સેઠે } સેસ્ટે }	સેટ્ટે	શ્રેષ્ઠઃ
અસ્તિ } અત્યિ }	અત્યિ	અસ્તિ
સદ્સાનિ } સદ્સાનિ }	સદ્સસાઈ	સદ્સાણિ
પુત્ર } પુત }	પુત્ત	પુત્ર
મિત્ર } મિત }	મિત્ત	મિત્ર
નાસ્તિ } નત્યિ }	નત્યિ	નાસ્તિ
સમણ } ધમણ }	સમણ	ધમણ

૬ ત્યાદિ

૬ ‘ખ’ ‘ય’ ‘ધ’ ‘લ’ નો ‘હ’

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ‘ખ’, ‘ય’, ‘ધ’ અને ‘લ’ કાયમ રહે છે ત્યારે જોન આગમની લાપામાં પ્રાકૃતની પદ્ધતિ પ્રમાણે એ ચારેને સ્થાને ‘હ’ થએલો છે.

લિ०	આ०	સં०
લિખિત }	લિહિય }	લિખિત }
સુખ }	સુહ }	સુખ }
યયા }	જહા }	યથા }
તથા }	તહા }	તથા }
સાધુ }	સાહુ }	સાધુ }
વહુવિધ }	વહુવિદ્ }	વહુવિધ }
વધ }	વહ }	વધ }
આલભિતુ	આલહુડ	આલભતામ્

ધત્યાદિ

૭ 'ન' નો 'ણ'

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'ન' નો 'ણ' નથી વપરાયેલો ન્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે 'ન' ના 'ણ' નો પ્રયોગ થએલો છે ,

લિ०	આ०	સં०
દેવાને	દેવાળં	દેવાનામ્
પિયેન	પિયેળ	પિયેળ
અનુદિવસં	અણુદિવસં	અનુદિવસમ્
વહૂનિ	વહૂણિ	વહૂનિ
દાનં	દાણં	દાનમ્
મહાનસસિ	મહાણસંસિ	મહાનસે

૮ 'ણ' નો 'ન'

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'ણ' ને સ્થાને 'ન' પણ વપરાયેલો છે ન્યારે આગમોની ભાષામાં તેમ નથી જણાતું.

લિ०	આ०	સં०
ગનનસિ }	ગણને	ગણને
ગણનસિ }		

૯ 'ત' નો 'ટ'

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં એકલા 'ત' નો કે સંયુક્ત 'ત' નો 'ટ' થએલો છે ન્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં એ જ સ્થળે પ્રાકૃતની પ્રક્રિયા પ્રમાણે એકલા 'ત' નો 'ડ' થએલો છે અને સંયુક્ત 'ત' નો 'ત' થએલો છે.

લિ०	આ०	સં०
પટ્ટિવેદના	પટ્ટિયિઅણા	પ્રતિવેદના
પટ્ટિપાતિ	પટ્ટિવત્તિ	પ્રતિપત્તિ
કટ	કટ }	કૃત
	કય }	
મટ	મટ }	મૃત
	મય }	

કટય	}	કાયવ્ય	કર્તવ્ય
કટવિય			
કિતિ	}	કિતિ	કીર્તિ
કિટી			

૧૦ 'પ' નો 'વ'

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'પ' નો 'વ' નથી થયેલો પણ જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતની પેઠે 'પ' નો 'વ' થયેલો છે.

લિ૦	આ૦	સં૦
લિપિ	લિપિ	લિપિ
કૂપા	કૂવા	કૂપા:
પાપં	પાવં	પાપં
પ્રેરક પ્રક્રિયાના } આપ }	આવ }	
પ્રત્યયો- } આપે }	આવે }	
સામીપમ્	સામીયમ્	સમીપમ્

૧૧ 'ઘ' નો 'ધ'

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'ઘ' નો 'ધ' થયેલો છે જ્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં પ્રાકૃતની પદ્ધતિ પ્રમાણે 'ઘ' નો 'ઙ્ઘ' કરવામાં આવેલો છે.

લિ૦	આ૦	સં૦
ઊયાન	ઊઙ્ઘાણ	ઊધાન
ઊયામ	ઊઙ્ઘમ	ઊધમ

૧૨. 'ઞ' નો ઉપયોગ

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'ન્ય' 'ણ' 'ઞ' ને સ્થાને 'ઞ' નો પણ ઉપયોગ થયેલો છે જ્યારે જૈન આગમોની ભાષામાં એ ત્રણેને સ્થાને પ્રાકૃતની પ્રમાણે 'ન' 'ણ' ને 'ણ' નો જ વ્યવહાર થયેલો છે.

દજન્તિ	}	દનન્તિ
મજન્તિ		મનન્તિ
મનતિ		મન્યતે
અજ	}	અણ
અન		અન્ય
દિરઞ	દિરણ	દિરણ્ય
પુઞ	}	પુણ્ય
પુન		
જ્ઞાતિ	}	જ્ઞાતિ
નાતિ		
રઞ	રણ્ણો	રાજ:

૧૩ 'તિ' અને 'તુ'

અશોકની ધર્મલિપિઓનાં ક્રિયાપદોમાં 'તિ' અને 'તુ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. આગમોની લાપામાં પ્રાકૃતની શૈલી પ્રમાણે 'ધ' અને 'હ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે.

લિ૦	આ૦	સં૦
મોતુ }	હોત	મવતુ
હોતુ }		
હોતિ }	હોઈ	મવતિ
મોતિ }		
કલેતિ	કરેઈ	કરોતિ

૧૪ 'ત્ય' નો 'ચ'

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'ત્ય' નો 'ચ' વૈદલિપિક રીતે વપરાયેલો છે ત્યારે આગમોની લાપામાં પ્રાકૃતના ધોરણ પ્રમાણે 'ત્ય' નો 'ચ' જ કરવામાં આવેલો છે.

લિ૦	આ૦	સં૦
સાતિય }	સત્ચ	સત્ય
સતિય }		
આચાર્યિક }	અચ્ચઈજ	આત્યયિક
અતિચાર્યિક }		
નિચ	નિચ્ચ	નિત્ય
ચજ }	ચય	ત્યજ
તિજ }		

૧૫ નામને લાગતા પ્રત્યયો

	લિ૦	આ૦
પ્રથમાના એકવચનનો પ્રત્યય	ए }	ए }
અનુર્થના એકવચનનો પ્રત્યય	य }	य
ત્રીલિંગી નામને લાગતા તૃતીયાથી સપ્તમી સુધીના પ્રત્યયો	य }	य
	या }	
	ये }	

૧૬ 'રાજન' નાં રૂપો

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં 'રાજન' શબ્દના જે ભતનાં રૂપો મળે છે તેમાંનું એકે રૂપ પણ આગમોની લાપામાં મળતું નથી. જે મળે છે તે બધાં પ્રાકૃતના ધોરણે સધાયેલાં છે.

લિ૦	આ૦	સં૦
રાજા	રાયા	રાજા
રાજાનો }	રાયાણી	રાજાન:
રાજાનો }		
રાજાના }	રણા	રાજા
રાજા }		

લાજિને }
લાજાને }
રાજા }
રાજો }

રણ્ણો

રાજો

રાજા:

આ ઉપરાંત—

એ ધર્મલિપિઓમાં અનાદિ ‘ટ’ નો ‘ટ’ જ રહેલો છે જેમકે; (ઘટિતે), ત્યારે જોન આગમોની લાપામાં પ્રાકૃત પ્રમાણે ‘ટ’ ને બદલે ‘ડ’ થયેલો છે (ઘટિય).

એ ધર્મલિપિઓમાં ‘અહં’ ને બદલે ‘દક્કં’ રૂપ પણ વપરાયેલું છે; ત્યારે આગમોની લાપામાં ક્યાંય એ રૂપનો ઉપયોગ જ નથી થયેલો.

આ રીતે અશોકની ધર્મલિપિઓની પ્રાચીન માગધીનું સ્વરૂપ પણ વત માન આગમોની લાપામાં એને અર્ધમાગધી કહેવાયવા પૂરતું ૫ ઘટ્ટી શકતું નથી, એ હપ્પીકત ઉપર જણાવેલા ઉદાહરણોથી જ જાણી શકાય એમ છે.

એ આગમોની છેલ્લી સંકલ્પના થયા પહેલાં એમાં, જેવી લાપા અત્યારે છે તેવી નહિ હોય એ હપ્પીકત તો આગમોમાં રહેલાં કેટલાંક જૂના રૂપો ઉપરથી જ જાણી શકાય એવી છે.

આગમોની રચનાસમયની લાપાના અને દૈવર્ધિગણિની સંકલ્પનાસમયની લાપાના અંતરને સમજવા માટે ગૂજરાતી લાપાનું નીચેનું ઉદાહરણ બસ છે.

સં. ૧૭૩૯ ની લાપા

“સમવસરણુનું” હુઉરે મંગણ,
માણિક હેમ રજત સુપ્રમાણુ ।
સિંહાસની બધા જિનવીર
દિઈ દેશના અરથ ગંભીર ॥
વિઘ્નમાલી સુર તિહાં આવઈ,
જિન વાંદી આનંદ બહુ પાવઈ ।
ચરમ કેવલી કુણ પ્રભુ ચારસ્યઈ,
એણિક પૂછઈ મન ઉલ્લાસઈ ॥
પ્રભુ કહઈ મુણી એણિક નૃપચંદ
બલલોક સામાનિક ઇદ ।
ચઉરેવીયુત વિઘ્નમાલી,
આતમઈ દિનિ એ ચવી શુભલાલી
અપભટ્તસુત તુજ પુર હામઈ,
ચરમ કેવલી જંખુ નામઈ,
હોસ્યઈ તે મુણિ દેવ અનાદી
હરચઈ પરબઈ નિજકુલ આદી ॥

યોગવિજયજીએ રચેલી અને તેમની હ-

સ્તલિખિત પ્રતિમાંથી ઉતારો.

સં. ૧૯૪૪ ની લાપા.

સમવસરણુનો હુઓરે મંગણ
માણિક હેમ રજત સુપ્રમાણુ ।
સિંહાસન બેઠા જિનવીર
દીએ દેશના અર્થ ગંભીર ॥
વિઘ્નમાલી સુર તીહાં આવે,
જિન વાંદી આનંદ બહુ પાવે ।
ચરમ કેવલી કુણ પ્રભુ ધારો
એણિક પૂછે મન ઉલ્લાસે ॥
પ્રભુ કહે મુણુ એણિક નૃપચંદ,
બલલોક સામાનિક ઇંદ ।
ચઉરેવીયુત વિઘ્નમાલી
આતમે દિને એ ચવી શુભલાલી ॥
અપભટ્તસુત તુજ પુર હામે ॥
ચરમ કેવલી જંખુ નામે ।
હોસ્યે તે મુણી દેવ અનાદી
હરએ પરખી નિજકુલ આદી ”

૫૦ વિં ૬૪ અને જંજુસ્વામી રાસની

ચોપડીમાંથી ઉતારો.

૧ હુઓ છટ્ટી ગૂજરાતી શ્રાં ૫૦ નો રિં ૫૦ પર (મુનિ કલ્યાણવિજયજીનો, નિર્ગંધ)

ઉપર આપેલાં પદો એક જ ક્ષત્રીનાં છે, છતાં એમાં કાળભેદને લીધે કેવો ફેરફાર થયેલો છે એ જાણ અક્ષરોમાં મેકેલાં રૂપો ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

જો કે-૨૦ મા સૈકાની અસરથી રૂપાંતર પામેલાં એ પદોમાં ૧૮ મા સૈકાના કવિની લાપાનાં કેટલાંએ રૂપો જળવાઈ રહ્યાં છે-તો પણ રૂપાંતર પામેલા એ પદોની લાપાને કાંઈ ૧૮ મા સૈકાની નહિ કહેવાય તેમ ૧૮ મા. સૈકાની લાપાથી મિશ્રિત પણ નહિ કહેવાય. તે જ રીતે વીરનાં ૧૦૦૦ મા સૈકામાં રૂપાંતરને પામેલાં એ આગમોમાં લગવાન મહાવીરના સમયે રચાયેલાં આગમોની લાપાનાં કેટલાંએ રૂપો જળવાઈ રહ્યાં હોય તો પણ એ વીરના ૧૦૦૦ મા સૈકામાં રૂપાંતરને પામેલાં આગમોની લાપાને કાંઈ વીરના સમયની લાપા નહિ કહેવાય, તેમ વીરના સમયની લાપાથી મિશ્રિત પણ નહિ કહેવાય.

તાત્પર્ય એ છે કે, જાસ વગેરે પ્રાચીન કવિઓની, વરુચિની અને છેવટ અશોકની ધર્મશિપિઓની માગધી લાપાનું થોડું ઘણું પણ સ્વરૂપ વર્તમાન આગમોમાં રહેલું હોય તેમ જણાતું નથી; તો પછી આગમોની લાપાને ‘અર્ધમાગધી’ નામ કઈ રીતે અપાય ?

અત્યાર સુધીનો આપણે ‘અર્ધમાગધી’ ના સંબંધમાં પુરાતન ગ્રંથ, લેખ અને વ્યાકરણને આધારે વિચાર કર્યો, પણ હવે એ સંબંધમાં આધુનિક ગ્રંથકારોનો અભિપ્રાય પણ જોઈએ:

માઈકેય અને ક્રમદીશ્વર સિવાય બીજા કોઈ આધુનિક વૈયાકરણે અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને લગતો કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો જણાતો નથી.

માઈકેય કહે છે કે:—

“ શૌરસેન્યા અદૂરત્વાદ્ ઇયમેવાર્ધમાગધી ॥

પ્રાકૃતસર્વસ્વ પૃ. ૧૦૩

આમ લખીને એ જ ગ્રંથકાર અર્ધમાગધીના ઉદાહરણ તરીકે આ વાક્ય આપે છે—

“ અટ્ઞ વિ જો શામિણીએ હિલિમ્વાદેવીએ પુશ્તઘટુકઅશોએ જ ઉવશમદિ.”
(વેળીસંહાર તૃતીય અંક)

અને સાથે—

“ રાક્ષસી-ત્રેષ્ટિ-વેટાડનુકમ્યાર્દેરધમાગધી ”

એ ભરતનું વાક્ય પણ ટાંકી બતાવે છે.

ક્રમદીશ્વર પોતાના સંક્ષિપ્તસાર પ્રાકૃતપાદમાં જણાવે છે કે,

“ મહારાષ્ટ્રીમિશ્રાધર્ધમાગધી ” . ૫-૯૮

આ ઉલ્લેખની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય આ પ્રમાણે જણાવે છે—

“ અર્ધમાગધી શબ્દ ટિ દ્વારાઈ જાનિતે પારા ચાર્જિતે છે યે, એ માપાર શબ્દ-પ્રવૃત્તિર અર્ધ અંશ ટીક માગધી અર્થાત્ પ્રાકૃતમાગધી । તથે તાહાર અપર અપર અર્ધઅંશ કિ ? ક્રમદીશ્વર વલિયાએન તાહા મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃતમાગધી મહારાષ્ટ્રી સહિત મિશ્રિત હર્જ્યા અર્ધમાગધી નામ ધારણ કરે । તાહાર ઉદાહરણ—

લમશવશનમિલશુલશિલવિઅલિદમંદાલલાજિદંદિજુગે ।

વીલજિતે પવલાલદુ મમ શયલમંવજ્જજંવાલં ॥”

પાલિપ્રકાશની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૬-૧૭

ઉપર્યુક્ત ખંતે વૈયાકરણોએ જણાવેલું અર્ધમાગધીનું સ્વરૂપ આગમોતી ભાષામાં ધરી શકે ખરું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્ય વિદુશેખરજીએ જણાવેલી ઉપર્યુક્ત ગાથા ન આપે છે.

આ ઉપરથી વાચકો જણી શક્યા હશે કે, વૈયાકરણોએ અર્ધમાગધીનું ને ક્ષણ નક્કી કર્યું છે તે આગમોતી ભાષામાં ઘટતું નથી ?

પ્રો. કીશ્વચંન લાસેનનો પ્રાચીન હિંદના વાણિજ્યનો ઇતિહાસ

જર્મન ઉપરથી પ્રો. કે. પી. જયસ્વાલ તથા પ્રો. બેનરજીના

અંગ્રેજી ઉપરથી ગૂજરાતીમાં અનુવાદક

[અ. શ્યામલાલ હ. ભગવતી]

(પુરાતત્ત્વ ૪૪ ૧૭૨ થી આગળ)

વેપારની વસ્તુઓ

આ ઉપોદ્ધાત પછી હવે હું ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪ ની સાક્ષી ઇ. સ. ૩૧૬ સુધીના સમયમાં હિન્દમાંથી જે વસ્તુઓની નિકાશ તથા આયાત કરવામાં આવતી હતી તે બતાવીશ. હિન્દની અંદરના જૂદા જૂદા ભાગોના એક બીજા સાથેના વેપાર માટે આપણી પાસે જુજ માહિતી છે, અને તે અત્રે આપવી નકામી છે. કારણ કે તે ઘણી અસંતોષકારક હોવાથી અહિંયાં ફક્ત સામાન્ય સૂચના જ કરવી ઉચિત છે. હિન્દના મુલકની વેપારમાં ભાગ્યે જ ફેરફાર થતા, કારણ તે વેપાર જુદા જુદા ભાગોની કુદરતી સંપત્તિ ઉપર આધાર રાખતો હોય છે. ફેરફાર તો ફક્ત કારીગરીની વસ્તુઓમાં જ સંભવિત છે અને તેનો આધાર પ્રજાની શાંતિ અથવા અશાંતિ ઉપર છે. લડાઇને લીધે અશાંતિ હોય તો પ્રજા ધંધા ઉપર મન રાખી ન શકે અને મુલેહશાંતિના સમયમાં કારીગર વર્ગ પોતાના ઉદ્યોગ ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપી શકે. પરંતુ આવા બનાવો વિષે માહિતી મળી શકતી નથી.

હિન્દમાંથી નિકાશ કરવામાં આવતી વસ્તુઓના જ્ઞાન માટે પ્લીનીના સુશિલાચરનો ઇતિહાસ ઘણો જ કિંમતી છે. કારણ તે રોમન રાજ્યના પાટનગર માટે લેવામાં આવતી હિન્દની વસ્તુઓના નિવેદન ઉપરાંત, તેમની કેટલીક વસ્તુઓના સવિસ્તાર સુદમ વર્ણન આપે છે. અને રોમન સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો જે તે સમયે વિદ્યાસ્ત્રી યથા ગયા હતા, અને હિન્દમાંથી આવતી વસ્તુઓને બહુ જ કિંમતી સમજતા હતા તેઓ તે વસ્તુઓનો જો ઉપયોગ કરતા હતા, તે પણ બતાવે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં તો તે હિન્દની વસ્તુઓની કેટલી બધી ઉંચી કિંમતો હતી તે પણ બતાવે છે. પરંતુ બીજી બાજુ પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી હિન્દમાં આયાત કરવામાં આવતા માલ વિષે ભાગ્યે જ નિર્દેશ કરે છે. આ ખોટ, એલેક્ઝાન્ડ્રીયન વેપારીતું નહાતું પુસ્તક, જેનો પ્લીનીએ પણ ઉપયોગ કર્યો હતો, તે પૂરી પાડે છે, અને તે ઉપરાંત પ્લીનીએ આપેલી હિન્દમાંથી નિકાશ થતી વસ્તુઓની માહિતી સંપૂર્ણ બતાવે છે. વળી આ નાના પુસ્તકમાંથી જ હિન્દની વસ્તુઓની રોમન રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં વહેંચણી તથા કેટલાક દાખલાઓમાં તે વસ્તુઓ હિન્દના કયા ભાગમાંથી આવતી તેનું જ્ઞાન મળે છે. આ નનામી લેખકના અહેવાલો રોમન રાજ્યના મારકસ એરેલીયસ

એન્ડોનીઅસ તથા ટાઇટસ કોમોડસ એન્ડોનીઅસના બહાર પાડેલા ઇ. સ. ૧૭૬ થી ૧૮૦ ના સમય સુધીના ફરમાનો ઉપરથી સાબીત થાય છે. તે ફરમાનમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે જો જહાત ખાતાના અધિકારીઓ વહેપારીને, માલ માર્ગમાં હોય તે વખતે તેને આપવાના જહાતના પૈસાની ખબર ન આવે, તો તે માટે તેઓના વાંક નહિ ગણાય. પરંતુ જો વહેપારીએ તેના માલની માલિકી પહેલેથી આપી હોય તો તેને હેતરવો નહિ. બીજા પેરેગ્રાફમાં ક્ષષ્ટ ક્ષષ્ટ વસ્તુઓ ઉપર જહાત નાખવામાં આવતી હતી, અને તે ક્યાંથી આવતી હતી તેનું પત્રક આપવામાં આવ્યું હતું. આમાંથી ઘણીખરી વસ્તુઓ હિન્દની હોવાથી અને તે સિવાય કુત્ત એરેબીઆના ગોમેડ (omydes) અને પાંચી આના તથા બેબીલોનીઆના ચામડાઓનું વર્ણન હોવાથી, આ ફરમાન એલેક્ઝેન્ડ્રીઆના બંદરને માટે જ હોવું જોઈએ-જે તે સમયે હિન્દના વેપારનું મુખ્ય મથક હતું અને બેબીલોન સાથે વેપારી માર્ગથી જોડાયેલું હતું.^૧ આ વિષય ઉપરની પુરાણા ગ્રંથોમાંની બીજી માલિકી નજીવી તથા અસંબંધ હોવાથી અત્રે આપતો નથી, અને આગળ ઉપર જરૂર પડે તે તરફ નજર દરીશું.

નીચેના અવલોકનમાં હું વહેપારની વસ્તુઓને તેમના મથક પ્રમાણે દર્શાવવા કરતાં વધુ સ્પષ્ટતાને ખાતર લૈલિક પદાર્થની ત્રણ કાટીઓમાં તેમને વહેંચી નાખીશ અને પછી આખરે જે બંદરોથી તેમની આયાત અથવા નિકાસ કરવામાં આવતી હતી તે બતાવીશ.^૨

તદન સાદી વસ્તુઓથી શરૂઆત કરીએ તો, આરમની ઉપર કામ કરતા રોમના કારીગરો આરસને ચકચકાટ કરવા માટે હિન્દની રેતીને બાજીને તેનો ઉપયોગ કરતા.^૩ નદીના વાંસને ચોટલા ચીકણા પદાર્થમાંથી પહેલાં નહિ જણેલો એવો જાંબુડો રંગ બનતો હતો.^૪ આ પદાર્થને ઘસવાથી કાળો રંગ બનતો પરંતુ તેને પાણીમાં બેળવવાથી ઘણા મુદત જાંબુડો રંગ થતો હતો. હિન્દના સ્ફટિક બીજા દેશોના કરતાં ઉત્તમ હોઈ ખાસ પસંદ કરવામાં આવતા.^૫ ધાતુઓમાં રોમન ગાંધ્યના માથુસો, કુત્ત એકંજ ધાતુ ખરી-

૧. આ ફરમાનની અંદર વર્ણવેલાં માલની સમજુતી *Salmasii Exercitationes Plimian* નામના પુસ્તકમાં આવેલ છે, જેની ૧૮૬૩ ની આવૃત્તિમાંથી હું અવતરણ કરીશ. તથા વીન્સન્ટના પુસ્તકના બીજા ભાગમાં આવેલ છે. પા. ૩૮૬.

૨. હું ફરમાનો આપેલી વસ્તુઓને Dની સંજ્ઞા આપીશ અને પેરીપ્લસમાં આપેલી વસ્તુઓને Pની સંજ્ઞા આપીશ, અને પ્લીનીએ વર્ણવેલા માલને હું તેના પુસ્તકમાં આપેલા ભાગોના ક્રમ ઉપરથી સમજાવીશ. અને લગતા ભાગો જે પેરીપ્લસમાંથી વધેલા છે તે પા. ૫, ૬, ૨૨, ૨૪, ૨૮, ૨૯, ૩૨ અને ૩૭ ની આધારે છે.

૩. પ્લીનીઅસ પ્રકરણ ૩૬ ભાગ ૯, ૨.

૪. પ્લીનીઅસ પ્ર. ૩૫ ભાગ ૩૭, ૨૭, ૧, અને ૨. શક્તિ અને હાથીઓના લોહી તથા પદમાંથી આ રંગ બનતો હતો એમ કહેવું બુદ્ધ ભરેલું છે. આ રંગને બૂદ્ધથી “શક્તિ” નામના રંગની સાથે સરખાવવામાં આવે છે.

૫. પ્લીનીઅસ પ્ર. ૩૭. ભાગ ૯, ૧.

દત્તા અને તે હિન્દુ લોકો હતા, જે તેની હિતમતા માટે પરદેશીઓને ધણું પ્રિય હતું.^૧ પરંતુ કિંમતી પત્થરો જે હિન્દમાં બહુ જ હતા તેની બાબત તદ્દન જુદી જ હતી. પેરીપ્લસના લેખક પ્રમાણે નેલકીન્દા^૨માં ઘણી જાતના કિંમતી પત્થરો આપાત થતા અને ત્યાંથી નિકાશ પણ કરવામાં આવતા.^૩ રોમન સૃષ્ટિશાસ્ત્રના લેખક પ્રમાણે હિન્દ તેના મોતી તથા હીરાના સાટામાં સીધું લેતું હતું.^૪

હિન્દના કિંમતી પત્થરોના ગુણ તથા ઉપયોગ વિષેની પ્રશંસનીય માહિતી માટે આપણે તે જ ઉદ્ધમી લેખકના આભારી છીએ. તેણે આપારે ગુમ થયેલા એવા ઘણા સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે જેના સોટેક્રાસ સુદારીસ તથા ઝેનોથેમીસ જેવા લેખકોએ ખાસ કરીને કિંમતી પત્થરોનાં વર્ણન કર્યા હતાં.^૫ આ વિષયને ચર્ચતા ગુમ થયેલા પુરતકોમાંના પ્રમાણો ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે તે જમાનાની ગ્રીક-રોમન પ્રજાની નજરમાં હીરા ઘણું પ્રધાનપદ ભોગવતા હતા, અને મોટા પ્રમાણમાં વપરાતા હતા, અને કેટલાક સર્વોત્તમ હીરામાણેક હિન્દમાંથી રોમન તથા ગ્રીક લોકો લાવતા હોવાને લીધે, તેમની કિંમત તથા પરીક્ષામાં હિન્દ આગળ પડતો ભાગ લેતું હતું.

પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીના લેખકના મત પ્રમાણે હિન્દમાંથી નિકાશ કરવામાં આવતા કિંમતી પત્થરોમાં ગોમેદ (onyxes) મુખ્ય હતા અને પ્લીનીના મત પ્રમાણે કારમેનીઆના ગોમેદ સિવાય બીજા બધા દેશો કરતાં હિન્દના ગોમેદ ઘણા જ સુંદર હતાં.^૬ ઝેનોથેમીસે વર્ણવ્યું છે કે હિન્દમાં ઘણી જાતનાં ગોમેદ હતાં. દા. ત. અગ્નિના જેવા રંગ-વાળા, કાળા, તથા બીજા જુદા જુદા રંગના ગોમેદની આસપાસ આંખો માફક કીણી ધોળી નસો હતી. કેટલાકની અંદર ત્રાંસી આંખોની સાથે નસો હતી. સોટેનીસના મત પ્રમાણે હિન્દના ગોમેદ અગ્નિ જેવા રંગવાળાં હતાં, અને તેની અંદર ધોળાં ગોળા કુકાળાં હતાં. અને તેથી કરીને પોખરાજથી જુદા પાડી શકાતાં હતાં. તેના મત પ્રમાણે પોખરાજ (Sardonyxes) માંસના જેવા રંગવાળાં હતાં.

ગોમેદ પછી ક્રમમાં પોખરાજ આવે, કારણકે સાર્ડ (Sardos) લોકોનો રંગ જેમ માંસના જેવો છે તેમ પોખરાજમાં પણ તેવો રંગ આરપાર ચળકતો હતો. આ હિન્દના પોખરાજનું ખાસ લક્ષણ હતું. બીજા પોખરાજો આ પ્રમાણે પારદર્શક ન હોય તેને

૧. D.

૨. પેરીપ્લસના ભાષાંતરનાં પા. ૪૪, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૧૫, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૪૪, ૨૫૬, ૨૭૩.

૩. પા. ૩૨.

૪. પ્લીનીઅસ. પ્ર. ૩૪. ભા. ૪૮, ૩.

૫. પ્લીની પ્ર. ૩૬. ભા. ૨૫, ૩ અને ૩૮; પ્ર. ૩૭ ભા. ૧૧, ૫, ૨૩, ૨૪, ૧, ૫૧, ૧ અને ૩૨, તથા ૨. પછી પ્ર. ૧૦. ભા. ૩૬. ૪. પ્ર. ૩૬. ભા. ૧૨, ૧ અને પ્ર. ૩૭. ભા. ૩૫. ૧, ૫૬: ૧ છેવટે પ્ર. ૩૪ ભા. ૧૮. ૭. પ્ર. ૩૭ ભા. ૧૧, ૪. ૨૪. ૧. અને ૨૪, ૧.

૬. પ્લીની પ્ર. ૩૬ ભા. ૧૨, ૨. અને પ્ર. ૩૭ ભા. ૨૩. ૧ તથા ૨.

આંધળાં પોખરાજ હહેવામાં આવતાં. ૧ પોખરાજનું મુખ્ય મથક નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે આવેલા રાજ પીપળા પર્વત હતા. જેને તે-કારણે લીધે પ્લીનીએ પોખરાજના પર્વત તરીકે ઓળખેલા અને તેના એક ભાગને આર્થ લેકિએ વૈદ્ય નામ આપેલું જે નામથી એક જોતનો પોખરાજ સૂચવાય છે.

હિન્દમાંથી માણેક (Hyacinth) પણ નિકાસ થતા હતા. તે પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સી તથા રોમન રાજ્યના કાયદાઓ ઉપરથી સાબીત થાય છે. એ બીજા ધણા કિંમતી પથરો વિષે આ બે સાહિત્યોમાં કંઈ માહિતી નથી આપી એ વાત ખરી છે, પરંતુ રોમન સૃષ્ટિશાસ્ત્રના લેખકને તેમનું સચોટ જ્ઞાન હતું તે વિષે શંકા ન હોઈ શકે. હિન્દના નીલમણિ તેના સુંદર, સમૃદ્ધ જાંબુડીઆ રંગને લીધે પ્રથમ પદ ભોગવતાં હતાં; અને રંગરેન્જે આ રંગના જેવા આબેહુણ કપડાં રંગીને પોતાની ઉંચામાં ઉંચી અભિલાષાઓ તૃપ્ત થયેલી માનતા.

હિન્દના નીલમણિ (Amethysts) માંથી મંદ પ્રકાશ પ્રસરતો, અને તેના પ્રકાશથી માણિક્યની માફક (Carbuncles) આંખો અંગ્રાષ્ટ જતી નહિ. ૩ રોમન લેખકના મત પ્રમાણે એ બીજી જાતના નીલમણિ જે માણેકના જેવા હતા તેની ઓછી કિંમત ઉપજતી. પરંતુ હિન્દીઓ તેથી જુદું જ માનતા હશે, કારણ કે તે રંગને તેઓ શકુન તરીકે ઓળખતા, અને તે કિંમતી પથરને તેઓએ સેકન્ડીયન (Seccondion) નામ આપ્યું હતું. પરંતુ સંસ્કૃતમાં શકુનનો અર્થ સુખદાયક વસ્તુ એવો થાય છે, એટલે ઉપરોક્ત નીલમણિનું નામ શકુનદ હોવાને લીધે, હિન્દીઓ તેને વધુ કિંમતી ગણતા હોવા જોઈએ. “સેકેથુ” નો અર્થ શીશુવાળો એવો થાય છે, અને તે ઉપરથી તે કિંમતી પથરનો ચળકાટ ઓછો હતો એમ સૂચિત થાય છે. બીજો હિન્દનો હીરો, જે પ્લીનીના અહેવાલો ઉપરથી રોમન લોકોમાં જૂના સમયથી પ્રચાર પામેલો હતો, એમ સાબીત થાય છે, તે ક્ષીરસ્ફટિક હતો (Opal). તેના પ્રમાણે આ ઉમદા પથર તે લીલમથી ઉતરતી કિંમતનો હતો તે ફક્ત હિન્દમાં જ પાડતો હતો. જોકે ક્ષીરસ્ફટિકની બીજા ધણા કિંમતી પથરોની સાથે સરખામણી થતી હતી, તેથી તેની આ પ્રમાણેની તુલના તે સમજ શકતો ન હતો. રોમન લોકોની દૃષ્ટિએ ક્ષીરસ્ફટિકની કેટલી બધી ઉંચી કિંમત હતી તેના દાખલા તરીકે પ્લીનીએ નીચેની હકીકત આપેલી છે—એન્ટોનીઅસ રાજ્યે ક્ષીરસ્ફટિકને લીધે સ્કંધાનોનીઅસના પુત્ર નોનીઅસને દેશનિકાલ કર્યો હતો; અને તે એન્ટોનીઅસની વિરુદ્ધ. નાસતી વખતે, તેના આખા ખજાનાની અંદરથી માત્ર ક્ષીરસ્ફટિક લઈ ગયો હતો. તેની કિંમત સરેરાશ ૨,૬૦૦,૦૦૦ સીસ્ટરટી અથવા ૧૦૪,૩૦૦,૦૦૦ ડોલર જેટલી હતી. ધનવાન રોમન લોકો ક્ષીરસ્ફટિકની આટલી બધી અસામાન્ય કિંમત કરતા તેનું કારણ ધણું કરીને ક્ષીરસ્ફટિકમાં સુંદર રંગોની મીલાવટ હોતું જોઈએ, અને

૧. પ્લીની. પ્ર. ૩૬ ભા. ૨૩, ૨.

૨. ઈ. પ્ર. ૧ પા. ૭૩ લીકા ૧.

૩. પ્લીની પ્ર. ૩૭ ભા. ૪૬, ૧ તથા ૧, અને ૪૧, ૧.

૪. પ્લીની પ્ર. ૩૭ ભા. ૨૧. ૧.

૫. ઈ. રીલાફોસની હમી આટલિની પા. ૬૧૭ ઉપરની નોંધ ૧૧મી.

રોમન સૃષ્ટિશાસ્ત્રના લેખકને તેની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી હતી.^૧ અને તે એમ પણ બતાવે છે કે ખીજ બંધા હીરાઓ કરતાં હિન્દુઓ ક્ષીરસ્ફટિકની બહુ જ સરસ રીતે નકલ કરી શકતા. આ નકલ કરવામાં તેઓ કાચનું મિશ્રણ કરતા. ફક્ત હિરદમાંથી જ ક્ષીરસ્ફટિક આવતા હતા તે રોમન લોકોનું કથન, દક્ષિણમાં આવેલા વિજયપુર, સીતાબુદ્ધી, સાલીનગઢ, કુંદરગામ, અને બવારીમાંથી મળી આવતા ક્ષીરસ્ફટિક તથા અર્ધ-ક્ષીરસ્ફટિક ઉપરથી સાબીત થાય છે.^૨ આ બનાવ ઉપરથી આ કિંમતી પત્થરનું નામ એક પ્રખ્યાત વ્યુત્પત્તિ-વેત્તાએ કહ્યું છે, તે પ્રમાણે ગ્રીક ભાષામાંથી નહિ, પણ હિન્દની ભાષામાંથી શોધી કાઢવું જોઈએ. તેના મત પ્રમાણે “ઓપેલીઓસ” (Opalios) એ સાબિત શબ્દ છે, અને તેનો અર્થ “બદલેલી બાણુ” એવો થાય છે પરંતુ આ અર્થ ગ્રીક વ્યાકરણના નિયમોની વિરુદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં ‘ઉપલ’ નો અર્થ પત્થર અથવા શિલા ‘ઉપરાંત કિંમતી પત્થર પણ થાય છે. અને તે ઉપરથી ઓપલ શબ્દ ગ્રીક લોકોએ અને તેમની પાસેથી રોમન લોકોએ ઉપલ શબ્દના આધારે લીધો હોય એમ લાગે છે.

પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીમાં વર્ણવેલા કિંમતી પત્થર “કલ્યાણુ” અને કાઇનેરટમાં આવેલ ‘કલ્યાનસ’ (Kallianus) પ્લીનીએ એ જ નામથી વર્ણવેલા પત્થર જેનો રંગ આછો ભુરો અથવા વાદળી હતો, તે એક જ છે, કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. કારણ કાપાડોડીઆ ક્ષીણઆ, અને કેટોનીઆ ન્યાંથી આ પત્થર મળી શકે છે, તે હિન્દથી ઘણા દૂર છે અને તેથી સિંધુના મુખ ઉપર આવેલા બારબરીકાન^૩ બંદરે ન્યાંથી એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન લેખકના^૪ કહેવા પ્રમાણે તે પત્થર નિકાશ કરવામાં આવતો હતો, ત્યાંથી નિકાશ કરવું અશક્ય હતું. છેલ્લી હકીકત ઉપરથી એમ શંકા થાય છે કે કદાચ તે પ્લીનીએ વર્ણવેલ “કલૈ” (Kallais) નામનો હીરો હોઈ શકે, કારણકે તે હિન્દી કેકિસસની ઉત્તરે આવેલા ડહ અને બેકટ્રીઆ તથા બેલુરટેગની પશ્ચિમે આવેલા શક લોકોના પ્રાંતમાંથી મળી આવતો હતો. અને તેથી બેકટ્રીઆમાંથી હિન્દ, અને હિન્દમાંથી સિંધુ નદી દ્વારા નિકાશ કરવામાં આવતો હોય. આ પ્રમાણે તે હીરો ખીરોજ અથવા વૈદુર્ધ (Turquoise) હોઈ શકે.^૫ જે-આ નિવેદનમાં વધુ સત્ય હોય તો ખીજ પાને આવેલ હીરો જેને રોમન કાયદામાં સીરેનીઅમ (Ceraunium) અને પ્લીનીએ સીરેનીઅમ કહેલો છે, તેની ઓળખાણ આપવી ઘણી મુશ્કેલ ચર્ચ પડે, કારણકે તેણે એક ખીજનો સમ-વય ક્યાં સિવાય બે જુદા

૧. પ્લીની પ્ર. ૩૭ ભા. ૨૨. ૧.

૨. દક્ષિણ હિન્દની ભૂસ્તરવિદ્યાની ન્યુઓહડની સંક્ષિપ્તાવૃત્તિ. J.R.A.S. IX પા. ૭૩.

૩. પેરીપ્લસના ભાષાંતરનાં પા. ૨૭. ૩૨. ૧૨૮. ૧૬૫. ૨૨૦.

૪. પ્લીની પ્ર. ૩૭. ભા. ૩૩. ૧ અને ૫૬; પા. ૨૨

૫. પ્લીની પ્ર. ૩૭. ભા. ૩૩, ૧ અને ૪૬, ૨ તથા ડીલાકોસના ચોથા ભાગના પા. ૬૩૪ ઉપરની નોંધ. પ્લીનીના શબ્દો આ પ્રમાણે છે-હિન્દને દૂર કરતાં, તે કેકિસસ પર્વતની પ્રજા શીકસી પાસે, તથા સંક તથા ડહ (Dahd) પાસેથી મળતાં.” છેલ્લી બે પ્રજાનું સ્થળ જાણમાં છે પરંતુ પ્રથમ પ્રજા તદ્દન અજ્ઞાત છે. કદાચ તે પ્રજા બેલુરટેગ (Belurtag) માં વસતી હશે. વૈદુર્ધ મુખ્યત્વે કરીને પૂર્વના ઇરાનના દેશોમાંથી આવતા. [પેરીપ્લસના ભાષાંતરના પા. ૩૮. ૧૭૦. ૨૨૩]

જુદા અહેવાલો આપ્યા છે.^૧ તેના કહેવા પ્રમાણે આ હીરો સફેદ વર્ણનો હતો, એસ્ટ્રીઓસ (Astrios) નામથી ઓળખાતો હતો, હિન્દુસ્તાનમાંની અણુઓળખાયેલ નદી પાલેનના કિનારા ઉપરથી મળી આવતો હતો અને તારાની માફક તેની મધ્યમાંથી ચંદ્રના જેવું તેજ અથવા પ્રકાશ ફેંકતો હતો. કેટલાક લેખકો તેના નામની ઉત્પત્તિ, તે તારાઓની સામે હોઈ, તેમનું તેજ લઇને પાછું આવતું એ પ્રમાણે કહીને કાઢતા હતા. આ હીરાની કાંઈપણ જોડ વગરની ઉત્તમ જાત કારમીનીઆમાંથી મળતી. કેટલાક ઉતરતી જાતના ક્રોનીઅન (Craunions) નામથી ઓળખાતા હતા અને સૌથી ઉતરતી જાતના જે રૂક્ત પરસીઆમાંથી મળી આવતા હતા તે રૂક્ત દિવા જેટલો જ પ્રકાશ ફેંકતા. આજ લેખકે ખીજે ઠેકાણે સીસેનોસ (Cecenauias) નામની હીરાની જાતને વર્ણવી છે. જે તારાઓનો પકાશ ધીનવી લેતી. જે ખીલોરી કાચ જેવી હતી અને જેનો વર્ણ આસમાની હતો, અને તે પણ કારમીનીઆમાંથી મળી આવતી. એટલે આની રૂક્ત એક જ જાત હતી, અથવા ત્રણ જુદી જાતો હતી અને એમ હોયતો તેમાંથી કંઈ જાત હિન્દની હતી તે વિષય અચોક્કસ અને અનિર્ણિત રહે છે.^૨ ઘણું કરીને તે એક જાતનું માણિક વાવેલું જોઈએ, કારણકે હિન્દના આર્યોમાં આવા માણિકો વપરાતા હતા, અને એમ પણ માનવું ન જોઈએ કે રોમના લોકો હિન્દમાંથી રૂક્ત અસાધારણ કિંમતના જ પથરો આયાત કરતા હતા.^૩ જોકે પ્લીની તે ચોક્ખી રીતે કહેતો નથી છતાં, તેની સફેદ જાતના ખીજ હીરાને વર્ણવવાની રીત ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તહેણે તે જોયો હશે.^૪ સફેદ કિંમતી પથરોમાં તે ખીજે નંબરે હતો, અને આખની કાઠીની માફક ગુપ્ત પ્રકાશ હોવાને લીધે ખાસ કરીને ઓળખી કાઢવામાં આવતો હતો. તે સરખામણીમાં તારા જેવો હોવાને લીધે તેને એસ્ટ્રો-ઇસ (Astrois) નામ આપવામાં આવ્યું હતું. અને જેને ફ્રેન્ચ લોકો જીરાસોલ (Girasol) અથવા બદલાતો 'ક્ષીરસ્ફટિક' કહે છે તે જાતનો ક્ષીરસ્ફટિક હોવો જોઈએ. આ ક્ષીરસ્ફટિકને ઉપસેલા કામ માટે વાપરવા મુશ્કેલ હતા. અને કારમીનીઆના કરતાં હિન્દુસ્તાનના ક્ષીરસ્ફટિકો વધારે પસંદ કરવામાં આવતા હતા. આ વિભાગની મુખ્ય જાતને પૈડરોસ (Paideros) એવું ગ્રીક નામ આપવામાં આવ્યું હતું, જોકે પ્લીની આજખી રીતે કહે છે કે આવી કિંમતી વસ્તુને આવું નામ અપાય એ વિચિત્ર લાગે છે.^૫

૧. પ્લીની. પ્ર. ૩૭ લા. ૪૭. ૧; ૪૮. ૧. અને ૫૧. ૧.

૨. સાલમેસીઅસ એ જાતો જતાવે છે જ્યારે પ્લીની એક જગ્યાએ ત્રણ જાતો વર્ણવે છે. સાલમેસીઅસના પ્રમાણે પ્રથમ જાત તે સ્ફટિક અને ખીજ તે માણિક્ય (Carbuncle)

૩. માણિક્યની (Carbuncles) હયાતિ પ્લીનીએ પ્ર ૩૭ લા. ૨૫. ૧ માં જતાવી છે. સીરેનીઅસ નામ ગ્રીક નામ છે અને ચેરોનોસ (Charaunos) એટલે વીજળી ઉપરથી આવેલ છે. અર્થાત્ વીજળી જેટલો ઝળકાટ ધરાવતું, ગ્રીક લોકો ઘણું કરીને આ શબ્દથી ઘણી જાતના કિંમતી પથરો ઓળખતા તેમ જ Astrios નામ પણ ગ્રીકમાંથી છે અને તેનો અર્થ "તારા" થાય છે.

૪. પ્લીની પ્ર. ૩૭ લા. ૪૫-૧ તથા ડીવાઈસની નવમા લાગની પા. ૬૪૮ ઉપરની નોંધ.

૫. પ્લીની પ્ર. ૩૭ લા. ૪૫ ૧ અને ૨,

[સેક્રાન્ડીઅન સકુન અને સેગેનોન શબ્દો સમુદાય (એટલે “ ગુણોવાળું ”) માંથી આવેલા છે, એવી વેબર (Weber) ની (Zaspokes's literary central periodical 187 no 857 page 90) સમજૂતીની વ્યાખ્યામાં, મ્હારે એટલું કહેવાનું છે કે આ સમજૂત ક્રમ છેલા શબ્દ સેગેનોન જેથી ઉત્પન્ન ક્ષીરસ્ફટિકનું સૂચન થાય છે, તેને બંધબેસતી છે. પરંતુ પહેલા એ શબ્દો જેનો અર્થ નીલમણી થાય છે, તેને લાગુ પડતી નથી, અને તેને માટે તો “ સકુન ” શબ્દ ઉપર બાંધેલા મ્હારી સમજૂત વધારે બળવત્તર છે. પ્લીનીના કહેવા પ્રમાણે હિન્દીઓ આ કિંમતી પત્થરને સેક્રાન્ડીઅત કહેતા અને તેના વર્ણને સકુનથી ઓળખતા.] તેની અસાધારણ કિંમત તેની અંદર અમુક ગુણોના સમન્વયને લીધે હતી. તેની અંદર બીલોરી કાચની માફક પારદર્શક ચળકાટ હતો. લીલા રંગ, શરાબ ઉપરની શીણ તથા કેસરની અદ્ભુત ઝાંખી હતી; અને આ સૌના સુકુટ રૂપ જાણીતી રંગની લાલાશ હતી. તેની અંદર આ બધા રંગો હતા, અને રંગની સુંદર મીલાવટથી પ્રેક્ષકની આંખોને રંજન કરવા આનાથી વધારે લાયક હીરો બીજાં એકે ન હતા. આ જાતના સૌથી ઉત્તમ પત્થરો હિન્દમાંથી આવતા, અને સેગેનોન નામથી ઓળખાતા જે નામ કદાચ સેક્રાન અથવા સંસ્કૃત શબ્દનું રૂપાંતર જ નામ હોય.^૧ ઘણું કરીને તેની અંદરની રંગોની મીલાવટને લીધે શકુન શબ્દથી આ પ્રખ્યાત ઉત્તમ ક્ષીર-સ્ફટિક જ સમજાવે બેઠ્યો.

હિન્દના હીરાઓના ઉપરના વર્ણનમાં, જે તેમના નામોની ચર્ચા આવશ્યક હતી, તો તેવી ચર્ચા હવે આવતા ત્રણ હીરાઓ માટે આવશ્યક નથી, કારણકે તેમના નામો જાણીતા છે. તેમનાં નામ લસણીઓ હીરો (Beryl) નીલમ (Sapphire) અને લીલમ (Emerald) છે. અને પેરીપ્લસ ઓફ્થી રેડ સી, તથા રોમન કાલદાના પ્રમાણે તે હિન્દમાંથી નિકાશ કરવામાં આવતા હતા. લસણીઆ હીરા મેળવવાનું મુખ્ય મથક અક્ષરના શુદ્ધારી પ્રાંતમાં, અથવા પુરાતન લીમીરાઇક પ્રાંતમાં આવેલું પનાટ નામનું નગર હતું. ઘણાખરા લસણીઆ હીરા હિન્દમાંથી આવતા. બીજા જગ્યાએથી માત્ર થોડા જ આવતા.^૨ કારીગરો તેને ઉભી રીતે પાલીસ કરતા. કારણકે નહિતો તેનો પ્રકાશ ઢંકાઈ જાય, અને કારેથી પ્રતિબિંબિત ન થાય, અને જે જુદી રીતે પાલીસ કરે તો તેનો સુંદર ચળકાટ જતો રહે. સૌથી ઉત્તમ તથા કિંમતી લસણીઆ હીરા સમુદ્રના જેવા લીલા રંગના હતા. તેથી ઉતરતી કિંમતના હીરા શીકા હતા, સુવર્ણના જેટલા પ્રકાશવાળા હતા, અને તે ઉપરથી સુવર્ણ-લસણીઆ અથવા પુષ્પરાગ (Chryso-Beryls) ના નામથી ઓળખાતા હતા. ત્રીજા જાતના લસણીઆ હીરા, તેથીજે ઓછા પ્રકાશવાળા હતા, અને કેટલાક લોકો તેને ક્રીસોફ્રાસોસ (Chrysophrasos) નામથી ઓળખતા. એથી જાત માણેકને મળતી આવતી હતી, પાંચમી જાત આજ રંગની હતી. છઠ્ઠી જાત મીથુના જેવા વર્ણની હતી, અને સાતમી જાત તેલના જેવા રંગની હતી. સૌથી સાધારણ જાતમાં રેસાઓ હતા, અને પ્રકાશ ઘણું ઝાંખું રહેતું-જે પ્રકાશ બીજા કિંમતી પત્થરો માફક

૧. C. F. પા. ૧૩

૨. પોલેમી. પ્ર. ૭ લા. ૧,૮૪.

૩. પ્લીની પ્ર. ૩૭ લા. ૨૮. ૧.

ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતું. લસણીઆ હીરાને તેની લંબાઇના લીધે હિન્દીઓ ઘણા જ કિંમતી ગણતા, અને તેના ગુણગાનમાં કહેતા કે સોનાથી વધુ કિંમતવાળા પત્થરોમાં તેઓ ફક્ત લસણીઆને જ સ્થાન આપતા. તેથી તેની અંદર કાણું પાડીને હાથીના સાજની સાથે બાંધતા, જ્યારે હિન્દીઓ એમ માનતા કે લસણીઆની ઉત્તમતાને લીધે તેની અંદર કાણું પાડવાં ન જોઇએ. અને તેથી તેને સોનાથી જડી લેતા, અને બીજા કિંમતી પત્થરોના કરતાં લસણીઆને તેમની અંગુડીઓમાં રાખવાનું પસંદ કરતા. લીલમની માફક લસણીઆની અંદર કાળા ડાઘા હતા. હિન્દીઓ રોમન રાજ્યમાં દ્રીપોલીસ બંદરે આવતા અને ખરા કિંમતી પત્થરો, અને ખાસ કરીને લસણીઆ હીરાના બદલામાં છેતરપીંડી કરીને રંગીન કાચ આપી જતા એવી માહિતી પ્લીનીને મળી હતી.

આ લસણીઆ હીરાની જાતો વિષેનું પ્લીનીનું સચોટ જ્ઞાન જે તેને લખાણો ઉપરથી નહિ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ નમુનાઓ ઉપરથી મેળવેલું હતું, તે ઉપરથી નક્કી થાય છે કે આ હીરાનો રોમન રાજ્ય તથા હિન્દી વચ્ચે મોટા પ્રમાણમાં વહેપાર થતો હશે. જ્યારે નીલમ તથા લીલમની વાત તેથી જુદી હતી. પ્લીનીઅસ તેના આ હીરાઓના વર્ણનમાં હિન્દના નીલમ તથા લીલમના વિષે કંઈ પણ સૂચના કરતો નથી, અને તે ઉપરથી એમ ધારી શકાય કે હિન્દમાં આ જાતના કિંમતી હીરાઓ વધુ પ્રમાણમાં નહિ હોય, અથવા તેનો રોમન લોકો સાથે વહેપાર નહિ કરતા હોય, કારણ કે ખાસ કરીને રોમન સૃષ્ટિ-શાસ્ત્રના લેખકના મત પ્રમાણે લીલમ, હીરા તથા મોતીથી બીજા નંબરે આવતાં હતાં.^૧ છતાં હિંદુસ્તાનમાંથી નિકાશ થતાં કિંમતી પત્થરોનું જ્ઞાન મેળવવાનાં બીજાં બે સાધનો પ્લીની આપણને આપે છે. દા ત રોમન લોકો બે જાતના પોખરાજ (Jasper) આયાત કરતા હતા-એક જાત લીલમ જેવી હતી. જ્યારે બીજી ઘેરા જાંબલી રંગની તથા ચળકાટ વિનાની હતી.^૨ તે ઉપરાંત રોમન લોકો મેલીચીસી (Melichysii) નામના કિંમતી પત્થરો આયાત કરતા. અને તેનો રંગ મધુની અંદર ચળકે છે તેવો સુવર્ણના જેવો હતો. આ હીરા તે પીત્ત્વક છે. છેવટે, મુખ્ય પુષ્પરાગો હિન્દમાંથી આવતાં અને એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન લેખકના મત પ્રમાણે તેઓ આરબરીકાન બંદરથી હિન્દમાં આયાત થતા હતા.^૩ આ સમજૂત વિચિત્ર લાગે છે. કદાચ તે આયાત ઇથીઓપીઆમાંથી કરવામાં આવતી હશે કારણકે ઇથીઓપીઆના પુષ્પરાગો હિન્દના પુષ્પરાગોથી જુદા પણ હતા, અથવા હિન્દના બીજા મથકોમાંથી આરબરીકાન બંદરે આવતાં હશે.

આ ઉપરાંત પ્લીની બીજા હિન્દના કિંમતી પત્થરોનું વર્ણન આપે છે, પરંતુ તે માહિતી તેણે બીજા લેખકના ખ્યાન ઉપરથી લીધેલી કે પોતે તે પત્થરો જોયેલા તે ઉપરથી લીધેલી તે અચોક્કસ હોવાને લીધે તે ચર્ચા અત્યારે મુશ્કેલી રાખવી ઉચિત છે. હીરા, જે બધા જવાહીરોમાં સૌથી કિંમતી છે, તેની જાણતમાં એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન

૧. પ્લીની પ્ર. ૩૭ ભા. ૧૫, ૧, ૧૬, ૧ ૧૭, ૧.

૨. પ્લીની પ્ર. ૩૭. ભા. ૧. ૪૫, ૧ ડીલેક્સના ૯ મા ભાગના પાં. ૬૪૬ ઉપરની નોંધ તથા પા. ૪૨, ૧.

૩. પેરીપ્લસ. Mar Erythr પા. ૨૨

વેપારી તથા રોમના કાયદાશાસ્ત્ર ઉપરથી પુરવાર થાય છે, કે રોમના રાજ્યમાં આવતા હીરા હિન્દમાંથી લાવવામાં આવતા હતા. અર્થાત્ અહિંયાં ઉમેરવું જોઈએ કે જૂના સમયમાં હીરા ફક્ત હિન્દમાં જ પાડતા હતા. તેથી ક્રીને પ્લીની હિન્દના હીરા સિવાય બીજા પાંચ જાતના હીરા બતાવે છે,^૧ તેની અંદર તેની ભૂલ થતી લાગે છે, અને સરખા દેખાતા બનાવટી હીરાની સાથે હિન્દના ખરા હીરાને ભેળસેળ કરે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે કુની-આની સઘળી સ્ત્રીઓમાં હીરા સૌથી કિંમતી હતો અને પ્રાચીન સમયમાં રાજાઓની અંદર પણ થોડાની પાસે હીરા હતા. પ્લીનીની જાણમાં સાથી મોટા હીરા કદમાં એક જાતનું^૨ ફળ એવેલેનીઅન (Arollaniam) ના ગર્ભ જેટલો હતો; જે કે ત્યાર પછી, આપણે જાણીએ છીએ કે, ઘણા મોટા હીરાઓ જડયા છે. ધરેણા તરીકેના તેના મુખ્ય ઉપયોગ ઉપરાંત, ઝવેરીઓ અથવા મણીયારો તેમના ધંધા માટે તેનો ઉપયોગ કરતા હતા. તેઓ હીરાની ભૂકી અથવા કણેને એકઠા કરી લોઢાની અંદર ભરતા અને તેના વડે તેઓ સખતમાં સખત પથરને ખોદી શકતા હીરાની જાડુ જ બારીક ભૂકી કરવાની શોધને પ્લીની મનુષ્યના મગજની ઉત્કૃષ્ટ શોધ માને છે. પરંતુ હીરાની ભૂકી કરવા માટે તેને ઝકરાના તાજા ઉંઢા લોહીમાં રાખવા જ જોઈએ એ માન્યતામાં એ ભૂલ દરે છે.

ધનવાન રોમન લોકો મોતીનો પણ ઉપયોગ ધરેણાની અંદર કરતા હોવાને લીધે તેનો ઉલ્લેખ અહિંયાં કરવો જોઈ. જે કે તે તો દરીઆઈ માછલીઓમાંથી ઉપજતાં હોય છે. ઘણા જુના કાળથી પૂર્વવાસીઓ મોતીને કિંમતી ગણતા અને એલેક્ઝાન્ડરના બે મિત્રો એન્ડ્રોસ્થેનિસ અને કેરસ (Chares) સાક્ષી આપે છે કે તેઓના સમયમાં, ઈરાનીઓ, મીડ-વાસીઓ, તથા એશીઆના આંતર ભાગના વાસીઓ મોતીના બદલામાં ભારેભાર સોનું આપતા અને મોતીના ધરેણાને સોનાનાં ધરેણાં કરતાં વધુ કિંમતી ગણાતા.^૩ રોમન લોકો ઘણાં મોતી ખરીદતા પરંતુ ખાસ કરીને લંકામાંથી, કારણકે લંકાની આસપાસ ઘણી જ ફળ-ફૂપ માછલીઓ હતી. પ્લીની મોતીને હીરાથી બીજે નંબરે મૂકે છે. હિન્દીઓ પરવાળાને જેટલાં કિંમતી ગણતા, તેટલાં કિંમતી મોતીને ગણતા.^૪ મોતીના ઉપયોગ તથા ગુણ-નિરૂપણ માટે પ્લીનીએ તેના સૃષ્ટિશાસ્ત્રના નવમા ભાગમાં કેટલાંક પ્રકરણો લખ્યાં છે, અને ધનાઢય રોમન લોકો સુંદર મોતી મેળવવા માટે કેટલી અસાધારણ કિંમતો આપતા, અને માની ન શકાય તેટલો તેમનો વૈભવ વિશ્વાસ હતો, તેના કેટલાક દાખલા આપ્યા છે. મોતીના મૂળસ્થાન તથા તેને શોધવાની પદ્ધતિ વિષે જે તેણે લખ્યું છે, તે અત્યારે આપણને કામનું નથી, પરંતુ હવે આવતો બીજો ભાગ જેમાં ટ્રીક રોમનોનું હિન્દ વિષેનું જ્ઞાન ચર્ચ્યું છે તે સમયે કામનું છે.

મોતીના ગુણો તેના સફેદ રંગ, કદ, ગોળાકાર, સુંવાળાપણું તથા વજનમાં સમાવેલાં છે, જે કે આ બધા ગુણોની પારખ ઘણી ચુસ્કેસ હોવાને લીધે એક બીજાથી જુદાં

૧. પ્લીની પ્ર. ૩૭. ભા. ૧૯. ૧.

૨. II પા. ૮૮૦. નોંધ. ૧. તેમનાં પુસ્તકોમાંથી અવતરણ.

૩. P. D અને પ્લીની પ્ર. ૬. ભા. ૫૪, ૧, ૫૬, ૨; પ્ર ૩૨. ભા. ૧૧. ૧; પ્ર ૨૭ ભા. ૧૬. ૧.

પડતાં મોતી લાગ્યે જ મળતાં. આ પ્રમાણે મોતી સરખી જાતના હોવાને લીધે રોમન લોકોએ તેને “યુનીઓ” અથવા ‘ઐક્ય’ નામ આપ્યું હતું; જ્યારે ગ્રીક લોકોએ હિન્દી શબ્દ માંજરા (Manjara) અથવા અનાયોના શબ્દો માર્ગરીટ (Margarita) ઉપરથી નામ પડ્યું હતું.^૧ ઘોળા રંગની જામતમાં ધણા તફાવતો પડતા ઇરાની આખાત તરફથી આવતાં મોતી—(કારણ કે આપણે જાણીએ છીએ કે ડહસીન ટાપુઓની આસપાસ આ જાતની માછલીઓ પકડવામાં આવતી હતી)—રહેજ આજ રંગના હતાં જ્યારે હિન્દનાં મોતી ચન્દ્રમણિની માફક પારદર્શક ચળકાટને માટે પ્રખ્યાત હતાં. ફટકડીના જેવાં રંગવાળાં મોતી વખણાતાં ન હતાં. બેદરકાર થવાથી તે મોતીનો ચળકાટ જતો રહેતો. જે મોતીનું કદ લાંબુ, ટોચેથી નાનું, અને નીચેથી સંપૂર્ણ ગોળાકાર હોય તેને ઇલેન્ચી (Elenchi) અથવા એરીંગ કહેતા, અને પારદર્શક આરસપહાણુની બનાવેલી નાની વસ્તુઓની સાથે સરખાવવામાં આવતાં. રોમન લોકો આવા મોતીને આંગળીઓ ઉપર પહેરતા. અને જે અથવા ત્રણ પણ કાનમાં પહેરતા. અને પોતાની શ્રીમંતાઈના લાનમાં, અને હજકાઈ જતા આનંદમાં મોતીના અથડાવાથી થતા અવાજને ક્રોટેલીઆર (Crotalia) એવું ખાસ નામ આપ્યું હતું, કારણ કે તેમના કાનોમાં મોતીના અથડાવાથી થતા અવાજને લીધે તેઓ ધણા ખુશી થતા હતા.

આ પ્રમાણે મોતીની માલીફી માટે યુલાવાની પ્રથા મધ્યમ વર્ગના માણસોમાં પણ ઉતરી આવી હતી, અને તેઓ કહેતા કે જ્યારે તેમની સ્ત્રીઓ જાહેરમાં ફરતી ત્યારે તેમના શરીર ઉપરના મોતીથી તેમનો દરજ્જો જણાઈ આવતો હતો; જેવી રીતે રાજ્યાધિકારીઓ અથવા ન્યાયાધીશોનો દરજ્જો તેમની પાલખી ઉચ્છનારાઓની મુખ્યા ઉપરથી વર્તતો. રોમન લોકોની ઉચ્ચ વર્ગની સ્ત્રીઓ તેમના ભપકામાં એટલી બધી મોહિત થયેલી હતી કે પોતાના ચંપલોની ઘેરીઓ ઉપર મોતી બાંધવા ઉપરાંત પોતાની આંખી મોજડીઓને મોતીથી જડી દેતી; અને એ લોકોમાં એવી રૂઢિ પડી ગઈ હતી કે તેમના પગ ઉપરના મોતીથી થતા મુંદર અવાજથી લોકોને આકર્ષી ન શકાય તો જાહેરમાં નીકળતી નહિ. હિન્દમાં ફક્ત ઉચ્ચ વર્ગની જ સ્ત્રીઓ જ નહિ પરંતુ વારાંગનાઓ પણ સોનાનાં બનાવેલાં તથા ઝવેરાતથી મટેલાં તુપૂરો પહેરતી એ વાતથી જો પ્લીની વોકેફ હોત તો પ્રાચીન સમયના રોમન લોકોની નીતિને વખાણવા બદલે તેઓના અધઃપતનના માટે તેની લાગણીઓ દર્શાવ્યા વિના ન રહેત. બીજી જાણુ મોતી વિષેની ન માની શકાય તેવી જાહેરાતો લીધી તથા મુખ્યાત્મક સમૃદ્ધિના દેટલાક ધણા પ્રસંગીય દાખલાઓ પ્લીનીએ આપેલા છે.

સહેનસાદ કેઅસ ક્લોડીઅસ (Caius Claudius) ની સ્ત્રી લોક્લીઅસની પુત્રી લોલા, ફક્ત મોટા ઉત્સવ પ્રસંગે નહિ પરંતુ સામાન્ય માણસોના લક્ષ પ્રસંગોએ પોતાની નીતને લીરા તથા મોતીથી ચણુગારીને મ્હાલતી અને આખું માથું, વાળ, વાળની પાંચીઓ, કાન, ડોક, અને આંગળીઓ લીરામોતીથી ભરચક લાગતાં. તેણીએ ગણુત્રી કરીને બતાવી

૧. C. F. ૧. પા. ૬૪૬. નોંધ. ૨.

૨. આ શબ્દ ગ્રીક શબ્દ ક્રોટેલ (Crotalo) જેનો અર્થ રણકાર કરવું એવો થાય છે, તે આપેલ છે.

આપેલું કે તેના આભૂષણોની કિંમત ચાર કરોડ રોમન સીસ્ટરટી અથવા વીસ લાખ ઇંગ્લીસ હજાર ડોલર જેટલી હતી. આ મોતી તેને તેના (લોલીઅસને) શહેનશાહ પતિ તરફથી ભેટ કરવામાં આવ્યાં ન હતાં. પરંતુ તેના પિતાએ પૂર્વના રાજાઓને હુંડીને મેળવેલા હતા. આથી કરીને તેના પિતા ઉપર શહેનશાહનો રોશ ઉતરી આવ્યો, અને તેણે એર લઈ આત્મહત્યા કરી, અને આ પ્રમાણે કરેલા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું.

ખીન્ને દાખલો આથી પણ વધારે પ્રખ્યાત છે. મીસરની મશહુર રાણી કલીએ પેત્રાની પાસે બે જગવિખ્યાત મોતી હતાં. જે પહેલાં પૂવના રાજાઓ પાસે હતાં, અને પછીથી તેની પાસે આવેલાં હતાં. તે તેને એરીંગ તરીકે કાતે પહેરતી. આશક એન્ટોની અસતી સાથે તેને સમૃદ્ધિમાં હરાવવાની તેણે ચરત કરી હતી. આ ચરતને લાગતા ખાણું વખતે તેણીએ મોતીને આગાળી નાખે એવા સખત જાતના દારૂવાળું ફક્ત એક જ વાસણવાળું ખીલું ટેબલ મંગાવ્યું. કલીએ પેત્રાએ એરીંગવાળું એક મોતી તે દારૂમાં નાખ્યું અને આગળેલા મોતીવાળો દારૂ પી ગઈ, આથી એન્ટોનીઅસ હારી ગયો, કારણકે ખાણાની કિંમત આશરે એક કરોડ સીસ્ટરટી અથવા ૫૩૩,૪૪૪ ડોલર જેટલી થઈ હતી. આ ઉપરથી મોતીની અસામાન્ય કિંમતનો ખ્યાલ આતી શકે છે. ખીજા એરીંગને પણ તેજ રીતે દારૂમાં નાખતાં એન્ટોનીઅસના એક સાથીએ કલીએ પેત્રાને રોકી હતી.

એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ બંદરને જીત્યા પછી, રોમમાં મોતી ધણું સામાન્ય થઈ ગયાં હતાં. એકે આગસ્ટાઇન લદાઇઓના સમયે જ રોમમાં મોતી પહેલ વહેલાં આવ્યાં હતાં. પ્લીનીના સમયમાં રોમમાં આવતાં મોતી લંકાના ઉત્તર કિનારે આવેલા પેરીમુલા ટાપુમાંથી એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ અને ત્યાંથી રોમ, એ પ્રમાણે આવાત કરવામાં આવતાં. તેના કહેવા પ્રમાણે પેરીમુલા મોતીનું પ્રખ્યાત મથક હતું અને એઇલીએનોસ (Ailianos) ના મત પ્રમાણે તે તરફ મોતીની માછલીઓ પકડવાનો ધંધો મોટા પાયા ઉપર ચાલતો હતો.^૧

હિન્દુસ્તાનમાંથી રોમન રાજ્યમાં આવાત કરવામાં આવતી વસ્તુઓના ખીન્ને વિલાસગર્ભાં કિંતિ મૂળ સ્વરૂપમાં અથવા તે ઉદ્યોગ અને કળાથી બનેલી સુંદર સ્થિતિમાં વનસ્પતિની પેદાશ આવે છે. આ વસ્તુઓ ઔપથી અગર દવા તરીકે પણ વાપરવામાં આવતી હોવાને લીધે તેમના વર્ણનની અંદર ડાયોસ્કોરાઇડસ (Dioskorides) જે પ્લીની પહેલાં થઈ ગયા તેના ચાર પ્રમાણભૂત પુસ્તકોમાંથી બેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પહેલા પુસ્તકનું મથાળું *Geri itriches plos* છે, અને ઉપચારોનું વર્ણન આપે છે. બીજા પુસ્તકનું મથાળું *Geri euporiston argaon te chai sunuston tharmachon* છે, અને સહેલાઈથી બનાવી શકાય તેવી તથા તૈયાર દવાઓની માહિતી આપે છે. આ લખાણો ઉપરાંત, ક્લેન્ડીઓસ ગેલેનોસ જે હીપોક્રેટીસ પછી મોટામાં મોટા ગ્રીક વૈદ થઈ ગયો તેના લખાણો પણ તાાસવા જોઈએ. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૩૧ માં થયો હતો, અને ધણી વર્ષ જીવેલો, કારણકે એલેક્ઝાન્ડર સેવરસના રાજ્યમાં એટલે ઇ. સ. ૨૨૨ થી ૨૨૪ સુધીમાં તે જીવતો હતો, અને તેના મરણની ચોક્કસ સાલ મળી શકતી

૧. પ્લીની. પ. ૬. લા. ૨૩, ૨; પ્ર. ૯. લાગ ૫૪; ૧. અને Ailianos De Nat. Anim XIV, 8.

૨. કુર્ટ સ્પ્રેન્ગલ (Kurt sprengel) ની આવૃત્તિ જુઓ. Vol. I. p. IX.

નથી. તે ઘણું લખાણો મુકતો ગયો છે અને તે બધાનું વર્ણન અહિં આં અરથાને છે. આ વિભાગને લગતી નિકાશ થતી વસ્તુઓના વર્ણનમાં જે કંમ પહેલાં મ્હેં દિ'દની અંદરના ભાગની વનસ્પતિની પેદાશો વર્ણવામાં કામેલા તે જ કંમ રાખીરા.^૧

પેરીપ્લસ આફ્રીકી રેડ સીના લેખકના મત શમાણે ભર્ય અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાંથી ચોખા, આફ્રીકાના દિનારે આવેલા ઓપોન (Opone) શહેરમાં નિકાશ કરવામાં આવતા.^૨ તે સમયે આ અગત્યના અને પાછળથી બહુ વિસ્તાર પામેલા અનાજની ખેતી બેક્ટ્રીઆ, સુસીઆના અને યુક્રેસીયી આગળ પશ્ચિમમાં થતી નહિ હોવાને લીધે ગ્રીક વહેપારીઓ મુખ્યત્વે કરીને હિન્દમાંથી ચોખા ખરીદતા. પરંતુ હિન્દમાંથી ઘઉં ધથીઓ-પીઆમાં ભાગ્યે જ નિકાશ થતા એમ ઉપરના પુસ્તકના લેખકનું કહેવું છે. અને તે સાથે એમ પણ લખે છે કે નેલખીન્ડા અથવા મલખાર દિનારા ઉપર આવેલ નીલેશ્વર જતા ગ્રીક લોકોના વહાણો મુસાફરીને પૂરતા ઘઉં સાથે લઈ જતા. હિન્દનું ખીજું અનાજ મીલીયમ (miliam) હિન્દમાંથી નિકાશ થતું ન હતું, તે વાત સત્ય છે. પણ પ્લીનીએ તે હકીકત લખી, તેના પહેલાં દશ વર્ષ ઉપર તે અનાજની ખેતી ઇટાલીમાં શરૂ થઈ હતી.^૩ ઘણું કરીને તે હિન્દમાં વપરાતી મિલેટ (millet) હોવી નોંધએ, જેને વનસ્પતિશાસ્ત્ર વેતાઓ હોલ્કસ સોરગમ (Holcus Sorghum) કહે છે, અથવા જેને હિન્દીઓ ગૌરી અથવા ગવાર કહે છે.

તલનું તેલ એટલે જે તેલ તિલ નામના અર્થાત્ સીસેમમ ઇન્ડીકમ (Sesamum Indicum) નામના છોડમાંથી કાઢવામાં આવે છે તે હિન્દમાંથી રોમમાં આવતી વસ્તુઓમાં અગત્યનું સ્થાન ભાગવે છે. તે છોડને રોમન સૃષ્ટિશાસ્ત્રના લેખક સારી રીતે પીઝાનતા હતા, અને તેનું તેલ દવા માટે પણ વપરાતું હતું.^૪ અહિંમાં આપણે એ પણ જાણવું નોંધએ કે પ્લીનીના સમયે ઉત્તરોમાં વાપરવા માટે ગુલાબના દારો હિન્દમાંથી તેમ જ દર દેશોમાંથી રોમન લોકો મંગાવતા હતા^૫ જો કે રોમમાં પણ ગુલાબ થતા હતા. આ ઉપરથી આપણે એમ માનીએ કે આનું કારણ દુર દેશથી આવતી વસ્તુઓ માટે તેમનો મોહ હોવો નોંધએ.

પેરીપ્લસ આફ્રીકી રેડની અને રોમન કાયદા શાસ્ત્રમાંથી મળી આવતી ૩ અને સુતરાઉ કપડાં વિષેની માહિતી સમજવા માટે તે બન્ને પુસ્તકોમાં વાપરેલા શબ્દોનો અર્થ

૧. (C. F. ફર્ટર ટ્રેન્સલેટી આટિસ) ૧. પા. ૨૪૪. ૩૩૯, ૩૨૯.

૨.જુઓ. પા. ૯.

૩. Peripl Mar, Erythyr. પા. ૩૨.

૪. પ્લીની. પ્ર. ૧૮, ભા. ૧૦ તથા ડીલાકોસની આટિસ ના ભાગ ૬ ની નોંધ. પા. ૧૯૫. અને પા. ૨૦૧. અને પછી ભાગ ૧. પા. ૨૪૭. નોંધ. ૩.

૫. પ્લીની પ્ર. ૧૩. ભા. ૨. ૭; પ્ર ૧૫. ભા. ૯. ૧; પ્ર. ૧૭. ભા. ૧૦, ૧, ૩, ૭, ૮, પ્ર. ૧૮. ભા. ૨૨. ૮. ૨૩. ૨, પછી પ્ર. ૨૨. ભા. ૬૪. જેમાં તેમાંથી જનાવવામાં આવતી દવાઓનું વર્ણન આપેલું છે. આ ઉપરાંત Dioskorides De Nat Med I, 41 અને II, 121 જુઓ.

૬. ઉપરનું પ્ર. ૨૧. ભા. ૮, ૧.

નકી કરવો જોઈએ. પહેલાં પુસ્તકના લેખક હિન્દી શબ્દ કારપેસોસ (Charpasos) અથવા કારપાસ (કપાસ) નો ઉપયોગ કરે છે, અને કપાસમાંથી વણેલાં કપડાંને તે હુસ-ડોટસના આધારે સીન્ડોન્સ (Sindones) કહે છે. આ નામનો અર્થ ખરે જોતાં “હિન્દી” એવો થાય છે. પણ તેનામ ક્યારનુંએ હિન્દી એક ઘણી કિંમતી અને પ્રચાર પામેલી વસ્તુને આપવામાં આવ્યું હતું.^૧ સીન્ડોન્સ શબ્દથી તે સાધારણ જાતના સુતરાઉ કપડાંને ઓળખતો હશે કારણકે તે જાતના ઝીણા કપડાં માટે તે ઓડોનીયન (Odonion) અને ઓડોન (Odone) શબ્દ વાપરતો હતો, અને આ શબ્દ હોમેરોસ (Homerus) ઝીણા ધોળા કપડાંને માટે તથા તેમાંથી જનાવવામાં આવતા ઓડોના પોશાક માટે પહેલાં વાપર્યો હતો.^૨ એક ત્રીજી જાતના કપડાંને તે મોલોચીનાઇ (Molochinai) ના નામથી ઓળખતો, જેનો ખરો અર્થ એક જાતનું જાડું સુતરાઉ કપડાં એવો હતો.^૩ સામાન્ય જાતના સુતરાઉ કપડાંની ઘણી જાતો નિકાસ થતી હતી—ખાસ કરીને હામના કાલબર્ગી (Kalberg) પાસે આવેલ તગારામાંથી (Tagara) અને મુખ્ય જાતો ગંગા નદીની આસપાસના લાગોમાંથી આવતી અને તેમને જેન્ગેટીક (Gangetic) તરીકે ઓળખવામાં આવતી.

ઝીણા કપડાં માટે આ લેખક ત્રણ જાતો પાડે છે. પહેલી જાતને તે પ્લેટારોન (Platataron) કહે છે. એટલે ઘણી મજબુત જાત અને તેને માટે મોનાક (Monachos) એવું ખાસ નામ આપ્યું હતું, જેના ઉપરથી એમ સૂચન થાય છે, કે તે જાત ઘણી જ ઉત્તમ હતી.^૪ બીજી જાતને તે ચુડાઇન (Chudaiou) અથવા મધ્યમ અને ત્રીજી જાતને સેગ્મેટુજીન (Sagmatugion) અથવા સેગ્મેટોગીન (Sagmatogine) તરીકે ઓળખાવે છે. અને છેલ્લાંનો ઉપયોગ ઓશીંકા, ગોદાં, વિ. ભરવા માટે કરવાનો હોવાથી ખરાબ જાત હોવી જોઈએ. તે ઉપરાંત મોલોચીનાઇ (Molochinon) નામનું સૂતર તથા સાધારણ સૂતર જેને નેમા ઇન્ડીકોન (Nema Indichon) કહેતા હતા તેનો વહેપાર થતો હતો.

રોમન રાજ્યમાં આવતા ૩ તથા કપડાંને લાગતી આથી વધારે અગત્યની માહિતી રોમન કાયદાશાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે. તેની અંદર કેપ્સીઅમ (Capsium) નો અર્થ ઘણું કરીને સૂતર થાય છે, બ્યારે કારબેસીઆ (Carbasia) નો અર્થ સુતરાઉ કપડાં થાય છે. ૩ તથા કપડાંની વપરાશ ઉપર તપાસ કરતી એ આ પુસ્તકના ક્ષેત્રની બહાર

૧. Peripl Mar Erythr. પા. ૭. ૨૮. ૨૯. ૩૬. ૧૧. ૬૫૪.

૨. " " પા. ૯, ૧૩, ૧૫, ૨૨, ૨૫, ૨૯.

૩. Vincent I. વ. જ. II. પા. ૭૪૧: મોલેચ (Molache) જેનો અપભ્રંશ મોલોચ (Moloch) થાય છે અને જેનો અર્થ માલ્વ (Malve) અર્થાત્ ગરીબ લોકોનો ખોરાક એવો થાય છે તે ઉપરથી આ શબ્દ ગરીબ લોકોથી પહેરાંતા સુતરાઉ કપડાંને આપવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે,

૪. Peripl. Mar. Erythr. પા. ૨૯. ૩૬.

૫. " પા. ૯. ૨૮. ૨૯. અને Vincent I. વ. જ. II. પા. ૭૪૯

હોવાને. લીધે, હું તેમને લગતી અમુક દીકાઓ કરીશ. પ્રથમ તો એ છે કે ગ્રીક લેક્ષિકોએ ૩ નો ઉપયોગ ક્યારે શરૂ કર્યો તે અચોક્કસ છે. ત્રીજી વાત એ છે કે ગ્રીક અને લેટીન લેખકોએ વાપરેલા શબ્દોનો અર્થ સુતરાઉ કાપડ થાય છે તે વિશે ઘણી શંકા છે. દા. ત. બુસોસ (Bussos) અને બાયસસ (Byssus) જેનો અર્થ ગ્રીક છોડમાંથી બનતું કાપડ એવો પણ થાય છે. આ દીકા કારપેસસ (Carpasus) શબ્દને પણ લાગુ પડે છે, કારણકે તેનો ઉપયોગ રોમન લેખકોએ સુતરાઉ સિવાયના કાપડ માટે પણ કરેલ છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ક્રિસ્ટ સીન્ડોન (Sindon) શબ્દ જ રોમન તથા ગ્રીક લેક્ષિકો સુતરાઉ કાપડ વાપરતા હતા તેનું આધારભૂત પ્રમાણ રહે છે. ત્રીજી વાત એ છે કે જે છોડમાંથી ૩ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગેસિપીઅમ હરબેકમ (Gasygium Herbacum) ¹લીનીના સમયમાં મીસરના ઉત્તર ભાગમાં વાવવામાં આવ્યો હતો કે નહિ તે અચોક્કસ છે, અને તે સિવાયના આ સમય માટે પરસીયન અખાતમાં આવેલા ટાઇલોસ (Tylos) અને એરેડોસ (Arados) નામના ન્હાના ટાપુઓમાં આ છોડ વાવવામાં આવતો હતો એમ કહેવામાં આવે છે, ² એટલે રોમન લોકોને સુતરાઉ કાપડ લાવવા માટે ક્રિસ્ટ હિન્દુસ્તાન એ એક જ દેશ હતો.

તેને રેશમ છોડમાંથી બનતું નથી અને પ્રાણીમાંથી મળે છે અને તે પણ ખાસ કરીને હિન્દની બહાર અથવા ચીનના રેશમના છીડાઓમાંથી, તે છતાં આ પ્રસંગે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, કારણકે વ્યાપારની અંદર હિન્દમાં બનાવવામાં આવતાં રેશમી કપડાં રોમની અંદર આયાત કરવામાં આવતાં હતાં. રેશમને આપવામાં આવતું નામ સેરીકોન (Serikon) તથા સેરીયમ (Serium) એ ભૂગોળને લગતું નથી, પરંતુ તે નામો જે વેપારીઓ માલ લાવતા હતા તે લેક્ષિકોએ આપેલા હતાં. ³ આ શબ્દની ધરના સત્ય ભાગે છે, કારણકે રોમન કાયદા શાસ્ત્રમાં સેરીકમ ઈન્ડીકમ (Sericum Indicum) નો વેપારની વસ્તુ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કાયદા શાસ્ત્રમાં તેમ જ પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીમાં નેમા સેરીકમ (Nema Sericum) થી રેશમી સુતર ઝાળખવામાં આવ્યું છે, અને સેરીકા (Sericha) શબ્દથી પેરીપ્લીસના લેખક રેશમનાં કપડાં સમજાવા હોવા જોઈએ. કાયદાશાસ્ત્રમાંથી અશુદ્ધ ભાગ જેની અંદર જુદી જુદી જાતનાં રેશમી કપડાંઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેને સુધારીને આમ વાંચી શકાય. Chelone Aethiopia vel Indica Serica metaxa vestis Serica vel Subserica vel tincta.

જો આ સુધારો સ્વીકારવામાં આવે તો સેરીકા (Serica) નો અર્થ રેશમનાં કપડાં થાય, મેટાક્સા (Metaxa) નો અર્થ કાચું રેશમ થાય, અને વેસ્ટીસ સેરીકા

૧ C. f. I. પા. ૨૫૦. નોંધ. ૨. અને ખાસ કરીને પ્લીની પ્ર. ૧૯ ભા. ૧૬. ૧.

૨. „ અને થીઓફ્રેસ્ટોસ અને પ્લીનીમાંથી લીધેલા ભાગો. પ્લીનીનું માનવું છે કે ટાઇલોસ અને એરેડોસમાં ઉગતા ગોસિમફીનોસ (Gossymphinos) હતું. પ્ર. ૨૨, ભા. ૨૨. ૧,

૩. cf. I. ૩૨૧. નોંધ. ૨. અને II પા. ૫૬૪.

(Vestis Serica) નો અર્થ રેશમમાંથી બનાવેલાં કપડાં થાય, જ્યારે સબસેરીકા (Subserica) એ અડધા રેશમી કપડાંને લાગુ પડતો હોવો જોઈએ. આનું કારણ એ છે કે હોલોસેરીકા અને સબસેરીકા વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે, અને છેલ્લા શબ્દનો અર્થ જે કપડાં બીજી વસ્તુમાંથી બનાવેલાં હોય, પણ જેની અંદર રેશમનો વાણો વાપરવામાં આવ્યો હોય તે થાય છે. આ ઉપરાંત રંગેલાં કપડાં પણ હિન્દુસ્તાનમાંથી એલેક્ઝાન્ડ્રીઆદ્વારા રોમન રાજ્યમાં આવતાં. જે આ વસ્તુઓમાં તેમા સીરીયમ અથવા રેશમી સૂતર ઉમેરવામાં આવે તો રોમન લોકો કાચું રેશમ, રેશમી સૂતર, રેશમી કપડાં તથા અર્ધ રેશમી કપડાં એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ દ્વારા આયાત કરતા હતા, એમ સિદ્ધ થાય.

જસ્ટીનીઅન (Justinian) ના રાજ્ય પહેલાં જહી સદીના બીજા ભાગમાં બીઝાન્ટીઅન રાજ્યમાં રેશમના કીડા ઉછેરવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.^૧ પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશો માટે હિન્દ રેશમનું મુખ્ય મથક હતું, કારણકે હિન્દ સાથેનો જમીન માર્ગ થતો વેપાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ પાથીઆના લોકોને લીધે બંધ હતો.^૨ આના પહેલાં થોડા સમય ઉપર ચીનમાંથી હિન્દમાં યજ્ઞને અને ખાસ કરીને હિન્દના બંદરોદ્વારા રેશમ, પરશીઆ, અરબસ્તાન, અને ઇથીઓપીઆ તરફ નિકાસ થતું હતું.^૩

એરીસ્ટોટલ જે રીતે બુબોઝ (Buboz) વર્ણન કરે છે-જે શબ્દથી ગ્રીક લોકો રેશમના કીડા તથા રેશમ ઓળખતા હતા^૪-તે ઉપરથી એમ અનુમાન બાંધી શકાય કે તે સેતુરના કાડને ઓળખતા હશે પરંતુ તેમને કીડાનું જ્ઞાન નહિ હોય અને તેમના સમયમાં બહુ જ ઓછી સ્ત્રીઓ રેશમનો ઉપયોગ કરતી હશે. ગમે તેમ હોય તે છતાં, ગ્રીસમાં ક્રોસેટાઓ બાવવામાં આવતા હતા, અને તેમાંથી સૂતર કાઢવામાં આવતું હતું, અને તેમાંથી કોસ (Kos) નામના ટાપુમાં રેશમનાં કીણાં કપડાં બનાવવામાં આવતાં હતાં. પણ રોમન શહેનશાહના સમયની શરૂઆતથી આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી, ત્યાર પછી રેશમની વપરાશમાં ઘણો વધારો થયો હતો જે કે રેશમ કેમ મેળવવામાં આવે છે, તે બાબતના જ્ઞાનનો તેટલો જ વધારો થયો ન હતો.

વરજીલ (Virgil) અને પ્લીની બન્ને એવી ભ્રમણામાં^૫ હતા કે રેશમ કાડની છાલમાંથી બનાવવામાં આવતું હતું. તેણે એરીસ્ટોટલના અહેવાલને ટુકામાં આપ્યો હતો, અને તેથી અસ્પષ્ટ સમજીત થતી હોવાને લીધે જે બહુ લોકોનો મનમાં હતી, તેને વલ્લુદ મળ્યું હતું. એટલે કે એશીઆમાંથી આવતાં રેશમનાં કપડાંને પ્રથમ રોમન સ્ત્રીઓ છૂટાં પાડતી હતી, અને ફરીથી તેમાંથી કપડાં બનાવવામાં આવતાં હતાં. રેશમી કપડાંનું વધારે સચોટ જ્ઞાન, તથા રેશમના કીડાઓને ઉછેરવાની સીરીઅન લોકોની પદ્ધતિ, તથા ક્રોસે-

૧. આ બાબત ઉપર જુઓ I પા. ૩૨૨. નોંધ.

૨. જુઓ I પા. ૨.

૩. Kosmas પા. ૩૩, ૭ C.

૪. De histor animal, V, પા. ૧૯.

૫. જુઓ વરજીલની ભૂગોળ ભા. ૨. પા. ૨૧. તથા પ્લીની પ્ર. ૬. ભા. ૨૦. ૨.

૨૪. ૮. પ્ર. ૧૧ ભા. ૨૬. ૧.

ટામાંથી રેશમ કાઢવાની રીત ફક્ત એક જ લેખક સારી રીતે જણાવે છે. અને તેનું નામ પૌસેનીઅસ (Pausanias) છે. જેણે પોતાનું સુવિખ્યાત પુસ્તક ઇ. સ. ૧૦૦ માં લખ્યું હતું. જે કે પૂર્વ એશીઆની ભૂગોળ વિષે અપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાને લીધે તેણે ભૂગોળની ભૂલો કરી છે.

રોમન અને ગ્રીક લોકોમાં રેશમની વપરાસ વિષે ત્યાંના લેખકોના અહેવાલોનો નિર્ણય કરવામાં એક મુશ્કેલી નડે છે. એટલે કે તે રેશમ એશીયાનું રેશમ સમજવું કે ત્યાં જ બનતું સ્થાનિક રેશમ સમજવું. કારણકે હિન્દમાં ઓછામાં ઓછા બાર બતના રેશમના કીડાઓ હતા. અને તેમાંથી બનતા કાપડની બે મુખ્ય જાતો હતી. દા. ત. એક તસર (Tussar) અને બીજી એરન્ડા (Eranda). આમાંથી પ્રથમ સામાન્ય વપરાશમાં હોય છે; જ્યારે બીજી ઘણી ટકાઉ હોય છે. આ ઉપરાંત હિન્દવાસીઓ તેમના સ્થાનિક રેશમમાંથી રેશમનાં ગ્રીણાં કપડાં બનાવતા હતાં એટલે રોમન રાજ્યમાં રેશમ તથા રેશમી કપડાં હિન્દમાંથી આવતાં તે વિષે શંકા રહેતી નથી. કાસ ટાપુ ઉપરના કીડાઓ સાષ્ટ્રસ, ટેરેબીન. એસ્પ, અને એકના પાંદડાં ઉપર ઉછેરવામાં આવતા હતા, અને તેમાંથી નીકળતા સુતરમાંથી કપડાં વણવામાં આવતાં હતાં.^૩ આ કપડાં ઘણાં બારીક તથા વજન વિનાનાં હતાં. અને માણસો ઉનાળાના સમયમાં તેમાંથી બનાવેલાં કપડાં પહેરવામાં શરમાતા ન હતાં. આ જાતના કાપડને ચીન તથા હિન્દના ટાપડની માફક બોમ્બેશીઆ (Bombaysia) નામ પણ આપવામાં આવતું હતું.^૪ અને તેથી આપણા મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે આ નામથી આપણે ક્યાંનું કાપડ સમજવું. સેરીકા (Serica) અને બોમ્બેશીઆ (Bombaysia) વચ્ચે ઘણો તફાવત હોવાને લીધે આપણે એમ માની શકીએ કે સેરીકા એટલે એશીઆમાંથી આવતું કાપડ અને બોમ્બેશીઆ એટલે યુરોપમાં બનતું કાપડ. પણ આ હકીકત ચોક્કસ કહી ન શકાય.

ગ્રીસની પ્રખ્યાત વણાટશાળો, કાસ, અમોરગોસ (Amorgos) અને કેટલાક બીજા ટાપુઓમાં હતી જ્યારે રોમની સૌથી પ્રખ્યાત શાળો ટસ્કસ (Tusculus) નામના ઇટ્સ્કન ગામમાં હતી. આ શાળોમાં બારીક જાળી જેવું કાપડ વણવામાં આવતું, જે સ્ત્રીઓ પહેરતી એટલું જ નહિ, પરંતુ રાજ્ય તરફથી નિષેધે ક્યાં છતાં પુરુષો પણ પહેરતા હતા.^૫ જે રોમન લેખકો તેમના પૂર્વજોના નીતિના સિદ્ધાંતોને વળગી રહ્યા હતા તેઓ

૧. લા. ૬. પ્ર. ૨૬. ૪.

૨. cf I. પા. ૩૧૭.

૩. પ્લીની પ્ર. ૧૧. લા. ૨૮. ૧, અને ૨. એન્ડ્રોસની આવૃત્તિમાં લા. ૬. પા. ૫૩૩ ઉપર કેવીઅર લખે છે કે બીઝાન્ડીઅન રાજ્યમાં રેશમના કીડાઓનો પ્રચાર થયા પછી આ કીડાઓ વિષે માહિતી રહી નથી.

૪. cf. e. g. Clemens Paedagog II, 10, ulp. Dig XXXIV 23, I, and paulos Sent III, 7.

૫. Luintilanus II, 10 p 646. Spanti.

રોમન સ્ત્રીઓના નિર્ધન પહેરવેશથી—જેની અંદરથી તેમની ચામડીનો રંગ દેખાઈ આવતો હતો અને જેને લીધે તેઓ નમ્ર દેખાતી હતી^૧—ધણા આશ્ચર્ય પામતા હતા. રોમન સ્ત્રીઓએ રેશમી કપડાં પહેરવાના શોખને ધણો વધારી દીધો હતો. દા. ત. તેઓ રેશમી કપડાંના પહેરવેશ સાથે નાદે (Nardo) ઝાડના પાંદડાંની માળાઓ પહેરતી^૨ અથવા ગંધ તથા લેપથી સુગંધિત કરેલા લુદા લુદા રંગોની કુસોની માળાઓ પહેરતી. આ વિષયમાં પુરુષો પણ સ્ત્રીઓની આગળ પાછી પાની કરે તેમ નહતા, અને રેશમનાં કપડાં પહેરવા ઉપરાંત, રેશમનાં ઝોશીઝાં તથા ગાડીના ગલેફ વ. જનાવતા. છેવટે, રેશમની કિંમતની બાબતમાં શહેનશાહ ઓરેલીઅનસ (Aurelianus) ના સમયે એક રતલ રેશમની કિંમત એક રતલ સોના જેટલી હતી.^૩

રેશમ પછી બે છોડોનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ જે બહુ અથવા નેતરની જાતના હતા, અને જેનો હિન્દવાસીઓ ઘણા કામમાં ઉપયોગ કરતા હતા. પહેલી જાત તે વાંસ છે, જે પ્લીનીના અહેવાલ પ્રમાણે તેણે મદિરામાં ઘણી વખત જોયાં હતાં.^૪ પ્લીનીનું આ જાતના છોડનું આબેદુબ વર્ણન, અને આ ઘણા અગત્યના છોડોનો હિન્દવાસીઓ શો ઉપયોગ કરતા હતા, તે વિષેની માહિતી આ પુસ્તકના બીજા ભાગ માટે મુક્તવરી રાખીશું. બીજી જાત તે શેરડી છે. એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન લેખકના કહેવા પ્રમાણે તેનું નામ સાચચરી (Sachchari) હતું, અને એનો અર્થ એક જાતનું મધ એવો થતો હતો.^૫ આ નામ તે સંસ્કૃત શબ્દ ચર્કરાતું પ્રાકૃત રૂપ હોવું જોઈએ.^૬ આમાં અને સેકરોન (Seccharon) માં તફાવત પાડવો જોઈએ. કારણ કે સેકરોન એટલે વાંસની અંદરથી નીકળતો ટબાસીર (Tabaschar) જેનો દવા તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, અને જેને ચર્કરી (Sarkari) નામથી પણ ઓળખવામાં આવતો હતો.^૭ આની ઉત્તમોત્તમ જાત હિન્દમાંથી આવતી હતી. દવા તરીકે બુટોરોન (Boutoron) નો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. જેના વિષે એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન વહેપારી લખે છે કે ભરૂચની આસપાસનો પ્રદેશ તે માટે ઘણો ફળદ્રુપ હતો, અને ત્યાંથી તેની નિકાલ કરવામાં આવતી હતી.^૮ આ વસ્તુ વિષે એક વાત તો ચોખ્ખી છે કે આ શબ્દનો અર્થ માંખણુ તો ન જ યદ્ય શકે કારણ કે હિન્દમાં માંખણુ

૧. Cf. eg Horatis Sat 1 2 101. પ્લીની પ્ર. ૬. ભા. ૨૦, ૨.

૨. Cf. પ્લીની પ્ર. ૨૧. ભા. ૮. ૧. તેમાં તે લખે છે કે સ્ત્રીઓની મોજશોખ માણવાની આ હેતુમાં છેલ્લી પદ્ધતિ હતી.

૩. આ રાજનું વોપીરક્સે લખેલું જીવનવૃત્તાંત. પ્ર. ૧૩.

૪. પ્લીની પ્ર. ૧૭. ભાગ. ૬૫. ૩. ૪.

૫. Peripl. Mar. Erythr. પા. ૯.

૬. Cf. I પા. ૨૭૦. નોંધ ૨.

૭. પ્લીની પ્ર. ૧૨. ભા. ૭. ૧.

૮. Peripl. Mar. Erythr. પા. ૯, તથા ૨૪

વાપરવામાં આવતું ન હતું, અને તેને વનસ્પતિ તરીકે પણ ઓળખાતી શકાય નહિ. એટલે તે શબ્દનો અર્થ ઘણું કરીને હિંગ થતો હોવો જોઈએ જે ફેફલા ફીટીડા (*Formula foetida*) માંથી બનાવવામાં આવતી હતી. અને આ સંસ્કૃત નામને મહેલાષ્ટ્રી ગ્રીક લોકોએ બુટીરોન (*Boutioron*) માં ફેરવી નાખ્યું હશે. આ સમજીત તે પ્રદેશની પાસે આવેલા સિંધમાંથી હિંગ નિકાશ કરવામાં આવે છે તે હકીકતથી સિદ્ધ થાય છે.^૧

ત્રીજી દવા જે રોમન લોકો હિંદમાંથી લાવતા હતા તેનું નામ લુકીઓન (*Luk-ion*) અથવા લુશીયમ (*Luceium*) હતું, અને તે ઘણું કરીને મીમોસા કેટેચુ (*Mimosa Catechu*) નામના ઝાડમાંથી બનાવવામાં આવતી હતી—જે કે આ ઝાડનો પ્રશ્ન હતું અનિર્ણીત છે.^૨

ચોથી દવાનું નામ માચર (*Machar*) અથવા મચીર (*Machir*) હતું, અને તે જ નામના ઝાડ જે હિન્દમાં ઉગે છે પરંતુ જે વિષે પ્લીનીને માહિતી ન હતી^૩—તેની રાત્રી છાલ હતી. ઘણું કરીને આ છાલ અત્યારે મલબાર કિનારા પર જે ઝાડ ઉગે છે, તેની હોવી જોઈએ,—જેને તે ભાગના બ્રાહ્મણો મેર (*Maire*) કહે છે, અને જેની છાલ ઘણી વખણાય છે. પરંતુ આ ઝાડની ચોક્કસ ઓળખાણ થઈ નથી.^૪ તેના નામની બાબતમાં એમ સમજીત આપી શકાય, કે તે સંસ્કૃત શબ્દ મકર (*મકર*) માંથી આવેલ છે—જેનો અર્થ ધનદેવ કુબેરનો ખજાનો એમ પણ થાય છે—અને ખાસ કરીને, કારણકે મલબારના બ્રાહ્મણો તેના ફલને પવિત્ર ગણે છે. તેના મૂળોમાંથી ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને મરડા ઉપર કરવામાં આવતો હતો.

છેવટે દવા તરીકે આપણે કેસરનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ, જે પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીના લેખકના મત પ્રમાણે ભરૂચમાંથી નિકાશ કરવામાં આવતું હતું. ગ્રીક તથા રોમન લોકો કેસરનો ઉપયોગ પ્રધાન પણે દવા તરીકે જ કરતા હતા અને તેની મુગધને તો ગૌણ જ ગણવામાં આવતી હતી. ગ્રીક તથા રોમન પૈલોના અભિપ્રાય પ્રમાણે કેસરની અંદર સંખ્યાબંધ રોગોને નિવારવાનો ગુણ હોતો અને રોમન લોકો ક્રીરીન, લીક્રીઆ, સીસીલી અને બીજા દેશોમાંથી કેસર મેળવતા હોવાને લીધે અને હિન્દમાંથી અપવાદ રૂપે જ મંગાવતા હોવાને લીધે, એ વિષય ઉપર હું વધુ વિવેચન કરીશ નહિ.

આ પ્રસંગે એટલું તો જાણવું જોઈએ કે ભરૂચમાંથી મેહોગની (*Mahogany*)

૧. Ritter's Asien IV ૨. પા. ૯૬૫.

૨. Cf. પ્લીની પ્ર. ૨૪. ભા. ૭૭. ૧. જેમાં આ દવા બતાવવાની રીત તથા તેનું પરિણામ વર્ણવવામાં આવેલ છે. અને ડાયોસ્કોરાઈડસ ઉપરની કુર્ત સ્ટ્રેન્ગલની નોંધ ભા. ૧. પા. ૪૦૫.

૩. પ્લીની. પ્ર. ૭. ભા. ૧. ૧૬. ૧. Dioskorides De. Mat. Med. I પા. ૧૧૦

૪. કુર્તસ્ટ્રેન્ગલની નોંધ ભાગ. બીજો. પા. ૩૬૦

તથા પાટડાઓ નિકાશ કરવામાં આવતા હતા.^૧ રોમન સૃષ્ટિશાસ્ત્રના લેખકને મળેલા અહેવાલો પ્રમાણે મેહેગની ઝાડો હિન્દમાં ધણે ઠેકાણે પ્રસરેલાં હતાં, પાટડાઓ ધણું કરીને સાગના (Pear) હોવા જોઈએ, કારણકે તે લાકડું ધણું ટકાઉ હતું.^૨

હવે પછીનું સ્થાન રંગવાના પદાર્થોને આપતું જોઈએ જેનો ઉપયોગ વણકરો તથા રંગરેન્જો કરતા હતા. એલેક્ઝાન્ડ્રીઅન લેખકના કહેવા પ્રમાણે લાખ જેવા રંગથી રંગેલાં સુતરાઉ કપડાં હિન્દમાંથી નિકાશ થતા હતાં અને આ રંગનું આધુનિક નામ તે જાણીતો પથ્થુ હતો. તે આગળ એમ વર્ણવે છે, કે ગળી હિન્દમાંથી નિકાશ થતી હતી, અને તે વિષે રોમન સૃષ્ટિશાસ્ત્રનો લેખક વધુ ચોક્કસ માહિતી આપે છે.^૪ તેના કહેવા પ્રમાણે આ રંગના બે પ્રકારો હતા. તેનું અત્યારનું નામ ઇન્ડીકોન મેલાન (Indichon Melan) તે હિન્દમાંથી આવતો હતો એમ સાબીત કરે છે. એક જાત ગળી, જ્યારે બીજી જાત ઇન્ડોગોફેક્ટીનટોરીકા (Indigofera tinctorica) નામના ઝાડની ડાળીઓ, પાંદડાઓ, તથા મૂળીઆંબેને પાણીમાં નાખી શીજી ચઢાવવાથી થતી હતી.^૫ જાંબુડીઆ રંગના રંગેરેન્જોના કારખાનાઓ આગળ પહેલા વાસણોમાં તરતા શીજીને તેના સુંદર જાંબુડી રંગને લીધે ઇન્ડીક્સ પુરપરસુમસ (Indicus Purpurisumus) કહેતા હતા અને ચીતારાઓ તેનો ઉપયોગ કરતા હતા.^૬ આમાંથી ખરા રંગની પરીક્ષાતેને બાળીને કરવામાં આવતી હતી, જ્યારે તે બળતી ત્યારે સુંદર-માં સુંદર જાંબુડી રંગ દેખાતો, અને અમુક જાતની ગંધ તેની ધુમાડીમાંથી આવતી. ગળીના કેટલાક વેચનારાઓ, ગળીની અંદર કબુતરની હગાર અથવા સીસીમીના શહેર સેલીનસમાંથી મંગાવેલો ચાક અથવા ખોટા કાચની ભુકીનું મિશ્રણ કરતા. એક રતલ ગળીની કિંમત દસ દિનાર અથવા બે ડૉલર જેટલી હતી, અને વૈદકમાં તેનો ઉપયોગ ઝેર નિવારક માટે દવા તરીકે કરવામાં આવતો હતો. બીજી જાતનો રંગ બફ અથવા નેતરને વળગેલી માટીમાંથી બનાવવામાં આવતો હતો. તેને ઘસવાથી તે કાળો થતો પરંતુ પાણીમાં ઓગાળવાથી તેમાંથી સુંદર ઘેરા વાદળી રંગ થતો હતો. આ રંગ હવે દેખાતો નથી. આ બંને જાતના રંગોને વધારે પસંદ કરવામાં આવતા હતાં.

હવે આપણે બે જાતની રાખોનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એક અંબર (Amber) અને બીજી સીનેબર (Cinnabar) અથવા સિંદૂર. આમાંથી પહેલી વસ્તુનો વહેપાર થતો ન હોતો, એ વાત સત્ય છે પરંતુ તેનો અહિં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કારણકે, તે ઉપરથી સમજાશે કે કેપેડોસીઆ (Cappadocia) અને હિન્દ વચ્ચે તે સમયમાં

૧. Peripl Mar. Erythr પા. ૨૦. અને પ્લીની પ્ર. ૧૨. ભા. ૮. ૧ તથા ૯, ૧.

૨. Cf. I પા. ૨૫૨.

૩. Peripl Mar Erythr. પા. ૫ જ્યાં આ રંગને લેકકોસ (Lakkos) કહેવામાં આવેલ છે. આના પ્રકૃત "લાખ" તથા સંસ્કૃત શબ્દ "લાક્ષા" જેવું લાગે છે.

૪. Peripl Mar Erythr પા. ૧૩ અને પ્લીની પ્ર. ૨૫. ભા. ૨૭ તથા ડાઓરોરાઇઝ લા. ૫. પા. ૧૦૭.

૫. જુઓ ભાગ ૧ પા. ૨૭૭.

૬. પ્લીની પ્ર. ૨૫. ભા. ૧૨.

વ્યાપારી સંબંધ હતો.^૧ શહેનશાહ ટાઇબેરીઅસની નીચે કેપેડાશીયાનો રોમન પ્રાંત તરીકે અર્થ કરનારે આર્કેલોસિ (Archelaos) હિન્દમાંથી અંબર મંગાવડાવ્યું હતું. આ અંબર દેવદારના ઝાડની છાલને વળંગેલું હોય છે, તેની સપાટી ખડબચડી હોય છે, અને દૂધના ખોરાકમાં માખવાથી દૂધની મંદાઈને તેની પાંસે ખેંચે છે.

સિંદૂર (Cinnabar) એ કાંઈ રાક્ષસોનું લોહી તથા પરંતુ મિશ્રણ નથી. અને સીનુંબર નામ તે પણ હિન્દી નામ નથી.^૨ કારણકે આ વસ્તુ જેને બ્રાહ્મણોના પવિત્ર પુસ્તકોમાં રક્તપારદ અથવા રસસિંદુર કહેવામાં આવે છે, અને રાક્ષસોનું લોહી પણ કહેવામાં આવે છે તે રક્ત પીરોકારપસ (Pereocarpus Draos) અથવા પીરોકારપસ સેન્ટેલીની (Ptereo-carpus Santalini)^૩ નામના ઝાડમાંથી ઝરતો રાતો રસ છે. આધુનિક દીન-સોકોટ્રા (Din Sokotra) નામના ટાપુમાંથી અથવા તે વખતના ડાયોસ્કોરીડા (Dioskorida) નામના ટાપુમાંથી પણ સિંદુર મળી શકતું હતું, અને એલકઝાન્ડ્રીઅન વેપારીના કહેવા પ્રમાણે ઝાડની અંદરથી આંસુની માફક તેનો રાતો રસ ઝરતો હતો.^૪ રોમન લોકો સિંદુરનો સાધારણ બહોળો ઉપયોગ કરતા હતા.^૫ તેનો ચીતારાઓ રંગ તરીકે ઉપયોગ કરતા હતા, અને તેના સુંદર રંગને લીધે ઘણો વખણાતો હતો.^૬ તે ઉપરાંત તેને લેપમાં પણ નાખવામાં આવતું હતું, અને ઝેરનિવારક તરીકે દવામાં પણ ઉપયોગ થતો હતો. દવા તરીકે વાપરવામાં આવતા સિંદુરની અંદર, હિન્દના સિંદુરની સાથે પર્વતનું સિંદુર પણ દગાબાજો મેળવતા હતા.^૭

હવે આપણે એ વસ્તુઓનો વિચાર કરવો જોઈએ જે હિંદમાંથી આવતી વસ્તુઓમાં બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવતી હતી, અને જે ધનાઢય રોમન લોકોના વિલાસ, તથા મોજશોખને પોષતી હતી. આ એ વસ્તુઓ તે તેજોનો અથવા મસાલો, અને સુગંધીદાર પદાર્થો છે. તે સમયે મરી રક્ત હિન્દમાં જ પાકતાં હતાં, અને રોમન લોકોને માટે મહત્તર કિનારા ઉપરના મરીવાળા પ્રદેશમાંથી તે લાવવામાં આવતાં હતાં.^૮ મરીને ખીબા કેટલાક મસાલા, તથા સુગંધીદાર પદાર્થોની માફક રોમન કાયદાશાસ્ત્રમાં સ્પેસીસ (Species) નામ આપવામાં આવ્યું હતું જે નામ સ્પાઈસીઝ ઉપરથી લીધેલું હતું. રોમન કાયદાશાસ્ત્રમાં પાઈપર લોન્ગમ (Piper longum) નો અર્થ કાળાં મરી થાય છે. ન્યારે પાઈપર આલ્બમ (Piper album)નો અર્થ ઘાળાં મરી થાય છે. મરીના વેપારનાં મુખ્ય મથકો

... ૧. પ્લીની. પ્ર. ૨૭

૨. પ્લીનીના કહેવા પ્રમાણે. પ્ર. ૨૮. ભા. ૩૮, ૧.

૩ Cf. ડીલાકોસની આવૃત્તિનો ભાગ. ૬ પા. ૩૮. નોંધ ૬.

૪ Peripl Mar. Erythr. પા. ૧૮. નોંધ ૨.

૫ Cf. ભા. ૨. પા. ૫૮૦

૬. પ્લીની પ્ર. ૩૩ ભા. ૩૮. ૧, પ્ર. ૩૭ ભા. ૩૯. ૧; પ્ર. ૩૫. ભા. ૧૨, ૨. તથા Dioskorides De. Mat. Med. ભા. ૫. પા. ૧૦૯ અને Galenos De Simplic Medic ભા. ૧૦. પ્ર. ૧૯.

૭ પ્લીની પ્ર. ૧૯. ભા. ૮.

૮. જુઓ ભા. ૧ પા. ૨૭૮

મ્યુસીરીસ અથવા માંગરોજ તથા નેલખીંડા અથવા આધુનિક નીલેશ્વર હતાં.^૧ અને મરીની ઉત્તમતા તથા જાતને લીધે ઘણાં વહાણો લાં આવતાં હતાં. જે મરીને ગ્રીક લોકોએ કોટોનેરીનોન (Kottonarion) નામ આપ્યું હતું. તે નીલેશ્વર બંદરે જ આવતાં હતાં, કારણકે તે જાત લાં ઘણી પાકતી હતી; અથવા ચોક્કસાઈથી કહીએ તો તેની પાસે આવેલા કોટોનેરામાં પાકતી હતી. આ નામ માટે સારામાં સારો ખુલાસો એમ આપી શકાયકે તે મરી કહુડીનદ નામના પ્રદેશમાં પાકતાં હતાં,^૨ અને કહુડીનદ ઉપરથી ગ્રીક લોકોએ કોટોનેરા નામ ઉપજાવ્યું હશે. જ્યારે પ્લીનીએ પોતાનું અમૂલ્ય પુસ્તક લખ્યું, તે સમયે રોમન લોકોના મરીનો સોખ માની ન શકાય એટલો બધો વધી ગયો હતો. મરી તેના બદલામાં તેટલું સોનું અથવા રૂપું આપીને ખરીદવામાં આવતાં હતાં. જે કે પ્લીની એમ આશ્ચર્ય પામતો હતો, કે જ્યારે ખીજા રૂબોને તેના સુસ્વાદ તથા રૂપને માટે ખરીદવામાં આવે છે, સારે આ ખીયાને તેની તીખાશ માટે લોકો કેમ પસંદ કરતા હશે.^૩ તે સમયે ધોળા મરીના એક રતલની કિંમત ૭ દીનાર. અથવા બે શેલર તથા ૭ ગ્રેન જેટલી હતી. જ્યારે કાળાં મરીના એક રતલની કિંમત ૨૩ ગ્રેન જેટલી હતી. આપણી માફક રોમન લોકો મરીનો ઉપયોગ ખાસ કરીને ખોરાકમાં સ્વાદ લાવવા માટે કરતા હતા.^૪ જે કે તેનો દવામાં પણ ઉપયોગ થતો હતો. હીપોક્રેટીસ (Hippocrates) નામના જુનામાં જુના વૈદ્યને મરીની ઝોળખાણ હતી—(શીનીશીયનોની મારફત) અને પછીથી તેનો ઉપયોગ દવામાં કરવામાં આવતો હતો, જે કે ઘણી વખત મરીના છોડનો ઉપયોગ થતો હતો, એટલે મરી ક્યાંથી આવતાં હતાં તે વિષે શંકા રહેતી નથી. પરંતુ રોમના હિન્દ સાથેના વેપારની ખીજ બે કિંમતી વસ્તુઓમાં ક્યાંઓપીઆ (Ethiopia) હિન્દની સાથે હરીફાઈ કરતું હતું; આ બે વસ્તુઓ તે કાસીઆ (Kassia) અને કીનેમોમોન (Kinnamomum), મહેં આગળના ભાગમાં^૫ આ બે છોડો વિષે ચર્ચા કરેલી હોવાથી, હું અત્રે ફક્ત તેમના મુખ્ય મુદ્દાઓ સૂચવીશ, અને તે વખતના જે લેખકો યાદ ગયા, તેમનો ઉપયોગ કરીશ.

એમ કહી શકાય કે એરેબીઆ ફેલીકસ અથવા અરબસ્તાનમાં કાસીઆ અથવા સીનેમોમોન, બેમાંથી એક વસ્તુ પાકતી નહતી,^૬ એ મતને પ્લીની અનુમોદન આપે છે. આ બન્ને છોડની ઘણી જાતો હતી.^૭ સારામાં સાફ કાસીઆ તથા સારામાં સાફ સીને-

૧. Peripl. Mar. Erythr પા. ૩૧—૩૨

૨. Francis Buchanan. "A Journey through Mysore" પા. ૫૦૬, ૫૧૦. પ્લીની આ ભાગને કોટોનેરા કહે છે. પ્ર. ૬ લા. ૨૬ ૧૦.

૩. પ્ર. ૧૨ લા. ૧૪. ૩. ૪.

૪. પ્લીની પ્ર. ૧૬. લા. ૬૨ ૧. અને પ્ર. ૩૩. લા. ૨૭—૧

૫. જુઓ લા. ૧ પા. ૨૭૬ લા. ૨. પા. ૫૫, ૫૬૧.

૬. જુઓ પ્ર. ૧૨. લા. ૪૧. ૧.

૭. Dioskorides De Mat. Med ૧. ૧૨, ૧૩. તથા Galenos. De anti ૧૨, ૧૪, ૧, ૨૫૭. Kuhn ed. પ્લીની જતાવે છે કે સીનેમોમમ ક્યાંઓપીઆમાં પાકતું હતું. પ્ર. ૧૨. લા. ૪૨. ૨.

મેમોન ધર્મીઓપીયાના કીનારા ઉપર આવેલ મોસીલોન (Mosyllon) બંદરેથી આવતું હતું, અને આ ઉપરથી કાસીઆને મોસુલોન (Mosulon) અને સીનેમોમોનને મોસુલાઇટસ (Mosulites) નામો મળેલાં હતાં. સીનેમોમોનની સાધારણ જાતને ફ્યુડેસીનેમોમોન (Feudachinnamomon) કહેતા હતા, અને કાસીઆની હલકી જાતને ફ્યુડેસીયા (Feudachassia) કહેતા હતા.^૧

આ ઉપરની સમજૂત ઉપરથી રખટ થાય છે કે ઉપરના બે ઊંડોતો ઉપયોગ તથા કિંમતનો વિચાર કરતાં આપણે તે ધર્મીઓપીયાના હતા, કે હિન્દના હતા તે બાબતને નિર્ણય કરી શકીએ તેમ નથી. આ બે વેપારની ચીજોની સંપૂર્ણ માટી રોમન કાપડ શાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે. દા. ત. સીનેમોમોન કીલોસીનેમોમોન. કાસીઆટેન્ટમ (Kassia Tantum) અથવા ખીન્ત પાકાંતર પ્રમાણે રૂમજુમ અને સીલોસેનાયમ આ વસ્તુઓનો મુખ્ય ઉપયોગ દવા તરીકેનો હતો અને તે વિષે સાલેનોસ (Salenos) તથા ડાયોસ્કોરાઇડસ (Dioskorides) ના નિયમો બતાવવા અહિંયાં અરથાને ગણાય; પરંતુ તેમની કિંમતો તપાસવી અહિંયાં થોડા ગણાયે, કારણ કે તે ઉપરથી આ ધર્મીઓપીયા તથા હિન્દની વસ્તુઓ રોમન લોકોની દૃષ્ટિએ કેટલી મૂલ્યવાન હતી^૨ તે જણાઇ આવશે. સીનેમોમોનની કિંમત ઘણી હતી કારણકે એક રતલની કિંમત ૨૫ દીનાર અથવા ૪ ચેલર^૩ ૨૩ ઊન જેટલી હતી અને તે વધી ૩૦૦ દીનાર અથવા ૫૩ ચેલર સુધી જતી હતી. તેમ જ કાસીઆની કિંમતમાં પણ ઘણો તફાવત રહેતો હતો. કારણકે સારમાં સારી જાતના કાસીયાના રતલની કિંમત ૫૦ દીનાર અથવા ૯૩ ચેલર જેટલી હતી. બનારે સાધારણ જાતના કાસીયાના રતલની કિંમત ૫ દીનાર અથવા એક ચેલર જેટલી હતી. સીલોસીને મોમોન કાસીયા કરતાં ચાર ધણું મોંઘુ હતું.

જો ઉપરના બે ઊંડો કયા દેશમાંથી આવતા હતા તે વિષય ઉપર શંકા છે તો હવે આવતા ઊંડો વિષે તે પ્રકારની શંકાને સ્થાન નથી. પ્રથમ તો, એલચી જેનો દવા તરીકે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.^૪ સારી જાતના એક રતલની કિંમત ૧૦ દીનાર અથવા ૨ ચેલર ૮ ઊન જેટલી હતી; ખીજી વસ્તુ તે લવીંગ જેને ગ્રાવીન સમયમાં ગ્રીક લોકોએ કાર્ફુલોન (Kartuophullon) નામ આપ્યું હતું. રોમન લોકો ખાસ કરીને તેની સુગંધને લીધે તેને વખાણતા હતા^૫ ત્રીજી વસ્તુ જેનો અહિં ઉલ્લેખ થયો નોઇએ તેવું નામ ગ્રીન્જીઆર અથવા સુક હતું. અને તે હિન્દ ઉપરાંત ધર્મીઓપીઆમાંથી પણ આવતી હતી; અને ત્યાંની ઉત્તમ ગણાતી. તેનો દવા તરીકે ઉપયોગ થતો હતો. અને

૧. Strabon પ્ર. ૧૬. લા. ૪ ૧૪. પા. ૭૭૪.

૨. પ્લીની. પ્ર. ૧૩. લા. ૨. ૮. પ્ર. ૧૨. લા. ૪૩. ૨. તથા ૪૨, ૫.

૩. D. પ્લીની. પ્ર. ૧૨. લા. ૨૬.૧. જ્યાં જુલયો કહેવામાં આવ્યું છે કે એક જાતની

એલચી અરબસ્તાનમાં પાકતી હતી કારણ કે હિન્દ સિવાય સીયામ તથા કમ્બોજમાં જ એલચી પાકતી હતી. Cf. લાગ. ૧ પા. ૨૮ ૧ તથા Galenos De simple medicamentis પ્ર. ૧૨. લા. ૧૬ તથા De compos medic પ્ર. ૧૩ પા.

૩૩૭ Kuhn

૪. D and P. લા. ૧૫. ૧.

એક રતલની કિંમત ૪ દીનાર અથવા ૨૨ શેન જેટલી હતી.^૧ દવાના કામમાં તે કલેમસ ઓડોરેટસ (Calamus Odoratus) જે હિન્દમાં પાકતું હતું. અને જેને સીરીયાની પેદાશથી જુદી પાડવી જોઈએ, તે પણ વપરાતી હતી.^૨

હિન્દમાંથી આવતાં તમાલ પત્ર અથવા મેલેથ્રિથેનનો વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. તેમાં કાસીઆ તથા થીઝ છોડોના પાંદડા આવતાં હતાં અને તેમાંથી સર્વોત્તમ પાંદડાઓ રોમમાં આયાત કરવામાં આવતાં હતાં. તે પાંદડાંઓ કેવી રીતે મેળવવામાં આવતાં હતાં તે વિષે પેરીપ્લસ ઓફ ધી રેડ સીના લેખકે સચોટ વર્ણન આપ્યું છે, જે અત્રે આપવામાં આવે છે. સેસાટઇ (Sesatāi) અથવા પોલેઝીના કહેવા પ્રમાણે બીસોડાઇ (Besodai) નામની જંગલી પ્રજા પ્રતિવર્ષ થીનાઇ (Thinai) ની સરહદમાં આવતી હતી. તેમની પાછળ તેમની સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં ઝાડની છાલ વચ્ચે પહેરીને તથા વેલાઓના પાંદડાંના પોટલાંઓ સાથે જતા હતા. તે ઉત્સવ ઉપર તેઓ પાંદડાંઓનો ઉપયોગ પથારી તરીકે કરતા, અને ઉત્સવ પૂરો થયે, તેઓ તેમની જગ્યાએ પાછા જતા. તેમના ગયા પછી જે માણસોએ તેમને જોયા હોય તેઓ તે જગ્યાએ જતાં અને પોટલાંઓ લઇ લેતા, તેમાંથી વેલાઓની નસો તથા દોરાઓ ખેંચી કાઢતા, અને પાંદડાંને બાંધતા. આમાંથી તેઓને ત્રણ જાતનાં તમાલ પત્રો મળતાં, અને કદ પ્રમાણે તેમને જુદાં નામો આપવામાં આવતાં. પછીથી તેઓ તે ત્રણ જાતનાં તમાલપત્રો ગંગા નદીના મુખ આગળ હિન્દમાં લાવતાં અને વેચતા અને ઘણો નફો મેળવતા; પરંતુ તમાલપત્રની મુખ્ય જાતો હિન્દના કિનારા ઉપર આવેલા દીરાડીયા અર્થાત કર્ણકાલી તથા ટોકસના અથવા અરકોન નદીઓના વચ્ચેના પ્રદેશમાંથી આવતી હતી,^૩ અને આ હકીકતમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી, કારણ કે દીરાડીયાની પાસે આવેલા સીલહેટમાં તમાલ-પત્ર થાય છે.^૪ રોમન લોકોની દૃષ્ટિએ તમાલપત્ર ઘણું કિંમતી હતું અને ઘણા કામોમાં વાપરવામાં આવતું હતું. તેમાંથી તેલ બનાવવામાં આવતું હતું અને તેની એક રતલની કિંમત ૬૦ દીનાર અથવા ૧૨ થેલર (જર્મન ડોલર) જેટલી હતી તમાલપત્રની કિંમતમાં ઘણાં ફેરફારો થતા હતા અને એક દીનારથી માંડી ત્રણ સો દીનાર સુધી કિંમતમાં માત્ર પ્રમાણે વધઘટ થતી.^૫ તેનો ઉપયોગ દારૂને વધુ સ્વાદિષ્ટ બનાવવામાં પણ થતો. છેવટે, તમાલ-પત્રમાંથી બીજી ઘણી દવાઓ બનાવવામાં આવતી હતી પરંતુ તે બધાનું વર્ણન કરવું અત્રે અસ્થાને છે.^૬

૧. D P. ૧૨. લા. ૧૪. ૨.

૨. પ્લીની. પ્ર. ૧૨. લા ૧૮. ૧. Dioskorides De mat med ૧ ૧૭ Galenos purgant med પ્ર ૧૩, ૧૪ De simplic medic temper પ્ર. ૭. લા. ૧૦. ૩.

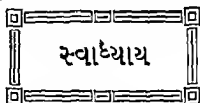
૩. ટોલીમી. પ્ર. ૭. ૨. ૧. અને ૧૫.

૪. જુઓ. લા. ૧. પા. ૨૮૧. મેથ. ૨.

૫. પ્લીની. પ્ર. ૧૨. લા. ૫૯. ૧. જેમાં સારામાં સારું તમાલપત્ર હિન્દમાંથી આવતું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

૬. પ્લીની. પ્ર. ૨૩. લા. ૪૮. ૧. અને Gal De Compos Med sei-joc પ્ર.

૪. તથા ૧૨. પા. ૭૫૬. Ed. Kuhn.

જેસલમીર માળડાગારીય ગ્રન્થાનાં સૂચી (જેસલમેરના લાંડારોની ગ્રંથસૂચી)
ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ. નં. ૨૧—મૂળ સંકલિત કરનાર સી. ડી. દલાલ, જેમ
એ.; પરિચય અને પરિચિષ્ટાદિ સાથે સંપાદિત કરનાર પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગોપી.

મારવાડમાં આવેલા જેસલમેર નામના નગરમાં જૈનોનો એક ઘણો જૂનો લંડાર
છે. સાંભળવા પ્રમાણે જ્યારથી એ નગરની સ્થાપના થઇ ત્યારથી જ ત્યાં એ લંડાર
પણ સ્થપાયો હતો. સામાન્ય રીતે જૈન સાધુઓના દરેક ઉપાશ્રયમાં થોડો ઘણો પુનઃપ્રવે
શંક્રદ હોય છે જ. તેમાં જે ઉપાશ્રય મોટો હોય, જેમાં વધારે શ્રાવકો એકત્ર થતા હોય
અને જ્યાં આગળ આવીને યતિ-સાધુ વધારે પ્રમાણમાં વાસ કરતા હોય તેવા ઉપાશ્રયમાં
તો અવરય એકાદ વિશાળ ગ્રંથસંગ્રહ રક્ષિત રહે જ. જેમ અમદાવાદ, ખાટણ, પાલણી,
રાધનપુર, લીંબડી, ભાવનગર, વડોદરા, ખંભાત, સુરત ઇત્યાદિ જૂનરાત તથા
નગરના પ્રસિદ્ધ ઉપાશ્રયોમાં આવા ગ્રંથસંગ્રહો આજે પણ ઘણી સારી સ્થિતિમાં મળી
આવે છે તેમ મારવાડ તરફ આવેલા પાલી, ભેધપુર, ખીકાનેર, ફલોધી, જેપુર અદિ
સ્થાનોમાં પણ સારા ગ્રંથસંગ્રહો જળવાઈ રહેલા છે. એ સામાં જેસલમેરનો લંડાર
વધારે જૂનો અને મહત્વનો ગણાય છે. એ લંડારમાં ઘણા પ્રાચીન અને ખાસ કરી
તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથો સચવાએલા છે. જૂનરાતમાં જેમ તપાગચ્છનો પ્રભાવ વધી
છે તેમ એક કાળે મારવાડમાં ખરતર ગચ્છનો પ્રભાવ વિશેષ હતો અને જેસલમેર એ વે
ગચ્છનું એક રીતે પાટ નગર કહેવાતું. ખરતર ગચ્છના ઘણા આચાર્યો એ નગરમાં રહ્યા
છે તેથી તેમના સંગ્રહેલા પુસ્તકો પણ ત્યાં રહે. એ સ્વાભાવિક છે. કહેવાય છે કે પાલણી
ઉપર જ્યારે મુસલમાનોનો હુમલો થયો ત્યારે ત્યાંના ક્રેટલોક પુસ્તકસંગ્રહ ઘણા ભય

ને તેનું નામ ઝીન્જીયાર અથવા એ અરક્ષિત દશમાં આવી પડ્યા હતાં. તેથી જૈન યતિઓ
આવતી હતી; અને ત્યાંની હિતમ ગણાતા: ગચ્છનોની છત્રછાયામાં પોતાના આવા સંગ્રહોનું સુરક્ષ

1. Strabon પ્ર. ૧૬. ભા. ૪ ૧૪. પા. ૭૭ જૈનોના જૂનાં દેહરા અને ઉપાશ્રયો જેસલમેર
 2. 'સીની. પ્ર. ૧૩. ભા. ૨. ૮. પ્ર. ૧૨. ભા. ૬ થી મળી આવતાં તેનું કારણ પણ એ જ છે
 3. D. પ્લીની. પ્ર. ૧૨. ભા. ૨૬.૧. ત્યાં બૂલધી કાં. તેની આસપાસનો પ્રદેશ વેરાન અને પર્વતો
- અરબસ્તાનમાં પાક્ષી હતી કારણ કે હિન્દ સિવાય એ નગર ઉપર મુસલમાનોનું આક્રમણ
પાક્ષી હતી. Cf. ભાગ. ૧ પા. ૨૮ ૧ તથા ધાર્સ્તી. પણ આછી, જૈનોની વચ્ચે જ
tomper પ્ર. ૧૨. ભા. ૧૬ તથા Do compos, ત્યાંના ગ્રંથલંડાર ઘણા દૈર્ઘ્ય
1. D and P. ભા. ૧૫. ૧.

એક ગાદી ઉપર એક કરતા વધારે આચાર્યો હકકદાર થઈ એસવા લાગ્યા અને પરિણામે તેમાં જૂદી જૂદી શાખાએ જન્મી. તેથી એ લંડારના પણ ભાગલા થયા. જેનો ન્યારે ભાગ આચાર્યો ત્યારે તે એમાંથી અથો ઉપાડી જવા લાગ્યો. ખીડાનેરમાં જે મોટો અથસંઘ ગણાય છે તે એ જ જૂના લંડારને એક ભાગ છે એમ કહેવાય છે. અસ્તુ.

શોધક વિદ્વાનોમાંથી, સૌથી પ્રથમ કર્નલ ટ્રાડને એ લંડારની ખબર પડી હતી. પણ-તે જાતે જોઈ શક્યા નહતા. સન ૧૮૬૯-૭૦ માં ડૉ. વ્યુલ્ફર અને હર્મન યાંકા-ખીએ સૌથી પહેલાં એ લંડારનાં દર્શન કર્યાં, અને જ્યેષ્ઠ દિવસ રહી ઉપર ઉપરથી કેટલાક અથો જોઈ ગયા. ત્યાર પછી ૧૯૦૫-૬માં પ્રો. શ્રીધર રા. લાંડારકરે એ લંડારનું અવલોકન કર્યું. પણ તેમનું અવલોકન નામનું જ હતું.

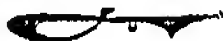
એ લંડારનું ખારીક અવલોકન કરવાનું એવું જૂજરાતના એક આશા આપનાર યુવાન વિદ્વાન સદગત ભાષશ્રી ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલના શ્રવનમાટે નિર્માણ થયું હતું. ગાયકવાડ સરકારની આગ્રાથી ન્યારે તેઓએ પાટણના લંડારો જોઈ તેમાંથી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના અનેક અલભ્ય અથોની એક એવી માદો તૈયાર કરી કાઢી કે જેને જોઈ શ્રીમંત સયાશરાવને, માઈસોર, ત્રવણકોર, ત્રિવેંદ્રમ અને કાશ્મીર આદિ રાજ્યો તરફથી પ્રકટ થતી પ્રાચીન ગ્રંથમાળાઓ જેવી પોતાના રાજ્ય તરફથી પણ એક ગ્રંથ-માળા પ્રકટ કરવાનો મનોરથ થઈ આવ્યો; અને તે કામ ભાષશ્રી દલાલને સોંપવામાં આવ્યું.

પાટણના લંડારો જોઈ આવ્યા પછી જેસલમેરના લંડારો જેવાની ભાષ દલાલને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ અને તેથી ઉપર લખાણ કરી તેમણે એ લંડારો જોઈ આવવાની અનુ-મતિ મેળવી. પાટણના લંડારો તો અવાર—નવાર કેટલાક વિદ્વાનો અને શોધકો થોડા-વત્તા ગ્રંથાણમાં જોઈ શક્યા હતા પણ જેસલમેરના લંડારોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ એમની પહેલાં, જેમ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, કાઢ વિદ્વાન કરી શક્યો ન હતો. તેથી એ લંડારોના વિષયમાં ઘણું જ ઓછું જણાવવામાં આવ્યું હતું ભાઈ દલાલ ઘણાં કષ્ટે એ લંડારો જોઈ શક્યા હતા. ન્યારે તેઓ લગભગ ત્રણ મહિના જેટલા મમય સુધી જેસલમેરમાં તપ કરતાં બેઠા ત્યારે માત્ર ૯ કે ૧૦ દિવસ એ લંડાર જોવા પામ્યા. લંડાર—સંસ્કૃતોની આવી અલભ્ય બેદરકારીને લીધે ત્યાં તેમાંના ઘણા અથો તો ત્રુટિત ખંડિત જેવી અવસ્થામાં પડ્યા પડ્યા સડ્યા કરે છે. જે થોડાક અથો સારી સ્થિતિમાં રહેલા છે તેમની નોંધ ભાષ દલાલ જેમ તેમ કરી લાવ્યા હતા. તેમની ઇચ્છા એ લંડારોના સંબંધમાં ખૂબ વિગતથી લખવાની હતી. પણ કાળે તેમના ઉપર અકાલે પ્રહાર કરી એ ઇચ્છાને વિફળ કરી.

ભાષ દલાલે જે સંક્ષિપ્ત નોંધ ઉતાવળ ઉતાવળમાં ત્યાં કરી લીધી હતી તે તેમના મૃત્યુ પછી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી. છતાં સેંદ્ર લાખડેરીના ચાલકોએ ભાષ શ્રી દલાલના પરિશ્રમને સફળ બનાવવાની ચીવટથી શ્રીયુત લાલચંદ જેવા જૈન પંડિતની ગોકવણ કરી એમની મારફત તે બધી નોંધને સંગ્રહિત કરાવી, ગાયકવાડ ઓ. સીરીઝના એક અંક તરીકે જે પ્રકટ કરવાનું પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે, તે બદલ અમે તેમનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

આ સુચિપત્રને સર્વરીતે ઉપયોગી બતાવવા માટે પં. લાલચંદ્રજીએ ખૂબ મહેનત લીધી છે અને મૂળ નોંધ જેટલી જ ખીણ નવી બાબતો ઉમેરી સુચિપત્રના દુર્બલ ક્ષેત્રોને ખૂબ પુષ્ટ બનાવી દીધું છે. ભાષાત્રી દલાલતી નોંધમાં જેમણે મેરના ૪ ભંડારોના મળી લગભગ ૪૨૦ ગ્રંથ નોંધેલા મળી આવ્યા છે. એ નોંધમાં ગ્રંથોના આવન્ત ભાગો તથા પાના અને પંક્તિઓની સંખ્યા દીધેલી છે. પં. લાલચંદ્રજીએ, એ નોંધના પ્રારંભમાં પોતાની નવી નોંધ લખી છે, જેમાં, દલાલે નોંધેલા ગ્રંથો કે ગ્રંથગરોના મંબંધમાં ખીત ખીત સાધતો ઉપરથી જે વિશેષ પરિચય મળી આવ્યો, તે બધું કાળજી પૂર્વક આલેખ્યો છે. છેવટે ભુદી ભુદીગતના ૫-૬ પરિશિષ્ટો આપી સુચિપત્રનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છતા અભ્યાસીને માટે આવશ્યક સરલતા કરી આપી છે.

જિ. વિ.

શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર જ્ઞાનભંડારમાં આવતાં ચોપાનીઆમાંના

પુરાતત્ત્વવિષયક લેખોની યાદી

ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી, આગસ્ટ, ૧૯૨૫

[૧] દ્વિનિશ્ચયન ઉત્પત્તિ વિષે વેડેલ્લ

લે. સર રિચર્ડ ટેમ્પલ.

[૨] અખિલ ભારતીય પ્રાચ્ય પરિષદ (૧૯૨૪) મદ્રાસ

[૩] તત્ત્વપ્રકાશ (રાજા શ્રીભોજદેવનું)

રેવ. ઇ. પી. જોનવીસરે કરેલું ભાષાંતર

ડૉ. જી. એન. કરકુહરની પ્રસ્તાવના સાથે

પૂર્તિ,

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની લોકવાર્તાઓ

પૃ. ૩૩ થી ૪૦

સં. એસ. એમ. એડવર્ડ્સ

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૫

[૧] બ્રાહ્મણકલામાં સૂર્યનિરૂપણ

લે. જિતેન્દ્રનાથ જોનરજી

[૨] કૌટિલ્યની સાક્ષ

એચ. સી. રે

[૩] હીર અને રાંઝાનું એક ભાષાંતર

આસાસીંગ મઘીઆનાવાળા

ઉતારી લેનાર એચ. એ. રોઝ

પૂર્તિ.

ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડમાંનાં અગત્યનાં પ્રાચીન કસ્થાઓ અને શહેરોનો ઇતિહાસ

લે. અનન્ત અલ્ટેકર પૃ. ૩૩ થી ૪૦

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૫

[૧] સરલ અને દેવદારુ

લે. જ્યોતિષ્યંદ્ર ઘટક

[૨] દ્વિનિશ્ચયન ઉત્પત્તિ વિષે વેડેલ્લ

સર રિચર્ડ ટેમ્પલ

પૂર્તિ.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતનો ઐતિહાસિક કોષ

નવેમ્બર, ૧૯૨૫

[૧] કૌટિલ્યનો સમય

લે. એચ. સી. રે

[૨] દ્વિનિશ્ચયન ઉત્પત્તિ વિષે વેડેલ્લ

સર રિચર્ડ ટેમ્પલ

- [૩] હીર અને રાંઝાનું એક ભાષાંતર
આસાસિંગ મેઘીઆનાવાળુ
એચ. એ. રોએ ઉતારેલું

પૂર્તિ.

ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડનાં અગત્યનાં પ્રાચીન કરબાઓ અને શહેરોનો ઇતિહાસ.

પૃ. ૪૧ થી ૪૮

એનાલ્સ ઓફ ધી ભાહાંરકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ વો. ૬ ભા. ૧

- [૧] પૂર્વભીમાંસા પદ્ધતિનું ટુંક વર્ણન
લે. પી. વી. કાણે
- [૨] પ્રાચ્યપુરાતત્ત્વસંશોધનનો એક સૈકા
લે. એચ. જી. રાલીન્સન
- [૩] માલા તુ પૂર્વવત્
લે. એચ. આર. દીવેકર
- [૪] ભાસનુ સ્વમવાસવદત્ત
લે. સી. આર. દેવધર

વો. ૬ ભા. ૨

- [૧] પ્રાચીન ભારતમાં હિંદી-યુરોપી (Indo-European) ધાર્મિક વિચારો
લે. ડો. સ્ટેન કોનોવ
- [૨] જ્ઞાનેશ્વર અને નામદેવ સમકાલીન હતા ?
લે. પી. ડી. કુલકર્ણી
- [૩] અમરકોશ ઉપર વિચારો
લે. વી. કે. રાજવાડે
- [૪] રાજા અકબર અને સંસ્કૃત પુસ્તકોના ફારસી ભાષાંતરકારો
લે. ડો. જીવજી જમશેદજી મોદી

જર્નલ ઓફ ધી એશિયાટિક સોસાયટી, બેંગાલ વો. ૨૦, અ. ૫

- [૧] ડયાગ્રામીશુ સીલસાગરમાંના ડેટલાક કોતરેલા પત્થરો,
લે. જી. એચ. હટ્ટન
- [૨] આસામના ખાસી લોકોના રીતરિવાજો વિષે ડેટલીક નોંધો
લે. લીલી સ્ટ્રીક લેન્ડ એડરસન
- [૩] મધ્યપ્રાંતમાં પ્રચલિત એવી બેઝાબેકની રમતોની થોડી જાતો (type)
લે. હેમચંદ્રદાસ શુક્લ
- [૪] કોલ્લેનના હોસલોકોની શારીરિક વિશિષ્ટતાઓ
લે. ડી. એન. મજુમદાર

- [૫] કોલ લેકોનાં ગીતોની ફેટલીક વિશિષ્ટતાઓ
ડી. એન. મલુમદાર
- [૬] શ્રુતપરંપરા પ્રમાણેની હોસ લેકોની ઉત્પત્તિ તથા એમના મુખ્ય
દેવેતું હુંકું વર્ણન
ડી. એમ. મલુમદાર
- [૭] કોલ્લનના હોસ લેકોની સર્ગ સંબંધીઓનું નામશાસ્ત્ર
કલકત્તા રિવ્યુ, વો. ૧૬, અં. ૩
- [૧] ગોવા ખાતેના ઐતિહાસિક લેખો (records)
- [૨] કૌટીલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર અને શુક્રનું નીતિશાસ્ત્ર
- [૩] રાકકાલની રાજ્યવ્યવસ્થા પદ્ધતિ
વો. ૧૭ અંક ૧
- [૧] ગોવા ખાતેના ઐતિહાસિક લેખો
- [૨] અદ્વૈત સિદ્ધાંતો અને વેદાંત એન. કે. દત્તા
- [૩] ખલિકાતમાંની સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન વિષયક પ્રવૃત્તિઓ
મોડર્ન રિવ્યુ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫
- [૧] છિન્નભિન્ન હિંદ, એક પરદેશી પ્રમાણે
લે. એ. સિંગરવેલુ
- [૨] ખેગમ સમરની જમીનમગીર
લ. ધનન્દનાથ બેનરજી
- વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર આગસ્ટ, ૧૯૨૫
- [૧] શિવજન્મ તિથિ નિર્ણય લે. વિનાયક સ. વાકસકર
- [૨] આઘ શંકરાચાર્યનો જન્મકાળ લે. કેશવ લક્ષ્મણ દક્ષતરી
સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૫
- [૧] આઘ શંકરાચાર્યનો જન્મકાળ
રા. મહાદેવ રા. બોડસ
- [૨] માળવાનો શુદ્ધપૂર્વ ઇતિહાસ
લે. ફ. ગં. કવચાલે
- ઉર્દુ, જાનેવારી, ૧૯૨૫
- [૧] ફિરદોસીનો ધર્મ
લે. પ્રો. મહમુદખાન શીરાની
- સ્વદેશ, દીપોત્સવી અંક, સં. ૧૯૮૧
- [૧] કચ્છી સ્થાપત્યકલા અને શિલાલેખો
લે. વૃજલાલ ભ. છાયા
- [૨] કચ્છી કાનફટાઓની કથા
લે. વૃજલાલ ભ. છાયા

[૩] કુંભોવાણેત લે. સોની નરસિંહ દેવજી ફોટોગ્રાફર

[૪] કચ્છનો હસ્તલિખિત ઇતિહાસ

સં. જુજલાલ ભગવાનલાલ છાયા

ગુજરાતી, દીવાળીનો અંક, સં. ૧૯૮૧

[૧] ચું ગૌડપાદ બૌદ્ધ હતા ?

લે. દીરાલાલ પ્રજાભૂખણદાસ ઓફ

[૨] મહાભારતનાં મુખ્ય પાત્રોનું વય પ્રમાણ

લે. રતિપતિરામ ઉદ્યમરામ પંડ્યા

[૩] હિંદી સંસ્કૃતિના પ્રાચીન ક્રમઅવશેષો

પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

[૪] અણહિલપુરની સ્થાપનાપૂર્વના સોલંકી શાસકો

લે. ઠક્કર નારાયણ વિસનજી

મુખ્ય સમાચાર, દીવાળીનો અંક, સં. ૧૯૮૧

[૧] પ્રાચીન હિંદમાં હિંદુ રાજની કર્ત્તવ્ય અને દિનચર્યા

લે. રાજરત્ન પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી

[૨] હિન્દુ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું પહેલું પાત્ર

લે. શ્રી. ઉદ્ભગરાય કેશવરાય ઓઝા

રત્નાકર, ઓક્ટોબર, ૧૯૨૫

[૧] સવાઈ માધવરાવ અર્થાત નાના ફૂણીસ

લે. ગો. સ. સરદેસાઈ

સાહિત્યપરિષદપત્રિકા, લે. ૩૧ આ. ૩

(૧) શ્રી ચૈતન્યનું જગન્નાથાષ્ટક

સં. શ્રી શિવચન્દ્રસ ચીલ

(૨) જલધરગદ

શ્રી. મૃગાંકનાથ રાય

ચુનીલાલ પુ. બારોડા

જાનભંડારસંરક્ષક

સાભાર સ્વીકાર

સોલંકીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ	ભાગ. ૧	
નવાં ગીતો ભા. ૨	ગૌરીશંકર હી. ઓઝા	૨—૦—૦
પ્રવચનસારટીકા	ત્રિભુવન ગૌ. વ્યાસ	૩—૪—૦
ખંડગિરિ ઉદયગિરિ પૂજન	બહાર્યારી શીતલ પ્રભાદેશ જૈન મિત્ર	૧—૧૨—૦
પ્રેમ	મુનીમ મુલાલાલ જૈન મિત્ર	
અશ્વિની કુમાર દત્ત	નવયુગ પ્રકાશનમંદિર	૦—૮—૦
હિન્દ અને બ્રિટાનીયા	મણિલાલ ઇન્દુજીરામ દેસાઈ	
અમારું તે અમારા માટે	ઇન્દુજીરામ સુર્યરામ દેસાઈ	
શ્રીમદ્ વિષ્ણુ સત્તમ	મંગળદાસ મંદારામ પંડ્યાસા	૦—૧૨—૦
શિરોહી	આગમોદય સામતિ	”
શિરોહી	રામન્યક ઇતિહાસ	”
વર્ધમાન પદ્મસિંહ ઐષ્ટિચરિત્ર	પં. ગૌરીશંકર ઓઝા	પં. ગૌરીશંકર ઓઝા
	ભાષાંતર સંદિત	ગોતમ સાગરજી
	અમરસાગરચરિ	૨—૬—૦
કલ્યાણ સાગરચરિત્રો રાસ	”	
	ઉદયસાગર ચરિ	
આદિનાયકો રાસ	દર્શન સાગર	”
શ્રીપાલ રામનો રાસ	”	
ઉપદેશ ચિંતામણિ ભા. ૧	”	
	હરિશંકર કાળીદાસ શાસ્ત્રી,	
ભા. ૨	”	
ભા. ૩	”	
ભા. ૪	”	
રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો	સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની	૩—૦—૦
લીલાવતી રોક	લીલીટક	
રૂપ-સ ઓફ મહામહાપુર	સરસ્વતી ચતુરપતિ	૦—૮—૦
એલ. પી. દત્ત	કલકત્તા	
ઉત્તરાધ્યયન	જૈનધર્મ પ્રચારક સભા	
હિન્દી ભક્તીમર ઓર	જૈનસાહિત્યપ્રચારકદાપાલય	
મેરી ભાવના		

નોંધ

આ અંકથી 'પુરાતત્વ'નું ત્રિભુવં વર્ષ પૂરું થાય છે. જે લેખકોએ અને ગ્રાહકોએ 'પુરાતત્વ'ને ચાલુ રાખવામાં મદદ કરી છે તેમનો અમે આભાર માનીએ છીએ, અને આરા રાખીએ છીએ કે તેઓ પૂર્વવત્ મદદ આપશે.

પુરાતત્વના ચોથા વર્ષનો ખેતો અંક માધ માસના અંત સુધીમાં બહાર પડવા વધી છે. જેઓની ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તે અમને તે પ્રમાણે લખી જણાવવાની કૃપા કરશે. જેમના તરફથી કંઈ પણ ઉત્તર નહિ આવે તેઓ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ છે એમ અમે માનીશું.

પુરાતત્વનું ૬૯ અને લવાજમ ત્રિભુવં વર્ષની જેમ રહેશે.

સંપાદક

ગજરાત વિદ્યાપીઠનાં પ્રકાશનો

પુરાતત્ત્વમંદિર ગ્રંથાવલી

રૂ. આ. પ.

- ૧ આર્યવિદ્યાન્યાય યાનમાળા—ઝોટની પટ્ટી ૨—૦—૦
આમડાની પટ્ટી ૨—૮—૦
- ૨ પ્રાચીન સાહિત્ય—લે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ૦—૧૨—૦
અનુવાદક—શ્રી. મહાદેવ હ. દેશાઈ. શ્રી. નરહરિ હા. પરીખ
- ૩ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ—લે. અ. ધર્માનંદ કાસમ્બી ૨—૮—૦
- ૪ આર્યોના તહેવારોના ઇતિહાસ—લે. ઋગ્વેદી ૩—૮—૦
- ૫ પાલી પાઠાવલી—સં. મુનિ જિનવિજયજી ૦—૧૪—૦
- ૬ પાકૃતકથાસંગ્રહ—સં. મુનિ જિનવિજયજી ૦—૧૨—૦
- ૭ ઉપનિષદ પાઠાવલી—સં. શ્રી. દ. બા. કાલેલકર ૦—૧૨—૦
- ૮ અભિધમ્મચરિત્રસંગ્રહ—(બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાથમિક ગ્રંથ)
સં. અ. ધર્માનંદ કાસમ્બી. ૨—૦—૦
- ૯ અભિધાનપદીપિકા—(પાલી ભાષાનો શબ્દકોષ. શબ્દાનુક્રમ સાથે) ૫—૦—૦
- ૧૦ સમ્ભવિતકર્ત—અભયદેવ વિરચિત તત્ત્વબોધિની સાથે ભા. ૧ ૧૦—૦—૦
સં. { પં. સુખલાલ
પં. બેચરદાસ
- ૧૧ ધર્મપદ—(મૂળ, અનુવાદ, પ્રસ્તાવના ટિપ્પણી આદિ સાથે) અ. ધર્માનંદ
કાસમ્બી તથા અ. રા. વિ. પાઠક ૧—૦—૦
- ૧૨ બૌદ્ધસંઘનો પરિચય—લે. અ. ધર્માનંદ કાસમ્બી ૨—૦—૦
- ૧૩ સમાધિમાર્ગ—લે. અ. ધર્માનંદ કાસમ્બી ૦—૮—૦
- ૧૪ કાવ્યપ્રકાશ—(અનુવાદ ઉ. ૧-૬) અ. રા. વિ. પાઠક, અ. ર. છા. પરીખ ૧—૮—૦
- ૧૫ પાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ—લે. પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી ૩—૮—૦
- ૧૬ પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ—સં. મુનિ જિનવિજયજી ૭૫૫ છે
- ૧૭ વૈદિકપાઠાવલી—ગૂજરાતી અનુવાદ સાથે સં. શ્રી. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ (૧) ૫—૧૨—૦
પુરાતત્ત્વ પુ. ૧ હું
પુ. ૨ હું
- પાઠ્ય પુસ્તકમાળા:— ૫—૧૨—૦
- કુમાર મંદિરો માટે:— ૫—૧૨—૦
- ક્રમાંક
- ૪,૫ ચાલણગાડી નાની—(બાળપોથી-સચિત્ર) ૦—૪—૦
મોટી—(બીજી આવૃત્તિ) ૦—૩—૦
- ૧૩ ચણીબેર—(બાળકવિતાઓનો સંગ્રહ ત્રીજી આવૃત્તિ) ભાગ—૧ ૦—૧—૩
ભાગ—૨ કિ. ૦—૨—૦ ભાગ—૩ ૦—૩—૦ ત્રણે ભાગ સાથે ૦—૫—૦
- ૧૨ રાયણ—(ચણીબેર શીખી આગળ વધેલાઓ માટે) બીજી આવૃત્તિ
બે છટા ભાગોમાં ૭૫૨૦
- ૧૫,૧૭ વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા—પહેલી ચોપડી (ત્રીજી આવૃત્તિ) ૦—૦—૩—૦
બીજી ચોપડી (સુધરેલી ત્રીજી આવૃત્તિ) ૦—૪—૦
ત્રીજી ચોપડી ૦—૬—૬